

A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei

V.

A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei

V.

Szeged, 2001. szeptember 27–29.

SZERKESZTETTE MALECZKI MÁRTA

Szegedi Tudományegyetem
Általános Nyelvészeti Tanszék
Magyar Nyelvészeti Tanszék
2002

© A szerzők, 2002.

Sorozatszerkesztők: Büky László és Maleczki Márta
Technikai szerkesztő: Szécsényi Tibor
A címlapon Büky László metszete van.

<http://ling.hung.u-szeged.hu/mamanyelv/>

ISBN 963 482 277 0 ö
ISBN 963 482 575 3

TARTALOM

BEVEZETÉS (<i>Maleczki Márta</i>)	7
KIEFER FERENC: Szabályszerűség, termékenység és analógia a morfológiában	9
REBRUS PÉTER és TRÓN VIKTOR: A fonotaktikai általánosításokról.....	17
É. KISS KATALIN: Az ige-igekötő sorrend egy lehetséges magyarázata	65
CSATAY RICHÁRD: A magyar kvantorok változatos mondatbeli pozíciói és azok lehetséges magyarázata(i)	77
SURÁNYI BALÁZS: Funkcionális projekciók a magyarban és kvantormozgatás.....	97
DUDÁS KÁLMÁN: A részleges wh-mozgatás lehetséges modellje.....	109
LACZKÓ TIBOR: Rejtett alanyok és tárgyak a főnévi csoportban	137
VISZKET ANITA: Az argumentumazonosítás alapelvei.....	151
MEDVE ANNA: Egy teljességre törekvő generatív modell az oktatásban	169
ALBERTI GÁBOR, BALOGH KATA, KLEIBER JUDIT és VISZKET ANITA: A totális lexikalizmus elve és a GASG nyelvtan–modell.....	193
KÁLMÁN LÁSZLÓ: A mennyiségjelölők jelentéstana	219
VARASDI KÁROLY: Egy lépés a <i>pólusharmónia</i> elvének szemantikai magyarázata felé ..	229
TOLCSVAI NAGY GÁBOR: Topik és/vagy figura.....	237

A természetes nyelvekre jellemző szabályok, elvek, modellek tulajdonságai – komplex megközelítés c. OTKA-projektum zárótanulmányai

MALECZKI MÁRTA: Bevezetés	251
ZSIGRI GYULA: Fonológiaiilag releváns és irreleváns hangtulajdonságok.....	257
BÁNRETI ZOLTÁN: A lexikai kiválasztás mechanizmusának és a szintaktikai szabályoknak a kölcsönhatásai az elliptikus mellérendelő mondat szerkezetben	265
KENESEI ISTVÁN: A fókusz megjelenítése a szintaxisban és a fonológiában	289
SZÉCSÉNYI TIBOR: A dominanciaviszonyok kezelése újraírószabályokkal	311
BIBOK KÁROLY és NÉMETH T. ENIKŐ: Lexikai és kontextuális információk interakciója a megnyilatkozásjelentés megalkotása során	335
GYURIS BEÁTA: Az aktuális tagolás és a kvantorok hatóköre.....	369
MALECZKI MÁRTA: A thetikus ítéletek szemantikai szerkezetéről	389
PELYVÁS PÉTER: A kognitívmodell-alkotás és -váltás néhány nyelvi kifejezőeszköze a magyarban.....	405
LERCH ÁGNES: Normatív argumentáció, argumentációs stratégia és az udvariasság elve.....	421

BEVEZETÉS

Ötödik alkalommal rendeztük meg 2001 őszén egyre nagyobb ismertségnek és elismertségnek örvendő konferenciánkat *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* címmel, a Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszékének és Magyar Nyelvészeti Tanszékének közös rendezésében. A konferencia altémáját ezúttal a szerkesztő OTKA-témájához kapcsolódóan *Szabályok, elvek, modellek* címmel adtuk meg, s ez a konferencia egyben ennek a három éves kutatásnak a zárókonferenciája is volt. Ennek következtében a konferencia-kötet egyúttal az *A természetes nyelvekre jellemző szabályok, elvek, modellek tulajdonságai – komplex megközelítés* c. OTKA-projektum (száma T 029590, témavezető Maleczki Márta) záróköteté is; a kutatásban közreműködők zárótanulmányai – amelyek témáiról a kutatók mindegyike előadást tartott a konferencián – külön alfejezetben szerepelnek a témavezetőnek a kutatási eredményeket összefoglaló bevezetőjével együtt.

Örvendetes újdonsága volt még ennek a konferenciának, hogy a nagy számú színvonalas absztrakt beérkezése miatt ezúttal három napra volt szükség a 30 perces előadások megtartásához. A beküldött cikkek mindegyike szokás szerint névtelen lektori véleményezés után kerülhetett a kötetbe (ez magyarázza a kissé késedelmes megjelenést). A felkért lektoroknak ezúton is szeretnék köszönetet mondani lelkiismeretes és alapos munkájukért. A kötet lektorai Alberti Gábor, Bánréti Zoltán, É. Kiss Katalin, Gécseg Zsuzsa, Gyuris Beáta, Hunyadi László, Kálmán László, Kocsány Piroska, Laczkó Tibor, Lipták Anikó, Maleczki Márta, Medve Anna, Mekis Péter, Németh T. Enikő, Pelyvás Péter, Siptár Péter, Szécsényi Tibor, Tolcsvai Nagy Gábor, Tóth Ildikó, Trón Viktor, Varga László és Zsigri Gyula.

A konferencia megrendezéséhez, illetve a kötet megjelentetéséhez nyújtott szervezési és anyagi segítségért köszönet illeti a Magyar Nyelvészeti Tanszékét és annak vezetőjét, Büky Lászlót; a konferencia céljaira díjtalanul rendelkezésünkre bocsátott teremért a Szegedi Akadémiai Bizottságot; a kötet megjelentetéséhez biztosított anyagi támogatásért pedig az OTKA 029590 sz. projektumot és a Szegedért Alapítványt. A kötet igényes technikai szerkesztése Szécsényi Tibornak köszönhető.

Szeged, 2002. június 24.

Maleczki Márta

SZABÁLYSZERŰSÉG, TERMÉKENYSÉG ÉS ANALÓGIA A MORFOLÓGIÁBAN

KIEFER FERENC

MTA Nyelvtudományi Intézet
kiefer@nytud.hu

1. Bevezetés

A morfológiában többféleképpen értelmezhető a szabály fogalma: a szabály felfogható deskriptív általánosításként vagy morfológiai folyamat ábrázolásaként. Az utóbbi esetben a szabály generál, és nemcsak létező szavakról ad számot, hanem potenciális szavakat is létrehoz. Ha a szabály deskriptív általánosítást fogalmaz meg (mint a leíró nyelvtanok szabályai), akkor ez csak a létező szavakra vonatkozhat, ebben az esetben a potenciális szó fogalma értelmetlenné válik. A generáló morfológiai szabályok a választott elmélettől függetlenül lehetnek lexikai (a szótárban működő) vagy szintaktikai jellegű (a szótárban vagy a szintaxisban működő) szabályok, tartalmukat tekintve pedig szintén két típus különböztethető meg. Az egyik esetben a szabály feltételezi a morféma fogalmát (tehát: a morféma is szótári egység, a szabály morfoszintaktikai jegyekkel ellátott morfémákon működik), a másik esetben a szabály csak morfoszintaktikai jegyeket tartalmaz, ezekkel végez műveleteket, majd a végeredményül kapott 'morfoszintaktikai reprezentációt' toldalékként realizálja ('realizációs szabály' segítségével). A szabálytípusok részletes bemutatásától eltekintünk, a következőkben csak a deskriptív és a generáló szabály közötti megkülönböztetésre lesz szükségünk. Jelen dolgozatban bennünket elsősorban a szabályszerűség kérdése, valamint a szabályszerűség és a termékenység közötti összefüggés fog érdekelni. Mint látni fogjuk, a kettő szorosan összefügg: a termékenység feltételezi a szabályszerűséget, ennek fordítottja azonban nem áll fenn. A termékenységről a korábbi szakirodalom nem ad pontos képet, szerepe a morfológiában csak mostanában kezd tisztázódni (Dressler 1997; Dressler–Ladányi 2000; Koefoed–van Marle 2000). A termékenységtől fontos megkülönböztetnünk az analógia fogalmát. Hagyományosan analógiáról abban az esetben beszélünk, amikor új szó egyetlen adott morfológiailag komplex szó alapján jön létre, mi ezzel szemben analógiáról fogunk beszélni abban az esetben is, amikor új szó szabályba foglalható termékletlen minta alapján jön létre. Az analógia fogalmával tudunk bizonyos morfológiai jelenségeket megmagyarázni, a fogalom tehát a morfológiában nélkülözhetetlen, annak ellenére, hogy a generatív morfológiában nem játszik szerepet.

2. Szabályszerűség

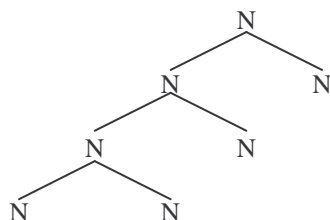
Valamely morfológiai jelenség szabályszerű, ha az szabályba foglalható (Kiefer 2000a). A szabályba foglalhatóság feltételezi a bemenet és a kimenet szabályos voltát. A bemenet szabályos, ha természetes osztályként jellemezhető (pl. minden főnév, minden elvont főnév, minden megszámlálható főnév, minden egy szótagú főnév, minden ‘ember’ jeggyel jellemezhető főnév stb.), vagyis ha megadható azoknak a szavaknak a köre, amelyekre a szabály alkalmazható. A kimenet szabályos, ha a szóban forgó morfológiai alakzatnak nemcsak a formája, hanem a jelentése is előre jelezhető. Mind a bemenet, mind pedig a kimenet szempontjából előfordulhatnak kivételek. Az *-Ás* deverbális nomenképzés szabálya esetében a bemenet szempontjából kivétel pl. a **gyűlölés*, **hivés*, **félés*, **tisztelés*, mivel képzésüket a már létező *gyűlölet*, *hit*, *félelem*, *tisztelet* akadályozza. Ez a lexikai tiltás azonban az *aktuális szó*-ra és nem a *potenciális szó*-ra vonatkozik. Más szóval, a *gyűlölés* és a *hivés* potenciális szavak, amelyek szükség esetén aktuális szavakká válhatnak. A kimenet szempontjából kivétel pl. a *tudás*, mivel jelentése nem szabályos, azaz nem vezethető le a *tud* ige és a nomenképző jelentéséből. A szabályos jelentés fogalma tehát azonos a kompozicionális jelentés fogalmával.

A kimenet jelentésének előre jelezhetősége nem feltétlenül igen-nem kérdése. A szóösszetétel esetében például sokszor csak annyi jelezhető előre, hogy az utótaggal jelölt dolog és az előtaggal jelölt dolog között valamiféle szemantikai viszony áll fenn. A jelentés előre jelezhetősége szempontjából tehát különbség van az *útépítés*, *ablaktisztítás*, *bronzszobor*, *ezüstkancál* típusú és a *vállpánt*, *erdőtűz*, *szélvihar*, *katonazene*, *alkoholforradalom*, *hintamanőver* típusú összetett szavak között. Az előbbi esetben a kimenet teljesen szabályos, az utóbbiban csak részben az.

A generatív morfológiai irodalomból ismert (pl. Selkirk 1982) (1) szabály a szintaktikai szabályokhoz hasonlít, és lehetővé teszi összetevős szerkezetek generálását. Az utóbbira azért van szükségünk, mert az összetett szavak bináris szerkezetet mutatnak. Vö. [*villany* + *szereelő*] → [[*villany* + *szereelő*] + *mester*] → [[[*villany* + *szereelő*] + *mester*] + *képzés*].

(1) $N \rightarrow NN$

(2)

Láttuk azonban, hogy a főnévi összetételeknek az (1) szabállyal történő képzése nem mindig (teljesen) szabályszerű, ti. az összetett szó jelentése csak bizonyos feltételek teljesülése esetében jelezhető előre. Pl. ha az előtag anyagnév és az utótag artefaktum, akkor az összetett szó jelentése ‘az artefaktum az anyagnévvel jelölt anyagból készült’. Ehhez járul még egy további probléma: az (1) szabályból nem tudható meg, hogy melyik N a szerkezet alaptagja. A magyarban az összetételek alaptagja mindig a jobboldali összetételi tag, ezt a feltételt az összetételekre vonatkozó általános feltételként fogalmazhatjuk meg. Tudjuk, hogy a morfológiai alaptagnak (a szerkezet fejének) a helye nyelvspecifikus tulajdonság,

vannak nyelvek, amelyekben a fej a baloldali összetételi tag (pl. a franciában) és vannak olyan nyelvek is, ahol a fej az összetétel jellegétől függően (pl. attól, hogy idegen eredetű szavak összetételéről van-e szó) hol a bal-, hol pedig a jobboldali összetételi tag. Megjegyezzük, hogy a szerkezet feje két különböző szintaktikai kategóriájú összetételi tag esetében a szabályból automatikusan leolvasható, külön megkötésre nincs szükségünk. Tehát pl. a magyarban szintén létező $N \rightarrow ADJ + N$ összetételi minta esetében a főnév a szerkezet feje. A kimenet szabályos voltát azonban csak úgy garantálhatjuk, ha az összetételi tagokat szemantikailag is jellemezzük, ez viszont lehetővé teszi, hogy az alaptagot a szabály alapján abban az esetben is felismerjük, ha a két összetételi tag ugyanahhoz a kategóriához tartozik (pl. mindkettő főnév). Ez azt is jelenti, hogy az (1) helyett több szabályra van szükségünk. A (3) az (1) egyik lehetséges ‘alszabálya’ (Kiefer 2000b).

- (3) $N \rightarrow N \quad N$
 [artefaktum] [anyagnév] [artefaktum]
 az összetett szó jelentése: ‘az N[artefaktum]-mal jelölt dolog az N[anyagnév]-vel jelölt anyagból készült’

Az alaptag helyére vonatkozó megkötést ezért csak olyan esetben kell alkalmaznunk, amikor az összetétel tagjai ugyanahhoz a szintaktikai kategóriához tartoznak, és szemantikailag nem jellemezhetők a (3)-hoz hasonló módon.

A (3) szabály, éppúgy mint az (1) szabály, generáló szabály, tehát mivel mind az anyagnevek, mind pedig az artefaktumok osztálya nyitott, az aktuális összetett szavakon kívül végtelen sok potenciális összetett szó generálására alkalmas. Zárt osztályok esetében a morfológiai alakzat szerkezete csak deskriptív általánosításként fogalmazható meg, a magyar összetett szavak köréből azonban ilyen esetre példát nem találunk, a jelenség ezzel szemben, mint alább néhány példán látni fogjuk, nem ritka a szóképzés területén.

A *-tlAn* fosztóképzővel képzett melléknévek (pl. *vasalatlan, olvasatlan, töltetlen*) igei bázis esetében a következő generatív szabállyal írhatók le (Kiefer–Ladányi 2000):

- (4) $V_{tr} \rightarrow V_{tr} \quad [tlAn]_{ADJ}$
 [cselekvés] [cselekvés]
 ‘az igével jelölt cselekvés nincs végrehajtva’

Más szóval, fosztóképzős melléknév képezhető minden tárgyias cselekvésigéből. A tárgyatlan igéből képzett *átlátszatlan, független, vigyázatlan, nyugtalan, szüntelen* lexikalizálódott képződmények, képzésük nem foglalható szabályba. A bemenet szempontjából kivételek azok a tárgyias cselekvésigék, amelyek nem kaphatnak fosztóképzőt, pl. **vágatlan, *imádatlan, *emeletlen, *színleletlen, *küldetlen*. Az ilyen igék kivétek és ennek megfelelően jelölendők a lexikonban. (Nota bene: ige kötővel ellátva az ilyen igék néha azonban magukhoz engedik a fosztóképzőt: *felvágatlan, elküldetlen*). A kimenet szempontjából pedig nem szabályosak azok a képződmények, amelyeknek jelentése lexikalizálódott, pl. *tanulatlan, ápolatlan, íratlan*. (A *tapasztalatlan, váratlan* nem esik a szabály hatókörébe, mert sem a *tapasztal*, sem pedig a *vár* nem cselekvésige.) Az utóbbi képződményeknek a morfológiai szerkezete természetesen egyértelmű, a szételemezéskor a (4) szabályra támaszkodunk: a szabály jobboldala szolgáltatja az elemzéshez a mintát.

Nézzünk most egy példát a szabályszerű, de nem termékeny képzésre. Az *-Ul* igeképzővel melléknévből képzünk igét, pl. *szépül, csúnyul, mélyül, barnul*. A képzés bemenetét szolgáló melléknévek egy- vagy két szótagú tőmelléknévek. A két szótagúak esetében az ige képzésekor a szóvégi magánhangzó törlődik: *csúnya + ul* → *csúnyul*. A szabály eszerint két természetes osztályra vonatkozik, amelyet azonban az egyszerűség kedvéért egyetlen szabályként fogalmazzunk meg. A szabály tehát így fest:

- (5) ADJ → ADJ [-Ul]_v
 a. egy szótagú 'vmilyen tulajdonságúvá kezd válni'
 b. két szótagú, mgh-ra végződik

A szabály baloldalával jellemzett melléknévek azonban zárt osztályt alkotnak, a halmaz újabb elemmel nem bővíthető. Vö. *bézs - *bézsül, drapp - *drappul, keki - *kekiül/kekiül*. Az (5) képzés tehát csak egy adott zárt melléknévosztály esetében működik: a képzés szabályszerű (mert szabályba foglalható), de nem termékeny (mert újabb elemmel nem bővíthető). Az (5) szabály nem generál, csupán egy deskriptív általánosítást fogalmaz meg.

Nehezebb a dolgunk a *-dA* képzővel. A *hizlalda, nyomda, fonoda, mosoda* példák azt mutatják, hogy a képző igéből képez 'az a hely, ahol az igével jelölt cselekvés intézményesített formában végbemegy' jelentésű főnevet. Az 'intézményesített formában' megszorítás azért fontos, mert ugyan képezhető az *iszoda, olvasda, szerelde, főzde* (ez utóbbi képzését megnehezítheti a létező *kifőzde* szó), de *e* szavak csak alkalmi képzésként (okkazonalizmusként) fogadhatók el. Az újabb keletű *kajálda, másolda* a diáknyelvi zsargonhoz tartozik, esetükben is tetten érhető az intézményesülés. Az intézményesülés a lexikalizálódástól különböző folyamat, amelyben a világismereti tényezők döntő szerepet játszanak. Mint tudjuk, ezek az ismeretek szabályba nem foglalhatók, következésképpen nem lehet megadni azoknak az igéknek a körét sem, amelyekből a *-dA* képzővel főnév képezhető. Ez azonban nem azonos az *-Ul* képző esetével, ott ugyanis a bemenetet képező melléknévosztály zártsága fonológiai feltételekkel fogalmazható meg, jelen esetben viszont a feltétel az intézményesüléssel függ össze. Az intézményesülés kizárja az automatikus képzés lehetőségét: a képzésnek csak abban az esetben van értelme, ha az igével jelölt cselekvés intézményesült, és ennek az intézményesült cselekvésnek van intézményesült helye. Az intézményesülés a lexikalizálódással szemben változó és megváltoztatható paraméter. Fenti gondolatmenetünknek megfelelően azt kell tehát mondanunk, hogy a *-dA* képzővel történő képzés nem szabályszerű.

A *-sdi* képzővel történő szóképzés lehetősége is mindennapi ismereteinkkel függ össze, de a képzésnek nincs köze az intézményesüléshez. Vö. az *egyletesdi, zálogosdi, katonásdi*, és az újabb keletű *számítógépesdi, televíziósdi* alakzatokat. A képzett szavak fontos jelentéseleme a 'játékosan, nem komolyan' aspektus, ami nyilvánvalóan a főnévhez kapcsolódó tevékenységre utal. Ebben az esetben sem adható meg azoknak a főneveknek a köre, amelyekkel ez a képzés lehetséges. Ebből következik, hogy nem beszélhetünk generáló szabályról, ugyanakkor tudatos szóalkotás eredményeképpen az adott minta alapján létrejöhetnek új képződmények.

Megjegyezzük, hogy a három típus: a generáló szabályba foglalható, a csak deskriptív szabállyal leírható és a szabályba nem foglalható morfológiai jelenségek között nem mindig vonható éles határ.

3. Termékenység

Termékeny morfológiai mintáról akkor beszélünk, ha az lehetővé teszi új képződmények automatikus létrehozását (Koefoed–van Marle 2000). Az ‘automatikus’ jelző alapvetően fontos: új képződmények szándékos szóalkotás révén is létrejöhetnek, de az ilyenek nem bizonyítják valamely minta termékenységét. A létrehozható képződmények száma korlátlan, potenciálisan végtelen. A termékenység (új) idegen szavakkal és nonszensz (gyártott) szónak nevezett elemekkel könnyen tesztelhető. A magyarban például a *-z* igeképző termékenységét igazolják az idegen szavakból képzett *e-mail-ezik*, *dévédézik*, *internetezik*, és ha a nonszensz *burdi* olyasvalamit jelöl, amivel valamit csinálni lehet, akkor ezt a tevékenységet *burdizik*-nak nevezhetjük. Ebből következik az is, hogy a termékeny szóalkotás a potenciális szavakról is számot kíván adni. Az anyanyelvi beszélő a potenciális szónak nemcsak a morfológiai szerkezetét, hanem – amennyiben ismeri a bemenetet képező szót – a jelentését is azonnal felismeri. Ha tudjuk, hogy az *internet* szó mit jelent, akkor azt is tudjuk, hogy az *internetez* ige milyen tevékenységre utal. Sőt! Az előbb említett *burdizik* esetében is tudjuk, hogy a cselekvő a *burdi*-val jelölt dologgal csinál valamit. A *verde* szót ezzel szemben nem értjük, mivel a *ver* igével jelölt cselekvésnek nincs intézményesült helye. És ugyanígy nem értjük a *feleségesdi*-t sem, hacsak nem ismerjük azt a beszédhelyzetet, amelyben a szó használata értelmet kap.

A termékenység mindig szabályhoz van kötve, az előző pontban említett két szabálytípus közül természetesen csak a generáló szabály jöhet számításba. A termékenység kimutatásához tehát mindig meg kell tudnunk mutatni, hogy a szóban forgó morfológiai folyamat generáló szabályba foglalható. A fentiekből következik, hogy a szabályszerűség fogalma nem azonos a termékenység fogalmával, mint láttuk, nem termékeny morfológiai folyamatok is lehetnek szabályszerűek (pl. az *-Ul* képzővel történő igeképzés). Más szóval, a termékenység hiponimája a szabályszerűségnek. Nem generáló szabály, hanem egyéb minta alapján létrejött képződmények létezése ezért nem bizonyíthatja a szóban forgó minta termékenységét.

4. Analógia

Analógia alapján egyetlen adott példa alapján is jöhetnek létre új képződmények (Becker 1990). Eredetileg az analógiás képzés fogalma erre az esetre korlátozódott. Például a németben az *einsam* ‘egyedül’ mintájára képződött a *zweisam* ‘ketten egyedül’ alkalmi szó, vagy a franciában az *atterrir* (*la terre* ‘a föld’) ‘leszáll, földet ér’ mintájára keletkezett az *amerrir* (*la mer* ‘a tenger’) ‘leszáll a tengerre’ (a két *rr* is csak az analógiára való hivatkozással magyarázható) és az újabb keletű *alunir* (*la lune* ‘a hold’) ‘leszáll a holdra’ (Dressler–Ladányi 2000: 110). Analógiás képzésről azonban abban az esetben is beszélhetünk, amikor új szót nem egyetlen adott minta, hanem több létező szó alapján képzünk (pl. Beard 1998: 57). Tekintettel arra, hogy a *-dA* képzővel történő szóalkotás, mint láttuk, nem foglalható szabályba, feltételezhetően a *kajálda*, *másolda* analógiás úton jött létre a *hizálda*, *nyomda*, *fonoda*, *mosoda* mintájára. Bár *-ium* végű szavaink régóta vannak (pl. *szeminárium*, *antikvárium*, *herbárium*), e szavak morfológiailag nem elemezhetők szét egyértelműen, mégis mintául szolgálhatnak (a testes *-ium* végződés miatt) további szóalkotások számára. Az *-ium* ismert volta ellenére a *bronzárium* szó valószínűleg a rokon értelmű *szolárium* mintájára keletkezhetett. Ugyancsak analógiás képzést kell feltételeznünk a *számítógépesdi*, *televíziósdi* esetében. A minta ezekben az esetekben nem foglalható

szabályba, tehát a termékenység általunk elfogadott fogalma szerint az említett képződmények nem tekinthetők a termékenység bizonyítékául (vö. azonban Keszler 2000: 309–318).

Tudjuk, a termékenységnek nincs köze a gyakorisághoz, viszonylag gyakori képzők is lehetnek terméketlenek. Az *-ista* képző szabadon alkalmazható minden olyan esetben, amikor az *-izmus* elem is használható, utóbbi politikai, szellemi irányzatot jelöl, előbbi ennek követőjét: *szocializmus – szocialista, gaullizmus (De Gaulle nevéből) – gaullista, chomskizmus – chomskista, funkcionalizmus – funkcionalista*. Ebben az esetben már-már szabályhoz hasonlítható összefüggésről van szó, általános képzési szabályt mégsem tudunk megfogalmazni. A minta alapján azonban – szükség esetén – korlátlanul képezhetünk új szót. Az ily módon létrejött szavak azonban vagy alkalmi képzések vagy létező szavak, de sohasem potenciális szavak. A potenciális szó fogalma a termékeny szóalkotáshoz kapcsolódik. Az *-ista* képző kiterjeszhető más jelentésű elemek képzésére is felhasználható, pl. *kalasnyikovista, mozista, neoista* (Kiss–Pusztay 2000).

Az analógia útján létrejött képződmények nem azonosak a kreatív, ad hoc szóalkotásokkal, amelyek különösen a költői nyelvben gyakoriak. Ezek egy részére az jellemző, hogy az egyes morfémák felismerhetők, jelentésük azonosítható, a teljes szó azonban csak adott kontextusban válik érthetővé. Íme néhány a költői nyelvből vett példa: „*Engem a látvány meghazáztat*”, „*A péntek éj most foszlad át*”, „*Elszódalolt egy évtized*” (Parti Nagy Lajos: Holaha zanzák, Ladányi Mária gyűjtése). Ezeknek a képződményeknek a jellemzése azonban nem a grammatika feladata (Baldi 2000).

5. Összefoglalás

Rövid tanulmányunkban a szabályszerűség, termékenység és analógia fogalmának tisztázásához kívántunk hozzájárulni. A szabályszerűség szabályba foglalhatóságot jelent, termékenységről akkor beszélünk, ha a szabály lehetővé teszi új képződmények automatikus létrehozását. Az analógiás képzés mindig adott mintát követ, amely lehet egy adott szó vagy terméketlen szabály, és ezért mindig tudatos tevékenység eredménye. A termékenység mindig szabályszerűséget is jelent, ennek fordítottja azonban nem érvényes.

Hivatkozások

- Baldi, Philip 2000: Creative processes, in Geert Booij – Christian Lehmann – Hoachim Mugdan szerk.: *Morphologie/Morphology. Ein internationales Handbuch zur Flexion und Wortbildung/An International Handbook on Inflection and Word-Formation*, Berlin, Walter de Gruyter, 963–972.
- Beard, Robert 1998: Derivation, in Andrew Spencer – Arnold M. Zwicky szerk.: *The Handbook of Morphology*, Oxford, Blackwell. 44–65.
- Becker, Thomas 1990: *Analógie und morphologische Theorie*, Studien zur theoretischen Linguistik, München, Wilhelm Fink.
- Dressler, Wolfgang U. 1997: On productivity and potentiality in inflectional morphology, *CLASNET Working Papers 7*, Montréal, Université de Montréal.
- Dressler, Wolfgang U. – Mária Ladányi 2000: Productivity in word formation (WF): A morphological approach. *Acta Linguistica Hungarica* 47, 103–144.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

- Kiefer, Ferenc 2000a: Regularity, in Geert Booij – Christian Lehmann – Hoachim Mugdan szerk.: *Morphologie/Morphology. Ein internationales Handbuch zur Flexion und Wortbildung/An International Handbook on Inflection and Word-Formation*, Berlin, Walter de Gruyter, 296–302.
- Kiefer Ferenc 2000b: A szóösszetétel, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 3: Alaktan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 519–567
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000: A szóképzés, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 3: Alaktan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 137–164.
- Kiss Gábor – Pusztay Ferenc 2000: *Új szavak, új jelentések*, Budapest, Tinta Kiadó.
- Koefoed, Geert – Jaap van Marle 2000: Productivity, in Geert Booij – Christian Lehmann – Hoachim Mugdan szerk.: *Morphologie/Morphology. Ein internationales Handbuch zur Flexion und Wortbildung/An International Handbook on Inflection and Word-Formation*, Berlin, Walter de Gruyter, 303–311.
- Selkirk, Elisabeth 1982: *The Syntax of Words*, Cambridge, The MIT Press.
- Spencer, Andrew – Arnold M. Zwicky (szerk.) 1998: *The Handbook of Morphology*, Oxford, Blackwell.

A FONOTAKTIKAI ÁLTALÁNOSÍTÁSOKRÓL

Kísérlet a magyar mássalhangzó-kapcsolatok nem-reprezentációs leírására *

REBRUS PÉTER

MTA Nyelvtudományi Intézet
ELTE BTK–MTA Elméleti nyelvészet
rebrus@nytud.hu

TRÓN VIKTOR

Saarland University, Saarbrücken
tron@coli.uni-sb.de

1. Funkcionalizmus és fonetika a fonológiában

A cikkben leírt elemzési módszer központi fogalma a *fonotaktikai zártság*. Ez a fogalom a lokális hangkapcsolatot *jelöltségi* rendezésén alapul. A jelöltség általunk használt fogalma a szegmentális kontrasztok felismerhetőségére vezethető vissza, vagyis végső soron a percepció funkcionalista elvein nyugszik. 1.1.-ben áttekintjük azokat az előzményeket, amelyeket elemzésünk kiindulópontjaiként fogadunk el. 1.2.-ben megmutatjuk milyen értelemben tükröződhetnek a fonetika funkcionális elvei a fonológiai rendszerben. 1.3-ban a fonotaktikai zártság fogalmát járjuk körül és bemutatjuk elemzési kísérletünk főbb jellegzetességeit.

1.1. Előzmények

A nyelv funkcionalista megközelítése érthető módon mindig hangsúlyozta a nyelvi jelek által összekapcsolt objektumok (formák és jelentések) belső tulajdonságainak fontosságát, nemcsak a nyelvi viselkedés, de a nyelvtan rendszerének magyarázatában is. Mit jelent ez a fonológiára nézve? Vajon a kimondott hangoknak mint fizikai valóságnak pusztán belső tulajdonságai közvetlen szerepet játszanának a hangtanban? Semmiképpen sem: a funkcionalista szemlélet nem nélkülözheti a nyelv használóját. A nyelvészeti leírásban az elemek tulajdonságainak csakis a nyelv használója és a világ közötti kapcsolat értelmében tulajdoníthatunk jelentőséget. A fonológia felől nézve, ez a kapcsolat elsődlegesen a *hang észlelésében* (percepció) áll, de mivel a beszélő nem csupán passzív befogadó, a *hang képzését* (artikuláció) is magában foglalja. Mindkét képességet specifikus fiziológiás korlátok jellemzik, amelyek erős befolyással lehetnek a hangok nyelvi szerveződésére, vagyis tetten érhetők a hangtani rendszerben.

* Köszönetet mondunk *Bárkányi Zsuzsának, Cser Andrásnak, Kálmán Lászlónak, Lukács Ágnesnek, Törkenczy Miklósnak és Siptár Péternek*, valamint a kötet anonim lektorának, akik a kéziratot átolvasva tömérdek hibára, pontatlanságra és ellentmondásra hívták fel a figyelmünket. Számos kérdésük maradt megválaszolatlanul a cikkben. Külön köszönet Törkenczy Miklósnak, aki fáradtságot nem kímélve próbálta megérteni a gondolatainkat, amivel mi is közelebb kerültünk azok megértéséhez, és számos kiegészítést, adatot és érvet javasolt nekünk. Köszönet *Oravecz Csabának* az adatgyűjtésben való segítségéért.

A percepció és artikuláció a fonetikában természetesen mindig előtérben volt, de a formális nyelvészet Saussure óta a nyelvtant a formák fizikai tulajdonságaitól függetlenített szimbolikus rendszerként értelmezte, így a fonológiai leírásból kizárta a percepcióra és artikulációra való hivatkozást. Ebből az alapállásból kifolyólag a fonetika és a fonológia elkülönült tudományterületeknek számítottak, a fonológiai elméletek igen ritkán alapoztak a fonetika eredményeire. A fonológia kategóriáinak fonetikai meghatározása persze nem ismeretlen, hiszen már a legelső hangtani leírások is fonetikailag motivált kategóriákat használtak. Az amerikai deskriptív nyelvészeti iskola a fonémikus kontrasztok feltérképezésére helyezte a hangsúlyt, a fonetikailag definiált fonológiai kategóriák csak mnemotechnikai célokat szolgáltak, értelmüket a szimbolikus rendszerben nyerték el. A szegmentumok eloszlásának leírásában a fonetikai magyarázat nem játszott szerepet, és ez a tendencia a generatív fonológiában is tovább élt.¹

A kategóriák fonetikai meghatározásában belül is az artikulációs megfontolások számítottak uralkodónak.² A hangspektrográf megjelenésével azonban megnyílt az út az akusztikai kutatások előtt. Az akusztikus fonetika eredményeire a fonológiai elemzésekben is egyre gyakrabban támaszkodnak (ld. Hume–Johnson 2001). Ezzel párhuzamosan a fonetika és a fonológia közötti határvonal is megszűnni látszik, ebbe az irányba mutat az ún. *fonetikai alapú fonológia* népszerűsége is (Flemming 2001c; Hayes 1999; Kirchner 1998). Ezen belül is meglehetősen előtérbe került a beszédpercepció és a nyelvekben lehetséges fonológiai mintázatok összefüggéseinek kutatása (Steriade 1997, 2001a, 2001b; Flemming 2001a, 2001c; Côté 1997; Kawasaki-Fukumori 1992). Talán nem véletlenül a fonetika szerepének növekedésével a fonológiában a funkcionalista szemlélet is új erőre kapott (Boersma 1998; Kirchner 1998; Bybee 2001).

1.2. Kontraszt és erőfeszítés

Számos szerző (Steriade, Flemming) meggyőzően érvel amellett, hogy a fonémák eloszlása azzal függ össze, hogy a szegmentum hangtani környezete mennyire segíti elő vagy nehezíti meg az adott fonéma azonosítását. A fonéma azonosításánál azoknak az akusztikus mintázatoknak a felismerése a döntő, amelyek azt más fonémáktól megkülönböztetik, vagyis amelyek annak kontrasztív jegyeit megjelenítik. Azok a fonetikai jellegzetességek azonban, amelyek ezeket a kontrasztokat megtestesítik, a szegmentum környezetétől függően nagyban változhatnak. A szegmentális kontrasztok felismerhetősége tehát a fonetikai interferencia miatt a lokális környezettől függően más és más lehet. Egyes szegmentumok „jó környezetnek” számítanak egy fonéma számára, mert ún. *felismerési kulcsokat* nyújtanak a releváns kontrasztok azonosításához. Más környezetek ezzel szemben gyengíthetik a kontrasztív akusztikus mintázatok különbségeit, így csökkentik az adott fonéma felismerhetőségét. Ezek a graduális fonetikai tényezők hatással vannak a nyelvek fonotaktikájára. Kimutatható, hogy a fonémikus kontrasztok jellemzően olyan

¹ Ezt az irányzatot kritikusan szemlélő megközelítések persze mindig is voltak, pl. a természetes fonológia (Hooper 1976) vagy Ohala 1983.

² Az, hogy a megkülönböztető jegyek artikulációs alapon voltak (vannak) meghatározva, bizonyos értelemben történeti szükségszerűség (volt), hiszen a beszédképző szervek mozgásának (felszínes) megfigyelése nem igényel különösebb technológiát és a beszédpercepcióra vonatkozó ismereteket. Az akusztikus jegyek használatának egy korai példája viszont Jakobson, Fant és Halle (1951).

környezetekben neutralizálódnak, amelyekben az adott kontraszt felismerése nehezebb (Steriade 1997, *et seq*; Flemming 2001a, 2001b, 2001c). Vagyis akkor, amikor a kontrasztok azonosításához szükséges felismerési kulcsok gyengébbek. Artikulációs szempontból nézve ugyanez mondható el: a neutralizáció akkor motivált, ha a jól hallható kontraszt fenntartása „túl nagy” erőfeszítést kívánna meg.³

A gyengébb felismerési kulcs azt jelenti, hogy a potenciális kontraszt akusztikus különbsége nehezen hallható meg. A nehezebben felismerhető, illetve képezhető kontraszt rosszabb eszköze a jelentésmegkülönböztetésnek. Optimális esetben tehát a funkcionális oppozíció (a potenciálisan jelentésmegkülönböztető kontraszt) környezetei azok, amelyek elősegítik (legkevésbé nehezítik meg) a kontraszt felismerhetőségét, illetve kimondhatóságát. A kategorikus neutralizáció környezetei pedig azok, amelyekben az adott kontrasztot megjelenítő akusztikus jegyek különbsége nehezebben kivehető, illetve képezhető. Az alábbiakban kimondunk néhány alapvető kognitív szervezőelvet, amelyeket a fonológia funkcionális megközelítésének alapjaiként fogadunk el:

(1) **A fonológia funkcionális szemléletének néhány általános elve:**

a. ***kategorikus kontrasztok létrehozása***

A kontrasztív kategóriák létrehozását kognitív szempontok motiválják. Kis-számú kategória mint alapelem segíti a memorizálást. A kategorizáció az alakok összehasonlíthatóságának, így végső soron az analógiateremtésnek az előfeltétele.

b. ***a kontrasztok számának maximalizálása***

A szegmentumok közötti minél több kontraszt több alapkategória létét jelenti. Több alapelemből több különböző hangszekvenciát lehet létrehozni ugyanazon szekvenciahossz mellett is. Több különböző hangszekvencia több lexikai kontrasztot tesz lehetővé, vagyis végső soron növeli a nyelv kifejezőerejét (Jun 1995; Flemming 2001b).

c. ***a kontrasztok erőteljességének maximalizálása***

Minél megbízhatóbban felismerhetők a kategóriák, annál sikeresebb lehet a jelek használata. A kategóriák azonosíthatósága ugyanakkor a többi kategóriától való elkülöníthetőségen múlik, ami pedig erőteljesebb kontrasztok esetén könnyebb. Ennek az elvnek az értelmében a kategóriák a lehető legtávolabb vannak egymástól a releváns tulajdonságok terében (Liljencrants–Lindblom 1972; Flemming 2001b).

d. ***az artikulációs erőfeszítés minimalizálása***

A hangképző szervek mozgása és a motorikus folyamatok irányítása időt és energiát igényel. Minél gyorsabb, illetve bonyolultabb mozgást kell a beszéd-szerveknek realizálniuk, annál kevésbé hatékony az artikuláció (Kirchner 1998, *megj. előtt*; Flemming 2001b).

³ Ezt a nézetet támasztja alá az is, hogy a kategorikus neutralizáció olyan környezetekben fordul elő, ahol amúgy graduális koartikulációs effektusok is tapasztalhatók, és azok az adott neutralizáció irányába mutatnak (akár egy nyelven belül is, Flemming 2001b).

A fenti elvek gyakran nem összeegyeztethetők, vagy kifejezetten egymással ellentétes hatást fejtenek ki. Legegyszerűbb példaként említhetjük, hogy egy adott környezetben előforduló kontrasztív szegmentumok számának növelésével az egyes elemek közötti akusztikus különbségek szükségszerűen egyre kevésbé erőteljesek, hiszen a fonetikai tér véges. Mivel a hangkészlet növelésével a kontrasztok felismerhetősége csökken, a fenti (1b) elv csak (1c) rovására elégíthető ki. A nyelv mérlegelhet, hogy melyik helyzetben melyik elvnek engedelmessé válik inkább. Ilyen módon a nyelvi rendszerek úgy tekinthetők, mint az (1)-beli, sokszor ellentétes elvek kölcsönhatásának az eredményei. Ezt a megközelítést az alábbi elvben fogalmazhatjuk meg:⁴

(2) **A fonológiai szerveződés elve:**

A nyelvek fonémarendszere és fonotaktikája az (1)-beli általános elvek optimalizálásának eredménye.

Magának az optimalizálásnak a *folyamata* természetesen csak a nyelvhasználat dinamizmusában modellezhető, vagyis egy olyan modellben, amely a nyelv diakrón aspektusáról is számot ad (Hume–Johnson 2001; Kirchner 1999).⁵ A szervezőelvek azonban számos ponton megmutatkoznak a nyelvtani rendszerben, így hasznosnak bizonyulhat a szinkrón nyelvészet szempontjából is, ha a hangtant általánosabb kognitív szervezőelvek, valamint fonetikai alapon motivált megszorítások felől megközelítve próbáljuk meg megragadni. Azt, hogy a funkcionális elveknek közvetlenül van-e szerepük a nyelvtanban, sokan vitatják (ld. pl. Hale–Reiss 1998; Hume–Johnson 2001). Elismerjük, hogy amennyiben a funkcionális elvek a nyelvi kompetencia keretein belül nem értelmezhetők, akkor közvetlenül nem használhatók a szinkrón leírásban. Ekkor a statikus fonotaktika a szinkrón leírás keretein belül csak regisztrálhatja a nyelv tényeit. Úgy gondoljuk azonban, hogy a pontos általánosítások megfogalmazásához az absztrakt reprezentációknál sikeresebb eszköz a *jelöltségi viszonyok* feltételezése. A jelöltség viszont nézetünk szerint a percepció univerzális funkcionális elveiben horgonyozható le.

1.3. Fonotaktikai zártság

Egy bizonyos kontraszt felismerhetősége szempontjából a lokális környezeteket sorrendbe állíthatjuk aszerint, hogy mennyire segítik elő az adott kontraszt felismerését. Ezt a környezetek *jelöltségi hierarchiájának* nevezhetjük az adott kontrasztra nézve. Nézzünk egy példát. A felpattanó zárhangok közötti kontrasztok nagy részének – beleértve a laringális (pl. zöngésség, posztspiráció), valamint a hely szerinti distinkciókat – felismerése elsősorban a felpattanás és az azt követő akusztikus mintázat összjátékán múlik. Pontosabban a felpattanás jobboldali környezeteként legelőnyösebb a hangos periodikus hanghullám (hangsúlyos magánhangzó), kevésbé előnyösek az approximánsok (pl. likvidák), még kevésbé az egyéb szonoránsok (pl. nazálisok), az aperiodikus zaj (réshangok), és végül legelőnytelenebb a csönd (Steriade 1999). Ez utóbbin belül is különbség tehető a szóvégi és a zárhang előtti környezet között: a szóvég (ellentétben a szonoráns

⁴ Az, hogy a hangrendszert az erőfeszítés és a kontraszt ilyenfajta antagonizmusa alakítja, nem új elképzelés (ld. Sievers 1876; Zipf 1949; Diver 1979).

⁵ Egy ilyen modell lényege, hogy a nyelvhasználat során a percepció folyamatosan hat a nyelvi tudásbázisra, amennyiben módosítja az ott tárolt mentális reprezentációikat.

környezettel) nem segíti elő a kontrasztok felismerését, azonban a felpattanás és a szünet előtti hosszabb időtartam még mindig elegendő lehet a kontrasztok megkülönböztetésére. A zárhangok előtt viszont a mássalhangzó rövidül és a felpattanás megvalósítása is nehezebb, vagyis egy másik zárhang mint jobboldali környezet kifejezetten nehezíti a zárhangok kontrasztív jegyeinek a felismerhetőségét.

Fentebb említettük, hogy optimális esetben a fonémikus kontrasztok neutralizációja azokban a környezetekben várható, amelyekben az adott fonémák azonosíthatósága a legnehezebb, vagyis – a szakasz elején adott meghatározás szerint – a jelöltebb környezetekben. Ezt erősebb formában is megfogalmazhatjuk: egy nyelven belül, ha egy adott kontraszt egy A környezetben megjelenik, akkor az A-nál jelöletlenebb B környezetben is megjelenik. Például tegyük fel, hogy egy nyelvben vannak zárhangok zárhang előtt. Ekkor biztosan előfordulnak a zárhangok likvidák előtt is (feltéve, hogy a nyelvben vannak likvidák). Ez azzal magyarázható, hogy a likvidák előtt mind a zár, mind a zárhangok kontrasztjai jobban felismerhetők, vagyis a zárhangok felismerhetősége és kontrasztjai viszonyában a likvida előtti környezet jelöletlenebb, mint a zárhang előtti. Hasonlóan, ha a kontraszt likvida előtt megjelenik, akkor megjelenik magánhangzó előtt is.⁶ Általánosságban tehát egy kontraszt jelölt környezetben való előfordulásából következtethetünk annak jelöletlen környezetben való előfordulására. Más szóval, az adott kontrasztot tartalmazó alakok halmaza a környezeti jelöltség viszonyára zárt, mégpedig a jelöletlenség (itt konkrétan a felismerési egyszerűség) irányában. Ezt a zártságot általánosíthatjuk minden szegmentumra és környezetre, vagyis általában a *lokális szintagmatikus kapcsolatokra*:⁷

(3) **A fonotaktikai zártság elve**

Egy nyelv létező hangalakjainak halmaza a jelöletlenség irányában zárt, vagyis egy adott felismerhetőségű szintagmatikus kapcsolat léte maga után vonja a nála könnyebben felismerhető hangkapcsolat létét az adott nyelvben.

A fonotaktikai zártság elve valójában az (1)-beli elvek tükröződése a nyelvben. A jelöltségi rendezés egy *fonotaktikai teret* határoz meg, a lexikai tételek pedig kitöltik ezt a rendelkezésre álló teret úgy, hogy, hogy az adott kategóriák minél inkább olyan környezetekben jelennek meg, ahol könnyebben azonosítható kontrasztban állnak másik kategóriákkal. Ez azt jelenti, hogy (a kontrasztok maximalizálása céljából, (1b)) csak akkor használ a

⁶ Mivel minden nyelvben van felpattanó zárhang és magánhangzó, a jóslat szerint a zárhangok közötti kontrasztok magánhangzó előtt minden nyelvben megjelennek. Természetesen a magánhangzók között is lehet különbség. Például egyes kontrasztok lehet, hogy csak hangsúlyos vagy nem redukált magánhangzó előtt jelennek meg. Másrészt a baloldali környezetet nem vettük figyelembe – holott a felismerés szempontjából ez is fontos –, ezért legegyszerűbb, ha szőveleji vagy fráziseleji előfordulásokra gondolunk.

⁷ A fonológia és a percepció kapcsolata természetesen nem csak egyirányú. Ismert tény, hogy a konkrét hangrendszer befolyásolja az anyanyelvi beszélők hangfelismerési és hangmegkülönböztetési képességét. Az eredmények tanúsága szerint azonban az egyes mintázatok relatív felismerési nehézségei azonosak az eltérő anyanyelvű beszélőknél, a különbség csak a felismerés abszolút mérőszámaiban mutatkozik meg (Mielke 2000; Huang 2000). Eszerint tehát van remény arra, hogy a környezeti felismerési kulcsokat és ezáltal a jelöltségi rendezést illetően univerzális törvényekre lehet bukkanni.

rendszer egy környezetet, ha a nála előnyösebb környezetek is megengedettek, hiszen ellenkező esetben szükségtelen mértékben sérülnének az (1c-d) elvek.

A fonotaktikai teret egy olyan többdimenziós térként ábrázolhatjuk, amelyben az egyes dimenziók mentén a szekvenciák komplexitása (jelöltsége) nő. A dimenziók száma az egymástól jelöltségben független szekvenciasorok számával azonos. Ez a kép egy koordináta-rendszerrel szemléltethető, ahol az origótól való távolsággal a szekvenciák komplexitása nő. Az alábbi (4) ábra a nem-dentális zöngétlen zárhang kezdetű szekvenciák ($k/p/ty + V/C$) helyét mutatja ebben a térben. A valóságban a kép ennél jóval bonyolultabb, itt az egyszerűség kedvéért csak a dentális mássalhangzóra végződő kapcsolatokat szerepeltettük: a vízszintes tengely a zárhangokat, a függőleges tengely ezek egyre jelöltebb jobboldali környezeteit mutatja.⁸ Az egyes koordináta-pontokban az adott dimenzióértékek által meghatározott szintagmatikus hangkapcsolatot tartalmazó egy vagy több – jelen esetben hipotetikus – alak van feltüntetve, a releváns hangkapcsolatot félkövérrel szedjük:

- (4) Zöngétlen nem-dentális zárhang (C_1) + magánhangzó/dentális mássalhangzó (V/C_2) szekvenciák tere

	V/C_2			
zár	↑	<i>akta</i>	<i>apta</i>	<i>atyta</i>
rés		<i>aksza</i>	<i>apsza</i>	<i>atysza</i>
nazális		<i>akna</i>	<i>apna</i>	<i>atyna</i>
likvida		<i>akla</i>	<i>apla</i>	<i>atyla</i>
mgh.		<i>aka</i>	<i>apa</i>	<i>atya</i>
		veláris zár	labiális zár	palatális zár
				C_1

Ugyanezt az ábrázolást adhatnánk meg a fonotaktikai tér bármely két választott dimenziójára (pl. zöngés zárhangok, nem dentális mássalhangzók előtti zárhangok, szóvégi, szóeleji előfordulások stb.). Azaz a fenti kétdimenziós térrészlet nem más, mint a sokdimenziós fonotaktikai tér egy szelete (az adott kétdimenziós síkkal való metszete). Fontos megjegyezni, hogy a tengelyeken szereplő nevek (pl. réshang) csak a könnyebb olvashatóság kedvéért vannak feltüntetve, ezeknek elméleti státuszt nem tulajdonítunk, hiszen a teret lokális kapcsolatok parciális rendezése definiálja.

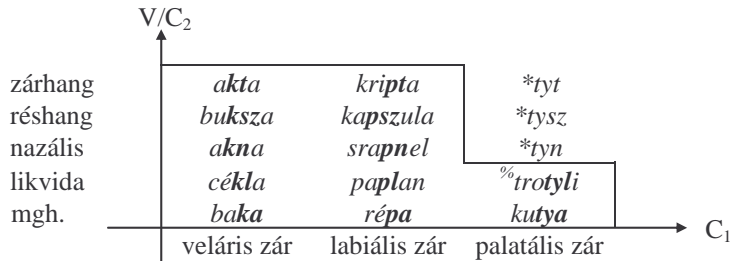
A (3)-ban megadott fonotaktikai zártsági elv ezek után nem más, mint egy adott nyelvben előforduló szekvenciák elhelyezkedésére vonatkozó feltétel, amely kimondja, hogy a nyelvben a létező szekvenciák által meghatározott térrészlet (alulról) zárt. Azaz bármelyik dimenziót lerögzítve, a másik dimenzión a legjelöltebb felől (az origótól) haladva egy ideig létező (grammatikus) mássalhangzó-kapcsolatokat találunk, majd egy pont után a kapcsolat agrammatikus. Vagyis nincsenek kihagyások, ugrások. Ennyiben a (3) elv a jelöltségi térrel együtt erősen korlátozza a lehetséges fonotaktikák körét.⁹ Az

⁸ Itt és a legtöbb további példában nem említjük az azonos helyen képzett (homorgán) mássalhangzó-kapcsolatokat, mivel ezek további problémákat vetnek fel. Gondolatmenetünk azonban ezekre is alkalmazható.

⁹ Mivel feltételezésünk szerint a fonotaktikai tér minden nyelvben ugyanaz (univerzális), ezért a fenti megközelítés éppen az implikációs univerzálék által megadott módon szűkíti a lehetséges fonotaktikákat.

alábbi (5) ábrán a (4)-ben megadott fonotaktikai térrészletre vonatkoztatva adjuk meg a magyar monomorfemikus névszói alakok előfordulását (az adatok itt és a továbbiakban elsősorban Törkenczy (1994)-ből valók). A létező és nem létező szekvenciákat az origó körüli lépcsős vonal választja el egymástól:

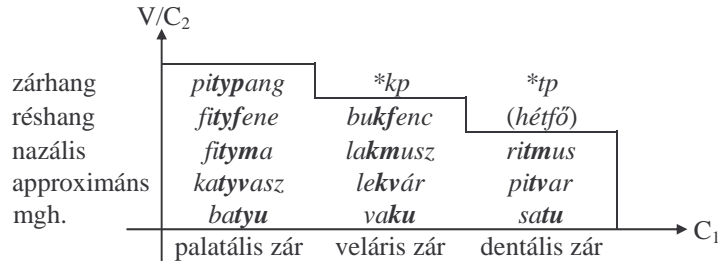
- (5) Zöngétlen nem-dentális zárhang (C_1) + magánhangzó/dentális mássalhangzó (V/C_2)

A fenti ábrázolás jól mutatja, hogy a magyar lexikonnak az adott fonotaktikai térbe eső részére teljesül a (3)-beli zártsági elv. A függőleges tengelyen alulról felfelé haladva a környezetek a zárhangok felismerése szempontjából egyre nehezebbek, vagyis a jelöltség nő. A vízszintes tengely pedig az egyre nehezedő (könnyebben neutralizálódó) zárhangkontrasztokat mutatja. A fenti példában a palatális zárhang + dentális zár-, rés- és nazális hangok agrammatikussága kategorikus neutralizációként fogható fel: a palatális és más helyen képzett zárhangok kontrasztjának hiányaként. Az ábrán és végig a cikkben az ilyen hiányokat csillaggal jelöljük a tér megfelelő részén (esetünkben **tyt*, **tysz*, **tyn*).

A fonotaktikai zártság következménye az, hogy a fenti kép bármely két kiválasztott dimenzió esetén hasonló. Az alábbi (6) ábra a nem-labiális zöngétlen zárhang + labiális hang szekvenciák terét mutatja. A megadott alakok itt is monomorfemikus köznevek.

- (6) Zöngétlen nem-labiális zárhang (C_1) + labiális hang (V/C_2)

Látható, hogy a fonotaktikai tér hasonlósága mellett a fonotaktikai zártság itt is teljesül. A függőleges tengely (6)-ban ugyanazokat a jobboldali szegmentumokat mutatja ugyanabban a jelöltségi sorrendben, mint amelyeket (5)-ben szerepeltettünk. Van azonban egy fontos különbség a két térrészlet között: a zárhangok helykontrasztjainak jelöltsége (5)-ben és (6)-ban nem ugyanaz. Amint azt a vízszintes tengelyen megadott címkéknek (vagyis a mássalhangzó-kapcsolatok első elemeinek) sorrendje mutatja, az (5)-ben a palatális hely jelöltebb a velárisnál, (6)-ban a jelöltségi sorrend fordított. Vagyis ha a mássalhangzó-kapcsolat első eleme palatális, akkor a labiális jobb folytatás, mint a dentális, hiszen léteznek a *pityfang*, *fityfene*, *fityma* alakok (ld. (6)), míg *tyt*, *tysz*, *tyn* szekvenciákat tartalmazó alakok nem

találhatók (ld. (5)). Figyeljük meg, hogy a veláris zárhang eloszlása ugyanakkor a labiálisok előtt korlátozottabb, mint a dentálisok előtt: az *akta*, *buksza* nem egyedi példák, *kp* ezzel szemben nem fordul elő, és *kf*-re csak néhány példát találunk. Feltételezésünk szerint ez is összhangban van a fonetikai komplexitással: dentális hangok előtt a palatálisok felismerése nehezebb, mint a velárisoké (ld. az (5) táblázat 3. és 1. oszlopát); ezzel szemben a labiálisoknak a dentálisoktól eltérő akusztikus mintázata könnyebbé teszi az előtte álló palatális szegmentum felismerését, mint a velárisét (ld. (6)-ban az 1. és 2. oszlopot). A hangok eloszlása így megfelel felismerési nehézség szerinti rendezésnek, vagyis a létező alakok halmaza lefelé zárt.

Két mintázat közötti jelöletlenségi viszony olyankor is megmutatkozhat, amikor mindkettő megengedett egy nyelvben, hiszen a jelöltségi hierarchia együttáll azzal is, hogy a lokális kapcsolatok milyen gyakoriak. Minden jelöltségi dimenzióban egy adott mintázatot tartalmazó szóalakok száma a jelöletlenséggel együtt monoton módon nő. Ha egy adott környezetben megjelenő fonémikus oppozíció egyik tagja jelöletlenebb, mint a többi, akkor gyakoribb is. Például az angolban, annak ellenére, hogy a zárhangok zöngéssége kontrasztív a szóvégen, több szó végződik zöngétlen zárhangra, mint amennyi zöngésre (Törkenczy Miklós személyes közlése). Ebben is tükröződik az a jól ismert fonetikai tény, hogy a zöngésség fenntartása a szó végén nehezebb, mint prevokalikus helyzetben. Egy fonémikus kontraszt neutralizációja azon környezetével jellemezhető, amelyekben az oppozíció jelölt tagjának gyakorisága nulla, vagyis az nem más, mint a jelöltség és a gyakoriság imént említett graduális összefüggésének az elfajuló esete. A lokális szintagmatikus kapcsolatok jelöltségi hierarchiája így képes számot adni mind a teljes és részleges neutralizáció (grammatikalitás) lehetséges környezetéről, mind pedig a kapcsolatokat tartalmazó alakok relatív gyakoriságáról.¹⁰

Ha elfogadjuk, hogy a nyelvek fonotaktikai zártságot mutatnak, igen fontos módszertani elvet kaphatunk eredményül. Nevezetesen azt, hogy bizonyos körülmények között maguknak a nyelveknek a vizsgálatából is következtethetünk az akusztikus minták, független lokális kapcsolatok eredendő – percepciók értelemben vett – jelöltségére.¹¹ Ekkor a fonotaktikai mintázatoknak az adott nyelvben való előfordulása alapján is fel lehetne állítani a független szintagmatikus kapcsolatok jelöltségi hierarchiáját. (Természetesen közvetlen fonetikai bizonyítékokkal végképp szilárd alapokra lehetne helyezni a leírás alapfogalmait.)

Összefoglalva: elemzési eljárásunk központi fogalma a hangkapcsolatok percepciók nehézségén alapuló jelöltségi rendezés. Ha egy adott nyelvre értelmezni tudjuk a lokális szintagmatikus kapcsolatok jelöltségi hierarchiáját, akkor ez egy fonotaktikai teret határoz meg. Az elemzendő fonotaktikai osztály elemeit ebben térben helyezhetjük el, aszerint, hogy a tér pontjai által képviselt hangkapcsolatot tartalmazzák-e. A fonotaktikai leírás a grammatikus alakok által a jelöltségi térben elfoglalt térrész jellemzésével történhet. Ahol

¹⁰ A fonotaktikai tér egy adott pontjában elhelyezkedő alakok számának vizsgálata meghaladná a cikk kereteit.

¹¹ Bizonyos körülmények alatt itt azt értjük, hogy a fonotaktikai mintákat természetesen nem kizárólag a fonotaktikai felismerhetőség vezérli, hanem a morfológiai (szavak, illetve morfémák közötti) paradigmatis viszonyok is, ld. erről a harmadik részt. Emiatt a nyelvi adatokat igen körültekintően kell kezelnünk ahhoz, hogy megbízható következtetéseket vonhassunk le.

a fonotaktikai zártság érvényes, ott a szóosztály karakterizálható az elemeiben előforduló legjelöltebb szintagmatikus kapcsolatokra való hivatkozással (Trón–Rebrus 2001).

2. Reprezentáció és fonotaktika

Ebben a részben megkíséreljük bemutatni, hogy a fonotaktika adekvát leírása komoly nehézségek elé állítja a hagyományos fogalmakkal operáló fonológiai elméleteket. 2.1-ben tisztázni próbáljuk, hogy mi a statikus fonotaktikai általánosítások jelentősége a fonológiában. Ezután a hagyományos fonológiai modellekben gyakran előkerülő olyan fogalmakat tárgyalunk, mint szótag (2.2.), véletlen hiány és kivételesség (2.3.), valamint a szegmentumok környezetfüggetlen jelöltsége (2.4.). Megállapítjuk, hogy ezek a fogalmak nem használhatók adekvát módon a fonotaktikai általánosítások leírására. Egy funkcionista, fonetika-alapú leírás ugyanakkor szükségtelenné teszi a hagyományos reprezentációs formalizmusok legtöbb eszközét.¹²

2.1. Fonotaktika és elméletek

Mivel a statikus fonotaktika elsődlegesen nem egyéb, mint egy adott nyelvben a létező szavak hangalakjainak jellemzése, nem magától értetődő, hogy milyen szerepe van a nyelvi leírásban. Az igazi kérdés az, hogy milyen mértékben befolyásolja a percepció és az artikuláció (ezek a hagyományosan nyelven kívüli tényezők) a nyelvi formák önkényességét, és általában a formák rendszerét, valamint az, hogy nyerhet-e a nyelvi leírás a rájuk való hivatkozással.

Azt, hogy maguknak a fonotaktikai általánosításoknak helyük van a nyelvi rendszerben, nehéz lenne megkérdőjelezni, hiszen ez a dinamikus morfológiai folyamatokban való megnyilvánulásukból egyértelmű. Számos olyan morfológiai folyamat ismert, amelyek mögött fonológiai, konkrétan jelöltségi motivációk állnak, és ez utóbbi morfofonológiai szabályosságoknak a morfémaakra vonatkozó statikus fonotaktikai általánosítások között is van megfelelőjük. A legegyszerűbb példa lehet a magánhangzó-harmónia a magyarban. Világos, hogy a toldalékharmonia nem független attól a ténytől, hogy a nyelvben dominánsan a monomorfemikus alakok is harmonizálnak. Ugyanez igaz az automatikus fonológiai folyamatokra: például a zöngésségi hasonulás morfémahatáron nem független attól, hogy zöngésségben eltérő obstruensek morféma belsejében sem fordulnak elő.

Fontos tehát, hogy egy elmélet (i) a statikus fonotaktikáról és a morfológiailag determinált hangtani változásokról, illetve szabályszerűségekről egyaránt számot tudjon adni, illetve, hogy (ii) a hasonlóságok miatt lehetőleg azonos eszközökkel fejezze ki azokat. Ezt a két kitélt kevés kivételtől eltekintve mindenki elfogadja a mai fonológiában.

Amennyiben a nyelvi leírás a funkcionális elvek és a fonotaktikai mintázatok közötti oksági viszonyt meg kívánja ragadni, akkor alapkategóriáit a hangpercepció és az artikuláció terminusaiban kell tudnia értelemezni. Ezt nevezhetjük a fonológia *fonetikai lehorgonyzásának*. Ha tehát hiszünk a fonotaktikai mintázatok funkcionista magyarázatában, akkor könnyen belátható, hogy a statikus fonotaktika adekvát leírását csak olyan

¹² A morféma határán fellépő allofónia részletes elemzése nem tartozik cikkünk témájához. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a fejezet gondolatmenete bizonyos módosításokkal a posztlexikális fonológiai szabályokra is alkalmazható, sőt a klasszikusan morfofonológiai tartott fonológiai változásokra is (ez utóbbiról ld. Trón–Rebrus 2001).

keretben magyarázhatjuk, amely eleget tesz a fonetikai lehorgonyzás elvének. Elfogadva a fonológia és fonotaktika uniformitását, ez egyben azt is jelenti, hogy a morfofonológia egészét is ilyen keretben kell elképzelnünk.

A továbbiakban a teljesség igénye nélkül olyan problémákat említünk, amelyekkel minden olyan elméletnek szembe kell néznie, amelyik a fonotaktikát mint a fonológiai reprezentációkra vonatkozó jólformáltsági feltételeket fogalmazza meg.

Az ilyen *reprezentacionalista* megközelítések a generatív fonológiában elsősorban olyan absztrakt fogalmakkal operálnak, mint megkülönböztető jegyek (a szegmentális kontrasztokat ábrázoló jegyek, illetve azok természetes osztályai), illetve prozódiai kategóriák (szótag, illetve a szótagbéli pozíciókat reprezentáló szótagösszetevők). Ezért elsősorban azokat a nehézségeket emeljük ki, amelyek egy ilyen elmélet számára problematikusak lehetnek (függetlenül attól, hogy az levezetéseket vagy megszorításokat használ).

2.2. Problémák a szótaggal

Az első, gyakran visszatérő probléma az, hogy bizonyos fonotaktikai korlátozások nem mindig adhatók meg a szótagpozíciókra való hivatkozással (pl. a kódában és a kezdetben lehetséges szegmentumok megadásával). A magyarban ez különösen szembeűnő, ha megvizsgáljuk a palatális és a labiális szegmentumok eloszlását mássalhangzók előtt. Az alábbi (7) ábra a fonotaktikai tér azon részletét mutatja, amelyben a palatális zárhang különböző nem-palatális hangok baloldali szomszédságában szerepel. (Az egyszerűség kedvéért a zöngés és zöngétlen alakokat a táblázatban összevontuk, a zöngétlen oszlopok az (5) ábra 3., illetve a (6) ábra 1. oszlopában is előkerültek már.)

(7) Palatális zárhang (C₁) + labiális/dentális hang (V/C₂)

	V/C ₂	
zárhang	<i>bugyborék / pitypang</i>	*gyd / *tyt
nazális	<i>hagyma / trutyomó</i>	*gyn / *tyn
approximáns	<i>zagyva / katyvasz</i>	<i>kagyló / %trotyli</i>
mgh.	<i>bogyó / batyu</i>	<i>ragya / kutya</i>
	labiális	dentális
		C ₁

Az adatokból teljesen világos, hogy egy olyan elemzés, amely pusztán a szótagok jólformáltságára hivatkozik, nem tudja magyarázni azt, hogy labiálisok előtt miért nagyobb a palatális zárhangok előfordulási szabadsága. Vagyis azt, hogy a palatálisok miért nem állhatnak nemfolyamatos dentális hangok (*d*, *t*, *n*) előtt, és miért állhatnak ugyanilyen labiálisok előtt (*b*, *p*, *m*).

Figyeljük meg, hogy a (7)-ben szereplő mássalhangzó-kapcsolatok nem állhatnak sem szó elején, sem mássalhangzók után. Ezért bármilyen szótagalapú elméletben képtelenség lenne a fenti grammatikus szekvenciákat elágazó szótagkezdetként elemezni. Hasonlóan elmondható, hogy szóvégen, illetve mássalhangzó előtt sem fordulhatnak elő, vagyis komplex szótagzáratként sem érdemes őket elemezni. Ennélfogva azt kell feltételezni, hogy a CC-csoportok első eleme rendre kóda-, második eleme rendre kezdet- pozícióban van. Ha a kódában megjelenő kontrasztív jegyeket egyedül a prozódiai pozíció és a prozódiai engedélyezés (ld. Goldsmith 1990) segítségével definiáljuk, akkor nem tudjuk megragadni azt a tényt, hogy a (7)-beli potenciális palatális + C kapcsolatok a magyarban

nem egyféleképpen viselkednek: egy részük grammatikus, más részük nem. Konkrétan, ha engedélyezzük a palatálist a kódában, akkor elméletünk *túlgenerál*, vagyis nem adunk számot a palatális zárhang + dentális zár/nazális kapcsolatok hiányáról. Ha viszont nem engedjük meg azokat, akkor pedig a fordított helyzet áll elő, vagyis elméletünk *alulgenerál*. Utóbbi esetben a (7)-beli létező alakokat a legelső sor kivételével figyelmen kívül kell hagynunk (ld. a 2.3. szakaszt).

Valójában persze világos, hogy a labiális illetve dentális zárhang eloszlása a kódában nem pusztán a kóda „belügye”, hanem abba beleszólása van a következő szegmentumnak is. Mivel a prozódiai pozíció csak azt veszi figyelembe, hogy a következő hang mássalhangzó-e (vagy elágazó szótagkezdet esetén, hogy szonoránsabb-e vagy homorgán-e), nem képes kifejezni ennél bonyolultabb viszonyokat. A tények azonban arról tanúskodnak, hogy a szomszédos szegmentumok közötti megszorítások ennél még talán a legegyszerűbb esetekben is összetettebbek, és ez a fonotaktika fonetikai alapú magyarázatainak fényében nem is meglepő.

A prozódiai engedélyezésből adódó problémák részben megoldhatók lennének egy másik eszköz, a hasonulási vagy terjedési szabályok bevezetésével. Bár maguknak a szótagoknak az összefűzése, illetve általában a kizárólag prozódiai összetevősségre hivatkozó megszorítások túlgenerálnak, a hasonulási folyamatok ezt helyrehozhatják. Bizonyos jegyek terjedésével (a szegmentumok hasonulásával) ugyanis elérhető, hogy a potenciális kontrasztok egy része neutralizálódjon. Vegyük észre, hogy esetünkben nem lenne célravezető, ha a feltételezett szótaghatárokon átnyúló ilyen hasonulási szabályt vezetnénk be. Ebben az esetben ugyanis a szabálynak az agrammatikus palatális + dentális kapcsolatokra (*tyt*, *gyd*, *tyn*, *gyn*) kellene alkalmazódnia úgy, hogy grammatikus szekvenciát kaptunk. Két ilyen szabályt lehetne elképzelni: egy hipotetikus progresszív palatális hasonulás eredményei a *tty*, *ggy*, *tyny*, illetve *gyny* szekvenciák lennének; egy hipotetikus regresszív dentális hasonulás kimenetei pedig a *tt*, *dd*, *tn*, illetve *dn* szekvenciák. Bármelyik hasonulási szabály bevezetése kevésbé lenne indokolható, mivel a helyhasonulások a magyarban morfémathatáron is lejátszódnak (legalább fakultatívan), a fentiek viszont nem. A progresszív helyhasonulás további furcsasága lenne, hogy a magyarban a hasonulások mind regresszívok; a regresszív helyhasonulás kiváltói viszont (legalábbis a magyar sztenderd változatában) *sohasem* a dentálisok, célpontjaik viszont *mindig* dentális hangok (és nem – ahogyan itt fel kellene tételeznünk – palatálisok).

Az egyes szegmentumokra vonatkozó környezetfüggetlen „univerzális jelöltségi” megfontolások sem játszhatnak szerepet a magyarázatban, hiszen a labiális hely – a fogalom hagyományos értelmében – jelöltebbnek minősül, mint a dentális. Az adott mássalhangzókapcsolatokat párba rendezve (*tyt* – *typ*, *gyd* – *gyb*, illetve *tyn* – *tym*) ugyanakkor éppen azt látjuk, hogy az első (a „jelöletlen” C₂-t) tartalmazó kapcsolatok a rosszulformáltak. Ez természetesen azt jelenti, hogy a szegmentumokra vonatkozó környezetfüggetlen jelöltség fogalma a lehetséges lokális szintagmatikus kapcsolatok leírására nem, vagy csak részben alkalmas (ld. a 2.4. szakaszt).

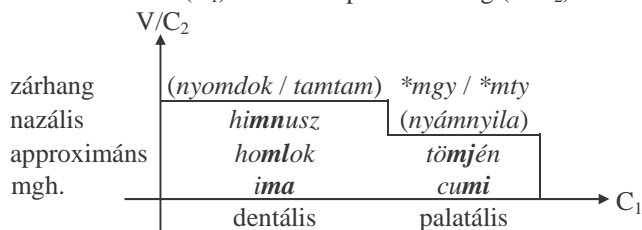
Az eddigi problémák miatt a szótagalapú elméletekben további eszközöket kell bevezetni a szótaghatáron (át) érvényesülő fonotaktikai megszorítások elemzésére, például ún. *szótagfüző szabályokat* (a magyarra ld. Törkenczy (1994)-ben *antipalatális*, illetve *antilabiális feltétel* néven). Ezek a megszorítások a szótagbelseji abszolút jólformáltságért

felelős ún. *szótagépítő szabályokkal* szemben a mássalhangzó-kapcsolatok relatív grammatikalitását tételezik fel, és a szótagépítő szabályoktól eltérő formális státusszal rendelkeznek.

Úgy tűnik tehát, hogy a szótagra hivatkozó elmélet nem képes a (7)-beli aszimmetriát megmagyarázni. Felmerül azonban a kérdés, hogy van-e valami rendszer a (7)-beli ábrán, ami egyáltalán magyarázatra szorul. Lehetne-e például olyan nyelv, amelyben a fenti szekvenciák eloszlása másmilyen? Előfordulhatna-e az, hogy a szóban forgó hangok (labiális, illetve dentális oszlop) előtt a palatális zárhangok (i) eloszlása szimmetrikus, vagyis az egyes sorokat nézve vagy mindkettő megjelenik vagy mindkettő hiányzik; illetve az, hogy (ii) eloszlásuk aszimmetrikus, de a magyarhoz képest fordított, vagyis dentálisok előtt nagyobb, labiálisok előtt kisebb? A (3) zártsági elv azt jósolja, hogy a válasz (i)-re *igen*, (ii)-re *nem*. Figyeljük meg, hogy a (7)-ben bemutatott állapot fonotaktikailag zárt, mivel az origóhoz a vízszintes tengelyen mérve közelebb eső alakok grammatikusak, a távolabbiak nem. A zártság teljesülhet úgy is, hogy a palatálisok eloszlása azonos módon képzett dentális, illetve labiális előtt szimmetrikus. Természetesen ehhez feltételeznünk kell, hogy általánosan a zárhang-környezetekre vonatkozó jelöltség tekintetében (függőleges tengely) az eloszlás zárt: például az adott kódák nazálisok (*m* és *n*) előtt megjelennek, de ennél jelöltebb környezetben (*p* és *t*) nem. Egy ilyen adathalmaz ábrázolásánál a grammatikus szekvenciákat az agrammatikusaktól elválasztó vonal a magyar (7)-beli lépcsőzetes helyett vízszintes lenne és ez kielégítené (i)-et. Azonban ha a lépcső valahol fordított lenne, ahogy ezt (ii) feltételezné, akkor a vízszintes dimenzióban nem lenne a lexikon fonotaktikailag zárt. Ebben az értelemben a fonotaktikai tér és a fonotaktikai zártság elve meghatározza a lehetséges nyelvek körét, azaz *nyelvtipológiát* ad. Fenti predikcióink azonban még ellenőrzésre szorulnak, pl. a palatális mássalhangzót tartalmazó nyelvek körének részletes vizsgálatával.

Másik példánk az előzőhöz nagyban hasonlít: az alábbi (8) táblázat a labiális nazális eloszlását mutatja dentálisok és palatálisok előtt (a zárójelben szereplő alakok nem egyértelműen monomorfemikusak). Az előbbi magyarázat és az érvelés az itt bemutatott jelenségre teljesen átvihető: a mássalhangzócsoporthoz első tagjaként megjelenő *m* hangot monomorfemikus alakokban követhetik dentális hangok (zárhangok csak a zárójellezett alakokban, amelyek monomorfemikus volta megkérdőjelezhető), palatális mássalhangzók közül viszont csak az approximáns *j*.

(8) Labiális nazális (C₁) + dentális/palatális hang (V/C₂)

A szótagalapú fonotaktikai magyarázat elégtelenségét példázza további két magyar jelenség, amely az ún. *szupernehéz szótagokkal* kapcsolatos (ld. Siptár–Törkenczy 2000: 150–154). Magyar monomorfemikus alakokban hosszú magánhangzót csak speciális

esetekben követhet mássalhangzócsoport. Tekintsük először azokat a mintákat, amelyekben a mássalhangzócsoport első tagja szonoráns (jelöljük ezeket VVSonC-vel).¹³ Ilyen alakok a magyarban kizárólag *á*, illetve *é* magánhangzóval fordulnak elő (viszont ebből meglehetősen sok van, pl. *sánta, sárga, vércse*, és szó végén is előfordulnak, pl. *fánk, férc*). Mivel az *á* és az *é* szisztematikusan részt vesznek rövid/hosszú magánhangzós váltakozásokban (olyanokban is, amelyek egyéb hosszú hangokra is kiterjednek), hosszú magánhangzó voltukhoz nem fér kétség (Siptár–Törkenczy 2000: 152). A VVSonC minták hiányát prozódiai okokkal is magyarázhatnánk, például megtiltanánk a szupernehéz szótagokat, vagyis azt, hogy a (hosszú magánhangzót ábrázoló) elágazó szótagmagot elágazó szótagzárlat kövesse. Ez azonban nem lehet általános érvényű, hiszen a morfológiailag komplex alakokra nem vonatkozik a megszorítás VVSonC szekvenciák általános tiltása (ld. pl. *szórt, túrj*). Még ha a morféma tartományára szorítjuk is a szupernehéz szótagra vonatkozó tiltást (pl. morfémaszerkezeti megszorítással, ld. Siptár–Törkenczy 2000: 152), a létező (*á/é*-t tartalmazó) alakok kizárását elkerülendő további megszorításokat kell tennünk a magánhangzó minőségére vonatkozóan. A jelenség funkcionalista magyarázata ugyanakkor kézenfekvő. A magánhangzók időtartambeli oppozíciója szonoráns kezdetű mássalhangzó-kapcsolat előtt igen jelölt, hiszen a magánhangzó és az azt követő hang szonoritási átfedése miatt a időtartambeli kontraszt nem jól felismerhető. Ez a felismerési nehézség azonban kompenzálható, amennyiben a rövid/hosszú kontraszt egyéb jól hallható különbséggel is együtt jár, ami a kontraszt felismerhetőségéhez kulcsot ad. Ismert tény, hogy az *á/é* hangok rövid változatuktól, az *a*, illetve az *e* hangtól minőségben (nyíltságban és kerekítettségben) is jelentősen különböznek, így nem meglepő, hogy a kontraszt fenntartható szonoránsok előtt. Viszont – mivel ez a minőségi kontraszt redundáns – számos fonológiai elmélet nem ábrázolja azt, így a magyarázatnál sem lehetséges rá hivatkozni.

A másik példánk a hosszú magánhangzó + gemináta szekvenciákat érinti (Törkenczy 1989). Hasonlóan az előbbihez, ezek a szekvenciák monomorfemikus alakokban általában nem megengedettek (kivéve az *épp* határozót), egy igen speciális kivétel azonban van: ha az *á/é* hangot (legalábbis opcionálisan) szonoráns gemináta követi (*%majoránna, %hé[j:]a, mállik, váll* stb.). Bár a jelenség fonetikai magyarázata nem teljesen világos számunkra, az egyértelmű, hogy leírását nem a szótagpozíciók ábrázolásának megszorításaival, illetve ad hoc morfémaszerkezeti feltételekkel érdemes kifejezni (ld. még a 3.3. szakaszt).

2.3. Véletlen hiány és kivételesség

A természetes osztályokon alapuló fonotaktikai megszorítások gyakran túlgenerálnak (*véletlen hiányokat* tételeznek fel), vagy alulgenerálnak (*kivételeket* engednek meg, lásd fent a (7) kapcsán elmondottakat). Ennek szerintünk az az oka, hogy a megkülönböztető jegyeken alapuló fonotaktikai elemzés „kénytelen” akkor is általánosításokat tenni, amikor ez az általánosítás nem felel meg a tényeknek. Egy fonotaktikailag „ideális” nyelvben a jólfarmáltsági feltételek kis számú megkülönböztető jegyre való hivatkozással leírhatók.

¹³ Számos alak, amelyben hosszú magánhangzót mássalhangzócsoport követ, képzőszerű vagy több alakban gyakran visszatérő végződéssel rendelkezik, pl. *tőzsde, ócska, sóska, ródli, csúzli, bővli, tócsni*. A többi alak feltűnően emelkedő szonoritású, pl. *kókler, ótvar, lófrál* vagy szibiláns + dentális mássalhangzócsoportot tartalmaz, pl. *p[ó]sta, tósz, kóstol, ósdi, pózna*.

Minél kevesebb disztinktív jegyet használunk, a szegmentumoknak annál nagyobb természetes osztályát kapjuk meg. A leírás egyszerűségére való törekvés pedig egyértelműen a kevesebb szimbólumra való hivatkozást részesíti előnyben. Elismerve, hogy vannak nyelvek, amelyeknek a fonotaktikája leírható ilyen egyszerűbb módon,¹⁴ számos elemzés kimutatta, hogy a legtöbb nyelvben a helyzet ennél bonyolultabb: nem lehet a grammatikus típusokat mindig kis számú egymástól független jeggyel megadni. A mássalhangzókapcsolatok szempontjából – ahogyan a korábbi (5)–(9) példák is mutatják – a magyar bonyolult nyelvnek számít. Az azonos módon viselkedő szegmentumok pontos megadása érdekében gyakran annyi jegyre kell hivatkozni, amely által meghatározott „természetes” osztály már csak néhány (gyakran egy-két) különböző hangból áll.

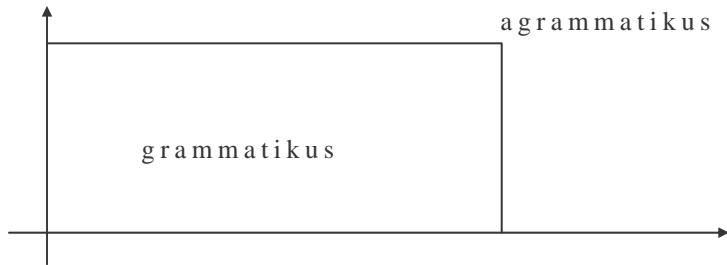
A korábbiakban bemutatott elemzési módszerünkben a véletlen hiány és a kivételesség nem szükséges fogalmak a fonotaktikai leírásban, sőt kifejezetten mellőzendők. A kivételességre való hivatkozás a legtöbb esetben éppen a szóosztály jelölt perifériáinak egyenetlenségeiről tereli el a figyelmet, és így nem ragadja meg a fonotaktikai szabályszerűségeket valódi természetét. A fonotaktikai jólformáltság gyakran *graduális* (Törkenczy 2000; Hayes 2000; Frisch *et al.* 2001), abban az értelemben, hogy egy nyelvben az előforduló hangmintázatokat tartalmazó alakok típusgyakorisága igen eltérő lehet. Ahogy már említettük korábban, ez a gyakoriság fordítottan arányos a jelöltséggel, és együtt áll az anyanyelvi beszélők jólformáltságra vonatkozó intuícióinak gyengülésével is. Az agrammatikus szekvenciák csupán a gyakoriság azon elfajuló esetei, amelyekre ez a (típus)gyakoriság nulla. Abban az esetben, ha a fonotaktika egyszerűen, „nagy” természetes osztályokkal megadható, a fonotaktikai térben a grammatikus szekvenciák térrészlete egy „kevés oldalú testnek” felel meg. Ha az eddigieknek megfelelően ezt egy kétdimenziós metszetben szemléltetjük, akkor a jólformált alakok halmaza egy téglalapot ad ki, ahogyan az alábbi (10a) ábra mutatja. A valóságban azonban a létező alakok halmaza gyakran inkább egy gömbszerű alakzathoz (vagy egy sokoldalú testhez) hasonlítható. Kétdimenziós ábrázolásunkban a grammatikus szekvenciákat az agrammatikusaktól elválasztó határ ilyenkor nem két nagy, hanem sok kis egyenes szakaszból összetett (lépcsőzetes) vonal, amely a gömbből kimetszett negyedkör kerületét közelíti, ahogyan az alábbi (10b) ábrán látható.¹⁵

¹⁴ A mássalhangzó-kapcsolatok szempontjából egyszerű nyelvként a CV-nyelveket (amelyekben mássalhangzó csak magánhangzó előtt állhat), az ún. Prince nyelveket (amelyekben csak homorgán nazális+zárhang és gemináta zárhang fordul elő), és néhány ennél lazább fonotaktikájú nyelvet (pl. olasz, spanyol, ahol zárhang előtt állhat likvida és bizonyos réshangok is) szokták említeni.

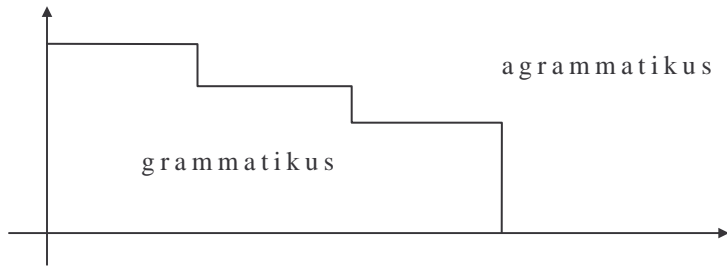
¹⁵ Az alábbi kétdimenziós ábrák demonstrációk, a valóságban a sokdimenziós fonotaktikai térben vagyunk; a gondolatmenet azonban ezekre teljesen átvihető.

(10) Fonotaktikai típusok

a. „egyszerű” fonotaktika

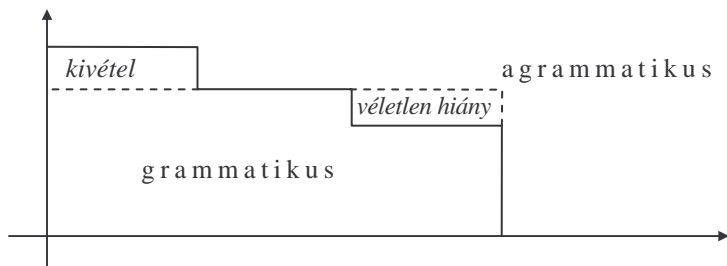

b. „bonyolult” fonotaktika

Az egyszerűségere törekvő fonotaktikai elemzés azonban a bonyolult fonotaktikai jelenségek leírásánál gyakran alkalmazza azt a módszert, hogy a grammatikalitási határvonalat „kiegyenesíti”, azaz úgy tesz, mintha a (10b)-beli fonotaktika (10a)-belihez hasonló (vagyis téglalap alakú) lenne. Attól függően, hogy a téglalappal hogyan közelítjük (10b)-t, különböző problémák adódnak. Ha köré írunk egy téglalapot, akkor az elemzés *túlgenerál*, és azokat az alakokat (10b)-ben, amelyek a lefedett tartományból hiányoznak, véletlen lexikai hiányként kezeli. Ha a téglalap alulról közelíti (10b)-t, akkor a leírás *alulgenerál*, hiszen (10b) egy része ki fog lógni a téglalapból. Azokat az alakokat, amelyekről nem ad számot, kivételként tünteti fel. Ha közbülső megoldást választunk, akkor mind véletlen hiányokat, mind kivételeket kell feltételeznünk. Ez utóbbit az alábbi (11) ábrán szaggatott vonallal jelöltük:

(11) „Bonyolult” fonotaktika egyszerűsítése

A kivételeket megengedő általánosításoknál kétféle érv szokott szerepet játszani: egyrészt a kivételes alakok kis száma, másrészt a kivételeknek valamilyen morfológiai vagy szintaktikai sajátossága, ami alapján a (nem-kivételes) grammatikus alakoktól elkülöníthetők. Ez utóbbiról részletesen a 3. részben lesz szó. Az első érv nem tűnik erősnek, hiszen általános jelenség az, hogy a grammatikalitási térrészlet szélein levő szekvenciák típusgyakorisága alacsony, és ez nem feltétlenül függ össze azzal, hogy az adott típus a lépcsős vonal belső oldalának melyik részén helyezkedik el.^{16,17}

Az a megfigyelés, hogy a nyelvek egy része preferálja a fonotaktikailag egyszerűbb mintázatokat (azokat, amelyek jól leírhatók nagy természetes osztályokkal) a jelen nézőpontunkból sem meglepő. A (3) fonotaktikai zártság elve kimondja, hogy a szekvenciák (univerzális) jelöltségi hierarchiájában a jelöltebb implikálja a jelöletlenebb létét az adott nyelvben. Ennélfogva a szekvenciák grammatikalitása megadható az adott dimenzió(k) mentén legjelöltebb szekvenciákkal. Minél kevésbé függ egy dimenzió mentén a maximális komplexitás a szekvenciának a többi dimenzió mentén felvett értékétől, annál egyszerűbb lesz a fonotaktika. Például a (10a)-beli mintázat esetén elég megadni mindkét dimenzióban a maximális komplexitású szekvenciát (a vízszintes és a függőleges tengelyen a grammatikalitási határvonal helyét), hiszen ez sehol nem függ a másik dimenzió értékétől. Azonban a bonyolultabb (10b) mintázat esetén az egy-egy az adott dimenzióban legjelöltebb szekvencia-típus megadása nem elég, egy adott szekvencia grammatikalitása a többi dimenziótól is függ (ezt mutatja a lépcsős határvonal). Minél „csipkézettebb” a grammatikalitási határvonal (azaz minél több „lépcsőt” találunk benne), annál több információra van szükség a grammatikalitás megállapításához. Egy kevés információval (pl. a független maximális komplexitásokkal) megadható rendszer egyszerűbb egy olyanánál, ahol az általánosítás megragadásához szükséges dimenziók száma nagyobb, vagy ahol azok nem függetlenek. Ez az egyszerűség nyilvánvalóan a memorizálás szempontjából előnyös, vagyis várhatóan leginkább olyan esetekben találkozunk vele, ahol a lehetséges hangalakmintázatok memorizálásának fontos szerepe van, vagyis (produktív) toldalékolási mintázatok esetében (ld. 3.3. szakasz).

2.4. Környezetfüggetlen jelöltség

A jelöltségi hierarchia nem ismeretlen fogalom a fonológiában, a nyelvtipológia lassan évszázados hagyománya. Fontos megjegyezni, hogy a jelöltség létrejele csak olyan elmélettel remélhetünk magyarázatot kapni, amely figyelembe veszi a fonetikai lehorgonyzást. A fonológiai tipológia jelöltségen leginkább pozíciók, illetve szegmentumok, kontrasztív jegyek *környezetfüggetlen* jelöltségét érti. Ez kitűnik az olyan állításokból is, mint például

¹⁶ Véletlen hiányok és kivételek azonban nemcsak a grammatikus térrészlet peremén fordulhatnak elő, hanem elszigetelten is, ezek azonban valószínűleg jóval ritkábbak, mint az itt vázolt típusok. Ezek kimutatását azonban a jelöltségi viszonyok alaposabb vizsgálatának és komoly kvantitatív elemzésnek kell megelőznie.

¹⁷ A véletlen hiány fogalmának egy másik használatát, amelyet a *blick* lehetséges, ámde mégsem létező angol szóval szoktak példázni, érdemes a cikkben említettől elkülöníteni. Ez az az eset, amelyben a szegmentumok lokálisan lehetséges (és más alakokban létező) szekvenciái (a példánkban *#b*, *bl*, *li*, *ik*, *k#*, sőt *#bl*, *bli*, *lik*, *ik#*) nem adnak ki a lexikonban aktuálisan létező szekvenciát. Ilyenkor a véletlen jelző használata valóban indokolt.

(i) „a szótagkezdet jelöletlenebb, mint a szótagzárlat, hiszen minden nyelvben van szótagkezdet (mondjuk szókezdő prevokális mássalhangzó), míg szótagzárlat nem minden nyelvben van”; vagy (ii) „a zárhang jelöletlenebb mint a likvida, hiszen minden nyelvben van zárhang, míg likvida nincs”. Vegyük észre azonban, hogy a két állítás nem független egymástól, mindkettő levezethető a másikból. Valójában pedig következnek a szintagmatikus jelöltségi megfontolásokból, valamint a zártsági elvből.

Ha egy nyelvben lehet szótagkezdet (minden nyelvben van), akkor a csönd és a magánhangzó szintagmatikus kapcsolata adhatja a legegyszerűbb és legerőteljesebb kontrasztokat, ez pedig a zárhang létét jelenti. A likvida perцепciósan nem ad akkora kontrasztot, hiszen szonoráns, így nem feltétlenül használja ki a nyelv, tehát a zárhang jelöletlenebb, mint a likvida. Vagyis (i)-ből következik (ii). Érvelésünk valójában csak a szótagkezdet pozícióhoz relativizálva bizonyítja a zárhang és likvida jelöletlenségi viszonyát. Ez helyes is, hiszen nem igaz, hogy bármely pozícióban előnyösebb a zárhang a likvidánál. Példaként említhetjük a szótagzárlatot, ahol likvidák előfordulásából egyáltalán nem következik a zárhangoké (pl. olasz, spanyol a szóbeli kódja esetén, vagy spanyol, görög szóvégi kódja esetén).

Az érvelés fordított irányban is elképzelhető. Ha egy nyelvben vannak zárhangok és magánhangzók, akkor szintagmatikus kombinációjuk esetén a felismerhetőség szempontjából a legelőnyösebb konfiguráció biztosan elő fog fordulni a fonotaktikai zártság miatt. Mivel a felpattanás és a mássalhangzó–magánhangzó átmenet elősegíti a zárhangok közötti kontrasztok felismerését, ezért a zárhang + magánhangzó szekvenciát az adott nyelv biztosan kihasználja. Mivel minden nyelvben van zárhang és magánhangzó (hiszen ez a legerőteljesebb kontraszt az összes közül), következik, hogy szótagkezdet is lesz. A magánhangzó az azt követő mássalhangzóra vonatkozóan nem ad ilyen erős felismerési kulcsokat, így a nyelvben nem feltétlenül lesz kódja, tehát (ii)-ből levezettük (i)-et, vagyis hogy a szótagkezdet jelöletlenebb, mint a kódja. Vegyük észre ugyanakkor, hogy a fenti jelöltség valójában nem a pozíció (szótagkezdet) jelöletlenségét takarja, hanem a legjelöletlenebb hangok (legmarkánsabb kontraszt) legjelöletlenebb szintagmatikus kapcsolatát (legelőnyösebb sorrendjét). Ez helyes is, hiszen nem igaz általában, hogy bármely adott mássalhangzó pozíciójaként a szótagkezdet a jelöletlenebb: ha az adott szegmentum felismerési kulcsa magánhangzó után előnyösebb, akkor (a zártság miatt) annak a hangnak a szótagzárlatbeli előfordulásából nem következik a szótagkezdetbeli. Ez így van például a preaspirált obstruensek vagy a retroflex hangok esetében (Steriade 1997), de akár az angol sötét /l/-t is említhetnénk példaként.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a szegmentumok jelöltsége önmagában nem sokat segít a hangok szintagmatikus kombinációinak meghatározásában, sőt valójában a szegmentális jelöltség csak pozícióhoz relativizálva, vagyis a szintagmatikus kombináció függvényeként értelmezhető. Példaként a mássalhangzó-kapcsolatoknak az (5)–(8) táblázatokban bemutatott jelöltségi sorrendjét említhetjük. A szintagmatikus kombinációk szerepe a fonotaktikában azonban nemcsak a mássalhangzó+szegmentum-kapcsolatok (CV, CC, illetve C#) grammatikalitási különbségeiben mutatkozik meg, hanem a szegmentumok tágabb környezetének szerepében is. Jó példa erre a 2.2-ben bemutatott megszorítás, amely a magyarban tiltja a hosszú (nem *á/é*) magánhangzó utáni mássalhangzó-kapcsolatot. Az alábbiakban további két ilyen magyar jelenséget említünk, amelyben a mássalhangzó-kapcsolatokra vonatkozó megszorítások a kapcsolat környezetétől függenek.

Első példánkban a magyar monomorfemikus főnevekben¹⁸ előforduló obstruens + *t/d*-kapcsolatokra vonatkozó megszorításokat látjuk intervokalikusan (13a), illetve szó végén (13b):¹⁹

(13) Nem homorgán obstruens + dentális zárhang (*t/d*)

a. intervokalikusan

obstruens képzési módja

zárhang	— / —	<i>bakter</i> / <i>Magda</i>	<i>hapták</i> / <i>labda</i>	* <i>tyt</i> / * <i>gyd</i>	obstruens
részhang	<i>rosta</i> / <i>rozszda</i>	tü[x]tig / —	<i>kaftán</i> / <i>bovden</i>	— / —	képzési helye
	posztalv.	veláris	labiális	palatális	

b. szó végén

obstruens képzési módja

zárhang	— / —	<i>defekt</i> / <i>smaragd</i>	<i>recept</i> / * <i>bd</i>	* <i>tyt</i> / * <i>gyd</i>	obstruens
részhang	<i>must</i> / <i>pünkös[zs]d</i>	ya[x]t / —	<i>szaft</i> / * <i>vd</i>	— / —	képzési helye
	posztalv.	veláris	labiális	palatális	

Egyrészt azt látjuk, hogy intervokalikusan dentális zárhang előtt – a palatálisaktól eltekintve, amelyek ebben a pozícióban a legjelöltebbek, ld. (5) ábra – minden (nem-affrikáta) obstruens állhat, függetlenül a szekvencia zöngességétől (13a). Másrészt viszont a palatális kezdetűektől eltekintve legjelöltebbek, a zöngés labiális kezdetű kapcsolatok (*bd*, *vd*) szó végén hiányoznak (13b). A táblázatok egyszerre tartalmazzák a zöngétlen és a zöngés kapcsolatokat, de valószínűleg a zöngesség egy további (harmadik) dimenzió. Az említett zöngés szóvégi kapcsolatok (*bd*, *vd*) hiányán túl ezt a zöngés kapcsolatot tartalmazó alakok száma is tükrözi: a *labda*, *Magda*, *bovden*, *smaragd*, *pünkösd* alakok a saját típusukban az egyetlen monomorfemikus példák, míg zöngétlen párjaikból több van.

Második példánk a *t* és *k*, illetve a *t* és *p* hangok lehetséges kapcsolatait mutatja. A (14) táblázatban a nem-dentális + dentális sorrendre vonatkozó megszorításokat látjuk intervokalikusan (alulról az 1. sor); egyre jelöltebb jobboldali környezetekben: szó végén és likvida (*r*) előtt (2., ill. 3. sor); és egyre jelöltebb baloldali környezetekben: homorgán nazális és likvida után (4., ill. 5. sor). Az ezekenél jelöltebb környezetekre nincs monomorfemikus alak. A bal és jobboldali környezetek egymás közötti (univerzális) jelöltségi hierarchiája nem világos, valószínűleg egymáshoz képest nincsenek rendezve; a táblázatban ezt a 3. és 4. sor közötti szakadás jelzi. Így az alábbi (14) valójában két táblázatként olvasható: az egyik az 1., 2. és 3. sorokból áll (konstans V baloldali környezet mellett egyre jelöltebb jobboldali környezet), a másik az 1., 4. és 5. sorokból áll (konstans V jobboldali környezet mellett egyre nehezedő baloldali környezet).

¹⁸ A földrajzi neveket itt nem vettük figyelembe.

¹⁹ A homorgán eseteket (*szf*, *zd*, *ct*, *dd*, *tt*) és az affrikátákat tartalmazókat (*cst*, *ct*) az egyszerűség kedvéért kihagytuk a táblázatból, a magyarban nem létező (vagy nem releváns) hangkapcsolatok helyét kihagytuk.

(14) *kt* és *pt* szekvenciák különböző környezetekben

5. likvida után	<i>arktikus</i>	<i>*rpt</i>
4. nazális után	<i>punktum</i>	<i>szimptóma</i>
...
3. likvida előtt	<i>oktrojál</i>	<i>dioptria</i>
2. szó végén	<i>defekt</i>	<i>recept</i>
1. intervokalikusan	<i>október</i>	<i>szeptember</i>
	veláris	labiális

C_1

Azt találjuk, hogy bár az egyre jelöltebb környezetekben egyre csökken a szótárban található alakok száma, az *rpt* kivételével mindegyik szekvencia létezik (vegyük figyelembe, hogy bár az alakok mindegyike görög-latin eredetű, a magyar (művelt) köznyelv részei, és monomorfemikus voltukhoz sem fér kétség). A mintázat így fonotaktikailag zárt. A fenti szekvenciák megfordításával kapott kapcsolatokat mutatja a (15) táblázat.

(15) *tk* és *tp* szekvenciák különböző környezetekben

5. likvida után	<i>*rtk</i>	<i>*rtp</i>
4. nazális után	<i>*ntk</i>	<i>*ntp</i>
...
3. likvida előtt	<i>*tkr</i>	<i>*tpr</i>
2. szó végén	<i>(Detk)</i>	<i>*tp#</i>
1. intervokalikusan	<i>atka</i>	<i>*tp</i>
	veláris	labiális

C_1

Azt látjuk, hogy itt a *tk* intervokalikus megjelenésén kívül minden szekvencia agrammatikus (a *tk* szó végén csak helynevekben fordul elő, erről a jelenségről ld. később). A fenti mintázat így – bár triviális módon – szintén kielégíti a zártság követelményét.

Vegyük észre, hogy a fenti (13)–(15) jelenségek *pontos* leírása a szótagalapú elméleteknek gondot okoz. Hiszen egy jólformált kóda(+kezdet)-kapcsolat (pl. *nk*, *mp*, *nt*, *rk*, *rp*, *rt*) vagy kezdeten belüli kapcsolat (pl. *tr*, *kr*, *pr*) akkor is jólformált marad, ha a jobb-, illetve a baloldali környezetben nem magánhangzó, hanem mássalhangzó (vagy szóvég) áll. Ebben az esetben pl. (14)-ben minden *rpC* szekvencia jólformált lesz: így a fenti *rpt*, sőt az ugyancsak nemlétező *rkr*, *rpr*, *rkl*, *rpl* stb. szekvenciákat véletlen hiánynak kell tartani, vagy kizárásukra ad-hoc, a szótagszerkezettől teljesen független morfémaszerkezeti megszorításokat kell alkalmazni. Ez még inkább igaz (15)-re: itt a véletlen hiányok óriási tömegét kellene kizárni. Ha viszont szótagfüző szabályokkal is operálunk, és megtiltjuk a *tk* és a *tp* kapcsolatot, akkor a *tk* intervokalikus előfordulásait kell kivételesnek tartani.²⁰

²⁰ Fontos megjegyezni, hogy ez a megállapítás az olyan elméletekre is igaz, amelyekben a szótag nem alapfogalom. Ilyen elméletek (pl. a kormányásfonológia és a CV-fonológia változatai, ld. Szigetvári 1999) a lehetséges kapcsolatok körét tovább szűkíthetik (pl. azzal, hogy megtiltják az elágazó kódát, vagy bizonyos szegmentális feltételekhez kötik a prozódiai pozíciók engedélyezését, ld. Harris 1990), de nem világos, hogy a fenti graduális effektusokra milyen elemzést adnának.

2.5. Összefoglalás

Az alábbiakban összefoglaljuk, hogy a fonotaktika leírására irányuló reprezentációs megközelítések miért problematikusak.

(16) A reprezentációs megközelítések problémái:

- A fonotaktika szótagalapú magyarázatai nem adekvátak. A szegmentumoktól függetlenül a prozódiai pozíciókra való hivatkozás csak nagyon durva általánosítások kimondását teszi lehetővé. A fonotaktikai korlátozások a szegmentumok kontrasztjait elősegítő környezeti tényezőkön múlnak. Ezek a lokális kapcsolatok általánosan nem definiálhatók prozódiai pozíciókkal, hanem sokkal bonyolultabb módon függnek a környezet fonetikai tulajdonságaitól. Ezeket a környezeti tényezőket viszont csak a lineáris sorrend befolyásolja, ami szükségtelemé teszi a szótagra való hivatkozást (ld. Steriade 1999).
- A fonémikus (csak kontrasztív) jegyeket használó reprezentációk elégtelenek a fonotaktikai mintázatok magyarázatához. A kontrasztív jegyekkel definiált természetes osztályok csak nagyon egyszerű fonotaktikai rendszer esetén használhatók az általánosítások kimondásában. A bonyolultabb mintázatok leírásánál a túl általános megfogalmazás gyakran vezet véletlen hiányok, illetve kivételes alakok feltételezéséhez. Még ha meg is ragadja a grammatikus alakok teljességét, a jólformált mintázatok homogenitását jósolja, vagyis további eszközök használata nélkül nem képes megragadni a fonotaktika graduális természetét.
- A szegmentumok és prozódiai pozíciók környezetfüggetlen jelöltsége csak nagyon általános esetekben segít a szintagmatikus fonotaktikai megszorítások feltárásában.

Nézetünk szerint a reprezentacionalista fonológiai hagyomány kategóriái (jegyek, összetevők) egyrészt elégtelenek, másrészt szükségtelenek a fonotaktikai általánosítások kimondásához. A cikkben bemutatott általánosítások alapja a lokális kapcsolatok hierarchiája, a fonotaktikai leírás nem támaszkodik a formális fonológia megszokott szimbólumaira. Ebben az értelemben nevezhetjük megközelítésünket *nem-reprezentációs*nak.

3. Fonotaktikai rétegek

Ebben a részben a szóosztályok fonotaktikai autonómiájáról lesz szó, vagyis arról, hogy tetszőleges szóosztály elkülönült fonotaktikával rendelkezhet, és ezeknek a leírására nem alkalmasak a globális fonotaktikát és analitikus tartományokat feltételező elméletek. 3.1.-ben bemutatjuk mit értünk fonotaktikai rétegződésen. 3.2.-ben egyes lexikai osztályok, 3.3.-ban pedig todalékolt alakok fonotaktikáját tárgyaljuk a magyarban. Bemutatjuk, hogy hogyan alkalmas jelen leírás kísérlet olyan általánosítások megragadására mint a todalékok szegmentális tartalma és a todalékolási mintázat összefüggése (3.4.), vagy a morfológiailag komplex alakokban, de tőtartományon belüli kivételes hangkapcsolatok léte (3.5.). A 3.6.-ban a fonotaktikai rétegződés pszichológiai relevanciájára térünk ki röviden, majd 3.7.-ben megvizsgáljuk a morfológia – és általában a szavak közötti lexikális analógiás kapcsolatok – és a fonotaktika viszonyát.

3.1. Rétegződés

Ismert tény, hogy különböző nem-fonológiai jellemzők által meghatározott formaosztályok különböző fonotaktikával rendelkezhetnek. Itô és Mester (1995; 1999) először adott formális elemzést az ilyen fonotaktikai rétegződésre a japánban (ld. még Fukawaza *et al.* 1998). A jelenség röviden a következő: az újabb keletű kölcsönszavakban előfordulnak kivételes hangkapcsolatok, olyanok, amelyek a japán eredetű szavakban, régebbi kínai jövevényszavakban vagy hangutánzószókban nem. A többi csoport között is hasonló fonotaktikai eltérések figyelhetők meg, ennek alapján négy réteget állítanak fel, amelyek egyre megszorítatlanabb fonotaktikát mutatnak. A lexikális fonológia sztrátumaihoz hasonlóan egy-egy megszorítást „kapcsolnak ki”, sérthetnek meg.²¹ Ezt az elképzelést általánosíthatjuk, és bármely önkényes (fonológiai vagy nem-fonológiai alapon megadott) lexikai osztályt külön fonotaktikai réteggnek képzelhetünk el.

(17) A fonotaktikai rétegződés elve

Tetszőleges (morfo)szintaktikai osztály (ige, főnév, tárgyesetű alak, stb.), szemantikai osztály (becézés, helynevek, hangutánzószók), illetve önkényes osztály (lexikai osztály, kivételes töosztály) saját, a többitől jellemzően eltérő fonotaktikával rendelkezhet.

Felmerülhet a kérdés, hogy az egyes fonotaktikai rétegekre is érvényes-e a fonotaktikai zártság, és ha igen, van-e jelentőségük a fonotaktikai rétegre jellemző általánosításoknak.²² Erre a kérdésre keressük a választ a hátralevő szakaszokban.

3.2. Szóosztályokra vonatkozó fonotaktika

Amint azt korábban említettük, a különböző morfoszintaktikai kategóriákra különböző fonotaktikai mintázat lehet jellemző. Az egyik legfeltűnőbb ilyen jelenség az igék és köznevek közötti fonotaktikai különbség; a magyarban erre jó példa a szóvégi mássalhangzók eloszlása monomorfemikus alakokban. Az alábbi (18) táblázat ezt mutatja be: az igék végén álló mássalhangzó-kapcsolatok halmaza (folytonos vonal) szűkebb a névszók végén állókénál (szagatott vonal). A fonotaktikai tér (18)-ban látható részlete azokat a zárhangvégű mássalhangzó-kapcsolatokat (ezeket CT-vel jelöljük) tartalmazza, amelyek előfordulnak nemragozott szabad igei alakok végén.²³ Az alsó index az adott típusban szereplő alakok számát mutatja.²⁴

²¹ Itô és Mester ezt az optimalitáselmélet keretein belül ábrázolja, a technikai részletek ismertetése meghaladná cikkünk kereteit.

²² A kizárólag etimológiailag elkülöníthető osztályok külön fonotaktikai réteggként való leírása módszertani problémákat vet fel. Hiszen az etimológia önmagában nem használható a szinkrón leírásban, és egy külön fonotaktikai osztály elkülönítése kizárólag fonotaktikai alapon az érvelést körkörösé teheti. Ettől a problémától a minél egyszerűbb leírásra (gazdaságosság) és pszicholingvisztikai bizonyítékokra támaszkodva szabadulhatunk meg; ezekről a 3.7., illetve a 3.6. részben lesz szó.

²³ A táblázat csupán a dentális, veláris és labiális helyű zárhangra végződő igéket mutatja (így kimarad pl. a *fagy*). Nem szerepeltettük továbbá a geminátákat (pl. *fedd, függ, csügg, edz, metsz*). Valójában a nem-gemináta CT-re végződő alakok közül csak az elavult alakokat (pl. *uralg, rezg, esd*), valamint a *teremt* alakot hagytuk figyelmen kívül. Mivel a szóvégi palatális zár, a gemináta, valamint az affrikáta jelöltebb, mint a táblázatban szereplők, hiányuk az igék körében megfelel a fonotaktikai zártságnak.

²⁴ Az így számolt alakok némelyike (pl. *hajt, oszt, önt*) esetleg képzettnek tekinthető.

(18) Zárhangra (T) végződő igei és névszói szabad tövek

	V/C					
7. s / zs	<i>fest</i> ₁	(<i>piünkös</i> _d ₁)	*sk#	*zsg#	*sp#	*zsb#
6. j	<i>fojt</i> ₁₇	(<i>fajd</i> ₂)	(<i>hüvelyk</i> ₁)	*jg#	*jp#	*jb#
5. sz / z	<i>oszt</i> ₁₁₁	<i>kezd</i> ₂	(<i>maszk</i> ₁₁)	*zg#	*szp#	*zb#
4. l (RT)	<i>olt</i> ₁₄	<i>küld</i> ₅	(<i>halk</i> ₂)	*lg#	(<i>talp</i> ₂)	*lb#
3. r (RT)	<i>tart</i> ₁₈	<i>hord</i> ₁	(<i>park</i> ₅)	(<i>dramaturg</i> ₁)	(<i>szörp</i> ₁)	(<i>szerb</i> ₂)
2. homorgán nazális (NT)	<i>mond</i> ₃	<i>bont</i> ₁₀₀	<i>pang</i> ₅₁	(<i>csonk</i> ₁₃)	(<i>lomb</i> ₈)	(<i>komp</i> ₃)
1. mgh.	<i>üt</i>	<i>ad</i>	<i>rak</i>	<i>rág</i>	<i>lop</i>	<i>dob</i>
	dentális		veláris		labiális	
	T#					

A függőleges tengelyen a szóvégi zárhangok egyre jelöltebb baloldali környezetet adtak meg. A legelső (1.) sorban összehasonlítóképpen a legjelöletlenebb környezet, a magánhangzó szerepel: itt a VC-re végződő igealakokat látjuk. A 2. sor a legjelöletlenebb CT-szekvencia típusát mutatja: a baloldali környezet a homorgán nazális (NT). Az egyetlen nem-gemináta CT-vég igeéknél, amely nem koronális zárhangra végződik az *ng*-kapcsolat. Ennek zöngétlen párja, az *nk* nem fordul elő igeék végén. Azonban az NT kapcsolatra (sőt valójában az NC-re általában) univerzálisan igaz, hogy az azonos helyűek közül mindig a zöngés zárhangot tartalmazó a jelöletlenebb (Hayes–Stivers 1996), így a fonotaktikai zártság teljesül.²⁵

A CT-kapcsolatok ennél jelöltebb típusa a likvida + T kapcsolat (RT): igeéknél ezek már kizárólag csak dentális zárhanggal fordulnak elő (*rt*, *rd*, *lt*, *ld*; 3., ill. 4. sor). Az azonos helyű zárhangok közül a zöngétlent tartalmazó RT-k mindig jelöletlenebbek a zöngés párjuknál. Jól mutatja ezt a nem-dentális zárhangot tartalmazó RT-k előfordulása a köznevekben: *rk*-ra 5 alak végződik, míg *rg*-re csupán egy; mind az *lk*, mind az *lp* előfordul, *lg*, ill. *lb* szóvég viszont nincs.²⁶

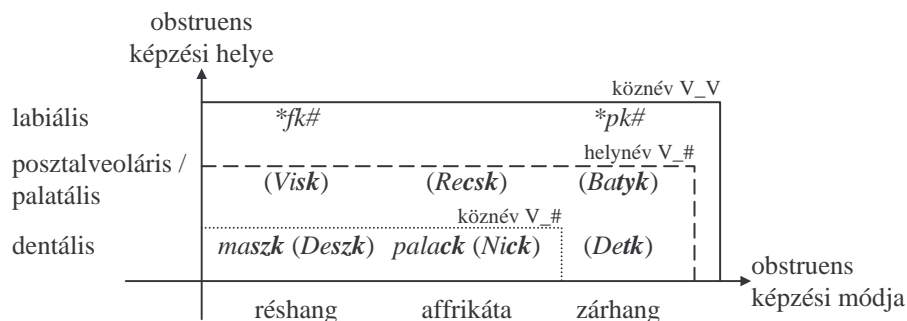
²⁵ A névszóknál az összes homorgán NC kapcsolatra van példa. Tehát homorgán nazális követhet palatális zár és (zöngétlen) affrikáta is, ami a táblázatban nincs benne.

²⁶ A (18) táblázat a zöngés/zöngétlen párokat és a különböző helyű zárhangokat a szemléltethetőség kedvéért egy dimenzióban (a vízszintes tengelyen) tartalmazza. Valójában ez a két külön dimenzió nem szimmetrikus, de még csak nem is azonosan rendezi a tér többi dimenzióját. Ezt mutatja az is, hogy közneveknél a *lg*# hiánya ellenére az *lp*# szekvencia előfordul (ld. 4. sor). Lehetséges, hogy a zöngésséget és a helyeket nem lehet természetesen egy dimenzióban rendezni, és emiatt egy „térbeli” dimenziót kell elképzelnünk, amelyet az ábrán pontozott vonal érzékeltet.

Az 5. csoport esetén a zárhang baloldali környezete dentális réshang. Ezek az *l*-kezdűekhez hasonlóan viselkednek: igék csak dentális zárhanggal fordulnak elő (*szt*, *zd*). A 6., ill. 7. sorban azok a legjelöltebb koronális szekvenciák szerepelnek, amelyek igék végén állhatnak: ezek a palatális approximáns (*j*) és a posztalveoláris réshang (*s*) kezdetű CT-k. Az előzőektől eltérő közös tulajdonságuk, hogy igék végén nem állhatnak *zöngés* zárhanggal (**jd*#, **zsd*#).²⁷

Másik példánk a magyar *köznevek* és *helynevek*²⁸ fonotaktikai különbségéről szól. Az előző (18) táblázatból jól látható, hogy a nem-dentális mássalhangzók szóvégi eloszlása jelölt baloldali környezetben erősen korlátozott köznevek és igék esetén is. Az alábbi (19) táblázat a nem-dentális zárhangok közül a legjelöletlenebbnek, a *k*-nak a viselkedését mutatja obstruensek után. Ezeknek a szekvenciáknak az eloszlását adtuk meg a két fonotaktikai rétegben: a pontozott vonal a köznevek, a szaggatott vonal a helynevek szóvégi előfordulásának határát mutatja (a helynévi példákat zárójelbe tettük). Az intervokális előfordulások határát köznevekben a folytonos vonal jelzi.

- (19) Szóbelseji és szóvégi obstruens + *k* kapcsolatok köznevekben és helynevekben az obstruens tulajdonságai szerint

A vízszintes tengelyen a szekvencia első mássalhangzójának a módjegyei szerepelnek a számos nyelvből ismert jelöltségi sorrend szerint (réshang, affrikáta, zárhang), a függőleges tengelyen ezeknek a képzési helyei (dentális, posztalveoláris/palatális, labiális). Ha ezt a két jelöltségi sorrendet tételezzük fel, akkor mindkét vizsgált fonotaktikai réteg fonotaktikailag zárt. Hiszen köznevek végén álló *k* előtt az obstruensek közül csak dentális érdes hang (*sz*, *c*) állhat, helynevekben azonban ez kiegészül a palatális és dentális zárhangokkal (*t*, *ty*) és a posztalveoláris érdes hangokkal (*s*, *cs*). Figyeljük meg, hogy a helynevekre

²⁷ Itt kell megjegyeznünk, hogy a *j*-kezdű szekvenciáknak a réshang-kezdűek közötti elhelyezkedése jelen esetben nem sérti a fonotaktikai zártságot, de vitatható. Valószínű, hogy a *jC*-szekvenciák a likvida-kezdűeknek egy jelöltségi „leágazása”, ahol a másik leágazás a réshang-kezdűeké. Az ábrán ezt a további dimenziót sáfrányzással jelöltük.

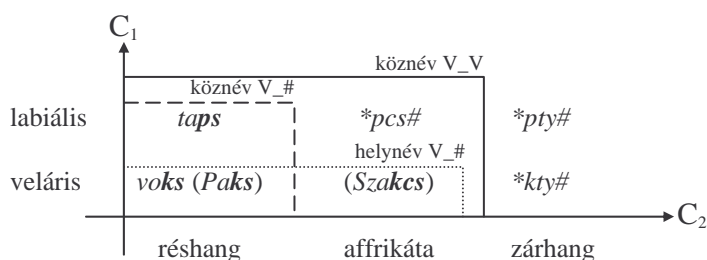
²⁸ Jelen leírásban helynévnek számít minden Kárpát-medencében található helységnek a magyar neve, amely nem egyezik meg valamely (nem feltétlenül monomorfemikus) névszói szóalakkal. A biztonság kedvéért kizártuk azokat a helységeket, amelyeknek magyar és nem magyar (anyaország-beli) neve megegyezik.

vonatkozó korlátozás lazább (koronális obstruens + *k*) mint a köznevek mintázata (érdes dentális + *k*).

Intervokalikusan viszont bármely zöngétlen obstruens állhat *k* előtt köznevekben, ezek alakjára azonban egy különös korlátozás érvényesül: a koronális réshang kezdetű kapcsolatok (*szk*, *sk*) kivételével az obstruens + *k* szekvenciát tartalmazó monomorfemikus alakok zöme a *-kó*, *-kő* vagy a *-ka*, *-ke* szekvenciára végződik. A jelenségre a 3.7. részben visszatérünk.

Az igék és köznevek fonotaktikájának összehasonlítása azt mutatja, hogy – legalábbis a tövégi mássalhangzó-kapcsolatok szempontjából – az igei réteg fonotaktikája megszorítottabb, mint a főnévi rétegé, amint az a (18) táblázatból látható.²⁹ Ugyanezt sugallja a (19) táblázat a köznevek és a helynevek fonotaktikájára az adott fonotaktikai térrészletben: a köznévi alakok fonotaktikája megszorítottabb a helynevekénél. Az utóbbi két rétegre azonban ez az általánosítás nem igaz: köznevek végén állhatnak olyan zöngétlen CC-k, amelyek helynevekben nem, pl. nem-koronális obstruens + dentális zárhang (*kt*, *pt*, *ht*, *ft*; ld. a (13b) táblázatot) vagy nem-koronális zárhang + dentális réshang (*ksz*, *psz*). Hasonló szituációt mutat be a (20) táblázat a zárhang + palatális/posztalveoláris réshang szekvenciák szóvégi előfordulására.

- (20) Szóbelseji és szóvégi nem-dentális zöngétlen zárhang (C₁) + posztalveoláris/palatális (C₂) kapcsolatok köznevekben és helynevekben

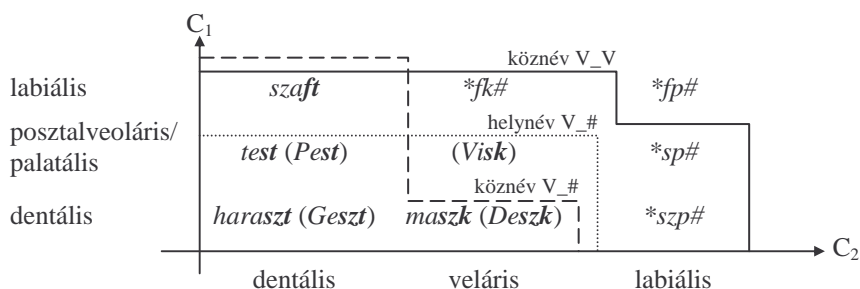

Láthatjuk, hogy a fentiek közül köznevek végén csak az *s* fordul elő obstruens után. Helynevek végén azonban mind az *s*, mind a *cs* előfordul, azonban kizárólag *k* után. Azaz a fenti fonotaktikai térrészlet jól mutatja, hogy nincs tartalmazási viszony a két réteg fonotaktikája között.

Hasonló a helyzet zöngétlen réshang + zárhang kapcsolatokkal. A köznevek szóvégi mássalhangzó-kapcsolataira azonban az előzőnél összetettebb feltételek vonatkoznak, ld. a (18) táblázatot. A helynevek fonotaktikája azonban nem követi ezt:

²⁹ Valójában az igei tövek végén előfordul a *dz* gemináta (*edz*, *pedz*), viszont ez névszók végén nem fordul elő.

(21) Zöngétlen réshang (C₁) + zárhang (C₂) kapcsolatok köznevekben és helynevekben

A (21)-ben látható szekvenciák közül minden olyan szekvencia lehetséges helynevekben, amelyben nem szerepel labiális. Így az *ft* nem, az *sk* viszont állhat helynevek végén. Figyeljük meg, hogy az előző (19)–(20)-ban megadott fonotaktikai korlátozások mind megadhatók klasszikus természetes osztályokkal. A (21)-beli fonotaktikai térben a köznevekre vonatkozó fonotaktika azonban ennél bonyolultabb (az *szk* szóvégi megjelenése és az *fp* intervokális hiánya miatt). A (21)-beli szekvenciák közül a helynevek végén megjelenők fonotaktikája viszont „egyszerűen” megadható: koronális réshang + *t/k*.

Összefoglalva: a különböző szóosztályokba tartozó rétegek fonotaktikájának megadásánál gyakran nem hivatkozhatunk egyetlen, minden réteget pontosan leíró globális fonotaktikára. Az itt felsorolt példák mutatják, hogy a morfoszintaktikailag és/vagy szemantikailag eltérő szóosztályokba tartozó elemekben más és más szekvenciák lehetségesek. Nyilvánvaló, hogy a fonotaktikai zártság (3) elve csak viszonylag nagy elemszámú szóosztályokban érvényesül, hiszen kevés elem esetén annak statisztikai valószínűsége, hogy a maximális jelöltségű szekvenciáknál jelöletlenebb szekvenciák hiányoznak, megnő. Egyéb jól meghatározott szóosztályok fonotaktikai vizsgálata további kutatás tárgya lehet. Álláspontunk szerint (ld. (17) elv) a morfoszintaktikai kategóriákhoz (szófajok) hasonlóan írható le az egyéb morfológiai alapon definiált osztályok fonotaktikai rétegződése. A következő részben a morfológiailag meghatározott szóosztályok fonotaktikai vizsgálatára térünk rá.

3.3. Morfológiailag komplex alakok fonotaktikája

Az alábbiakban két példán keresztül azt mutatjuk be, hogy a több morfémát tartalmazó alakok fonotaktikája és a tövekre vonatkozó fonotaktika az előző részben bemutatott fonotaktikai rétegek mintájára egyszerűen leírható. Ismeretes, hogy a magyarban morfofonológiai alapon durván két toldalékolási mód különíthető el (Siptár–Törkenczy 2000: 5, 27; Rebrus 2000: 831). A *szintetikus* toldalékolás a kivételes főosztályokba tartozó alakokban főalternációt és a morfémahatáron egyéb váltakozásokat vált ki. *Analitikus* toldalékolás esetén – annak konkatenatív jellege miatt – ilyen főalternációkat nem tapasztalunk. Természetesen más – például posztlexikális – folyamatok működhetnek. A két osztály azonban elkülöníthető azon az alapon is, hogy a toldalékolt alakokra milyen fonotaktika vonatkozik. Általánosan elfogadott nézet, miszerint a szintetikusan toldalékolt alakok morfémahatáron nem hozhatnak létre olyan szekvenciákat, amelyek monomorfemikus alakokban agrammatikusak, az analitikusan toldalékolt alakokban azonban ilyen szekvenciák létrejöhetnek (Kaye 1995; Siptár–Törkenczy 2000). Az alábbi kiragadott példák azt demonstrálják, hogy

analitikus toldalékot tartalmazó alakokban olyan szekvenciákat találunk (értelemszerűen a morfémahatáron), amelyek nem fordulnak elő monomorfemikus alakokban.

- (23) Kizárólag analitikus morfémahatáron előforduló szekvenciák
- a. CC: *vadban, fagynak, fénytől, kanra, övben, boj[ty]a* stb. (vö. pl. (7))
 - b. CCC: *szörptől, lantnak, parkra* stb. (vö. pl. (14), (15))
sőt: *tapsra, kedvben, szomjtól* stb.
 - c. VVSonC: *ólnak, sírtól, büntől* stb. (ld. 2.2. szakasz)
 - d. VVC₁C₁: *háttal, térre, lábba, fámmal, lódd, nyűdd* stb. (ld. 2.2. szakasz)

A szintetikus alakokra vonatkozó megállapítást azonban pontosítanunk kell. Szintetikus toldalékolás esetén sohasem jönnek létre mássalhangzó-kapcsolatok, hiszen az ebbe a csoportba sorolt toldalékok³⁰ magánhangzóval kezdődnek vagy tövégi mássalhangzó esetén kötőhangzó jelenik meg előttük.³¹ Ezért természetes, hogy olyan fonotaktikai megszorítást, amely *kizárólag* CC-szekvenciákat tilt, sohasem sérthetnek meg (pl. ilyen (23a–b)). Maga a szintetikus toldalék azonban tartalmazhat mássalhangzó-szekvenciát, és hosszú vagy megnyúlt tövégi magánhangzó után ez megsértheti a hosszú magánhangzó + mássalhangzó-kapcsolat szekvenciákra vonatkozó korlátozásokat (pl. (23c–d)):

- (24) Szintetikus morfémahatáron előforduló, de morfémán belül nem létező szekvenciák
- a. VVSonC: *hajónk, nőnk, gyűrűnk, tűnk* stb.
 - b. VVC₁C₁: *butább, gyarlóbb, keserűbb* stb.

Azaz a különböző toldalékolási módok kimeneteként kapott alakokra meghatározott fonotaktikai korlátozások vonatkoznak, ezek a korlátozások azonban általában nem egyeznek meg a monomorfemikus alakokra vonatkozó korlátozásokkal. Ezért kell a VVSonC szekvenciákra vonatkozó megszorítást morfémaszerkezeti feltételekkel elemezni, ami így végül is a toldalékolási típusok mellett egy harmadik elemzési tartományt ad. A (23)–(24)-ben bemutatott példák azt demonstrálják, hogy a monomorfemikus alakok fonotaktikája korlátozottabb a toldalékolás alakokénál,³² és a toldalékolás típusára jellemző a kimenetek fonotaktikája. Trón–Rebrus (2001) szerint ez az állítás megfordítható: nemcsak a toldalékolás típusa határozza meg a kapott fonotaktikát, hanem a toldalékolás alakok rétegének fonotaktikai jellemzésével a toldalékolás típusa definiálható külön stipulációk/egyedi morfofonológiai szabályok bevezetése nélkül.³³

Következő példánk a tárgyeset toldalékának morfofonológiai viselkedése a magyarban. Ez a toldalék nem tartozik tisztán sem a szintetikus, sem az analitikus típusba. Ha a *tő* nem tartozik egyik kivételes *tő*osztályba sem (pl. nyitató, hangkivető *tő*), akkor koronális

³⁰ A toldalékolás szintetikus vagy analitikus voltát a legtöbb esetben meghatározza az illető toldalék, a kivételek itt nem relevánsak.

³¹ Siptár és Törkenczy (2000)-ben a tárgyeset és a múlt idő toldaléka is szintetikus, ezt Rebrus (2000) külön csoportként elemzi. Ez utóbbi nézetet fogadjuk el itt.

³² A toldalékolás alakok fonotaktikája más szempontból viszont szűkebb lehet a tövekénél. A magánhangzó-harmónia a magyarban jó példa erre: a tövek között vannak nem harmonizálók, a toldalékosztályok döntő részében azonban a tövel való harmónia kötelező.

³³ A cikk állítása szerint ezenkívül a kivételes *tő*alternációkat mutató szavak *osztálya* is így adható meg.

folyamatos/szonoráns mássalhangzóra végződő tő esetén a *-t* konkatenatív módon kapcsolódik a tőhöz *Ct*-szekvenciát hozva létre (szemben a többi tisztán szintetikus toldalékkal, amelyeknél *CC* sohasem jön létre morfémahatáron). Ha a tővég egyéb mássalhangzó, akkor a tő és a toldalék között magánhangzó („kötőhangzó”) jelenik meg (ellentétben az analitikus toldalékolással). Ezt a magánhangzó–semmi alternációt első pillantásra az szabályozza, hogy a létrejövő tárgyragos alak „jólformált”-e vagy nem. A jólformáltság itt úgy értendő, hogy az adott szóvégi *CC* a monomorfemikus alakok bizonyossága szerint szóvégen előfordul. Ha a tővégi *Ct* szekvencia ilyen értelemben nem lehetséges, akkor a toldalékolt alak kötőhangzót tartalmaz (ezt az álláspontot képviseli pl. Siptár–Törkenczy 2000: 220). A monomorfemikus és a tárgyragos alakok végén előforduló *Ct* szekvenciák azonban nem ugyanazok. A fonotaktikai tér alábbi részlete (25)-ben ezt szemlélteti (a folytonos vonal a tárgyragos alakok végén álló szekvenciákat, a szaggatott vonal a monomorfemikus köznevek végén álló szekvenciákat határolja; az egyszerűség kedvéért a monomorfemikus alakokat nem szerepeltettük).

(25) A tárgyrag: a *Ct* szekvenciák köznevek végén *C* tulajdonságai szerint

(kor.) affrikáta	<i>malac<u>ot</u></i>	<i>kacs<u>ot</u></i>		
koronális zárhang	<i>bot<u>ot</u></i>	<i>ramat<u>yot</u></i>		
nem-homorgán nazális		<i>lán<u>y</u>t</i>		<i>rom<u>ot</u></i>
nem koronális zárhang			<i>bak<u>ot</u></i>	<i>lap<u>ot</u></i>
részhang	<i>kos<u>t</u></i>	<i>kos<u>t</u></i>	<i>pech<u>et</u></i>	<i>ráf<u>ot</u></i>
approximáns	<i>kart / dalt</i>	<i>bajt</i>		
homorgán nazális	<i>kant</i>			
	dentális	pal./posztalv.	veláris	labiális

Látható, hogy a fonotaktikai tér fenti részlete meglehetősen bonyolult: a sorok nem teljes természetes osztályokra utalnak (pl. a nemfolyamatos hanggal kezdődő *CC*-k homorganikuság szerint el vannak különítve; ennek következtében a táblázatban bizonyos pozíciók üresen lettek hagyva). Ahogyan korábban említettük, feltevésünk szerint a mássalhangzó-szekvenciák jelöltségi sorrendbe állítása azok percepciósi (felismerési) nehézségéből fakad. Az összes mássalhangzó *t* előtti helyzetben való megjelenésének felismerése azonban több különböző információra együttesen érzékeny: a szekvencia homorganikuságára, az első mássalhangzó szonoritására és képzési helyére. Nem állítjuk, hogy a (25)-ben megadott minden egyes jelöltségi különbség bizonyított, az itt megadott kép sok szempontból sematikus, azonban több fontos implikációs univerzálét tartalmaz. Ezek egy része a (13b), a (18) és a (20) fonotaktikai térrészletben már szereplő (*pt* ⇒ *ft*; *kt* ⇒ *cht*; *ft* ⇒ *szt* / *st*; *sz* ⇒ *rt* / *lt* és *rt* / *lt* ⇒ *nt*) implikációk. Ami számunkra érdekes, az az, hogy a nem

homorgán nazális + zárhang szekvenciák (*mt*, *nyt*) hol helyezkednek el. Ismert nyelvtipológiai tény, hogy labiális nazális + *t* szekvenciák léte egy adott nyelvben maga után vonja a labiális zárhang + *t* szekvenciák létét (azaz $mt \Rightarrow pt$, ld. Steriade 2001).³⁴ Ez a megfigyelés azonban – úgy tűnik – nem általánosítható a palatális esetre: a palatális zárhang univerzálisan jelölt konstrukció. A (25)-ben feltételezett sorrend palatálisok esetén éppen fordított: (azaz $tyt \Rightarrow nyt$), ennek igazolása további nyelvtipológiai vizsgálatot igényel. Ha az derülne ki, hogy ez a jelöltségi sorrend sem tartható, akkor a nem-homorgán (nem-dentális) nazálisok sorát a (25)-ben adott fonotaktikai síkra merőleges dimenzióban kellene elképzelni (a táblázatban ezt a lehetőséget satírozással szemléltettük).³⁵

Visszatérve a tárgyrag morfofonológiájára, a (25) fonotaktikai térrészletből láthatjuk, hogy a *Ct*-végű tárgyragos alakok és a monomorfemikus köznevek végén lehetséges *Ct*-k nem esnek egybe. Előbbi megengedőbb, hiszen a monomorfemikus alakokkal szemben megengedi a *t* előtt a palatális nazálist, ugyanakkor megszorítóbb, hiszen nem lehetségesek a monomorfemikus alakok között szép számban előforduló nem koronális obstruens + *t*, illetve gemináta *tt* kapcsolatok. Azaz a két fonotaktikai réteg grammatikus szekvenciáinak halmaza nagyrészt átfedő bár, a jelölt szekvenciák térrészleteiben mindkét halmaz „túlnyúlik” a másikon. A tárgyragos alakok fonológiáját tehát nem lehet tisztán a monomorfemikus alakokra vagy a jólformáltság elvontabb fogalmára visszavezetve kezelni. A tárgyragos alakoknak rájuk jellemző fonotaktikájuk van, amely egyszerűen *különbözik* a monomorfemikus alakokra vonatkozó fonotaktikától.³⁶ Figyeljük meg ugyanakkor, hogy mindkét fonotaktikai réteg az adott (25) fonotaktikai térrészletben zárt, és hogy a tárgyragos alakok fonotaktikája egyszerűbb (kevesebb információval megadható: pl. koronális folyamatos vagy szonoráns hang + *t*, ld. a 2.3. részt).³⁷

³⁴ A magyar éppen olyan nyelv, amelyben monomorfemikus köznevekeben *pt* előfordul, *mt* viszont nem.

³⁵ A nem homorgán nazálisoknak a réshangoknál jelöltebb volta is problematikus. Az igék múlt idejének fonotaktikája éppen ezt mutatja: szóvégen réshang + *t* szekvencia lehetetlen, viszont *nyt* van (pl. *hányt*).

³⁶ Siptár és Törkenczy (2000) úgy oldja fel ezt az ellentmondást, hogy a nem-koronális obstruens + *t* kapcsolatra végződő monomorfemikus alakokat kivételesnek tekinti (108. o.), a *nyt* komplex kódakapcsolatot megengedi és hiányukat monomorfemikus alakokban egy speciális morfémmára vonatkozó tiltással (Morpheme Structure Condition) elemzi (112–113. o.). A gemináta *tt* létrejöttét egy speciális javító szabály tiltja meg, amelyet a kötelező kontúrelv motivál és egy magánhangzót szűr be a tárgyrag elé (268. o.). Ez az elemzés tehát a tárgyragos alakoknak a monomorfemikus alakoktól való három fontos eltérését három különböző és egymástól teljesen független eszközzel kezeli.

³⁷ Ennek az oka valószínűleg a toldalékolási minta rögzülése. Ez a rögzülés az adott esetben egyfajta grammatikalizálódásként fogható fel: mivel a köznévi osztály nyílt (bővíthető), ezért a tárgyi toldalékolás kénytelen „on-line” módon is alkalmazódnia. Mivel a legtöbb esetben a (25) térben elhelyezkedő típusok gyakorisága nagy, ezért hezitációk itt nem lépnek fel. Egyes esetekben viszont más feltételek az adott mintázatnak ellentmondhatnak, és így egyedi lexikalizációs minták vagy hezitáció áll elő, pl. zöngés obstruensre végződő rövid szavak esetén (*rozst*, *rizst*, a szabályos *ro[s]t*, *ri[s]t* helyett); gemináta végű töveknél (*passzt*, *hallt*, de *hossz(o)t*, *orrot*) vagy a szóvégi *CCt* szekvenciák jelölt volta miatt (pl. *régenst*, *nüanszt*, *fájlt*, de *sorsot*, *fajanszot*, *kommerszet*, *tapsot*, *kekszet*) (lásd Siptár és Törkenczy 2000: 118–122).

Összefoglalva: a tárgyrag morfológiája azt mutatja, hogy a toldalékolási mintázatok kimerítően nem írhatók le az „abszolút” fonotaktikára való hivatkozással, egyértelműen leírhatók viszont a toldalékolt alakok fonotaktikai rétegének megadásával. Ez a réteg a többi (monomorfemikus) rétegtől eltérő viszont ahhoz hasonlóan fonotaktikailag zárt lesz. Ezt a zártsgot természetesen nem úgy kell érteni, hogy a tárgyragos alakok között az *összes* jelöletlen szóvégi szekvencia szerepel, hiszen ekkor kellene lennie magánhangzóvégű tárgyragos alaknak is, mivel ez a *t*-végűeknél biztosan jelöletlenebb. A morfológiailag összetett alakokra a szekvenciák (mint szintagmatikus kapcsolatok) fonotaktikai zárttsága mellett egy másik feltétel is vonatkozik, ez pedig az azonos morfoszintaktikai kategóriájú elemek közötti *paradigmatikus egységességet* (ld. pl. Steriade 1996; Kenstowicz 2001) írja elő. Esetünkben ez azt jelenti, hogy (morfoszintaktikailag) tárgyként funkcionáló alakoknak egységesen *t*-re kell végződnieük. A paradigmikus egységesség a magyarban általában konkatenatív mintázatként jelenik meg: a *t*ő és a toldalék konkatenációja adja az alakot.³⁸ Abban az esetben, ha a toldalékolt alak rétegének fonotaktikája az egyszerű konkatenációt megengedi, akkor éppen ezt tapasztaljuk. Természetesen vannak olyan fonotaktikai korlátozások, amelyek ilyenkor sem sérthetők meg. Adott példánkban ilyen az obstruensek zöngésségi azonosságát előíró megszorítás: zöngés koronális réshangok nem állhatnak a tárgyrag *t*-je előtt. Ezt a megszorítást a fonotaktikai leírás egyszerűen ki tudja fejezni: a zöngés + zöngétlen obstruens tartalmazó szekvenciák a tárgyragos fonotaktikai rétegen kívül helyezkednek el. A következő részben további toldalékolási módokra mutatunk példákat, ahol a tárgyragnál jelöltebb szekvenciák állhatnak elő.

3.4. A toldalékok alakja

Láttuk, hogy a felismerhetően több morfémát tartalmazó alakok a monomorfemikus alakoktól elkülönült fonotaktikával rendelkezhetnek. A klasszikus generatív elméletek ezt a jelenséget úgy magyarázzák, hogy a morfémákra vonatkozó fonotaktikai szabályokat (Morpheme Structure Conditions) és a morfémák határán lejátszódó fonológiai szabályokat elkülönítik. A lexikális fonológia modelljében a morfémák összerakása és az ezek előtt és után alkalmazódó szabályok interakciója *közvetett* módon adja meg a morfológiailag összetett alakok fonotaktikáját, azáltal, hogy a fonológiai szabályok kimenete limitálja a felszínen lehetséges szekvenciákat. A morfémák lexikálisan meghatározott szegmentális tartalma így a fonológiai és morfológiai elméletekben *esetleges*. Hasonlóan, a szabályalapú megközelítésekben a morfémák összerakási módja is független mind a (toldalék)morféma szegmentális tartalmától, mind pedig attól, hogy a toldalék csatolása mely „javító” szabályok lefutását kényszeríti ki. Világos azonban, hogy a toldalékmorféma szegmentális tartalma és a morfémahatáron lejátszódó fonológiai jelenségek összefüggnek.

Tekintsük most az analitikusan toldalékolt alakokat a magyarban. Bár a jelöltség tekintetében mindenképpen a monomorfemikus alakoktól eltérő fonotaktika jellemző rájuk, akármit mégsem engednek meg (a legszembetűnőbb példa a zöngésségi hasonulás, vagyis, hogy eltérő zöngésségű obstruensek nem lehetnek egymás mellett). A releváns fonotaktikai megszorításokat elemezhetjük úgy is, hogy a toldalékolt alakok osztályára vonatkozóan limitálhatjuk a lehetséges fonotaktikai mintázatokat. Ezáltal a toldalékolási mintázatra

³⁸ Ez nem univerzális, hiszen egyes nyelvekben a templatikus vagy az infixációs morfológia a jellemző.

jellemző morfofonológiai általánosítások a teljes toldalékolt alakra vonatkoztatott fonotaktikai megszorítások formájában ragadhatók meg (Trón–Rebrus 2001). Ebben az esetben rögtön kifejezésre jut az az általánosítás, hogy a toldalékorféma szegmentális tartalma nem független sem a toldalékolás módjától, sem a toldalékolt alak tövének allomorfiáitól. Hogy ezáltal valóban hasznos általánosítások kimondása válik lehetségessé, azt az alábbiakban egy speciális magyar toldalékosztály vizsgálatával igyekszünk megmutatni.

Tekintsük azokat a toldalékokat, amelyek a szabad toldalékolt alak végén mássalhangzó-kapcsolatot hozhatnak létre. Ezek közül is azokat, ahol a mássalhangzó-kapcsolat nem a toldalék állandó része (mint pl. az *-unk* esetében). Másszóval azokat, amelyek egy mássalhangzóból állnak és megjelenhetnek kötőhangzó nélkül. Nevezzük ezeket C-toldalékoknak. (A valóban szintetikus toldalékok nem tartoznak ide, mert ezek mindig magánhangzó után állnak, ilyenek pl. a többes *-k*, a birtokos személyrag *-m*, *-d*, az igei személyrag *-k*, *-m*, *-l*, *-d*.) Ezekről a következő érdekes megállapítás tehető:

(26) A C-toldalékok mind koronálisak.³⁹

Az előző szakaszban már tárgyalt tárgyesettől és a nemproduktív esetektől eltekintve a magyarban ezek a toldalékok mind igei inflexiók: a múlt idő jele, a *-t*; az E/2 személyrag *-sz*; valamint a felszólító mód jelei, a *-d*, illetve a *-j*. A szóban forgó morfémák alakjára vonatkozó fenti korlátozás intuitíve azzal kapcsolatos, hogy a *t*, *d*, *sz*, *j* koronális obstruensek⁴⁰ azok, amelyek a legjelöletlenebb mássalhangzó-kapcsolatokat alkothatják a tövégi mássalhangzókkal. Ezt az összefüggést a toldalékolt alakok fonotaktikai rétegére való hivatkozás nélkül a fonológia nem képes kifejezni. Az alábbiakban három C-toldalék által létrehozott szekvenciákat mutatunk be, a múlt idő toldalékát nem tárgyaljuk.

A (27) térben a *-d* toldalékkal ellátott egyes szám második személyű tárgyias felszólító módú (rövid) igealakok vannak elhelyezve. A *Cd* szekvenciák fonotaktikai terét a (25)-ben a tárgyeset kapcsán mutatott *Ct* szekvenciák terével azonos dimenziókban ábrázoltuk. Látható azonban, hogy a *Cd* kapcsolatok esetében a köznévi tövek hangtani mintázatai limitáltabbak, és az ígétövek fonotaktikája még ennél is szűkebb (ld. szaggatott, ill. pontozott vonal) mint a *Ct* esetében. A szóban forgó toldalékolt igealakokra viszont meglehetősen laza fonotaktika vonatkozik: minden szekvencia megengedett (a zöngétlen obstruens + *d* triviális tiltástól eltekintve), még azok is, amelyek szó végén egyáltalán nem állhatnak semmilyen monomorfemikus rétegben (a szaggatott vonalon kívüli alakok). A példaszavakat természetesen felszíni alakjuk szerint szerepeltetjük a táblázatban, így például a zöngésségi hasonulás és a *t*-végű ígére vonatkozó palatalizáció eredményeként létrejött alakokat adtuk meg (utóbbiak zárójelben szerepelnek).

³⁹ Ez a megfigyelés az angol nyelvre is áll; az általában felsorolt négy C-toldalék a többszám *-s*, az igei E/3 *-s*, a birtokos *-s* és a múlt idő *-d* mellett a nem-produktív toldalékokra (ld. *stealth*, *depth*, *fifth*, *Babs*, *yours*), valamint a mássalhangzó után megjelenő segédigei klitikumokra is igaz (ld. *John`d*, *John`ll*, *John`s*). Ezekre az adatokra Törkenczy Miklós hívta fel a figyelmünket.

⁴⁰ Vegyük figyelembe, hogy a *j* szóvégen mássalhangzó után obstruensként realizálódik.

- (27) Az igék E/2. tárgyas felszólító alakjai: a *Cd* szekvenciák köznevek és igék végén *C* tulajdonságai szerint

(kor.) affrikáta	<i>edzd, já[ɗz]d</i>	<i>(fű[ɗzs]d)</i>	
koronális zárhang	<i>add, vidd</i>	<i>hagyd</i>	
nem-homorgán nazális		<i>hányd</i>	<i>nyomd</i>
nem koronális zárhang		<i>fogd, ra[g]d</i>	<i>dobd, ka[b]d</i>
részhang	<i>rázd, má[z]d</i>	<i>á[zs]d, (ü[zs]d)</i>	<i>óvd, dö[v]d</i>
approximáns	<i>várd / öld</i>	<i>vájd</i>	
homorgán nazális	<i>vond</i>		
	dentális	pal./posztalv.	veláris labiális

A fenti *-d* toldaléokra az obstruensek zöngésségi azonosságának kényszerén kívül semmilyen korlátozás nem vonatkozik.⁴¹ Ebből leszűrhetjük, hogy a felszólító mód *-d*-je teljesen konkatenatív módon kapcsolódik a tőhöz. Azonban fontos megjegyezni, hogy a megszorítatlan analitikus toldalékolási minta nem független attól a tényről, hogy a toldalék koronális obstruens, ami konkatenatív toldalékolás esetén a legjelöletlenebb szóvégi CC-szekvenciákat hozza létre. Vagyis a toldalékolási mintához viszonyítva a toldalék szegmentális tartalma fonetikailag motivált.

Következő példánk az előzőnél kevésbé konkatenatív toldalékolási minta: az egyes szám második személyű alanyi ragozású felszólító módú igealakok. Hagyományosan ezt a toldalékmorfémát a *-j* szegmentummal szokták azonosítani (ld. pl. Siptár–Törkenczy 2000: 115, 183), azonban a toldalékolt alakok a *j*-n kívül végződhetnek más zöngés palatális hangokra (*gy, ny*) vagy (akár nem palatális) szibilánsra is (*s, sz, z, c, dz*). A valóban *j*-végű alakok morfológiája konkatenatívnak tekinthető: az igei tőhöz egy palatális approximáns (magánhangzóra vagy *j*-re végződő töveknél) vagy palatális részhang (mássalhangzóra végződő töveknél) járul. Az így kapott alakok fonotaktikai terét mutatja (28a): a felszólító igealakok fonotaktikája (folytonos vonal) – ahogyan az előző esetben is – lazább a monomorfemikus főnévi alakokénál (szaggatott vonal). Bár a *Cj* szekvenciák szóvégi megjelenése erősen korlátozott, mégis előfordulnak ilyen főnévi tövek (igei tövek viszont nincsenek).

Ami azonban az itt látható toldalékolási módot a (27)-belitől megkülönbözteti, az az, hogy (28a)-ban a *j* megjelenése korlátozott: szibilánsok és dentális/palatális hangok után a

⁴¹ Itt természetesen csak a felszíni szekvenciák lehetőségeire gondolunk, azzal, hogy az igeallo-morfíáját mi kondicionálja (a *t*-végű igék esetén, ld. Siptár és Törkenczy 2000: 183–187), nem tárgyaljuk.

j ebben a formában nem jelenhet meg.⁴² Más szavakkal: az adott fonotaktikai rétegre vonatkozó jelöltségi megszorítás nem engedi meg a szóban forgó szekvenciákat szó végén. Abban az esetben, ha a *tő* mégis ezen mássalhangzók valamelyikére végződik, akkor a toldalékolás nem lesz konkatenatív: pl. *l*-végű tövek esetén, mivel az *lj* nem megengedett, így a toldalékolt alakban a jelöletlenebb szekvencia, a *jj* szerepel (ld. pl. (28a)-ban az *ül* *tő* toldalékolt alakja *ü[jj]*).⁴³

(28) E/2. alanyi ragozású felszólító igealakok és névszói tövek fonotaktikája

a. *Cj* szekvenciák szó végén C tulajdonságai szerint

szibiláns					*sz/z/s/c/dz + j#
nem-koronális réshang		<i>óvj</i> / <i>dőfj</i> (*vj / *ff)			
zárhang		<i>dobj</i> / <i>kapj</i> (*bj / *pj)	<i>fogj</i> / <i>rakj</i> (*gj / *kj)		*dj / *tj *gyj / *tyj
nazális		<i>nyomj</i> (szomj ₁)			*nj *nyj
approximáns.	<i>törj</i> (fürj ₃)	<i>fűjj</i> / <i>ü[jj]</i> / <i>jőjj</i> (ujj ₅)			*lj
	<i>r</i>	<i>j</i>	labiális	veláris	egyéb koronális

⁴² Valójában a *j* ezen a típuson belül is különböző formában jelenik meg: approximánsként, zöngés, illetve zöngétlen réshangként. Ez utóbbi nyilvánvalóan az obstruens zöngétlen + zöngés szekvenciákra vonatkozó fonotaktikai tiltás eredménye. A táblázatban az egyszerűség kedvéért ezeket a különbségeket nem jelöltük.

⁴³ Természetesen más lehetőség is lenne: pl. a *j* nem megjelenése vagy erősödése (az *ül* esetében tehát *ül*, *ülgy*, *üll* stb.). Azaz ezekben az esetekben a fonotaktikai réteg önmagában nem jósolja meg a felszíni alakot a javító mechanizmus(ok) megadása nélkül. Ezek részletezésére itt nem vállalkozhatunk, de úgy gondoljuk, hogy a paradigmaticus egységesség, valamint a konkatenatív mintához való fonetikai hasonlóság az esetek nagy részét képes megmagyarázni (Steriade 2000).

b. Egyéb C + palatális hang (PAL) szekvenciák szó végén

	PAL					
nazális	vo[nny] / há[nny] / me[nny] (könnny ₄)		*rny (szörny ₃)	*lly	*zsny	*zny
zárhang	a[gy] / ha[gy] / higgy (meggy ₂)	mo[nygy] (ronggy ₆)	hor[gy] (tárgy ₁)	kül[gy] (hölgy ₃)	mo[zszy] (*zszy)	kez[gy] (*zgy)
	gemináta		nazális	r	l	zs z

A zöngés koronális zárhangokra és nazálisokra végződő töveknél a helyzet az *l*-végű tövekkel analóg: a (28a)-beli fonotaktikai réteg nem engedi meg ezeket a szekvenciákat. Megengedi viszont a *gy* és *ny* hangok szóvégi megjelenését: ezt mutatja a (28b) fonotaktikai térrészlet. Az első oszlopban a fenti palatális geminátára végződő alakok, a vízszintes tengelyen jobbra haladva egyre jelöltebb szekvenciák szerepelnek. A felszólító alakok végén lehetséges (28b)-beli CC-k (folytonos vonal) nem állhatnak igei tövek végén, viszont kis számban megtalálhatók névszói tövekben (szaggatott vonal),⁴⁴ kivéve a *zszy* és *zgy* szekvenciákat; a *rny*-kapcsolat szó végén viszont csak névszókban fordul elő. Fontos megjegyezni, hogy a fenti toldalékolási minta nem korlátozódik a szabályos, egyértelműen elkülöníthető tövel rendelkező igealakokra: a *jöjj*, *menj*, *higgy* palatális geminátára végződő idioszinkratikus alakok a szabályos *V + j*, *n*, ill. *d*-végű tövek mintáját követik.

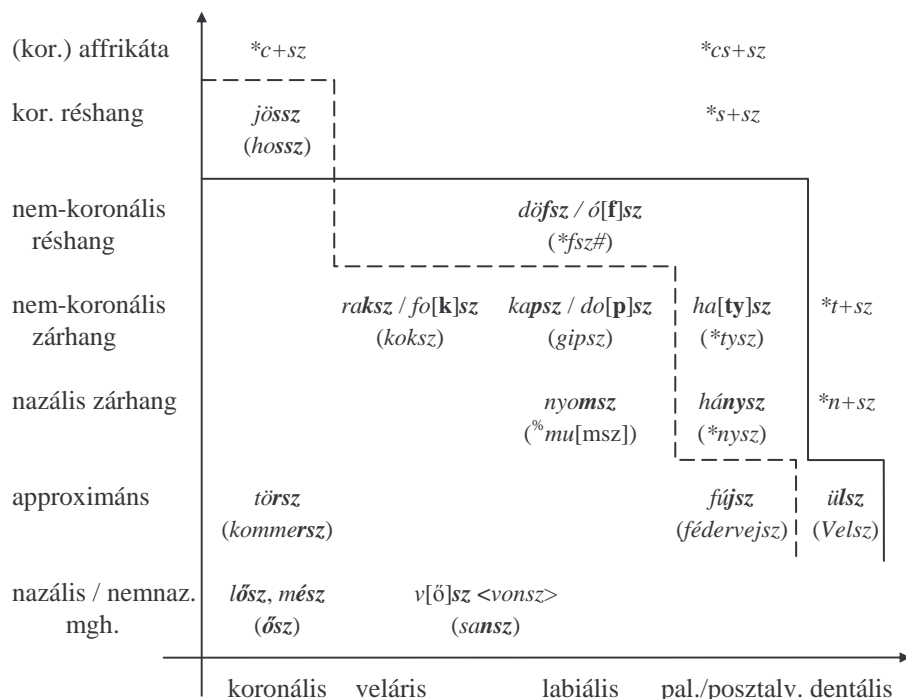
A szibiláns végű igeek felszólító alakjai szintén nem követik a konkatenatív morfológiai mintát: a palatális *j* semmilyen formában nem jelenik meg bennük (*hozz*, *ússz*, *áss*, *eddz*, *játssz* stb.). (28a) mutatja, hogy a szóvégi szibiláns + *j* szekvencia mind monomorfemikusan, mind morfémahatáron hiányzik. Ez azonban nem jelent abszolút tiltást: intervokális megjelenésük összetett szavakban morfémahatáron megengedett; sőt ezek közül a legjelöltebb megjelenik monomorfemikus alakban is (*csoroszlya*), hasonlóan a többi tövégen nem lehetséges szekvenciához (pl. *szablya*, *kopja*, *máglya*, *fáklya*, *szovjet*, *ifjú*). Vagyis a szibiláns végű tövek felszólító módja nem magyarázható egyszerűen valamiféle mindenre átható szabállyal, amely a *j* csatolásával kapott alakot megjósolhatóan javítja.

Utolsó példánk az alanyi ragozású egyes szám második személyű igeek fonotaktikai rétege. A releváns alakokat a (29) táblázat foglalja össze, zárójelben a megfelelő CC-re végződő névszói alakokat tüntettük fel. A fonotaktikai tér a *C_j* szekvenciák fonotaktikai terével nagyrészt megegyezik, lényeges különbséget csak a legelső sorban találunk: itt az *sz*-nek a magánhangzók utáni megjelenését is megadtuk. A toldalékolt alakok rétegeire vonatkozó fonotaktikai tiltások is hasonlóak, kivéve a palatális nazálist és zárhangot, illetve az *l*-et: ezek itt megengedettek. Ugyanúgy nem megengedettek itt sem a dentális nazális-, a zárhang-, illetve a szibilánskezdetű kapcsolatok. Az ezeket elkerülő „javító stratégiák” azonban a felszólító mód esetétől eltérőek: dentális nazális tövég esetén a nazális az előtte

⁴⁴ A (28a–b)-ben található összes névszói tő (a *nygy*-végűek kivételével) a *C_v*-végűekkel együtt a jelölt fonotaktika mellett a közneveknek egy morfológiailag is kivételes osztályába tartozik, ún. nyitótövek. A jelenség egy lehetséges elemzéséhez lásd (Rebrus 2000) és (Trón–Rebrus 2001).

álló magánhangzóval együtt nazális magánhangzóként realizálódik mind tövekben mind a személyjelölős igealakokban (ld. alsó sor). A tövégi dentális zárhangok gemináta *c*-ként jelentkeznek (pl. *fu[cc]*, *a[cc]*). A szibiláns végű tövek esetén viszont nem-fonológiai váltakozást (lexikális allomorfiát) tapasztalunk: a toldalékmorféma az *-ol/-el/-öl* alakban jelentkezik (pl. *úszol*, *hozol*, *játszol*, *edzel*, *ásol*). Az allomorfiának ez az esete morfológiai szempontból a korábban tárgyaltaktól eltér, fonotaktikai szempontból azonban nagyon is hasonló: két koronális réshang szekvenciájának univerzális jelöltsége nem engedi meg a konkatenatív morfológiát.

(29) Szóvégi *Csz* szekvenciák E/2. igealakokban és köznevekben *C* tulajdonságai szerint

Összefoglalva: egyfelől a morfológiailag komplex alakok fonotaktikai szempontból meglehetősen jelölt szekvenciákat tartalmazhatnak. Olyanokat, amelyek nem lehetségesek monomorfemikus alakokban és szótagszerkezeti értelemben nem „szabályosak” (pl. a szonoritási lejtő nem a szótagmag felé mutat). Ezen jelölt szekvenciák egy része azonban (limitáltan bár, de) monomorfemikus alakokban is előfordul. Azok a szekvenciák, amelyek a monomorfemikus réteg(ek)ben előfordulnak, a legtöbb esetben jelöletlenebbek, mint az elkülöníthető morfémahatáron lehetséges szekvenciák. A fonotaktikai zártság azonban a releváns fonotaktikai térrészletben mindkét típusú rétegre teljesül. Másfelől a morfológiailag összetett alakok fonotaktikája azonban még a túlnyomórészt konkatenatív morfológiai minta esetén is gyakran megszorított. Az egyes toldalékolási típusok meghatározzák, hogy milyen mértékű korlátozás vonatkozik rájuk. Ezek a korlátozások azonban nem függetlenek a szóban forgó toldaléknak (és a releváns tövek rétegének) az alakjától: általános

tendencia az, hogy minél jelöltebb az a szekvencia, amely konkatenatív minta esetén előállna, annál kevésbé konkatenatív a morfológia mind egy adott toldalék, mind különböző toldalékok esetén.⁴⁵

3.5. Töbelseji szekvenciák

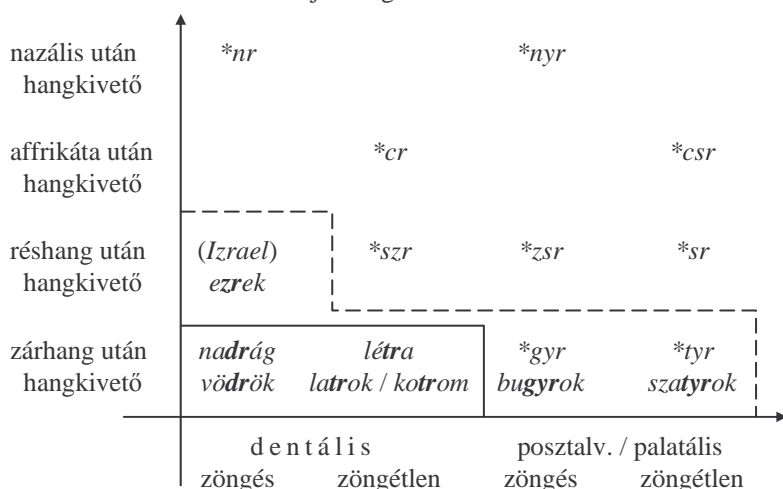
Az előző két részben azt láttuk, hogy toldalékolt alakokban morfémahatáron előállhatnak olyan szekvenciák, amelyek monomorfemikusan nem léteznek. Egyes esetekben ezeknek a szekvenciáknak a morfológiai szegmentálása nem egyértelmű. Nem-konkatenatív morfológia esetén a fonotaktika nem a morfémák határára, hanem a kimeneti alak szekvenciáira érzékeny (ez a helyzet a (27)-ben és a (28b)-ben szereplő „hasonulást” elszenvedő alakokban). Ez felveti azt a kérdést, hogy vajon a morfológiailag komplex alakok egyedi fonotaktikáját ténylegesen nem a morfémahatár, hanem a fonotaktikai réteg sajátosságai határozzák-e meg. Ilyen „globális” fonotaktikai jelenséget vizsgálunk meg ebben a részben.

A magyarban van egy nagyszámú tövet érintő tőalternáció, a töbelseji magánhangzó–semmi váltakozás vagy *hangkivetés*. A hangkivető tövek egyes toldalékolt alakjaiban a tőalakban jelen lévő magánhangzó hiányzik, így töbelseji mássalhangzó–kapcsolat jön létre (részletesen erről ld. Siptár–Törkenczy 2000: 214–217, 234–237, 262; Rebrus 2000: 804–858). A részletes vizsgálat megmutatja, hogy a hangkivetés eredményeképpen létrejövő mássalhangzó–kapcsolatok között olyanok is vannak, amelyek monomorfemikusan nem fordulhatnak elő.⁴⁶ A mássalhangzó–kapcsolatok ugyanakkor ezekben az alakokban sem megszoríthatlanok. Az alábbi (30) ezt demonstrálja koronális + *r* szekvenciákra.

⁴⁵ A különböző toldalékolási típusok kimeneti rétegei közötti ilyen viszony magyarázata nem teljesen világos. A toldalékmássalhangzóval alkotható *összes* CC jelöltsége két különböző toldalék esetén egyszerű módon nem mérhető össze. Így a toldalékok konkatenativitása közötti különbség ebből nyilván *nem vezethető le*, viszont nem is teljesen *önkéntes* (amint azt (26) is mutatja). Egy ezt az összefüggést kimondó globális zártági elv precíz megfogalmazása további empirikus vizsgálatokat igényel. A mögöttes intuíció azonban funkcionalista nézőpontból világos: ha egy kontrasztnak valamely rétegben szerepe van, akkor a kontrasztok maximalizálásának igénye abba az irányba hat, hogy az más rétegekben is megjelenjen.

⁴⁶ Pace Rebrus (2000: 811). Az is érdekes azonban, hogy sok igen jelöletlen kapcsolat nem fordul elő hangkivető tövekben. Ez megsérti a fonotaktikai zártágot, egy lehetséges magyarázathoz lásd (Trón–Rebrus 2001).

- (30) Morfémán belüli intervokalikus koronális C+r szekvenciák monomorfemikus és toldalékolt alakokban C tulajdonságai szerint

Látható, hogy a koronális + r szekvenciák monomorfemikusan csak dentális zárhanggal fordulnak elő; toldalékolt hangkivető tövekben az r azonban palatális és z után is állhat. Hasonló különbség található a koronális + l kapcsolatokra: ezek egy része előfordul monomorfemikus és hangkivető alakokban. A *csl*, az *nl* és az *nyl* szekvenciák azonban monomorfemikusan lehetetlenek. Ezek viszont előfordulnak toldalékolt hangkivető igei és/vagy névszói tövekben (pl. *becslés*, *igenlő*, *igénylés*).

A fenti jelölt CC-ken kívül más szekvenciatípusokra is áll a fenti megfigyelés: a 2.2.-ben tárgyalt (nem nyílt) hosszú magánhangzós VVSonC szekvenciák csak morfémahatáron (ld. (23c) példa), illetve hangkivető tövekben lehetségesek:

- (31) Monomorfemikusan nem létező, de toldalékolt hangkivető tövekben előforduló VVSonC szekvenciák:

<i>sólymot</i>	<i>őrzi</i>	<i>kínzó</i>	<i>súlyzó</i>
<i>ólmot</i>	<i>őrli</i>	<i>hímzés</i>	<i>túlzó</i>

Összefoglalva: szabad tövekben nem létező szekvenciák nemcsak morfémahatáron fordulhatnak elő, hanem a toldalékolt alakok tövében belül is. A tágabb fonotaktika tehát globális, a *toldalékolt alak egészére* érvényes. Mivel a toldalékolt alakok lazább fonotaktikáját a morfémahatáron létrejövő jelölt kapcsolatokban lehet leginkább tetten érni, a hagyományosabb megközelítésekben is gyakran a konkatenatív szóalkotási minta kísérő-jelenségének tekintették. Persze az ennek ellenére felmerülő jelöltségi megszorításoknak úgy felelnek meg az alakok, hogy azokat a morfémahatáron lefutó szabályok „javítják”. Elképzelésünk szerint viszont a fonotaktikai rétegeket maguk a morfoszintaktikailag meghatározott osztályok adják. Az osztály jelöltségi karakterizálása tehát a teljes toldalékolt alakokra vonatkozó megszorítást ad. Ennélfogva a morfológiailag összetett alakokra vonatkozó, de nem morfémahatárt érintő jelöltségi megszorítások teljesen természeteseek, viszont fonológiai tartományokkal történő kezelésük problematikus.

3.6. A hangmintázatok pszichológiai relevanciája

A szavak felismerésénél a legjelentősebb szerepet a környezeti információ játssza, vagyis tágabb értelemben véve a hallgató elvárásai. Ezen belül azonban igen fontos lehet a funkciómorfémák felismerése, hiszen ez nagyban befolyásolhatja a tartalmas szavak kategoriális besorolását és ezáltal lexikai előhívásukat. A morfoszintaktikai kategóriákkal korreláló fonológiai tulajdonságok azonban nem korlátozódnak szegmentálható egységekre, funkciómorfémákra. Az angolban és a spanyolban például a főnevek és az igék hangsúlymintája tipikusan eltér.⁴⁷ Kimutatható, hogy ez a tény mint konkrét tudás a hallgató rendelkezésére áll a beszédfeldolgozás során, és egyértelműen megnyilvánul a kategorizáció és feldolgozás sebességében (Davis–Kelly 1997).

A kategóriafüggő hangsúlyminta természetesen nem ismeretlen a fonológusok számára, számos nyelvtan a megfelelő mintázatot szabályként mondja ki, így persze az sem meglepő, ha ezt a szabályt a beszélő fel is használja a nyelvhasználat során. Nemrégiben végzett pszicholingvisztikai kísérletek igazolták, hogy a beszélők a hangtani mintázatok és a morfoszintaktikai tulajdonságok közötti egészen finom korrelációkat is képesek kihasználni a nyelvhasználat során (ld. Kelly 1992). Egy igen extrém példaként említhetjük, hogy az angol szókészlet az előlképzett és hátulképzett magánhangzók előfordulásában enyhe aszimmetriát mutat a főnevek és igék között (Francis és Kucera 1982; Sereno–Jongman 1990). Sereno (1994) azt találta, hogy ez a kategorikusnak egyáltalán nem mondható és morfológiailag nem is értelmezhető korreláció azonban szignifikánsan befolyásolja a lexikai alakok kategorizációjának sebességét, vagyis a nyelvi tudás része.

Nem csodálkoznánk azon tehát, ha a beszélők az egyes fonotaktikai rétegekre vonatkozó hangtani implikációkat is hasonlóan kihasználnák az értés során. Például amennyiben egy adott morfoszintaktikai osztály azonos tokengyakoriságú elemei közül a jellemző fonotaktikájú alakok kategorizációja (felismerése) gyorsabban történne, bár ez az állítás még igazolásra, illetve cáfolásra vár.

3.7. Sémák

A fonotaktikai zártság (illetve általánosan fonotaktikai jelöltséggel korreláló típusgyakoriság) valójában csak akkor érvényes, hogyha az egyes szóalakok hangalakjainak memorizálása nagyjából független egymástól, illetve másik osztályok tagjaitól, vagyis leginkább a monomorfemikus lexikonban. Például a todalékolt alakok relatív „jelöletlenedését” megakadályozza, hogy gyakran a töből képezzük őket – morfológiailag hasonló szavak segítségével *analógiásan*. De még tárolt alakok esetén is a tő (alapalak) segítségével hívjuk elő a todalékolt alakot. Emiatt mindenképpen előnyös, ha egy lexéma paradigmájának elemei hasonlítanak egymásra, vagy a morfológiailag komplex alak magában foglalja az alapalakot (tövet). Ennek a hatékonyságát különösen a produktív morfológia esetében tudjuk kihasználni, a szabályos morfológia jellemzően konkatenatív természete tehát funkcionálisan motivált. Azonban a hasonlóság megtartása, az *allomorfiakerülés*, illetve *allofóniakerülés* hangtani „áldozatokkal” járhat. Ha az egyes morfémák alakja bizonyos hangtani szabadságot mutat, akkor a konkatenatív összerakás olyan szekvenciák

⁴⁷ Az igék hangsúlyát spanyolban az ige inflexiók todalékai határozzák meg, az angolban pedig a főnevektől szisztematikusan eltérően a monomorfemikus igék véghangsúlyosak és ezt az inflexió sem változtatja meg.

létrejöttéhez vezet, amelyek morfémán belül nem fordulnak elő. A toldalékolás és az allomorfiakerülés együtt tehát a hangtani jelöletlenséget preferáló percepciók elvek (1) ellenében hathat. Előbbi annál nagyobb súllyal esik latba, minél nagyobb az analógia jelentősége, vagyis minál termékenyebb egy morfológiai mintázat. A morfológia szabályossága (tehát a termékenység, konkatenáció, allomorfiakerülés mértéke) inverz viszonyban van a fonológiai szabályossággal (vagyis a fonotaktikai mintázatok jelöletlenségével), amint ezt Luigi Burzio észrevette. A szavak azonban nemcsak egyértelmű morfológiai viszony (tő-toldalékolt alak) értelmében függhetnek egymástól. Az analógia számos lexikális fonológiai váltakozásban, önkényes hangtani mintázatban tettenérhető (ld. Myers 1999). A szóalakok morfológiai, illetve szemantikai hasonlósága gyakran hangtani hasonlóságot is maga után von (Burzio 1997). Ennek eredményeképp a mentális lexikonban a szavak hasonlósági alapon csoportokba szerveződhetnek, gyakran úgy, hogy a csoportot lehetetlen a hagyományos morfológia eszközeivel elemezni (pl. toldalék vagy egyéb morféma, tehát jelentés és forma állandó jelenléte hiányában, ld. Bybee–Moder 1983). Az ilyen csoportosulások tagjait gyakran csak az ún. családi hasonlóság köti össze, vagyis csak páronként hasonlítanak egymásra, az osztály nem definiálható konkrét tulajdonságok meglétével. Világos viszont, hogy a szavak közti analógiás viszonyok megkönnyítik a memorizálást és segíthetik a lexikai előhívást.

A fonológiai jelöltség tehát nem választható el a memorizálás kérdéskörétől. Minél kevésbé autonóm egy szóalak, vagyis minél inkább másik alakok segítségével hívható elő, várhatóan annál inkább jellemző lesz rá valamiféle paradigmaticus egység a vele rokon szavakkal. Ugyanakkor, minél idioszinkratikusabb egy elem jelentése, morfoszintaktikai viselkedése, vagyis minél kevésbé tudunk más elemek analógiájára az adott elemről információt szerezni, annál autonómabb. Az autonóm elemek esetén tehát a hasonlósági viszonyok nem szabnak gátat jelöletlenséget preferáló fonotaktikai elveknek.

Az első szakaszban ismertetett kép a fonotaktikai zártságról így igencsak leegyszerűsített, hiszen a szavak közötti kapcsolatokat nem vette figyelembe. Az előző szakaszokban tárgyalt morfológiai osztályok nagy elemszámú produktív mintázatnak tekinthetők, ahol emiatt a paradigmaticus integritás, vagyis a „toldalék” stabilitása nagy szerephez jutott. Azok a mintázatok azonban, amelyek a szóalakok csoportjait összekötik, messze túlmutatnak a tő és toldalékok fogalmán, mint ahogyan ezt a szabad tövel nem rendelkező alakok tömege is mutatja. Az alábbi (32) lista néhány olyan alakot mutat, amelyek morfológiája nem írható le a szabad töre való hivatkozással, mégis végződésük és fonotaktikájuk alapján a morfológiailag komplex alakokkal párhuzamosak. (32a)-ban jelölt CC-szekvenciákat, (32b)-ben VVCC szekvenciákat találunk. Az alábbi alakok közül több alakban folyamatos (vagy legalábbis fokozatos) az átmenet a morfológiai kapcsolat és a pusztá hangtani kapcsolat között, ezt mutatja a lexikalizálódott jelentésű derivált alakok kapcsolata is a tövükkel.

(32) Monomorfemikusaktól eltérő szekvenciák kötött tövű alakokban

a. kötött alak	<i>*alsz</i>	<i>*el</i>	<i>*hason(o)l</i>	<i>*merény(e)l</i>	<i>*nagy(o)z</i>	<i>*hab(o)z</i>
„toldalékolt” alak	<i>alszik</i>	<i>első</i>	<i>hasonlít -ó</i>	<i>merénylő</i>	<i>nagyzol</i>	<i>habzik</i>
b. „tő”	<i>*tő(z)s</i>	<i>ʔó(s)</i>	<i>ʔó</i>	<i>ʔós</i>	<i>*~ód</i>	
„toldalékolt” alak	<i>tőzsde</i>	<i>ósti</i>	<i>ócska</i>	<i>sóska</i>	<i>~ódzik</i>	

A fenti példákat vég nélkül szaporíthatnánk, itt a jelenségnek csak egy kisebb szegmensét próbáljuk meg megvizsgálni, nevezetesen az obstruens + *k* szekvenciák intervokalikus megjelenését. A korábban elmondottak fényében nem meglepő, hogy az obstruens + *k* mássalhangzó-kapcsolat megjelenhet toldalékolt alakokban, tő és toldalék határán. A *-kor* időpontra utaló és a *-kodik/-kedik/-ködik* ‘valamit foglalkozászerűen üz’ produktív toldalékkal ellátott alakokban mindegyik szóban forgó szekvencia előfordul (pl. *hatkor*, *né[ty]kor*, illetve *vigéckedik*, *kovácskodik*, *ügyvé[t]kedik*). Más, nem feltétlenül produktív toldalékolási módokon is létrejöhetnek azonban ilyen CC-k. A (33) táblázat azokat a képzett alakokat mutatja, amelyeknek a töve szabadon vagy más toldalékolt alakokban előfordul. (33a)-ban a *-ka/-ke*, illetve *-kó* toldalékkal ellátott alakok, (33b)-ben az egyes igeképzőkkel álló alakok szerepelnek.⁴⁸

(33) Szóbelseji obstruens + *k* kapcsolatok elkülöníthető képző és tő határán az obstruens tulajdonságai szerint

a. névszói *-ka*, *-ke*, *-kó* képzős alakok

labiális	<i>nyafka</i>		<i>lapka</i> , <i>dara[p]ka</i> , <i>röpké</i>
palatális/ posztalv.	<i>sóska</i> , <i>okoska</i> , <i>Jóska</i>	<i>locska</i>	<i>e[ty]ke</i> <i>Petykó</i>
dentális	<i>feszko</i>	<i>malacka</i> <i>Lackó</i>	<i>falatka</i> , <i>pa[t]ka</i> , <i>Jutka</i> <i>tutkó</i> , <i>tetkó</i>
	réshang	affrikáta	zárhang

b. igeképzős alakok a produktív *-kodik/-kedik/-ködik* nélkül:

labiális	<i>döfköd</i>		<i>kapkod</i> , <i>röpköd</i> , <i>lépked</i> , ... ₉ <i>csipkelődik</i>
palatális/ posztalv.	<i>tamáskodik</i>	<i>fröcsköl</i> <i>tanácskozik</i>	<i>ü[ty]ködik</i> <i>zötyköl(ődik)</i> , <i>lötyköl(ődik)</i>
dentális	<i>fohászkodik</i> , <i>hú[sz]kod₂</i> <i>prüszköl</i>	<i>pöcköl</i>	<i>kétkedik</i> <i>patkol</i> , <i>rovátkol</i> <i>barátkozik₃</i> ; <i>étkezik</i> ; <i>következik₂₉</i>
	réshang	affrikáta	zárhang

+ *dúskál*, *kukucskaál*, *mászkál*, *úszkál*, *császkál*, *vetkőzik*; *rázkódik*; *futkos*; *futkározik*, *sütkérezik*

⁴⁸ A képzés szemantikailag transzparens voltát itt nem vizsgáltuk, nem-produktív képzőknél ez amúgy is problematikus. A tövek és a képzett alakok szemantikai kapcsolatát intuíciónkra támaszkodva állapítottuk meg.

Látható, hogy minden obstruens + *k* kapcsolatra van igei és főnévi példa is. Mivel a (33)-beli képzési módok erősen limitáltak, ezért bizonyos képzőkkel ellátott alakok a táblázat egyes helyeiről hiányozhatnak. (33b)-ben a *-kOd*, *-kOl* és *-kOz* képzőjű igealakokat adtuk meg (ahol a felsoroltakon túli példák vannak, ezek számát alsó indexben jelöltük); bizonyos ige-képzőknél azonban csak néhány alakot találunk, ezeket a táblázat alatt soroltuk fel.

Nem meglepő az sem, hogy obstruens + *k* szekvencia előáll toldalékkal ellátott hangkivető alakokban is:

- (34) Szóbelseji obstruens + *k* kapcsolatok hangkivető tövekben az obstruens tulajdonságai szerint

labiális	*f(V)k		*p(V)k
palatális/ posztalv.	?tüsök	mocsok, tücsök, ... ₅ (mocskol, mocskos, ...)	bütyök, szutyok (bütyköl, bütykös, ...)
dentális	piszok, üsöök, fészek (piszkozat, piszkol, ...)	vacok, vacak, pocok (bevackol, vackol)	titok, vétek, retek, átok (titkár, titkol, vétkezik, ...)
	részhang	affrikáta	zárhang

Ha a fenti két típusba nem tartozó (azaz nem hangkivető, illetve nem morfémahatár által kettévágott CC-t tartalmazó), vagyis „monomorfemikus” alakokat megvizsgáljuk, akkor meglepő jelenséget veszünk észre: a koronális részhang + *k* szekvenciákat (*sk*, *szk*) kivéve az alakok döntő része a (33)-ban bemutatott képzőkkel azonos alakú szekvenciára végződik, annak ellenére, hogy semmilyen morfológiailag értelmezhető tövet nem tartalmaznak. Ezeket mutatja (35a–b).

- (35) Szóbelseji obstruens + *k* kapcsolatok a képzőkkel azonos alakú végződésekkel az obstruens tulajdonságai szerint

a. főnév: ~ka#, ~ke#, ~kó#

labiális	cafka, lano[f]ka (dafke!) *fkÓ#		sapka, lepke, csipke, sipka, szipka *pkÓ#
palatális/ posztalv.	táska, tüske, ... tuskó, ...	macska, ... ₁₃ (szecska!) zacskó, tacsókó	hetyke, potyka, pityke (pletyka!) *tykÓ#
dentális	deszka, ... diszkó, ...	kocka, ... ₆ fickó, mackó, kuckó	ritka, ... ₈ patkó
	részhang	affrikáta	zárhang

b. ige: pl. ~kod~; ~kál~, ~kol~

labiális	*fk		*pk
palatális/ posztalv.	<i>paskol, bóbiskol</i> <i>áskál(ódik)</i>	<i>tapicskol, pacskol</i> <i>méricskél</i>	*tyk
dentális	<i>iskol, tuszkol,</i> <i>császkál, piszkál</i>	<i>ó[c]kodik</i> <i>lubickol, suvickol</i> <i>evickél</i>	*tk
	réshang	affrikáta	zárhang

A *-kó* végződés limitáltabb, mint a *-ka/-ke* (labiálisok után az előbbi nem fordul elő, ld. (35a)-ban szagatott vonallal jelölve); az igeképzőszerű végződést tartalmazó alakok viszont ennél is limitáltabbak: csak szibiláns + *k* állhat bennük (és az *ódkodik* kivételével csak *-kol/-kel/-köl, -kál/-kél*). A fenti alakokban szereplő mintázatot „álképzés”-nek nevezhetjük. Azért csak „ál”, mert az feltételezett képző előtt álló szekvenciák sem formailag, sem jelentésileg nem elégítik ki a fő kritériumait, az egész alak végződése azonban utal az alak valamilyen tulajdonságára (legalább olyan morfoszintaktikai jegyekre, mint névszó vagy tárgy/tárgyatlan ige). Ilyen álképzések a magyarban gyakran felmerülnek a képző elemzésekor. Éppen a jelen esetben vizsgált szekvenciák további elemzése mutatja meg, hogy az álképzés feltételezése nem csak az említett *k*- kezdetű képzőkkel, hanem más képzőkkel is hasznos lehet. (36) alatt olyan szavak láthatók, amelyekben szintén obstruens + *k* szekvenciákat találunk. Az alakok végződése viszont nem a (33)-ban megadott képzőkkel azonos (ahogy (35)-ben), hanem valamilyen más képzővel (*-(o/e/ö)s, -(á/é)ny, -z(ik), -(a/e)n, stb.*).

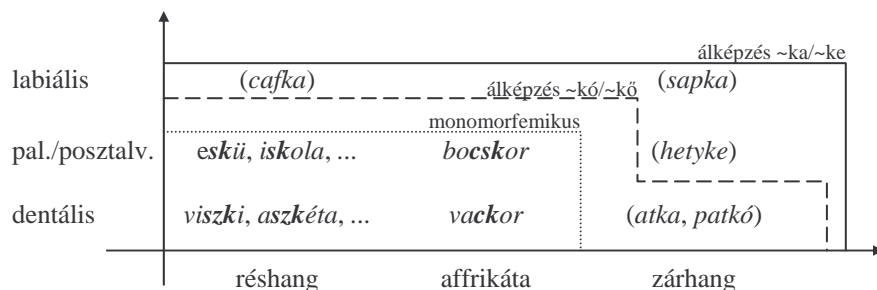
(36) Szóbelseji obstruens + *k* kapcsolatok áltövekbena. *-ka/-ke/-kó* végű álképzés + képző*rafkós* (**rafkó*);*csicskás* (?**csicska*), *ravasz*kás, *édes*kés vö. *bohókás* (**bohóka*), *szomorkás* (**szomorka*), *savanykás*, *kövérkés**patkány* (**patka*), *rep*kény (**repke*), *cickány* (**cicka*) vö. példa – példány, *boszorka* – *boszorkány*, *séta* – *sétány*, *rege* – *regény*, *eszme* – *eszmény**pilinc*kázik (**pilinc*ka), *packáz* (**packa*), *bucskáz*ik (**bucsk*a) vö. *szánkáz*ik (**szánk*a)*fecsk*endez, *fická*ndozik*jócskán* (**jócska*), *lassacs*kán (**lassacska*); *szűkecs*kén, *szépecs*kén, *kettecs*kén

b. más áltő + képző

„tővégi” Ck: *varacs*kos (**varacs*k), *öcskös* (**öcsk*), *vaskos* (**vask*)„álhangkivető” tő: *peckes*, *peckel* (**peck*, [#]*pecek*), *butykos* (**buty*k, **buty*ok), *fütykös* (**füty*k, **füty*ök), *tockos* (**tock*, **toc*ok) vö. többi hangkivető + *s*összetett szavakban áltő: *cickafark* (**cicka*), *kaacs*karingó (= *kaacs*ka + *ringó*?), [?]*kotk*odácsol

(36a)-ban a képzés alapja egy *-ka/-ke/-kó* szekvenciára végződő alakként rekonstruálható, amely azonban szabad alakként nem létezik. A kötött tövek viszont maguk a (33a), illetve (35a)-beli (ál)képzés mintájára elemezhetők. (36b) más álképzéseket mutat: az itt rekonstruálható áltövek szintén valamilyen létező képzési vagy tőmintázatba illeszthetők. Például a *fütykös* áltöve, a **fütyök* a hangkivető tövek analógiáját követi (vö. *bütyök*).⁴⁹ Rövid vizsgálatunk eredménye tehát az, hogy ha fonotaktikai rétegünket leszűkítjük monomorfemikus alakokra (az álképzés által létrejött alakokat sem véve figyelembe), akkor az alábbi fonotaktikát kapjuk (vö. (19)).

(37) Szóbelseji obstruens + *k* kapcsolatok nem képzett köznevekben az obstruens tulajdonságai szerint

Összefoglalva: a speciális fonotaktika és az alakok *visszatérő mintázata*i szóosztályokat jelölhetnek ki, melyek fonotaktikája a többi tőétől eltérő, viszont megegyezik valamely morfológiailag komplex szóosztályéval. A (33–37)-ben látottakhoz hasonló periférikus, illetve kivételes jelöltségű szekvenciák fenntartását is funkcionalista okokkal magyarázhatjuk. Viszonylag közepes tokenyakoriságú, jelentéstanilag autonóm egységek esetében mi lehet az az ok, ami a jelöltségi értelemben a periférián tarthatja a szóalakokat? A válasz egy analógiásan definiált séma létében keresendő. Ezek a sémák ideális esetben korreláló szemantikai, morfoszintaktikai és hangtani tulajdonságokat jelentenek, vagyis teljes paradigmatis egységességet: ez a szabályos, transzparens morfológia. Bizonyos morfológiai mintázatok esetén léteznek azonban nem transzparens, vagy kötött tövű alakok is. Sőt, olyan mintázatok is előfordulhatnak, amelyeket semmilyen hagyományos értelemben nem lehetne tisztán morfológiailag vagy fonológiaiilag elemezni. Bár ezek a sémák valószínűleg csak pszicholingvisztikai kísérletekben mutathatók ki, vizsgálatuk a szinkrón leírás számára igen fontos lehet, hiszen a jelöltségi szempontból kivételes (váratlan tömegű periférikus vagy izolált) alakok elvszerű magyarázatát adhatják. Rámutatnak ugyanis arra, hogy a produktív transzparens morfológiai összetétel és a tisztán monomorfemikus alakok közötti különbség csak fokozati kérdés. A két véglet közötti átmenet vizsgálata rávilágíthat a morfológia és fonotaktika mélyebb összefüggéseire, és segíthet abban, hogy a kettő

⁴⁹ Affrikáta + *k* kapcsolatot tartalmazó, de az eddigi típusokba nem besorolható alakok a *pockondi-áz(ik?)*, a *kackiás*, a *bockor* és a *vackor*. Az első kettő nyilvánvalóan álképzés eredménye, áltövek (**pockondia*, **kackia*) azonban nem mutat hasonlóságot semmilyen visszatérő formai mintázattal. Utóbbi kettőről alakilag analóg osztály hiányában kénytelenek vagyunk azt mondani, hogy „valódi” monomorfemikus köznevek.

együtt kezeljük a lexikai információ szerveződését és feldolgozását leíró integrált modellben, ahol a lexikális kapcsolatok a morfológiai teljes jelenlegi eszköztárát kiválthatják (Burzio 1996).

4. Konklúzió

Cikkünkben amellet érveltünk, hogy:

- A fonotaktikai mintázatok okai eredendően a hangok felismerésének és feldolgozásának univerzális funkcionális elveiben keresendők. A valódi fonetikai tartalom és a hangkategóriákat megkülönböztető kontrasztok felismerése és képezhetősége tehető felelőssé a hangmintázatok előfordulására vonatkozó implikációs univerzálékért.
- Adatok bemutatásával részben empirikus, részben a fonetikai lehorgonyzás melletti elméleti érvekkel próbáltuk alátámasztani azt a meggyőződésünket, hogy a fonotaktikai általánosítások megragadására nem nyújtanak adekvát keretet az ún. reprezentációs elméletek, amelyek a hangmintázatot közvetett módon, a fonológiai reprezentáció absztrakt szimbólumaira hivatkozó megszorításokkal, illetve szabályokkal korlátozzák.
- A statikus fonotaktika nem választható el a morfológiai kategóriáktól. Amellet érveltünk, hogy a morfológiailag összetett alakok fonológiai jellemzése nem vezethető vissza valamiféle mindenén átható fonotaktikára, az összetett alakok esetében pedig ezen kívül a morfémahatárokon lezajló fonológiai folyamatokra. A morfológiai alapon definiált szóosztályok valódi fonotaktikai rétegződést mutatnak, azok jellemzése a monomorfemikus alakok mintájára történhet.

Megpróbáltunk nagyvonalakban vázolni egy elemzési módszert, leírási keretet, amely talán sikeresebben megragadja a statikus fonotaktika tényeit a hagyományos reprezentációs elméleteknél. Ennek a megközelítésnek a főbb jellemzőit foglaltuk össze az alábbiakban:

- A leírás legfontosabb fogalma a hangszekvenciák felismerhetőségén és a releváns kontrasztok azonosíthatóságán alapuló jelöltségi hierarchia.
- Egy adott fonotaktikai rétegbe tartozó *teljes* szóalakokat a jelöltségi térben helyezzük el annak megfelelően, hogy az egyes alakok milyen fonológiai mintázatot tartalmaznak. Minden fonotaktikai réteg így egy térrészt foglal el a jelöltségi térben.
- A fonotaktikai általánosítások ennek a térrésznek a jellemzését jelentik. Mivel a fonotaktikai rétegek engedelmessé válnak a fonotaktikai zártság elvének, így a térrész fonotaktikai jellemzése a határaitra való hivatkozással, vagyis minden jelöltségi dimenzióban a legjelöltebb szekvencia megadásával történhet.
- A szavak közötti viszonyok megragadására a paradigmatis egységesség fogalmát használhatjuk, amely a ragozási/képzési paradigma hagyományos fogalmánál jóval tágabban is értelmezhető. A paradigmatis egységesség által definiált hasonlósági viszonyok kiterjeszthetők a lexikai elemek közötti tetszőleges analógiás kapcsolatokra, így lexikai sémák megragadására. A lexikai elemek közötti analógiás kapcsolatok létét kognitív tényezők motiválják, gyakran fonotaktikai jelöltség fenntartása mellett is. A fonotaktikai zártságtól való minden eltérés – legalábbis a meghonosodott nem tulajdonneveken belül – analógiás viszonyokkal elemzendő.

Az alábbiakban összefoglaljuk, hogy véleményünk szerint milyen előnyökkel jár, ha a fonotaktikai vizsgálódásokat a fenti elvekkel végezzük:

- Fonetikai lehorgonyozhatóság: a leírás az univerzális jelöltségre támaszkodik, vagyis közvetlenül tükrözi annak a rendszerállapotnak az okait, amelyet leír.
- Pontos általánosíthatóság: felsorolás nélkül is elkerülhető az alul-, illetve túláltalánosítás.
- Különleges fonotaktikájú és morfológiájú elemek szisztematikus elemzése lehetséges.

Hivatkozások

- Boersma, Paul 1998: *Functional Phonology*, PhD disszertáció, Amsterdam, University of Amsterdam.
- Burzio, Luigi 1996: Surface constraint versus underlying representation, in Jacques Durand – Bernard Laks szerk.: *Current Trends in Phonology: Models and Methods*. European Studies Research Institute, University of Salford Publications, 123–141.
- Burzio, Luigi 1997: Strength in numbers, in Viola Miglio – Bruce Morén szerk.: *Selected Phonology Papers from H-O-T 97 = University of Maryland Working Papers in Linguistics 5*, University of Maryland, 27–52.
- Bybee, Joan L. 2001: *Phonology and Language Use = Cambridge Studies in Linguistics 94*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Bybee, Joan L. – Carol Lynn Moder 1983: Morphological classes as natural categories, *Language 59*, 251–270.
- Côté, Marie-Hélène 1997: Phonetic salience and consonant cluster simplification, in Benjamin Bruening – Yoonjung Kang – Martha McGinnis szerk.: *MIT Working Papers in Linguistics 30*, Cambridge, MA, MIT Press.
- Davis, Sally – Michael Kelly 1997: Knowledge of the English noun-verb stress difference by native and nonnative speakers, *Journal of Memory and Language 36*, 445–460.
- Diver, William 1979: Phonology as human behavior, in Doris Aaronson – Robert Rieber szerk.: *Psycholinguistic Research: Implications and Applications*, Hillsdale, N.Y., Lawrence Erlbaum Assoc, 161–182.
- Flemming, Edward 2001a: *Auditory Representations in Phonology*, Stanford University.
- Flemming, Edward 2001b: Scalar and categorical phenomena in a unified model of phonetics and phonology, *Phonology 18*, 7–44.
- Flemming, Edward 2001c: Contrast and perceptual distinctiveness, in Bruce Hayes – Robert Kirchner – Donca Steriade szerk.: *The Phonetic Bases of Markedness*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Francis, Nelson W. – Henry Kucera 1982: *Frequency Analysis of English Usage: Lexicon and Grammar*, Boston, Houghton Mifflin.
- Frisch, Stefan A. – Nathan R. Large – Bushra Zawaydeh – David B. Pisoni 2001: Emergent phonotactic generalizations in English and Arabic, in Joan L. Bybee – Paul Hopper szerk.: *Frequency and the Emergence of Linguistic Structure*, Amsterdam, John Benjamins.

- Fukawaza, Haruka – Mafuyu Kitahara – Mits Ota 1998: Lexical stratification and ranking invariance in constraint-based grammars, in M. Catherine Gruber – Derrick Higgins – Kenneth S. Olson – Tamra Wysocki szerk.: *Papers from the 34th Meeting of the Chicago Linguistic Society 2: The Panels*, Chicago, IL, Chicago Linguistic Society, 47–62. Rutgers Optimality Theory Archive #ROA-267-0698.
- Goldsmith, John 1990: *Autosegmental and Metrical Phonology*, Oxford, Blackwell.
- Hale, Mark – Charles Reiss 1998: Phonology as cognition, in Noel Burton-Roberts – Philip Carr – Gerard Docherty szerk.: *Phonological Knowledge: Conceptual and Empirical Issues*, Oxford, Oxford University Press, 161–184. Rutgers Optimality Archive #387-03100.
- Harris, John 1990: Segmental complexity and phonological government, *Phonology* 17, 255–300.
- Hayes, Bruce 1999: Phonetically-driven phonology: The role of optimality theory and inductive grounding, in Michael Darnell – Edith Moravcsik – Michael Noonan – Frederick Newmeyer – Kathleen Wheatly szerk.: *Functionalism and Formalism in Linguistics I: General Papers*, Amsterdam, John Benjamins, 243–285.
- Hayes, Bruce 2000: Gradient well-formedness in optimality theory, in Joost Dekkers–Frank van der Leeuw – Jeroen van de Weijer szerk.: *Optimality Theory: Phonology, Syntax, and Acquisition*, Oxford University Press, 88–120.
- Hayes, Bruce – Tanya Stivers 1996, november: *The phonetics of postnasal voicing*, kézirat, Los Angeles, CA, Department of Linguistics, UCLA.
- Hooper, Joan B. 1976: *An Introduction to Natural Generative Phonology*, New York, Academic Press.
- Huang, J. 2000: Tone perception by speakers of Mandarin Chinese and American English, in *The Interplay of Speech Perception and Phonology = OSU Working Papers in Linguistics* 55, Ohio State University.
- Hume, Elizabeth – Keith Johnson 2001: A model of the interplay of speech perception and phonology, in Elizabeth Hume – Keith Johnson szerk.: *The Role of Speech Perception Phenomena in Phonology*, Academic Press.
- Itô, Junko – Armin Mester 1995: Japanese phonology, in John A. Goldsmith szerk.: *The Handbook of Phonological Theory*, Cambridge, Mass és Oxford, Blackwell, 817–838.
- Itô, Junko – Armin Mester 1999: The structure of the phonological lexicon, in Natsuko Tsujimura szerk.: *A Handbook of Japanese Linguistics*, Malden, MA és Oxford, U.K., Blackwell, 62–100.
- Jakobson, Roman – Gunnar Fant – Morris Halle 1951: *Preliminaries to Speech Analysis: The Distinctive Features and Their Correlates*, Cambridge, MA, MIT Press.
- Jun, Jungho 1995: *Perceptual and Articulatory Factors in Place Assimilation: An Optimality-Theoretic Approach*, PhD disszertáció, UCLA.
- Kawasaki-Fukumori, Haruko 1992: An acoustical basis for universal phonotactic constraints, *Language and Speech* 35, 73–86.
- Kaye, Jonathan 1995: Derivations and interfaces, in Jacques Durand – Francis Katamba szerk.: *Frontiers of Phonology: Atoms, Structures, Derivations*, London, Longman, 289–332.

- Kelly, Michael 1992: Using sound to solve syntactic problems: The role of phonology in grammatical category assignments, *Psychological Review* **99**, 349–364.
- Kenstowicz, Michael 2001: *Paradigmatic uniformity and contrast = MIT Working Papers in Linguistics* **36**, MIT Press.
- Kirchner, Robert 1998: *An Effort-based Approach to Consonant Lenition*, PhD disszertáció, UCLA.
- Kirchner, Robert 1999: *Preliminary Thoughts on Phonologization in an Exemplar-based Speech Processing System*, kézirat, U. of Alberta. Rutgers Optimality Archive #320.
- Kirchner, Robert megj. előtt: Phonological contrast and articulatory effort, in Linda Lombardi szerk.: *Segmental Processes in Optimality Theory*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Liljencrants, Johan – Björn Lindblom 1972: Numerical simulation of vowel quality systems: The role of perceptual contrast, *Language* **48**, 839–862.
- Mielke, Jeff 2000: A perceptual account of Turkish h-deletion, in *The Interplay of Speech Perception and Phonology = OSU Working Papers in Linguistics* **5**, Ohio State University.
- Myers, James T. 1999: *Lexical Phonology and the Lexicon*, kézirat, 1.001-es verzió. Rutgers Optimality Archive #330-0699.
- Ohala, John 1983: The origin of sound patterns in vocal tract constraints, in P. MacNailage szerk.: *The Production of Speech*, New York, Springer Verlag, 189–216.
- Rebrus Péter 2000: Morfofonológiai jelenségek, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan III: Alaktan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 763–948.
- Sereno, Joan 1994: Phonosyntactics, in Leanne Hinton – Johanna Nichols – John J. Ohala szerk.: *Sound Symbolism*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Sereno, Joan – Allard Jongman 1990: Phonological and form class relations in the lexicon, *Journal of Psycholinguistic Research* **19**, 387–404.
- Sievers, Eduard 1876: *Grundzüge der Lautphysiologie = Bibliothek indogermanischen Grammatiken* **1**, Leipzig, Breitkopf und Hartel.
- Siptár Péter 1994: Mássalhangzók, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális Magyar Nyelvtan II: Fonológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 183–270.
- Siptár, Péter – Miklós Törkenczy 2000: *The Phonology of Hungarian: The phonology of the World's Languages*, Oxford, Oxford University Press.
- Steriade, Donca 1996: Paradigm uniformity and the phonetics-phonology boundary, in Michael Broe – Janet Pierrehumbert szerk.: *Papers in Laboratory Phonology* **6**, Cambridge University Press, 313–335.
- Steriade, Donca 1997: *Phonetics in Phonology: The Case of Laryngeal Neutralization*, kézirat, UCLA.
- Steriade, Donca 1999: Alternatives to the syllabic interpretation of consonantal phonotactics, in Osamu Fujimura – Brian D. Joseph – Bohumil Palek szerk.: *Proceedings of the 1998 Linguistics and Phonetics Conference*, The Karolinum Press, 205–242.

- Steriade, Donca 2001a: Directional asymmetries in place assimilation: A perceptual account, in Elizabeth Hume – Keith Johnson szerk.: *The Role of Speech Perception Phenomena in Phonology*, Academic Press.
- Steriade, Donca 2001b: *The Phonology of Perceptibility Effects: The p-map and its Consequences for Constraint Organization*, kézirat, UCLA.
- Szigetvári, Péter 1999: *VC Phonology: A Theory of Consonant Lenition and Phonotactics*, PhD disszertáció, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Törkenczy Miklós 1989: Does the onset branch in Hungarian? *Acta Linguistica Hungarica* **39**, 273–292.
- Törkenczy Miklós 1994: A szótag, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan II: Fonológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 273–392.
- Törkenczy, Miklós 2000: Phonotactic grammaticality and the lexicon, in Huba Bartos szerk.: *Papers in the Mental Lexicon*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete, 211–230.
- Trón, Viktor – Péter Rebrus 2001: Morphophonology and the hierarchical lexicon, *Acta Linguistica Hungarica* **48**, 101–135.
- Zipf, George Kingsley 1949: *Human Behavior and the Principle of Least Effort*, Cambridge, MA, Addison-Wesley Press.

AZ IGE-IGEKÖTŐ SORREND EGY LEHETSÉGES MAGYARÁZATA

É. KISS KATALIN

MTA Nyelvtudományi Intézet
ekiss@nytud.hu

0. Bevezetés

Írásomban a magyar mondatban egyik központi kérdésének: az igekötő és az ige változó sorrendjének magyarázatára teszek új javaslatot. Először a magyarázandó tényeket veszem számba, majd a ma legelfogadottabbnak számító, Bródy (1991) javasolta magyarázat néhány előnyét és hátrányát tekintem át. Végül ismertetem saját javaslatomat, megmutatván, hogyan ad számot az 1. részben felsorolt tényekről.

1. A magyarázandó tények

Mint köztudomású, az igekötő vagy egyéb igemódosító semleges mondatban megelőzi az igét (ld. (1a)-t), fókusz jelenlétében vagy tagadás esetén viszont az ige mögött áll (ld. (1b)-t és (1c)-t):

- (1) a. *János hazament.*
b. *János KÉSŐN ment haza.*
c. *János nem ment haza.*

Felszólító módú ige esetén is megfordul az igemódosító–ige sorrend (2a). V VM sorrendet tapasztalunk alárendelt mondatban is, ha a főmondat igéje parancsolást fejez ki (2b). Ha viszont vélekedést, modalitást kifejező predikátumot követ formailag felszólító módú (szerepét tekintve kötőmódú) alárendelt mondat, abban egyenes, VM V sorrendet találunk (2c):

- (2) a. *János menjen haza!*
b. *Azt akarom/Megparancsolom, hogy János menjen haza.*
c. *Valószínűtlen/Nem szükséges, hogy János hazamenjen.*

A feltételes mód nem befolyásolja az igekötő–ige sorrendet – egy esetet kivéve: a múlt-ra vonatkozó irreális óhaj fordított, ige-igemódosító sorrenddel is kifejezhető:

- (3) *Ment volna haza János idejében!*

Főnévi igeneves szerkezetben az igemódosító köztudottan mindig megelőzheti az igét – még fókusz és tagadás esetén is – ld. (4a)-t és (5a)-t. Ugyanakkor, mint (4b) és (5b) tanúsítja, a ragozott ige esetén szokásos FÓKUSZ V VM, illetve *nem* V VM sorrend is lehetséges főnévi igeneves szerkezetben is:

Maleczki Márta (szerk.) 2002: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 5, Szeged, SZTE, 65–76.

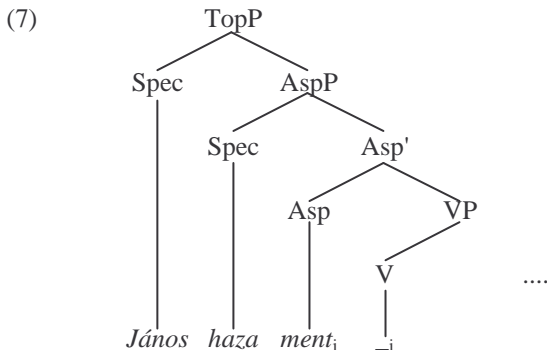
- (4) a. *Jó volna KÉSŐBB hazamenni.*
 b. *Jó volna KÉSŐBB menni haza.*
- (5) a. *Jobb volna nem hazamenni.*
 b. *Jobb volna nem menni haza.*

Nyomatékos állításban (azaz, mintegy egy tagadott állítás tagadásaként) bizonyos esetekben szintén akár a VM V, akár a V VM sorrend szerepelhet (6a); máskor viszont a V VM sorrend vagy teljességgel ki van zárva (6d), vagy eltérő jelentést ad (6b-c).

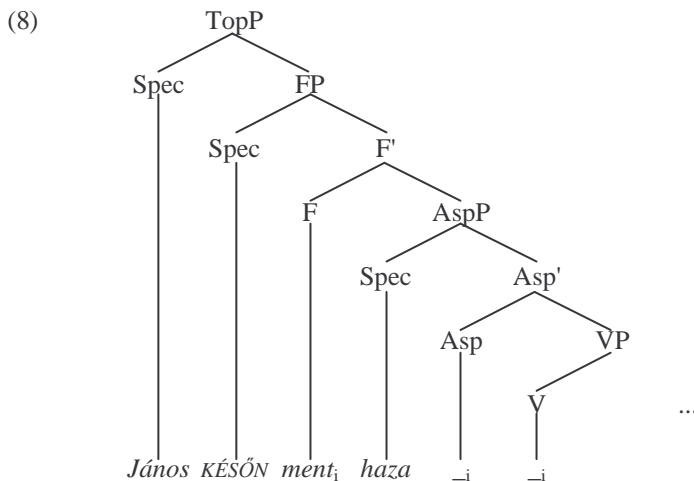
- (6) a. *János újságot olvasott.*
Nem olvasott újságot.
De igen. Újságot olvasott./Olvasott újságot.
- b. *János moziba ment.*
Nem ment moziba.
De igen. Moziba ment./^(%)Ment moziba.
- c. *János pirosra festette a padot.*
Nem festette pirosra.
De igen. Pirosra festette a padot./^(%)Festette pirosra a padot.
- d. *A gomba ehetőnek látszik.*
Nem látszik ehetőnek.
De igen. Ehetőnek látszik./^()Látszik ehetőnek.*

2. A VM–V sorrend Bródy-féle magyarázata

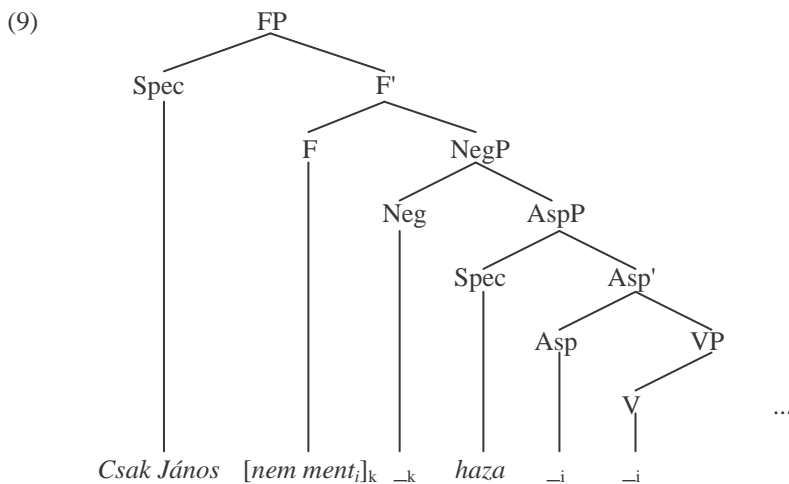
Az igemódosító és az ige változó sorrendjét ma leggyakrabban – Bródy (1991) javaslatát követve – úgy elemzik, hogy a VM–V sorrendet tartják elsődlegesnek, míg a fordított, V–VM sorrendet az igének az igemódosítót keresztező, balra való elmozgatásával vezetik le. Bródy (1991) az igemódosítót és az igét egy V+-nak nevezett csomópont alatt generalja. A V+ kategória bevezetése azonban ad hoc megoldás, és a V+ státusza is tisztázatlan, ezért – Bródy elméletét Piñon (1995) és den Dikken (1999) nyomán korszerűsítve – az ige előtti igemódosítót egy aspektuális kifejezés (AspP) specifikálójában helyezük el. Bródy elméletének a szellemében az igét az AspP üres fejpozíciójába emeljük, azaz:

Tagadás vagy fókusz esetén az ige tovább emelkedik a NegP, illetve FP kifejezések fejezékébe, igemódosítóját maga mögött hagyva:

Tagadó mondatban az ige követi a tagadószt. Ezt Olsvay (2000) – Bródy (1991)-et továbbgondolva – úgy magyarázza, hogy az ige a NegP kifejezés fejébe felemelkedvén ott összekapcsolódik a NegP fejében álló tagadószóval. Ha a tagadást fókusz előzi meg, az FP kifejezés fejezékébe a tagadószó+ige komplexum kerül. Azaz:

Bródy (1995) szerint az F-be való igeemelést az váltja ki, hogy az F fejnek +V jegye, az időjelnek (Tense-nek) pedig +F jegye van, következésképp az F fej és az ige+időjel komplexum között vonzás lép fel. A főnévi igenév, azaz a [- időjel]-lel összekapcsolódó ige +F jegye választhatóan erős vagy gyenge – ezért nem kötelező, csak választható az igeemelést fókusz és tagadás esetén főnévi igenéves kifejezésben. Ez a technikai megoldás a felszólító és feltételes módú igékre is kiterjeszhető – bár a magyarázó ereje kétséges,

hiszen ad hoc módon kell például a felszólító módú igéknek erős, a kötőmódú igéknek pedig gyenge +F jegyet tulajdonítanunk. (A nyomatékos állítások VM V / V VM sorrendjével Bródy nem foglalkozott.)

A Bródy-féle elmélet mellett szól, hogy a feltételezett igeemelés más nyelvek nyelvta-
naiból is ismert. A németben például azt a tényt, hogy főmondatban az ige igemódosítóját
hátrahagyva a mondat második helyére kerül, a mondatot uraló CP kifejezés fejpozíciójába
való igeemeléssel vezetik le. Ugyanakkor Bródy teóriája több magyar nyelvi tényre nem
tud magyarázatot adni. Például:

(i) Az elméletből az következne, hogy fókusz vagy tagadás esetén a [Spec, AspP]-ben ta-
lálható igemódosító mindig közvetlenül követi az F, illetve Neg alá kiemelt igét. Valójában
az igemódosító bárhol állhat az ige mögött. Mint Varga (1981)-es tanulmányából tudjuk, a
fonológiai súlytalan igekötők valóban az igehez szoktak tapadni, de a testesebb igemó-
dosítókra ez nem áll, sőt, az igekötőt is megelőzhetik egyéb fonológiai súlytalan össze-
tevéők, például névmások:

- (10) a. *János nem ment érte haza.*
b. *János KÉSŐN ment az iratokért haza.*
c. *MIÉRT ment János haza?*

(ii) Ebben a keretben a tagadó mondatok szórendjének levezetése is problémákat vet fel.
Ahhoz, hogy az igének a Neg fejbe való felemelésekor megkapjuk a kívánt Neg V sor-
rendet, azt kell feltételeznünk, hogy a felemelt ige jobbról csatolódik a *nem*-hez. Azonban
más nyelvekkel kapcsolatban azt tapasztalták, hogy fejmozgatáskor a felemelt fej mindig
balról csatolódik a fölérendelt fejhez, nem pedig jobbról. Bizonyos tények arra utalnak,
hogy a magyarban sincs ez másként. Például a megerősítő szerepű *is* szócska a mondatban
mindig a predikátumrész első eleme után áll. Ez annak lehet a következménye, hogy a
predikátumrész előtt generáljuk, majd elé visszük a predikátumrész első elemét. Azaz, az
'ige *is*' lánc vagy a '*nem is*' lánc minden bizonnyal fejmozgatással és a fejnek az *is* elé
való csatolásával jön létre:

- (11) a. *János [szólni akart], és [szólt is].*
b. *János [nem akart szólni], és [nem is szólt].*
c. *[Nem JÁNOS akart szólni], és [nem is JÁNOS szólt].*¹

Az indokolhatná a '*nem ige*' sorrendet, hogyha a *nem* nem a Neg fejben, hanem a NegP
specifikálójában foglalna helyet. Ekkor viszont azt nem tudnánk megmagyarázni, hogy

¹ Igekötővel, illetve fókusszal kezdődő predikátum esetén az *is* az igekötő, illetve a fókusz után áll:

(i) *János [haza akart menni], és [haza is ment].*

(ii) *János [VACSORA UTÁN akart hazamenni], és [VACSORA UTÁN is ment haza].*

Ha az igekötő, illetve a fókusz a mellérendelő szerkezetek első tagmondatában specifikálói pozíciót
foglal el, akkor a második tagmondatban is specifikálói pozíciót kell neki tulajdonítanunk. Azt kell
tehát mondanunk, hogy a nyomatékosító *is*, melyet a predikátumot uraló *isP* fejpozíciójában gene-
rálunk, [+klitikum] jegyű, azaz lexikális támaszra van szüksége, melyhez vagy az *isP* fejébe való
fejmozgatás vagy a [Spec, *isP*] kitöltése révén jut hozzá.

fókusz és igetagadás együttes jelenlétében miért viszi magával az F pozícióba felemelt ige a tagadószt is.²

(iii) A fordított, ige-igekötő szórendet fejmozgatással előállító teória további problémája, hogy nem tud magyarázatot adni arra a tényre, hogy az igetagadó *nem*-mel ellentétben a fókusztagadó *nem* miért nem vonzza magához az igét. Vö.

- (12) a. *János* [_{NegP} *nem ment*_i [_{AspP} *haza* _{-i}]]
 b. [_{NegP} *Nem* [_{FP} *JÁNOS ment*_i [_{AspP} *haza* _{-i}]]]

Nem világos, hogy (12b)-ben mi gátolja meg az igeinek az F-fejből a felső Neg fejbe való emelését.

(iv) A mellérendelés-teszt tanúsága szerint az igemódosító és az ige szerkezeti viszonya nem lehet azonos a fókusz és az ige szerkezeti viszonyával – a tárgyalt elmélet itt bemutatott változatában viszont mind az igemódosító, mind a fókusz specifikáló-fej viszonyban áll az igével. Íme a tények:

- (13) a. *János* [_{AspP} *fel állt*] és [_{AspP} *fel szólalt*] → **János* [_{AspP} *fel [állt és szólalt]*]
 b. *Az ünnepélyen* [_{FP} *JÁNOS beszélt*] és [_{FP} *JÁNOS koszorúzott*] → *Az ünnepélyen* [_{FP} *JÁNOS [beszélt és koszorúzott]*]

Mint (13a) mutatja, az igemódosítót követő predikátumszakasz nem vethető alá mellérendelésnek; mint (13b)-ből kitűnik, a fókuszot követő mondatzszakasz viszont igen. Ez a különbség a tárgyalt elméletből nem következik.

3. Egy alternatív javaslat

3.1. V VM sorrend fókusz és tagadás esetén

Tételezzük fel, hogy a fókuszos kifejezés (FP), illetve a tagadó kifejezés (NegP) nem az AspP-re épül rá, hanem az aspektus nélküli VP-re, azaz, az AspP és az FP/NegP a VP alternatív kiterjesztései. A (14a) alatti, igével kezdődő VP tehát a következő módokon építhető tovább:

- (14) a. [_{VP} *ment haza János*]
 b. [_{AspP} *haza*_i [_{VP} *ment János* _{-i}]]
 c. [_{NegP} *nem* [_{VP} *ment haza János*]]
 d. [_{FP} *JÁNOS*_i [_{VP} *ment haza* _{-i}]]

Eszerint a VP-t csak akkor látjuk el aspektus-operátorral, ha az képviseli a fő állítást a mondatban. A tények alátámasztják ezt a felfogást: a fókusz, illetve tagadás nélküli mondatokban kifejezhető aspektuális különbségek a fókuszos, illetve tagadó mondatokban hiányoznak. A fókusz és tagadás nélküli (15a) első tagmondata például egyértelműen progresszív, (15b) első tagmondata pedig egyértelműen befejezett. Ennek megfelelően (15a) első tagmondata a második tagmondatlal egyidejű, (15b) első tagmondata viszont a

² Surányi (2001) úgy kerüli meg ezt a problémát, hogy megengedi, hogy egy-egy kifejezésnek több specifikálója is legyen, és a *nem*-et és a fókuszot ugyanannak a projekciónak a specifikálóiban helyezi el. Így akár a fókusz, akár a tagadószt, akár a kettő együtt ugyanannak a kifejezésnek a fejébe vonzza az igét.

második tagmondathoz képest előidejű. A fókuszos (15c) esetében ez a különbség neutralizálódik: az első tagmondat akár progresszív, a második tagmondattal egyidejű, akár befejezett, előidejű értelmezést megenged.

- (15) a. *János 'hozta 'fel a tűzrevalót, amikor a baleset történt.*
 b. *János 'felhozta a tűzrevalót, amikor a baleset történt.*
 c. *'JÁNOS hozta fel a tűzrevalót, amikor a baleset történt.*

(15c) aspektuális meghatározatlansága önmagában még nem bizonyítja az AspP projekció hiányát. A Bródy-féle igeemelő elmélet keretében azt feltételezhetnénk, hogy (15c) valójában kétértelmű szerkezetileg; a progresszív olvasatú változatot (15a)-ból vezettük le további igeemeléssel, a befejezett olvasatú változatot pedig (15b)-ből, fenntartva az igemódosító [Spec, AspP]-beli pozícióját. Azonban, ha fókuszos mondatokban is van [Spec, AspP] pozíció, akkor a [Spec, AspP] sajátos kitöltésével kifejezhető különleges aspektusoknak is létezniük kellene – de például a tartós befejezett aspektus (16) vagy az iteratív befejezett aspektus (17) összeférhetetlen a fókusszal. Ez a tény a Bródy-féle elmélet keretében nem vezethető le.

- (16) a. *A bácsi elüldögélt a padon.*
 b. **A bácsi REGGEL üldögélt el a padon.*
- (17) a. *János meg-megállt.*
 b. **János A KIRAKATOK ELŐTT állt meg-meg.*

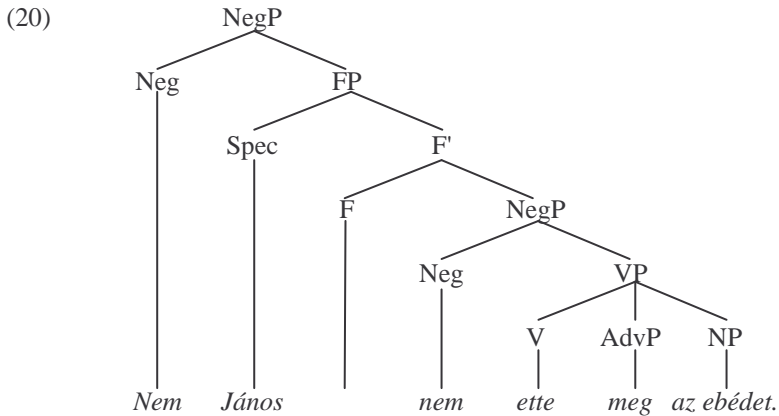
Ugyanezeket tapasztaljuk a tagadó mondatokban is. A progresszív-befejezett szembenállás – ld. a (18a,b) mondatokat – neutralizálódik tagadás esetén:

- (18) a. *A vonat 'haladt 'át a hídon, amikor a baleset történt.*
 b. *A vonat 'áthaladt a hídon, amikor a baleset történt.*
 c. *A vonat (még) nem haladt át a hídon, amikor a baleset történt.*

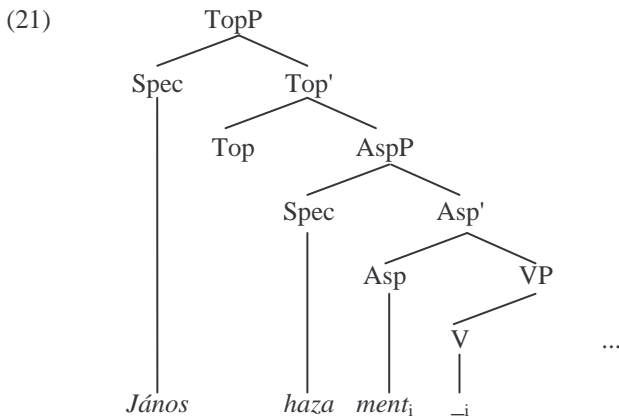
Míg (18a) azt fejezi ki, hogy a vonat áthaladása folyamatban volt a baleset megtörténtekor, (18b) pedig azt, hogy a vonat áthaladása befejeződött addigra, (18c) esetében ez a különbség megszűnik; a mondat mindkét esetnek: az áthaladás folyamatban levésének, illetve befejeződésének tagadását is jelentheti. A két különleges aspektus: a tartós befejezett és az iteratív befejezett aspektus sem fér össze a tagadással:

- (19) a. **A bácsi nem üldögélt el a padon.*
 b. **János nem állt meg-meg.*

A javasolt keretben nem szükséges, hogy az igét akár a negatív kifejezés fejébe, akár a fókuszos kifejezés fejébe felemeljük; feltételezésünk szerint az ige fókusz és tagadás esetén is a VP-ben marad. Így számunkra nem okoz problémát sem az, hogy tagadó mondatban a tagadószó megelőzi az igét, sem az, hogy a tagadást megelőző fókusz nem szomszédos az igével. Minthogy javaslatunk értelmében a tagadószó nem vonzza az igét, természetesen fókusztagadás esetén sem jósolunk tagadószó-ige szomszédosságot. Íme tehát egy igetagadást, fókuszt és fókusztagadást egyaránt tartalmazó mondat szerkezete:

Az F és Neg fejekkel ellentétben az Asp fejlet olyan fonológiailag üres morfémaként fogjuk fel, melynek inkorporálódnia kell az igébe – tehát a VP AspP-vé való kiterjesztése esetén feltételezzük V-ből Asp-ba való igemozgatást:

A V-ből az Asp fejbe való igeemelés feltételezése azzal az eredménnyel jár, hogy magyarázatot kapunk rá, miért nem koordinálható az igemódosítót követő mondatzszakasz. Azért nem, mert nem képvisel maximális kifejezést (azaz, VP vagy AspP helyett Asp' kategóriájú).

3.2. V VM sorrend felszólító és feltételes módban

Javaslatunkból az 1. részben felsorolt magyarázandó tények közül továbbiak is levezethetők. Mint a (2) alatti példákban bemutattuk, felszólító módú főmondatban, illetve akarást, kellést jelentő főige alá rendelt felszólító módú *hogy*-kötészs mellékmondatban az igemódosító-ige sorrend megfordul, viszont kötőmódú, azaz vélekedést, modalitást kifejező fő predikátum alá rendelt *hogy*-kötészs mellékmondatban megmarad. Tekintsük ismét a releváns példákat:

- (22) a. *János **menjen hazra!***
 b. *Azt **akarom/Megparancsolom**, hogy János **menjen hazra.***
 c. *Valószínűtlen/Nem szükséges, hogy János **hazamenjen.***

Mint ahogy formailag a kötőmód azonos a felszólító móddal, csak abban különbözik tőle, hogy más jelentéstani környezetben jelenik meg, az eltérő ige-igemódosító sorrend magyarázata bizonyára a jelentéstani környezetben rejlik. Egy felszólító módú ige a jelenhez mint referenciaponthoz képest mindig még meg nem történt, a jövőben bekövetkező eseményt jelöl – egy jövőben bekövetkező esemény esetében viszont nem releváns az esemény belső időszervezete, hiszen egy ilyen eseményt szükségképpen egészében, kívülről szemlélünk. Bizonyára ez a tény teszi feleslegessé felszólító mód esetén a VP AspP-vé való kiterjesztését. Az AspP hiányára utal a tartós befejezett aspektusnak és az iteratív befejezett aspektusnak a felszólító móddal való összeférhetlensége is – vö.

- (23) a. **Üldögélj el a kispadon!*
 b. **Állj meg-meg az úton!*

(Egyébként a felszólító mód az indoeurópai nyelvekben sem szokott aspektusjelölő segédigével kombinálódni.) Vélekedést, valószínűséget kifejező főmondat esetén viszont az a referenciapont, melyből a mellékmondatban kifejezett cselekvést, történést szemléljük, nem szükségszerűen azonos a jelennel, hanem – mint a (24) alatti példapárból kiténik – változó lehet, így nem válik feleslegessé a mellékmondatban kifejezett esemény belső időszervezetének kifejezése, azaz az AspP projekció generálása.

- (24) a. *Valószínűtlen, hogy a vonat (épp) **menjen át** a hídon, amikor a bomba robban.*
 b. *Valószínűtlen, hogy a vonat (már) **átmenjen** a hídon, amikor a bomba robban.*

Az AspP projekció kötőmódú mondatokban való jelenlétére utal, hogy ilyen mondatokban a tartós perfektív és az iteratív befejezett aspektus is kifejezhető:

- (25) a. *Valószínűtlen, hogy a bácsi **elüldögéljen** a padon.*
 b. *Valószínűtlen, hogy János **meg-megálljon** hazafelé menet.*

A felszólító módú ige AspP híján gyakran mondatkezdő helyet foglal el. Némely indoeurópai nyelv, például a görög, a francia és a spanyol esetében a felszólító módú ige mondatkezdő helyét az ige kötőszói pozícióba (C-be) való emelésével vezetik le. A magyarban nyilvánvalóan nem erről van szó, hiszen a felszólító módú ige fókusz, tagadószó, kvantor és topik is megelőzheti. Az alábbi mondatban topikot, fókuszot és tagadószót találunk a felszólító módú ige előtt:

- (26) *János CSAK KÉT NAPIG **ne menjen** iskolába!*

Kivételesen az igemódosító is a felszólító módú ige elé kerülhet. Az ilyen mondatok sajátos, emotív jelentéstartalommal bírnak:

- (27) a. *(Aztán) **hazagyere** idejében!*
 b. ***Megedd**, amit a menzán adnak!*
 c. ***Haza ne gyere!***

Nem világos, hogy ezekben a mondatokban az igemódosító milyen pozícióban áll. Aligha [Spec, FP]-ben, hiszen ige mögötti fókusszal nem fér össze – jóllehet [Spec, FP] fókusszal való kitöltése esetén az ige mögött állhat további fókusz. Azaz, míg a fókuszos (28b)-ben az inherens fókusz jeggyel bíró *későn* állhat az ige után, (28a) esetében ez nem lehetséges:

- (28) a. ***Hazagyere KÉSŐN!**
 b. *Csak TE gyere haza KÉSŐN!*

Mint (27c) mutatja, a felszólító módú ige előrevitt igemódosítója megelőzi a tagadószt. Ha tehát a (27a–c) alatti mondatokban az igemódosító netalán [Spec, AspP]-ben áll, akkor arra kell következtetnünk, hogy az AspP és a NegP kivételes együttes előfordulása esetén az AspP épül a NegP-re és nem fordítva.

Az irreális óhajt kifejező, múlt idejű feltételes módú igét tartalmazó mondatok igemódosító-ige sorrendje az igével kezdődő angol múlt idejű feltételes mondatok szórendjére emlékeztet – vö.

- (29) a. **Ment volna haza János idejében!**
 b. *Had John gone home in time, ...*

A (29b) típusú angol mondatoknak olyan szerkezetet tulajdonítanak, melyben az ige a kötőszó helyén (C-ben) áll – ld. (30a)-t. Ennek bizonyítéka, hogy az ilyen mondatokban a kötőszó nem tehető ki – ld. (30b)-t.

- (30) a. [_C *Had*_i [_{IP} *John* _{-i} [_{VP} *gone home in time*]]]...
 b. **If had John gone home in time...*

A magyarra azonban a (30a) alatti elemzés aligha terjeszthető ki, hiszen a magyarban az ige előtt tagadószó (31a), kvantor (31b), valamint némileg marginálisan topik (31c) is állhat, sőt, az óhajtó kötőszó is kitehető (31d):

- (31) a. *Ne mentél volna haza!*
 b. *Legalább néhányszor 'mentél volna haza idejében!*
 c. *A bíró 'fújta volna le a meccset!*
 d. *Bárcsak mentél volna haza!*

Fókusz ugyanakkor nem állhat az ilyen ige előtt – legfeljebb csak utána:

- (32) a. ***KÉSŐN mentél volna haza!**
 b. *Mentél volna haza KÉSŐN!*

Ige utáni fókusz csak ige előtti fókusz engedélyezhet – következésképp a feltételes módú ige fókuszban: a fókuszos kifejezés (FP) fejpozíciójában kell, hogy álljon. A javasolt elmélettel összhangban az igét tartalmazó FP közvetlenül a VP-re épül. A tapasztalt tények is ezt támasztják alá – hiszen ha az FP az AspP-re épülne, a [Spec, AspP]-t elfoglaló igemódosító mindig közvetlenül az ige mögött állna, mint (33a)-ban; de nem ez a helyzet – ld. (33b)-t.

- (33) a. [_{FP} **Ment volna**_i [_{AspP} **haza** _{-i} [_{VP} _{-i} *János*]]]
 b. **Ment volna János haza!**

3.3. Tetszőleges VM V sorrend főnévi igeneves kifejezésben

A főnévi igeneves kifejezések esetében tapasztalható szórendi ingadozás nem vezethető le a fentebb bemutatott elméletből. A fókusz és tagadást tartalmazó igeneves kifejezések változó szórendjét egy korábbi munkáimban javasolt segédhipotézissel fogom magyarázni (É. Kiss 1987, 1992). Tekintsük ismét a magyarázandó tényeket:

- (34) a. *Jó volna nem késni el.*
 b. *Jó volna nem elkészni.*
- (35) a. *Jó volna CSAK PÉTERREL menni moziba.*
 b. *Jó volna CSAK PÉTERREL moziba menni.*

Tételezzük fel, hogy a főnévi igenév *-ni* toldaléka nemcsak a mondattani levezetés során, hanem – képző módjára – már a szótárban is összekapcsolódhat az igével. Minthogy a képzők az igekötős, sőt általában az igemódosító igék esetében a VM+V komplexumhoz járulnak (pl. *kiolvasó, mozibajárás*), a szótárban képzett főnévi igenév $[[VM+V]+ni]$ szerkezetű. A mondattanban az elemek belső morfológiai szerkezete láthatatlan, ezért az így képzett VM+V+*ni* egység egésze a V csomópont alá kerül. Ez esetben a fókusztagadószt szabályszerűen követő VP természetesen igemódosítóval kezdődik – ahogy ezt (34b)-ben és (35b)-ben tapasztaljuk. (34a) és (35a) esetében a mondattanban látjuk el a szabályosan megszerkesztett VP fejtét igenévképzővel – következőképp a V csomópont alatt a puszta, igemódosító nélküli ige áll.

3.4. A nyomatékos állítások VM V sorrendje

A nyomatékos, mintegy a tagadást tagadó állításoknak nem tulajdonítok külön operátort vagy sajátos szerkezetet. Felfogásomban az ilyen mondatok szerkezete és szórendje nem tér el az egyszerű, AspP kategóriájú predikátumot tartalmazó mondatok szerkezetétől és szórendjétől. Azaz:

- (36) a. *János* [_{AspP} *újságot* [_{VP} *olvasott*]]
 b. *János* [_{AspP} *moziba* [_{VP} *ment*]]
 c. *János* [_{AspP} *pirosra* [_{VP} *festette a kerítést*]]
 d. *A gomba* [_{AspP} *ehetőnek* [_{VP} *látszik*]]

Azokban az esetekben, melyekben nyomatékos állításkor megfordul az igemódosító és az ige sorrendje, valójában ún. egzisztenciális olvasatú mondatot használunk nyomatékosításra (vö. Kiefer 1992: 867). Az egzisztenciális olvasatú mondatok azt fejezik ki, hogy az adott esemény már előfordult, vagy még előfordul a jövőben. Fordított szórend jellemzi őket, és az ige utáni hangsúlytörlés, valamint az ige mögötti fókusz lehetősége arra utal, hogy az elől álló ige az F csomópont alatt található. Pl.

- (37) *János* [_{FP} *'ment_i már* [_{VP} $_i$ *ki a vonathoz KÉSŐN*]]

Bizonyos eseményszerkezet-típusok, például az *újságot olvasott* képviselte típus esetében mindegy, hogy egyszerű állítást vagy 'előfordult, hogy...' jelentésű állítást használunk nyomatékosításra – hiszen a „*De, igenis, (az imént) újságot olvasott*” jelentése nem különbözik lényegesen a „*De, igenis, előfordult (az imént), hogy újságot olvasott*” állítás jelentésétől. Más típusú predikátumok olvasatát jelentősen megváltoztathatja az 'előfordult, hogy...' jelentéstöbblet. Vessük össze (36b,c)-t (38a,b)-vel:

- (38) a. (*De, igenis,*) *János 'ment moziba.*
 b. (*De, igenis,*) *János 'festette pirosra a kerítést.*

Míg az egyszerű befejezett (36b) és még inkább (36c) azt sugallja, hogy az alanynak, illetve a tárgynak az az állapota, mely adott cselekvés eredményeképpen létrejött (azaz, az

alany moziban levése, illetve a kerítés pirossága) még mindig fennáll, az egzisztenciális olvasatú (38a,b) nem implikál ilyesmit – tehát nem is használható (36b,c) helyett.

Ha a predikátum jelen állapotot fejez ki, nem tulajdonítható neki ‘előfordult már...’ vagy ‘előfordul még...’ jelentésű egzisztenciális olvasat, tehát az egzisztenciális olvasatnak megfelelő szerkezet sem. A (39) alatti mondatváltozat tehát agrammatikus, és így természetesen nyomatékosításra sem használható fel:

(39) *(De, igenis,) a gomba 'látszik ehetőnek.*

4. Befejezés

Írásomban új magyarázatot javasoltam az igemódosító és az ige fókusz és tagadás esetén tapasztalható fordított sorrendjére. Az igemódosítót Piñon (1995) és den Dikken (1999) nyomán egy aspektuális kifejezés (AspP) specifikálójában helyeztem el, és amellet érveltem, hogy a VP-t csak akkor terjesztjük ki aspektuális operátorral AspP-vé, ha a VP képviseli a tagmondatban a fő állítást. Ha a VP tartalmát preszupponáljuk, azaz, a fő állítást a fókusz általi kimerítő azonosítás vagy a tagadás képviseli, akkor a VP aspektusát nem fejezzük ki. Ebből a megoldásból az következik, hogy a fókusz és/vagy tagadást tartalmazó mondatok aspektusa meghatározatlan. Azok a sajátos aspektusok, melyek [Spec, AspP] meghatározott aspektuális operátorokkal való kitöltésével fejezhető ki (például a tartós befejezett vagy az iteratív befejezett aspektus) fókuszos és tagadó mondatokban nem jelenhetnek meg. (Kivételesen, emotív töltettel tulajdonképpen a tagadás és a befejezett aspektus kifejezhető egyidejűleg. Érdekes módon az ilyen mondatokban az igekező előzi meg a tagadószt, azaz, az AspP uralja a NegP-t, és nem fordítva.)

A javaslat bizonyos értelemben visszatérés Brassai (1863–65) és É. Kiss (1983, 1987, 1992) felfogásához, mely szerint a fókusz és az igemódosító ugyanazon ige előtti helyen jelenik meg kiegészítő megoszlásban. Míg azonban a korábbi megoldásokban maga a fókusz és az igemódosító váltakozott ugyanazon pozícióban, a jelen javaslat szerint a fókusz pozícióját és az igemódosító pozícióját, illetve a tagadószt pozícióját tartalmazó kifejezések vannak kiegészítő megoszlásban az ige előtt. Ezzel sikerült a korábbi megoldásváltozatok fő problémáit kiküszöbölni (nem kell egyazon szerkezeti pozícióhoz különböző szemantikai értelmezéseket rendelni, és nem kell a mellérendelés során különbözőképpen viselkedő igemódosító-ige viszonyt és fókusz-ige viszonyt azonos szerkezetüként elemezni.) A javasolt megoldás mentes a ma legáltalánosabban elfogadott, Bródy javasolta, igeemeléssel alapuló magyarázat problémáitól is.

Hivatkozások

- Brassai Sámuel 1863–65: A magyar mondat, *Magyar Akadémiai Értesítő, A Nyelv- és Széptudományi Osztály Közlönye* 3, 3–128, 173–409.
- Brody, Michael 1991: Remarks on the order of elements in the hungarian focus field, in István Kenesei szerk.: *Approaches to Hungarian* 3, Szeged, JATE, 95–122.
- Brody, Michael 1995: Focus and checking theory, in István Kenesei szerk.: *Approaches to Hungarian* 5, Szeged, JATE, 29–44.
- Dikken, Marcel den 1999a: On the structural representation of possession and agreement: The case of (anti-)agreement in Hungarian possessed nominal phrases, in István Kenesei szerk.: *Crossing Boundaries*, Amsterdam, John Benjamins, 137–178.

- Kiefer Ferenc 1992: Az aspektus és a mondat szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 797–886.
- É. Kiss Katalin 1983: *A magyar mondatszerkezet generatív leírása = Nyelvtudományi Értekezések 116*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- É. Kiss, Katalin 1987: *Configurationality in Hungarian*, Dordrecht, Reidel és Budapest, Akadémiai Kiadó.
- É. Kiss Katalin 1992: Az egyszerű mondat szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 79–179.
- Piñon, Christopher J. 1995: Around the progressive in Hungarian, in István Kenesei szerk.: *Approaches to Hungarian 5*, Szeged, JATE, 153–191.
- Varga László 1981: A topicről és a fókusz utáni elemek sorrendjéről, *Magyar Nyelv 77*, 198–200.

A MAGYAR KVANTOROK VÁLTOZATOS MONDATBELI POZÍCIÓI ÉS AZOK LEHETSÉGES MAGYARÁZATA(I)

CSATAY RICHÁRD

ELTE Elméleti Nyelvészeti PhD Program
csatay@btk.pte.hu, csatay@nytud.hu

0. Bevezetés

A magyar nyelv jellegzetességeinek egyik legkirívóbb pontja az inherens disztributív kvantorok mondatbeli elhelyezkedése. A strukturalista leíró nyelvészet egyik alpművének (Kiefer 1992) talán legnagyobb vívmánya a magyar diskurzusoperátorok és azok felszínen is tetten érhető k-vezérlési viszonyainak leírása (főleg É. Kiss Katalin munkássága nyomán). Talán ez volt az egyik döntő pont, ami a korabeli generatív iskola (Kormányzás és Kötés elmélete) csúcspontjaként paradox módon éppen annak aláásásával alapot teremtett a követő irányzat, a Minimalista Program többszörösen összetett igei alakzatainak (projekcióinak) kidolgozásához.

Van azonban néhány pont, ami azóta is magyarázatra szorul: ezek egyike pedig az É. Kiss által 1992-ben még „stilisztikai hátravetésnek” nevezett jelenség. A kvantorok a magyarban már a felszínen tükrözik a k-vezérlési viszonyaikat; ezt belátva érthetetlennek tűnik, mi az oka annak, hogy ezeknek a kvantoroknak a „mozgatása” a VP fölötti mondat-szakasz kvantormezőjébe egyáltalán nem kötelező. É. Kiss ugyan ad egy modellt pár évvel később (É. Kiss 1998), amely már egyfajta lehetőségül szolgál eme jelenség leírására, ám nem csak a fókuszot nem tartalmazó mondatok (*Mindenkit látok* vs. *Látok mindenkit*) szintaktikai magyarázata nem kielégítő, de sok fontos, minimalista elv is megsérül, mint a relativizált minimalitás és a fejmozgatási megszorítás és a gazdaságosság elve is.

Munkámban tehát erre a jelenségre kívánok magyarázatot adni: két különböző modell, az Optimalityelmélet (Optimality Theory, Prince–Smolenski 1993) és a Minimalista Program (Chomsky 1995) adta elvi lehetőségek kihasználásával olyan megoldási javaslatokat adok, amelyek, remélem, elfogadható magyarázatot adnak erre a nehezen kezelhető magyar nyelvi jelenségre.

1. A probléma

A nyelvek leírását az utóbbi ötven év nyelvészeti vizsgálódásai alapvetően modellekben képzelik el. A korábbi, holisztikus szemléletű, de pozitivistá szemléletmódok az elemek felsorolását és rendszerbe illesztését tartották szem előtt – ehhez képest a ma már sztenderdnek számító generatív szakirodalom nem törekszik szoros értelemben véve sem teljességre, sem rendszerességre: csupán olyan, nem is strukturálisan, csak funkcionálisan adekvát ábrázolását kívánja adni a nyelvek összességének, amely a feltételezések szerint modellálja az ember nyelvi képességrendszerének legfontosabb jellemzőit. A teljesség és a

Maleczki Márta (szerk.) 2002: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 5, Szeged, SZTE, 77–96.

rendszeresség itt egyrészt mellékesen, másrészt a modelleméleti alap folyamányaként valósul meg (a feltételezések szerint).

A leírásnak ez a módja nem várt nehézségeket vetett fel a gyakorlatban: egyre inkább úgy tűnik, hogy a modellek természete által elvárt konzisztencia és a nyelvek rendszerűségei nem feleltethetők meg egymásnak. A modellek szigorú konzisztenciájának gyengítése árán több-kevesebb sikerrel még készíthetők ugyan sikeres elemzések, ám újabb probléma is felvetődik: ha el is tekintünk attól a tényről, hogy minden nyelv nyelv-változatok halmaza, így *ab ovo* inkonzisztens, egyetlen nyelvváltozaton belül is találunk olyan „zavarba ejtő” jelenségeket, amelyek megoldhatatlannak tűnő feladat elé állítják a modellben gondolkodót.

Dolgozatomban egy ilyen jelenséget vizsgálok, a kvantorok disztribúcióit. A jelenség azért lehet érdekes a fent vázolt szempontból, mert mondatbeli elhelyezkedésükre lehetetlennek tűnik bármilyen okot találni; másrésztől viszont egyes, általánosan elfogadott elvekkel ellentétes, ha nem adunk magyarázatot viselkedésükre. A jelenség azonban, mint látni fogjuk, megmagyarázható: így szinkrón nyelvi leírásának példáján keresztül azt is kívánom bemutatni, hogy ami az egyik modellben könnyen leírható, az a másikban sem lehetetlen, legfeljebb bonyolultabb megoldásokat implicál.

1.1. A jelenség

A dolgozat alaproblémáját az alábbi magyar mondat-párral illusztrálhatjuk:

- (1) a. *Mindenki megjött.*
b. *Megjött mindenki.*

A magyar nyelv leírói egyetértenek a tekintetben, hogy gyakorlatilag nincs szignifikáns különbség a két mondat logikai–szemantikai jegytartalmában. Ez azonban magyarázatra szorul, amennyiben alapvetésnek elfogadjuk, hogy a nyelv „optimális” rendszer, így kerüli a felesleges szerkezeti redundanciákat.

Ez a megjegyzés tulajdonképpen már túlmutat a hagyományos minimalista kereteken: Chomsky 1999-es írásának első bekezdése szerint minden nyelv által generált kifejezésnek „világosnak”, „olvashatónak” kell lennie (*legible*), és a szigorú minimalitás tézise szerint a nyelv optimális „megoldás” minderre nézve.¹ Esetünkben ez azzal a következménnyel jár, hogy ha egy adott szemantikai kimenet két felszíni (fonológiai) kimenettel is párosítható, elveszítjük ezt az általánosítást: egyszerre két dolog kézenfekvő, hogy nem lehet „optimális” megoldás, mert ha az egyiket tekintjük optimálisnak, a másik nem lesz az, és megfordítva. Az eltérő felszíni szerkezethez eltérő szemantikai interpretációt szeretnénk rendelni – tekintetbe véve azt a tényt is, hogy magyar kvantorok hatóköri jellemzői gyakran már a felszínen is érvényesülnek. (Lásd részletesebben 2.3.1.1-et.) Azaz, ha deriválni tudjuk mindkét szerkezetet, annak oka kell, hogy legyen, vagy pontosabban: egyiket sem zárhatja ki semmi.

¹ „For each language L [...] the expression generated by L must be ‘legible’ to systems that access these objects at the interface between F(aculty of) L(anguage) and external systems [...]. The strongest minimalist thesis SMT would hold that language is an optimal solution to such conditions.” (Chomsky 1999: 1)

2. Az elemzések

Milyen modellben ábrázolható mindez? Az előző gondolatok fényében kézenfekvő az optimalitás-elméleti megközelítés. Az optimalitás-elmélet (OT) ugyanis természetéből fakadóan lehetőséget ad a különböző változatok közötti „versengés” egymástól teljesen eltérő szempontok alapján történő „elbírálására”. A 2.1-ben tehát egy ilyen megoldást látunk. Maga az elemzés ugyan mindössze egy kísérlet, nem törekszik teljes leírásra, de jól érzékelteti a mechanizmust, amely segítségével az ehhez hasonló jelenségek leírása kezelhetővé válik.

Nem adjuk fel azonban a reményt, hogy leírást leljünk a (legalábbis a szintaktikai leírások terén) sztenderdebber számító minimalista keretek között sem. Részben 2.2., de főleg 2.3. pont alatt kísérletet teszünk egy olyan, az általános derivációs alapelveket betartó szerkezeti fa megrajzolására, amely hathatós leírást is ad a jelenségre. Ott már részletesebb, gazdagabb nyelvi adatokat is felvonultató elemzésre lesz szükség: ez a modell derivációs jellegéből fakad. (Olyan műveleteket kell majd ugyanis bevezetnünk, amelyek részben ellentmondanak a korábbi elemzésekben megállapítottaknak. Ezeket a lépéseket tehát független érvekkel is indokolnunk kell.)

2.1. Egy optimalitás-elméleti megközelítés

Az alábbiakban egy kísérletet láthatunk a probléma optimalista kezelésére.² Nem törekszünk teljességre: csak az (1)-ben látható szerkezet-alternatívák leírását tartjuk szem előtt. Mint látni fogjuk, a részletes disztribúciós vizsgálódásokra ezen a ponton még nem lesz szükség.

2.1.1. Az optimalitás-elmélet (OT) és az elemzés alapelvei

Mielőtt belevágnánk az elemzésbe, ejtsünk néhány szót a modell alapelveiről.

Az OT (is) univerzalitásra törekszik, ennek szellemében univerzális megszorításokat alkalmaz, olyanokat, amelyeket minden nyelv a magáénak vall. Az elvek és paraméterek kérdéskörét egységesen kezeli: a megszorítások az elvek, vagy, ahogy az OT nevezi őket, a *constraintek* (megszorítások). Hogy a nyelvek közötti magyarázó adekvátságot is biztosítsa, a parametrizáltságot az OT úgy éri el, hogy ezeket a megszorításokat egy idioszinkretikus „fontossági sorrendbe” rendezi.

Közelebbről: az univerzalitás érdekében fel kell tételezni, hogy minden nyelvsajátító mechanizmus ugyanazokat a megszorításokat alkalmazza. Akkor azonban, amikor a nyelv elsajátítása zajlik, nem ezeket az elveket tanulja meg a beszélő (ezek a feltételezés szerint eleve adottak), hanem azt a hierarchiát, amely az adott nyelvben gondoskodik a helyes alakról.

Egy szintaktikai példával élve: míg a kínai nyelvben néhány kivételtől eltekintve nem tételezhetünk fel szintaktikai mozgásokat, a magyarban éppen ellenkező módon ezek tömegét tesszük fel. Ez nem lehetne lehetséges, ha ragaszkodnánk az elvek univerzális voltához.³ Feltehetjük azonban, hogy a nyelvsajátító mechanizmus megtanulja, milyen sorrendben kell figyelembe venni az adott elveket.

² A részletes elemzés egy 1999-es OTDK dolgozatban olvasható (Burányi–Csatay 1999).

³ A GB-ben a paraméterek persze sok mindenre választ tudnak adni.

A rendszer két alapvető „motorja” a generátor és az evaluátor lesz. A generátor által készített lehetséges példányokat (amelyek tehát univerzálisak: előfordulhatnak a világ valamely nyelvében, vagy egyenesen elő is fordulnak) az evaluátornak nevezett egység elemzi: a benne rangsorolt megszorításokat a hierarchikus sorban alkalmazza a generátorból kikerülő szerkezetekre, míg csak a helyes alak(ok) maradnak „talpon”. Elképzelhető tehát, hogy egy alak megsért ugyan több szabályt is, ám a többi lehetséges alak vagy többször, vagy ugyanannyiszor, ugyanúgy megsérti azt, így a versengő alak nem hull ki a rostán. Ugyanakkor az elemzés során a magasabbra rangsorolt elemek közül kiesett versenyzők tovább nem elemzendők: a legtovább fennmaradt változat(ok) szabálymegfelelése tehát attól kezdve irreleváns.

Az optimalitás-elméleti elemzés során – annak alapfelvetéseit természetesen betartva (ld. Prince 1993; Pesetsky 1997) – különböző kiegészítéseket teszünk. A generátorból a szemantikai tartalmakhoz rendelt ágrajzszerkezetek és ezeket kitöltő elemek kerülnek ki, jegyekkel és jegyelvárásokkal. Jegyelvárásaik nem minden esetben teljesülnek, mégis grammatikus szerkezetet kaphatunk eredményül. (Ellentétben tehát a minimalista keret alapelveivel.)

A lehetséges ágrajzok mégis minimalista jellegűek, de az elmélet egy alternatív értelmezésében. A lehetséges szerkezetek nem derivációs produktumok (Chomsky 1995), hanem reprezentációk, egyfajta Bródy (1995) által sugallt értelemben. Ennek a distinkciónak gyakorlati jelentősége abban áll, hogy eltekintünk attól, hogy a versenyző szerkezetek milyen lépések során jöttek létre, így nem hivatkozunk szigorúan derivációs megkötésekre sem.

További jellemzője a kapott konstruktumoknak, hogy, némiképpen ellentétben például az É. Kiss (1998) által sugallt rétegződő operátorzónával,⁴ egy egységes (kvantorokat is tartalmazó) fókuszmezővel (Bródy 1991) dolgozunk. (Ez a fókusz és a kvantorokat tartalmazza, az első topikig.) A választás oka, hogy a kvantorok és a fókusz Bródy-féle egységes kezelése lehetőséget ad olyan optimalitáselmélet-beli megszorítások (*constraint*-ek) megalkotásának, amely az egyes, az operátorzónát kitöltő elemek mindegyikére vonatkoztathatók.

A megalkotandó megszorítások esetében – követve a bevált hagyományt – a cikk támaszkodik egy hasonló témával foglalkozó cikk egyes állításaira (Legendre et al. 1995; maga a cikk a világ több nyelveinek kérdőszó-kiemelési (*wh-extraction*) jelenségeivel foglalkozik, így természetesen felhasználhatóak az ott tett állítások a magyar fókusz-kiemelés kapcsán is⁵). A vonatkozó cikk – többek között – az alábbi megszorítások alkalmazását javasolja:

⁴ É. Kiss 1998 tulajdonképpen egy $[TP^* \wedge QP^* \wedge FP^* \wedge V^*(TP^* \wedge QP^* \wedge FP^*)^*]$ szerkezetet javasol, amelyben tehát pusztán annyi a megkötés, hogy tetszőleges számú topik, majd szintén tetszőleges számú kvantor után az ige a legfelső fókusz fejében helyezkedik el, az ige mögötti mondatszakasz azonban szabadon iterálható. Ez tulajdonképpen szoros kapcsolatban van a hivatkozott Bródy-féle megoldással, annak mintegy ihletője; jelen dolgozatban mégis az utóbbit tekintjük az optimalitás-elmélet számára könnyebben aplikálhatónak.

⁵ Igaz ugyanakkor, hogy a szerzők mondatszerkezeti megoldásokat keresnek a cikkben, és nem veszik tekintetbe például a magyar többszörös kiemelés lehetőségét:

- (2) Constraintek (megszorítások) Legendre et al. (1995) nyomán:
 a. **Def.1.** (ObHead): Minden funkcionális fejet ki kell tölteni!
 b. **Def.2.** (MinProj): Ne projektálj!

A megszorítások tehát egy bizonyos síkon ellentmondanak egymásnak: MinProj nem engedi, hogy a szerkezetek projekciókat tartalmazzanak (ahol projekcióknak tekintjük, ha bármilyen értelmezhető elem kitölti az adott derivációs egységet),⁶ ObHead viszont elvárja, hogy a funkcionális fejek (például: kérdőszó, fókusz, kvantorfejek stb.) kitöltve legyenek. Ha tehát MinProj magasabb rendű ObHead-nél, utóbbi működése teljesen irreleváns: nem lesznek funkcionális projekciók, így funkcionális fejek sem; ellenben ha ObHead a magasabbra rangsorolt, rosszul formált szerkezeteket kapunk, ha a funkcionális projekciók fejét nem töltjük ki.

Fontos azonban megjegyezni, hogy a dolgozat jelen részében nem tartjuk be a projekciós elvet: egy fej kiépülése nem vonja maga után a projekció kiépülését is. Semmi okunk nincsen arra, hogy feltegyük az OT értelmezések szerint ezt az elvet: amennyiben szükség van rá, egy újabb megszítással kell azt beemelni a rendszerbe.

Amennyiben persze egyáltalán nem alkalmazunk projekciókat, egyik megszorítás sem sérül: ez viszont azt eredményezné, hogy a következőhöz hasonló agrammatikus szerkezeteket kapnánk:

- (3) *_[VP] *Eljött ki/csak Péter/János sem.*⁷

A magyar esetében tehát be kell vezetni egy újabb megszorítást, amely arról gondoskodik, hogy a funkcionális projekciók kiépüljenek:

- (4) **Def.3.** (MaxProj): Projektálj! (ideiglenes)

Ez azonban még nem elegendő. Ezzel a megszorítással a következő agrammatikus szerkezeteket is megkapnánk:

- (5) *_[FP] [_F *Jött_i el* _[VP] *el* *Ø_iki/csak Péter/János sem.*]

Szükség van arra is, hogy azok az elemek, amelyek hagyományosan fókuszelemeknek tekinthetők, el is foglalják a megfelelő pozíciójukat. Erre szolgál a következő megszorítás:

- (6) **Def.4.** (F-Mark): A +f jegyelvárással a szerkezetbe belépő elemeket lásd el +f jeggyel!

Ezzel már gondoskodtunk a helyes szerkezetekről:

Ki mikor kivel csókolózott?

Ezért volt szükség újabb, más nyelvben valószínűleg alacsonyra rangsorolt, a magyarban viszont rendkívül fontos megszorítások bevezetésére. Ezek nem rontják az elemzés „hítelét”, hiszen, mivel ezek más nyelvekben egyéb megszorítások által domináltak, sohasem jelentenek nehézséget az elemzés (‘evaluálás’) számára.

⁶ Azaz ha vagy a fej, vagy a specifikáló tartalmaz egy olyan jegyet, amely vagy a fonológia, vagy a szemantika számára értelmezhető.

⁷ Az egyéb funkcionális projekcióktól (egyezettető projekciók, aspektus) most eltekintünk.

(7) $[_{FP} Ki_i /csak Péter_i /János sem_i [_{F:jött} [_{VP} el \emptyset_t \emptyset_i]]]$.⁸

Ez a megszorításunk arra is jó, hogy átvegye MaxProj szerepét is – feltéve persze, hogy a projekciók generálása univerzális jelenség.

Összefoglalva: egy szerkezetet három esetben bukhat el:

1. Ha nincs projekció, a szerkezet F-Mark-on bukik el.
2. Ha generálunk projekciót, de a fejet nem töltjük ki, ObHead lép működésbe.
3. Ha a projekció kiépül, és a fejet is kitöltjük, F-mark kiszűri azokat a szerkezeteket, amelyekben nem a fej előtti pozíciót tölti be a fókuszált összetevő.

2.1.2. Az elemzések

Mindezeket tekintetbe véve tekintsük az alábbi elemzést:

(8) *Imre látta meg Lajost.*

<i>Imre látta meg Lajost.</i>	ObHead	F-Mark	MinProj
[Meglátta Imre Lajost.	*!	*	
[[Meglátta Imre Lajost.	*!	*	*
[Látta [meg Imre Lajost.		*!	*
[Lajost látta [meg Imre.		*!	*
[Imre látta [meg Lajost.			*

(Itt és a továbbiakban: a ‘*’ jel a megszorítás megsértését, a ‘!’ egy szerkezet kihullását jelenti. A sötétített mezők illusztrációk: a nem sötét mezők soraiiban állnak az éppen aktuális versengők. A szögletes nyitó zárójel ([) a projekció hagyományos jele. Eszerint a zárójel utáni rész egy (pl. funkcionális) fejet kell, hogy tartalmazzon.)

Az első megszorítás kizárja az első két szerkezetet, amelyeknél nem generáltunk projekciót, vagy azt nem töltöttük ki. A második két esetben nem áll fenn a fókuszprojekción belüli szomszédossági viszony, amely – mint láttuk – az F-Mark teljesítésének feltétele volt: vagy generáldók ugyan egy FP (ezt ige és igekötő sorrendjéből tudjuk), csak éppen módosítójában nem áll ott a fókuszált elem. A negyedik mondat hasonló azzal a különbséggel, hogy a fókusz helyén „tévedésből” egy nem fókuszált elem áll (meg kell jegyezni, hogy a mondat tökéletes lenne, ha a *Lajost látta meg Imre* mondatot akarnánk generálni). Végül az ötödik mondat lesz az, amely versenyhalmazban állók közül egyedül szerencsésen túljut az első megszorításon, és inentől kezdve tulajdonképpen mindegy, hogy a következő szinteken hogyan teljesít. Itt láthatjuk a sorba rendezés relevanciáját. Igaz ugyan, hogy győztes mondatunk az elsőhöz képest rosszabb eredményt produkál a MinProj szempontjából, de ezen a szinten a két mondat között már nincsen versenyhelyzet, egy felettes megszorítás kiszűrte az elsőt és továbbengedte az utolsó szerkezetet, így az további legyőzőre nem találva, eljuthat a nyelvi megvalósításig.

Tekintsünk most egy olyan mondatot, amelyben két fókusz is van!

⁸ Az inherens operátorokra is vonatkozik ez a szabály. Hogy ők mégse fókuszkörnyezetben álljanak, arról majd később gondoskodunk (ld. (9)-et).

(9) *Imre látta meg Lajost.*

<i>Imre látta meg Lajost.</i>	ObHead	F-Mark	MinProj
[Meglátta Imre Lajost.	**!	**	
[[Meglátta Imre Lajost.	**!	**	*
[[[Meglátta Imre Lajost.	**!	**	**
[Látta [meg [Imre Lajost.	*	**!	*
[Látta [[meg Imre Lajost.	*	**!	**
[[Látta [meg Imre Lajost	*	**!	**
[Lajost [Imre látta [meg.	*	*	**!
[Imre látta [meg Lajost.	*	*	*
[Lajost látta [meg Imre.	*	*	*
[[Imre látta [meg Lajost.	*	*	**!
[[Lajost látta [meg Imre	*	*	**!

Itt előbb azok az elemek hullnak ki, amelyek kétszeresen is sérti ObHead-et, azután azok, amelyek ugyanígy járnak el F-Mark-kal is. Ezután már csak azok maradnak talpon, ahol az egyik elem nem sérti F-markot: a másikat mindenképpen sérteni kell: két elemmel nem lehet az ige balról szomszédos. Megjegyzendő még, hogy az utolsó két példa látszólag semmiben sem különbözik a grammatikus szerkezetű példányoktól: van bennük azonban egy-egy ráadásként generált projekció is, ami miatt elhullnak MinProj-on. A győztesek tehát azok lesznek, ahol egyáltalán nem is generáltunk projekciót a másik fókuszlem számára.

Jogosan merül fel a kérdés, miben különbözik ez a mondat attól, amikor a második elem nem fókuszált. Nos, elemzésük szempontjából ez érdektelen: a második, ige mögötti fókusz nem kapja meg +f jegyét, amit a szintaxis megkövetelne. Az OT egyik nagy erénye, hogy ez nem jelent ellentmondást: a lényeg az optimalításban van, nem kell minden áron ragaszkodni a „helyes” elemzéshez. Ráadásul annak sincs semmi akadálya, hogy a logikai és fonológiai formában ezeket az elemeket fókuszának értsük (mint ahogyan tesszük is, a kontextus értelmezésével és a nyomatékosítás segítségével).

Eme rövid ismerkedés után térjünk rá voltaképpen tárgyunkra, a kvantorok viselkedésére! A következő mondat egy másik diskurzusoperátort fog tartalmazni, egy univerzálisan kvantált egységet, amely rendszerint szintén az ige feletti operátorzónában található.

(10) *Mindenki megjött / Megjött mindenki.*

Ahhoz, hogy a mondatokat értelmezni tudjuk, fel kell tételezni azt is, hogy a kvantorok funkcionális feje⁹ kitöltött, azaz, hogy ők inherens operátorok. Csak ez lehet az oka annak, hogy az ige nem kell, hogy kitöltse a fejét: ezt jelzi az egyenes szórend. Ha tehát az ige belép ebbe a fejpozícióba, azzal megsért egy szabályt:

(11) **Def.5.** (NoDubFill): Egy fej csak egy értelmezhető elemet tartalmazzon!

Most már belefoghatunk (10) elemzésébe:

⁹ Amely tehát minden esetben kiépül, projekció nélkül akár. A disztributív (kvantoros) főnévi csoport e fej specifikálójába kerül(het).

<i>Mindenki megjött. / Megjött mindenki.</i>	ObHead	NoDubFill	F-Mark	MinProj
Megjött mindenki	*!		*	
[Jött meg [mindenki.		*!	*	*
[Mindenki jött [meg.		*!		*
[[Megjött mindenki.			*	*
Mindenki [megjött.			*	*

Mint látható, a kétszeresen kitöltött elemek hamar kiesnek a versengésből, ha NoDubFill-t F-Mark fölé helyezzük. Két szórendi változat marad: ezek mindegyike azonosan teljesít minden kényszerre vonatkozóan, hiszen kitöltött fejet tartalmaz, amiben nem áll más elem, és egyformán sértik az alsó két megszorítást is, hiszen a fókusz (kvantor) elemet az ige nem jelöli +f-jeggyel, és a kitöltött kvantorfej miatt projekciót is növesztettek VP fölé. Mivel azonban NoDubFill magasabb F-Mark-nál, ezek az elemek győztesek.

Itt is kaptunk egy olyan szórendi variációt, amely jónak tűnik, mégis kihull a rostán: a legelső példában semmilyen projekciót nem generáltunk VP fölött. Ezzel természetesen megsértettük ObHead-et (maga a funkcionális fej mindenképpen kiépül, mint jelentésemegység, értelmezhetősége már Q inherens kvantorfej feladata lesz). A helyes szórendhez tartozó helyes reprezentáció az utolsó előtti sorban látható.

Végezetül tekintsünk meg egy olyan táblázatot (csupán a modell „életképességének” tesztelése céljából), ahol egy fókusz és egy kvantorelem is van a mondatban. A cél az, hogy győztesként hozzuk a kvantor-fókusz sorrend mellett azt a verziót is, ahol a kvantor az ige mögött áll. Lássuk (a könnyebb hivatkozások miatt a sorokat megszámoztuk):

	<i>Mindenki Pétert nézte meg. / Pétert nézte meg mindenki.</i>	ObHead	NoDubFill	F-Mark	MinProj
1.	[Megnézte Pétert mindenki.	**!		**	
2.	[[Megnézte Pétert mindenki	**!		**	*
3.	[[[Megnézte Pétert mindenki	*!		**	**
4.	[Nézte [meg Pétert mindenki.	*!		**	*
5.	[[Nézte [meg Pétert mindenki.			**!	**
6.	[Nézte [[meg Pétert mindenki	*!	*!	**	**
7.	[Nézte [Pétert [meg mindenki	*!	*!	**	**
8.	[Pétert [megnézte mindenki.	**!		**	*
9.	[[Pétert [megnézte mindenki.	*!		**	**
10.	[Mindenki nézte [meg Pétert	*!	*	*	*
11.	[Mindenki [nézte meg Pétert.			**!	**
12.	[Pétert nézte [meg mindenki	*!			*
13.	[Pétert [mindenki nézte meg	*!	*!	*	**
14.	[Pétert [mindenki [megnézte	*!		*	**
15.	[Pétert nézte [meg mindenki	*!		*	*
16.	[[Pétert nézte [meg mindenki			*	**
17.	[Mindenki [Pétert nézte [meg.			*	**

A táblázat részletes elemzése:

– Az első két esetben ObHead kétszeresen sérül: nem generáltunk Q fejet, az elsőben pedig F fejet sem. A nyolcadik ugyanolyan, mint a második: nincs Q, van F, de az ige nem tölti ki azt.

– Egyszeresen sértik ObHead-et, de még így is kihullnak a következők: a harmadik, a kilencedik és a 14. esetben a fókuszfej nincs kitöltve; a negyedikben és a 12-ben igen, de nincs Q fej; a hatodik, a hetedik a tizedik és a tizenharmadik esetben az ige nem F fejen áll (ez NoDubFill-t is sérti, de az már irreleváns).

– Érdekes lehet még a 15: itt annyi a baj, hogy mivel nem generáltunk Q-nak projekciót, csak fejet, ObHead sérül.

– A túlélők között már az szelektál, hogy hányszor sértjük meg F-Markot: a kvantor NoDubFill miatt semmiképpen sem lehet „f-jelölt”. Ekkor hull ki az ötödik és a 11. példa: az előbbiben egyáltalán nem mozgattunk NP-t, a másodikban a kvantort igen, de az ige nem f-jelöli, mivel F-ben áll.

– Mindezek után marad a 15. és 16. sorszámú két eset: a kvantor egyikben sem f-jelölt, ezért egyformán sértik F-Markot. Mindkettőben generáltunk két projekciót, ezzel ugyanúgy sértik MinProj-t is. Mivel köztük nincs lehetőség további evaluálásra, ez a két szerkezet lesz grammatikus a magyarban.

2.1.3. Részösszegzés

Úgy tűnik tehát, hogy kisebb-nagyobb problémákkal ugyan, de elfogadható OT elemzés készíthető a jelenség leírására. A modell adta lehetőségek természetesen itt is korlátozottak: ha nagyobb leíró igénnyel tekintenénk az ige előtti operátorzóna (tulajdonképpen a fókuszmező) viselkedésére, bizonyosan találunk olyan zavarba ejtő kivételeket, amelyek jobb esetben új megszorítások, rosszabb esetben feloldhatatlan ellentmondásokra vezetnek. A modell határozott érényei azonban egy ilyen töredék-elemzés során is feltűnhetnek.

2.2. Kitérő: a kvantorfejek problematikája

Az előző fejezetben evidenciaként kezeltük, hogy létezik egy Q fej, aminek ki kell tölteni egy funkcionális projekció fejét. Joggal merül fel a kérdés: mi van a Q fejében? Miért tekintjük projekciónak, ha Q feje kitöltött, de nem az ige által? Azaz: miért tekintjük inherens operátoroknak a kvantorokat?

Az előbb látott OT-elemzésnek ez a fajta stipulativitása mindenképpen szembeűnő. Lehetséges ugyan némi fogódzó, ám ilyenkor rendre korlátokba ütközünk. A *is*-es kvantorok esetében például kézenfekvő az *is* segédszót fejként kezelni, a *sem*-et pedig az *is+nem* összeolvadás eredményének, mégsem tudunk elszámolni azokkal az esetekkel, ahol a *sem* ún. negatív konkordban¹⁰, az ige mögött áll:

(12) *Nem láttam Pétert sem.*¹¹

Az univerzális disztributív kvantor esetében még bonyolultabb a kérdés: itt látszólag nincs semmilyen fonológiai anyag, amely a kvantorfejben helyet foglalhatna. Kapunk talán itt is egy esélyt: Sportiche (1988) a francia nyelv kapcsán már sikerrel vezette be a „lebegő

¹⁰ Lásd Labov 1972; Haegamann–Zanuttini 1990; Laka 1990.

¹¹ Az elemzés kapcsán remélhetőleg találunk magyarázatot a jelenségre.

kvantorok” (*floating quantifiers*) fogalmát. Ezek az elemek a főnévi csoport élén foglalnak helyet (mint a magyar *minden*¹²), de önállóan is szerepelhetnek a mondatban, mint azt az alábbi példák mutatják:

- (13) a. *Tous les garçons sont venus.*
 mind.Pl a fiúk Aux.Pas.Comp eljön.Part.Pass
 ‘Minden fiú eljött’
- b. *Les garçons sont tous venus.*
 a fiúk Aux.Pas.Comp mind.Pl eljön.Part.Pass
 ‘A fiúk mind eljöttek’
- c. *Tous sont venus.*
 mind.Pl Aux.Pas.Comp eljön.Part.Pass
 ‘Mindnyájan eljöttek.’
- d. *Nous vous invitons tous.*
 mi ti.Acc meghív.Praes mind.Pl
 ‘Mindannyiótokat meghívunk.’
- e. *Les garçons ont tous tout lu.*
 A fiúk Aux.Praes.3Pl mind.Pl mind.Acc olvas.Part.Perf
 ‘A fiúk mind olvasták azokat (mind).’

Sportiche megoldásként azt javasolja, hogy ezen elemeket tekintsük határozóknak, amelyek leginkább az alany-orientált határozókhoz hasonlítanak. Munkájában ő VP alatti internális alanyhoz csatolja őket, ahonnan az alany továbbmozog I-be (TenseP-be).¹³ A lebegő kvantort ő egyfajta anaforaként kezeli, amelynek antecedense az alany, ill. a tárgy.

A magyarban is jelen van ez a jelenség, mint azt az alábbi példák mutatják:

- (14) a. *A fiúk mind ott voltak/ott voltak mind.*
 b. *Az almákat mind megettem/megettem mind.*

A magyarban azonban nagy valószínűséggel további kiegészítéseket kell tenni: az „antecedensül” szolgáló NP (DP) még tovább mozoghat más operátorpozícióba:

- (15) a. *A fiúk mind itt vannak.*
 b. *A fiúk vannak itt mind.*
 c. *A fiúk (is) mind itt vannak.*

További érdekesség, hogy ha van az antecedensnek egyéb operátorjegye, annak hatókörében kell tudnia a lebegő kvantort:

- (16) a. **Mind(annyian) a fiúk vannak itt.*
 b. *Mind(annyian) itt vannak a fiúk.*¹⁴

¹² Bár láthatóan nem az NP, hanem a DP előtt.

¹³ Ebből a szempontból a cikk már egyfajta ‘pre-minimalista’ split-Infl szemléletet is tükröz.

¹⁴ Erre a jelenségre a minimalista elemzés során még visszatérünk.

Visszatérve a lebegő kvantorok derivációs lehetőségeire, Sportiche maga nem ad pontos magyarázatot eme jelenséggel kapcsolatban, de annyi mindenképpen vitathatatlanak tűnik, hogy egyfajta „poszt-lexikális” elemzési lehetőségen kívül (amely során tehát vagy a *minden*-nel kvantált DP-t, vagy az elágazó, „határozós” szerkezetek extraponáljuk még a mondatba illesztés előtt) nem sok lehetőségünk marad.

2.3. A minimalista elemzés lehetőségei és korlátai

A problémánk tehát a következő: adott két szerkezet, melyek egymással tulajdonképpen egyenértékűek, de amelyek egyikében láthatóan végbement egy olyan nyílt mozgás, amely a másikban nem.

Tekintsük előbb csak általánosságban a problémát: a minimalista „szabályok” szerint a nyílt mozgást „erős” jegyek váltják ki: felmerülhet tehát egy olyan megoldás, ahol a kvantorok +q jegyét „opcionálisan erősnek” tekintjük. Hiszen kézenfekvő: ha a +q-jegy opcionálisan értelmezhető, akkor a numerációban vagy szemantikailag értelmezhető, vagy értelmezhetetlen jeggyel emeljük ki (tehát vagy mozgást vált ki, vagy nem).¹⁵ Eszerint a Q fej mindig preverbális, ám a kvantoros kifejezés mozgását nem mindig váltja ki. (Ilyenkor fedett mozgással ellenőrizzük, *spellout* után.) A gondok ezzel a megoldással a következők:

A Q-fej szemantikai értelmezhetősége konstansnak tűnik: nehéz lenne bármilyen elv alapján „osztályozni”; egész egyszerűen nem lehet egyszer értelmezhetetlennek, egyszer értelmezhetőnek tartani. Az sem segít, ha szemantikai valenciáját érintetlenül hagyjuk, és csak az „erős” voltának fokáról nyilatkozunk: túl azon, hogy ettől fogva a jegyerősség megállapításának metódusa meglehetősen ad hoc volna, ez a fajta opcionális ellenőrizhetetlen gyengítést gyakorol a modellre: ezentúl minden jegyről meg kell mondanunk azt is, hogy van-e másilyen „erejű” változata. Általánosságban tekintve sem összeegyeztethető ez a megoldás az általános elvekkel: világos, hogy sokkal gazdaságosabb nem mozgatni egy elemet (nyíltan); ez esetben a Gazdaságosság Elve azt sugallná, hogy a kvantor jegy mindig gyenge legyen, mert ez a gazdaságosabb.

De ha így is tekintjük, akkor sem nyertünk semmit: az *is* ettől még Q fejnek tűnik, azaz ha posztverbális marad, Q is posztverbális lesz.

A *mind*- helyzete sem tisztázott: ha egyfajta „posztlexikális” szabállyal jön is létre, kérdéses, hogyan legitimizálható ez a folyamat Q projekción kívül (posztverbálisan)? És ha magában áll (pl. (16b)-ben): nehezen lehet értelmezni a látott operátor-antecedensi hatásokat, ha a V' mögötti mondatszakaszon álló lebegő kvantor nem Q fejben áll. Ráadásul: ha nem ott, akkor hol?

2.3.1. A jelenség részletes elemzése: hatókörök és k-vezérlés

Úgy tűnik tehát, hogy más megoldást kell választanunk: Q fejet ott kell generálnunk, ahol az voltaképpen áll. Mielőtt azonban megoldásokat keresnénk, érdemes kitérnünk a kvantorok viselkedésének részletes vizsgálatára, már csak azért is, mert a szakirodalom róluk nem csak ebben a modellben, de az ezt megelőző modell(ek)ben már több elemzést is felmutatott.

¹⁵ Bár a két fogalom (értelmezhetetlen-gyenge, értelmezhető-erős) nem pontosan fedi egymást.

2.3.1.1. A hatókörök

A magyarban a kvantorok hatóköri viszonyairól leginkább az alábbi – É. Kiss Katalin által megfogalmazott – tétel mond a legtöbbet:

- (17) A hatókör-értelmezés sorrendi feltétele
Az operátorok megelőzik hatókörüket. (É. Kiss 1992)

É. Kiss későbbi munkájában (É. Kiss 1998) már kifejezetten a kvantorokkal kapcsolatban, a következő megállapítást teszi:

- (18) A hatókör-értelmezés sorrendi feltétele a magyarban
Az operátorok a V' előtti mondatszakaszon már a felszínen megelőzik hatókörüket.

Ezen általánosan igaznak tekinthető állítások mögött már a kezdet kezdetén zavarba ejtő kivételek megjelenésével kellett számolni. É. Kiss 1992 *Két kivétel* című alfejezetében számol be ezekről:

- (19) /*Mindenki nem hitt nekem.*

- (20) *Kevesen láttak minden/minden filmet.*

A kontrasztív topik és az É. Kiss által stilisztikai hátravetésnek nevezett jelenségről van tehát szó. Számunkra most a második jelenség a releváns, mivelhogy ezzel foglalkozunk a továbbiakban.¹⁶

A (20) mondatban a kvantor nem a szokásos helyén, a fókusz előtt, hanem az ige mögötti mondatszakaszon foglal helyet. Ez önmagában még nem kellene, hogy problémát jelentsen az elemzés számára (bár, mint látni fogjuk, némely ponton befolyásolni fogja az elkészülő ábrázolásokat), sokkal inkább az okoz gondot, hogy a mondat hatóköri értelemben kétértelmű (ezt próbáltuk jelezni a *minden* kétféle írásmódjával):

- (21) a. *Kevesekre igaz, hogy minden filmet láttak.*
b. *Minden filmre igaz, hogy kevesen látták (őket).*

É. Kiss a második olvasatot nevezi stilisztikai hátravetésnek, ahol tehát az univerzális kvantor voltaképpen a mondat elején veszi fel hatókörét, ám valamilyen fonológiai szabály az ige mögötti mondatszakaszra helyezi. É. Kiss ezt a véleményét többé-kevésbé máig sem változtatta meg, tekinthetjük tehát ezt a magyarázatot a sztenderd felfogásnak. Érdeemes lenne azonban kísérletet tenni a jelenség szigorúan szintaktikai magyarázatára is. Tekintve azonban, hogy az 1992-es Kormányzás és Kötés modell megjelenése óta a kutatók többsége már a Minimalista Program főbb irányvonalait tekinti legitimnek, a továbbiakban már

¹⁶ A (17)-ben látható szabályt árnyalja még egy jelenség is:

(i) *Tegnap nézett meg kevés filmet minden fiú.*

(ii) *Tegnap nézett meg minden fiú kevés filmet.*

Szabolcsi (1995) szerint míg az első mondat kétértelmű (az alanyi összetevő felvehet hatókört a tárgyi fölött), a második nem az: Szabolcsi ezt az egyeztető-esetadó projekciók feltételezett hierarchiájával magyarázza. Bár e jelenség és a szóba jöhető magyarázatok köre nem minden tanulság nélküli, a továbbiakban eltekintünk a hatókör-értelmezések ezen bonyolult interakcióitól.

eme modell technikai lehetőségeit tartjuk szem előtt.¹⁷ Szempontunkból most két, a modellben központi szerepet kapó alapelv okozza a problémát:

1. A szerkezeti fákra érvényesnek tartjuk az iránymegszorítás elvét (Kayne 1983). Ennek leegyszerűsítése: ami a mondatban előrébb áll, az – legalábbis a felszín, a *spellout* pontján – magasabban áll a szerkezeti fában.
2. Minden, a szerkezetbe belépő elem jegyelvárásokkal lép fel, mely legitimálja fonológiai helyét és/vagy szemantikai valenciáját, mellyel a mondategész jelentéséhez hozzájárul. Ez esetünkben azt jelenti, hogy a kvantorok hatóköri értelmezéseit minden esetben jegyellenőrzés útján kaphatjuk csak meg.

A két elv összeolvasása során azt kapjuk, hogy a mondatban az ige mögötti szakaszon álló kvantornak hatókörére vonatkozó jegyét is ellenőrizni kell valaminek. Ez a magyarban (de más nyelvekben is) az igei fej szokott lenni, ezért feltesszük, hogy egyenesen az ige, mint a predikátum „feje” által ellenőrződik ez a jegy. Természetesen ehhez az is kell, hogy beemeljük a modellbe a Fejmozgatási megszorítást is (*Head Movement Constraint*, HMC). Ez meggátolná, hogy az ige ne a legrövidebb (*Head-to-Head*, azaz fejből fejbe) történő mozgatást legyen köteles megtenni. Ez azonban a szakirodalomban nem jellemző megoldási opció. Most és a továbbiakban mégis számolunk ezzel az elvvel. Érvem tulajdonképpen indirekt: elfogadhatjuk ugyan, hogy az ige nem tartja be a HMC-t, ez esetben azzal a következménnyel is számolva, hogy a deriváció nem konvergál LF-ben (mert az ige nem ellenőrzött le egy jegyet), ez azonban semmiképpen sem lesz helyes deriváció. A másik eset, hogy feltesszük, hogy a Q fejnek nincsen jegye, így azt az igeinek nem is kell (mozgatással) ellenőriznie, mint azt az ige előtti kvantorok esetében a szórendi tesztek szerint nem is tesz meg. HMC be nem tartása ekkor lehetőséget ad arra, hogy az ige mozgatási láncának egy eleme közrefogja Q fejet, azaz „átugorja” azt. Ez a megoldás ismét csak önmagától esik ki: (21a) értelmezése kikényszeríti, hogy a disztributív kvantor hatókör-értelmezése alacsonyabb derivációs szakaszon történjen meg: ha az ige nem ellenőriz itt jegyet, jogosan merül fel a kérdés, hogy más esetben miért nem ez a helyzet.

Van egy közvetett érvünk is e mellett: (többek közt) Szabolcsi (1995) érvel amellett, hogy az ige mögötti mondatszakaszon a kvantorok hatókörei furcsa, alany-tárgyi asszimetriát mutatnak.¹⁸ Ott a tárgyi egyeztető projekciók sorrendiségével magyaráz,

¹⁷ Az 1992-es GB-modellben lehetőség volt az iránymegszorítás megsértésére is, azaz az elágazó szerkezeti összetevők jobbra vagy balra helyezése nem volt kötelező kényszer. A sztenderd Minimalista Program általában a Kayne-féle bináris fákat fogadja el (Kayne 1983) melyben az elágazás iránya nem lehet az elemzés hivatkozási pontja. Ettől ugyan vannak eltérő felfogások is, amelyeket főleg a német-holland mondatkonstrukcióinak leírása ihletett (ld. pl. Riemsdijk 1992). A továbbiakban a Kayne-féle felfogást választjuk, magunkra nézve kötelezőnek tekintve tehát a kötelező (bináris) balra való elágazásokat.

¹⁸ Példái a következők:

(i) *Tegnap olvasott el minden fiú kevés könyvet.*

(ii) *Tegnap olvasott el kevés könyvet minden fiú.*

Míg az második példa hatóköri értelemben kétértelmű, az első nem az, hiszen nincs lehetőségünk arra sem, hogy az alacsonyabb (tárgyi) egyeztető projekcióban álló kvantort a deriváció bármely fokán is magasabb hatóköri pozícióba képzeljük.

amiből egyenesen következik, hogy az igei hatókörjegy-ellenőrzés nem megkerülhető. Minden esetre a továbbiakban feltesszük, hogy az ige (eszerint HMC-t betartva) elvben ellenőrizheti a kvantorok jegyét is.

Ennek ellenére (21b)-értelmezés esetén, ahol az ige mögötti kvantor magasabb hatókört vesz fel, mint az ige előtti, a felszínen nem történhet meg a kvantor hatókör-jegyének ellenőrzése. Ilyenkor csak azt tehetjük fel, hogy ez a logikai–szemantikai komponensre hárul; ez ugyan idegen a magyartól, más nyelvekben viszont (ahol az igevonzatoknak kanonizált helyük van, tekintet nélkül kvantor-hatókörükre) nem is létezhet más megoldás. Itt azt gondoljuk, hogy a logikai komponensben még kiépül egy magasabbra rangsorolt Q (Dist) fej, amely azonban nem tartalmaz olyan erős jegyet, ami a kvantor mozgatasának közvetlen kiváltója lehetne.

A megoldás tehát a következő. Abban az olvasatban, ahol az univerzális kvantor hatóköre a csökkenő kvantoré alatt van, nem világos, hogyan történik a jegyellenőrzés. Tekintsük az alábbi szerkezeteket:

- (22) a. $[_{QP1} Q [_{QP2} Q [_{?P} Kevesen_j [_? láttak_t [_{???P} [minden\ filmet]_i \cdot [_{VP} \emptyset_i \emptyset_j \emptyset_{i,j}]]]]]]]$
 b. $[_{FP} Kevesen_j [_F láttak_t [_{QP} [minden\ filmet]_i \cdot \emptyset_i [_{VP} \emptyset_i \emptyset_j \emptyset_{i,j}]]]]]$

Azaz: vagy azt tételezzük föl, hogy a hatóköri viszonyok ellenőrzése már a felszíni szerkezetnek megfelelő *spellout* után, a fonológiai információk számára láthatatlan módon megy végbe, vagy azt, hogy az F-fejbe inkorporálódó igei fej a Q fejen is áthaladt. Az előbbi megoldás súlyos fogyatékosága, hogy gyakorlatilag nem tudjuk ez esetben, milyen felszíni pozícióban állnak ezen kvantorelemek: hacsak nem egyeztető projekcióban, ez esetben viszont nem világos, miért kötelező a fordított (fókusz) szőrend:

- (23) a. **Kevesen megnézték minden filmet.*
 b. *Kevesen néztek meg minden filmet.*

Az ige előtti kvantornak tehát mindenképpen fókuszprojekcióban kell állnia. A második, (22b)-ben látható megoldás épp ezt az anomáliát kerüli el: a felső kvantor a neki megfelelő fókuszprojekció specifikálójában áll. Ekkor azonban csak akkor ellenőrizhetjük le az univerzális jegyét, ha az ige a deriváció megfelelő pontján, a *spellout* előtt inkorporálja Q fejet is. Ez megint nem legitim lépés: az ige ugyanis nem mozog Q fejébe:

- (24) a. *Mindenki eljött.*
 b. **Mindenki jött el.*

Itt tehát ellentmondásba ütközünk. Pedig erre a megoldásra mindenütt szükség van, ahol a kvantor a fókusz mögött, az ige után foglal helyet:

- (25) *Péter ette meg mind a két almát. (János csak az egyiket.)*

2.3.1.2. A lebegő kvantorok

Mint azt 2.2-ben is láthattuk, a lebegő kvantor antecedense állhat ugyan a kvantor mögött, nem k-vezérlő pozícióban, de csak akkor, ha nincs operátorjegye. Ha van neki, a mondat helytelen lesz: ezt illusztrálta (16b=26a):

(26) a. **Mind a fiúk jöttek meg.*¹⁹

Az operátorjeggyel rendelkező antecedenssel anaforikus kvantor-elem szokásos helyén, a kvantorszakaszon csak akkor állhat, ha az antecedens operátorjegye magasabb hatókörű az övéénél:

(26) b. *A fiúk mind megjöttek.* (topik+kvantor)

c. *A fúk jöttek meg mind.*

Ez csak arra utalhat, hogy az ige (26c)-ben már ellenőrizte a lebegő kvantor +q jegyét, máskülönben, ha a kvantor a fókusz felett is felvehetne (fedett mozgatóst kiváltó) hatókört, nem kapnánk grammatikus mondatot. (Ezt láttuk (26a)-ban.) A Q fej tehát (legalábbis ebben az esetben) mindenképpen az ige mögött (F=V_t mögött) áll.

2.3.1.3. Az aspektus

Ismereteim szerint a szakirodalomban eddig még nem tárgyalt jelenséggel ismerkedünk meg az alábbiakban: úgy tűnik, az aspektus szempontjából mégsem teljesen mindegy, hogy melyik szórendi változatot választjuk. Tekintsük az alábbi példákat:

(27) *Jött le mindenki a hegyről, mikor is...*

(28) [?]*Mindenki jött le a hegyről, mikor is...*

(29) *Mindannyian lejötteünk a hegyről.*

(30) [?]*Jötteünk le a hegyről mindannyian, mikor is...*

(31) [?]*Mindannyian jötteünk le a hegyről, mikor is...*

Úgy tűnik, VP fölötti folyamatos (progresszív) aspektus mintha magasabb hatókörű pozícióra törekedne. Nem elképzelhetetlen, hogy a sokak által érzett jelentésbeli eltérés („stilisztikai erő”) ennek lehet betudható.

2.3.2. Az elemzés

Mindezek okán a továbbiakban más megoldást választunk, olyat, amelyet már 2.3.1.1. (22b) példájában már sugalltunk. A tények ismeretében ugyanis az a legvalószínűbb, hogy szakítanunk kell azzal a felfogással, hogy a Q fejben ige nem állhat: az ige egyes esetekben, „egyéb feladatai teljesítése közben” Q fejbe is mozoghat nyíltan, és ellenőrizhet kvantorjegyet. Ennek a megoldásnak az előnyei a következők:

A jegyeket az esetek nagy részében már a felszínen ellenőrizzük. Ezzel tulajdonképpen a magyar nyelvi hatókörű jelenségek leírásának többségével tartunk (É. Kiss 1992; Szabolcsi 1995).

Számot tudunk adni egy sor jelenségről, amelyeket másképpen nem elemezhetnénk: ((21a), (24), (25), (26a)), illetve az aspektus és a kvantorok különös kapcsolatáról ((27)–(31)).

¹⁹ Természetesen itt sem foglalkozunk a kontrasztív topik pozíciójával, amely nem tartozik a Bródy által fókuszmezőnek nevezett operátorzónához. Kontrasztív topikos olvasatnál persze helyes a mondat.

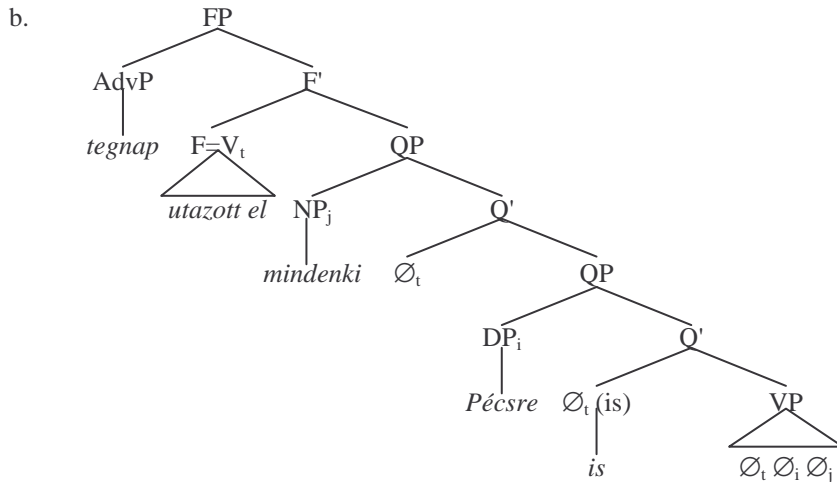
Modellelméleti aggályok is felmerülhetnek: bár a minimalista szakirodalom nem tekinti kötelezőnek, a Fejmozgatási megszorítás (*Head Movement Constraint*), ill. a minimális lánc feltétele (*Minimal Link Condition*) nem engedi, hogy a Q fejet az ige ne inkorporálja a mozgatási láncába.²⁰

Mindezek okán a továbbiakban feltételezzük, hogy bizonyos esetekben az ige már a felszínen inkorporálódik Q fejjel. Lássuk tehát ennek technikai feltételeit.

2.3.3. Az ágrajzok

Tekintsük az alábbi szerkezetet:

(32) a. *Tegnap utazott el mindenki Pécsre is.*

Mint látható, az igei fej sorban halad végig a megfelelő csomópontokon, ezzel leellenőrizve az összes operátor-jegyvet. Ez elvileg nem engedélyezett az ő számára, hiszen az előtte álló kvantor esetében egyenes a szórend, nem tehetünk föl tehát V-ből Q-ba mozgatást. Itt azonban az ige a magasabbra generált fókuszjegy-ellenőrzés miatt nem tehet mást: mivel ellenőriznie kell +q-t is Q fejen, méghozzá a +f operátorjegy alatt, a szabályostól eltérően nyíltan bele kell mozognia Q-ba is.

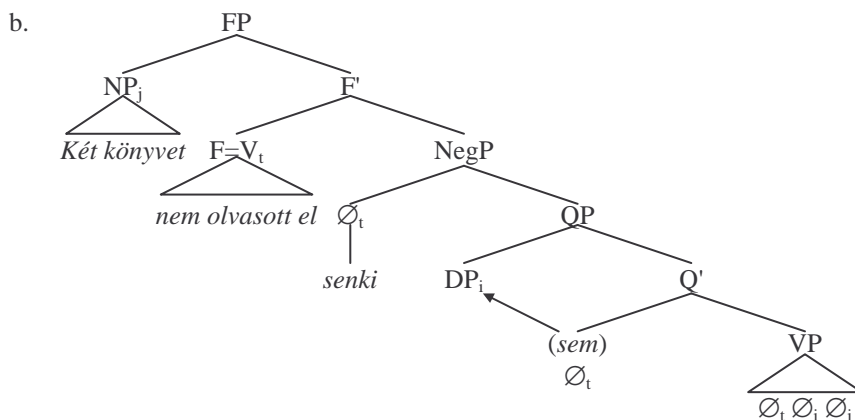
Ez tulajdonképpen érdekes módon rokon az optimalitás-elmélet filozófiájával: a szabály sérthető, ha a deriváció másképpen összeomlana. Itt pedig egy vélhetően nagyobb érvényű (valószínűleg univerzális) szabály, a kvantorjegy-ellenőrzés és az a sérthetetlen (bár idioszinkretikus) tény, hogy a magyar fókuszjegyeket a felszínen kell ellenőrizni, közösen „írják fölül” a kvantor fej integrációs követelményeit.

Joggal merülhet fel a kérdés, mi történik akkor, ha a kvantorok mégis az ige előtti mondatszakaszon veszik fel hatókörüket? Nos, mint láttuk, annak semmi akadálya, hogy

²⁰ Mint később látni fogjuk, ahol a kvantor hatóköre az ige előtt van, természetesen nem „kerül ki” az ige semmilyen Q fejet: ilyenkor a Q-t fedett mozgatással ellenőrzi, maga a kvantor pedig más (például egyeztető) projekcióban áll.

ilyen esetekben az ige „átugorja”²¹ a kvantort, és fedett mozgatással ellenőrizen, spellout után. Ezt erősíti, hogy a következő mondatban a disztributív kvantor nem vehet fel nagyobb hatókört, mint a fókuszban álló másik kvantor:

(33) a. *Két könyvet nem olvasott el senki/Péter sem.* (≠ *Senki sem olvasott el két könyvet.*)

Itt, ha nem akarunk fonológiai megoldásokat keresni, csak úgy legitimálhatjuk a *sem* elemet a tagadott operátoron kívül, ha azt gondoljuk, hogy az ige valamilyen módon rendelkezik a tagadójelentés valamilyen (valószínűleg értelmezhető) jegyével.²² Aztán, hogy ezt hogyan ellenőrzi le a NegP-ben, már más kérdés: minden esetre ez egyfajta megoldás lehet a 2.2-ben már jelzett, *sem*-mel kapcsolatos problémára.²³

Az ágrajzon látható nyílt (QP-ben) azt jelzi, hogy az elemzés sikerességéhez még azt is fel kell tennünk, hogy a *sem* valamilyen fonológiai szabály segítségével inkorporálódik a DP-hez is. Ez azonban problémás:

(34) *Két könyvet nem olvasott el senki.*

Ebben az esetben nehéz volna amellet érvelni, hogy az opcionálisan kitehető, csak fonológiai variánsként működő *sem* elem fonológiai státusza önálló.

²¹ Vagyis: nem ellenőrzi le annak kvantoriális jegyét. Ezen a ponton ez még nehezen belátható, de tulajdonképpen a Bródy–Szabolcsi-féle megoldással rokon művelet (Bródy–Szabolcsi 1999), ahol elegendő, ha a reprezentáció egy bizonyos pontján megvannak a hatóköri értelmezés feltételei.

²² Mint ahogy az a negatív konkord esetében szokásos (*NPI-licensing*).

²³ Ebben az esetben természetesen nem is tennénk fel *is+sem* összeolvadást, legalábbis a (morfo)szintaxisban nem. Ez esetben a magyar negatív kvantorok viselkedése azonos lenne az olaszéval:

(i) *Gianni non ha telefonato a nessuno.*

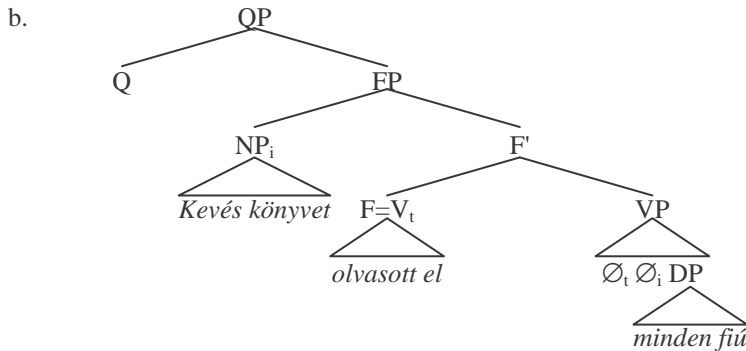
János nem Aux.Past telefonál Pref.Dat senki
'János nem telefonált senkinek.'

(ii) *Nessuno (*non) ha telefonato.*

Senki (nem) Aux.Past telefonál
'Senki sem telefonált.'

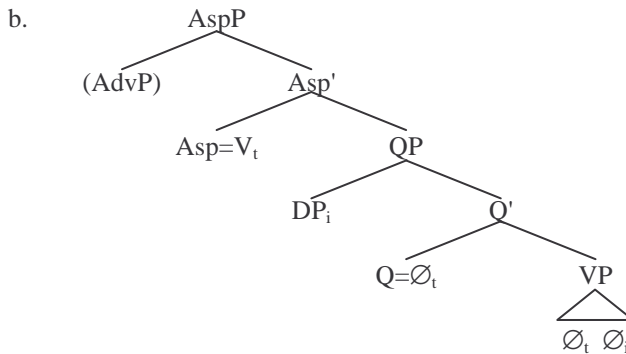
A megoldás tehát a következő: abban az esetben, amikor a kvantor hatóköre „alacsony”, semmi akadálya, hogy a deriváció „megmentését” a Q fejbe való mozgatással oldjuk meg. Ilyenkor az ige természetesen tovább mozog, magasabb projekcióba, magasabb hatóköri jegy ellenőrzése végett ((20) (21a)-beli értelmezése). Ha viszont a kvantor hatóköre a magasabb, de a disztributív–univerzális kvantor az ige mögötti mondatszakaszon marad (21b), nem gondolhatjuk, hogy az ige ellenőrizte a jegyet: ilyenkor egy magasabb Q fej deriválása tükrözheti egyedül a valós hatóköri viszonyokat ((21b) értelmezésének ágrajza):

(35) a. *Kevés könyvet olvasott el minden fiú.*

Hátra van még annak a magyarázata, hogy mi van abban az esetben, amikor nem találunk semmilyen fókusz-operátort a kvantor fölött, az mégis az ige mögött áll a mondatban. Nos, egy derivációs kibúvónk most is akad: (27)–(31)-ben láttuk, hogy az aspektus bizonyos esetekben mintha magasabb hatóköri pozícióra törekedne, mint a kvantor (jóllehet, operátorjegyük nem azonos halmazok fölött operál). Eszerint ara is volna lehetőség, hogy a kvantorfej természetesen már a VP fölött, de még az AspP²⁴ alatt épüljön a szerkezetbe:

(36) a. *(El)jött mindenki.*

²⁴ Az AspP szerkezetét illetően számunkra most csak az releváns, hogy a feltételezések szerint az Asp fej +asp jegyét az igei fej inkorporálni köteles. A befejezett aspektushoz pedig az kell, hogy az AspP specifikálja ki legyen töltve (általában az igezőtövel).

Jelen esetben tehát az erős Asp-jegy a mérvadó: ez váltja ki az igei mozgatást. (Nyílt mozgatás nélkül a deriváció ismét csak összeomlana.) Ezzel magyarázatot leltünk a (27)–(31)-ben látott jelenségekre is.

3. Összefoglalás

Dolgozatunkban kísérletet tettem a magyar nyelv leíró szempontból problémás jelenségek leírására. Bebizonyosodott, hogy a jelenleg használatos modellek nem egyenértékűek a tekintetben, hogy milyen modellt, azok milyen technikai megoldásait alkalmazzuk. Az optimalitás-elmélet módszerességre még nem ért meg, mindenesetre végtelen „liberalizmusa” alkalmassá teszi a nyelvek által alkalmazott konceptuális különbségek leírására. Mint láttuk, mindössze négy megszorítás segítségével (melyek közül háromról könnyen belátható az univerzalitás) sikeres elemzést adtuk a magyar fókuszmező szórendi megszorításainak.

A transzformációs generatív nyelvtan egy már egy jól kitaposott út: óriási irodalma már begyakorlott fogásokat, pontos hivatkozásokat és széleskörű elemzést kíván meg. Ennek során beláttuk, hogy a magyar igei jegyellenőrzést általános irányelvként kell felfognunk. Ha ugyanis az ige feladatai között tartjuk számon a funkcionális fejek jegytartalmának ellenőrzését, a modell szigorú voltának erősítése éppen ellenkező hatást váltja ki: leírhatóvá válnak olyan jelenségek is, amelyekre a korábbiakban még nem kaptunk pusztán szintaktikai választ.

Hivatkozások

- Brody, Michael – Anna Szabolcsi 1999: *Overt Scope: A Case Study in Hungarian*, kézirat, NYU.
- Brody, Michael 1991: Remarks on the order of elements on the Hungarian focus field, in István Kenesei szerk.: *Approaches to Hungarian* 3, Szeged, JATE, 95–121,
- Brody, Michael 1995: *Lexico-Logical Form: A Radically Minimalist Theory*, Chicago, The MIT Press.
- Burányi Péter – Csataj Richárd 1999: *Fókuszmező a magyarban: Egy optimalitás-elméleti megközelítés*, kézirat, OTDK dolgozat, Pécs.
- Chomsky, Noam 1995: *The Minimalist Program*, Cambridge, The MIT Press.
- Chomsky, Noam 1999: *Derivation by Phase*, kézirat, MIT.
- É. Kiss, Katalin 1998: Multiple topic, one focus?, in *Acta Linguistica Hungarica* 45, 3–29.
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter 1998: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris Kiadó.
- Haegeman, Liliane – Raffaella Zanuttini 1990: *Negative Concord in West Flemish*, University of Geneva.
- Kayne, Richard 1983: Unambiguous paths, in *Connectedness and Binary Branching*, Dordrecht, Foris.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 1992: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Labov, William 1972: Negative attraction and negative concord, *Language* 48, 773–818.
- Laka Mugarza, Itziar 1990: *Negation in Syntax: On the Nature of Functional Categories and Projections*, kézirat, PhD disszertáció, MIT.

- Legendre, Geraldine – Colin Wilson – Paul Smolenski – Kristin Homer – William D. Raymond 1995: Optimality and Wh-extraction, in Jill Beckman – Suzanne Urbanczyk – Laura Walsh szerk.: *Papers in Optimality Theory*, University of Maryland, 607–636.
- Olsvay Csaba 2000: Formális jegyek egyeztetése a magyar nemsemleges mondatokban, in Büky László – Maleczki Márta szerk.: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 4, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 119–152.
- Pesetsky, David 1997: Some optimality principles of sentence pronunciations, in Pilar Barbosa – Danny Fox – Paul Hagstrom – Martha McGinnis – David Pesetsky szerk.: *Is the Best Good Enough?*, Cambridge, MA, MIT Press.
- Prince, Alain – Paul Smolenski 1993: *Optimality Theory: Constraint Interaction in Generative Grammar*, Technical Report #2, Rutgers Center for Cognitive Science, Rutgers University.
- Riemsdijk, Henk C. van 1992: Complements, adjuncts and adjacency in phrase structure, in Liliane Tasmowski – Anne Zribi-Hertz szerk.: *De la musique à la linguistique: hommages à Nicolas Ruwet*, Communication and Cognition, Ghent, 498–512.
- Sportiche, Dominique 1988: A theory of floating quantifiers and its corollaries for constituent structure, *Linguistic Inquiry* 19.
- Szabolcsi, Anna 1995: *Strategies for scope taking = Working Papers in the Theory of Grammar* 2/1, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.

FUNKCIONÁLIS PROJEKCIÓK A MAGYARBAN ÉS KVANTORMOZGATÁS

SURÁNYI BALÁZS

ELTE Angol–Amerikai Intézet
dzs@nytud.hu

A nyolcvanas évek közepétől kezdődően a Kormányzás és Kötés Elméletben (KKE) egy gyakran funkcionális robbanásként aposztrofált fejlődésnek lehetünk tanúi. E vonulat egyik lényegi tézise az, hogy az X-vonás elmélet érvényességi tartománya megegyezik a lehetséges szerkezetek (teljes) halmazával. Így Stowell, Chomsky és mások bevezetik az InflP és CP X-vonás elmélet szerinti frázisait, melyek a mondat szerkezetet két fő funkcionális tartományát fedik. Pollock nagy jelentőségű cikkében az InflP kettébontása mellett érvel, így jelenik meg az AgrP és a TP a mondat szerkezetében. Eközben Abney disszertációjában főnévi kifejezésbeni funkcionális projekciót (DP) vezet be, melynek feje a névelő. A funkcionális és szemi-funkcionális elemek leírásában és azon túl is elburjánzanak a funkcionális projekciók.¹

Ezek a fejlemények bizonyos módszertani kérdéseket vetnek fel, melyekre a kutatók különféle válaszokat adtak és adnak. Ezek a kérdések elsősorban az elmélet megszorítotttsága körül forognak. Nyilvánvaló, hogy a lexikonba és így a mondat szerkezetbe újabb entitások (primitívumok) bevezetésével az elmélet leíró erejét növeljük. Ez a nyereség a leírásban a magyarázó erő csökkenésével jár, különösképpen, ha a funkcionális projekció egyik vagy másik pozíciójában üres elemet kényszerülünk feltételezni. A kutatók e tekintetben különböző erősségű metodológiai megszorításokat vallanak: a kérdéses elemnek meg kell jelennie mindkét kapcsolódási (interfész) szinten (PF ill. LF); avagy: elég az egyik szinten megjelennie; vagy: esetleg egyik szinten sem kötelező megjelennie (pl. az AgrP család, bizonyos nyelvekben; Kayne WP-je). A nyelvi variációt illetően: a nyelvekben megjelenő funkcionális elemek inventóriumai univerzálisak? avagy: az inventórium univerzális ugyan, de a nyelvek parametrizáltak abban a tekintetben, hogy mely elemeket választják ki és használják? És: ezen elemek sorrendje vajon univerzális?

A fenti nézetek bármely kombinációjának esetén igaz marad azonban, hogy újabb projekciók bevezetéséhez erős nyelvspecifikus és nyelvek összehasonlításából származó érvekre van szükség.

Térjünk most rá a dolgozat szorosan vett témájára. A kvantorok szintaxisát illetően a chomskyánus táborban a hetvenes és nyolcvanas években uralkodó, eredetileg Robert May által javasolt elképzelés szerint a kvantorokat egy mozgató szabály (QR, Quantifier

¹ Gondoljunk csak Rizzi ForceP-jére és FinP-jére, Laka Σ P-jére, Cinque adverbialis projekcióira, az AspectP-re, Voice-P-re, PredP-re, NumP-re, DefP-re és így tovább.

Raising / KE, Kvantoremelés) viszi hatóköri pozíciójukba. Kiderült azonban, hogy egyrészt az egzisztenciális határozatlan kifejezések hatóköri lehetőségeit illetően nem állnak a szokásos mozgásra vonatkozó megszorítások – mely a KE kezelés elleni erős érvként szolgál; másrészt pedig az erős kvantorok hatóköri lehetőségei variációt mutatnak (pl. Ioup 1975; Liu 1990; Beghelli–Stowell 1994/1995), ami inkompatibilis azzal a felfogással, miszerint *minden* kvantort egy és ugyanazon mozgatási szabály visz ugyanazon pozíciókba. Beghelli (1993), és Beghelli–Stowell (1994/1995) ez utóbbi problémát funkcionális projekciók bevezetésével gondolja feloldani. Javaslatuk szerint az angol mondat szerkezet hierarchiájában megtalálható három, általuk RefP-nek, DistP-nek és ShareP-nek elnevezett projekció, mely projekciók specifikáló pozíciójába különböző kvantortípusok mozognak. E mozgásokat Chomsky elméletét követve jegyellenőrzés által vezéreltnek gondolják el. Szabolcsi (1997) arra vállalkozik, hogy Beghelli és Stowell elméletét alkalmazza (és szükség szerint módosítsa) a magyar nyelvre. Szabolcsi szerint ezen elmélet igazolásra talál a magyar adatokban. A jelen dolgozat szerény célja az, hogy Szabolcsival vitatkozva megmutassa: a magyar nyelv nem nyújt egyértelműen igazolást Beghelli és Stowell elméletére; azaz, a kvantorok relatív hatókörének leírását és magyarázatát nem egyszerűsíti a Beghelli–Stowell-féle funkcionális projekciók bevezetése.

1. Kvantormozgatás funkcionális projekciókba

Elsőként álljon itt Beghelli és Stowell, és Szabolcsi elméleteinek rövid összefoglalása az általuk tételezett funkcionális projekciók tükrében. Beghelli és Stowell szerint az angol mondat szerkezet (részleges) ábrázolása a következő:

(1) [RefP [AgrsP [DistP [ShareP ... [AgroP [VP

A határozott kifejezések és a referenciális indefiniték RefP specifikálójába mozognak, a disztributív univerzálisok [Spec, DistP]-be, azok az indefiniték pedig, amelyek felett univerzális kvantor disztribuíál, [Spec, ShareP]-be. Módosított számnevet tartalmazó kifejezések (pl. a *more than n N* ‘több mint *n N*’ alakúak), valamint a hangsúlytalan főnévvel rendelkező indefiniték (pl. a *few N* ‘kevés *N*’ alakúak) nem céloznak meg számukra fenntartott funkcionális projekciót; ők csupán a megfelelő AgrP projekcióig mozognak, ahonnan LF-en opcionálisan VP-n belüli alappozíciójukba rekonstruálnak. A disztributivitás [Spec, DistP]-n kívül is létezik: AgrP-beni és ShareP-beni kifejezések is lehetnek disztributívok. Ezt a szerzők úgy érik el, hogy egy fonetikailag üres disztributív morfémát (hangtalan EACH ‘mind(egyik)’) tételeznek ez utóbbi projekciótípusok fejében is.

Ezek a feltevések az (1)-ben található hierarchikus sorrenddel együttesen az angol nyelv számos viszonylagos hatóköri jelenségét előállítják. Ez utóbbiakra nem térek itt ki (kifejtésüket ld. Beghelli és Stowell tanulmányában); céloom csupán az elmélet alapvetéseinek vázolása volt – ez referenciaalaként szolgál nemcsak Szabolcsi javaslatának megértéséhez, hanem a Szabolcsi-féle és a Beghelli és Stowell-féle teóriák összevetéséhez is.

Szabolcsi a következő hierarchiát javasolja a magyarra:

(2) [HRefP* [HDistP* [FP / [PredOpP ... [RefP* [CaseP* [DistP* [VP

HRefP-be és RefP-be mozognak a referenciális kifejezések (definiték és legszélesebb hatókörű indefiniték), HDistP-be és DistP-be a disztributív kvantorok, FP-be a fókusz operátorok (ld. Brody 1990), PredOpP-be pedig az ún. számoló kvantorok (mint amilyen a

kevés N, a *hat* N vagy a *hatnál több* N alakú kifejezések)². A pontozott pozícióban állnak az ige és az AgrP projekciók, s ezeket követi (lineárisan posztverbális helyzetben tehát) RefP és egy DistP közé ágyazódva egy CaseP-nek nevezett esetjegyellenőrző projekciócsalád, s végül a VP. A preverbális kvantorprojekciókba nyílt a mozgatus, míg a posztverbálisokba rejtett. CaseP-ből (és AgrP-ből) LF-en opcionális rekonstrukció lehetséges.

Lássunk néhány magyar példát, Szabolcsi-féle elemzésükkel (a balra mutató nyíl LF-mozgatást, a jobbra mutató LF-rekonstrukciót jelöl, mely utóbbi opcionális).

- (3) a. [_{HRefP} Péter_i [_{HDistP} mindenkit_k [_{FP} a névnapján köszönt fel [_{CaseP} t_i [_{CaseP} t_k [_{VP} ...
- b. [_{PredOpP} Kevés lány_i köszöntött fel [_{RefP} ↑ [_{CaseP} t_i [_{VP} ... az osztályfőnök ...
- c. [_{HDistP} Több mint hat fiú_i [_{PredOpP} két jelest_k szerzett [_{CaseP} t_i [_{CaseP} t_k [_{DistP} ↑ [_{VP} ... minden félévben ...
- d. [_{FP} Egy keddi napon harapott meg [_{CaseP} hatnál több kutya [_{DistP} ↑ [_{VP} ... minden fiút ... ↑ (kétértelmű)

(3a)-ban az egyes kvantorok nyíltan mozognak a megfelelő kvantorprojekciókba: a tulajdonnév HRefP-be, az univerzális kvantor HDistP-be, s a fókusz operátor FP-be. (3b)-ben FP helyett PredOpP áll, ide mozog a számoló kvantor, míg a posztverbális határozott főnévi csoport a posztverbális mező RefP-jébe mozog – rejtetten. (3c) egy posztverbális univerzális kvantort tartalmaz, mely rejtetten mozog DistP-be. Végül (3d) kétértelműsége úgy áll elő, hogy egyrészt az univerzális kvantor rejtetten DistP-be mozog, másrészt a *hatnál több kutya* kifejezés CaseP-ből opcionálisan rekonstruál VP-be – ez az opcionális adja a kétértelműsége.

Szabolcsi ugyan hangsúlyozza a magyar és az angol mondat hierarchiájának hasonlóságát, s azt, hogy e hasonlóság alátámasztani látszik a Beghelli és Stowell-féle elméletet, valójában e hasonlóság korlátozottabb annál, hogysen meggyőző legyen. Lássuk miért van így. Először is, amint azt Szabolcsi is elismeri (122. o.), az angol mondatbeli ShareP-vel nem párhuzamos FP, sem pedig AgrP-vel PredOpP. FP fókusz értelmezéssel jár együtt, és határozott kifejezések is állhatnak itt – ShareP-re egyik sem igaz. Míg AgrP \varnothing -jegyek (az angolban és a magyarban szám- és személy-) jegyellenőrzésének helye, és A-pozíció – PredOpP nem az. Alant, miután PredOpP mint olyan léte ellen érvelek, a magyar HRefP és az angol RefP párhuzamosságának kérdését vizsgálom meg, s arra a következtetésre jutok, hogy e két projekciótípus valójában lényegileg különböző.

Fontos megjegyeznem előjáróban, hogy minél inkább eltérőnek kényszerülünk megállapítani az angol és a magyar mondat szerkezet projekcióinak halmazát, illetve a projekciók hierarchikus sorrendjét, annál inkább veszít erejéből a feltételezett hasonlóságból nyerhető igazolás; sőt, egyszersmind annál inkább csorbul a nyelvek közti variancia lehetséges minimumra történő redukálásának eszménye is.

² Ez utóbbi két projekció közül stipuláció szerint egy mondatban egyszerre csak az egyik lehet jelen.

2. PredOpP

Tekintsük elsőként a PredOpP projekciót. Mint az imént láttuk, ez Szabolcsi szerint az angol AgrP-nek felel meg lakóit tekintve, egyéb tulajdonságait illetően azonban radikálisan különbözik attól. Most amellet érvelek, hogy a magyar PredOpP projekciója nem is létezik.

Szabolcsi modellje stipulálni kényszerül, hogy PredOpP és FP egymást kizáró projekciók, melyek közül egy mondatban csak az egyik lehet jelen. Közelebbről vizsgálva arra a stipulációra is szükség van, hogy amennyiben PredOp operátor és fókusz operátor is van a mondatban, PredOpP és FP közül az projektálódik, amelyeknek megfelelő operátornak nagyobb a hatóköre. (4)-ben ez a PredOpP, hiszen *harmadikos* hatóköre a nagyobb:

(4) *Kevés harmadikos evett csak a levesből.*

Ez a mondatfajta további problémát vet fel: posztverbális fókusz kifejezést általában egy preverbális fókusz kifejezés jelenléte engedélyez; ebből a szempontból az ilyen mondatok kivételt képeznének. Ezen tények lehetséges magyarázata az, hogy valójában a PredOp számoló kifejezések fókusz operátorokként funkcionálnak. Úgy vélem, a számoló kvantorok szemantikája alkalmassá is teszi őket ilyen jelentéstani funkció betöltésére. Tekintsük az alábbi mondatot:

(5) *A postás öt levelet vitt ki.*

Igaz, hogy az *öt levelet* kifejezés nem azonosítja feltétlenül kizáróan a postás által kikézbcsített dolgok (individuumok) halmazát – emiatt nem tekinti e kifejezéseket Szabolcsi (1994), s ezt követve Szabolcsi (1997) sem, fókusznak. Azonban elemezhető e mondatfajta fókusz-szerkezete másképpen is. (5) preszupponált része ezen eltérő elemzés szerint az, hogy a postás valahány levelet kivitt, s a mondat fókusza csupán a mennyiség. E fel-fogás szerint egy számoló kvantor funkciója kardinalitás azonosítása: informálisan szólva, alternatív mennyiségek közül azt az m mennyiséget azonosítja, amelyre igaz, hogy a köznév által jelölt halmazból m mennyiségű van a predikátum tartományában.³ Azaz (5) parafrázisa lehet (6a), s fókusz értékét (focus value), a mondatot véve fókusz tartomány-nak, (6b) szerint adhatjuk meg:

- (6) a. 'A levelek száma, amelyeket a postás kivitt, öt.'
 b. $F(5) = \{S: \exists m [S = \text{a postás } m \text{ levelet vitt ki}]\}$

Fontos megjegyezni, hogy – mint a kontrasztív fókusz értelmezésnél mindig – a fókuszált kifejezés csak a *releváns* halmaz egyik tagját azonosítja, a többi tag kizárásával. Így (7a–c) mindegyike egyszerre igaz lehet:

- (7) a. *A postás öt levelet vitt ki.*
 b. *A postás kevés levelet vitt ki.*
 c. *A postás hatnál kevesebb levelet vitt ki.*

(7a–c) esetekben a releváns halmazok eltérők. Hasonló ez a következő mondatpár esetéhez:

- (8) a. *Egy SZŐKE fiú bukott meg a vizsgán.*
 b. *Egy MAGAS fiú bukott meg a vizsgán.*

³ Tekintheők tehát e mennyiségek individuumoknak (individualizálhatók).

(8a) és (8b) egyszerre teljesülhet, hiszen az azonosítás alternatívahalmaza eltérő a két esetben. Krifka (1999) szerint a természetes skálák (mint a számok, s egyéb mennyiségek) állandó, kevésbé szembeötlő (*low-salience*) alternatívahalmazzal rendelkeznek, mely az adott kontextustól függetlenül mindig elérhető. Ezek szerint tehát a számoló kvantorok ezen skálák elemein végeznek kizáró azonosítást, azaz fókuszálást.

A számoló kvantorok fókusz státuszára a fentiekén túl további érvet is találhatunk. Ismert tény, hogy egyes nyelvekben a fókusz ún. „*pseudo-cleft*” szintaktikai predikátumként jelenik meg. Figyeljük meg, hogy pontosan azok a kvantorok képesek predikátumként szerepelni a magyarban, amelyek Szabolcsi szerint PredOp operátorok:

- (9) a. *Nyolc több, mint hat.*
 b. **Nyolc legalább hat.*
 c. *Hat fiú kevés.*
 d. **Péter, János és Imre minden fiú.*

Fontos megjegyeznünk azt a további tényt is, hogy a preverbális helyzetű PredOp operátorok és az őket követő ige hangsúlymintája a releváns tekintetben megegyezik a fókusz és az azt követő ige hangsúlymintájával: emphatikus hangsúlyt hangsúlyvesztett ige követ.

Mindezek alapján kimondható, hogy a számoló operátorok fókusz operátorok. Marad azonban egy érdekes különbség a rendes fókusz és a számoló operátorok között. Szabolcsi (1997: 149) a következő mondatpárt hozza, azt állítva, hogy (10b) (10a) tagadása:

- (10) a. *Kevés fiú ment el.*
 b. *Nem ment el kevés fiú.*

Miközben elfogadhatjuk, hogy (10b) lehetséges mondat, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy (11a) is az, mely a tagadott fókusz (ld. 11b) mintáját követi:

- (11) a. *Nem kevés fiú ment el.*
 b. *Nem Mari ment el.*

Bár a következő példát Szabolcsi nem tárgyalja közvetlenül, a kérdés úgy merül fel: miért nem grammatikus mondat (12) (*Mari* = fókusz)?

- (12) **Nem ment el MARI.*

Szabolcsi ezt a különbözöséget csak megfigyeli, de rendszere előállítani azt nem képes. A jelen feltevések összefüggésében a különbözöség szintén magyarázatra szorul. Kulcsot adhat kezünkbe az alábbi mondatpár:

- (13) a. *Nem láthatta AZT A LÁNYT.*
 b. *Nem AZT A LÁNYT láthatta.*⁴

(13a) és (13b) igazságfeltételei ugyanis eltérőek. Míg (13a) esetében a hatóköri sorrend tagadás > epiztemikus modális > fókusz, addig (13b) értelmezésében ez tagadás > fókusz > epiztemikus modális. Vagyis, a tagadás hatókörében a posztverbális és a preverbális fókusz potenciálisan különböző interpretációt eredményez. Ezzel szemben, (11)-gyel és

⁴ Hasonló mondatokpárok Olsvay Csabával folytatott beszélgetés alkalmával merültek fel.

(12)-vel kapcsolatban a következő intuíció fogalmazható meg. (11b) és (12) szerkezetek *nem* eredményeznek eltérő interpretációt – s ez blokkolja (12)-t. Ennek lehetséges magyarázata, hogy mivel mindkét szerkezet (és deriváció) ugyanazt az interpretációt célozza, a nyelvtan a gazdaságosabbat választja, s ez (11b). Surányi (2001) modelljében (11b) **egy** releváns funkcionális projekciót tartalmaz, míg (12) kettőt, így az előbbi gazdaságosabb.

Ezek alapján azt várjuk, hogy (10b) és (11a) interpretációja eltérő. És valóban: (10b) abban a kontextusban értelmes, melyben egy propozíció szerint kevés fiú ment el, s ezt az egész propozíciót tagadja, míg (11a) azt tagadja (a fentiek fényében), hogy a fiúk száma, akik elmentek, kevés. A különbség jól érzékelhető, ha azt tekintjük, hogy (11a) által generált egzisztenciális preszuppozíció szerint vannak fiúk, akik elmentek. (10b) nem generál ilyen preszuppozíciót: folytatható (14) szerint.

(14) *Nem ment el kevés fiú. Valójában nem ment el senki sem.*

Ilyen, a szakirodalomban gyakran meta-negációnak nevezett konstrukciókban (ld. Horn 1989, és az ott idézett műveket) a számoló kvantor nem fókuszként értelmezett, nem is visel fókuszhangsúlyt (ellentétben preverbális előfordulásaival). Ez a számoló kvantorok esetében az adatok szerint lehetséges, a rendes fókusszal viszont nem. Surányi (megjelenés előtt) szerint ez azért van, mert a számoló kvantorok ún. default fókuszok, s mint ilyenek, van nem-fókuszált értelmezésük is⁵ (ilyenek lehetnek posztverbális helyzetben) – ebben különböznek a rendes fókuszoktól. Így (12) vs. (10b) különbsége a rendes és a default fókusz különbözőségére redukálódik.

Láttuk tehát, hogy PredOpP projekció, s az általa keltett komplikációk kiküszöbölhetőek: a PredOp számoló operátorok a fókusz egy alesetét képviselik.

3. HRefP és RefP

Tekintsük most HRefP és RefP projekciókat. Figyeljük meg, hogy e két projekció közt lényeges szintaktikai különbségek vannak. Míg a HRefP-be történő mozgás mindig nyílt, addig a RefP-be irányuló mozgások rejtettek. Másrészt, a rekurzív HRefP-k közé nem ékelődhet más projekció, ezzel szemben, mint azt Surányi (2000) megmutatja, Szabolcsi elméletének fenntartásához el kell fogadnunk RefP-k közé ékelődő DistP és FP projekciókat is. Erre azért van szükség, mert a posztverbális fókusz operátorok inverz hatókört vehetnek fel más posztverbális kvantorok felett⁶, mint azt (15) illusztrálja.

(15) *PÉTER diktált le mindent CSAK KÉTSZER.*
OK: *CSAK KÉTSZER > mindent*

Ha ezt É. Kiss (1998) többszörös FP projekciójával írjuk le (melyből elvileg korlátlan számú előfordulhat), az – ennél komplexebb példák esetében, lásd pl. (19)-et alant – szükségképpen azt vonja maga után, hogy a Szabolcsi-féle posztverbális RefP alatt további FP-k és DistP-k is lehetnek, melyek alatt újabb RefP-eket kell felvennünk. A RefP projekció (más projekciók, pl. DistP, közbeékelődését megengedő) rekurzivitására kell következtetnünk az alábbi típusú példákból is:

⁵ Mint Beghelli és Stowell állítja ezekről a kifejezésekről az angolban.

⁶ Ez, mint Surányi (2000) kifejti, cáfolni látszik É. Kiss (1998) azon állítását, miszerint a többszörös fókuszos szerkezetekben a posztverbális fókuszok is nyíltan mozognak.

(16) *PÉTER mutatott meg minden vizsga után minden dolgozatot egy diáknak.*

Az *egy diáknak* határozatlan főnévi kifejezést tartalmazó RefP állhat a *minden vizsga után* kvantort tartalmazó DistP alatt, de a *minden dolgozatot* DistP-je felett; illetve e RefP állhat mindkét DistP alatt is. Az előbbi esetben minden vizsgán más-más diák látja az összes dolgozatot (mondjuk a gyakornok, a javításkor), az utóbbi esetben pedig minden vizsgán minden egyes dolgozathoz rendelünk potenciálisan más-más diákot (mondjuk a vizsgázót). Természetesen az az olvasat is változatlanul elérhető, melyben az indefinit referenciája független mind a vizsgáktól, mind a dolgozatoktól – azaz, melyben a RefP mindkét DistP felett áll. Összegezve, RefP-k közé FP-k és DistP-k is ékelődhetnek, HRefP-k közé pedig nem.

A különbözőség azonban nem pusztán szintaktikai természetű. Diskurzuszemantikai szempontból megállapítható, hogy HRefP lakója magas elérhetőségű elem (Ariel 1990, 1994 Accessibility Theory modelljének értelmében), míg RefP lakója nem feltétlenül az. Például, ezzel függ össze az alábbi grammatikalitásbeli kontraszt is, ahol az ítéletek diskurzus-kezdő helyzetre vonatkoznak ((17a)-ban a névmási kifejezés RefP, (17b)-ben HRefP lakója).

- (17) a. *Mindig veszekszem vele, Péter mégsem haragszik meg.*
 b. *?*Vele mindig veszekszem, Péter mégsem haragszik meg.*

Régi megfigyelés, hogy azok a kifejezések, melyek Szabolcsi keretében HRefP lakói, kategorikus ítéletbeni logikai alanyként funkcionálnak (pl. Kuroda 1972), RefP lakóiról nem mondható el ugyanez: (18a)-ban a határozott névelős kifejezés predikáció logikai alanya, (18b)-ben nem az.

- (18) a. *A vonat elütötte Jánost.*
 b. *Elütötte Jánost a vonat.*

Végül, a HRefP lakóira érvényes prozódiai minta, például a kötelező hangsúly (ld. pl. É. Kiss 1994), nem áll RefP feltételezett lakói esetére.

Úgy tűnik tehát, itt két lényegileg különböző pozíciótypussal állunk szemben. Figyeljük meg azt is, hogy az eredeti Beghelli és Stowell-féle **angol** RefP a fenti tekintetekben ugyanezen kritériumok mentén alapvetően különbözik HRefP-től. HRefP lakóinak tulajdonságai (logikai alany értelmezés, magas elérhetőség (accessibility), a mozgatás nyíltsága, hangsúly) sokkal inkább az angol topikalizált összetevőkhöz teszik hasonlóvá – a topik Beghelli és Stowell leírásán kívül esik: ez a magasabban elhelyezkedő CP-tartományhoz tartozó jelenség.

Így tehát nem állítható, hogy a magyar HRefP párhuzamos lenne az angol RefP-vel és így nyílt megerősítését adná Stowell és Beghelli kezelésének.

Hadd utaljak arra végül, hogy a specifikus indefiniték hatókörének leírásában elterjedt alternatív nézet szerint e kifejezések hatóköre nem mozgatás, hanem nem-szelektív kötés által áll elő (ld. pl. Reinhart 1995 és az ott idézett műveket).

Mindezt tekintetbe véve arra következtetek, hogy ugyan a HRefP-nek megfelelő pozíció és mozgatás léte kétségtelen, ez a pozíció nem analóg sem az angol RefP-vel, sem a magyar RefP-vel, mely utóbbi létére nincs tehát a magyarban erős bizonyíték.

4. HDistP és DistP

Láttuk, hogy PredOpP nemcsak hogy nem párhuzamos az angol AgrP-kkel, de nem is létezik külön projekcióként, és hogy HRefP alapvetően különbözik az angolra posztulált RefP-től. Vizsgáljuk most meg a harmadik kvantorosztály-specifikus projekciótípust, a HDistP-t és a DistP-t.

HDistP és DistP közt hasonló különbségek léteznek, mint HRefP és RefP közt: HDistP nyílt mozgást indukál, DistP rejtettet; DistP-k közé más projekciók ékelődhetnek (ld. Surányi 2000), HDistP-közé nem. Mint említettük, egy funkcionális projekció melletti érvként szolgálhat például, ha találunk a projekció fejét kitöltő testes elemet. Ez a (H)DistP-re (csakúgy mint a RefP-re) nem áll. Tekinthető az is érvként, ha a projekció (ill. az abban helyet kapó elemek) pozíciója kötött. Ez az érv azonban lényegesen kisebb súlyú: e pozicionális kötöttség lehet nem-abszolút (relatív, más elemekhez viszonyított), s szelekciós/szubkategorizációs megkötésekkel csak logikai szempontból komplex módon kifejezhető is⁷ (mint például az adverbiumok esetében, melyek disztribúciójának leírását hasonló okok miatt gyakran próbálják a Cinque-féle elmélettől eltérő (pl. szemantikai) alapokra helyezni). Amint arra Surányi (2000) rámutat, DistP esetében a pozicionális kötöttség a Szabolcsi (1997) által feltételezettnél jóval kisebb. É. Kiss (1998) amellet érvel, hogy a posztverbális mezőben is szükség van FP projekciók felvételére. Surányi (2000) megmutatja, hogy a posztverbális univerzálisok ezen posztverbális FP projekciók felett illetve alatt is vehetik hatókörüket, mint például (19)-ben.

(19) *Imre írat minden évben tesztet csak egy alkalommal minden csoportban.*

Ezek szerint, s felidézve az előző szakasz (16)-os példájával kapcsolatban mondottakat, Szabolcsi keretében, DistP – leszámítva a topik mező feletti tartományt – gyakorlatilag bármely ponton projektálható; azaz, a pozicionális kötöttségből eredő motiváció meglehetősen gyenge. Hadd utaljak arra itt, hogy az univerzális kvantorok hatókörének viszonylagos szabadsága következne a sztenderd kvantoremeléses kezelésből, mely – adjunkció lévén – viszonylagos szintaktikai szabadságot élvez.

DistP motivációja lehetne még egy Dist morféma azonosítása. Mint említettem, testes Dist elem nincs; Beghelli és Stowell, illetve Szabolcsi viszont érvel egy testetlen Dist morféma (testetlen EACH) létezése mellett. Lássuk, hogyan. Alapvető érve az, hogy a disztribuíválódás tulajdonsága, és a disztributív kvantor által bevezetett ún. tanúhalmaz (*witness set*; ami felett a Dist disztributív operátor disztribuíál) disszociálhatók. Ezt volna hivatott illusztrálni a következő angol konstrukció:

(20) *Mary thought that every student_i kept [a stolen book that he_i actually returned].*

‘Mari azt gondolta, hogy minden diák megtartott egy ellopott könyvet, melyet (ő = a diák) valójában visszavitt.’

A zárójeles NP *de re* értelmezést kap, így Beghelli és Stowell szerint egy főmondatbeli RefP-be emelkedik. Ekkor viszont az univerzális kvantor az NP-ben lévő névmást nem köti, így feltételezni kényszerülünk, hogy az univerzális kvantor is a főmondatba mozog rejtetten.

⁷ Pl. a formalizálásban diszjunkciót vagy implikációt illetve tagadást (pl. ha nem X, akkor Y) szükségessé tevő.

Azonban tény, hogy az univerzális kvantor nem disztribuíál a főmondati ige felett. Így arra következtethetünk, hogy az univerzális kvantor által bevezetett halmaz és maga a disztribuíálódás disszociált (DRT fogalmakat használva: a bevezetett halmaz magasabb dobozban áll, mint a disztribuíáló kvantor). Persze az indefiniték hatókörének nem-szelektív kötés alapú megközelítésében a kiinduló probléma (ti. a *de re* értelmezéssel összefüggő mozgatás) sem merül fel, s így ez a konstrukciótípus nem szolgál erős bizonyítékkal e disszociáció mellett. A magyar azonban nyíltan mutat hasonló jelenséget (a % jel a beszélők közti variációra utal):

- (21) a. %*Minden diák, aki részt vett benne úgy döntött az igazgató, hogy el kell hagynia az iskolát.*
 b. %*Minden meghívott Imre apja azt hitte, hogy eljön.*
 c. %*Mindhárom diák valószínű, hogy részt vett benne.*

Itt az univerzális kifejezések a főmondatban állnak, de a mondat értelmezése szerint a beágyazott mondatban disztribuíálódnak csak. E jelenségnek legalább két olyan magyarázata is lehetséges, mely nem feltételez disztributív funkcionális fejet a mondat hierarchiájában; így az ilyen konstrukcióknak Dist fej létét bizonyító ereje meglehetősen kétséges. Az egyik lehetséges elemzés a következő. Tegyük fel, hogy elfogadjuk Szabolcsi azon javaslatát, miszerint a disztributivitás és a referens-halmaz bevezetésének disszociációját a szintaxis is tükrözi. Azonban ezt elképzelhetjük úgy is, hogy a hangtalan disztributív operátor maguknak a disztributív univerzális kvantoroknak a része, méghozzá egy magas helyzetben lévő funkcionális fejként. Így (21) mondatai a lebegő kvantort tartalmazó konstrukciókhoz hasonlatosak – azaz olyan mondatokhoz, mint az alábbiak.

- (22) a. *The boys are thought by some to be likely to all pass the test.*
 ‘A fiúk némelyek szerint valószínű, hogy mind átmennek a teszten.’
 b. *A diákok valószínű, hogy mind részt vetek benne.*

(21) mondataiban a főnévi kifejezések egy magas funkcionális feje tartalmazná a Dist elemet, s ezt hagyná maga mögött (*strand*) a főnévi kifejezés.⁸ De gondolkodhatunk e példáról másképpen is. Bizonyos tények azt sugallják, hogy (21) hosszú mozgatásai hosszú topikalizációk. (23) olyan kontextusban, ahol a jelentkezők még nem ismertek abban a nyelvváltozatban sem hangozhat el, amelyik egyébként (21a)-t elfogadja. Ha (21b)-t úgy módosítjuk, hogy az előrevitt univerzális kifejezés a hosszan topikalizált kifejezések kevésbé megszokott pozíciójába kerüljön, a megítélés jelentősen leromlik (ld. 24a). Ha kvantorpozíciót kényszerítünk ki (ld. 24b), a mondat agrammatikus lesz.

- (23) ?*%*Minden jelentkezőnek úgy döntött a főnök, hogy majd küldjünk részletes tájékoztatót.*

⁸ Ez teljes mértékben kompatibilis az egzisztenciális kifejezéseknek nem általánosított kvantorként való kezeléseiben kimutatott megfigyeléssel (pl. Ruys 1992; Kamp–Reyle 1993), mely szerint az egzisztenciális disztribuíáló hatóköre sosem lehet tágabb a kifejezés nyílt szintaxisbeli pozíciójánál. Vagyis: az indefinitet nem-szelektíven kötő (egzisztenciális) operátor pozíciója nem befolyásolja a tényt, hogy az indefinit felett közvetlenül álló disztributív morféma csak az indefinit kifejezés nyílt pozíciójában disztribuíál.

- (24) a. ^{??%} *Imre apja minden meghívottal azt hitte, hogy jóban kell lennie.*
 b. ^{*%} *Minden házigazda minden meghívottal azt hitte, hogy jóban kell lennie.*

(21) mozgataisai tehát hosszú topikalizációk. A hosszú topikalizáció azonban függetlenül úgy tűnik, hogy nem növeli egy kvantor kvantifikációs hatókörét:

- (25) a. *Három fiú_i ajándékot vett az (ő_i) apjának.*
 b. **Három fiú_i reméli az (ő_i) apja, hogy szép ajándékot fog venni (ő_i)neki.⁹*
 c. *Három fiú, remélem, hogy szép ajándékot fog venni.*

- (26) *Every argument I know of, someone said to me that John refuted. (*∀ > ∃)*

Amennyiben ez így van, ez alternatív magyarázata lehet a disztribuíódás és a referens bevezetés disszociációjának. Összegezve: e disszociációnak könnyen elképzelhető olyan magyarázata, mely nem tételez a mondat hierarchiájában egy független Dist fejet.

E független fej ellen szól az is, hogy e hangtalan Dist morfémát (*silent EACH*) Beghelli és Stowell a disztribuíódó definitek és csupasz indefinitek okán asszociálhatóvá kényszerül tenni Share, AgrS és AgrO fejekkel is, ami Szabolcsinál a magyarban F, PredOpP és Case fejeknek felel meg. Szabolcsi a *legtöbb fiú*-féle kifejezésekkel kapcsolatosan megjegyzi: ezek disztributívok, mindazonáltal HRefP-ben állnak. Ha a disztributív morféma a DistP projekció specifikálójában megjelenő elemeken kívüli elemekkel is asszociálható, akkor a Dist morféma, s így a DistP projekció szintaktikai önállósága meglehetősen gyengének tűnik. Technikai komplikáció is felmerül: nem világos, hogy ha az Agr ill. a Case fejekben potenciálisan megtalálható ugyanaz a hangtalan disztributív morféma, mint Dist-ben, akkor egy disztributív kvantor miért nem ellenőrizheti disztributív jegyeit e projekciók specifikálójában, miért kell ezt mindenképp DistP-ben elvégeznie.

Általában véve az univerzális kvantorok hatóköri mozgásának funkcionális projekcióbeli jegyellenőrzésként való azonosítása ellenkezni tűnik e mozgatas tagmondat-kötöttségének (*clause boundness*) széleskörű megfigyelésével. Nem zárja ki semmi ugyanis, hogy egy univerzális kvantor közvetlenül a felső tagmondat DistP-jébe mozogjon, így a felsőbb állítmány feletti kvantifikálást és disztribuíódást helytelenül megengedi a modell. Jegyezzük meg itt, hogy nem hivatkozatunk a Relativized Minimality hatásra sem ennek kizárásához (ti. hogy a beágyazott mondat DistP-je, közelebb lévén, interferál), hiszen ez nem volna kiterjeszthető RefP-re, sem FP-re (vö. hosszú topikalizáció, hosszú fókuszmozgatas és igeinverzió hiánya az alsó tagmondatban).

Mint az előzőekben is, e kérdésben is tagadhatatlan, hogy a disztributív monoton növekvő kvantorok mozoghatnak a preverbális fókuszpozíció elé. Láttuk azonban, hogy mozgásuk az ige mögötti tartományban is szabadon lehetséges (ld. (16), valamint Surányi 2000), amit DistP viszonylag szabad projektálásával írhatunk le. Azaz, a magyar adatok e téren sem nyújtanak megerősítést Beghelli és Stowell elméletéhez. Másrészt, maga a

⁹ Ez elvileg Gyenge Keresztezés (*Weak Crossover*) sértésnek minősülhetne. Amint arra Puskás (2000: 162–163), Cinque (1990) nyomán függetlenül rámutat, a magyar topikalizáció (ellentétben a fókuszálással és a Wh-mozgataással) nem eredményez Gyenge Keresztezést. Ha (25b)-ben a névmást tartalmazó kifejezést határozatlan kifejezésre (pl. *egy lány*) cseréljük, látható, hogy a határozatlan kifejezés referenciája nem függhet *három fiú* értékelésétől – azaz, ez a teszt is a fenti eredményt hozza.

specializált Dist fej izolációja melletti érvek inkonklúzívnak bizonyulnak, pedig ez volna egy önálló DistP projekció fő motiválója.

Nem céлом vitatni azt a megalapozott, alapvető nézetet, hogy ami a hetvenes–nyolcvanas évek nagy részében egyetlen transzformációnak tűnt (Kvantoremelés, KE), az valójában nem egységes jelenség. Egyrészt a csupasz számnevet tartalmazó, vagy csupasz (számnevet/névelőt nem tartalmazó) egzisztenciális indefiniték értelmezésének mozgatás nélküli kezelése lényegileg eltér a mozgatott kvantorokétól. Másrészt a módosított számneveket tartalmazó egzisztenciálisok ugyan általánosított kvantorok, de funkciójuk eltér az egyéb kvantorokétól: Szabolcsi szerint a predikátum denotációján végeznek számolási operációt, s ezt a jelen dolgozat szerint (preverbális helyzetben legalábbis) kizáró azonosításként teszik. Ezzel szemben állnak a monoton növekvő disztributív kvantorok, pontosabban a Szabolcsi (1997) által Partee (1995) nyomán *essentially quantificational*-nek nevezett kvantorosztály. Szabolcsi meghatározása szerint azok a DP-k tartoznak ide, melyek nem tisztán interszektvívek és amelyek nem (atomi vagy többes) individuumot jelölnek, valamint azok a nem individuumot jelölő DP-k, melyeknek restriktora előfeltételezés (preszuppozíció) szerint nem üres. A jelen konzervatív megközelítésben pontosan ez az szemantikai kvantorosztály, melyre a KE mozgatási szabálya érvényes marad.

Tulajdonképpen e kvantorosztállyal kapcsolatos központi szintaktikai megkötés abban áll csupán, hogy az ige előtti tartományban nem előzheti meg a topik mezőt.¹⁰ Ez azonban a nyílt kvantormozgatással nem rendelkező nyelvekre is igaz: egy univerzális kvantor hatóköre nem lehet a topikalizált összetevőénél magasabb. A topik összetevő olyan specifikus referenciális kifejezés, mely a propozíción kívül áll. A kvantoremelés által létrehozott kvantifikáció pedig a propozíción megy végbe. Akárhogy is közelítsük meg pontosan ezt a szemantikai különbséget, valószínűsíthető, hogy az említett szintaktikai megkötés háttérben ez a szemantikai eltérés áll.

5. Összegzés

A jelen dolgozat a kvantorok relatív hatókörének kezelésében konzervatív álláspontot képvisel, s vesz védelmébe egyben. Céлом volt megmutatni, hogy a magyar Szabolcsi (1997) állításával ellentétben nem szolgáltat nyílt bizonyítékokat Beghelli és Stowell elméletéhez. Demonstrálni kívántam azt is, hogy ezen elméletnek a magyarra való kiterjesztése számos bonyolítóan ható feltételezést kényszerít ki. Ebből kiindulva külön érveltem amellet, hogy a magyarban a preverbális számoló kvantorok fókusz pozíciót és funkciót töltenek be; hogy a magyarra javasolt HRefP tulajdonságait tekintve alapvetően különbözik az angolra javasolt RefP-től és az angol nyelvben inkább a topikalizációnak feleltethető meg; hogy nem előnyös HDistP / DistP felvétele a magyar mondat szerkezetében, és fenntartható a QR mozgatás a kvantorok egy jól meghatározott osztályának esetében.

¹⁰ Kivéve, ha ő maga is topikalizált. Erre (a fenti hosszú topikalizációs konstrukciókon túl) léteznek marginális példák:

(i) ³*Minden diák, akit megkérdezett Imre az anyagot nehéznek találta.*

Hivatkozások

- Ariel, Mira 1990: *Accessing Noun Phrase Antecedents*, London, Routledge.
- Ariel, Mira 1994: Interpreting anaphoric expressions: A cognitive versus a pragmatic approach, *Journal of Linguistics* **30**, 3–42.
- Beghelli, Filippo T. – Tim Stowell 1994: The direction of quantifier movement, *GLOW Newsletter* **32**, 56–57.
- Beghelli, Filippo – Tim Stowell 1995: *The direction of quantifier movement*, kézirat, University of California, LA.
- Beghelli, Filippo 1993: A minimalist approach to quantifier scope, in *Proceedings of NELS 23* **1**, Amherst, GLSA Publications, University of Massachusetts.
- Brody, Michael 1990: Some remarks on the focus field in Hungarian, *UCL Working Papers* **2**, 201–225.
- Cinque, Guglielmo 1990: *Types of A-bar Dependencies*, Cambridge, Mass, MIT Press.
- É. Kiss, Katalin 1994: Sentence structure and word order, in Ferenc Kiefer – Katalin É. Kiss szerk.: *Syntax and Semantics: The Syntactic Structure of Hungarian*, New York, Academic Press.
- É. Kiss, Katalin 1998: Multiple topic, one focus?, *Acta Linguistica Hungarica* **45**, 3–29.
- Horn, Laurence 1989: *A Natural History of Negation*, Chicago, University of Chicago Press.
- Ioup, Georgette. L. 1975: *The treatment of quantifier scope in a transformational grammar*, PhD disszertáció, CUNY.
- Kamp, Hans – Uwe Reyle 1993: *From Discourse to Logic*, Dordrecht, Kluwer.
- Krifka, Manfred 1999: At least some determiners aren't determiners, in Ken Turner szerk.: *Current Research in the Semantics / Pragmatics Interface* **1**, Elsevier, 257–291.
- Kuroda, Shige-Yuki 1972: The categorical and the thetic judgement: Evidence from Japanese syntax, *Foundations of Language* **9**, 153–185.
- Liu, Feng-Hsi 1990: *Scope dependency in English and Chinese*, PhD disszertáció, UCLA.
- Partee, Barbara 1995: Quantificational structures and compositionality, in Emon Bach et al. szerk.: *Quantification in Natural Languages*, Dordrecht, Kluwer, 541–601.
- Puskás, Genovéva 2000: *Word Order in Hungarian: The syntax of A-bar positions*, Amsterdam, John Benjamins.
- Reinhart, Tanya 1995: Interface strategies, in *OTS Working Papers*, Utrecht University.
- Ruys, E. G. 1992: *The scope of indefinites*, Phd disszertáció, Utrecht University.
- Surányi, Balázs 2000: *The left periphery in Hungarian: The division of labour between checking- and scope-driven movement*, Talk at the Peripheral Positions conference at the University of York (9–11 September).
- Surányi, Balázs 2001: Negation and an ambiguity account of n-words: The case of Hungarian, megj. előtt az *Approaches to Hungarian* **8** kötetben. Budapest, Akadémiai.
- Surányi, Balázs megj. előtt: Negation and a hybrid paradigm of n-words: The case of Hungarian. *UiL OTS Yearbook 2002*, Utrecht, UiL OTS.
- Szabolcsi, Anna 1994: All quantifiers are not equal: The case of focus, in *Proceedings of the 5th Symposium on Logic and Language = Acta Linguistica Hungarica* **42–43**, 171–187.
- Szabolcsi, Anna 1997: Strategies for scope taking, in Anna Szabolcsi szerk.: *Ways of Scope Taking*, Dordrecht, Kluwer.

A RÉSZLEGES WH-MOZGATÁS LEHETSÉGES MODELLJE

DUDÁS KÁLMÁN

ELTE Elméleti Nyelvészeti PhD program
dudas@budling.nytud.hu

0. Bevezetés

Ebben a cikkben a részleges wh-mozgatás jelenségkörét bemutató empirikus adatok után a második fejezetben tömören más modellek kritikája található, a teljesség igénye nélkül.¹ Egy lehetséges modellt kínálunk a 3. fejezetben található általános minimalista elemzést követően a 4. fejezetben, amely láncformálással oldja meg a jelenségkör problémáit, és amelynek újdonságait és alkalmazhatóságát bizonyos szempontok alapján csoportosított példák elemzése fogja tanúsítani az 5. fejezetben. A mondat kérdő jegyeinek egyetlen szintaktikai objektumként történő ábrázolása kiindulópontul Brody (1995) puszta rostálás (*bare checking*) elméletét² használja, amelynek bemutatása a 4. fejezet tárgya, és azokat a problémákat igyekszik megoldani, amelyek a főmondati és mellékmondati kérdés összekapcsolásából származnak. A 6. fejezet összefoglalja a cikkben ajánlott puszta rostálási modell alapján tehető legfontosabb állításokat.

1. A részleges mozgatás nyelvi adatai

1.0. A részleges wh-mozgatás definíciója után annak legfontosabb tulajdonságait fogjuk bemutatni. Egybevetjük az *az-* mutató névmást tartalmazó mondatok tulajdonságaival is, és kitérünk olyan rokon szerkezetekre, mint a parazita wh-mozgatás, a hasonmás részleges wh-mozgatás, az *-e* partikulás és intonációval kifejezett eldöntendő kérdés.

1.1. A wh-névmások általában szemantikailag egész, független operátorként hatókörüket szintaktikai pozíciójukból vonják a mondat hierarchikusan alsóbb szakasza fölé. Ezeket a szokásos wh-névmásokat e cikkben (fonológiailag és szemantikailag) **ép** (*true, full*) wh-névmásoknak fogjuk nevezni. A wh-névmások egy része szemantikailag nem ép, hanem értelmezése egy másik wh-névmástól függ, amelynek szemantikai szempontból hatókörje-lőlő expletív elemeként viselkedik. Az expletívum formailag egy közönséges wh-névmás,

¹ A konkrét nyelvelírési elméletektől – amennyire csak lehet – elhatárolódó *Magyar leíró nyelvtan, Mondattan I.* kötete az itt tárgyalt mondattípust **álkérdőszavas kérdésnek** hívja, amelyet itt a hagyományos transzformációs nyelvtani modellt sugalló **részleges wh-mozgatásnak** (*partial wh-movement*) fogunk nevezni. Nem utalunk derivációs elméletre.

² A terminológiát illetően megjegyezzük, hogy több angol szakszó magyar megfelelője nem alakult ki egységesen, ezért ez a cikk a magyarázatok mellett figyelmességből az angol szót is közli.

amely a főmondati ige vonzatának megfelelően vesz fel esetragot. (A továbbiakban **MI-expletívum** kifejezéssel is utalunk erre a névmásra.)

- (1) **Mi-t/*Mi-re/MI-nek örülsz, hogy MELYIK MUNKÁRA választottad Pált?*

Részleges wh-mozgatáson a következő szintaktikai jelenséget értjük: **a szemantikailag független ép wh-névmás annál a CP-nél, amely fölé hatókört von, alacsonyabban elhelyezkedő pozícióig** (pl. német CP, magyar FocusP) **mozog, ám hatóköre a mondat egészére kiterjed, egyúttal a hatókörjelölő pozícióban megjelenik egy a mellékmondat tekintetében expletív elem.** Voltaképpen ennek az alternatív hatókörkiosztási stratégiának eredményeként egy hatókörjelölő, szemantikai szempontból nem ép wh-kifejezés kötelezően a főmondatban helyezkedik el akkor is, amikor a mellékmondat határát az ép wh-névmás mozgatása nem keresztezi. (A továbbiakban a *hol/mikor* típusú névmási határozószavakat is a kérdő névmások közé soroljuk.) A magyar nyelvre jellemző, hogy mind az ép, mind az expletív névmás csakis a [Spec, FocusP]-ben állhat, amely arra vall, hogy inherens fókuszjegyrel rendelkezik:

- (2) **Minek TEGNAP örültél, hogy MELYIK ...*

A példaanyagban a főmondati ige mindig határozatlan ragozása, és azért csak ilyen példákat vizsgálunk, mert az expletív névmás megjelenése határozott ragozása igével mindig agrammatikus.

- (3) *MIT *említetted/említettél, hogy MELYIK MUNKÁRA választottad Pált?*

Úgy véljük, hogy ez a határozatlan formával fennálló jólformált mondat – a fordítottját bizonyító tények hiányában – az expletív névmás minden ragozott alajára, és a hipotetikus testetlen (fonetikailag realizálatlan, null) formájára is kiterjesztendő.

E nem csupán magyarra jellemző szerkezet több olyan tulajdonsággal bír, amely az eddigi A-vonás mozgatást taglaló modellek elméleti kereteit feszegeti.

1.2. A szerkezet első érdekessége, hogy – elfogadva azt az általános véleményt, hogy a magyarban és számos más nyelvben a kvantor pozíciója megelőzi hatókörét – a kvantor pozíciójára vonatkozó megkötés alól ez a struktúra **részleges** kivétel.³ Csupán részleges kivétel, nemcsak azért, mert az expletív wh-névmás – noha az ép névmás nem – a jószolt egyetemes módon megelőzi hatókörét, hanem azért is, mert a szabálynak megfelelő pozícióban levő expletívum nélkül nem is keletkezhet ilyen szerkezet, ha úgy tetszik, nincs **testetlen kérdő** expletívum a magyar nyelvben. (A nem kérdő *az-* expletívum viszont lehet testetlen: 1.5. alfejezet.)

- (4) **_Említettél, hogy MELYIK MUNKÁRA választottad Pált?*

A hipotetikus testetlen expletívumot tartalmazó mondatban a *MELYIK MUNKÁRA* ép wh-csoport hatókörébe a teljes mondat tartozna, ez a hatókör tehát nagyobb volna a

³ A wh-névmásokat kérdő kvantornak tekintjük, kommentár nélkül, mivel terjedelmi okoknál fogva a dolgozat alig érint szemantikai kérdéseket, de É. Kiss (1993), Surányi (1998), Lipták (2001) bővebben tájékoztat több nyelvvel kapcsolatban is.

wh-névmás mellékmondati pozíciója alá eső mondatszakasznál, ami pontosan a részleges wh-mozgatást jellemzi.

E főnti mondatnak grammatikus határozott igeragozású (*említetted, hogy...*) főmondati igét tartalmazó minimális párja is létezik, amely számunkra érdektelen. Először is, a határozott ragozású igét tartalmazó mondatot **hasonmás részleges mozzgatásnak** fogjuk tekinteni (ld. 1.9); másodsor, az expletív névmás határozatlan ragozású igét kíván, és – amint főntebb szóba került – nincs bizonyíték arra, hogy hipotetikus testetlen alakjáról másképp kellene vélekednünk.

1.3. A szerkezet második jellegzetessége, hogy a részleges mozzgatas wh-névmása nem a wh-névmást tartalmazó kérdő mondatok általános pozíciókitöltő eleme (*dummy element, Platzhalter*), összevetve az angol *there* vagy a nem harmadik személyű személyes névmásként funkcionáló *it*, vagy a német *es* funkciójával, amelyek mindegyike – bár különböző struktúrákban – ilyen elem.

(5) *I think there/*it is someone at the door, but there/*it is something wrong with the bell.*

(6) *Es kam endlich der Zug.*

(7) **MIT_x/*MINÉL_x ünnepeltetek a vizsgálat után kinél_x?⁴*

- (8) a. *MIT akarsz, {hogy KIVEL beszéljek}?*
b. *KIVEL akarsz beszélni?*

Ezek szerint ahhoz, hogy hatókörénél alacsonyabb pozícióban rekedjen az ép wh-szó, CP formájú mellékmondatra van szükség. A magyar (szerbhorvát, bolgár, román) *hogy*-mondatok határa modális környezetben átugorható (nincs határcsomópont), másképpen, újrastrukturálás jön létre, amelyben a két tagmondat határa bizonyos szerkezetek (pl. wh-mozgatas vagy klitikummozgatas) számára átjárható lesz. Ezért a *lehet* ige esetén a hosszú ép wh-mozgatas grammatikus, akárcsak egyetlen tagmondatban. A szerkezet kétarcúságáról tanúskodik az, hogy az *akar* igés példák – a MI-expletívumot tartalmazó is – egyaránt jólformált szerkezetek.

(9) **KIVEL {lehet, hogy beszélni fogunk még az ügyről}?*

- (10) a. *Kivel {akarod, hogy az ügyről beszéljünk még}?*
b. *Mit akarsz, {hogy kivel beszéljünk még az ügyről}?*

1.4. Igaz továbbá harmadik jellegzetességként, hogy a részleges wh-mozgatas minden esetben kérdőszavas kérdések szerkezete, nem bármilyen kérdésé általában. Modellünkben következik, hogy a mellékmondati ép wh-névmás hiányában a szerkezet expletívuma sincs jogosítva (*licensed*).

(11) **Minek örülsz, hogy este eljött-e Pál?*

⁴ Némelyik mondat szerkezetnek létezik egy a tárgy szempontjából érdektelen grammatikus többszörös kérdést tartalmazó homonimája, mégpedig egyedi pár olvasattal, amelyben a *MIT* ép wh-névmás, és nem expletívum:

MIT ünnepeltetek kinél a vizsgálat után?

1.5. A magyar *az*- mutató névmás a lokalitási viszonyok tekintetében hasonlóan viselkedik, mint a *MI*- kérdő névmás, ezért összehasonlításuk e rövid cikkben sem haszontalan.

(12) *AZT/*ANNAK láttad az áruházban KINEK a feleségét?

(13) AZT/ARRA várta/várt, {hogya LEGNEHEZEBB MUNKÁRA válasszam Pált}.

(14) AZT említetted, {hogya MELYIK MUNKÁRA választottad Pált}.

E főnti példákban az *az*- expletívum fókuszjeggyel rendelkezik. De éppen a kérdéses mondat típusban sohasem utalhat kérdő mondatra, szemben a *MI*- névmásokkal.

(15) *AZT akarod, hogy kivel beszéljünk még az ügyről?

Míthogy az *az*- expletívum úgy viselkedik, mint bármely DP, állhat ugyan – mint a főnti példákban – [Spec, FocusP]-ben is, de nem kötelezően. Topikban áll a következő példákban:

(16) Azt tegnap többen VONAKODVA ismerték el, hogy Pál rossz vezető.

Inherens fókuszjegy híján maradhat persze a VP-n belül is, szemben a *MI*-expletívummal:

(17) a. Tegnap többen VONAKODVA ismerték el azt, hogy Pál rossz vezető.

b. *Tegnap többen VONAKODVA ismerték el **mit**, hogy milyen vezető Pál?

Míg testes (fonológiaiilag realizált) kérdő névmás létezik csupán (vö. 1.2.), az *az*-expletívum sokszor testetlen:

(21) (Azt) HÉTFŐN említetted (azt), hogy a legnehezebb munkára választották ki Pált.

Összeférhetetlen a két expletív szerkezet (*MIT* és *az*) valódi kérdő mellékmondatra vonatkozva, hiszen az a mellékmondat, amelyre vonatkozik, vagy állító, vagy kérdő.

(22) *Arról mit gyanítasz, hogy kiktől kaptunk tegnap képeslapot?

A következő homoním szerkezetforma, amelyben az *arról* természetesen a VP-n belül is maradhat, élesen különbözik szemantikailag, és reprezentációnk (4. fejezet) szerint is e főnti formától, és a hasonmás részleges mozgásra példa (ld. 1.9.):

(23) (Arról) mit mondtál (arról), hogy kiktől kaptunk tegnap képeslapot?

Szándékolt olvasata: ‘Mit mondtál arról a tapasztalatról, hogy x, y, z az a személy, akitől képeslapot kaptunk?’

1.6. A részleges mozgás negyedik sajátossága, hogy az expletívum a legbeágyazottabb pozícióját megelőző minden tagmondatban jelen van. Ez szemantikailag nem indokolt, hiszen hatókörjelölést egyetlen, legfőbb tagmondatbeli pozícióból is végezhetne. Ezt a jelenséget ebben a cikkben szintaktikai lokalitási elvekkkel fogjuk megmagyarázni (ld. 5.2.).

(24) Mit_i gondolsz, hogy *(mit_i) olvasott Pál, hogy kit_i választottak titkárnak (K_i)?⁵

⁵ A K a kópiákat jelöli.

1.7. A szerkezet ötödik sajátossága, hogy a főmondati wh-névmás lehet, hogy csupán a **mellékmondat tekintetében** expletívum. Ez a definícióban is szereplő kifejezés arra utal, hogy inherensen kérdő mondat lehet a részleges mozgatást tartalmazó mondat főmondata is, amikor a **főmondat ép wh-névmása válik a mellékmondat hatókörjelölő expletívumává**. A definíció egyáltalán nem zárja ki a főmondatban már meglévő wh-névmás felhasználását a részleges wh-mozgatás keletkezésében.⁶ A *kivel* főmondati ép wh-névmás (25)-ben saját tagmondatában szokásos wh-névmásként működik, de a *hol* mellékmondati wh-névmás számára hatókörjelölőként.
(A mozgatás nyomát t jelöli.)

- (25) *Kivel_t közölte_t hol_a találta meg a táskát Pál t_a?*
[Válasz: *Évával közöltem, hogy a kocsiban találta meg a táskát Pál.*]

Ezt a szerkezetet **parazita részleges wh-mozgatásnak** hívjuk majd, mert egy ép wh-névmás saját hatókörének jelölésére egy más tagmondat ép wh-névmását használja fel parazitaként, szemben a gyakoribb fajtával, ahol a MI-expletívum szolgál ilyen célra, mint az eddigi mondatokban. Az általunk későbbiekben kifejtett modellben az ilyen szerkezetek létezése a részleges wh-mozgatás központi tulajdonságát képviseli, hiszen **minden részleges wh-mozgatás mellékmondati wh-névmása parazita** (ld. 5.5. és 5.6.). Ha nem volna főmondatnak magának is kérdőszava (25)-ben, egy MI-expletívum lépne fel, mint (26)-ban.

- (26) *Mit láttál, hogy mikor találta meg a táskát?*

Az alábbi többszörösen összetett mondatban az alsó két tagmondat egy a saját tagmondatában ép wh-névmást (*kivel*) használ fel a közbülső mondatban – egy relatív főmondatban – arra, hogy a legfőbb tagmondathoz kötődhessen.

- (27) *MINEK örülsz, hogy kivel közölte, hogy MIT szeretne, hogy melyik munkát kapja meg?*

1.8. Az expletív wh-névmással alkotott kérdés különleges kérdő szerkezetekben is előfordulhat, ahogyan bármely MI-expletívum nélküli kérdő mondat. Például idiómákra is alkalmazható:

- (28) *Mit mondtál, hogy mitől döglük a légy?*

A részleges wh-mozgatás pragmatikailag visszhangkérdés (*echo question*) is lehet:

- (29) *Tessék? <eldöntendő kérdő intonációval> Mit mondtál, hogy hová ment el Pál?*

Megjegyezzük, hogy ugyan wh-jegye a visszhangkérdésnek több elemzés szerint nincs, többszörös mozgatása, amelyről a szakirodalom azt feltételezi, hogy valamely wh-jegy okozza, kétségtelenül van:

- (30) *Tessék? Mikor hová utazott Pál? Hogy kedden Párizsba, szerdán Bécsbe?*

⁶ Több tagmondat esetén relatívan is (valamelyik tagmondathoz képest) beszélhetünk főmondatról, és ezekben is megjelenik ez a MI-expletívum nélküli részleges wh-mozgatás.

Ez annyiban érinti tárgyunkat, hogy a wh-jegy más esetekben kézenfekvő szerepét feltételezve a részleges mozgatóást tartalmazó visszhangkérdés megmagyarázatlan maradna. Úgy véljük, hogy a kérdés elsősorban **terminológiai**, azaz: **mit értünk wh-jegyen**. Az ilyen típusú kisebb ellentmondások indokolják, hogy a **wh-jegy** leginkább angol (típusú) nyelvre igaz hagyományos fogalmát később aprólékosan taglaljuk, és a magyar (típusú) nyelvre ebben a cikkben precízebb jegystruktúrát vezetünk be (3. és 4. fejezet).

1.9. Úgy látszik, hogy a hosszú ép wh-mozgatóaskor (31) a főmondati és mellékmondati **állítványok szemantikai tulajdonságai** hatnak a struktúra jólformáltságára, míg a részleges wh-mozgatóás során (32) nem.

(31) *Mekkora összeget gondoltál/mondta³³ olvastál, hogy fizetnünk kell a fűtésért?*

(32) *Mit vártál/olvastál/gondoltál/mondta, hogy MEKKORA összeget fizetnek a fűtésért?*

Ha a MI-expletívum használatát nem érinti az állítványok szemantikai tulajdonsága, akkor a következő struktúrák jólformáltsága magyarázatra szorul. Ha egyáltalán részleges wh-mozgatóás esetével állunk-e szemben, miért agrammatikusak egyes alábbi részleges wh-mozgatóások (33b)? (WH jelöli azt a pozíciót, ahol szokásosan wh-elem állna.)

(33) a. *MINEK örülsz/Mitől félsz/Min lepódtél meg, hogy KI marad le az érkekezletről?*
 b. ***MINEK örülsz/**MITŐL félsz [attól], hogy WH lemarad-e valaki az érkekezletről?*

Az agrammatikus mondatok szándékolt olvasata: ‘MINEK örülsz/MIN lepódtél meg attól a kérdéstől, hogy lemarad-e valaki az érkekezletről/látott-e téged Éva?’

Reprezentációnk szerint azt fogjuk állítani, hogy az ilyen agrammatikus mondatok nem igazi részleges wh-mozgatóások (4. fejezet), mert az expletívum olyan „wh-lánc” tetején áll, amelynek nincs az expletívumon kívül más wh-eleme, szemben a grammatikus példákkal.

Egy a részleges mozgatóástól szemantikailag élesen különböző, de formailag homonim, jólformált szintaktikai struktúrát **hasonmás részleges mozgatóásnak** fogunk tekinteni. A mellékmondat nem tartalmaz olyan wh-névmást, amellyel hatókörjelölőjeként a MI- névmás összeköttetésben volna.

(34) *Mit gondolsz [arról a kérdésről], hogy WH elrejtették-e a szerzetesek a kincset?*

1.10. A többszörös kérdés egyszerű mondatban párlistas olvasattal jár:

(35) *KIVEL MIKOR legyen a találkozó?*

Tárgyunk szempontjából fontos megfigyelnünk, hogy a részleges wh-mozgatóás példáiban a felső wh-névmás ép, és csak az alsó (fókusz)pozícióbanban elhelyezkedő wh-névmás expletív (fordítva soha). Az ép névmás a főmondatból származik, a MI-expletívum a mellékmondat hatókörjelölője.

(36) *KITŐL MIT/*MIT *KITŐL kértél, hogy MIKOR legyen a találkozó?*

Reprezentációnkból triviálisan következni fog, hogy **egyetlen MI-expletívum képes minden mellékmondati ép wh-névmás hatókörjelölőjeként** szerepelni:

- (37) *MIT gondolsz, hogy KIBŐL MI lesz? = *KIBŐL gondolod, hogy MI lesz?/*MIT gondolsz, hogy KIBŐL lesz?*

1.11.0. Javasolt reprezentációkból, annak helyességét erősen alátámasztva, a részleges mozgatók magyarázatán túl következni fog más nyelvi tények magyarázata is.

1.11.1. A magyar (szláv, neolatin) nyelv(ek) képes(ek) csupán intonációval kifejezni az eldöntendő kérdést (szintaktikailag sokszor azonos a kijelentés). Ezért a főmondatban az eldöntendő kérdés intonációjával grammatikus mondatot nyerünk főmondati MI-expletívum nélkül is.

- (38) *_ Hallottad (vajon), hogy mit_i említett Pál, hogy kit_i választottak titkárnak (K_i)?*
<eldöntendő intonációval a főmondatban>

Bebizonyítjuk (5.5), hogy ugyanaz a magyarázat, amely a kérdő főmondat jólformáltságára vonatkozik, a parazita részleges mozgató (ld. 1.7.) indoklására is alkalmas.

1.11.2. A cikk 5.6. alfejezete választ keres arra a McDaniel (1989) által feszegetett kérdésre is, hogy a részleges wh-mozgatóval rendelkező nyelvek lexikona egyáltalán tartalmaz-e egy MI-expletívumot lexikai egységként, amelyet szinte eleve feltételezhetnénk. A kérdés **nem terminológiai jellegű**. Rámutat, hogy az ilyen elem létezése milyen általános problémákat vet fel bármely modell számára, és hogy három-négy expletív elemnek kell léteznie a magyar nyelvben, de legalábbis nincs fonológiai, szintaktikai és szemantikai szempontból egyetemes expletív elem.

- (39) *Hogy(an) érzed, hogy MELYIK VERSENYZŐ fog nyerni?*

- (40) *Hová gondolsz, barátocskám, hogy HÁNYSZOR telefonáljak még?*

Az ilyen változatos expletívumok helyett egy másik magyarázatot ajánl cikkünk az expletívum lexikonon kívüli lehetséges kialakulására, azt az erős állítást képviselve, hogy **az expletívum nem más, mint a parazita részleges mozgató elfajult esete**.

1.11.3. Vajon wh-jeggyl rendelkezik-e az *-e* partikula? Vessük össze ezt a minimális párt:

- (41) *Kérdeztem/*Olvastam, hogy Pál vásárolt-e cipőt.*

Az *-e* partikulás kérdő mondatok sajátos hatókörvonással rendelkeznek, ti. nagy hatókörük nem lehet. Az 5.3. alfejezetben rámutatunk, hogy a kérdő struktúrák elemzése alól kibújnak e struktúrák.

2. Elméletek összevetése

2.0. Ebben a szakaszban tömören utalunk (terjedelmi okoknál fogva) néhány más modell megoldására a puszta rostálás modelljével szembeállítva őket. Két olyan irány bontakozik ki, amelyek a kérdéses szerkezet természetére vonatkozóan szemantikai és szintaktikai jellemzők kiemelését teszik lehetővé. A szintaktikai struktúra és szemantikai értelmezés különbsége, amely e struktúra különleges tulajdonsága, ezekben az álláspontokban más-más teljességre törekvő magyarázatot lelt.

2.1. A következő tételekben foglalhatjuk össze a **direkt függőség** elméletét (McDaniel 1989).

Az LF szinten van abszorpció, amely a többszörös (nyílt vagy hallhatatlan) wh-mozgatás szükséges feltétele.

Mind az ép, mind az expletív WhP egyetlen wh-láncot alkot, amely közvetlenül egymáshoz kötődik.

Szó szerint: Ha egy nyelvben van nyílt (szintaktikai) mozgatás, akkor [1] akármelyik +wh jegyű CP-re igaz, hogy kell lennie egy olyan wh láncnak, amelynek teteje a [Spec, CP]-ben van, és [2] mindegyik A' pozícióban levő Y wh-csoportra igaz, hogy kell lennie egy wh-láncnak, amely Y-t tartalmazza, és amelynek a teteje (*chain top*) abban a [Spec, CP]-ben van, amely egésze köré Y hatókört von. Hozzáteesszük, hogy láncalkotás csak IP belsejéből indulhat.

Horváth (1995) helyesen értelmezi, hogy ez Rizzi wh-kritériumának, amely operátorokra állt, láncokra történő átformálása, tudniillik:

A wh-lánc tetejének (*chain top*) mindenképpen specifikáló-fej konfigurációba kell kerülnie egy olyan szintaktikai fejjel, amely kérdő (wh) jegyű. Erre az elvre saját reprezentációink során is támaszkodunk.

A hatókörjelölő egy A' pozícióban helyezkedik el.

A szomszédosság korlátozza a wh-mozgatást; kétszeres szomszédossági sértés agrammatikussághoz vezet. Tehát a szomszédosság a reprezentációt megszorító feltétel.

Az várható, hogy ugyanaz a szomszédosság korlátozza a részleges és teljes wh-mozgatást egyaránt.

A szomszédosság nem korlátozza azonban az S-struktúra objektumait, például a helybeni WhP-eket.

Két átfedő wh-lánc támad, ha két különböző tagmondatból származik két ugyanakkora hatókörű WhP.

Az ép (*true*) és az expletív WhP megkülönböztetés annak a kérdése, hogy mit hogyan formázunk meg fonológiaiailag (*spell out*).

Modellünk **az egyetlen lánc** (ld. 4. fejezet) kiemelkedő fontosságára épít, és **a direkt elmélettel** ezen a ponton **azonos**. Horváth (1998) kritikája a direkt függőségi elméletről kiemeli, hogy ha az S-struktúrában feltételezzük a wh-névmásokra igaz megszorításokat, stipulálni kell az LF szinten történő mozgatást. E cikk keretében a szomszédossági kritériumokra és azok minimalista megfogalmazására – S-szerkezet híján nyilván az LF megszorításokban kifejezve – nem kerül sor, de a direkt függőségi elmélet szilárd empirikus adatainak bevonása a modellel egyeztethető, sőt, szükséges.

2.2. Az **indirekt függőség** elméletének tételeit (Horváth 1998) röviden a következőkben foglalhatjuk össze:

1. A szintaktikai és szemantikai elemzés szoros párhuzama az elmélet nélkülözhetetlen kelléke.
2. A hatókörjelölő az egész mellékmondati CP-vel áll kapcsolatban, technikailag koindexáltak. A hatókörjelölő olyan expletívum, amely a saját CP-jéhez, a főmondatához kötődik, ahogyan az ép WhP pedig az alárendelt mondatához.
3. A részleges kérdés két egymástól független kérdés kombinációja, éspedig a független főmondati kérdésé, amely propozícióra vonatkozik, és a független alárendelt mondati kérdésé, amely pedig individuumokra vonatkozik.

Ajánlott pusztá rostálási modellünk (ld. 4. és 5. fejezet) megpróbál az egyetlen szemantikai kérdésnek egyetlen szintaktikai objektumot megfeleltetni, ez indokolja a feltételezett láncot. (Ez az indirekt függőség 1. tételével összhangban, a 3. tétel jellegzetességével teljesen ellentétben áll.)

De mennyire hasznos két független kérdés kombinációját feltételezni? Az indirekt függőségi elmélettel szemben elmondható, hogy a főnti 3. tételben említett szétválasztott kérdésnek ellentmond az, hogy a kötéselv az egész mondatban mint egyetlen egységben működik:

(42) *Mit nem hisz Pál_x, hogy milyen hazugságokat mesélt róla_x a fia?*

Ez az elmélet a kettőnél több tagmondatban ismétlődő MI- névmást (azaz a legalább három tagmondatos szerkezetet) nem képes megmagyarázni, vagy legalábbis nem egyszerűen következik az ilyen ismétlődés, ha egymástól függetlenek a több mellékmondatban elszórt kérdések és a főmondati kérdés, ill. annyi független kérdés van mindig, ahány tagmondat. Ezt a MI-ismétlődés saját reprezentációnk szükséges következményként magyarázza (vö. 5.2.).

Az indirekt függőség elmélete nem tudja kezelni a többszörös kérdést és részleges wh-mozgatást egyaránt tartalmazó szerkezeteket (vö. 5.4.).

Továbbá Bródy (1997) is megállapítja, hogy előállhat a következő képtelen helyzet az indirekt függőséget elfogadva: vannak olyan kérdő szemantikával rendelkező tagmondatok, amelyeket kérdő mondatot nem szelektáló állítmányok választanak.

Az indirekt függőségi elméletben **a szintaktikai és szemantikai elemzés párhuzamosságának** követelménye, valamint **az expletívum és CP viszonya** jól indokolható, és a pusztá rostálással egyeztethető (vö. 4. és 5. fejezet), de például olyan módosítással, hogy a kérdő mondat fejét kell asszociálni a hatókörjelölővel. A szakirodalomban hasonló értelmű megfigyelés az, hogy az expletív *it* és a C fej testessége között van kapcsolat, tudniillik az expletív mindig testes C fejet követel meg.

3. A javasolt reprezentáció minimalista alapjai

3.0. A wh-csoport pozíciójának és hatókörének elemzését nyújtja ez a fejezet, különös figyelmet szentelve a minimalista jegyrostálási elmélet (*feature checking theory*) alternatíváinak. A részleges wh-mozgatásban szerepet játszó jegyek, a wh-kritérium, a FocusP és CP minimalista elemzése (3.1. és 3.2.) után a FocusP és a testetlenségi kritérium (3.3.), majd Lipták (2001) modelljének, a FocusP és CP kapcsolatának meggyőző elemzése következik. A jegyek angol nyelvre speciálisan jellemző eloszlása eltakarja a wh-jegyű

(+wh) szintaktikai kategóriák szemantikai és szintaktikai elemzését más nyelvekben (3.5.): ezzel a gondolattal zárul ez a fejezet.

3.1. A részleges mozgatást úttörőként a német és cigány nyelvben vizsgáló McDaniel (1989) azon állításával, hogy a részleges mozgatás a hatókörjelölés alternatív módja, a magyar tények alapján is egyetérthetünk. Nem ilyen nyilvánvalóan igaz egy másik állítása: a hatókörjelölésre szolgáló jegy a wh kérdő jegy (a továbbiakban +wh).

Rizzi (1990) a +wh szerkezetekre vonatkozó wh-kritériumot így fogalmazza meg:

- I. Az S-struktúrában és LF-en egy +wh XP specifikálójának tartalmaznia kell egy +wh csoportot.
- II. Az LF-en minden +wh csoport kötelezően egy +wh XP specifikálójában helyezkedik el.

Bródy (1995a) pedig a wh-mozgatás pozíciójára nézve alkalmazza a +wh-t, f fókusz-jegyként (+f a továbbiakban), a Bródy-féle fókusz-kritériumban:

[0. Feltételezzük, hogy a wh-névmásnak +f (fókusz) funkcionális jegye van.]

- I. Az S-struktúrában és az LF-en egy +f XP specifikálójának kell tartalmaznia egy +f csoportot.
- II. Az LF-en minden +f csoportnak kötelező egy +f XP specifikálójában elhelyezkednie.

A két szerző kritériumai közötti párhuzam mögött az húzódik meg, hogy a funkcionális (+FU) jegyű funkcionális kategória (Rizzinél a +wh jegyű XP, illetve Bródynál +f jegyű XP) odavonoz egy +FU jegyű elemet (Rizzinél a +wh jegyet, illetve Bródynál a +f jegyet). Bródy (1995a) nyomán belátható, hogy a wh-csoportok összevetésekor az angol +wh CP megfeleltethető a magyar +wh FocusP-nek abban a tekintetben, hogy a kérdő-jelleg a FocusP-ben van kódolva:

- III. A +wh FocusP kötelezően tartalmaz egy wh-frázist mind az S-struktúrában, mind az LF-ben.

A derivációs elméletek mozgatását a lánc (*chain*) fogalmával és a kópiával (*copy*) megragadva így fogalmazható meg ugyanez a kritérium:

- I. Minden +wh jegyű csoport specifikálója tartalmazza egy +wh jegyű csoport kópiáját;
- II. Minden +wh jegyű csoport mindegyik felső kópiája egy +wh jegyű csoport specifikálójában helyezkedik el.

3.2. Chomsky (1995) nyomán tudjuk, hogy akkor, ha valamely fej erős jegyet hordoz, a jegyrostálás folyamán nyílt mozgatással (*overt movement*) viszünk elemet a fej projekciójába. Közismerten ilyen a magyar FOCUS fej. Kétséges, hogy a +wh jegyrostálás a fókusz-projekcióban történik-e.

Ha a magyar wh-névmás +f jegye erős, és a rostálás egyetlen funkcionális fejjel, a FOCUS fejjel zajlik le, a wh-névmás nyíltan mozog a [Spec, FocusP]-be, akár gyöngé, akár erős a +wh jegye. Puskás (1998) szerint erről van szó, a wh-elem a FocusP-be mozog a magyarban, és a funkcionális fejek tekintetében mutatkozik különbség az azonos jegyek

mellett az angol és a magyar nyelv[típus] között, éspedig a wh-jegy az angolban a C fejen jelenik meg, míg a magyarban az F fejen. Ezt Lipták (2001) és saját modellünk nem fogadja el.

Lényegében az angol +wh jegy feltételezése az angol wh-csoport pozícióját magyarázza meg, amint a magyar +f jegy a fókuszált csoportét. A MIT és az az párhuzamából (ld. 1.5.) az is nyilvánvaló, hogy a +f jegy a fókuszált DP-k (amelyek egy fajtája a wh-elem) pozícióját magyarázó jegy, ezért a magyar wh-névmás szükséges feltételként tartalmazza ezt a +f jegyet, ám más jeggyel is rendelkezik – nevezzük ezt **+M jegynek** – **amely speciálisan kérdővé teszi.**⁷

A magyarban a C fej wh-jegye gyöngye, hiszen a wh-elem nyíltan nem mozog a FocusP-ből fölfelé, a CP-be. Simpson (2000) állítja, hogy nem csupán a C fejen levő +wh jegy szorul rá a rostálásra, hanem a wh-elem maga is. Kiterjesztve ezt a gondolatot: a fókuszjeggyel bíró wh-elem maga is rászorul a rostálásra, mégpedig két jegyével (+f és +wh) kétszer is. Lipták (2001) rámutat arra, hogy Chomsky (1995) alapján egy jegyet lehet mindegyik funkcionális fejhez hozzárendelni, és ugyanakkor Cinque (1999) alapján a funkcionális projekciók halmaza és sorrendje azonos minden nyelvben. Tehát adott, hogy egyes nyelvek a C projekcióban, mások a FOCUS projekcióban rostálják (*check*) jegyüket, együtt azzal a ténnyel, hogy a C és alatta a FOCUS fej univerzálisan különböző funkcionális fejek. Mindez arra utal, hogy két különböző funkcionális fejnek felel meg a wh-névmás két különböző (+f és +wh) jegye.

Azt is ismerjük Chomsky (1995)-ből, hogy az értelmezhetetlen (*-interpretable*) jegy sohasem jelenik meg az LF-en, egyszer rostálható, mert a rostálás során (az LF-ig) eltűnik, máskülönben a deriváció megroppan (*crash*). Minden FOCUS fejnek van egy +f jegye, amely értelmezhetetlen, mivel fókuszinterpretációval nem bővíti a szemantikai komponenst. A fókuszinterpretáció független a [Spec, FocusP]-be történő mozgástól abban a tekintetben, hogy nem kap szükségképpen fókuszinterpretációt a mozgó jegy, és ezért értelmezhetelen jegy az általa hordozott fókuszjegy:

(43) *Pál [a ruhát mosta], és nem a szobát takarította.*

Itt a VP-fókusz olvasat fókuszként értelmezhetetlen. Ha a FOCUS fejen értelmezhető volna a +f jegy, csak a DP [*a ruhát*] kaphatna fókuszértelmezést, mivel csak ez áll spec-fej relációban a FOCUS fejjel. Szükségképpen minden +f jegyű elem (DP, köztük a whP) mozog a [Spec, FocusP]-be, a kanonikus rostálási spec-fej reláció létehozása végett, ha a FOCUS fej erős +f jegye értelmezhetetlen, hiszen a jegynek el kell tűnnie.

Ha a wh-névmás +wh jegye is ilyen értelmezhetetlen jegy, akkor e jegyet mindenképpen rostálni szükséges, de csak egyszer. Ezt a technikai megoldást választjuk. Maradt még a +f jegy a wh-névmáson. A magyarban az 1. fejezetbeli adatok szerint a wh-névmás +f jegye viszont értelmezhető (*+interpretable*), mert mindig a mondat szemantikai fókuszának felel meg.

3.3. Puskás (1998) összevet két mondatípust, ahol feltételezhetően az alárendelt tagmondat főnévi csoportját a főmondatba mozgattuk, fókuszpozícióba. Minthogy a fóku-

⁷ Lipták (2001) e kérdő jegyet végig +wh jegynek nevezi, amivel nem sokat segít a terminológiai egyértelműség kialakításában.

szálás F(OCUS) fejbe történő igemozgatást okoz (Bródy 1995a), az alárendelt mondatban az ige megelőzi igekötőjét.

(44) **JÁNOS KÖNYVÉT gondoltam, hogy* [_{INFL} *vesszük* [_V *meg*]].

Mint látható, az ige az INFL fejbe mozgott, és specifikálójának egy fókusz jegyű összetevőt kell tartalmaznia. Ez az összetevő a magyarban nem lehet testetlen (fonológiaiilag üres) elem, ezért a kapott mondat, amelyben ilyen testes (fonológiaiilag realizált) összetevő nincs, agrammatikus.

Testetlenségi tilalom: Minden fókuszhangsúly a mondat végső hangzó formájában valamilyen testes összetevőre kerül.⁸

Az igemozgatás nélküli mondat viszont grammatikus, és mivel nem kötelező az igének mozognia, a gazdaságossági elv szerint (Chomsky 1995) nincs is FocusP projekció, ahová mozoghatna:

(45) *JÁNOS KÖNYVÉT / MELYIK KÖNYVET gondoltad, hogy megvettük már?*

Puskás következtetése az, hogy nem az alárendelt mondat fókuszpozícióján keresztül zajlik le az általa leírt hosszú mozgatus, ám a CP szerepével nem törődik.

3.4. Lipták (2001) viszont kompromisszumot igyekszik teremteni a magyar FocusP és CP különlegességére vonatkozó nézetek és a mondatípus [modalitási] jelölésének (*clausal typing*) általános (ti. a CP-ben) elhelyezkedése között. Chomsky (1995) keretét felhasználva a [Spec, FocusP]-ben helyezi el a wh-névmást. Megállapítja, hogy egy kvantifikáló operátor (Q) köti ezt a névmást, és ez az operátor fonológiaiilag összeolvad a névmással egy Q-wh komplexummá.

E javaslatban közelebbről vizsgálva az egyes jegyek természetét, a +f fókuszjegy a pozíciót megadó jegy, ti. a fókuszjeggyel bíró elem pozícióját jelöli ki. Ilyen elem lehet a DP (nem inherensen fókuszjegyű), és a wh-névmás (inherensen fókuszjegyű). Természetesen el kell számolni azzal a jelenséggel, hogy a magyar FP és CP egymástól távolabb esik, ám ennek dacára a CP +wh jegyét a FocusP-ben tartózkodó wh-névmás szabja meg. Elvileg megoldás lehet a CP ilyen szerepének tagadása, és a FocusP közvetlen összekötése a főmondati igével, ha az F fejen jelenik meg csakugyan a wh-jegy. De már McDaniel (1989) számára is a hatókörjelölésre szolgáló jegy a +wh, amely nála a C[P] jegye is. Akkor pedig C és a wh-névmás között, minimalista leírással élve, wh-jegyrostálás zajlik le, ebben tehát már megjelenik az az összefüggés, amelyet Lipták (2001) fejt ki.

Lipták (2001) modellje tehát:

(46)	[_v [... _t i...]] [_{CP} [_C	[_{FocP} [_{Q-wh} [_{wh}]] _i [_{Foc'} FOC [... _t i...]]]]
	+wh [gyöngye]	+wh
	-ért	-ért
		+f
		+f [erős]
		+ért
		-ért

⁸ A teljesség kedvéért megemlítjük, hogy a spec lehet kitéltetlen, amikor magát az igét hangsúlyozzuk, ám a (47) példa nyilván nem ilyen.

Lipták (2001) a CP és FocusP közötti kapcsolatot a Chomsky (1995) által leírt jegy-mozgatással, azaz hallhatatlan (rejtett, *overt*) mozgatással reprezentálja. A Q-wh (komplex operátor és változóként értelmezendő wh-névmás) és C kötőszói fej között jegymozgatási viszony van a magyarban. Végeredményben a kérdő jegyet hordozó FocusP ezért a CP-t is kérdő jegyűvé teszi. Más nyelvekből ismert, hogy a C fej rendelkezik kérdő jeggyel, vagyis általánosabban ez a fej a mondatának modalitási típusára utal.

3.5. Az egész mondat kérdő volta, vagy általánosabban: a mondat típus jelölése (Cheng 1998) az *az* és *MIT* közötti választásban is megmutatkozik (1.5.), és nem a +f vagy +wh jegy önmagában, hanem a mondat modalitása és a mellékmondatban a főmondati ige szelekciója szabja meg. Igaz viszont, hogy a főmondat kérdő modalitását a mondatban szereplő wh-névmás +wh jegye maga is eldöntheti, a mondatot kérdő típusúvá téve, hiszen a főmondatot nem szelektálja valamely ige. **A mondat típus jelölésére szolgáló jegyre, amely a kérdő +wh jegytől eltérően nem a wh-névmás, hanem a kötőszó (C) jegye, e cikkben m jegyként** hivatkozunk majd. Olyan javaslat már előfordult (Mahajan 1990), amely szerint a wh-névmás kérdő wh-jegye (amely „wh” a magyarban eleve két jegyre, az e célra ajánlott +f pozíciót kijelölő fókuszjegyre, és +wh – a kérdő operátor számára – hatókörijelölő kérdő jegyre oszlik) és a C fej mondat típusjelölő jegye (e cikkben m) különbözik. Amikor az angol m értéke kérdő, azaz a főmondati ige kérdő mondatot szelektál, akkor a wh-névmás a +wh jegyével az angol mellékmondatban egyúttal a mellékmondat kötőszava is. A nem kérdőként szelektált kijelentő/felszólító/felkiáltó modalitású mellékmondatból (például a *think* ige által beágyazott mondatból) vagy a főmondatba mozog a wh-névmás, ez a **hosszú ép wh-mozgatás** a magyarban is lehetséges, vagy nem keletkezik jólformált mondat. A magyar nyelvben viszont – a jegyeloszlás módosítását követelve – több mondat típusban jelentkezik a *hogy* kötőszó, a wh-névmás pedig a FocusP-ben helyezkedik el. A klasszikus értelemben használt +wh jegyet, amely – a szakirodalomban sem mindig következetesen – a pozicionális +f jegy, a kérdő jegy, és a mondat típusjelölő m jegy tulajdonságait együtt testesíti meg, jóllehet az angolban ez nem vet fel problémát, és a generatív irodalomban nagy múltra tekint vissza, a magyarra és hasonló típusú nyelvekre nem célszerű alkalmazni.

4. A részleges mozgatás a puszta rostálás elméleti keretében

4.0. A magyar részleges wh-mozgatás reprezentációjához szükséges jegyeloszlás taglalása (4.1.) után a puszta rostálási modell gyakorlati szükségességét wh-kérdéseken mutatjuk be (4.2.). Elméleti előnyeinek fejtegetése (4.3.) hangsúlyozza a kópiateremtés és láncformálás előnyeit, a részleges wh-mozgatás jelenségének derivációs keretben történő megoldása helyett a reprezentációs modell alkalmazását. A 4.4. alfejezetben ajánlott modell legfontosabb ötlete a főmondat és mellékmondat minden azonos jegyű objektumának összekötése, ezáltal egyetlen LF-beli láncban gyűjtve össze a lexikai egységek széttagolt információját.

4.1. Az előző fejezet nyomán a hagyományos wh-jegy helyett a magyar (és e tekintetben hasonló) nyelvben reprezentációnkban olyan jegyeket kell feltételezni, amelyek nélkül a jelenség teljes magyarozatát nem tudjuk megadni. A mondat típusjelölő m jegynek két értéke van, a kérdő (+m) és a kijelentő/felszólító/felkiáltó/óhajtó (–m). Ez csupán a tárgyunk szempontjából megfelelő felosztás, amely alighanem finomításra szorul később.

Tudniillik az *m* jegyre az óhajtó és (ál)felszólító mondatok tárgyalásakor is szükség lehet, a *bárcsak* kötőszós és feltételes módú ige, a *nehogy* kötőszós és (ál)felszólító módú ige kapcsolatának kifejtésére (e cikkben e témákra terjedelmi okból nem térhetünk ki). A mondattípusjelölés ilyen alkalmazhatósága független érvként szolgál e jegy léteére.

A kérdő névmás két jeggyel rendelkezik, a pozícióra vonatkozó *+f* jeggyel, és a *+M* jeggyel, ez utóbbi jegy utal arra, hogy *MI*-névmás (kérdő névmás) jelenlétében a mondat egésze is kérdő típusú. (Az *az*-expletívum pedig *+f* és *-M* jeggyel.) Az *m* jegy nem azonosítható valamilyen klasszikus főmondat általi CP-szelekcióra utaló *+q* jeggyel sem, egyfelől a FocusP-vel és a főmondat igéjével való kötelező kapcsolata miatt: a FocusP *wh*-névmása befolyásolja. Másfelől azért, mert az *m* jegyet az ilyen CP-beli a hagyományosan *+wh*, vagyis kérdő jegy nélküli, és sok nyelvben – az angolhoz hasonlóan – a szokásos kérdő szórendi szerkezet nélküli visszhangkérdés is tartalmazza. A visszhangkérdés mint kérdő típusú mondat a *+m* jeggyel bizonyára rendelkezik, ezért részleges *wh*-mozgatás is tartalmazhat visszhangkérdést (ld. 1.8.).

Összefoglalva, a *wh*-névmás, C és FOC funkcionális fejek jegyei:

- +q** szubkategorizációs típust jelölő jegy: az ige kérdő mondatot szelektál, amelynek C feje technikailag e jeggyel rendelkezik
- +M** kérdő jegy (kérdő hatókört kívánó elem jegye, de nem adja meg a mellékmondat típusát)
- +m** a mondattípus jelölésére szolgáló jegy
- +f** a kérdésektől függetlenül létező pozíciókijelölő jegy a szemantikailag fókuszjegyű szintaktikai kategóriák számára

A szintaktikai kategóriák és jegyek közötti megoszlás eképpen alakul:

(47)		q	M	m	f
	C fej	+/-	-	+	-
	<i>wh</i> -névmás	-	+	-	+
	<i>MI</i> -expletívum	-	+	+	+
	FOC fej	-	-	-	+
	DP	-	-	-	+/-

A *wh*-névmások általában csak közvetve befolyásolják (**+M**) jegyük által a mondat (**+m**) modalitását. Ennek a két jegynek azonban **nem szemantikai tartalma tér el**, sőt egy mondaton belül **azonos szemantikai tartalmat kell hordozniuk, hanem lokális hatóköre**, mégpedig a *+m* az egész mondatra kiterjed, ezért is tartalmazza a C fej. A *MI*-expletívum pedig saját *wh*-névmássága jogán *+M* jegyű, azonban csakis olyankor jelenik meg, amikor a mondat egésze *+m* jegyű, mert örökli a mellékmondattól a kérdő jegyeket a főmondat. Erre utal a *MI*-névmás *+m* jegye.

4.2. Most a *wh*-kifejezések LF-megjelenését vizsgáljuk meg. A *wh*-elem többszörös kópiáinak el kell tűnniük LF-re, ezt szolgálja a lánccal való összekötésük. Chomsky (1995) jegymozgatása (kb. Bródy (1995b) expletívum-társított csoport (*associate*) szerkezete)

kópiaviszonyt jelent a jegyek között. Tisztán érvényesül az az elv, hogy „*move is covert if optimal*”.

Az általános mondatípusjelölésnél és Lipták (2001) megoldásánál maradván a C fej (is) +M jegyű, és ennek a jegynek is törlődnie kell: *sejtettél, hogy (+M) kit (+M) vesznek fel...*

A következő példában megfigyelhetjük a mondatípus szelektálásának következményeit és a szukcesszív ciklikus mozgató modellel hiányosságát.

(48) *Tűnődöm, [hogy_2 kivel_3 gondolja Pál, {kivel_2} hogy_1 Éva találkozott {kivel_1}]*

A mellékmondati (itt [] jellel kiemelt) tartományban a *kivel* wh-névmás az alsó tagmondatban argumentum, és a legelső tagmondatot kérdő típusúvá teszi. A végső mód (*last resort*) lép életbe: mindegyik láncszemet (kópiát) engedélyezni kell, azaz mindegyik lépésnek van keltője (*trigger*). A *gondol* ige azonban nem szelektál soha kérdő tagmondatot, technikailag a C fej nem +q (vagyis wh) jegyű. Csakhogy ekkor, szukcesszív ciklikus mozgató feltételezve, a CP-ben levő közbülső kópia (*kivel_2*) engedélyezése homályos marad, hiszen a –q (= –wh) nem alkalmas a rostálásra, ezért ennek a lépésnek nincs keltője /trigger/. Következésképp nem kellene mozgató közben megállnia a wh-elemnek ebben a pozícióban, akkor viszont a láncszemek (*kivel_3* és *kivel_1*) között lokális szempontból túl nagy a távolság. Az adott Chomsky (1995) keretben ez a probléma megoldhatatlan.

A *gondol* ige szelekciója azonban miért vonná magával, hogy az alsó tagmondatbeli kérdőszót ne tudjuk értelmezni? Tegyük fel, hogy a +m jegyű másik csomóponttal, a közbülső tagmondat CP-jével, a legfelső wh-kópiával (*kivel_3*) összekötött CP-hez kapcsolódik a C fej (*hogy_1*), és egy olyan lánc képződik, amelyben az egyik m-jegy képes egy másik m-jeggyel összeolvadni. Végül LF-re mindegyik m-jegy (és +M és +f-jegy) összeolvad egy láncban: pusztán rostálás (*bare checking*) (Bródy 1995b szakszava) zajlik le.

Egy másik példával is illusztráljuk a jelenséget: a testetlen *az-* expletívum lehetséges, de a kérdő névmás operátora mindig (fonológiailag) testes; igazolásul megismételjük a példánkat:

- (49) a. *_HÉTFŐN említetted (azt), hogy a legnehezebb munkára választották ki Pált.*
 b. **_Említetted, hogy MELYIK MUNKÁRA választották ki Pált?*

Az utóbbi mondatban olyan lánc nem képződik, amelyben a +m jegy képes egy másik +m jeggyel összeolvadni, és a szerkezet agrammatikus marad. Ugyanez a követelmény az *az-* névmást másképpen érinti: –m jegyű tagmondatokat fűz össze a lánc, és grammatikus szerkezet keletkezik.

4.3. A pusztán rostálás háttérét összefoglaljuk az alábbiakban. Minthogy az információt a lexikonban minden egyes egységben tároljuk, a lexikai egységek a mondatba bekerülve megduplázzhatják az információt. Ezt a duplikációt, amely sérti a teljes interpretáció (*full interpretation*) törvényét, elkerüljük, ha láncformálást végzünk. A láncban a kérdő vagy mondatípus-jelölő jegyek egymáshoz kapcsolódnak, ezzel a többszörös jegykópiákat az LF-ig kiirtjuk. A spec-fej reláció is a lánc kiterjesztett fogalmába fog tartozni.

Vegyük a jól ismert egyeztetést (*agreement*) példának. A V- és NP-jegyeknek, az LF-en az alany/tárgy-ige egyezés ige levő f-jegyeinek nincs értelmezési funkciója, ezért elég az alanyon megjeleníteniük. A rostálási jegyek további kópiáit a teljes interpretáció elve kizárja. Ha Chomsky (1993) közvetítő jegyeit nem is számítjuk, egy olyan rostálási

elméletben (pl. Chomsky 1995), ahol az Agr csomópontnak külön V- és NP-jegyei vannak, az illető jegyeknek LF-en még mindig két kópiája marad. A rostálási elmélet mögött pontosan az az intuíció húzódik meg, hogy a (nem-triviális) láncformálást, derivációs elmélet terminusával a mozgatót, az LF pusztá kimeneti feltételei (*bare output conditions*) kényszerítik ki. Azért formálunk láncot, mert a lexikonban egységenként elkülönülve tároljuk az információt. A lexikai egységek megduplázzhatják a rostálási jegyeket, amelyeknek LF-en nincs létjogosultságuk. Az interpretációs szempontból fölösleges, teljes interpretációt sértő jegyek eltüntetése végett rostálásra lesz szükség. Más megfogalmazásban, az illető jegyek valamilyen összeolvadás révén láthatatlanná válnak, egyetlen LF objektumot alkotva, és ezáltal megszüntetve azt a problémát, hogy több példány marad ugyanabból a jegyből. Például eképpen a mondat valamennyi +M jegye egyetlen LF objektummá válik. Ha ezek több különböző pozícióban helyezkednek el, a pusztá rostálási elméleten belül az összes pozíciónak egyetlen objektummá kell olvadnia LF-szinten, rostálás révén.

A szintaxis tökéletlenségei (*imperfectness*) abból a külsődleges követelményből származnak, hogy az összeépítő rendszer (*computational system*) elveinek alkalmazkodniuk kell a szenzoros-motorikus szerveződéshez, amelyet külsődlegesnek hívhatunk, legalábbis az összeépítés során feltáruló nyelvi magrendszerekhez képest. Ha a tökéletlenségek látszólagosak (Bródy 1997), akkor a mégis megfigyelhető tökéletlenségek a máskülönben tökéletes alrendszerek kölcsönhatásának tulajdoníthatók. Meg kell mutatni, hogy a tökéletességtől azért tér el a szintaxis, mert a tökéletes rendszer szembenáll a külsődleges követelményekkel. Az előző bekezdésben taglaltuk, hogy a mozgató olyan tökéletlenség, amelyet az LF rostálási követelményei kényszerítenek a nyelvi rendszerre.

A mozgató helyett a másolás, kópiateremtés mutatkozik jó alternatívának. A másolás a lexikonhoz szorosan kapcsolódik, mert a lexikai egységek mindenképpen másolási relációban állnak a szintaktikai struktúrán belüli párjaikkal. A másolási reláció ezért nem tökéletlenség (*imperfectness*) Bródy értelmében (Bródy 1995b, 1997).

Csakis a legmélyebben beágyazott kópia foglal el szelektált vagy szelektáló tematikus pozíciót. Ez a törvényszerűség, Bródy (1995b) szerint az általánosított projekciós elv (GPP), garantálja, hogy a láncrelációban nem levő kópiákat ne lehessen valamely lánc tagjának értelmezni. Egy másik elv kimondja, hogy a mozgató műveletet minden esetben valamilyen rostálási relációnak kell okoznia (Chomsky 1995): a végső mód (*last resort*) elve. Egy reprezentációs elméletben ez úgy fogalmazható meg, hogy egy láncban a rostálási reláció jogosítja mindegyik gyökérpozíción (*chain root* vagy *tail*) kívüli láncpozíciót. A teljes interpretáció elvének kielégítéséhez az egyes pozíciókban levő elemek jogosítása elengedhetetlen. A GPP szerint szelekciós reláció csakis gyökérpozíciót fog jogosítani. Más pozíciókat tehát csakis a rostálási relációk fognak jogosítani, ha feltételezzük, hogy nincs másfajta jogosítás. A végső mód elve tehát nem a mozgató stipulált tulajdonsága, hanem a teljes értelmezés különleges esete.

A pusztá rostálás mechanizmusa szerint akkor, ha kiterjesztett értelmű lánc (amelyben a spec-fej reláció is a lánc részzakasza Bródy (1997) alapján) révén az egyik funkcionális (pl. +M vagy +f) jegyet tartalmazó csomópont egy másik ugyanilyen csomóponttal összeolvadhat, akkor képes arra, hogy egyetlen láncban a mondatstruktúra valamely más pontján levő ugyanilyen funkcionális jeggyel rendelkező csomóponttal – például egy wh-névmással – is összekapcsolódjon. Ezért az eredetileg az illető funkcionális jegyet nem tartalmazó

A +M/m jegynek a szemantikailag egyetlen kérdésben több példánya van jelen. A teljes interpretáció követelménye miatt a +M/m jegyeknek egyetlen szintaktikai objektummá kell összeolvadniuk LF-en (ld. 4.3.). Ez úgy valósítható meg, hogy mindkét wh-csoport egy olyan láncot alkot, amelyben az egyik láncszem a főmondati, ill. mellékmondati C fejjel rostálási relációba lép, és ezek a C fejek egymással is összekapcsolódnak. Ha az illető funkcionális fej, itt a C, képes rostálási tartományában (*checking domain*) morfológiailag elkülönült, fejen kívüli elem jogosítására, az XP-láncok esetében az XP – itt a wh-csoport – a fejen kívüli specifikáló pozícióban fog elhelyezkedni. Ha ez a C fej gyöngye +M jegyet tartalmaz, mint a magyarban, csak rejtett lánc keletkezik az FP és CP között, és a wh-kópia csak a [Spec, FP]-ben van jelen nyíltan (mindkét tagmondatban).

Az alsó láncszakaszban a MI-expletívum a beágyazott mondat C fejével áll lánckapcsolatban. A főmondatbeli *fél* ige azonban nem szelektál soha +q tagmondatot, technikailag a C fej –q jegyű, és ennek következtében a mellékmondat szelekció útján nem is +m jegyű. Ezáltal a beágyazott mondat -m szelektáltsága azt jelenti, hogy a mellékmondat nem interpretálható kérdő mondatként, noha belső szerkezete szerint kérdő mondat (ahogyan technikailag a +M jegyű elemeinek láncja reprezentálja). Az a lehetőség, hogy a főmondat lehessen kérdő típusú, nyitva maradt. A mellékmondattól eltérően a főmondat (technikailag a C jegye) nem lexikailag szelektált, hanem általában két módon dől el mondattípusa. Vagy a mellékmondat jegyének öröklése dönti el, azaz automatikusan teljesül, ha egy +M jegyű elem, a MI-expletívum közvetíti e jegyet, ezért ez a +M jegy egyúttal +m jegy is, és aktiválja a CP-t. Vagy pedig az dönti el, hogy a mondat saját belső szerkezete (beleértve intonációs struktúráját is) eleve kérdő (e második esetre az 5.5. alfejezetben visszatérünk.)

A *fél* ige szelekciója nem vonja tehát magával, hogy az alsó tagmondatbeli kérdőszót, amely a CP-ben +M jegyét egyezteteti a C fejjel, ne tudjuk értelmezni, ha a +M/+m jegyű másik csomóponttal, a legfőbb kópiával (MI-expletívum) kötődik össze a beágyazott mondat C feje: ez a főmondati lánc vége. A MI-expletívum FocusP-beli megjelenése aktiválja a CP tartományt, amely a mondattípus szempontjából ezért +m lesz. Ez a +m jegy most már a főmondati lánc közös jegye, ezért az ebbe a láncba kapcsolódó mellékmondati C feje is. Ezt a +m jegyet azonban csak egy felső mondattal való láncformálásból kaphatta meg a C, és vele a mellékmondat is, hiszen a C fejen keresztül a mellékmondati lánchoz csatlakozik a főmondati lánc. Ha még volna egy harmadik, felsőbb tagmondat, annak számára e két tagmondat kívülről egyetlen kérdő egységként jelenne meg. Ez utóbbi jelenséget a +m jegy automatikus terjedésének tekintjük.

Figyelembe véve a 4.3. alfejezetben taglalt elméleteti keretet, a „végső mód” mozgatás alkalmazását végig indokolja – pusztán rostálásról lévén szó – az, hogy az alsó tagmondat láncja összeépül a főmondatéval, a két lánc csatlakozási pontja a mellékmondat C feje. Ezzel választ adunk a mozgatás, annak oka, valamint a CP kapcsolatára: **a mondattípus-jelölő +m jegyet tartalmazó egyetlen lánc az egyes wh-elemek egyetlen kérdéssé való összekapcsolódását képviseli; a mellékmondat +M jegye is a +m jeggyel azonos szemantikai tartalmat fejezi ki; a +m egyúttal az egyes wh-elemek operátori hatókörét is jelzi: az egész mondat fölött van hatóköre a kérdő szintaktikai objektumnak, amelyet lánc reprezentál.** Ez az indirekt függőségi elmélet (vö. 2.2.) szintaktikai-szemantikai párhuzamossági tételével teljes összhangban van, ám az elmélet „kettős kérdés” szemléletének nélkülözhetetlen javítása megtörtént.

5. A reprezentáció érvényessége

5.0. Kommentárokból fogjuk taglálni a reprezentáció alkalmazhatóságát a magyar példák elemzésére, valamint azokat a következtetéseket és jóslatokat, amelyek e modell alapján a magyar wh-mozgatásra tehetők, kiemelve azokat, ahol ez a reprezentáció különbözik más modellektől. Elemzések következnek a közbülső mondatok MI-expletívumának kötelező voltáról és a CP tartomány aktiválásáról (5.1.); a hasonmás wh-mozgatásról, valamint a főmondati ige argumentumstruktúrájának, a hasonmás wh-mozgatásnak, és az *-e* partikulás mondatoknak szerves kapcsolatáról (5.3.); a többszörös kérdések tulajdonságairól (5.4.); a kérdő főmondat és a parazita részleges wh-mondat kapcsolatáról (5.5.). Végül kifejtjük, hogy a magyar nyelv lexikona aligha tartalmaz expletív kérdő névmási lexikai egységet (5.6.).

5.1.1. A legfölső (mátrix) [Spec, CP]-re nézve találó jóslatokat tesz a fönti reprezentáció, míg Lipták (2001) például nem, Horváth (1998) pedig csak speciális szempontból (a felnyalábóló *pied-piping*) mozgatás és wh-névmások abszorpciójának kérdése során) foglalkozik e témával. A főmondat lehet inherensen kérdő mondat típus, azaz inherensen kérdő jegyű elem található benne, vagy úgy válik kérdővé, hogy örökli a mellékmondattól a kérdő jegyet. Reprezentációink szerint az egyetlen láncban történő ilyen jegymozgás nemcsak lehetséges, de szükséges is. Erről gyakorlatilag az tanúskodik, hogy a legbeágyazottabb MI-expletívumot tartalmazó tagmondat fölött az *m* jegyet egy-egy wh-névmás fogja expletívumként megjeleníteni a reprezentációkban alkalmazott láncban.

Két jogos kérdés merül fel, amelyekre kicsit később fogunk válaszolni. Az egyik az, hogy hogyan maradhatna ki MI-expletívum a közbülső mondatokban. A másik pedig az, hogy mindig valamilyen expletív wh-névmás helyezkedik-e el ezekben a fölsőbb tagmondatokban.

5.1.2. Az *+m* jegy a mondat típus kérdő jelöltségének hordozója, szemben a jelöletlen nem kérdő *-m* alternatívával. Ezt az intuíción keresztül kiterjeszti és magyarázza a javasolt reprezentáció. A mondat típus minősége a CP-n múlik, de csak a FocusP aktiválása, és a kettő közti lánc révén keletkezik a megfelelő jelöltség. A magyar nyelv sajátossága éppen az, hogy wh-névmása a *+f* jegye miatt és a C fej gyöngye *+M* jegye miatt nem tartózkodhat máshol, mint a FocusP-ben, és automatikusan aktiválja a CP mechanizmusát a modell által ábrázolt módon. Szerepet játszik-e a folyamatban a névmás fonológiai alakja? Az 1. fejezetben rámutattunk, hogy a kérdő névmás mindig testes, míg az *az-* mutató névmás olykor nem testes formában jelenik meg, és ekkor alighanem a VP-ben áll, ahol nem aktiválja a CP-t.

- (52) a. *(HÉTFŐN) említetted (azt), hogy a legnehezebb munkára választották ki Pált.*
 b. **(MIT) említettél, hogy MELYIK MUNKÁRA választottad Pált?*

Ámde a fókuszpozícióban csak testes alakban jelenhet meg az *az*-expletívum, és ilyenkor a CP-t *-m* jeggyel aktiválja.

- (53) *AZT említetted, hogy a legnehezebb munkára választottad Pált.*

Ez viszont a fókuszpozícióra vonatkozó testetlenségi tilalomra (3.3.) vet új fényt, tudniillik úgy fest, hogy csak testes elemek (láncai) aktiválhatják a CP-t. Az olyan modellekkel, ahol a fókuszjelenség elsősorban fonológiai, PF-jelenség, ez a tény nem összeegyeztethetetlen,

tüzetes kutatása mind fonológiai, mind szintaktikai oldalról a modell érdekes módosítását eredményezheti.

E tényeket az automatikusan hierarchikusan fölfelé történő m-jegy terjedéssel párosítva az már következik, hogy a testes közbülső expletív névmás hiánya lehetetlen, hiszen a testes (ép vagy expletív) wh-névmás mindig aktiválja a CP tartományt, és az m-jegy a láncban automatikusan terjed.

(54) *Mit_i gondolsz, hogy *(mit) olvasott Pál, hogy kit_i választottak titkárnak (K_i)?*

Tehát az eddigiek alapján az a válaszuk arra a kérdésre (5.1.), hogy hogyan maradhatna ki az expletívum a közbülső mondatokban, az, hogy ezt az opciót, a nyelvi adatokkal teljes összhangban, az általunk ajánlott modell nem engedi meg. Azt az 5.5. alfejezetben vizsgáljuk meg, hogy az expletívum fogalmát a mellékmondat szempontjából kell értelmezni, ami magának a fogalomnak az átértelmezését is magával vonja.

Megmutatható továbbá, hogy csakugyan az lényeges, hogy a CP tartományon keresztül vezet a lánc, mert csupán az FP aktiválása, testes elemmel történő kitöltése egyáltalán nem változtat a **MI-expletívum** nélküli mondatok helytelenségén:

(55) **MIT gondolsz, hogy PÁL mondott, hogy MELYIK MUNKÁT kapta meg a cég?*

Ezért a főnti MI-expletívum ismétlődését csupán a fókuszra vonatkozó fonológiai jólformáltsági okokra vagy az FP aktiválásának szükségességére visszavezető modellek nem fognak sikerrel járni.

5.2.1. Emlékezzünk vissza, hogy az ép wh-névmás hiányában (ld. az *-e* partikulát tartalmazó eldöntendő kérdést főnt) nincs az expletívum engedélyezve. Éppen ezt ábrázolja az ajánlott reprezentációnk is: **ha nincs lánc az alsó tagmondatban, a főmondati lánc sem tud ehhez a nem létező lánchoz kapcsolódni. Akkor pedig nem örökölheti annak +m jegyét sem, amelynek hiányában az egész szerkezet jogosítatlan (unlicensed) marad.** Ilyen jóslást az összehasonlított modellek közül egy sem tehet. Ez akkor is igaz állítás, ha valamilyen módon egy MI-expletívumot mégis a lánc tetőpontjára (*chain top*) tudunk illeszteni, mint az alábbi elgondolkodtató példákban. A következő mondat nem azt jelenti, hogy ‘hiszed vagy nem hiszed’, azaz nem főmondati eldöntendő kérdés.

(56) *[?]Hiszed/Emlékszel (arra), hogy elrejtették-e a szerzetesek a kincset?*
[SM (=elrejtés) hiszed...]

Akkor pedig ez főmondatra kiterjedő hatókörrel rendelkező mellékmondati kérdés, ezért olyan formában is megfogalmazható (WH jelöli a hiányzó kérdőszó pozícióját), hogy

(57) *Mit gondolsz [arról], hogy WH elrejtették-e a szerzetesek a kincset?*

Még precízebben kifejtve:

(58) a. *Mit gondolsz [arról a kérdésről], hogy elrejtették-e a szerzetesek a kincset?*
b. *Mire emlékszel [azzal a kérdéssel kapcsolatban], hogy elrejtették-e a szerzetesek a kincset?*

E mondatok grammatikusak. Közismert viszont, hogy a hatókörjelölő expletív *MI*-névmás és a mellékmondati wh-névmás kapcsolata nélkül a részleges wh-mozgatás

agrammatikus. Ezért ezt a típust csak **hasonmás részleges mozzgatásnak** tekinthetjük, az e típusban szereplő mondat jelentése pedig:

- (59) a. *Arról a kérdésről, hogy elrejtették-e a szerzetesek a kincset, mi a véleményed?*
 b. *Azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy elrejtették-e a szerzetesek a kincset, mire emlékszel?*

Megerősíti ezt a gyanúkat az az illető kérdésre adott felelet, amely szintén tartalmazza az illető mellékmondatot, ám a főmondat itt kijelentő, azaz nincs köze a kérdésekhez.

- (60) *A történész semmi újat sem gondolt arról a kérdésről, hogy elrejtették-e a szerzetesek a kincset.*

5.2.2. Különösebb figyelmet nem szenteltünk még annak a kérdésnek, hogy a főmondati ige szemantikai argumentumstruktúrája, a tárgyalt wh-szelekciós megköötésen túl, hozzájárul-e a részleges wh-mozgathoz. A következő példák tanúskodnak arról, hogy a részleges wh-mozgathoz esetében a válasz: nem. Ez a tulajdonság igen jellemző a részleges wh-mozgathoz, szemben például a hosszú ép wh-mozgathoz, amelyhez megfelelő hídigé (pl. *gondol* vagy *mond*) szükséges, amely az ilyen hosszú mozgathoz (66) engedélyezi.¹⁰

- (61) a. *Mekkora díjat gondoltál/mondta/vártál/olvastál, hogy fizetniük kell a fűtésért?*
 b. *Mit vártál/olvastál/gondoltál/mondta, hogy MEKKORA összeget fizetnek a fűtésért?*

Ha tehát az expletívum használatát nem érinti az állítmányok szemantikai tulajdonsága, akkor az igazi részleges wh-mozgathoz minden mellékmondati tárggyal járó állítmánnyal alkotott mondatban grammatikus. Ezzel indirekten bizonyítható, hogy a következő, első látásra rejtélyes minimális mondatpárokból ((62a,b) szemben (63a,b)-vel a második csupán hasonmás részleges wh-mozgathoz lehet:

- (62) igazi részleges wh-mozgathoz
 a. *MIN/MITŐL lepődtél meg, hogy KIT látott Éva?*
 b. *MINEK örülsz/MITŐL félsz, hogy KI marad le az értekezletről?*
- (63) hasonmás részleges wh-mozgathoz
 a. ***MIN/**MITŐL lepődtél meg attól, hogy WH látott-e Éva?*
 b. ***MINEK örülsz/**MITŐL félsz attól, hogy WH lemarad-e az értekezletről?*

(63a) szándékolt olvasata: ‘MIN lepődtél meg attól a kérdéstől, hogy látott-e Éva?’

(63b) szándékolt olvasata: ‘MIN lepődtél meg attól a kérdéstől, hogy lemarad-e az értekezletről?’

A második (69) mondatstruktúra e párokban azért agrammatikus, mert az expletívum olyan „wh-lánc” tetején áll, amelynek nincs ép wh-eleme, szemben az első példával. A hasonmás szerkezet keletkezése pontosan azt a ritka argumentumstruktúrát követeli meg, amely olyan, mint a *gondol*, *hisz*, *mond* igéé, egyébként, például a *meglep*, *örül*, *aggódik*, *fél* stb.

¹⁰ Szemantikai argumentumstruktúra szempontjából nem teljesen egységesek a hídigék. Továbbá a mellékmondati modalitás is szerepet játszik a hosszú ép wh-mozgathoz jóformáltságában. Ezeket a kérdéseket nem tárgyaljuk.

ige mellett, a perdöntő alternatív olvasat ('arról a kérdésről, hogy') egyáltalán nem létezik, és ezért a hasonmás részleges mozgató agrammatikus lesz.

5.3.1. Következik e szerkezet helytelenségéből az is, hogy az ilyen mondatok egy másik, szintén részleges wh-mozgatóra emlékeztető homoním szerkezetben az *-e* kérdő partikula nagy hatókörét sem fogják jelenteni.

(64) ***Minek örülsz/**Mitől félsz, hogy Pál megveszi-e a kertet?*

Szándékolt interperetáció = 'Örülsz-e annak/Félsz-e attól, hogy Pál megveszi a kertet.'

Az egyszerűség kedvéért a mondatnak ezt az olvasatát is e hasonmás részleges mozgató egy másik alfajtajának tekinthetjük, hiszen éppen úgy a lánc tetőpozíciójában olyan **MI-expletívum** áll, amely a lánc egyedüli wh-eleme.

5.3.2. Ez a mellékesnek tűnő – és szakirodalomban alig érintett – jelenség általános nyelvészeti szempontból is illő figyelmet érdemel, mert a kérdőszavas és kérdőszó nélküli mondatok rendszerére nézve két dolgot tár fel.

1. A kérdő mondatot szelektáló főmondati ige alá beágyazott *-e* partikulás kérdő mondat grammatikus (lásd az alábbi minimális párt). Az *-e* kérdő partikula tehát rendelkezik +m jeggyel.

(65) *Kérdeztem/*Olvastam, hogy Pál vásárolt-e cipőt?*

Mindenképpen fel kellene tételeznünk, hogy a +m jegyen túl van más módja is a kérdő mondat jelölésének (modellünkkel szemben), illetve a +m jegy csak a kérdőszavas mondatok jegye, ha nem fogadnánk el, hogy az *-e* partikula is rendelkezik +m jeggyel.

2. Az *-e* partikula bizonyára nem rendelkezhet nagy kérdő hatókörrel, ezért nincs szüksége expletívum általi jogosításra. A főnti csakis *gondol/hisz* típusú argumentumszerkezettel keletkező grammatikus hasonmás szerkezeteket inkább szintaktikai és szemantikai szempontból hiányosnak tekintjük, de kétségtelenül a nagy hatókör jelölésének esetével állunk szemben. Ennél erősebb állítást is tehetünk a hasonmás részleges wh-példáink nyomán: ilyen nagy hatókör a megszokott, általunk kínált lánc révén nincs az *-e* partikula számára, bár bizonyos igék mellett ezt a szemantikai értelmezést megkaphatja. Mindez erősen sugallja, hogy a kérdő névmáson kívül a magyar nyelvben nincs más elemnek szintaktikailag átlátszó nagy kérdő hatóköre.

Az *-e* partikula hatókörével kapcsolatos különleges hatóköri jelenség a javasolt reprezentációnkat nem vonja kétségbe, ám jele annak, hogy a kérdő jelenségek teljes (*-e* partikulát bevonó) körét csak egy (jövendő) módosítással lehet lefedni, illetve az *-e* partikulás kérdő mondatok hatókörét szemantikai és nem szintaktikai elemzéssel lehet megoldani.

5.4. A többszörös kérdés (több kérdő névmás mozog egy helyi tartományban) és expletívum közötti kapcsolat a többszörös kérdések természetét jól megvilágítja. A többszörös kérdésekkel kapcsolatban kialakult álláspont szerint (Beghelli 1997) a felső wh-névmás egy DistP-ben helyezkedik el, míg az alsó wh-névmás egy ShareP-ben. Ez utóbbi projekció a magyar FocusP-nek feleltethető meg. Az angolban a DistP a CP (a legmagasabb szintaktikai pozíció) és a kérdő wh-névmás szokásos pozíciója alatt helyezkedik el, ezért

nem lehetséges, hogy az univerzális kvantor értelmű wh-névmás a nyílt szintaxisban a valódi kérdő értelmű névmás fölé kerüljön. Hatóköri kétértelműség mutatja, hogy testetlen (*covert*) mozgatással előállhat egy univerzális kvantor > wh-névmás sorrend. A mozgásnak nyíltan (*overt*) kell lennie, ha a Dist fej erős jegyet tartalmaz, mint a magyarban, de jegymozgatás is elég, ha ez a jegy gyöngé, mint az angolban. Tárgyunk szempontjából azt fontos megfigyelnünk, hogy a DistP-ben álló wh-névmás ép, és csak a ShareP/FocusP-beli wh-névmás lehet expletív. Szemantikai olvasata párok listája (például személyek és időpontok, ill. személyek és helyek alkotta pároké az alábbi mondatokban).

többszörös kérdés egyszerű mondatban

(66) [_{DistP} KIVEL [_{ShareP/FP} MIKOR legyen a találkozó]]?

többszörös kérdés részleges wh-mozgatással

(67) [_{DistP} KITŐL [_{ShareP/FP} MIT kértél, hogy HOL legyen a találkozótok]]?

Minden ilyen esetben az ép névmás a főmondatból származik, ezért az expletív MI- névmás hatóköre nem vonatkozhat rá. A kvantor hatóköri szabályainak megfelelően a MI- névmás tehát nem helyezkedhet el soha a DistP-ben.

(68) * [_{DistP} MIT [_{ShareP/FP} KITŐL kértél, hogy MIKOR legyen a találkozó]]?

A többszörös kérdés jellemzője, hogy nincs DistP szerkezet, ha nincs semmilyen elem a ShareP/FocusP-ben. A főmondati expletívummal lánckapcsolatban levő mellékmondati wh-elemek szemantikailag teljes értékűen szerepelnek a főmondati ShareP/FocusP pozíciójában. Különösen lehetetlen az ilyen szerkezet magyarázata egy indirekt elmélet számára, ahol két különböző kérdést feltételezünk, amelyek közül a mellékmondati individuumokra, a főmondati pedig propozícióra vonatkozik (lásd 2.2.).

A mellékmondati többszörös kérdésre vonatkozó MI- névmás mindkét pozícióra, a DistP-re és ShareP-re együtt vonatkozik. Ha feltételezzük, hogy mindhárom névmás az m jegyet tartalmazó közös láncba tartozik, nyilvánvalóan hatókörjelölőként egyetlen expletív MI- névmás elegendő a láncon szereplő minden ép wh-névmás számára. Másfelől csak egyetlen mondatrész, azaz egyetlen lánccsém kerülhet fókuszba, **a fókusz többszörös kitöltése lehetetlen, ugyanis a magyarban az F fejen lévő +f jegy értelmezhetetlen, és ezért az első +f jegyű összetevőt odavonva a jegy törlődik.** Ez szintaktikai oldalról támasztja alá, hogy csak egyetlen fókuszált lánccsém lehetséges; **ha** reprezentációnk szerint **egyetlen lánccsém van, ez triviálisan teljesül.**

(69) MIT gondolsz, hogy KIBŐL MI lesz? = *KIBŐL gondolod, hogy MI lesz?/*MIT gondolsz, hogy KIBŐL lesz?

Még annyit fűzünk hozzá, hogy az egyetlen lánccsém képviseli a wh-objektumok egy egységként való viselkedését ebben a modellben. Ezt jól tükrözi az a szemantikai értelmezés, amely szerint nem külön van hatóköre a két kérdőszónak a főmondat fölött, hanem együtt:

LF-reprezentáció

(70) KIBŐL MIT gondolsz, hogy lesz?

5.5. A kérdőszó (pl. MI-expletívum) nélküli főmondatot és kérdőszavas mellékmondatot tartalmazó szerkezet definíciónk szerint ugyan nem részleges mozgatus, hiszen a wh- névmás hatóköre szűken a mellékmondatra vonatkozik, főmondati expletívum sincs, de jól rávilágít az expletívum helyére a szintaktikai rendszer egészében. Modellünk révén megérthetjük azt az eddig nem magyarázott nyelvi adatot, hogy a MI-expletívum nélkül is lehet grammatikus a mondat, éspedig akkor, ha a főmondat kérdő. Kiemeljük, hogy **az általunk feltételezett pusztá rostálási modell a részleges wh-mozgatus magyarázatára nem a wh-névmások és/vagy expletívumok kapcsolatát írja elő**, habár a részleges mozgatusnál gyakorlatilag erre lesz szükség. **Csupán annyi a megkötés, hogy az +M/+m jeggyel rendelkező elemek egyetlen szintaktikai objektumban** (egyetlen láncban) **helyezkedjenek el**. A magyar nyelv (szláv, neolatin nyelvek) a szintaktikailag sokszor azonos kijelentéssel szemben képes csupán intonációval kifejezni az eldöntendő kérdést. Ezért a főmondatban az eldöntendő kérdés intonációjával grammatikus mondatot nyerünk expletívum nélkül is.

A +m jegyek éppolyan láncot alkotnak, mint a részleges mozgatuskor, és a főmondati CP is +m jegyet kap, vesd össze a kérdő szó nélküli és MI-expletívumos főmondatot:

(71) *Hallottad, hogy mit_i említett Pál, hogy kit_i választottak titkárnak (K_i)?* <eldöntendő intonációval a főmondatban>

(72) *Mit_i gondolsz, hogy mit_i említett Pál, hogy kit_i választottak titkárnak (K_i)?*

Mivel csupán a **mellékmondat tekintetében expletívum** a MI-névmás, az inherensen kérdő főmondat, amelynek ép wh-névmása válik a mellékmondat hatókörjelölő expletívumává, teljesen beleilleszkedik a modellbe. Az egyetlen láncban az is természetes, hogy az egyetlen felső mondatba, akár közbülső mondatokon át az ilyen lánc a leírt parazita módon is átvezethet eképpen:

(73) *MIT gondolsz, hogy mikor mondta, hogy mit remélt, hogy MELYIK MUNKÁT kapja meg a vállalat?*

(74) *MINEK örülsz, hogy kivel közölte, hogy mit szeretne, hogy MELYIK MUNKÁT kapja meg?*

Ez a **parazita részleges wh-mozgatus**, ahol egy ép wh-névmás saját hatókörének jelölésére egy más tagmondat ép wh-névmását használja fel parazitaként, szemben a gyakoribb fajtával, ahol a MI-expletívum szolgál ilyen célra. Modellünk feltárja, hogy az ilyen szerkezetek létezése a részleges wh-mozgatus központi tulajdonságát bizonyítja, hiszen voltaképpen **minden részleges wh-mozgatus mellékmondati MI-névmása a főmondati névmással alkotott láncból szerzi a +m jegyet, és hatókörét a főmondati MI-névmás pozíciójából jelöli ki, azaz parazita**.

A fönti példák arról is tanúskodnak, hogy egy szemantikailag üres MI-expletívum szerepel akkor, ha nincs a főmondatnak magának is kérdőszava. Semmilyen testetlen elem (az az- névmás sem) nem tud a FocusP-ben megjelenni, és ezért a CP tartományt nem aktiválja (5.1.). A fönti példák főmondati ép wh-névmásai pontosan ezt a funkciót teljesítik a mellékmondat számára, ezért a láncban több expletívum, egy immár fölösleges MI-expletívum nem jelenhet meg.

Ez az elemzés most már együtt ad választ az 5.1. alfejezetben felvetett két kérdésre, tudniillik, hogy mindig kötelező-e az expletívum jelenléte, és mindig expletívum helyezkedik-e el a közbülső mondatokban. A válasz mindkét kérdésre: igen, de ez az expletívum lehet a főmondat szempontjából ép wh-névmás is a szemantikailag üres MI-expletívumon kívül. Ha minden részleges wh-mozgatás parazita, a MI-expletívumot és ép névmást tartalmazó wh-mozgatás közötti különbséget úgy is megragadhatjuk, hogy az az expletívumok létezésének témájához is jelentősen hozzájárulhat.

5.6. A pusztá rostálás felhasználása a részleges mozzatások magyarázatára nem zárja ki az expletívum fogalmának – szemantikailag üres lexikai egység – átértelmezését. Azt tapasztalhatjuk, hogy az expletív *MI*-alakja nem mindig ahhoz a bővítménytípushoz (általában tárgyi mellékmondat) illeszkedik, amelyre elvileg utalna. Például tárgy helyett módhatározó és helyhatározó argumentumra utaló expletív formák jelennek meg:

(75) *Hogy(an) érzed, hogy MELYIK VERSENYZŐ fog nyerni?*

(76) *Úgy érzem, hogy a legmagasabb versenyző fog nyerni.*

(77) *Mit érzel, hogy MELYIK fogad fáj?*

Idiómaként:

(78) *Hová gondolsz, barátocskám, hogy HÁNYSZOR telefonáljak még?*

E fönti példák azt illusztrálják, hogy nincs fonológiai, szintaktikai és szemantikai szempontból egyetemes kötelező expletív elem. Gyanús tehát, hogy a magyar lexikon csakugyan tartalmaz-e olyan elemet, amely expletívum szerepet és csakis ilyen szerepet tölthet be, mint ahogyan az angol *there* az EPP jegyek (alanyi és tárgyi is) megjelenítésére.

Vegyük példának egy hipotetikus +f jegyű expletívum lexikonbeli létezését. A +f nem inherens jegy, mert ilyen jelölést a lexikonban nem kaphatnak a lexikai elemek (félretéve a fókuszpartikulákat, pl. a *csak* szót). Ha tehát a lexikonban van expletívum egyáltalán, akkor az az expletívum sem +f jegyű a lexikonban. Ezt a +f jegyet majd a numeráció során adjuk hozzá a lexikai elemekhez, legalábbis az alulról fölfelé építkező modellben (Selkirk 1986). Ha pedig a +m jegyű expletívum lexikonbeli létezésére gondolunk, azt a jegyet örökli valamely alsóbb tagmondatból a közös láncban a MI-expletívum elméletünk szerint. Ezek az érvek egyáltalán nem támasztják alá a magyarban egy lexikonbeli expletívum létét. Akkor tehát csakis a deriváció során valamely nem expletív elem veheti fel az expletívum szerepét (akár derivációs, akár reprezentációs elméletet használunk). E mellett az erős állítás mellett fogunk érvelni röviden.

Ismételjük, hogy a pusztá rostálási modellben minden wh-kópia egyetlen láncban helyezkedik el, és szükség van egy olyan láncra, amely szintaktikai megfelelője az egyetlen szemantikai kérdésnek. Ekkor technikai apparátusként jegymozgatásra szükség van, legalábbis bizonyos láncszakaszon. Ám a jegyek mozzatásának nem előfeltétele az, hogy expletívum legyen.

Éppen fordítva: **a jegyek megléte mindenképpen szükséges, és az adott szintaktikai (és fonológiai) szabályoknak engedelmessé a jegynyalábot megformázzuk (*spell out*) valamilyen fonológiai, éppen MI-expletívum alakban. Ez erős hasonlóságot mutat a parazita részleges mozzatás tulajdonságaival abban a tekintetben, hogy a meglévő**

+m jegyet a láncban egyszerűen megjelenítjük egy már meglévő ép wh-névmáson. Ha a fenti példák főmondatainak *hogyan* és *hová* névmásait parazita részleges mozgatás expletív névmásaként elemezzük, már csak egy logikai lépést kell megtenni ahhoz, hogy kijelentsük, a csak expletívum szerepű wh-névmások – a MI-expletívumok – sohasem lexikonbeli expletívumok, hanem a parazita részleges mozgatás elfajzott (*degenerated*) ép wh-névmásai. Elfajzott eseten azt értjük, hogy az eredeti főmondati ép kérdőszóként a szemantikai értelmezés számára ezek a névmások üresek, elsődlegesen hatókörjelölővé váltak.

Amennyiben ragaszkodunk ehhez a gondolatmenethez, hozzáfűzhetjük, hogy az angolban nem azért nincs részleges wh-mozgatás, mert az expletívum nincs meg, ahogyan McDaniel (1989) állítja, hanem azért, mert nincs olyan lehetőség, hogy a hatókörjelölő jelenlétében az ép wh-névmás a mellékmondatban maradjon, mint azokban a nyelvekben, ahol erre van mód. Az angol CP C feje (a fonológiai megformázása (*spell out*) a *that*) ugyanis olyan jegyet tartalmaz, amely nem egyeztethető a wh-névmás m (kérdő típus) jegyével, azaz –m (nem kérdő típusú mondat) jegyet.

6. Összefoglalás

A puszta rostálás során, amely azon az elven nyugszik, hogy az azonos jegyek egy szintaktikai objektumhoz tartozzanak, sikerül a különböző tagmondatokban található kérdőszavakat egyetlen szintaktikai és szemantikai objektumként kezelni. Az LF-beli ilyen értelmű interpretáció egy vele párhuzamos szintaktikai reprezentációt kap. A mellékmondati és főmondati lánc összekapcsolódása lehetővé teszi egyetlen kérdő +m jegyű objektum létrehozását, amely magába foglalja mind a wh-névmásokat, mind a mondat fejének tekintett C fejet. Modellünk (4.4.) a direkt és indirekt elmélet (2.2.) előnyeit hátrányaik nélkül egyesíti.

A modell alapján több lényegi állítást tettünk fejtegetéseink során.

- I. A főmondatban [a viszonylagos főmondatokban, a közbülső tagmondatokban] is ugyanolyan mondat típus van, mint az alárendelt mondatban. Vagy eleve egyezik a két mondat típusa, vagy jegyöröklés hozza létre az egyezést.
- II. A főmondat lehet inherensen kérdő mondat típus, azaz inherensen kérdő jegyű elem található benne, vagy úgy válik kérdővé, hogy öröklí a mellékmondattól a kérdő jegyet.
- III. A főmondat más mondatnak történő alárendelések a +m öröklése (ezáltal típusazonosság keletkezik) a felső tagmondatokban ismét végbemegy („fölfelé terjedés”), külön mechanizmus nélkül. A CP tartományon keresztül vezet a lánc, mert csupán az FP aktiválása, testes elemmel történő kitöltése egyáltalán nem változtat a MI-expletívum nélküli mondatok helytelenségén.
- IV. Minden részleges wh-mozgatás parazita, sőt, a főmondat kérdő névmásai a parazita részleges mozgatás expletív névmásaiaként képesek funkcionálni. Ezért a csak expletívum szerepű wh-névmások – a MI-expletívumok – sem lexikonbeli expletívumok, hanem a parazita részleges mozgatás elfajzott ép wh-névmásai, amin azt értjük, hogy ép kérdőszóként a szemantikai értelmezés számára ezek a névmások üresek, elsődlegesen hatókörjelölővé váltak.

- V. Mindig kötelező az expletívum jelenléte, és mindig expletívum helyezkedik el a közbülső mondatokban, ám ez az expletívum lehet a főmondat szempontjából ép wh-névmás, amely fölöslegessé teszi még egy, szemantikai szempontból csupán hatókörjelölő névmás megjelenését.
- VI. A mellékmondati többszörös kérdést tartalmazó láncban elhelyezkedő MI-névmás mindkét pozícióra, a DistP-re és ShareP-re együtt vonatkozik. Mindhárom névmás az *m* jegyet tartalmazó közös láncba tartozik, nyilvánvalóan hatókörjelölőként egyetlen expletív MI-névmás elegendő a láncban szereplő minden wh-névmás számára. Ha reprezentációknak szerint egyetlen lánc van, akkor triviálisan teljesül az a független érvként szolgáló megkötés, hogy csak egyetlen láncszem kerülhet fókuszba, a fókusz többszörös kitöltése lehetetlen, ugyanis a magyarban az *F* fejen lévő *+f* jegy értelmezhetetlen, és ezért az első *+f* jegyű összetevőt odavonva a jegy törlődik.

Erős állításokat tehetünk a hasonmás részleges wh-mozgatás vizsgálata nyomán:

- VII. Az expletívum használatát nem érinti az állítmányok szemantikai tulajdonsága, így az igazi részleges wh-mozgatás mindig grammatikus. Ezzel indirekten bizonyítható, hogy a hasonmás részleges wh-mozgatás szerkezetének keletkezése pontosan azt a ritka argumentumstruktúrát követeli meg, amely olyan, mint a *gondol, hisz, mond* igéé, egyébként pedig – például a *meglep, örül, aggódik, fél* stb. ige mellett – a perdöntő alternatív olvasat ('arról a kérdésről, hogy') és a hasonmás szerkezet sem létezik.
- VIII. Nagy hatókör az általunk kínált lánc révén nincs az *-e* partikula számára, de bizonyos igék mellett ezt a szemantikai értelmezést mégis elnyerheti. Mindez erősen sugallja, hogy a kérdő névmáson kívül a magyar nyelvben nincs más elemnek szintaktikailag átlátszó nagy kérdő hatóköre. Ugyanakkor az *-e* partikulával kapcsolatos hatóköri jelenség jelzi, hogy a kérdő jelenségek teljes körét modellünk nem tudja lefedni.

Hivatkozások

- Beghelli, Filippo 1997: Distributivity in questions, in Anna Szabolcsi szerk.: *Ways of Scope Taking*, Dordrecht, Reidel.
- Brody, Michael 1995a: Focus and checking theory, in István Kenesei szerk.: *Approaches to Hungarian 5*, Szeged, JATE, 29–44.
- Brody, Michael 1995b: *Perfect Chains = Working Papers in the Theory of Grammar 3/2*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Brody, Michael 1995c: *Lexico-Logical Form: A Radically Minimalist Theory*, Cambridge, Mass, MIT Press.
- Brody, Michael 1997: *Mirror Theory*, kézirat, University College London.
- Cheng, Lisa Lai-Shen 1991: *On the Typology of Wh-Questions*, PhD disszertáció, Cambridge, Mass, MIT.
- Chomsky, Noam 1993: A minimalist program for linguistic theory, in Kenneth Hale – Samuel Jay Keyser szerk.: *The View from Building 20*, Cambridge, Mass, MIT Press 1–52.

- Noam Chomsky 1995: *Categories and Transformations in The Minimalist Program*, Cambridge, Mass, MIT Press.
- Cinque, Guglielmo 1999: *Adverbs and functional heads*, New York, Oxford University Press.
- É. Kiss, Katalin 1993: Wh-movement and specificity, *Natural Language and Linguistic Theory* **11**.
- É. Kiss, Katalin 1998: Multiple topic, one focus?, *Acta Linguistica Hungarica* **45**, 3–29.
- Horvath, Julia 1995: Partial Wh-movement and Wh scope-markers, in István Kenesei szerk.: *Approaches to Hungarian* **5**, Szeged, JATE, 89–124.
- Horvath, Julia 1998: Multiple Wh-phrases and the Wh-scope-marker strategy in Hungarian interrogatives, *Acta Linguistica Hungarica* **45**, 31–60.
- Kálmán László (szerk.) 2001: *Magyar leíró nyelvtan: Mondattan* **1**, Budapest, Tinta Kiadó.
- Lipták, Anikó 2001: *On the Syntax of Wh-items in Hungarian*, LOT, the Netherlands.
- Mahajan, Anoop 1990: *The A/A-Bar Distinction and Movement Theory*, PhD disszertáció, Cambridge, Mass, MIT.
- McDaniel, Dana 1989: Partial and multiple Wh-movement, *Natural Language and Linguistic Theory* **7**.
- Puskás, Genovéva 1998: A split CP approach: Evidence from Hungarian, in Casper de Groot – István Kenesei szerk.: *Approaches to Hungarian* **6**, Szeged, JATE Press, 183–208.
- Rizzi, Luigi 1990: *Relativized Minimality*, Cambridge, Mass, MIT Press.
- Rizzi, Luigi 1991: *Residual Verb Second and the Wh-criterion*, Technical Reports in Formal and Computational Linguistics 2. Faculté de letters, Université de Geneve.
- Selkirk, Elisabeth 1986: *Phonology and Syntax: The Relation between Sound and Structure*, Cambridge, MIT Press.
- Simpson, Andrew 2000: *Wh-movement and the Theory of Feature Checking*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins.
- Surányi, Balázs 1998: Optimal Operators in Hungarian and Some Typology, in *Working Papers in the Theory of Grammar* **5/2**, MTA Nyelvtudományi Intézet.

REJTETT ALANYOK ÉS TÁRGYAK A FŐNÉVI CSOPORTBAN

LACZKÓ TIBOR

DE Angol Nyelvészeti Tanszék
laczkot@delfin.klte.hu

1. Bevezetés

Ebben a dolgozatban a főnévi fejet módosító melléknévi igeneves és mellékneves szerkezeteknek, valamint a főnévi fejnek a viszonyával foglalkozom a lexikai-funkcionális grammatika (LFG) keretében. Először azt a kérdést teszem fel, hogy az ilyen predikátumoknak van-e egyáltalán szintaktikai értelemben vett rejtett alanyuk. Az én megközelítésemben erre a kérdésre igenlő lesz a válasz. Ebből a válaszból következik a másik, számomra központi kérdés: hogyan, milyen eljárással kezeljük ezeket az alanyokat?

Kiindulásképpen tekintsük az alábbi példákat!

- (1) a. *az okos fiú*
b. *A fiú okos (volt).*
- (2) a. *a könyvet olvasó fiú*
b. **A fiú könyvet olvasó (volt).*

(1b)-ről, amely predikatív használatú melléknevet tartalmaz, az a standardnak tekinthető, de korántsem teljesen általános vélekedés,¹ hogy a benne szereplő melléknévnek ugyanolyan jellegű alanya van, mint egy közönséges igei predikátumnak. Komlósy (1992) általánosítása szerint az *-Ó*, *-(V)(t)t* és *-Andó* igenevek csak jelzői funkcióban használhatók, ezért nincs meg a párhuzam (1b) és (2b) példái között.² A lényeges kérdés természetesen (1a)-hoz és (2a)-hoz kapcsolódik. A jelzői (Komlósy szóhasználatával: módosítói) funkciójú melléknévnek és igenévnek van-e ugyanolyan alanya, amelyet a tipikusnak tekinthető nézet az (1b)-ben található melléknévnek tulajdonít?

Ha mindkét használatot figyelembe vesszük, elvileg az alábbi három megközelítés képzelhető el:

¹ Ebben az esetben sem tesz fel alanyi (szintaktikai) argumentumot például Butt et al. (1999).

² Megjegyzendő, hogy Komlósy (1992) tiltása, bár az esetek elsöprő többségére valóban érvényes, túlságosan erősnek tűnik, vö.:

- (i) *az anya megértést sugárzó tekintete*
(ii) *Az anya tekintete megértést sugárzó (volt).*

A (ii)-ben szereplő *sugárzó* alakot helyesebb igenévnek és nem melléknévnek tekinteni, hiszen képes megtartani az ige tárgyi argumentumát.

- (3) a. a jelzői és a predikatív használatú mellékneveknek és igeneveknek egyaránt van alanyuk,
 b. a jelzői használatúaknak nincs, a predikatív használatúaknak van,
 c. sem a jelzői használatúaknak, sem a predikatív használatúaknak nincs.

Komlósy (1992) és Bresnan (1997) felfogása (3a)-val jellemezhető,³ és ebben a dolgozatban én is ezt a nézetet vallom. (3b)-re találunk példát Dalrymple (2001)-ben.⁴ (3c)-t, vagyis a (3a)-val szembeni másik végletet képviseli Butt et al. (1999).⁵

Könnnyen belátható, hogy a (3a) és a (3c) egyik fő motiválója az lehet, hogy szemantikai azonosságot érzékelünk a jelzős és a predikatív szerkezetek között (például (1a)-ban is és (1b)-ben is azt állítjuk a fiúról, hogy okos), és ezt az azonosságot kívánjuk megragadni a két típus egységes kezelésével.

Ha a (3c)-t választanánk, akkor nem lenne szintaktikai természetű gondunk, hiszen nem tennénk fel alanyi funkciójú argumentumot egyik típusban sem, és a szemantikai azonosságot valamilyen szemantikai komponensben vagy reprezentációs szinten ragadnánk meg.⁶

Engem leginkább az ösztönzött a (3a) választására, hogy egy ilyen szemléletű általános keretben láttam a legkézenfekvőbb és legelvszerűbb módon megragadhatónak a magyar jelzői szerepű igenevek lényegi morfoszintaktikai tulajdonságait. Az LFG lexikai leképezési alelméletének keretei között számomra alapvető fontosságú volt, hogy a kérdéses argumentumokra és kiváltképpen azok alanyi funkciójára hivatkozhassek. Egyebek között így tudtam bizonyos grammatikus és agrammatikus konstrukciók szembenállásáról számot adni kellő magyarázó erővel.⁷

(3a) választása azonban azonnal felveti azt a kérdést, hogy hogyan azonosítsuk formalizáltan az alanyi argumentumot és a főnévi fejet. Ezzel a problémával korábbi munkáimban nem foglalkoztam, a dolgozat további részében viszont erre fogok összpontosítani.

Az azonosítás általános megfontolások és intuíciónk szerint teljes mértékben rendben van. Ezt megteszik a leíró nyelvtanok is (a részletek kidolgozása nélkül), és amint azt a későbbiekben megemlítem, É. Kiss (1998) a kormányzás és kötés elmélet (GB), Laczkó (2000) pedig az LFG keretében egyaránt azt teszi fel, hogy az igenévnek (és a melléknevnek) jelzői használatban egy PRO alanya van, amelyet (kivételesen) a főnévi fej

³ Bresnan (1997) csupán az általános elvek és megfontolások szintjén érvel (3a) mellett, és egyáltalán nem szól arról, hogy egy ilyen megközelítés részletei hogyan néznének ki. Komlósy (1992) elemzését pedig a 2. részben ismertetem röviden.

⁴ Dalrymple a jelzői használat elemzésére összpontosít, de munkájának egyéb általános vonásaiból és feltevéseiből valószínűsíthető, hogy a predikatív használatú mellékneveknek és igeneveknek nála is van alanyuk.

⁵ Ez a felfogás élénk vitát váltott ki az LFG internetes portálján (LFG-List, 1997, vö. Bresnan (1997) és Butt (1997)), és a túlnyomó többség ellene foglalt állást.

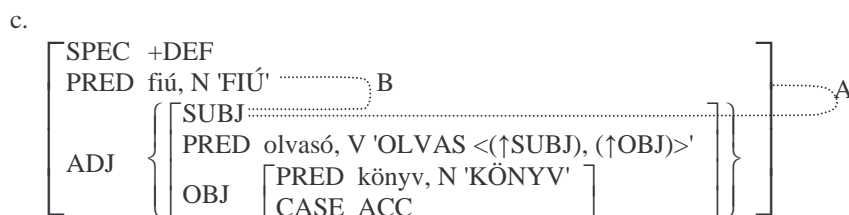
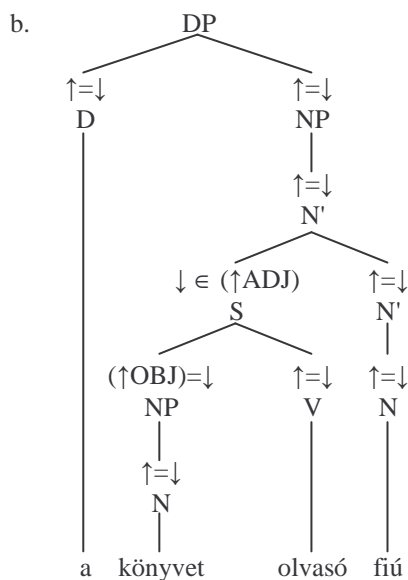
⁶ Az egységesség elvét nem érvényesítő (3b) változatban sem lenne szintaktikai természetű gondunk, hiszen a predikatív típusban közönséges alanyt tehetnénk fel, a jelzői típusban pedig – (3c) felfogásához hasonlóan – nem lenne rejtett alany, amelynek sajátos jellemzőit szintaktikai eszközökkel kellene megragadnunk.

⁷ A részleteket ld. például Laczkó (2000)-ben.

kontrollál. Ennek a feltevésnek a részleteit és következményeit azonban egyik munka sem járja körbe.⁸

Vessünk egy pillantást az alábbi példára (4a)-ban és annak két lehetséges LFG-beli elemzésére (4c)-ben!

(4) a. *a könyvet olvasó fiú*

(4b) ábrázolja (4a) LFG-beli összetevős szerkezetét, amely az elmélet elveinek megfelelően a csomópontokhoz funkcionális annotációkat társít. Ebben az elméleti keretben a $\uparrow=\downarrow$ egyenlőség a fej funkció jelölője, a $\downarrow \in (\uparrow\text{ADJ})$ annotáció azt fejezi ki, hogy az a csomópont, amellyel ezt társítjuk, az adott predikátum módosító funkciójú bővítményeinek a körébe tartozik (tehát az igenévi kifejezés nem argumentuma, hanem adjunktuma a főnévi fejnek), és végül a $(\uparrow\text{OBJ})=\downarrow$ egyenlőség azt kódolja, hogy az *a könyvet* összetevő az adjunktum igenévi fejének a tárgyi funkciójú argumentuma.⁹ A (4b)-beli összetevős

⁸ Az is lényeges adalék, hogy nemrég az LFG internetes portálján körkérdezt intéztem az elméletben dolgozó nyelvészekhez arról érdeklődve, hogy az LFG keretei között valaki valamilyen nyelvre kidolgozta-e már ennek az általánosításnak a technikai részleteit. A végeredmény nemleges volt.

⁹ Fontos megemlíteni, hogy az LFG-ben akár felteszünk egy (szintaktikai természetű) rejtett alanyt, akár nem, az ezen a reprezentációs szinten külön (alanyi) szintaktikai pozícióban soha nem jelenik meg.

szerkezetnek megfelelő funkcionális szerkezet (4c)-ben található. (4c) egyszerre két elvi lehetőséget is bemutat. A kettő közötti különbséget az jelenti, hogy az (ADJ) funkciójú igeneves szerkezet rejtett alanyát mi kontrollálja.¹⁰ Az A)-val jelölt (funkcionális) kontrollviszony tiszteletben tartja azt az általános elvet, hogy közönséges körülmények között a predikátumok rejtett (értsd: kontrollálandó) alanyát egy teljes főnévi csoporttal (DP-vel) azonosítjuk. Ugyanakkor ez a megoldás ebben az esetben körkörösséghez vezet:¹¹ az *olvasó* predikátum alanya eszerint a teljes *a könyvet olvasó fiú* kifejezés, és így a kontrollviszony kigyója a saját farkába harap. A B) funkcionális kontrollviszony az intuíciónknak és a szóban forgó DP szemantikájának sokkal inkább megfelel, hiszen elkerüli az A) változat körkörösségét, viszont megsérti azt az A) verzió által tiszteletben tartott elvet, amely szerint a predikátumok rejtett alanyát DP-kkel (vagyis teljes, referenciális főnévi csoportokkal) szokás azonosítani (értsd: kontrollálatni).¹² Mindebből az következik, hogy

¹⁰ Amint arról a 3. részben bővebben lesz szó, az elmélet élesen megkülönbözteti a funkcionális és az anaforikus kontrollviszonyt. Az előbbi lényege az, hogy a „kontrolláló” és a „kontrollált” elemek funkcionális szerkezete teljes mértékben megegyezik. A funkcionális szerkezetben ezt jelzi a két szerkezetrészt összekötő görbe vonal. Az egyik szerkezet rész pontosan ki van fejtve, a másikat pedig a görbe segítségével teljes mértékben azonosítjuk vele. (4c)-ben tehát az ilyen funkcionális kontrollviszonynak a két elvi lehetőségét szemléltetem. Az LFG-beli anaforikus kontrollnak pedig az a jellemzője, hogy a két érintett elemnek szigorúan önálló funkcionális szerkezete van, és e két elem kontrollviszonyának a lényege az azonos referencia, vagyis mindkettő ugyanazt az enititást jelöli. Az általam javasolt megoldásnak éppen az lesz a lényege, hogy ezekben a szerkezetekben nem funkcionális, hanem anaforikus kontrollviszonyt kell feltenni. A GB és az LFG közötti felfogásbeli különbség egyik jelentős megnyilvánulása a mi szempontunkból, hogy amikor É. Kiss (1998) PRO alanyról és az ő kontrollálójáról beszél, az az LFG-ben funkcionális kontrollviszonynak tekintendő, és akkor ebben az elméletben nincs PRO, és amikor én Laczkó (2000)-ben PRO-ról beszélek, akkor csakis anaforikus kontrollviszonyban gondolkodhatok.

¹¹ Kenesei (2001) a chomskyánus GB-nek és MP-nek (minimalista programnak) a PRO-ra vonatkozó elveire hivatkozva elveti a PRO alkalmazási lehetőségét ezekben a szerkezetekben. Az idevágó elvek szerint ugyanis a PRO-nak csak referáló DP lehet az antecedense. Ezért a (4c)-ben szemléltetett B) kontrollváltozat ki van zárva, maradna tehát az A) változat, ez azonban, amint az imént rámutattam, körkörösséghez vezet. Keneseinek az a megoldása, hogy a rejtett alanyt nem PRO-nak, hanem operátornak tekinti, ugyanis a GB-ben/MP-ben az operátorok antecedenseinek nem kell feltétlenül referáló összetevőknek lenniük. A dolgozat 4. részében, amelyben az én javaslatomat fejtem ki, az LFG elvei által előírt és megengedett módon más természetűnek fogom fel a PRO elemet, és ezért az elemzésben továbbra is használom a (4c)-beli B) kontrollviszonyban – azzal a különbséggel, hogy ez a viszony nem funkcionális, hanem anaforikus kontroll.

¹² Az LFG formanyelvére lefordítva ezek a megjegyzések a funkcionális kontrollviszonyra vonatkoztak közvetlenül, de ugyanezek az általános elvek érvényesek az anaforikus kontrollra is: itt is teljes, referáló képességgel bíró összetevők koreferenciájáról lehet csak szó. A két kontrollviszonytípus LFG-beli természete közötti különbségből viszont az következik, hogy a rendhagyó viszonyt kevésbé elvszerűtlen az anaforikus tartományban megragadni. Ennek az az oka, hogy a funkcionális kontrollviszony kódolásának az a módja, hogy a két elemet az adott szerkezetben betöltött funkciójuk révén azonosítjuk (a részleteket ld. a 3. részben), és ilyen funkciókkal csak XP-k

ebben az esetben mindenképpen valamilyen rendhagyó mozzanatot kell bevezetnünk a leírásba.

Az összehasonlítás kedvéért (5a)-ban bemutatom azt, hogy Butt et al. (1999) szellemében hogyan ábrázolhatjuk a *könyvet olvasó* adjunktum funkcionális szerkezetét, (5b)-ben pedig azt, hogy Dalrymple (2001) milyen funkcionális szerkezetet tulajdonít a *tall Swedish man* ‘magas svéd férfi’ kifejezésnek.

- (5) a.
- $$\left[\begin{array}{c} \dots \\ \text{ADJ} \left\{ \begin{array}{l} \left[\text{PRED olvasó, V 'OLVAS <(\uparrow\text{OBJ})>' } \right] \\ \left[\text{OBJ} \left[\begin{array}{l} \text{PRED könyv, N 'KÖNYV'} \\ \text{CASE ACC} \end{array} \right] \right] \end{array} \right\} \right]$$
- b.
- $$\left[\begin{array}{c} \text{PRED 'MAN'} \\ \text{ADJ} \left\{ \begin{array}{l} \left[\text{PRED 'TALL'} \right] \\ \left[\text{PRED 'SWEDISH'} \right] \end{array} \right\} \right]$$

Látható, hogy (5a)-ban az igenév argumentumszerkezetéből hiányzik az alanyi argumentum, és így értelemszerűen az alanyi funkció sem jelenik meg a funkcionális szerkezetben. Az (5b)-ben szereplő két melléknévnek egyáltalán nincs argumentumszerkezete,¹³ és ebből következőleg az őket tartalmazó (ADJ) funkcionális szerkezetben sem lehet alanyi funkció.

A dolgozat további menete a következő lesz. A 2. részben röviden bemutatom Komlósy (1992) LFG-alapú megközelítését. A 3. rész azt vázolja, hogy az LFG klasszikus változata hogyan kezeli a funkcionális és anaforikus kontrollviszonyokat. A 4. részben fejtem ki az általam javasolt megoldást, és ezt néhány záró megjegyzés követi az 5. részben.

2. Komlósy (1992) megközelítése

Komlósy (1992) az argumentumigény kielégítésének az alábbi három módját különbözteti meg, amelyek nagyjából megfeleltethetők Higginbotham (1985) felosztásának.

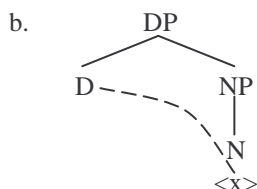
A) Az argumentumhelyet egy D elem köti le. Komlósy rendszerében a közönséges főneveknek is van legalább egy kötelező argumentumuk. Amikor nem predikatív funkcióban

bírhatnak. Az anaforikus viszony esetében viszont nem annyira meglepő azt feltenni, hogy egy (LFG stílusú) PRO van a szerkezetben, és az ő kontrollálója egy nem maximális bővítés (a részleteket ld. a 3. és a 4. részben).

¹³ Első pillantásra kissé zavaró lehet az LFG terminológiájában az, hogy a szavak szemantikai jegyét a PRED elnevezéssel illeti, amely a *predikátum* szó rövidítése. A predikátum alapértelmezése az, hogy argumentumszerkezettel rendelkezik, ám itt a PRED jegyhez (mint szemantikai jegyhez) nem mindig társul argumentumszerkezet is. Például a LFG legelterjedtebb változataiban a közönséges főneveknek van PRED jegyük, de nincs argumentumszerkezetük. Ezzel kapcsolatban azonban az is megjegyzendő, hogy bizonyos megközelítések (akár az LFG keretén belül is) a szokásosnál (vagyis a kifejezetten szintaktikai jellegűnél) gazdagabb argumentumszerkezetet rendelnek a főnevekhez (és az igékhez is), és náluk egy egyszerű főnév PRED jegyéhez is társul argumentumszerkezet, ld. például Komlósy (1992) megközelítésének a tárgyalását a 2. részben.

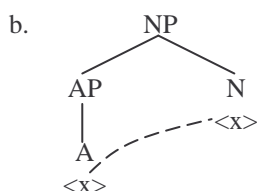
használjuk őket, hanem referáló DP-kben szereplő NP-k fejeként, akkor ezt a kötelező argumentumhelyet a D elem köti le (elégíti ki), vö.:

(6) a. *a kutya*

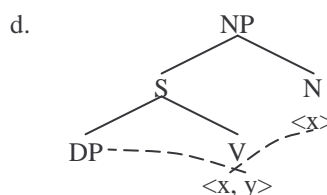

B) Az alanyi argumentumhely igényét egy függvény elégíti ki. Tekintsük az alábbi példákat!

(7) a. *fekete kutya*

c. *a Hamletet olvasó fiú*

(7a)-ban a jelzői szerepű melléknévnek és a főnévi fejnek is van egy-egy argumentuma. Komlósy a főnévi fejről azt teszi fel, hogy szemantikailag egy függvény (ugyanúgy, mint a *kutya* fej (6a)-ban). A melléknév argumentumául ezt a függvényt veszi fel, ld. (7b)-t, és e kapcsolat eredménye egy ugyanilyen jellegű függvény lesz, amelynek egyetlen nyitott argumentumhelyét (6)-hoz hasonlóan itt is a D elem köti le. (7c)-ben, amint azt (7d) mutatja, az igenév első argumentuma és a főnévi fej között Komlósy ugyanazt a viszonyt teszi fel, mint a melléknév argumentuma és a főnévi fej között (7a)-ban, míg a tárgyi argumentumhely igényét egy referáló DP elégíti ki (vö. *Hamletet*).

C) Az argumentumigényt referáló DP elégíti ki. Ez a klasszikus eset, amelyet (7c,d)-ben a *Hamletet* argumentummal már szemléltettem.

Komlósy egyik érve az A) típus mellett az, hogy így nem kell a főnevek lexikai tételét megkettőzni: ugyanannak a tételnek az argumentumigényét a C) típus, illetve az A) típus szerint elégítjük ki predikatív, illetve referáló használatban. A B) típussal kapcsolatban pedig azt mondja, hogy jelzői és predikatív szerepben egyaránt előfordul melléknemekhez és igenevekhez elméleti kerettől függően egy vagy két lexikai tételt kell rendelni. Ehhez hozzáteszi azt, hogy az általa alkalmazott elméleti keretben (az LFG-ben) inkább az utóbbi megoldás lenne a természetes, mivel az érintett predikátumok az alanyi argumentumhelyük igényét predikatív használatban a C) típusnak megfelelően, míg jelzői használatban a B) típusnak megfelelően elégítik ki, és ez azt jelenti, hogy argumentumszerkezetük részben eltérő jellegű kell, hogy legyen. Az LFG-ben viszont a részben eltérő argumentumszerkezet automatikusan a predikátum lexikai tételének a megkettőzését vonja maga után.¹⁴

¹⁴ Ezzel a gondolatmenettel kapcsolatban megjegyzem, hogy ha következetesen alkalmazzuk, akkor a főnevek lexikai tételét Komlósy megállapítása ellenére mégis meg kell kettőznünk ebben a

Komlósy (1992) elemzésével kapcsolatban az alábbi általános megjegyzéseket teszem.

1. Ez egy alapvetően szemantikai jellegű megközelítés (például a függvények fogalmát is használja, és azt nem „fordítja le” az argumentumszerkezet hagyományos morfoszintaktikai terminusaira).
2. Ebből kifolyólag az, amit az argumentumszerkezetre vonatkozóan kirajzolódik, nem a klasszikus LFG felfogását tükrözi: nem tisztán szintaktikai argumentumok is megjelennek ezen a reprezentációs szinten.
3. A megközelítés morfoszintaktikai vetülete egyáltalán nincs kifejtve. Nem tudjuk meg, hogy az argumentumigény kielégítésének a három változata pontosan hol és hogyan működik.

A dolgozat 4. részében kettős célom lesz. Egyrészt a morfoszintaktikai vetületet kívánom (részben eltérő elvi alapállásból) kidolgozni, másrészt kísérletet teszek arra, hogy Komlósy B) és C) típusát egységesen kezeljem.

3. Kontroll az LFG-ben

Ebben a részben röviden vázolom a klasszikus LFG-nek a kontrollviszonyokra vonatkozó felfogását. Az elmélet funkcionális és anaforikus kontrollt különböztet meg.

A) A funkcionális kontroll esetében nincs PRO sem az összetevős szerkezetben, sem a funkcionális szerkezetben. Ennek a kontrolltípusnak két változata van: a lexikailag kiváltott és a szerkezetileg kiváltott funkcionális kontroll.

Ai) A lexikailag kiváltott funkcionális kontroll lényege az, hogy egy predikátumnak van egy (XCOMP) funkciójú, vagyis nyitott propozicionális argumentuma. Azért nyitott ez a funkció, mert az alanyi argumentumát a mátrix ige egyik argumentumával (vagy az alanyi, vagy a tárgyi funkciójú argumentumával) azonosítjuk funkcionálisan.¹⁵ Tekintsük az alábbi két példát!

- (8) a. *A fiú utál könyvet olvasni.*
b. utál, V 'UTÁL <(↑SUBJ), (↑XCOMP)>'
(↑SUBJ) = (↑XCOMP SUBJ)
- (9) a. *Állni látszék az idő.*
b. látszik, V 'LÁTSZIK <(↑XCOMP)>' (↑SUBJ)
(↑SUBJ) = (↑XCOMP SUBJ)

(8)-ban egy olyan példa szerepel, amelyet a GB elmélet PRO-kontrollos eljárással kezel. Ezzel szemben az LFG-ben nincs PRO semmilyen reprezentációs szinten (sem az összetevős szerkezetben, sem a funkcionális szerkezetben), ehelyett a két érintett argumentumot funkcionálisan azonosítjuk. Ezt az azonosítást az *utál* predikátum (8b)-ben szereplő lexikai formájához csatolt (↑SUBJ) = (↑XCOMP SUBJ) egyenlőség írja elő. Az azonosításnak a funkcionális szerkezetben történő végrehajtását (4c)-ben szemléltettem.

rendszerben is, mert azoknak az argumentumigényét is eltérő módon, az A), illetve a C) típus szerint elégítjük ki referáló, illetve predikatív használatban.

¹⁵ Ez – amint azt fentebb már láttuk – technikailag azt jelenti, hogy a két érintett argumentum funkcionális szerkezetét teljes mértékben azonosnak tekintjük és ábrázoljuk.

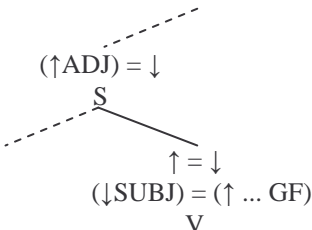
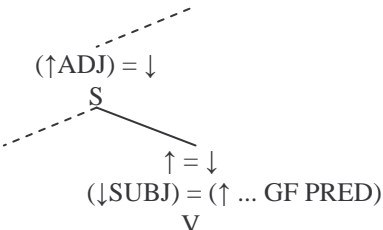
(9)-ben pedig egy olyan példa található, amelyet a GB (alanyból alanyba) emelő transzformációval állít elő. Látható, hogy az LFG-ben a két szerkezetípus elemzése sokkal egyöntetűbb. Ugyanazt a nyitott (XCOMP) funkciót teszi fel, ugyanolyan (\uparrow SUBJ) = (\uparrow XCOMP SUBJ) azonosítás történik itt is. Az egyedüli lényegi különbség az, hogy az *utál* egy „saját” szemantikai argumentumához rendeli az alanyi grammatikai funkciót, míg a *látszik* nem.

Aii) A szerkezetileg kiváltott funkcionális kontroll legfontosabb jellemzője az, hogy a mondatban van egy (XADJ) nyitott adjunktum funkciójú szabad módosító, és az ezt uraló csomóponthoz olyan funkcionális annotációt rendelünk, amely ennek a funkciónak a ki nem fejezett alanyát a mátrix predikátum egyik argumentumával funkcionálisan azonosítja, vö.:

- (10) a. *John entered the room, drunk as usual.*
 ‘János belépett a szobába, részegen mint általában.’
- b. AP
 (\uparrow XADJ) = \downarrow
 (\uparrow SUBJ) = (\downarrow SUBJ)

(10a)-ban egy klasszikus angol példa szerepel, (10b)-ben pedig azok a funkcionális egyenlőségek, amelyeket a nyitott adjunktum csomópontjához társítunk. A *drunk as usual* ‘részegen mint általában’ egy melléknévi kifejezés (AP), az őt tartalmazó mondat (XADJ) funkciójú bővítménye, és a mondat alanyát funkcionálisan azonosítjuk az ő alanyával: (\uparrow SUBJ) = (\downarrow SUBJ).

Egyértelmű, hogy a mi jelzős szerkezeteinkben, pl. (7a)-ban és (7c)-ben nem lehetséges lexikailag kiváltott funkcionális kontroll a következő okok miatt. Ha a melléknevek vagy az igenevek felől indulunk, azoknak nincs (XCOMP) funkciójú argumentumuk, ha pedig a főnévi fej felől indulunk, az a lexikai tételében nem tud hivatkozni a jelzői módosítókra, mert azok nem argumentumai. Elvileg elképzelhető lenne esetünkben a szerkezetileg kiváltott funkcionális kontroll. Ez technikailag kétféleképpen valósulhatna meg, vö.:

- (11) a.
- b.

(11a) azt az alternatívát szemlélteti, amelyben az igenév rejtett alanyát (\downarrow SUBJ) egy fölöttes grammatikai funkcióval (\uparrow ... GF PRED) azonosítja.¹⁶ Ez a megoldás azonban itt elkerülhetetlenül azt jelenti, hogy a kontrolláló GF az a teljes DP lesz, amelyben az

¹⁶ Ennek az azonosításnak a formalizált megragadásáról az elmélet funkcionális bizonytalanság nevű elve gondoskodik. Ezek a részletek nem lényegesek itt számunkra, az idevágó funkcionális egyenlőségben (11a)-ban ezért szerepel csupán a (...).

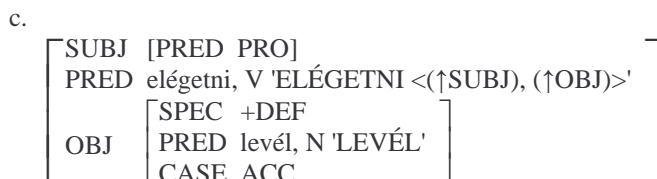
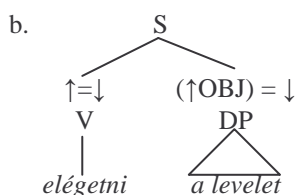
igeneves (vagy mellékneves) szerkezet is benne van. Ez pedig ahhoz a körkörösséghez vezet, amelyet (4c) A) változatával szemléltettem. (11b) nyújthatna egy olyan megoldást, amely a mátrix DP-ben található főnévi fejjel azonosítja a rejtett alanyt (ezt a viszonyt ábrázolta informálisan a B) változat (4c)-ben). Így elérnénk a kívánt eredményt, viszont a funkcionális kontrollviszonyok megragadására ezt a lehetőséget az LFG klasszikus elvei nem ismerik. Az ugyanis az alapfeltevés, hogy XP-k közötti kontrollviszonyról van szó, amelyet az ő grammatikai funkciójuk révén (az ő azonosításukkal) fejezünk ki. A főnévi fejnek viszont nincs grammatikai funkciója, ezért arra kényszerülnénk, hogy egy grammatikai funkciót egy PRED jeggyel azonosítsunk. Emiatt ezt a megoldást is elvettem azzal a megjegyzéssel, hogy a harmadik lehetőség, az anaforikus kontrollviszony esetében nincs szükség ilyen radikális elvi módosításra.

B) A másik fő kontrolltípus az anaforikus kontroll. Az LFG-ben csak ilyenkor van PRO az adott predikátum lexikai tételében és a funkcionális szerkezetben, de az összetevős szerkezetben ilyenkor sincs. Például (12) második mondatának *elégetni* főnévi igenevéhez, egészen pontosan annak a lexikai tételéhez egy alanyi grammatikai funkciójú PRO elemet társítunk, és ezt az adott kontextusban az első mondat *János* argumentuma anaforikusan kontrollálja.

(12) *János kényelmetlenül érezte magát. Ostobaság volt elégetni a levelet.*

(13a)-ban adom meg a főnévi igenév lexikai formáját, (13b)-ben az *elégetni a levelet* tagmondatnak az összetevős szerkezetét, (13c)-ben pedig a neki megfelelő funkcionális szerkezetet.

(13) a. *elégetni*, V 'ELÉGETNI <(↑SUBJ), (↑OBJ)>'
(↑SUBJ PRED) = 'PRO'

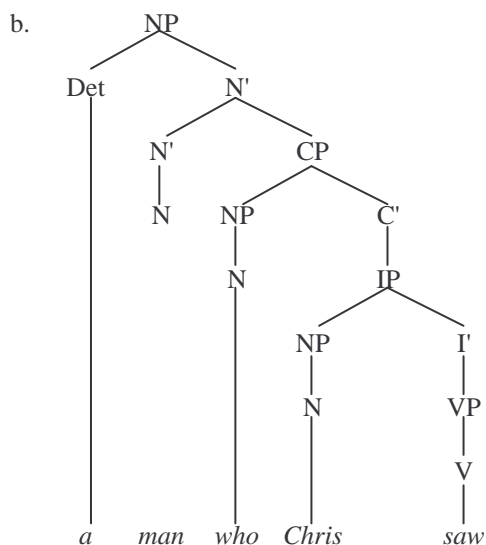

Az anaforikus kontrollviszonyok sokkal változatosabbak, mint a funkcionálisak. Az utóbbiak esetében mindig az (XCOMP) alanya van kontrollálva, és a kontrolláló csak szemantikailag korlátozatlan grammatikai funkciójú lehet, vagyis (SUBJ) vagy (OBJ), és az is alapkövetelmény, hogy a két érintett elem funkcionális szerkezeti reprezentációja egybeessen. Ezzel szemben az anaforikus viszonyban lévő két elemnek egyéb grammatikai funkciójuk is lehet, és az ő funkcionális szerkezeti reprezentációjuk nem esik egybe.

B) Amint az fentebb már említettem, az LFG-ben a PRO hangalak nélküli közönséges névmásnak minősül (szemben a GB sajátos [+anaforikus, +névmási] felfogásával),¹⁸ ráadásul PRO-k ebben az elméletben csak anaforikus, és nem funkcionális kontrollviszonyokban szerepelnek, ugyanúgy, mint a többi (hangalakkal bíró) névmás.

C) Tudunk olyan hangalakos névmásokról, amelyeknek nem (referáló) XP az antecedensük. Ilyen jellegűnek tekinthetők az angol vonatkozó névmások (és azok kötésviszonyai) például Dalrymple (2001: 401) elemzésében, vö.:

- (16) a. *a man who Chris saw*
 'egy férfi akit Chris látott'

Dalrymple szerint (16)-ban egy hangalakos névmást kontrollál (köt) anaforikusan egy N' elem. Az én itteni javaslatomban egy hangalak nélküli névmást (az igenév vagy melléknév alanyi funkciójú PRO argumentumát) fog kötni egy N' elem. A párhuzam teljesen kézenfekvő és legitim az LFG-ben, mivel a vonatkozó névmás és a PRO egyformán kezelhető (a GB-felfogással szemben). (17)-ben bemutatok néhány további klasszikus angol példát arra, hogy milyen változatosak lehetnek kiterjesztésük szempontjából különböző névmások antecedensei.¹⁹

¹⁸ Bresnan (1982) részletesen érvel az ellen a GB-feltevés ellen, hogy a PRO-t anaforikusnak kell tekinteni, mert nem lehet önálló referenciája. Az egyik ellenpéldája egy olyan angol mondatpár, amelyen a (12)-ben szereplő magyar mondatok alapulnak. Bresnan rámutat, hogy a második mondatban szereplő PRO nem fogható fel sem a GB hagyományos elvei szerint kontrollált PRO-nak, sem pedig általános PRO-nak (PRO_{arb}-nak), és sokkal kézenfekvőbb közönséges névmásként értelmezni, amelyet csupán anaforikusan köt az előző mondat alanya.

¹⁹ Amint azt a magyar fordítások mutatják (17b)-ben és (17c)-ben, a magyarnak ilyen esetekben nincs szüksége a *one* és a *that* típusú névmásokra.

- (17) a. *The boys went home and they had lunch.* *they: pro-NP*
 a fiúk mentek haza és ők ettek ebédet
 ‘A fiúk hazamentek, és (ők) megebédeltek.’
- b. *this student of physics with short hair and that one* *one: pro-N'*
 ez diák gen. fizika -val rövid haj és az pro-N'
with long hair
 -val hosszú haj
 ‘ez a rövid hajú fizika szakos diák és az a hosszú hajú’
- c. *the colour of my book and that* *that: pro-N⁰*
 a szín gen. enyém könyv és pro-N⁰
of your exercise-book
 gen. tied füzet
 ‘az én könyvem színe és a te füzetedé’

D) Az én felfogásomban a jelzői szerepű mellékneves és igeneves szerkezetek elemzéséhez a predikátumok lexikai tételére és argumentumszerkezetére az **A)** pontban bemutatott feladat hárul. Ami pedig a PRO alanyok a főnévi fej által törtéző anaforikus kontrollálását illeti (amelynek a motivációját a **B)** és a **C)** pontokban vázoltam), azt teszem fel, hogy ennek az ábrázolása és ellenőrzése nem a funkcionális szerkezetben megy végbe (szemben a standard LFG-s nézettel), hanem a szemantikai szerkezet szintjén. Ez technikailag azért nem jelent semmiféle problémát, mert a szemantikai szerkezetet a funkcionális szerkezetből képezzük le, és az argumentumok közötti meghatározó strukturális viszonyok mindkét ábrázolási szinten azonosak.²⁰ E mellett az eljárás mellett Laczkó (2002)-ben érvelek részletesen. Ott a deverbális főnévi predikátumok rejtett birtokos argumentumaival foglalkozom, és az alábbi szerkezetek kontrollviszonyainak egységes megragadását tűzöm ki célul.

- (18) a. *János elkezdett kiabálni.*
 b. *János elkezdte énekelni a dalt.*
 c. *János elkezdte a kiabálást.*
 d. *János elkezdte a dal éneklését.*

Az LFG elvei szerint (18a)-ban és (18b)-ben nincs PRO, mert ezekben a konstrukciókban funkcionális kontroll van. A deverbális főnévi predikátumokról pedig azt teszem fel, hogy a velük alkotott szerkezetekben csak anaforikus kontroll lehet. (18c)-ben egy birtokos (POSS) funkciójú PRO-t vezetek be, (18d)-ben viszont az ‘éneklő’ argumentum számára nincs kézzel fogható funkció (mivel az egyetlen szóba jöhető birtokos funkciót a „tárgyi” argumentum, *a dal* hordozza). Ebből következőleg az általam javasolt elemzésben az ‘éneklő’ argumentumot az argumentumszerkezetben a \emptyset szimbólummal társítom. A megközelítem újonsága abban rejlik, hogy míg az LFG általánosan használt fogalomrendszerében ennek a szimbólumnak a kizárólagos funkciója az, hogy egzisztenciálisan lekösse azt az argumentumot az argumentumszerkezetben, amelyhez hozzárendelik, addig nálam ezen túlmenően egy másik alkalmazási lehetősége is van. Ennek az a lényege, hogy a szimbólum választhatóan olyan értelemezést társít az illető argumentumokhoz, amelyet

²⁰ A részleteket ld. Laczkó (2002)-ben.

tipikusan a PRO-val kifejezett argumentumokhoz szokás rendelni. Konkrétabban fogalmazva, a \emptyset szimbólum (19a)-beli jellemzése helyett én a (19b)-ben szemléltetett kettős funkciót teszem fel, ahol π a 'PRO jellegű szemantikai értelmezés' funkcióját jelöli.

- (19) a. $\emptyset \Rightarrow \exists$
 b. $\emptyset \Rightarrow \exists$ vagy π

A (18c) és a (18d) egységes, 'kontrollált PRO' értelmezését pedig úgy biztosítom, hogy az általánosított PRO értelmezés (kontrollálás) szintjének a szemantikai szerkezetet teszem meg, és előírom, hogy a funkcionális szerkezetben (grammatikai funkcióval) megjelenő PRO argumentumnak és annak az argumentumnak, amelyhez az argumentumszerkezetben a \emptyset szimbólummal (választhatóan) a π funkciót társítottuk, a szemantikai szerkezetben ugyanaz a 'PRO jellegű' kezelése történjen meg.

E) Az előző pontból egyenesen következik hogy a közönséges névmások kötésviszonyait szintén ezen a szinten kezeljük, hiszen a szemantikai szerkezetben (a π funkció révén megjelenő) „PRO” anaforát is köthet, vö.:

- (20) *Ez nem más, mint önmagunk elárulása.*

5. Záró megjegyzések

Az ebben a dolgozatban tárgyalt jelenségekre itt kidolgozott elemzési eljáráshoz az alábbi két általános megjegyzést fűzöm.

A) Laczkó (2001)-ben részletesen érvelek amellett, hogy a PRO az LFG-ben lehet tárgyi funkciójú is (ami elméletspecifikus megfontolásokból eredendően lehetetlen egy GB-keretben). Ezt a nézetet a (21)-ben szemléltetett magyar szerkezet típus is támogatja.

- (21) *a kisleány építette homokvár*

Egy ilyen szerkezet legtermészetesebb elemzése az LFG keretei között az, hogy az *építette* igenév alanyi argumentuma *a kisleány* DP, és a hiányzó (rejtett) PRO argumentum (amelyet a főnévi fej – legalábbis az itt vázolt rendszerben – anaforikusan köt) tárgyi funkciójú.²¹

B) Ha az itt bemutatott elemzés elméletileg védhető álláspontot jelent az LFG keretében, akkor az elmélet itt alkalmazott és bevezetett elvei alapján a kiterjesztett értelemben vett „PRO névmásnak” az alábbi tipológiáját adhatjuk.

- (22) a. megjelenési forma a predikátum lexikai tételében:
 (i) PRO~GF (SUBJ/POSS (ritkán: OBJ))
 (ii) \emptyset
 b. a kontrolláló típusa:
 (i) jelzői V/A esetében: N^0, N'
 (ii) predikatív használatú V/A vagy deverbális N esetében: DP vagy általános
 c. a kontrolláló megtalálásának mechanizmusa:
 (i) ... <DP \Rightarrow (ii) DP~GF \Rightarrow (iii) általános

²¹ Tekintettel arra, hogy az LFG általános elveiből és az itt vázolt elemzés alapfeltevéseiből egyértelműen következik az, hogy egy „PRO” szerepű argumentum közönséges névmásként kezelendő, semmi meglepő nincs abban, hogy egy ilyen PRO-nak tárgyi funkciója is lehet.

- d. a kontroll kezelésének reprezentációs szintje: a szemantikai szerkezet
 e. hatás a szemantikai szerkezetre:
 (i) PRO $\Rightarrow \pi$ (ii) $\emptyset \Rightarrow \pi$

(22a) azt mondja, hogy az LFG-ben hagyományosan elfogadott PRO névmáson kívül, amelyhez a (SUBJ), (POSS) és (OBJ) funkciókat társíthatjuk, (választhatóan) egy argumentumhoz hozzárendelt zéró funkciószimbólumnak is lehet „PRO névmási” értelmezése. A kontrollálóknak jellegzetesen két típusát különböztetik meg: vagy egy konkrét DP kontrollál, vagy általános értelmezést kap a PRO (PRO_{arb}), ld. a (22b(ii)) pontot. Ezen túlmenően én azt is megengedem, hogy a kontrolláló N⁰ vagy N' legyen, ld. a (22b(i)) pontot. (22c) a kontrolláló megtalálásának algoritmusát mutatja. Eszerint a „PRO” először egy DP-nél (vagyis maximális bővítésnél) alacsonyabb bővítésű kontrollálót keres. Ha ilyet nem talál, akkor (grammatikai funkcióval rendelkező) DP-t keres. Ha ilyet sem talál, akkor lesz általános az értelmezése (PRO_{arb}). (22d) értelemben a kontrollviszonyok ábrázolása és kiértékelése nálam a szemantikai szerkezetben történik. Végül (22e) azt szemlélteti, hogy milyen mechanizmussal biztosítom a „hagyományos PRO” és a „PRO értelmezésű \emptyset ” egységes kezelését. Azt teszem fel, hogy az előbbi is és az utóbbi is egy π funkciót vezet be a szemantikai szerkezetbe, és ez írja elő az adott argumentum PRO értelmezését ezen a reprezentációs szinten.

Hivatkozások

- Bresnan, Joan 1982: Control and complementation, in Joan Bresnan szerk.: *The Mental Representation of Grammatical Relations*, Cambridge, The MIT Press, 282–390.
 Bresnan, Joan 1997: *Those adjectives*, Email-üzenet, LFG List, 1997. szeptember 3.
 Butt, Miriam 1997: *Those adjectives*. Email-üzenet, LFG List, 1997. szeptember 2.
 Butt, Miriam – Tracy Holloway King – Maria-Eugenia Nino – Frederique Segond 1999: *A Grammar Writer's Cookbook = CSLI Lecture Notes 95*, Stanford, CSLI.
 Dalrymple, Mary 2001: *Lexical Functional Grammar*, New York, Academic Press.
 É. Kiss Katalin 1998: Mondattan, in É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris Kiadó, 15–184.
 Higginbotham, James 1985: On semantics, *Linguistic Inquiry* 16, 547–594.
 Kenesei István 2001: *Igeneves szerkezetek a magyarban*, Előadás az MTA Nyelvtudományi Intézetében, Budapest, 2001. április 5.
 Komlósy András 1992: Régensek és vonzatok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 299–527.
 Komlósy András 2001: *A lexikai-funkcionális grammatika mondattanának alapfogalmai*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
 Laczkó Tibor 2000: A melléknévi és határozói igenévképzők, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 3, Morfológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 409–452.
 Laczkó Tibor 2001: Néhány lexikai-funkcionális gondolat a -(V)(t)t igenevekről, in Andor József – Szűcs Tibor – Terts István szerk.: *Színes eszmék nem alszanak ... Szépe György 70. születésnapjára*, Pécs, Lingua Franca Csoport, 741–759.
 Laczkó Tibor 2002: Néhány gondolat a magyar főnévi csoporton belüli kontrollviszonyokról, in Andor József – Benkes Zsuzsa – Bókay Antal szerk.: *Szöveg az egész világ: Petőfi S. János 70. születésnapjára*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 348–365.

AZ ARGUMENTUMAZONOSÍTÁS ALAPELVEI

VISZKET ANITA

PTE Nyelvtudományi Tanszék
anita@maya.jpte.hu

1. A téma

A konferencia fő témáját (Elvek, modellek, szabályok) alapul véve jelen cikkemben az elemzés célja nem elsősorban egy vagy több mondat vagy egy bizonyos mondattípus reprezentálása, hanem sokkal inkább a grammatikai modellek vizsgálata. A modelleket abból a szempontból vizsgálom, hogy hogyan reprezentálódik bennük a predikátum-argumentum és a régens-vonzat viszony. A fókuszban három modell áll: a Kormányzás és Kötés elmélete és a Minimalista Program (GB+MP); a lexikai-funkcionális grammatika (LFG); és a generatív argumentum-szerkezet grammatika (GASG). Ezt a vizsgálatot három lépésben hajtom végre:

- a. először ismertetem azokat az alapelveket, amelyek meglátásom szerint mindhárom vizsgált modellre jellemzőek (2. *Elvek*),
- b. másodsor röviden jellemzem a számomra most releváns szempontokból a három modellt (3. *Modellek*),
- c. és harmadszor egy mondattípus elemzését (illetve elemzésének lehetőségeit) vizsgálom meg mindhárom modellben (4. *Szabályok*).

A modellek összehasonlításával és a *Ki van takarítva*. típusú mondatok háromféle elemzésének megmutatásával az a célom, hogy illusztráljam, hogy bizonyos jelenségek attól függően hozhatók vagy nem hozhatók összefüggésbe egymással, hogy mennyire hangsúlyos az elemzésükre felhasznált reprezentációs modellben a lexikon szerepe. Így a lexikonra különböző mértékben támaszkodó modellekben különböző érvelések mentén ugyanazoknak a predikátumoknak különböző argumentum-szerkezetet tulajdoníthatunk: ez pedig némi magyarázatra szorul, amennyiben kiindulásképpen Komlósy (1992) definíciójára támaszkodom, amelyben ő az argumentumot szemantikai, a vonzatot pedig szintaktikai kategóriaként definiálja. Bár természetesen a szemantikai reprezentáció is modell-specifikus, mégis lehet egy olyan elvárásunk, hogy az adott predikátumok argumentumszerkezetének ábrázolása és az anyanyelvi kompetenciánk (hányféle és miféle dolgokról állít az adott predikátum valamit) összhangban legyenek egymással, és így a különböző modellekben se legyenek ellentmondások.

2. Elvek

Ebben a pontban azokat az elveket gyűjtöm össze, amelyeket közösnek tekinthetünk mindhárom modellben.

Bár különböző mértékben, de mindhárom modell támaszkodik a lexikonból származó információkra, és mindhárom modellben a lexikai egység jellemzésébe tartozik, hogy az adott egység milyen argumentumokat, illetve vonzatokat kíván maga mellé. Bár a különböző modellekben a terminushasználat, és az argumentum / vonzat megkülönböztetésének mértéke nem azonos, az további hasonlóság közöttük, hogy különböző eszközökkel ugyan, de mindegyik modell a lexikonban határozza meg

- (A) a bővítményeinek számát és kötelező vagy nem kötelező voltát,
- (B) valami olyan információt, ami alkalmas a szintaxisban a beazonosításra (a kategóriáját vagy a grammatikai funkcióját, esetleg a grammatikai esetét, vagy hogy külső / belső argumentum-e), valamint hogy
- (C) a predikátum milyen viszonyban van a bővítményeinek a saját argumentumaival.

Ezeknek az információknak tehát mindegyik esetben tárolódniuk kell a lexikonban és aztán meg kell jelenniük a modellben. A reprezentációnak aztán nem csak a technikája más ezekben a különböző modellekben, hanem a reprezentálás szintje / grammatikai modulja is.

Nézzük külön-külön, hogyan érvényesülnek ezek az elvek az emlegetett modellekben!

3. Modellek

Ahhoz, hogy a fent kimondott elveket, illetve az alkalmazásuk különbségeit be tudjam mutatni a különböző modellekben, összehasonlítom, hogy melyikben hogyan kell elemeznünk az (1) és a (2) mondatokat. Ezeknek a mondatoknak az elemzésére már kiforrottnak tekinthető eljárások vannak, legalábbis a GB-ben és az LFG-ben, így alkalmasak erre az illusztrációra.

- (1) *Péter meg akarja látogatni Marit.*
- (2) *Láttam Marit megérkezni.*

3.1. GB + MP

A létező transzformációs generatív keretben elkészült elemzések közül most az Alberti–Medve (2001)-re hivatkozom, mivel ez a számomra releváns szempontokból nem különbözik a legújabb minimalista programban adható elemzéstől, és könnyebben áttekinthető.

Az (1) mondatban két predikátumunk van: az *akar* és a *meglátogat*. Az előbbi finit igeként a mondat fő predikátuma, míg az utóbbi ennek alárendelt nem finit predikátum. Az *akar* ige lexikai jellemzésében Alberti–Medve (2001) szerint szerepel, hogy

- (A) két kötelező argumentuma van;
- (B) egy DP és egy predikatív bővítmény, Alberti–Medve (2001) szerint InfP;
- (C) az *akar* ige alanyi argumentuma referenciálisan megegyezik az alárendelt predikátum alanyi argumentumával.

A *meglátogat* predikátumnak

- (A) két kötelező argumentuma van (Most eltekintek attól a jelen esetben technikai kérdéstől, hogy az igekötő argumentuma-e az igének. Az Alberti–Medve (2001) elemzése szerint igen.);
- (B) és ez két DP. A
- (C) irreleváns, mert a *meglátogat*-nak nincsen predikatív bővítménye.

Ezek a lexikai információk mind megjelennek a szintaktikai reprezentációban (ágrajzban):

- (1') [TP [DP Péter_i] [T' [T OP_{topik}] [VP [AdvP meg] [V' [V akarja] [DP Ø_i] [InfP [Inf_r] [Inf látogatni] [DP PRO_i] [DP Marit]]]]]]].
- (A) az *akar* ige testvércsomópontjaként két helyet generálunk¹, ugyanúgy, ahogy a *meglátogat* ige testvércsomópontjaként;
- (B) az *akar* ige testvércsomópontjainak kategóriái DP és InfP, a *meglátogat* ige esetén ez két DP. Mivel a *meglátogat* predikátum nem finit alakban van jelen, az ő alanyi DP-jét nem töltheti ki a felszíni struktúrában elhangzó elem, csak nyom vagy PRO;
- (C) hogy a két lehetőségből (nyom vagy PRO) melyik fogja kitölteni az alárendelt predikátum alanyi argumentumát, azt valójában a főpredikátum lexikai tulajdonságai határozzák meg.

Az *akar* ige külön tematikus szerepet oszt az alanyának, és mivel ebben a modellben egy lánc csupán egy tematikus szerepet kaphat, az *akar* alanya és a *meglátogat* alanya nem alkothatnak egy láncot. A (3) mondatban a *fog* nem oszt saját tematikus szerepet az alanyának, így *Péter* a *meglátogat* külső argumentumaként generálódik, és mozgatással kerül a felszíni szerkezetben a mondat alanyi vonzatának pozíciójába. Az (1) mondatban a kontrollviszonyok biztosítják a mondat alanyi DP-jének és az alárendelt predikátum alanyi DP-jét kitöltő PRO-nak a referenciális azonosságát.

(3) *Péter meg fogja látogatni Marit.*

- (3') [TP [DP Péter_i] [T' [T OP_{topik}] [VP [AdvP meg] [V' [V fogja] [DP Ø_i] [InfP [Inf_r] [Inf látogatni] [DP Ø_i] [DP Marit]]]]]]].

Mint az eddigi elemzésből is kiderült, ez a modell nem tesz különbséget szemantikai argumentum és szintaktikai vonzat között. Valamint ez az elemzés önmagában még nem ad számot az *akar* főpredikátum és az alárendelt predikátum tárgyának határozottságbeli egyeztetéséről (erről lásd pl. É. Kiss 1999-et).

A (2) mondat elemzése attól függ, hogy milyenek tételezem fel a *lát* lexikai jellemzését: két vagy három argumentuma van-e, van-e DP-kategóriájú tárgyi argumentuma. A *megérkezik* biztosan egy egyargumentumú ige, amelynek az alanyi argumentumhelyét egy olyan elem tölti ki, ami máshonnan kap esetet (de csak mert a *megérkezik* a mondatban

¹ Természetesen ez a megoldás, amikor az alany egyike a többi, hasonlóan testvércsomópontként generált vonzatnak, nem számít igazán standard megoldásnak a GB/MP-ben, inkább É. Kissnek (pl. É. Kiss 1992) a magyarra vonatkozó, már hagyományosnak tekinthető elképzeléseit követi. Azért választottam mégis ezt az Alberti–Medve-féle modellt, mert talán épp a leegyszerűsített volta miatt könnyebben és áttekinthetőbben tudom megmutatni rajta az olyan speciális igék, mint az *akar* vagy a *lát* argumentumszerkezetét.

infinitivuszi alakkal van jelen: ez az eset-nem-adás nem az adott ige tulajdonsága), ilyen módon szintaktikai kapcsolatba kerül a főpredikátummal, Komlósy (1992) definíciója értelmében vonzata lesz a főpredikátumnak.

A szintaktikai fában ez a lexikai információ a következőképpen reprezentálódik: a, amennyiben a *lát* mellett csupán egy alanyi és egy propozicionális argumentumhely generálódik, akkor a *Marit* megkaphatja az esetét speciális, ún. külső esetadással (sztenderd GB-elemzés).

(2') $[_{VP} [_{V'} [_{V} \text{Láttam}] [_{DP} \text{pro}_{\text{en}}] [_{InFP} \text{Marit megérkezni}]]]$.

b, Ha az Alberti–Medve (2001)-féle alkalmazását tekintem a magyar nyelvre a GB-modellnek, akkor elképzelhető egy olyan megoldás is, hogy ha a *lát* ige két argumentumhely, de három vonzatpozíció generálódik testvércsomópontként, és így a tárgyi vonzatának ő nem oszt tematikus szerepet, akkor a *Marit* mozgatóval kerülhet a *lát* melletti testvér (és egyben argumentum / vonzat) pozícióba, és ekkor a *megérkezik* alanyi argumentumának helyét egy nyom tölti ki (sztenderd MP-ben ugyanezt a jelenséget úgy fogalmazzuk meg, hogy az alárendelt tárgynak a főmondati pozícióját azonosítjuk az AgrO specifikálójával, és nem a *lát* argumentumszerkezetére bízunk a megoldást).

(2'') $[_{VP} [_{V'} [_{V} \text{Láttam}] [_{DP} \text{pro}_{\text{en}}] [_{DP} \text{Marit}_i] [_{InFP} \text{megérkezni} [_{DP} \emptyset_i]]]]]$.

c, Ha a *lát* ige három, tematikus szereppel is ellátott argumentumpozíciója van, akkor ún. tárgyi kontrollról beszélünk, és ekkor a *megérkezik* alanyi argumentuma egy PRO. A *lát* alanyi argumentumáról még nem esett szó: ezt egy *pro* tölti ki a modellben megszokott módon, amelynek a jelenlétére és jellemzőire a főpredikátum inflexiós jegyei utalnak.

(2''') $[_{VP} [_{V'} [_{V} \text{Láttam}] [_{DP} \text{pro}_{\text{en}}] [_{DP} \text{Marit}_i] [_{InFP} \text{megérkezni} [_{DP} \text{PRO}_i]]]]]$.

Összefoglalva: a 2. fejezetben felsorolt (A), (B), (C) információknak ebben a modellben is a lexikonból kell származniuk, hiszen különben a (2) mondatban egyaránt lehetséges lenne az alanyi és a tárgyi kontroll, de ebben a transzformációs generatív modellben az (A), (B), (C) információknak pontról pontra reprezentálódniuk kell a szintaktikai fában is.

3.2. LFG

Az előbbi gondolatmenetet az LFG-elemzéssel egybevetve tűnik ki igazán, hogy mennyire azonos a két modellben feltételezett lexikon és argumentumstruktúra.

Az LFG-beli elemzésben Komlósy (2001)-re támaszkodom.

Az (1) mondat esetében az argumentumstruktúrák az (A) és a (C) kérdésben megegyeznek a 3.1. pontban ismertetettekkel. Az LFG lexikonbeli jellemzése annyival mond többet a (feltételezett) transzformációs modellbelinél, hogy külön definiálja a predikátum-argumentum és a régens-vonzat viszonyokat, így már a lexikonban elmondja, hogy az alárendelt predikátum tárgyával határozottság szempontjából egyeztetni kell a főpredikátumot, mint vonzattal a régenst.

Az *akar* argumentumszerkezete az LFG-ben:

$$\text{akar}, V (\uparrow \text{PRED}) = \text{'AKAR } (x, \lambda yf(y)) <(\uparrow \text{SUBJ}), (\uparrow \text{XCOMP})> (\uparrow \text{OBJ})'$$

$$(\uparrow \text{OBJ}) = (\uparrow \text{XCOMP SUBJ})$$

Tehát az (1) mondat az LFG-ben egy ún. funkcionális kontroll-szerkezet, ami kb. megfelel a GB-beli kontroll-viszonynak (korábbi terminussal: *equi*-nek). A (B) szempontból az LFG az argumentumok grammatikai funkciójára vonatkozó információt ad az ún. lexikai vagy argumentum vagy a-struktúrában. A nagy különbség nem is a lexikális jellemzésben van a GB-moddal, hanem abban, hogy ezekből az információkból mi jelenik meg az összetevős struktúrában: ebben a modellben lexikon és szintaxis párhuzamos szerepet kap: a felszíni / összetevős / kategoriális szerkezet vagy c-struktúra reprezentálja a szórendet és a grammatikai kategóriákat, szófaji információkat, és e két (a- és c-) struktúra unifikációja alkotja meg a mondatot végül reprezentáló f- (funkcionális) struktúrát. Tehát a lexikai információk nem kódolódnak újra a frázisstruktúráért és a szórendi viszonyokért felelős c-struktúrában.

Ez a különbség jelenik meg a (2) mondat GB- és LFG-beli elemzésében is. A *lát* ige a-struktúrájából egyértelműen ki kell derülnie, hogy a *Marit* tárgyi vonzata a *lát*-nak, hiszen tárgyesetet kap tőle. Kérdés azonban, hogy argumentuma-e, vagyis történik-e thematikus szerepadás is. Ha igen, akkor a 3.1. pontban ismertetett c, elemzéssel állunk szemben: tehát tárgyi funkcionális kontroll- (vagy GB-sen tárgyi kontroll-, *equi*-) ígével.

Az *lát* argumentumszerkezete az LFG-ben, amennyiben az háromargumentumú:

$$\begin{aligned} \textit{lát}, V (\uparrow \text{PRED}) = \textit{'LÁT} (x, \lambda y f(y)) <(\uparrow \text{SUBJ}), (\uparrow \text{XCOMP}), (\uparrow \text{OBJ})\textit{'}} \\ (\uparrow \text{OBJ}) = (\uparrow \text{XCOMP SUBJ}) \end{aligned}$$

Ha nem, akkor a b, elemzés lép életbe: vagyis a *lát* ige két argumentuma van, egy alany és egy propozíció, viszont három vonzata, és a *lát* tárgyi vonzata egyben alanyi argumentuma a *lát* propozicionális argumentumának, tehát a funkcionális kontroll egy másik típusával állunk szemben, amelyet a GB mozgatóval old meg (régii GB-s terminussal: ún. *raising*, emeléses szerkezettel).

Az *lát* argumentumszerkezete az LFG-ben, amennyiben az kétargumentumú:

$$\begin{aligned} \textit{lát}, V (\uparrow \text{PRED}) = \textit{'LÁT} (x, \lambda y f(y)) <(\uparrow \text{SUBJ}), (\uparrow \text{XCOMP})\textit{'}} \\ (\uparrow \text{OBJ}) = (\uparrow \text{XCOMP SUBJ}) \end{aligned}$$

A 3.1.-ben ismertetett a, elemzésre az LFG-ben nincsen lehetőség, mert ha nem definiáljuk a *lát* mellett a *Marit*-t sem argumentumként, sem vonzatként, akkor tárgyeset megjelenését sem tudjuk kifejezni, leírni. A másik elemzésbeli különbség a *lát* alanyi argumentumának megjelenítésében van: az LFG-ben ugyanis a *láttam* ige alanyi argumentuma, mint névmás, már a lexikonban megjelenik, és az összetevős szerkezetben nem is része a reprezentációnak, abban az értelemben, hogy nem külön csomópont a c-struktúrában. Ugyanakkor ez azzal is együtt jár, hogy két külön lexikai egységként kell megjeleníteni a *pro*-val kitöltött és a kitöltetlen argumentumú predikátumokat.

3.3. GASG

A GASG megközelítése némileg különbözik a másik két modelltől. Azért éppen erre a három modellel esett a választásom, mert rajtuk keresztül fokozataiban lehet bemutatni a lexikon térnyerését a szintaxis felett (így egyben a modellek megjelenésének időbeli dimenzióját is figyelembe véve). A GASG-beli elemzések ismertetésekor nem tudok kialakult gyakorlatra hivatkozni, hiszen egy, alapjaiban ugyan jóldefiniált, de gyakorlati

elemzések terén még kiforratlan modellről van szó. Próbálom tehát érzékeltetni az elemzések fő gondolatait, technikáit.

A GASG-ben minden információt a lexikonban jelenítünk meg. A lexikonbeli információk négy részre bonthatóak: az azonosításhoz szükséges sajáttest (amely a modell jelenlegi állapotában megegyezik a mondatban található betűsorrall), a szintaktikai, a szemantikai, valamint a kettő kapcsolatát megteremtő információk. A szintaktikai információk körébe tartozik, hogy milyen környezeti szavakra hivatkozik az adott lexikai egység, vagyis mely további szavak megjelenését kívánja meg a mondatban: ebben az értelemben tehát minden lexikonbeli elem régens, és majdnem minden lexikonbeli elem vonzat, hiszen a hivatkozások (a jelzőktől és a szabad határozóktól eltekintve) kétirányúak. A szemantikai információkhoz az tartozik, hogy milyen referensekre vonatkoztatjuk az adott lexikai egységet, mint predikátumot: ilyen értelemben minden lexikonbeli elem predikátum, hiszen valamilyen referensről kell állításokat tennie, ez pedig lehet akár maga a szituáció, mint referens.

Az *akarja*, illetve a *meglátogatni* lexikai jellemzése a GASG-ben (csak a számunkra releváns információkra korlátozva, tehát a megelőzési és szomszédossági feltételekre, valamint a szemantikai tulajdonságokra vonatkozó információkat itt mellőzöm):

$\Lambda_3 = \langle \{v_3 = akarja\},$
 $\{fin.pres(v_3), mood.decl(v_3), v.tr(v_3),$
 $n(\alpha, V3.11), 3(\alpha, V3.11), arg.nom(\alpha, V3.11, v_3), \quad /ez\ az\ első\ környezeti\ elem:\ az\ alany$
 $n(\alpha, V3.21), 3(\alpha, V3.21), arg.acc(\alpha, V3.21), ref.def(\alpha, V3.22), /a\ tárgy$
 $arg.fin(\alpha, V3.31, v_3), arg(V3.11, V3.31)\}, \quad /a\ főnévi\ igenév$
 $\{\}, \{\}\rangle$

$\Lambda_4 = \langle \{v_4 = meglátogatni\},$
 $\{nonfin(v_4), v.tr(v_4),$
 $n(\alpha, V4.21), arg.acc(\alpha, V4.21), \quad /alanyról\ itt\ semmit\ sem\ mond,\ mivel\ nem\ keres$
 $fin(\alpha, V4.31), arg(V4.11, V4.31)\}, \quad rá\ konkrét\ szót,\ sajáttestet,\ csak$
 $\quad a\ szemantikában\ referenciális\ azonosságot$
 $/a\ tárgy$
 $/a\ finit\ ige,\ amely\ majd\ meghatározza$
 $a\ meglátogatni\ alanyi\ argumentumát$
 $\{\}, \{\}\rangle$

Az (1) mondatban az *akar* három környezeti elemet fog keresni: egy alanyt, egy tárgyat, amivel egyeztet határozottságban, és egy főnévi igenevet, amiről elmondja azt is, hogy ugyanarról tesz alanyaként állítást, amiről maga az *akar*. Amit eddig állítottunk, az, ha technikai különbségek adódnak is, a lexikonbeli tartalmát tekintve megegyezik a 3.1. és a 3.2. pontokban ismertetettekkel. A *meglátogatni* esetében azonban némiképp más a helyzet: neki is keresnie kell valamit a mondatban, ami megfelel számára, mint predikátum számára, egy alanyi argumentumnak, és keresnie kell az ezt bevezető referenciális elemet is (névelőt vagy tulajdonnevet), de nem ismeri ennek az esetét és egyéb szintaktikai jegyeit. Ezért kénytelenek vagyunk feltételezni a *meglátogatni*-ban egy olyan ismeretet, hogy tudja, hogy a mondatban van egy ige, aminek az alánya az ő alanyi referense is

egyben: így tehát a lexikonban fel kell tételeznünk egy másik *meglátogatni*-t, amely ugyanezt állítja a mondatban szereplő finit ige tárgyáról, lásd (4) mondat.

(4) *Láttam Pétert meglátogatni Marit.*

Ha esetleg ez a mondat kevésbé elfogadható, akkor tekintsük a következőket:

- (4) a. *Láttam Pétert levinni a szemetet.*
b. *Láttam Pétert megjönni.*

A *meglátogatni* (vagy a *levinni*) ezen túl még keres egy finit igét (vagy valami más állítmánynak megfelelő valamit: hogy ezt hogyan lehet jól definiálni, még nem lehet tudni. A rendszer egyelőre nem kezeli a névszói predikátumokat.), és egy tárgyat (valamint annak referenciális pillérét²) is.

A különbség a lexikon egyeduralgató szerepéből származik: mivel nincsen absztrakt struktúrát építő szintaxis, ezért minden lexikai egységnek „önállóan” kell gondoskodnia a saját környezetéről, és pl. egy másodlagos predikátum nem bízhatja az argumentumainak definiálását a mondat főpredikátumára, hiszen ők nem épülnek össze semmiféle szerkezeté. Ennek következtében nem kell olyan struktúrákat építenünk, ami túl lenne a szavak szintjén, és aminek a tárolása és szabályokba foglalása plusz kapacitásokat igényelne, cserében viszont a lexikonunk sokszorosára nő.

A (2) mondatban a *lát* ige két referensről állít valamit, de csak egyet keres a mondatban: az LFG-hez hasonlóan ez az a *lát*, aminek egyik argumentumát *pro* tölti ki (noha a GASG-ben nincsen ilyen testetlen elem, mint a *pro*, gyakorlatilag ugyanarról van szó, mint az LFG-ben: a szükséges információt hordó jegyek már a lexikonban kötöttek). De nem csak ez a kétfajta *lát* van, hanem meg kell különböztetnünk a főnévi igenevet vonzó *lát*-ot a csak tárgyat vonzótól: ez a különbség azonban, noha nem hangsúlyoztuk ennyire, a másik két modellben is megjelenik. Tehát a *lát* ebben az esetben keres egy tárgyat, valamint egy főnévi igenevet, és azt is tudja, hogy a tárgya egyben a főnévi igenevének az alanya. De még nem szóltunk arról, hogy vajon hol van az a referens, akiről a *lát* ige mint a látás tárgyáról nyilatkozik. Véleményem szerint ez kétféle lehet: bevezetheti ezt a referenst a *lát*-tal tárgyesettel egyeztetett főnév (ha tulajdonnév, akkor ő maga, ha nem, akkor a névelője), de felfoghatjuk úgy is, hogy a *meglátogatni* által bevezetett szituációs referens az, amire a látás vonatkozik, ebben az esetben pedig a *lát* nem hivatkozik argumentumaként a *Marit* által bevezetett referensre. Ebben az értelemben a GASG-féle elemzés a 3.1.-ben ismertetett elemzések közül a vagy a b.-vel vagy a c.-vel azonos, tulajdonképpen ebből a szempontból tehát nincsen számottevő különbség a modellek között.

Vagyis az 1. pontban megfogalmazott elvárásunk, hogy a különböző modellekben argumentumszerkezetként, lexikonbeli tartalomként összefoglalható információk alapvető szempontból azonosak, az eddigi példamondatok elemzése során igazolódott.

² A GASG-ben minden ige / igenév az argumentumait alapértelmezésben referenciálisnak tekinti, és ezért a főnéven kívül keres hozzájuk egy névelőt is, amely azt a referenst bevezeti, akiről a predikátumban megfogalmazott állítás szól. Így egy-egy predikátum keresése két pilléren történik: egy névszói és egy referenciális pilléren.

4. Szabályok

Egy konkrét mondatcsalád elemzésén keresztül bemutatom, hogy az eddig felsorolt elvek hogyan realizálódnak az ismertett modellekben, és milyen reprezentációs különbségeket okoznak. A bemutatás célja nem egyszerűen a modellekről való még részletesebb beszámoló, hanem sokkal inkább annak megmutatása, hogy ha figyelembe vesszük a lexikonból származó információkat, esetleg nem tekintünk azonosnak vagy összetartozónak olyan jelenségeket, amelyeket e nélkül a feltételezés nélkül is meg lehet magyarázni.

Ezt az érvelést a következő módon mutatom be: alapul veszek egy nagyon alapos és részletes Minimalista Programbeli elemzést (Tóth 2000), és ugyanazoknak a mondatoknak elkészítem az LFG- és a GASG-elemzésük vázlatát, és végül egybevetem a három elemzés során feltételezett argumentumszerkezeteket. Az összehasonlítás alapján azt állapítom meg, hogy a Tóth (2000) által megállapított argumentumszerkezetbeli különbség az időjárás- és személytelen mondatok között nem szükségszerűen következik az adatokból. Az elemzésekben felhasznált mondatok a következők:

- (5) a. *A bőrönd be van pakolva.*
b. *A szoba ki van takarítva.*
- (6) a. *(A bőröndbe) be van pakolva.*
b. *(A szobában) ki van takarítva.*
c. *Havazik.*
d. *Hideg van.*
e. *Hidegnek/ hideg van.*
f. *Hideg/ az van.*
g. *Betegnek/ beteg volt.*
h. *Beteg/ az volt már.*
i. *Kati/ az beteg.*
j. **Katinak/ Kati beteg.*
- (7) a. *Holnap reggelre nem kell [a bőröndnek bepakolva lennie].*
b. *Öt órára muszáj [a szobának kitakarítva lennie].*
- (8) a. **Holnap reggelre nem kell [bepakolva lennie].*
b. **Öt órára muszáj [kitakarítva lennie].*
c. *Márciusban már nem kellene [havaznia].*
d. *Márciusban már nem kellene [hidegnek lennie].*

A kérdés, amelyre minden modellben keresem a választ megegyezik Tóth (2000) kérdésével: mi az alanya a *Ki van takarítva*. (6b) mondatnak?

4.1. MP: Tóth (2000)

Tóth Ildikó válasza erre a kérdésre az, hogy nincs alanya ennek a mondatnak, ez egy ún. személytelen szerkezetű mondat, és mint ilyen, cáfolja a kiterjesztett projekciós elvnek az univerzális voltát.

Röviden ismertetem az érvelés gondolatmenetét.

A (8a), (8b) mondatok agrammatikusságát az okozza, hogy a főnévi igenév személyjegyét semmi sem ellenőrzi a mondatban, márpedig a Minimalista programon belül az

összes értelmezhetetlen jegy ellenőrzöttsége a grammatikusság egyik kritériuma. Ez a személyjegy ebben a mondatban két oknál fogva maradhat ellenőrizetlen: vagy azért, mert az alanyi vonzat helyét kitöltő expletív *pro* nem képes ilyen ellenőrzésre, vagy azért, mert nincs is alanyi pozíció a mondatban, így a jegy-ellenőrzés sem történhet meg.

A (7a), (7b) mondatok grammatikusak, mert a ragozott főnévi igenév megkapja a maga lexikális alanyát, ami a jegyellenőrzést végre tudja hajtani.

Mit lehet mondani a (8c), (8d) mondatokról, amelyekről például Komlósy (1994) azt állítja, hogy nincsen alanyuk. Az eddigi gondolatmenet alapján akkor ezeknek a mondatoknak is agrammatikusoknak kellene lenniük a személyjegy-ellenőrzés elmaradása miatt. Tóth (2000) szerint két oka lehet, hogy ezek a mondatok mégis grammatikusak: vagy nem expletív, hanem argumentumszereppel bíró *pro* tölti ki az alanyi vonzatpozíciójukat (szemben (8a), (8b) mondatokban megjelenő expletív *pro*-val), vagy van alanyuk (szemben azzal a lehetőséggel, hogy a (8a), (8b) mondatokban egyáltalán nincsen alany). Tehát mindenképpen azt kell feltételeznünk, hogy az időjárásigéknek van alanyuk, csak az a kérdés, hogy ez egy argumentális vagy egy expletív alany (*pro*)-e.

Szólnak további érvek amellet, hogy az időjárásigéknek van alanyuk, és ez nem egy expletív *pro*. Például az, hogy állhatnak *-ván*-nal, aminek pedig referenciális alanya kell, hogy legyen, mint a (9) mondatban, vagy hogy kontrollálhatnak PRO-t, mint a (10), (11) mondatokban:

(9) *Hajnalodván*³ / *-va, *pro*_{mi} *elindultunk hazafelé.*

(10) *Hirtelen befelhősödött, korai szürkületet okozva.*

(11) *Óriásit villámlott, megvilágítva az égboltot.*

Tehát úgy tűnik, hogy az időjárásigéknek nem egyszerűen van alanyuk, hanem ez nem is egy expletív *pro*, Tóth (2000) megfogalmazása szerint egy ún. kváziargumentum.

És mi következik ebből az ún. személytelen szerkezetekre: a (8a), (8b) mondatokra? Az, hogy vagy nincs alanyuk, vagy ez egy expletív *pro* (hiszen a (8a), (8b) és a (8c), (8d) közötti szembenállások így is magyarázhatóak lennének). Azonban germán példák⁴ is mutatják, hogy vannak valódi alanytalan szerkezetek, tehát a KPE nem univerzális, így gazdaságossági elv alapján a magyarban is feltételezhetjük, hogy ezekben a mondatokban nincs alany.

Összefoglalva tehát Tóth (2000) érveit, elmondhatjuk, hogy a (8a), (8b) és a (8c), (8d) mondatok különbsége arra mutat, hogy különböző argumentumstruktúrát kell feltételeznünk, legalábbis a külső argumentumait tekintve, az időjárásigék és az ún. háztartás igék személytelen használata között. Arra, hogy az időjárásigéknek van egy kváziargumentumszerű alanyuk, a példamondatokban megjelenő különbségen túl független érvek is utalnak. Tehát a fenti (8) mondatok különbségéből, a germán példákból és a gazdaságossági elvből együttesen kikövetkeztethetjük, hogy a (8a), (8b) mondatoknak nincsen alanya. Ebben az esetben a létege egyes szám harmadik személyű alakja egy default személyrag, de ilyen

³ Komlósy (1992) alapján megjegyezzük: Komlósy azt állítja, hogy a *-ván/-vén*-képzős határozói igeneveknek lehet saját alanyuk, de ez még nem jelenti azt, hogy ne képezhetnék őket adott esetben alanytalan igéből, és ekkor természetesen saját alanyuk sem lesz.

⁴ pl. *Gestern wurde getanzt.* Tóth (2000)

default személyrag nincsen az infinitivuszi ragok között, tehát ezért agrammatikusak a (8a), (8b) mondatok.

Hogyan lehet ehhez a Minimalista programbeli elemzéshez kötni az Alberti–Medve (2001)-féle speciális, nem standard MP-modellt? Hiszen a 3.1. pontban az ő modelljükön keresztül szemléltettem, hogy az argumentumstruktúrával kapcsolatos (A), (B), (C) információk elveknek mindhárom modell (GB+MP, LFG, GASG) eleget tesz, és ezáltal érvényes kérdésként tehető fel modellenként és összehasonlítva, hogy mi az a bővítmény (argumentum-, illetve vonzat-) -struktúra, amely az elemzett mondatok esetében a lexikonban reprezentálódik (A-elv). Úgy vélem, hogy az érvelés a két modellben található eltérések ellenére megállja a helyét, mert a számomra releváns kérdésekben nincsen eltérés, vagyis abban, hogy a lexikonban ismernünk kell:

- (A) a bővítmények számát és kötelező / nem kötelező voltát,
- (B) valamilyen információt, ami alkalmas a bővítmények szintaktikai azonosítására (pl. külső / belső argumentum),
- (C) azt, hogy a predikátum milyen viszonyban van a bővítményei saját argumentumaival.

A Tóth (2000)-ben használt MP-ben a vonzatok megjelenésének és elhelyezkedésének motivációja a jegyellenőrzés, míg Alberti–Medve (2001) nem fektet akkora hangsúlyt az egyeztetési (vagy más, finomabb szintaktikai-morfológiai) viszonyok korrekt ábrázolására, megelégszik az argumentumstruktúra és a szórend minél inkább ellentmondásmentes szintaktikai reprezentációjával. Alberti–Medve (2001)-ben a (8a), (8b) típusú mondatok elemzése nem szerepel, és a könyv írói az időjárásigék alanytalan szerkezetére voksoltak, de Tóth Ildikó tanulmányai után nyilván már ők is az általa kidolgozott elemzést preferálnák, mert nehéz lenne egy ilyen transzformációs-generatív modellben más módon különbséget tenni a kétféle mondat szintaktikai szerkezete között, ahol az egyes inflexiók (mint például a főnévi igenév személyragja) aktív, önálló, a hozzájuk kapcsolódó lexikai elemtől (ebben az esetben az igenévtől) is függetleníthető szerepet kapnak a szintaxisban.

4.2. LFG

Az LFG-elemzés megadásához részben különféle (a bibliográfiában felsorolt) LFG-tankönyvekre támaszkodom, részben Komlósy (1994)-beli elemzésére az időjárásigékről.

Az LFG-beli elemzés elkészítéséhez előbb meg kell határoznunk azokat a lexikai egységeket, amelyekből kiindulunk: jelen esetben elsősorban a *kitakarít* igét.

Egy LFG-lexikonban legkevesebb kétféle *kitakarít* igét kell feltételeznünk:

*kitakarít*₁: Ágens, Téma, (Hely) – ld. (5b), (7b) mondatok

*kitakarít*₂: Ágens, (Hely) – ld. (6b), (8b) mondatok

Természetesen mindegyiknek lesznek további verziói, például aszerint, hogy az alany argumentumhelyüket a lexikonban kitöltjük-e egy *proval* vagy sem. A két aktív *kitakarít* ige argumentumszerkezete megváltozik a lexikonbeli passzíválás folyamata után. Ennek a folyamatnak a lényege, hogy az alany elnyomódik és a rangsorban következő thematikus szerepű argumentum kerül alanyi pozícióba:

passzíválás után:

*kitakarít*₁: Ágens elnyomódik, Téma kerül alanyi pozícióba.

*kitakarít*₂: Ágens elnyomódik, teljesen személytelen szerkezet. Nincs alany.

Így már a lexikai információk alapján érthető a (7a), (7b), illetve a (8a), (8b) mondatok különbsége. Feltételezzük, hogy a (7b) mondatban szereplő *kitakarít* ige a *kitakarít*₁ a lexikonból, ahol a passzíválás után a Téma (*a szoba*) kerül alanyi pozícióba, míg a (8b) mondat esetén a *kitakarít*₂-vel van dolgunk, amelynek a passzíválás után nem lesz alanya. A létige igenévi személyragja az LFG-ben ugyanakkor bevezet egy argumentumot, de ennek a passzívált *kitakarít*₂ nem tud tematikus szerepet adni, így a mondat agrammatikus lesz.

Felmerül a kérdés, hogy milyen lehet akkor az időjárásigék argumentumszerkezete, ha azok mellett megjelenhet grammatikus mondatban ragozott főnévi igenév. Komlósy (1994) alapján az időjárásigék argumentumszerkezete a passzívált *kitakarít*₂ argumentumszerkezetének felel meg, tehát nem tartalmaz alanyt. Ezért ebben az esetben azt kell feltételeznünk, hogy az időjárásigék ragja nem utal argumentumra: sem finit, sem nem finit ragozás esetén.

Hol van az a különbség a két elemzésben, ami lehetővé tette, hogy (legalábbis az időjárásigék tekintetében) ellentétes következtetésre jussunk? A kérdést külön hangsúlyossá teszi, hogy a 4.1.-ben ismertetett elemzés egyik sarkalatos pontja, hogy a kétféle mondat-típusnak nem lehet hasonló az argumentumszerkezete (a külső argumentumot tekintve). És fontos megjegyeznünk azt is, hogy az LFG-ben ismertetett elemzés az időjárásigék tekintetében érvelhetne ellenkezőképpen is: feltételezhetnénk, hogy az időjárásigék ragja, akár finit, akár nem finit személyragról van szó, automatikusan bevezet az egység lexikai leírásában, az a-struktúrában egy *pro* alanyi argumentumot, így az alanyi vonzat soha nem jelenhet meg elhangzó alakban. Csak ezután arról is gondoskodni kellene ennek az elemzésnek, hogy milyen tematikus szerepe legyen ennek az argumentumnak. De a jelen tanulmány szempontjából ezek közül a megállapítások közül valójában az az egy releváns, hogy nem befolyásolná a (8a), (8b) mondatok LFG-beli elemzését az, hogy az időjárásigék tartalmazó mondatokat hogyan elemzem.

4.3. GASG

A GASG-ben a határozói igenevek elemzését még nem dolgoztuk ki részletesen. A most következő elemzés-vázlatokat a bibliográfiában megadott Alberti cikkek alapján készítettem el, koncentrálna a témában most releváns információkra, így teljesen figyelmen kívül hagyva a szórendi megköötéseket.

Ahogy már 3.3.-ban is láttuk, egy GASG-beli elemzésnél nem az a legfőbb kérdés, hogy mi a mondat főpredikátumának az argumentumszerkezete, és aztán ebből mi realizálódik vonzatként, hanem, hogy a mondat bármely (és egyben mindegyik) szava milyen további szavak jelenlétét kívánja meg a mondatban, milyen formában és milyen távolságban. Ezért egy GASG-elemzés elkészítéséhez nem elegendő a *kitakarít* ige argumentumszerkezetét megvizsgálnunk: a (8a), (8b) mondatok minden szaváról meg kell állapítanunk, hogy milyen szavak alkotják az elvárt környezetét. De ennél is fontosabb talán jelen elemzésünk szempontjából, hogy minden szóról, mint predikátumról, meg kell állapítanunk, hogy melyik referensről állít valamit, mint argumentumáról, és azt a referenst melyik

mondatbeli egység vezette be, mint referenciális elemet a mondatba, illetve a mondat szemantikai struktúráját alkotó DRS-be (diskurzusreprezentációs struktúrába). Ilyen referenst bevezető elemek lehetnek a mondatban például a determinánsok, a tulajdonnevek, a névmások vagy az igék, igenevek személyragjai. Fontos megemlíteni, hogy a GASG-ben mindig bevezetődik egy referens, ami lehetővé teszi, hogy a mondat által leírt szituációra is vissza tudjunk utalni. Ezt nevezzük szituációs referensnek, és ezt mindig az adott állítást megfogalmazó predikátum vezeti be.

A mondat főpredikátumának tekinthető *kell* ige több példányban fog szerepelni a lexikonunkban. Most csak azokat a lexikai egységeket vegyük figyelembe, amelyeknek az egyik vonzata propozíció. Ezek közül is legalább kettőt tudunk megkülönböztetni:

- a. *kell*₁ (episztemikus): szükséges, hogy valami úgy legyen (pl. Bekapcsolva kellett hagynom a gépet, másképp nem gyulladhatott volna ki.)
- b. *kell*₂ (deontikus): valakinek kötelessége, hogy valamit tegyen (pl.: Bekapcsolva kellett hagynom a gépet, ez volt a főnök utasítása.)

A háztartásigéket tartalmazó (8a), (8b) példamondatokban feltételezhetjük, hogy az episztemikus *kell*₁ szerepel, ahogy az időjárásigéket tartalmazó mondatokban is. Ebben az esetben tehát ez a *kell*₁ keresni fog egy főnévi igenevet, és egy olyan szituációs referenst, amiről ő, mint predikátum, állít valamit. Ennek a *kell*₁-nek megfelel környezetként a ragozott és a ragozatlan főnévi igenév egyaránt. Maradjunk annál az esetnél, amikor a *kell*₁ egy ragozott főnévi igenevet keres (és talál) környezeti elemeként. Ez a ragozott főnévi igenév minden bizonnyal bevezet egy szituációs referenst, amire a *kell*₁ is vonatkozhat predikátumként: így a *kell*₁ (számunkra most releváns) igényei ki vannak elégítve.

Kérdés, hogy a *lennie* mit vár el a környezetétől.

Tekintsük most a *lenni*-t a *van* főnévi igeneveként, mivel a példamondatainkban a *van* paradigmájának megfelelő elemeként jelenik meg.

A lexikonunkban nyilván több különböző argumentumszerkezetű *van*-t hoztunk létre. A többfajta *van* közül Szabolcsi (1992)-t követve fel tudunk sorolni legalább hármat: az egyik a kopula, egy másik, amelyik egy alanyt és egy helyhatározót (lokatívusz) vonz, egy harmadik pedig, amelyik az egzisztenciális állítást fejezi ki (Szabolcsinál ez megegyezik a birtoklást kifejező *van*-nal).

Úgy tűnik, hogy a *van*, illetve bármely más finit ige azokban az esetekben, ha nincs kitéve az alanyi argumentuma, maga vezeti be a referenst. A GASG-ben ezzel fejezzük ki azt, amit az LFG-ben a lexikonban *pro*-val kitöltött argumentumhely jelent, vagy amit a GB-ben a *pro* a szintaxisban.

Ez alól kivételnek látszanak a Tóth (2000) által személytelenként emlegetett szerkezetek, amelyekben, úgy tűnik, olyan *van* szerepel, amely nem vezet be referenst a szituációs referensen kívül. Van-e még ilyen *van* ezeken a mondatokon kívül? Bizonyos jelenségek arra utalnak, hogy ezt a *van*-t találjuk meg a következő mondatokban:

- (12) a. *(A bőröndbe) be van pakolva.* = (6a)
- b. *(A szobában) ki van takarítva.* = (6b)
- c. *Hideg van.* = (6d)
- d. *Péter úszni van.*

Elsősorban az szól e mellett, hogy a (12d) mondatban szereplő *van* úgy viselkedik, mint egy segédige a Kenesei (2000) által definiáltak alapján, és így természetesen saját alanyi argumentuma (és referense) sem lehet. A ‘segédigeség’ jellemzői közül most egy releváns jegyet emelnék ki: hogy ennek a segédigei *van*-nak nincsen főnévi igeneves alakja. Erről éppen a Tóth (2000)-ben is használatos *kell*-teszt alapján győződhetünk meg:

- (13) a. **Holnap reggelre nem kell [bepakolva lennie].* = (8a)
 b. **Öt órára muszáj [kitakarítva lennie].* = (8b)
 c. *Márciusban már nem kellene [hidegnek lennie].* = (8d)
 d. ?**Péternek úszni kell lennie.*

Feltételezhetjük tehát, hogy létezik a magyarban olyan *van*, amelynek nincsen alanyi argumentuma, és ezekben a mondatokban éppen ez a *van* szerepel (hogy ez valóban segédige-e mindegyik mondatban, az állításom szempontjából nem lényeges kérdés). Ellenérvnek tűnik, hogy a (13c) mondat helyes: ebben tehát van főnévi igeneve a *van* igének. De feltételezhetjük, hogy a (13c) mondatban nem ugyanaz a *van* jelenik meg, mint a többi (13) mondatban. Ennek a bizonyításához újra hivatkozom a (6)-ban már felsorolt példamondatokra.

- (14) a. *Hideg van.* = (6d)
 b. *Hidegnek/ hideg van.* = (6e)
 c. *Hideg/ az van.* = (6f)
 d. *Betegnek/ beteg volt.* = (6g)
 e. *Beteg/ az volt már.* = (6h)
 f. *Kati/ az beteg.* = (6i)
 g. **Katinak/ Kati beteg.* = (6j)

A kontrasztív topikba helyezésből látszik, hogy másképp helyezhető kontrasztív topikba az alany, és másképp a predikátum egy része. Ha az alanyt teszem kontrasztív topikba, akkor az *az* névmással utalhatok rá: (14c), (14e), (14f). Ha a predikátum egy részét, akkor a kontrasztív topikba a predikátum (ragtalan főnév, melléknév stb.) *-nak/nek*-ragos verzióját tudom betenni, és a mondatban megismételhetem a predikátumot ragtalanul: (14b), (14d), és éppen emiatt nem jó a (14g), mivel a tulajdonnév nem lehet a predikátum része.

Ebből az következik, hogy a (14a) mondatnak két lehetséges szerkezete van. Az egyik az, amelyet a (14b)-ben látunk, ahol a *hideg* a predikátum része, a *hideg van* tulajdonképpen egy időjárásige, ahol a *van* segéd-funkciókat tölt be. A másik pedig az, amelynek a belső szerkezetét a (14c) mutatja meg: itt a *hideg* az alanya a *van* létigének. Tehát a (14a) két különböző értelmezésében két különböző *van* szerepel, így lehetséges, hogy a (13c) grammatikus: ez a (14a)-nak a főnévi igenévvel rendelkező *van*-t tartalmazó verziója.

Mi következik ebből a *lennie*-re? Az előbbieken feltételeztük, hogy a *lennie* a segédigeszerű *van* paradigmájának nem része. Amennyiben olyan *lennie*-t tételezünk fel, amelynek szüksége van egy referensre, amelyről állítást tesz, akkor sem egyértelmű, hogy ezt a referenst mi vezeti be a mondatba (az igazi kopula-*van*-hoz tartozó *lennie* esetében még ez a referens-keresés sem egyértelmű).

(15) *Ott kell lennie.*

A (15) mondat esetében a referenst a főnévi igenév személyragjának kell bevezetnie (a *pro* kezelése a GASG-ben).

(16) *Péternek ott kell lennie.*

A (16) mondatban azonban a referenst a tulajdonnév (*Péter*) vezeti be, ezért fel kell tételeznünk (minimum) két különböző *lennie*-t: egyet, amely bevezeti a referenst, amelyről állítást tesz, és egy másikat, amely keresi a mondatban azt az elemet, amely bevezeti a neki is szükséges referenst.

A 4. fejezet fő kérdésére (van-e alanya a *Ki van takarítva.* mondatnak) ezzel az elemzéssel tehát válaszoltunk a GASG keretében is (feltehetően nincsen), ugyanakkor még nem szóltunk az időjárásigék alanyáról. Az eddigiekkel összhangban azt kell megvizsgálni, hogy az időjárásigék milyen referenseket vezetnek be, illetve milyenekre hivatkoznak. Mint a szituációt leíró predikátumok, biztosan bevezetnek szituációs referenst, amire később vissza is lehet utalni. A GASG-ben nem csak nem szükséges feltételezni, hogy ezen túl bármilyen más referensről állítást fogalmaznának meg, inkább problémákat okozna ez a feltételezés, mert ha bevezetnénk alanyi referenst ezeknél a predikátumoknál, akkor a későbbiekben, a szöveggel párhuzamosan épülő diskurzus-reprezentációs struktúrában (DRS-ben) azokra is fogalmazhatnánk meg állításokat, nem csupán a szituációra és annak következményeire vonatkozó állításokat tehetnénk:

(17) *Hirtelen befelhősödött, korai szürkületet okozva.* = (10)
 ??? *Alig látszott (ami befelhősödött).*

(18) *Óriásit villámlott, megvilágítva az égboltot.* = (11)
 ??? *Kékes fényű volt (ami villámlott).*

(19) *Sokáig havazott.* ??? *Szürke / nagy / puha volt (ami havazott).*

5. Összefoglalás

A táblázatban összefoglalom, hogy milyen válaszokat adtak az egyes elemzések a feltett kérdésre:

modell	Ki van takarítva.	Havazik.	Összefüggés: (8)-beli mondatok
GB+MP	Nincs alanya.	Van alanya, ami egy ún. kvázi-argumentum: az expletív <i>pro</i> -val szemben lehetővé teszi a kontrollt és referenciális.	Ezzel a kontraszttal magyarázható, hogy miért különbözik a (8)-beli mondatok viselkedése.
LFG	Nincs alanya.	Nincs alanya. Vagy van alanya: egy lexikonbeli <i>pro</i> .	Nincs összefüggés, a különbség lexikai.
GASG	Nincs alanya, de van egy ún. szituációs referens.	Nincs alanya, de van egy ún. szituációs referens.	Nincs összefüggés, a különbség lexikai.

Mindegyik modellben az a válasz a feltett kérdésre, hogy a (6a–b) típusú mondatoknak abban a bizonyos Tóth (2000)-ben definiált személytelen értelemben nincsen alanyuk. A különbség az, hogy sem a GASG-ben, sem az LFG-ben mindebből semmi nem következik az időjárásigékre nézve. Ez az álláspont (hogy nincs feltétlenül argumentumszerkezetbeli összefüggés a személytelen háztartás-igék és az időjárásigék különböző (8) mondatbeli viselkedése között) azzal a további érveléssel is megerősíthető, hogy meglátásom szerint a különböző időjárásigék sem azonosan viselkednek ebből a szempontból. Vannak olyan igék (pl. az *esik*, a *beborult*), amelyekről elképzelhető, hogy van egy implicit alanyuk, amelyre vissza is lehet utalni, vagy legalábbis van egy implicit alanyt is tartalmazó verziójuk, szemben például az *esteledik* vagy a *havazik* igékkel, amelyeknek biztosan nincsen abban az értelemben vett alanyuk, amelyre később névmással utalni lehet.

Ennek a kérdésnek a részletesebb tárgyalásától most eltekintek, mivel a konferencia témájához (Elvek, modellek, szabályok) kapcsolódóan ennek a tanulmánynak a célja nem elsősorban egy jelenségkör (a személytelen háztartás-igék) elemzése különböző grammatikai modellekben, hanem a különféle modellekben az elveknek és az ezekből következő szabályoknak a bemutatása, összehasonlítása és ezen elvek és szabályok kölcsönhatásainak elemzése. A tanulmány 2. pontjában összegyűjtöttem azokat az információs elveket (A, B, C), amelyekben véleményem szerint azonosak a vizsgált modellek. A 3. pontban két mondat elemzésén keresztül igyekeztem bemutatni, hogy az általános, pusztán az információ megjelenítését kimondó hasonlóságok milyen konkrét technikákon keresztül valósulnak meg. A 4. pontban ezeknek a különböző technikáknak a következményeit illusztráltam egy nem triviálisan megválaszolható argumentumszerkezetbeli kérdéssel keresztül. Mindegyik modellben megkerestem az erre a kérdésre adható válasz(oka)t.

Az elemzések során a következő általános megállapításokat tehetjük: a 3.1. pontban emlegetett megállapítás, hogy a GB/MP modell nem tesz expliciten különbséget szemantikai argumentum és szintaktikai vonzat között, azzal a következménnyel jár, hogy a modell által kínált, elsősorban szintaktikai reprezentációban nem választható szét, hogy a kapcsolatba kerülő, valamilyen egyeztetési viszonyban álló elemek között mikor áll fenn predikátum-argumentum viszony, és így amikor egyeztetési jelenségekre kell magyarázatot adnunk, nincs olyan ellenőrzésre-korlátozásra alkalmas eszköz, amely támpontot adna arra, mikor tételezhető fel hangalak nélküli bővítvény, és milyen funkcióban. Így a (virtuóz) technikai megoldásoknak tulajdonképpen semmi sem szab gátat.

A 3.2.-ben vizsgált LFG-modell pontosan tükrözi a kiindulásképpen használt argumentum–vonzat megkülönböztetést: az a-struktúrában külön-külön definiálja az egyes lexikai tételekhez tartozó argumentumokat és vonzatokat, valamint ezek kapcsolatát. Mivel Komlósy András nyilvánvalóan LFG-s ihletésű definíciójából indultam ki, ez a pontos megfelelés várható volt, ettől függetlenül nem tartom a gondolatmenetet körbeforgónak. A feltett kérdés nem az, hogy melyik modell mennyiben felel meg ennek a definíciónak, hanem az, hogy milyen következményekkel jár az argumentumszerkezet vizsgálatánál (példaként lásd a 4. pontot) a szemantikai argumentum és a szintaktikai vonzat megkülönböztetése vagy ennek a megkülönböztetésnek a hiánya. (Természetesen mindegyik modell alkalmas a különféle mondatok reprezentálására, az erre vonatkozó eszközeiket a 3. pontban mutattam be.)

A 3.3.-ban ismertetett GASG egy harmadik módon viszonyul ehhez a fogalompárhoz: a lexikonban a definiált egységek nem az LFG-értelemben vett argumentum- és vonzatstruktúrájukkal együtt szerepelnek, hanem a környezetükre vonatkozó igényeikkel, és ennek van alárendelve a szemantikai argumentum- és a szintaktikai vonzatkeret is. Argumentumnak tekintettük azt az információt a 3.3. pontban, hogy milyen referensekre fogalmaz meg állítást az adott lexikai egység, illetve, hogy milyen egyéb mondatbeli szavakkal azonos referenst vár, és hogy melyik mondatbeli elemnek kell ezt a referenst bevezetnie. De valójában itt nem az eredeti definíció értelmében vett argumentumról van szó, sokkal inkább arról, hogy a mondatbeli szavak lexikai jellemzésében az van leírva, hogy ők a mondatához tartozó DRS-ben milyen tulajdonsággal bíró predikátumok. Márpedig ez az információ jelentős mértékben függ attól, hogy az adott szó (lexéma) milyen mondatbeli környezetben fordul elő. Így a GASG sokkal több lexikai egységet kell, hogy feltételezzen, mint az ugyancsak lexikalista LFG. A 3.3.-ban a GASG-re alkalmazott vonzatdefiníció sem egyezik meg a kiindulásbelivel: a szavak lexikai jellemzésében megadott másik információ arról szól, hogy milyen környezeti egységeket keresnek a szavak a mondatban, és azokkal milyen szintaktikai-morfológia egyeztetéseket várnak. Ez a leírás megfelel a régens-vonzat viszonyoknak, és az, hogy ez a keresés kétirányú, az eredeti értelemben vett régens-vonzat viszonyoknak is egy fontos tulajdonságát írja le, de a GASG-ben ez az eljárás sokkal általánosabb, mint az eredeti régens-vonzat viszonytól várnánk. Ugyanis az eredeti definíció (ha csak annyit mondunk, hogy az argumentum szemantikai, a vonzat pedig szintaktikai fogalom), sok kimondatlan egyéb feltételt is tartalmaz, például azt, hogy vonzatként olyan elemeket szokás felvenni, amelyek szemantikai oldalon argumentumok is, ha nem is a szintaktikai régensük argumentumai. Ez az LFG a-struktúrájában egyértelműen reprezentálódik. Mivel azonban a GASG-ben az adott lexikai egységhez tartozó argumentumokat nem soroljuk fel, csak a predikációs és kopredikációs viszonyokat ismertetjük, ezért a környezetként keresett elemek közül sem tudjuk a (hagyományos értelemben vett) vonzatokat „kiválogatni”. A 4.3.-ban adott elemzés bizonyos értelemben mégis közelebb áll a 4.2.-s LFG-s elemzéshez, holott az argumentum–vonzat reprezentációja a GB-belinél is jobban különbözik a kiindulásképpen választott LFG-jellegű definíciótól. A válasz véleményem szerint nem az azonosan lexikalista jellegben van, hanem a mondatban megjelenő elemek (szavak) és a „predikálások” lépésről lépésre való megfeleltetésében.

A vizsgált kérdéssel (a lexikai argumentumstruktúra reprezentálása a szintaxisban hogyan függ össze a jelenségek csoportosításával, illetve a modellben használható érvrendszerekkel) kapcsolatban az elemzések során leszűrődő tapasztalat az, hogy könnyen tűnhetnek szintaktikailag hasonló jelenségek argumentumszerkezetükben is hasonlóknak, vagy éppen ellenkezőleg, különböző jelenségek különbözőnek, a lényeg, hogy összetartozónak addig, amíg az argumentumszerkezetüket a szintaxistól független, jól definiált eljárások alapján is nem teszteljük, legyen ez egy tematikus-struktúra, vagy a referensek bevezetésének meghatározott szabályai.

Hivatkozások

- Alberti Gábor 1998: A totális lexikalizmus grammatikája, in Kenesei István szerk.: *Igei vonzatszerkezet a magyarban*, Budapest, Osiris, 333–385.
- Alberti, Gábor 1999: GASG: The grammar of total lexicalism, in *Working Papers in the Theory of Grammar* 6/1, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Alberti Gábor 2000: Mi fán terem a “konkordiális nyelvtan”?, in Büky László – Maleczki Márta szerk.: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 4, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 9–41.
- Alberti, Gábor 2001: Morphological relations and idioms in a totally lexicalist grammar, in István Kenesei szerk.: *Argument Structure in Hungarian*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 201–235
- Alberti Gábor – Medve Anna 2001: *Generatív mondattani gyakorlókönyv*, Budapest, Osiris, megjelenés előtt.
- Bresnan, Joan 2000: *Lexical Functional Grammar*, Oxford, Blackwell.
- Chomsky, Noam 1981: *Lectures on Government and Binding*, Dordrecht, Foris.
- Chomsky, Noam 1986: *Barriers*, Cambridge, MA, MIT Press.
- Chomsky, Noam 1995: *The Minimalist Program*, Cambridge, MA, MIT Press.
- É. Kiss Katalin 1999: Mondattan, in: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris.
- Karttunen, Lauri 1986: *Radical Lexicalism*, Report No. CSLI 86-68, Stanford.
- Kenesei István 2000: Szavak, szófajok, toldalékok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Komlósy András 1992: Régensék és vonzatok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Komlósy, András 1994: Complements and adjuncts, in Ferenc Kiefer – Katalin É. Kiss szerk.: *The Syntactic Structures in Hungarian = Syntax and Semantics* 27, New York, Academic Press.
- Komlósy András 2001: *A lexikai-funkcionális grammatika mondattanának alapfogalmai*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Lehmann, Christian 1988: On the function of agreement, in Michael Barlow – Charles A. Ferguson szerk.: *Agreement in Natural Languages: Approaches, Theories, Descriptions*, Stanford, CSLI, 55–65.
- Szabolcsi Anna 1992: *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Tóth Ildikó 2000: Személytelen szerkezetek és expletív alanyok, in Kenesei István szerk.: *Igei vonzatszerkezet a magyarban*, Budapest, Osiris, 127–155.

EGY TELJESSÉGRE TÖREKVŐ GENERATÍV MODELL AZ OKTATÁSBAN

MEDVE ANNA

PTE Nyelvtudományi Tanszék
medve@btk.pte.hu

1. Célok, keretek, alapok

1.1. A modell kidolgozásában (amit Alberti Gábor kollégámmal együtt végeztünk) **oktatói és kutatói motivációk** egyaránt közrejátszottak. Szerettük volna bebizonyítani, hogy a modern nyelvészetben felhalmozódott tudás a magyar mondatelemzés területén felhasználható az anyanyelvi nevelés céljaira, tehát nem pusztán izgalmas, de öncélú játékról van szó. Hogy a magyar generatív nyelvészet ma már a magyar nyelv leírásának bármely részterületén teljesebb, pontosabb, hatékonyabban formalizálható, természetesebben általánosítható és megszerezhető, elméletileg stabilabb, a jelentéstani és hangtani összefüggésekre jobban rávilágító elemzést képes nyújtani, mint az iskolai oktatás alapjául általában szolgáló hagyományos magyar nyelvészet. Ráadásul olyat, mely más nyelvek elemzéseivel is összhangban áll és azonos „metanyelven” van megfogalmazva. Tisztában voltunk ugyanakkor azzal, hogy mindez csak akkor használható a (köz)oktatás számára, ha létezik egy kidolgozott, egységes, a szokásos elemzési célokat minden részterületen maradéktalanul ellátni képes, a hagyományos elemzés tapasztalatait is tartalmazó szintaktikai modell, amely ugyanakkor eléggé egyszerű és lehatárolt ahhoz, hogy belátható idő alatt el lehessen sajátítani. A „teljes modell” megalkotásának a címben említett kísérlete így értendő tehát: a tudományos teljességet nyilván túlzott vakmerőség lenne célul kitűzni, a köz- és felsőoktatás számára azonban készíthető olyan modell, amely egy értelmes keretek között megfogalmazott célrendszerhez képest teljesnek mondható.

1.2. Modellünk a **kormányzás és kötés elméletének keretében** született. Az alternatív generatív irányzatok ugyan számos tekintetben csábító eredményt hoztak és alkalmanként tovább is jutottak a transzformációs irányzatnál, a legtöbb nyelvre azonban (így a magyarra is) a GB keretben készült a legteljesebb leírás. Ilyen a modellünkhöz közvetlen kiindulópontul, illetőleg hivatkozási alapul szolgáló *Strukturális magyar nyelvtan* mondattani kötet (Kiefer 1992), amely a magyar mondattan mindezülig legteljesebb és legalaposabb generatív nyelvészeti leírása, s amelyet a megelőző bekezdésben foglalt szempontok alapján egyben minden idők legteljesebb és legalaposabb leírásának is tartunk a magyar mondat-szerkezetéről, beleértve ebbe a korábbi akadémiai nyelvtanokat is (pl. Tompa 1961–1962).

1.3. Konkrét alapul tehát a (Kiefer 1992)-ben bemutatott magyar szintaxist vettük. Az egyik megoldandó problémát azonban éppen az jelentette, hogy **ez a grammatika egy szigorú értelemben sajnos nem létezik**, bár megítélésünk szerint „majdnem létezik”. A

Maleczki Márta (szerk.) 2002: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 5, Szeged, SZTE, 169–191.

Kiefer-kötet szerzői kutatói szuverenitásuk egy részét nem áldozták fel a közös modell érdekében, a mondat szerkezet különböző területeinek leírásai tehát nem teljesen illeszkednek egymáshoz. Mivel azonban egy tágabb értelemben egységes modell alapján dolgoztak a szerzők (igen tág értelemben még a *Régensek és vonzatok* lexikalista szemléletű szerzője is), nem gondoltuk reménytelennek az inkompatibilitások elsimítását. A kötetben belül is a legnagyobb legitimációval rendelkezőnek, a tudományos közgondolkodásba leginkább beágyazottnak az egyszerű mondat részmodellje tűnt, így ezt fejlesztettük tovább Bródy (1991) és É. Kiss (1995) operátorprojekciós elmélete, valamint a GB nyomába lépő *Minimalista Program* (Chomsky 1995) szellemisége alapján, s ezt tettük a többi terület leírásának alapjává is. Megmaradtunk azonban olyan technikai megoldások mellett, mint a frázismozgatások preferálása a fejmozgatásokkal szemben (vállalva az úgynevezett hamisvonzat-helyre történő mozgatást is, amiről a későbbiekben szó lesz), valamint az alanyi funkció konfigurációs kitüntettségének hiánya a magyarban. Erre nem csupán – és nem elsősorban – a 92-es modellhez való hűség indított minket, hanem úgy gondoljuk, hogy ezek a modellbeli sajátosságok a magyar nyelv grammatikai paramétereinek sajátosságai-ból adódnak (szimmetrikus alany, lokális nyomvezérlési követelmény, fráziszerű igemódosítói osztály stb.). Fejmozgatást tulajdonképpen egyetlen motiváció alapján feltételezünk, ez pedig a fókuszálás.¹ Az ige kötelezően, az igenevek pedig általában fakultatívan inkorporálódnak az F fejben álló fókuszoperátorba: *csak Marinak meséltem el; (szeretném) csak Marinak mesélni el/elmesélni; csak Marinak mesélve el/elmesélve*. Kivétel az AP, amelynek feje a főnévvel való szomszédossági követelmény miatt nem mozdulhat: *a csak Marinak elmesélt/*mesélt el viccek*. (Lásd még a (13) és (14) mondatokat a cikk végén.)

1.4. A másik gyakorlati nehézség abból adódott, hogy a Kiefer-kötet alapkutatói eredményeket tartalmaz, így a szerzők nem minden elemzési kérdésben hoztak egyértelmű döntést, bizonyos területeket pedig érintetlenül hagytak, minthogy azok lényegi mondani-valójuk szempontjából érdektelennek bizonyultak. Ezeken a leírási területeken tehát **hézagokat kellett kitölteni**, vállalva akár azt a veszélyt is, hogy a kínálkozó elemzési alternatívák közül modellünk olyat ajánl fel, amely később alulmarad a megközelítések versengésében. A hézagok kitöltésében itt is segítségül vettük a Kiefer (1992) megjelenése óta eltelt évtized kutatási eredményeit: a magyar transzformációs generatív nyelvészet újabb fejlődési irányait, amelyek mögött a nemzetközi porondon lejátszódott minimalista fordulat hatása áll.

Itt szükséges még megjegyezni, hogy modellünk – amint mondani szoktuk – „kétfedelű”. Az egyik – a külső, sztenderd – réteg egy konkrét szabályrendszert kínál a 70-es, 80-as évek módszereit alkalmazva az elmélettel most ismerkedők számára, a belső réteg mögött azonban egy majdnem-minimalista grammatika körvonalazódik.

¹ E cikk lektora felvetette, hogy az igei fej megállítható volna a mi modellünkben is az egyeztetési tartomány tetején, s nem kellene elvinni (mint majd látni fogjuk) az F fejbe, amelyet a fókusz operátor foglal el. Ez a megoldás azért is rokonszenves, mert így nem kellene lexikális fejet funkcionális projekcióba mozgatnunk. A megfelelő szórend előállítására azonban így meglehetősen nehézkes volna.

1.5. Úgy gondoljuk, hogy bármifajta elemzés célja végső soron tartalom és forma, a struktúrában elfoglalt hely és az ott betöltött funkció kapcsolatának feltárása. Ezért hát a transzformációs generatív hagyományban megszokott faépítő (újrairó, manapság *Merge*) és faátalakító (transzformációs, *Move*) – tehát a mondszerkezetet, az összetevős fát kialakító – szabályokon kívül² fonológiai és szemantikai-pragmatikai értelmező szabályokat is alkalmazunk. Minthogy azonban nincs birtokunkban egy ehhez háttérül, illetőleg alapul szolgáló, a szintaxissal kompatibilis egzakt szemantikaelmélet, **szemantikai leírásaink kevésbé formalizáltak.** (Lásd a (12) táblázatot.) Grammatikánkat építve némileg hasonló utat jártunk be, mint a generatív nyelvtudomány az elmúlt fél évszázadban. Elemi szemantikai-pragmatikai, illetve hangtani megfigyeléseket próbálunk formalizált szintaktikai szerkezetek segítségével megragadni, majd a szintaxis kellőképpen jól definiált elemeihez pontosabban kidolgozott szemantikai-pragmatikai és fonológiai elemeket igyekszünk rendelni, megkezdve ezzel egy szemantikai (és fonológiai) rendszer felépítését, amelyben már finomabb árnyalatokat is ki tudunk fejezni. Ezek aztán a korábbinál cizelláltabb szintaktikai szerkezetekben jeleníthetők meg, és így tovább. A hagyományosan interpretatívnak mondott komponensek is egyre finomodó képet kapnak tehát a szintaxissal való folyamatos interakció során.

Modellünket évek óta használjuk az oktatásban, a kötet pedig, amely konkrét mondat-elemzések tükrében állítja az olvasó elé az elméletet, megjelenés előtt áll.³ Az elvek és eszközök itt következő bemutatásának vezérfonalaként gazdaságossági okokból az oktatásban és a kötetben alkalmazott sorrendiség fog szolgálni, ily módon az olvasók betekintést nyerhetnek a didaktikai feldolgozásba is anélkül, hogy ezt külön tematizálni kellene.

Az egyes szóba kerülő megoldásokat (esetenként a konkrét példamondatokat) bemutató ágrajzok, valamint egy példa a szabályrendszerből az írás végén látható.

2. A modell bemutatása

2.1. Oktatói koncepciónk alappillére a monoton építkezés elve: miközben egyre gazdagabb mondathalmazt vonunk be az elemzési körbe, szabályrendszerünket csupán gyarapítjuk, általánosítjuk; korábban bevezetett szabályok eltörlésétől tartózkodunk. A legrosszabb esetben néhány szabálynak az értelmezését kell némileg módosítanunk, új megvilágításba helyezve a szerepüket.

Alaphipotézisként az **X-vonás elmélet** sztenderd változatából indulunk ki, amely intuitíve is jól motiválható, s amely két alaptípusba sorolja a szerkezeteket: az egyik az igei típus, amelynek specifikálóját az aspektualizálásra megjelölt vonzat tölti ki, a szabad bővítmények XP-hez csatolódnak, az alapul szolgáló lexikális projekcióra funkcionális projekciók épülhetnek. Ilyenek az igei és igenévi alapú szerkezetek. (Lásd a (16) mondatot.)

A másik a főnévi típus. A specifikálót itt DP tölti ki, s ez a DP-vonzat nominatívuszesetén kötelezően mozog előre, egyébként pedig maradhat a kiinduló szerkezeti helyén. Funkcionális zóna nem épül a lexikális projekcióra. A szabad bővítmények X¹-ra csatolódnak. Az NP, a DP és a névutói alapú adverbialis szerkezetek tartoznak ide.

² Modellünkben a mélyebb hagyománnyal rendelkező, felülről építkező újrairó szabályokat használjuk a szintaktikai fák kialakítására, annak ellenére, hogy kutatói rokonszenvünket az alulról építkező *Merge* nagyobb mértékben bírja.

³ Jelen írás részleteket tartalmaz a kötetből (Alberti–Medve megjelenés előtt).

2.2. Az X-vonás elméletet kezdetben **semleges mondatokra és semleges bővítményi szerkezetekre** alkalmazzuk. Bár nem volt elsődleges célunk, meg kellett kísérelnünk megragadni a semlegesség lényegét, és arra jutottunk, hogy többféle dimenziója és fokozata lehet. Ezek közül most csak a legelső kérdést tekintjük: mi elégséges az abszolút minimális szerkesztettségű mondat felépítéséhez? A választ az időjeles ige központi szerepének a pontos értelmezésében véltük megadni: a semleges mondatnak az igehez kötődő bizonyos lexikai követelményeket kell kielégítenie. Először is meg kell neveznie az ige által leírt szituáció szereplőit vonzatként szolgáló szintaktikai összetevők révén, majd az így leírt relációt alkalmassá kell tennie egy diskurzusfolyamatba való beillesztésre. Ehhez két dolog látszik szükségesnek: valamilyen aspektus (időstruktúrabeli nézőpont) beállítása, illetve a kategorikus mondatok esetében a klasszikus szubjektum–predikátum szerveződésnek a létrehozása. Megközelítésünkben mindkét művelet járhat (lexikailag) erre predesztinált igevonatok meghatározott szerkezeti pozícióba való mozgatásával.

Követjük tehát É. Kisst (1992) annak feltételezésében, hogy már a minimális szerkesztettségű magyar mondat létrehozásához is általában szükség van transzformációkra. (Később, a nem-semleges szerkezetekben a transzformációkat különleges logikai-diskurzusbeli többletjelentést hordozó, frázissá bővülő **funkcionális operátorok** váltják ki.) A semleges mondatokat úgy tekintjük tehát, hogy azok szerkezetét az igeik, illetőleg igeosztályok lexikai tulajdonságai határozzák meg. Az ige jelöli meg bővítményeit az aspektualizáló szerepű specifikáló és a kategorikus mondatok szubjektum-predikátum tagolódásában részt vevő természetesszubjektum-pozíció betöltésére. A kategorikus és a thetikus mondatok⁴ szerkezetének különbsége tehát lexikailag motivált.

- (1) *Olvad a jég.*
- (2) *Megolvad a jég.*
- (3) *Péter megolvasztja a jeget.*
- (4) *Péternek tetszenek a pécsi lányok.*

Az (1) thetikus mondat, nincs olyan bővítménye az igeének, amely alkalmas lenne a természetes szubjektum pozíciójának betöltésére. Az aspektualizátor pozíciója szintén betöltetlen marad, az ige maga aspektualizál. A felszíni szerkezet megegyezik a kiinduló szerkezettel, transzformációs szabályokra nincs szükség a felszíni szerkezet kialakításához. Az elemzéshez újraíró szabályokra, valamint fonológiai és szemantikai értelmező szabályokra van szükségünk. A (2) szintén thetikus mondat, itt azonban az igeének van aspektualizálása megjelölt bővítménye, amely a V-specifikálóba mozog. A (3) és a (4) kategorikus mondatok. A (3)-ban a nominatív ágens, a (4)-ben a datív experiens tölti be a természetes szubjektum pozícióját.

Már a semleges mondatokban találkozunk több nyomot tartalmazó láncokkal. A V-módosítói pozíció gyakran több lépésben történő mozgás eredményeképpen töltődik be: a beágyazott infinitívuszok igemódosítója specifikálóból specifikálóba lépve jut a finit ige elé. [*Be_i fogok Ø_i akarni Ø_i kerülni az egyetemre Ø_i*] Az igeikötő a legmélyebben beágyazott infinitívusz vonzataként születik, majd a többi infinitívusz specifikálóján áthaladva landol a

⁴ A kategorikus és a thetikus állításokat tartalmazó mondatokról lásd Maleczki (2002).

főige előtt. E mellett a mozgatás mellett a hangsúlykerülő igék viselkedése szolgál érvként. Az ilyen igék ugyanis blokkolják az igekötő mozgását: **szét fogom utálni szedni a rádiót.*

2.3. A semleges szerkezetek kapcsán vezetjük be a viszonylag nagy számban előforduló **üres kategóriákat**: nyomok, *pro* (és *pro_{arb}*), PRO (és *PRO_{arb}*), fonológiaiag törölt lexikai egységek – például determinánsok –, a hangalakot nem öltő határozatlan névelő.

Az üres kategóriákat tekintve némi hezitáció után azért maradtunk a részletesebb ábrázolás mellett (annak ellenére, hogy a nyolcvanas évek angolszász irodalmában e terület kezelése változóban van), mivel fontosnak tartjuk a vonzathelyek és a koreferencia-viszonyok precíz kezelését. Hiszünk ugyanis ezek keretfüggetlen voltában és szerkezet-alakító funkciójában. Nemcsak igék és infinitívusok mellett veszünk fel hangalakot nem öltő névmási vonzatokat, hanem a predikatív AP-ben, NP-ben, AdvP-ben is (hasonlóképpen É. Kiss 1998-hoz). Túlzott elburjánzásuk elkerülésére bizonyos esetekben a szintaktikai reprezentáció helyett szótári szabály hatókörébe utaljuk a létezésükről szóló információ rögzítését: ilyen a noninatívusztól és a datívusztól eltérő esetű NP- vagy AP-bővítményekben feltételezett alanyi PRO.

2.4. A funkcionális zóna természetesen újabb üres kategóriákat hoz be a rendszerünkbe: a funkcionális fejek sokaságát. Topikoperátort háromfélet használunk: a természetes szubjektum, a topik (logikai-retorikai alany), illetőleg a kontrasztív topik megkülönböztetésére. Az F fejből fókusz-, egzisztenciális és felszólító operátor foglalhat helyet, egyszerre több is: *Péternek fogadd el a pályázatát! Mindenkinek fogadd el a pályázatát!* ((17)–(19)) A kvantorfejből az *is* vagy a disztribúálás szemantikájáért felelős operátorfejek állhatnak. (A kettő elvileg összevonható lenne, de az oktatás számára kissé „nyögvenyelősen”.) Az üres kategóriákra példák láthatók a mellékelt ágrajzokon.

A finit ige mozgása és bekebeleződése az F fejből álló fókusz operátorba látszólag fölöslegessé teszi a régebbi É. Kiss-modellek inkriminált „tükörfókusz”-pozícióját. Úgy véljük azonban, hogy a tükörfókusz nem szükséges rossz volt ezekben a modellekben. Saját, jól megragadható szemantikája van (a releváns halmazt rendezett *n*-esek alkotják), ezért modellünkben elkülönítettük úgynevezett ige mögötti, saját fejjel rendelkező második fókusz, amelynek fejében az ige nyomot hagyott (5), valamint „tükörképével” egyazon projekcióban található tükörfókusz (6):

(5) a. *Csak Pétert mutatta csak Marinak be a tánctanár.* (13)

b. *Csak Marinak mutatta csak Pétert be a tánctanár.* (14)

(6) *A tánctanár 'Pétert mutatta be 'Marinak.* (15)

2.5. A funkcionális zóna⁵ vizsgálatát nem-finit környezetekre is kiterjesztjük: főnévi, melléknévi és határozói igeneves környezetekre. A finit ige projekciójára ráépülő operátorzóna kialakításában közreműködő szabályok kiindulópontot jelentenek a nem-finit szerkezetekben működő szabályok kidolgozására. Két döntő eltérés van köztük. Bizonyos nem-finit zónákban a fej nem kebeleződik be a fókusz operátorba – ez egy konkrét, már érintett eltérés. Elméleti eltérést, vagy inkább figyelmet igénylő körülményt pedig annak a

⁵ Az e területre vonatkozó elképzeléseinket tömören szemlélteti a (12) szabályrendszer.

biztosítása jelent, hogy egy AP, AdvP vagy InfP kategóriájú csomóponton belüli operátorzóna belsejében AP, AdvP vagy InfP kategóriájú kiterjesztett fejet találjunk.

Ha ugyanis a [*csak Marival táncoló*] AP szerkezetének a felépítésében a következő szabályhármast feltételeznénk: $AP \rightarrow FP$, $FP \rightarrow DP F'$, illetve $F' \rightarrow F AP$, akkor ezzel magunkra szabadítanánk egy olyan típusú túlgenerálás veszélyét, amelyet például az utolsó szabálynak egy – a rendszerünkben szintén létező – $F' \rightarrow F AdvP$ szabállyal való kicserélése idézhet elő. Ennek megakadályozására egy olyan indexelési technikát javasolunk, ami elméletileg nem teszi a szabályrendszerünket ún. indexelt grammatikává, tehát megmaradunk a környezetfüggetlen szabályok körében, de leíró célunkat elérjük. Az F – finit mondat szintű – fókusz kategória mellett F_A , F_{Adv} , F_{Inf} megfelelő nem-finit szinten megjelenő fókusz kategóriák bevezetésére teszünk javaslatot. A szóba hozott esetben például a releváns szabálysor így fog festeni: $AP = F_AP$, $F_AP \rightarrow DP F'_A$, illetve $F'_A \rightarrow F_A AP$. A lényegi megszorítás tehát abban rejlik, hogy például az F_A komplementumában VP, AdvP vagy InfP nem szerepelhet. Az AP és az F_AP közötti kapcsolatot nem újraíró szabály formájában fogalmaztuk meg, hiszen úgy nem felelne meg az X-vonás elméletnek, hanem azonossági relációként. Itt szükséges megjegyezni, hogy modellünkben kiiktattuk az X-vonás elmélettől idegen S szimbólumot, amelyet csupán didaktikai okokból illesztünk – szintén azonossági reláció formájában – a finit ígére épülő projekciók legfelső csomópontjára. Amit a bővítményi szerkezetekben megjelenő fókuszprojekciókról mondtunk, természetesen érvényes (*mutatis mutandis*) a többi funkcionális projekcióra is. (16)

Felmerülhet az a lehetőség is, hogy az AdvP, InfP stb.-n belül az operátorzónában ne biztosítsunk AdvP, InfP stb. kategóriájú kiterjesztett fejet, hanem funkcionális fejet. Ezt főként azért vetettük el, mivel alapvető didaktikai célunk megmutatni, hogy a mondat szerkezet különböző szintjein azonos elvek működnek, és mivel úgy gondoljuk, az operátorhéj(ak) alatt „valóban” (szemantikailag megkívánva) ott van a lexikális kiterjesztés.

2.6. A főnévi szerkezet esetében a (Kiefer 1992)-ben is megjelenő Szabolcsi-elméletet vettük alapul. Ennek gyenge pontja az a feltevés, hogy a D-módosítóban álló birtokos az N-módosítóból mozgott oda – esetváltás közepette. Modellünkben e helyett azt feltételezzük, hogy a főnévi fej alanyi grammatikai funkciójú vonzata (a birtokos) kétféle esetmegjelenítést kaphat a magyarban; a különbség annyi, hogy a datív alakkal szemben (pl. *ez a nagyon régi, de ma is aktuális megállapítása Chomskynak a főnevek belső szerkezetéről*) a rövid birtokos nem maradhat a főnévi fej mögötti mélyszerkezeti helyén, hanem egyetlen menedéke az N-módosítói pozíció lehet. Hipotézisünk szerint ebben (is) különbözik a magyarban az igei és a főnévi szerkezet: míg az előbbiben (hagyományos terminológiában fogalmazva) az alany „megkaphatja” nominatív esetét a komplementumban (pl. [_{VP} *olvad a jég*]), addig a főnévi szerkezeten belül ez kizárt, miként sok nyelv grammatikájáról azt feltételezzük, hogy ez még az igei szerkezetben sem lehetséges. Itt érdemes arra is kitérni, hogy mivel a *pro* esetet igénylő üres kategória, s mivel hangalakot nem öltő összetevőket nem vetünk alá mozgatásnak, ezért a hangalakot nem öltő birtokost nem *pro_{én}*, hanem *pro_{nekem}* datív esetű névmási alakban kell feltételeznünk. Ez a megközelítés É. Kissével (1998) rokon. ((16)–(19))

Modellünkben a főnévi fej egyéb vonzatai (is)⁶ a fej mögötti argumentumpozíciókban születnek meg, szükséges azonban megindokolni, hogy – valóban nem ritkán – miért nem maradhatnak ott: például **Most [egy verset Móricztól] említsen!* Egy gyakori ok: sokféle pozícióban (ilyen az F-módosító is) nem állhat olyan szerkezet, amelyben a fejtől jobbra hangtanilag realizálódó elem van, legyen az vonzat vagy mellékmondat. Ezeket az eseteket modellünk a következő módon kezeli: a mátrix szerkezet operátormódosítóba történő elindulása előtt megszabadul a jobbra ágazó bővítménytől, otthagya azt úgynevezett hamisvonzat-helyen, azaz saját nyomának testvércsomópontjában.⁷ Ebből természetesen következik, hogy a mátrix szerkezet felszíni szerkezeti pozíciójában tartalmazza a hamisvonzat-helyen maradt bővítmény nyomát. E tény kényszerítette ki a „lokális nyomvezérlés” hipotézisének megfogalmazását mint a magyarra jellemző sajátosságot. Az iménti példát is a *Móricztól* DP hamisvonzathelyre történő mozgásával lehet létrehozni: *Most egy verset említsen Móricztól!* Megközelítésünkben tehát háromféleképpen viselkednek az amúgy egységesen N fej mögött „születő” vonzatok: a rövid birtokos csak N-módosítóban végezheti, a datív birtokos alak és az egyéb vonzatok pedig maradhatnak születési helyükön, viszont meg is szökhetnek a DP-ből „jó esetjelöltségüknek” köszönhetően. Az előbbi azonban – lévén alany funkciójú – csak a D-módosító nyújtotta vész-kijáraton keresztül hagyhatja el a számára egyébként határoló kategóriának számító DP-burkot (ahogy azt több indoeurópai nyelvnél tapasztalták a CP-ből szökő alany esetében).

A jelzői és a determináló elemeket N'-hoz csatoljuk, illetve az utóbbiak egy részét D'-hoz, számot adva ezzel keveredési hajlandóságukról (pl. *Péternek ez a szívhöz szóló három új szonettje*). E megközelítés magában rejti a túlgenerálás veszélyét, úgy gondoljuk azonban, hogy itt elfogadható egyszerűsítésről van szó, amely mindaddig fenntartható, amíg jóval többet nem tudunk az agrammatikus változatok helytelenségének lehetséges szemantikai okairól.

A (bővítményként funkcionáló) főnévi jellegű kifejezés teljes kategóriának ügyében a Szabolcsi-elmélet és az *Új magyar nyelvtan* ellentétesen gondolkodik. A mi elemzéseinkben nem szerepelnek N-től és D-től különböző fejek, nem mozdulunk el tehát radikálisan az 1992-es sztenderdtől, olyankor azonban mi sem feltételezünk az (alapvetően predikatív) NP köré DP-burkot, amikor a főnévi kifejezés tisztán predikatív jellegű. Ilyen esetet látunk a birtoklásmondatban: pl. *Péternek_i van [NP másodunokatestvére Ø_i].*

⁶ A szakirodalom egy része ezeket a szerkezeteket (még néhány példa: *vélemény a kormányról, bizalom a diákokban*) posztmodifikációs tartalmazó konstrukcióként tartja számon. Az ezekben található bővítmények azonban rendelkeznek olyan tulajdonságokkal, melyek alapján joggal soroljuk őket a vonzatok közé. Lásd Komlósy (1992) a Kiefer-kötetben.

⁷ Hamisvonzathelynek nevezzük modellünkben azokat a komplementum-pozíciókat, ahova a régens nem ad sem esetet, sem tematikus szerepet. Felvételükben nem látunk veszélyt, mivel elveink szerint az X' alatt bármennyi komplementum-pozíciót generálhatunk, ezek legfeljebb törlődnek. Felvételüket modellünkben főként a magyarban gyakorinak tűnő hosszú mozgatások teszik szükségessé, valamint az a metodikai elvünk, hogy a frázismozgatásokat preferáljuk, amelyek gyakran maradvány-mozgatásként realizálódnak, ilyenkor pedig a mátrix szerkezetet elhagyó bővítmény számára helyet kell biztosítanunk. Ez a hamisvonzathely: a kimozgatott bővítmény vagy megáll itt, vagy maga is továbbmozog. Ez utóbbira példa: *Móricztól csak egy vers jut eszembe*.

2.7. Az alárendelt mellékmondatnak kétféle főmondatbeli szerepet tulajdonítunk. Mindkét esetben egy szituációt ír le a mellékmondat, de míg az egyik esetben ez a szituáció a főmondat által leírt szituációnak maga is az egyik szereplője (HKM)⁸, addig a másik esetben egy főmondatbeli szereplő jellemzéséhez járul hozzá (VM). E különbség megjelölésére újabb funkcionális projekció bevezetését láttuk hasznosnak és modellünkbe illőnek. A (hangalakot nem öltő) operátorfej jelölésére készen kínálkozik a mondatból tulajdonságot képező logikai művelet jele, a λ , amelynek így szintaktikai szerepe is lesz: a λ operátorfej egy mondatot vesz (egyetlen) bővítményi pozíciójába, és ebből a mondatból egy vonatkozó névmást a módosítójába „vonz”. Javaslatunk tehát – teljes összhangban a funkcionális projekciók bevezetésével járó lehetőségekkel (sőt inkább kötelezettségekkel) – az, hogy a kötőszók egy része S-et (illetőleg S = XP-t), másik része pedig Λ P-t vegyen argumentumába, ahol aztán a Λ fejbeli λ operátor fog majd egy S-sel (S = XP) bővílni.

A két típus között a „Davidson-féle argumentum” fogalma teremt kapcsolatot. Az *ad* igéhez ezek szerint négy szereplő tartozik: az adományozó, a megajándékozott, az ajándék és az adás szituációja maga. Az első három szereplőre vonatkozó mellékmondatlal lehet utalni, a negyedikre pedig *hogy* kötőszavas kategoriális vagy tetszőleges kötőszóval bevezetett független alárendeléssel. (20)

A lexikális fejjel rendelkező vonatkozó mellékmondat CP-jét N'-hoz csatoljuk, amit az motivál, hogy az ilyen mellékmondat szerepe jelzőszerű. Pontosabban fogalmazva: a vonatkozó mellékmondat a jelzősítési lehetőségek általánosításaként tekintjük abban az értelemben, hogy egy mondatból – főigéjét megfelelő melléknévi igenévvé alakítva – kialakíthatunk olyan AP-t, amely jelzőként az eredeti mondat alanyával vagy tárgyával koreferáló DP-ben az N fej kiterjesztettjére csatolható –, de ezt csak az alannyal és a tárggyal lehet megtenni. Például: *A fiú adott a lánynak egy könyvet* mondatból a következő jelzős szerkezeteket próbálhatjuk gyártani: $\#$ [*a fiú által adott*] *könyv*, $\#$ [*a lánynak egy könyvet adó*] *fiú*, $\#$ [*a fiú által egy könyvet *adó / *adott / *adandó*] *lány*. A sikertelen utolsó esetben – ahol a jelzősítésnek csupán „technikai” akadálya van, a probléma áthidalására AP helyett vonatkozó mellékmondatot készíthetünk (ez a lehetőség egyébként az első két esetben is fennáll): (*az*) *a lány, akinek a fiú adott egy könyvet*. A mellékmondat N'-ra való csatolása egyébként a hatóköri viszonyok hű ábrázolását nyújtja mindazokban az esetekben, amikor megszorító a tartalma; a nem-megszorító esetekben pedig a teljes DP-hez csatoljuk a mellékmondatot (pl. *Péter mindhárom gimnáziumi barátja, akik '56 óta külföldön élnek*). Az utalósztót D'-ra vagy N'-ra csatoljuk, mivel a hosszú birtokost, illetve a második típusban a rövid birtokost követő helyen áll, mint azt a következő példák szemléltetik: {*Péternek (mind-) azok a*} / {*Péter (mind-) azon*} *barátai, akik külföldön élnek*. Így tudjuk a birtokos szerkezet tárgyalt elemzését összeegyeztetni az alárendelés DP-k elemzésével.

2.8. A mellérendelés témakörével kapcsolatban is az volt a legérdekesebb kérdés, hogy a transzformációs generatív nyelvészet GB keretében megfogalmazott „sztenderd” elképzelés (Bánréti 1992) átültethető-e projektálódó funkcionális operátorokkal dolgozó

⁸ HKM: *hogy* kötőszavas mellékmondat; VM: vonatkozó mellékmondat. Szélsőséges esetben a főmondati szituáció szereplőjét kötelezően mellékmondat (HKM) nevezi meg, a főmondati predikátum HKM-ot szelektál: *Kár (volt), hogy Péterék megint nem nyertek egy vasat sem*.

„majdnem-minimalista” modellünkbe: egyszerűen „kijön-e” az Iránymegszorítási Elv, amely a koordinált mondatok azonos részleteit eltüntető törlő szabály működését korlátozza.

A modell koherenciája érdekében a Bánréti-féle hierarchikus VP-szerkezetet ki kellett cserélni a saját, „lapos” VP-nkre, s erre megfogalmazni a szabályt. Bánréti természetesen nem véletlenül érvel a hierarchikus VP mellett: bizonyos ellipszis-jelenségekre akkor alkalmazható az Iránymegszorítási Elv, ha azt feltételezzük, hogy az ige jobb szélső vonzata(i) elkülönül(nek) attól a bal oldali kvázi-összetevőtől, amelyet az ige a hozzá közelebb álló (vele együtt ellipszis alá eső) vonzatával/vonzataival alkotna az elképzelés szerint. Ezt a helyzetet azonban elő lehet állítani szintaktikai eszközökkel is: $[_{VP} [_{VP} V XP^* \emptyset_j]_i [_{V'} \emptyset_w \emptyset_i YP_j]]$. A képletbe foglalt ötlet középpontjában egy hangalakot nem öltő (w jelzésű) „komponáló ige” áll, amely bővítményi pozíciójába veszi az igazi (és lapos) VP-t, miközben hamisvonzathelyet kínál a VP-n belül elkülönítendő összetevő (YP) számára. Még egy mozgást kell feltételeznünk, hogy az elkülönítés teljessé váljon: a bővítményi VP a w fej módosítójába emelkedik – ahogy ez predikatív bővítményeknél szokásos, de nem kell előzőleg valamennyi vonzatótól megszabadulnia, mint az az F- és a V-módosító esetében történik. Ebben a tekintetben a TP- és QP-módosítóira hasonlít (talán azért, mert a normál V és F(+V) fejekkel ellentétben a w -t tartalmazó V fej nem ölt hangalakot. (Komponáló igét tartalmaz tükörfókuszos mondatban a (21) ágrajz.⁹)

3. A továbblépés lehetőségei

3.1. A továbblépés lehetőségeire már utaltam azáltal, hogy a „kétfedelűnek” nevezett modell belső fedele alatt egy majdnem-minimalista modell körvonalazódik. A továbblépés alapvetően ebben az irányban képzelhető el.

Ennek egyik lehetőségeként a **„túlzott mozgásszabadsággal” rendelkező egységek** területe kínálkozik. Ide tartoznak a szabad határozók, az igeekötők, az kvantált egységek és a kötőszavak. Lexikailag rendkívül heterogén csoport, amely elemeinek szintaktikai viselkedése azonban hasonló. E hasonlóság abban áll, hogy nemcsak a modellünknek megfelelő elemzés által kijelölt „kanonikus” helyükön fordulhatnak elő (tehát ott, ahol képesek felvenni hatókörüket), hanem igen változatos pozíciókban. Kérdés, hogy vajon szükséges-e újabb szintaktikai szabályokat felvenni, hogy viselkedésükről számot adhassunk. Meglátásunk szerint nem, ugyanis a különböző szórendi variánsokhoz egyetlen jelentés látszik tartozni, az elméletileg kedvező kapcsolat pedig szerkezetek és jelentések között az, amikor a különböző szerkezethez különböző – a szerkezeti különbségekből pontosan levezethető – jelentések tartoznak. Hangtanban működő szabályokat sejtethetünk tehát a háttérben. Arra nem vállalkozunk, hogy ezeket precízen megragadjuk, hiszen nem vezettünk be kidolgozott fonológiai modellt; áttekintünk viszont néhány olyan mondat típust, ahol működésük tetten érhető, és megkíséreljük feltárni szerepüket, jelentőségüket a teljes grammatikai rendszeren

⁹ Érdemes felfigyelni arra, hogy a komponáló igét a licencáló tagmondatban is felvesszük annak ellenére, hogy az Iránymegszorítási Elv itt nélküle is érvényesülne. Egyrészt kimondtuk azonban, hogy az elvnek megfelelő ellipszisek párhuzamos szerkezetű mondatokban működnek, másrészt pedig a kötőszót ebben a mondatban csupán az legitimálja, hogy a releváns részekben azonos szemantikai tartalmú tagmondatokat köt össze. A w nélküli licencáló mondat tehát „olcsóbban” lenne előállítható, ám illegitim kötőszót tartalmazna.

belül. Modellünkben ilyen esetekben egyetlen közös szintaktikai szerkezetet feltételezünk a különböző szórendi variánsok mögött, amelynek fonológiai reprezentációján kezdenek szórend-módosító szabályok működni. Ezeket É. Kisst (1992) követve **stilisztikai szabályoknak** nevezzük. (Bár nevezhetnénk PF-szabályoknak is, minthogy a PF-ben működnek, különféle motivációk alapján.)

Kérdés, hogy mi teszi **lehetővé** és mi teszi **indokolttá** a stilisztikai szabályok működését? A szemantika aspektusából a kérdés első felére azt lehet válaszolni, hogy az érintett mondatípusokban olyan **inherens** operátorok szerepelnek (pl. szabad határozók, kötőszavak, aspektusért felelős igekötők), amelyeknek a hatóköre, illetve a hatóköri viszonyai egymáshoz képest a mondaton belül az esetek döntő többségében akkor is egyértelműek, ha nem foglalják el „kanonikus” helyüket.

Ami pedig a kérdés második felét illeti, úgy tűnik, hogy a szemantikai értelmezésben nagyon nem segítenek, hiszen megnehezítik a mondat hangalakja mögött meghúzódó szerkezet felismerését – feltéve persze, hogy a javasolt szerkezeteket helyesnek tartjuk, de ha ebben nem hiszünk, akkor nem érdemes elkezdni szintaxist csinálni. Jobban bele gondolva azonban a szemantika feladataiba, rájöhettünk, hogy ha nem is a szerkezetből fakadó jelentés feltárásában, de a lexikai jelentések felismerésében segíthetnek a stilisztikai szabályok. A magyar nyelvnek túlságosan is rugalmasak a szórendi lehetőségei, ami jó annyiban, hogy bonyolult logikai-diskurzusbeli tartalmakat tudunk a szintaktikai szerkezetre bízni, ezzel párhuzamosan azonban lexikailag összetartozó (esetenként nem-kompozicionális egységet képező) szavak – például egy ige és az ő karakterizáló igekötője – oly távolra kerülhetnek egymástól, hogy összetartozásukat és a csak együttesen hordozott jelentésüket nehéz felfedezni.

(7) *Rúgott (már) Péter bajnoki mérkőzésnek a második félidejében be.*

A stilisztikai szabály ilyenkor segít azzal, hogy egymás mellé rendezzi –,visszarendezi” – a lexikailag összetartozó szavakat: *Rúgott (már) be Péter bajnoki mérkőzésnek a második félidejében.*

A szemantikán kívül azonban a fonológiai komponens is érdekelt lehet a folyamatban, a maga „materiális” igényeivel. Mondatszakszok hangsúlyozása, illetve a hangsúlytól való teljes megfosztása fontos kifejező eszköze az interpretált szerkezeteknek a hangtan repertoárjában. Elképzelhetőek azonban olyan szerkezetek, amelyeknek a kanonikus hangtani megvalósulásában torlódnak a hangsúlyok, ezért szinte rosszul formálttá válik a hangalak. Ilyenkor is segíthet egy stilisztikai „átrendezés”, amely jobban érzékelhető hang-súlyíveket hoz létre.¹⁰

(8) a. [?]*'Péter csókolta 'Marit meg.*
 b. *'Péter csókolta meg 'Marit.*

A magyar fókusz fonológiai kifejeződésének két összefüggő mozzanata van: a főhangsúly a „fókuszált” összetevőn, illetve a kontrasztot szolgáltató hangsúlytalan F+V fej a maradvány-VP-vel. Álláspontunk szerint a b. változat azért preferált a kanonikus a.

¹⁰ Vegyük észre, hogy a (8a) mondat nem tükörfókusz, hanem hierarchikus fókusz tartalmaz, amely a stilisztikai mozzanat eredményeképpen hangalakilag egybe fog esni a tükörfókuszos változattal.

változathoz képest a hangtan számára, mert a hangsúlyos szótagnak kontrasztot nyújtó hangsúlytalan szakasz hosszabb, ezáltal markánsabb a fókusz-intonáció megjelenítése.

A stilisztikai szabályokról tehát azt gondoljuk, hogy a szintaktikai szerkezetek rekonstruálása szempontjából nyilván nem előnyös a működésük, a grammatika egészén belül viszont hasznos szerepet játszhatnak más komponensek igényeinek a kiszolgálásában.

3.2. A modell továbbfejlesztésének másik területeként egy precízebben kidolgozott elmélet kínálkozik **az aspektus szintaktikai kifejezéséről** a magyar mondat szerkezetben. Ehhez egy hangalakkal nem rendelkező *Asp* operátort szükséges felvenni, amely *AspP*-vé projektálódik, módosítói, fej- és komplementum pozíciót nyújtva odamozgatható összetevők számára, ami által számot tudunk adni az „első fedél” alatti modellben megmagyarázhatatlan szórendi helyzetekről (és titokzatos szórendi különbségekről). Kezelnünk lehet a mostanában nemzetközi konferenciák központi témáját jelentő híres (hírhedt?) „igekötő-felmászásos” (pl. *Szét_i fogom akarni kezdeni szedni Ø_i a rádiót*) és „feltekereselt” infinitívusokat tartalmazó (*Én fogom [[szétszedni] akarni] a rádiót*) konstrukciókat. (Alberti 1999, 2001). Az aspektus-elméletbe ágyazva a **Referencialitási elvet** is precízebben tudjuk szemléltetni.

Az *AspP* generálását két szabályra bízhatjuk ((9b)-ben előrelátóan hamisvonzathelyeket is engedélyezünk):

- (9) a. $AspP \rightarrow (XP) Asp'$
 b. $Asp' \rightarrow Asp VP (ZP^*)$

illetve azokban a szabályokban, ahol eddig egy *VP*-t léptettünk egy komplementum pozícióba, most *AspP*-t kell beléptetni; a semleges thetikus mondat pedig ezentúl *AspP* burokból kell szülessen. Az *Asp*-módosítóba (természetesen) frázisok léphetnek, az *Asp* fejbe pedig a *V*, illetve a nem-főmondati operátorzónák esetében az *X* régens (pl. tipikusan *Inf*):

- (10) a. $(ZP, X') \rightarrow (ZP, Asp_X P)$; ahol *ZP* az *X* régens által kijelölt aspektualizáló
 b. $(X, X') \rightarrow (Asp_X + X, Asp_X')$; *X*=*V* esetén kötelező, vagy ha *X* a saját aspektualizálója

Álljon itt egy példa a *VP*-héj és az *AspP*-héj elkülönülő szerepére.

- (11) *Az új városrész a folyóparton fog elterülni.*

Feltételezzük először is, hogy az *InfP* összetevőnek ugyanúgy kötelezően van aspektuális projekciója, mint a finit mondat szintnek. (Ehhez független érveként szolgál például a következő mondat által reprezentált típus: *Mászni akarok éppen fel a fára, amikor majd megjön a fáramászási képességemet kétségbe vonó baráti társaságom.*)

A *fog* emelő segédige áll a szerkezet középpontjában, egyetlen *InfP* vonzatával és felkínálható hamisvonzathelyeivel. A *fog*-nak is szüksége van aspektualizálóra, vagyis a hozzátartozó *AspP* módosítói pozíciójának a betöltőjére. És most a törzsanyaggal szemben azt mondjuk, hogy nem igekötő-rablásról van szó, hanem arról, hogy az említett *InfP* vonzat számít a segédige számára aspektualizálónak. Az *fog* tehát az *Asp*-módosítóba emelkedni. Mindezt azonban a szokásos hangtani okok miatt (jobbra ágazás) csak akkor tudja megtenni, ha hanganyagának a nagy része „eltűnik” belőle, és lényegében csak egy

vonzat nagyságú összetevő maradt benne. A megoldás az, hogy az Inf fejhez tartozó aspektuális burok alól maga a belső InfP a finit ige egy hamisvonzathelyére kerül (InfP₁). Így adódik az a helyzet – immár levezetve azt, amit a törzsanyagban csak kimondtunk –, hogy a finit ige módosítójába a főnévi igenév aspektualizáló összetevője kerül (tulajdonképpen csak hanganyagát tekintve!).

Az InfP belső szerkezetét úgy kapjuk meg (azaz „vissza”), ha az InfP_m alá képzeletben odarakjuk a teljes InfP₁ összetevőt, amelyet a *folyóparton elterülni* szó sor jelenítene meg. A *folyóparton* DP továbbra is az InfP-re burkolódó Asp-héj módosítójába kell, hogy kerüljön, hiszen a főnévi igenévi fejnek (is) ő az aspektualizálója. A *terülni* fejről nem feltételeztük, hogy felmenne saját Asp fejébe (lásd (10b)-t; és ami nem kötelező, az fölösleges; és ami fölösleges, az lényegében tilos, mert nem „gazdaságos”). Ezzel együtt kérdés, hogy hogyan kerül az igeikötő eléje – márpedig a példa tanúsága szerint elé kell kerülnie. Erről csak úgy adhatunk számot, ha két dolgot egyidejűleg feltételezünk: egyrészt azt, hogy az igeikötő is valahová felmozog, mégpedig más hely nem akad, mint a fej módosítói helye; másrészt azzal a feltételezéssel is élnünk kell, hogy az Inf fejnek tényleg nem kötelező inkorporálódnia saját Asp fejébe.

A nem-referáló igeikötőnek tehát régebben módosítójába kell menekülnie, abban a (valóban ritka) esetben, ha nem ő az aspektualizáló. Ezzel egyidejűleg lehetőséget kaptunk egyfelől a Referencialitási elv érvényesítésére, másfelől pedig a V-módosítói és az Asp-módosítói pozíció elkülönítésére. ((22), (23))

3.3. Végezetül álljon itt néhány szó az előttünk álló munkákról. A modellt tartalmazó kötetek várhatóan rövidesen piacra kerülnek. A munka tehát bizonyos értelemben befejeződött. A bemutatott anyag meglátásunk szerint jó néhány évig alkalmas lesz a felsőoktatásban a mondattani alapozásra oly módon, hogy az újabb kutatási eredmények kapcsán szükségesnek mutakozó továbbfejlesztést időről-időre elvégezzük. Az építkező technika reményeink szerint biztosítja a zökkenőmentes továbbépítést.

Ezzel párhuzamosan szükség van a modell transzformációjára a közoktatás számára. Ezt néhány kitarot és kreatív diákkal¹¹ már javában végezzük az anyanyelvi nevelés speciális keretében. A közeljövőben várjuk az első szakdolgozatot e területen.

¹¹ Farkas Judit, Nagy Ágnes, Sümegi Szilvia, Szefcsik János, Szegedi Veronika.

A hivatkozott példák

(12) Példa a szabályrendszerből (3. fejezet, nem-semleges mondatok)

G3	Az operátorzóna		
3.C1	$YP \rightarrow ZP YP$	$ZP = AdvP, DP, NP$	szabad határozó csatolása
	Mondatszintű újraíró szabályok (YP operátorhéjak kiépítésére, ahol $Y = T, Q, F; S = YP$):		
3.U1	$YP \rightarrow ZP Y'$		operátor módosítója
3.U2	$Y' \rightarrow Y WP (ZP^*)$	$W = T, Q, F, V$	operátor kiegészítője
	$V(+F)$ előtt (a felszíni szerk-ben) csak T^*Q^*		
3.U3	$T \rightarrow op_{szubj}, op_{topik}, op_{ktopik}$		háromféle topik operátor
3.U4	$Q \rightarrow op_{is}, op_{dist}$		kétféle kvantor operátor
3.U5	$F \rightarrow op_{fókusz} (op_{felsz}, op_{exist})$		fókusz operátor
	$op_{fókusz}$ csak inkorporált (bekebelezett) V-vel grammatikus az F pozícióban: $[_F op_t + V_t]$		
	XP-n belüli operátorprojekciót bevezető újraíró szabályok ($X = Inf, A, Adv; XP = Y_X P$):		
3.U'1	$Y_X P \rightarrow ZP Y_X'$	$Y = T, Q, F$	operátor módosítója
3.U'2	$Y_X' \rightarrow Y_X WP$	$W = T, Q, F, X$	operátor kiegészítője
3.U'3	$T_X \rightarrow op_{topik}, op_{ktopik}$		kétféle topik operátor
3.U'4	$Q_X \rightarrow op_{is}, op_{dist}$		kétféle kvantor operátor
3.U'5	$F_X \rightarrow op_{fókusz}$		fókusz operátor
3.U'6	<i>Bizonyos esetekben az AP-n, illetve az AdvP-n belül a fej után hangtani megvalósulást nyerő elem nem állhat.</i>		
megj.	a fókusz operátorba nem kell az X-nek bekebeleződnie, A (melléknévi) régens esetén pedig tilos		
	Transzformációs szabályok:		
3.T1	$(V, V') \rightarrow (V + op_f, F')$		a finit ige bekebeleződése a f. op-ba
3.T2	$(V, Y_1') \rightarrow (V, Y_2')$	$Y_1 P$ komp-a Y_2 -nek	a finit ige többszörös bekebeleződése
3.T3	$(ZP, X') \rightarrow (ZP, Y_X P)$	X, Y, Z : mint 3.U'1-ben, vagy $X = V$	mozgás op.mód-ba
3.T4	$(ZP, XP) \rightarrow (ZP, Y_X P)$	X, Y, Z : mint 3.U'2-ben, vagy $X = V$	mozgás op.mód-ba
	Hangsúlyra vonatkozó szabályok:		
3.H1	Az FP első (nem-csatolt) kitöltött összetevőjére esik a mondat <i>főhangsúlya</i> (üres módosítói pozíció esetén tehát az igét hangsúlyozzuk).		
3.H2	A főhangsúlyos összetevőt követő ($op_{fókusz}$ által) bekebelezett V és az őket követő teljes VP szakasz kötelezően hangsúlytalan: <i>hangsúlyirtás</i> .		
3.H3	A kontrasztív topik TP-módosítójában lévő XP összetevőt sajátos emelkedő intonációval kell ejteni, amelyet kis szünet követ.		
3.H4	Az <i>is</i> partikula kötelezően hangsúlytalan.		

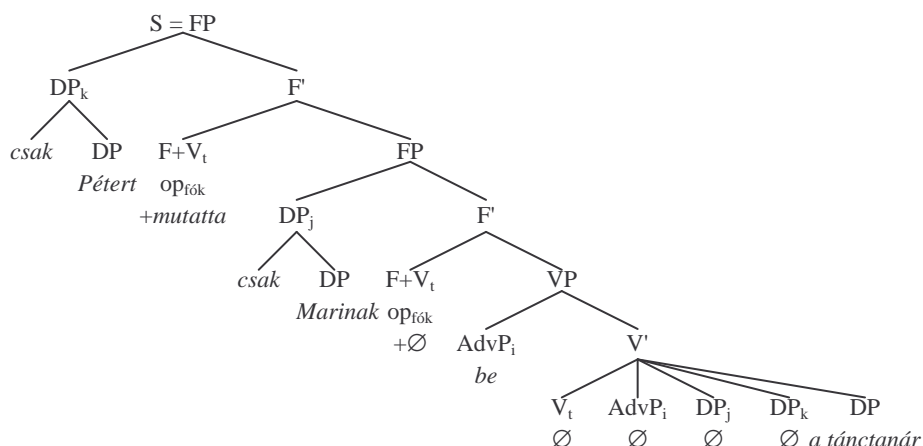
(12) folytatás

Jelentésre vonatkozó szabályok:

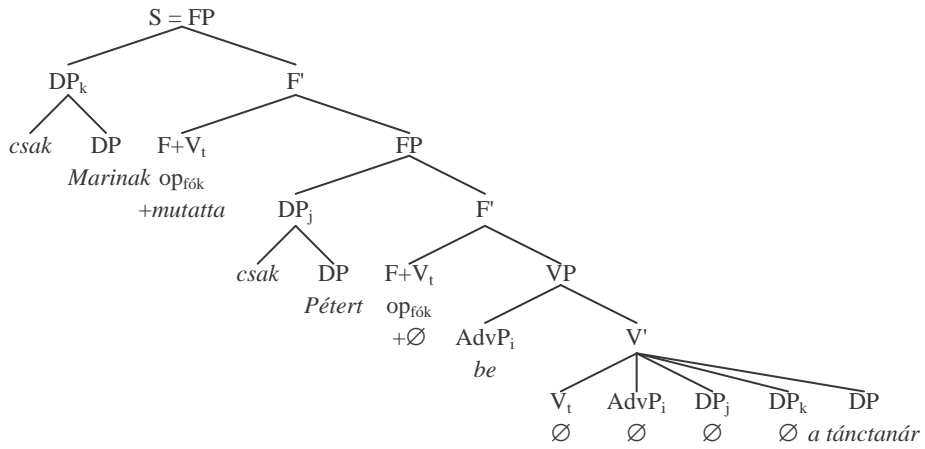
- 3.I1 op_{fókusz}: a *releváns halmazon* belül csakis a módosítóban megjelölt részalmaz elemeire igaz az állítás, a többire hamis.
- 3.I2 *is*: a *releváns halmazon* belül a módosítóban megjelölt részalmaz elemein kívül még legalább egy elemre igaz az állítás; illetve az említett részalmaz nem egyelemű.
- 3.I3 op_{dist} és a módosítóban univerzális kifejezés (*minden, senki, ...*): a *releváns halmaz* elemeire külön-külön igaz az állítás (*disztributív olvasat*).
- 3.I4 op_{ktopik} (kontrasztív topik): a *releváns halmazon* belül a módosítóban megjelölt részalmaz elemeire igaz, de legalább egy további elemre nem igaz az állítás.
- 3.I5 op_{topik}: a módosítóban megjelölt részalmaz elemeire igaz az állítás, és „előtérbe állítjuk” őket (a diskurzusfolyamat szerveződésében *releváns funkció*, logikailag nem nagyon lehet megragadni).

Hivatkozott ágrajzok

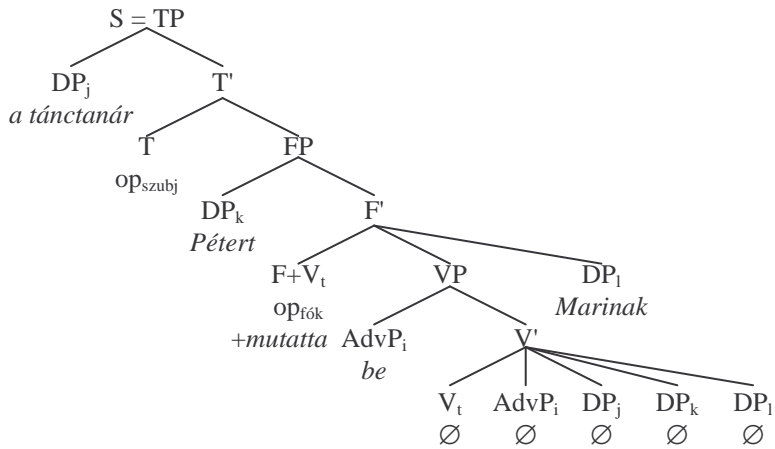
(13) *Csak Pétert mutatta csak Marinak be a tánc tánár.*

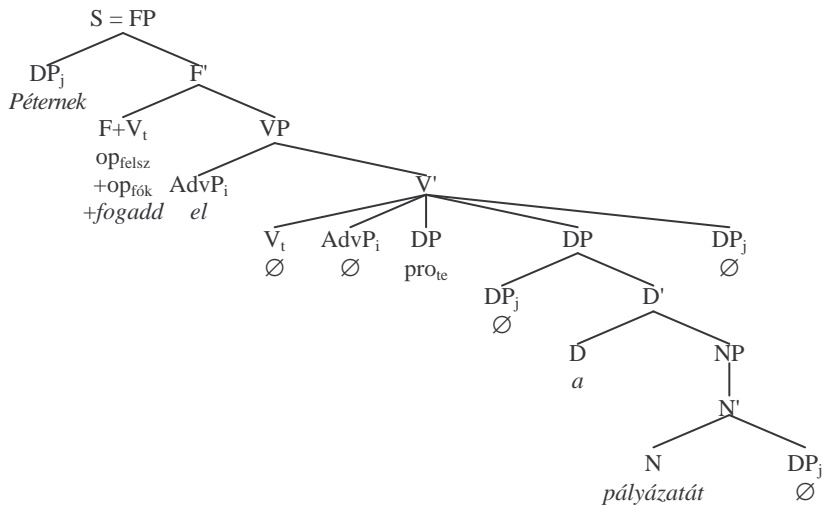
(14) Csak Marinak mutatta csak Pétert be a tánc tánár.

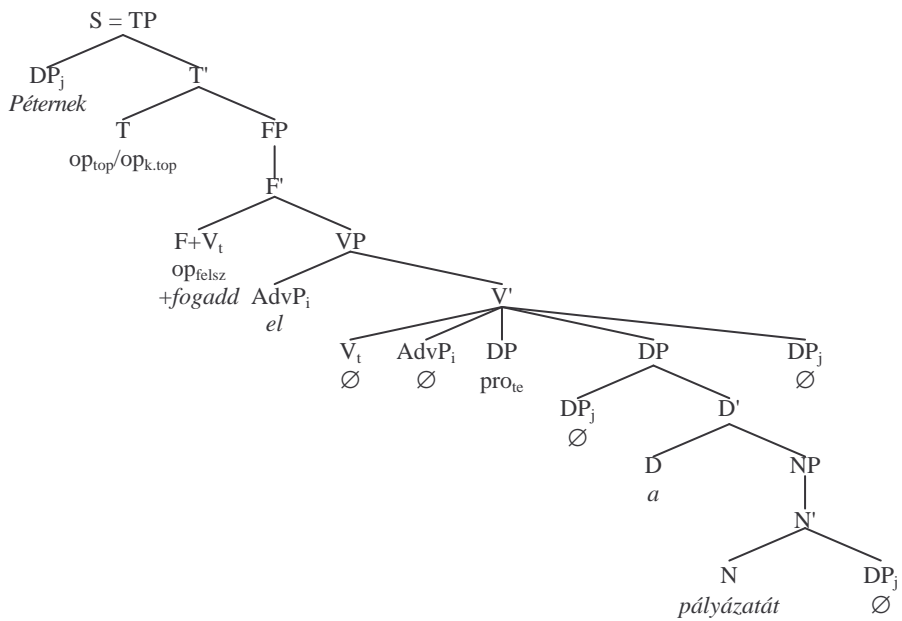
(15) A tánc tánár 'Pétert mutatta be 'Marinak.

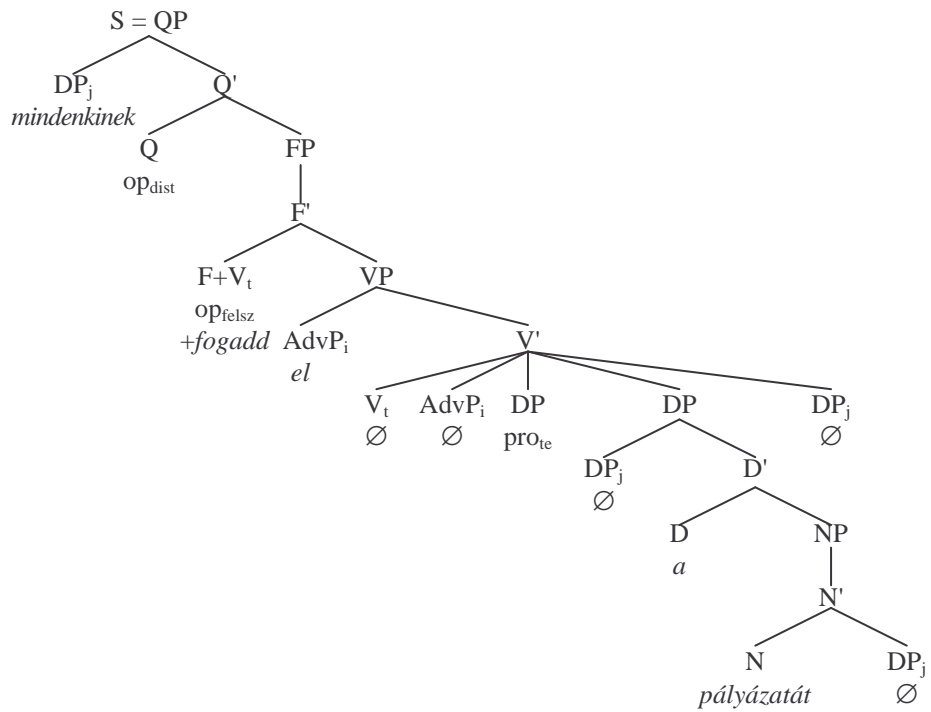
(17) Péternek fogadd el a pályázatát!

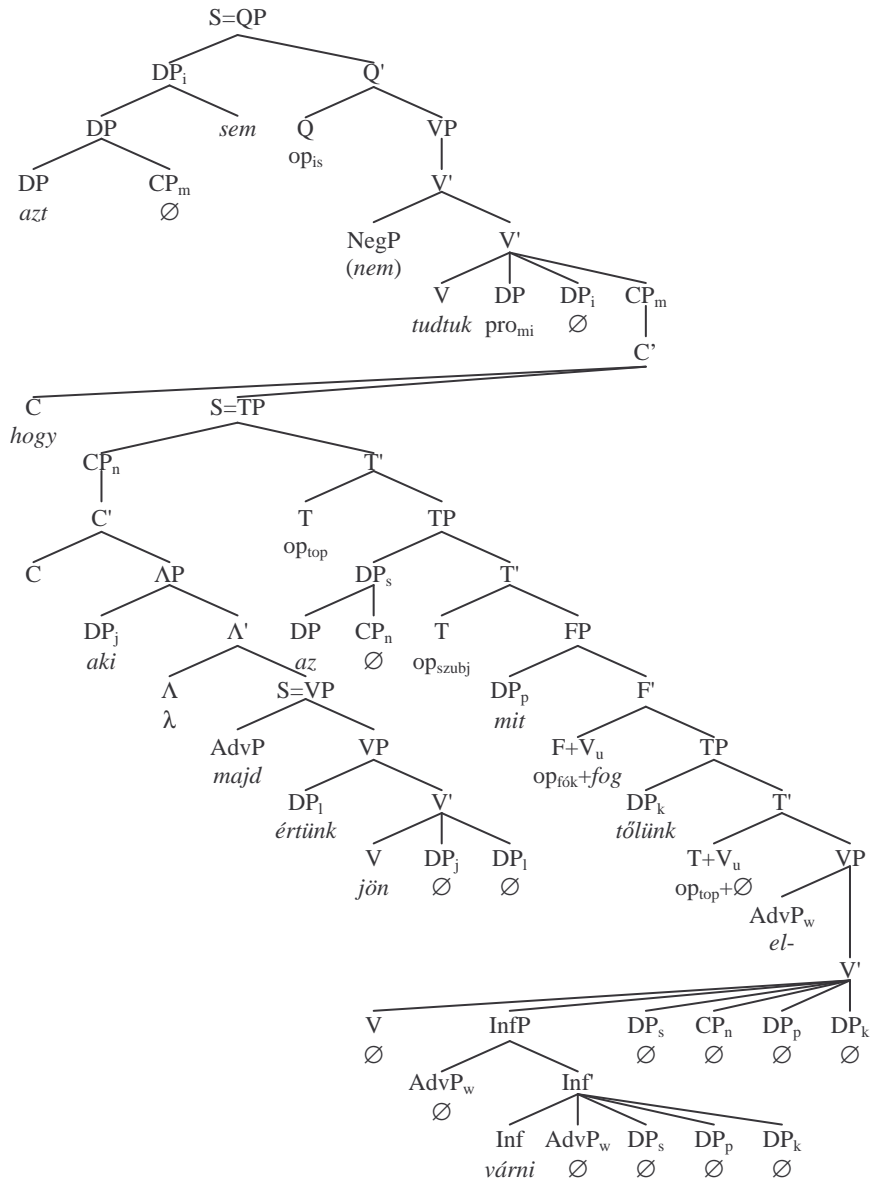
(18) Péternek fogadd el a pályázatát!

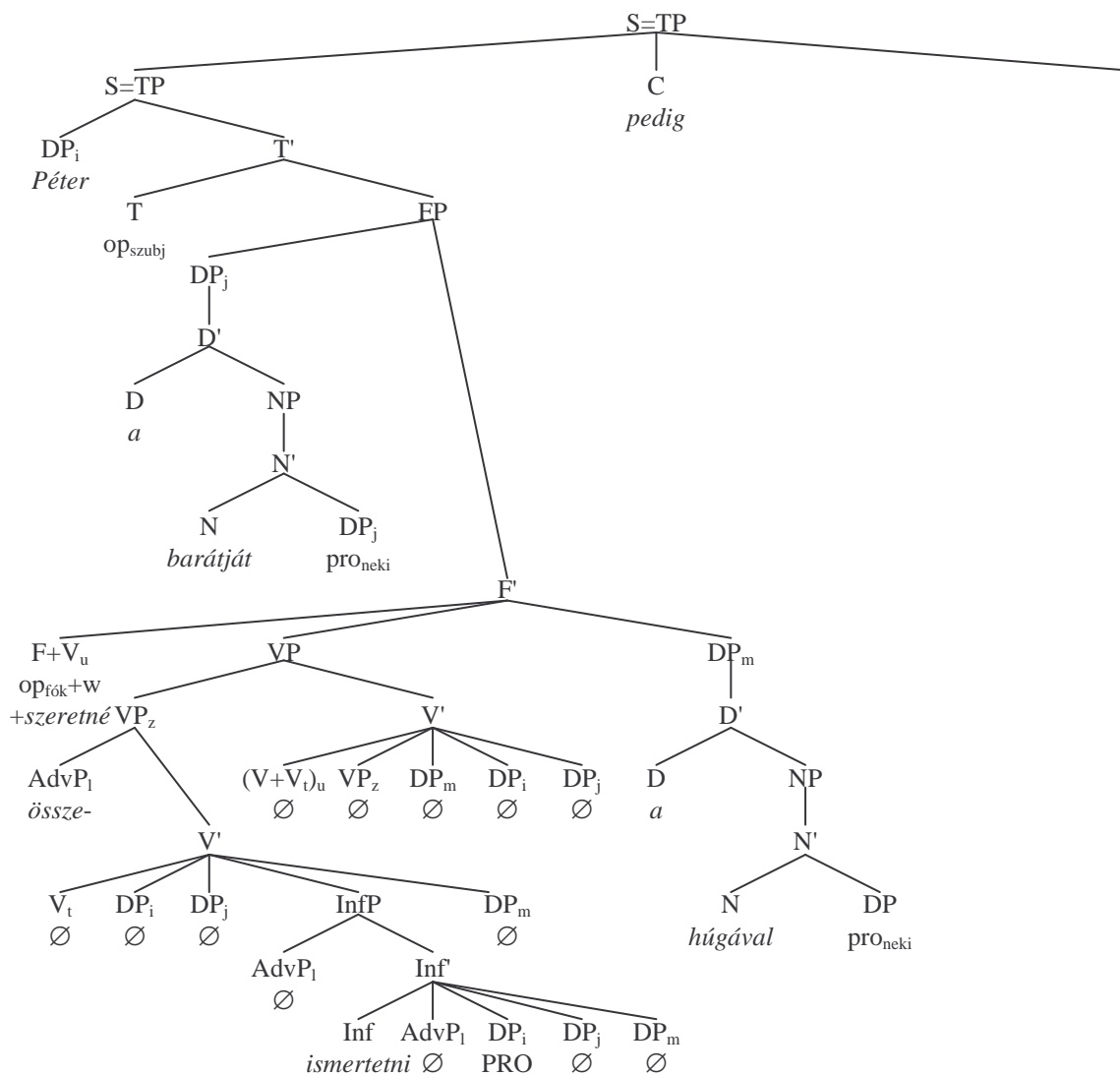
(19) *Mindenkinek fogadd el a pályázatát!*

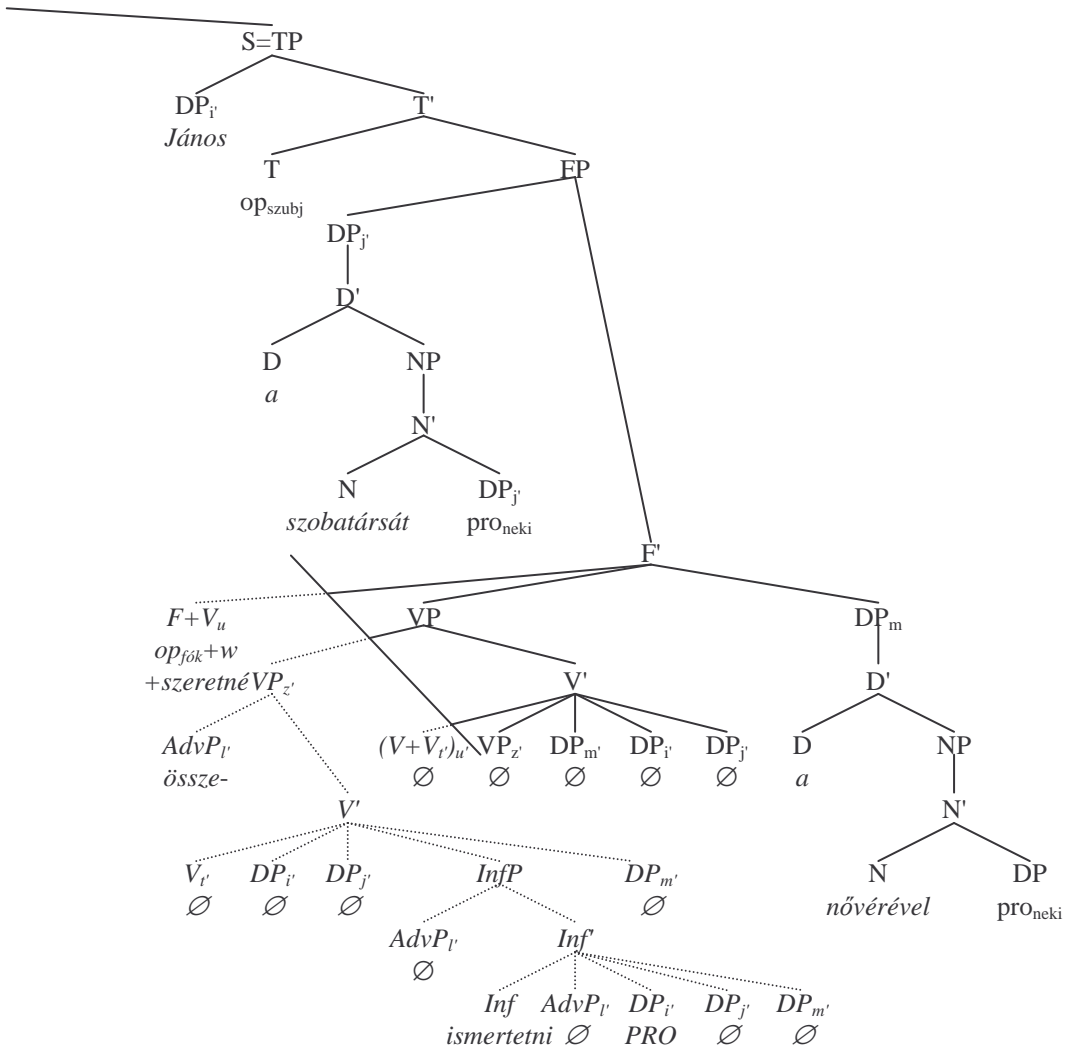

(20) *Azt sem tudtuk, hogy aki majd értünk jön, az mit fog tőlünk elvárni.*

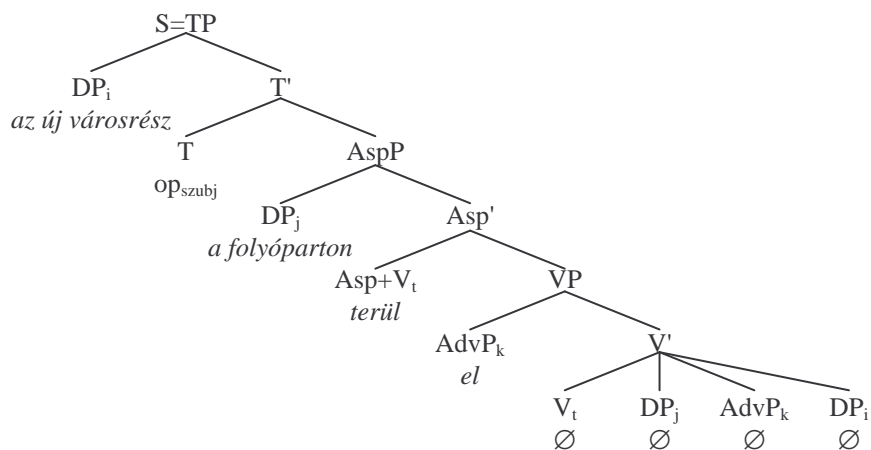

- (21) Péter a 'barátját szeretné összeismertetni a 'húgával, János pedig a 'szobatársát a 'nővérével.

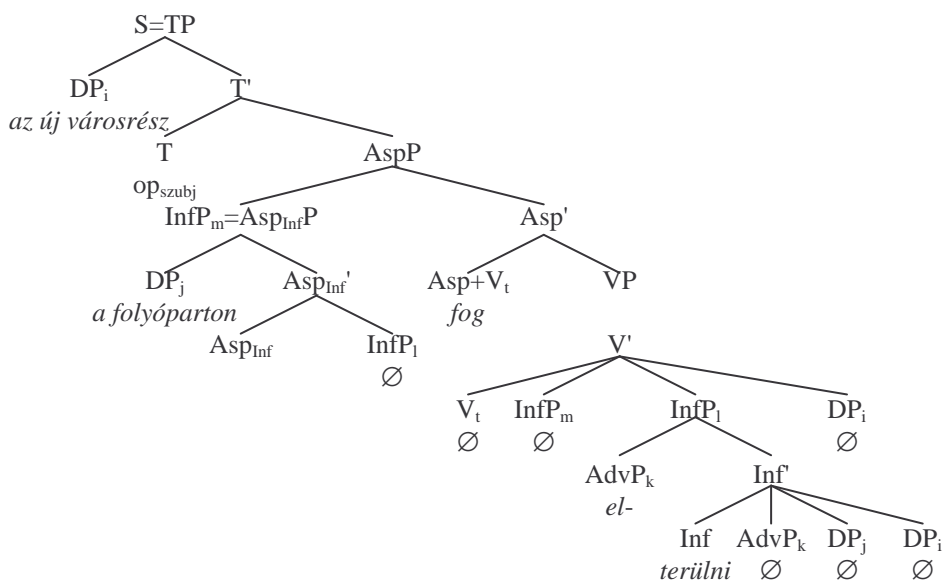

(22) *Az új városrész a folyóparton terül el.*

(23) *Az új városrész a folyóparton fog elterülni.*

Hivatkozások

- Alberti, Gábor 1999: *Climbing for Aspect – with no Rucksack*, előadás, Language Contact Conference, 1999 október 7–10, Öttevény.
- Alberti, Gábor – Anna Medve 1998: *Constituents in Special Operator Positions*, előadás, the 4th International Conference on the Structure of Hungarian, Pécs. Megjelent, mint Focus construction and the „scope-inversion puzzle” in Hungarian, in Gábor Alberti – István Kenesei szerk.: *Approaches to Hungarian 7*, Szeged, JATEPress, 93–117.
- Bánréti Zoltán 1992: A mellérendelés, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 715–796.
- Brody, Michael 1991: Remarks on the order of elements in the Hungarian focus field, in István Kenesei szerk.: *Approaches to Hungarian 3*, Szeged, 95–121.
- Chomsky, Noam 1995: *The Minimalist Program*, Cambridge, Mass, MIT Press.
- É. Kiss Katalin 1992: Az egyszerű mondat szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 79–179.
- É. Kiss Katalin 1995: Többszörös fókusz a magyar mondat szerkezetben, in Büky László – Maleczki Márta szerk.: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei 2 = Néprajz és Nyelvtudomány 37*, Szeged, 47–66.
- É. Kiss Katalin 1998: Mondattan, in É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris, 15–184.
- É. Kiss Katalin – Szabolcsi Anna 1992: Grammatikaelméleti bevezető, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 21–77.
- Kenesei István 1992: Az alárendelt mondatok szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 529–715.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 1992: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Komlósy András 1992: Régensek és vonzatok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 299–527.
- Maleczki Márta 2002: A thetikus ítéletek szemantikai szerkezetéről, in jelen kötet.
- Szabolcsi Anna – Laczkó Tibor 1992: A főnévi csoport szerkezete1, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 79–298.
- Tompa József (szerk.) 1961–1962: *A mai magyar nyelv rendszere 1–2*, Budapest.

A TOTÁLIS LEXIKALIZMUS ELVE ÉS A GASG NYELVTAN– MODELL

ALBERTI GÁBOR – BALOGH KATA – KLEIBER JUDIT – VISZKET ANITA

PTE Nyelvtudományi Tanszék

albi@btk.pte.hu – matrica@btkstud.pte.hu – kleiberj@ttk.pte.hu – anita@maya.jpte.hu

1. Elvek, modellek, szabályok...¹

A totális lexikalizmus címben említett *elvét* a generatív nyelvészeti paradigmán belül kívánjuk megfogalmazni mint olyan követelményt, amelynek „szélsőségesen lexikalista” generatív grammatikák tennének eleget: olyanok, amelyekben nemhogy transzformációs szabályok nincsenek, de még összetevős szerkezeti fák sem épülnek, ugyanakkor a generatív nyelvészeti alapfeladat elvégeztetik, azaz meghatározható / „levezethető” a jól formált mondatok pontos halmaza, a levezetés során pedig szintaktikai és szemantikai szerkezet rendelődik az illető (jól formált) mondatához (ld. 2. szakasz). Egy totálisan lexikalista nyelvtanban a grammatikai „tudás” a lexikai tételek leírásába – és csakis oda – van beépítve; minden egyes szó megmondja, hogy milyen „környezeti követelményeket” kell kielégítenie egy őt tartalmazó jól formált mondatnak. Az egyes lexikai tételek természetesen nemcsak a környezeti követelmények leírását tartalmazzák, hanem a „sajátság” jellemzését is, hiszen más szavak éppen az illető szót fogják keresni potenciális mondatokban.

A számos helyen már bemutatott (pl. Alberti 1996, 1998, 1999, 2000a–d, 2001; Alberti–Balogh–Kleiber 2001; Balogh–Kleiber 2001; Balogh 2001)² GASG (*Generative / Generalized Argument Structure Grammar*) nyelvtan ebben a kontextusban a totális lexikalizmus elvének a megvalósíthatóságát igazoló *modellként* tekintendő (ld. 3. szakasz).

¹ E cikk alapjául az *V. konferencia a mai magyar nyelv leírásának újabb módszereiről* című szegedi rendezvényen 2001. szeptember 29-én ugyanilyen címmel tartott Alberti–Viszket-előadás szolgált, amelyhez hozzátettük a totális lexikalista nyelvtan Prolog-implementációjának kísérletéről szóló Alberti–Balogh–Kleiber-előadás fontosabb gondolatait is (ld. 5. fejezet). A jelen fejezetcím e konferencia címét/témáját idézi, amit azért említünk meg ezúton is, mert lexikalista nyelvészeti kutatásainkban éppen abba a rendszerező szakaszba léptünk, amikor alapelveink pontos formáját, modellünk helyét és szabályaink szerkezeti tulajdonságait érdemes átgondolni, rögzíteni, (újra) meghatározni. A cikk megírását az F 26658 és a T 38386 számú OTKA pályázatok, valamint az első szerző esetében a Széchenyi Professzori Ösztöndíj (1999–2002) támogatta.

² Ezek közül Alberti (2000a) ismeretét előfeltételezzük, mert a jelen kötet sorozatának az előző kötetében jelent meg. Természetesen szeretnénk felkelteni a figyelmet a GASG témakörében íródott többi cikkre is – összhangban ennek az írásnak az összegző jellegével. Bő tíz évet felölelő kutatásról van szó, az alapgondolatok már Alberti (1989, 1990) két korai cikkében megjelentek.

A GASG szemantikai reprezentációjaként a Kamp-féle DRS-ek szolgálnak (Kamp 1981; Kamp–Reyle 1993; van Eijck–Kamp 1997); tulajdonképpen a GASG létjogosultsága melletti egyik fő elméleti érvet éppen abban látjuk, hogy kompozicionális szemantikai partnereként szolgálhat az említett ígéretes (a Montague-féle szemantikai rendszereken relevánsan túllépő) diskurzus-szemantikai elméletnek.

A GASG különös – szintaktikai *szabályok* nélküli – szintaxisát többféleképpen is elhelyezhetjük a generatív nyelvtanok családjában. Felfogható egy olyan „perfect” (tökéletesen gazdaságos) minimalista nyelvtanként (Chomsky 1995), amelyben már Move és Merge műveletekre sincsen szükség (3.1.). Másfelől felfogható olyan enyhén környezetfüggő nyelvtanként, amely a kategoriális és az indexelt nyelvtantípusnak is mutatja bizonyos tulajdonságait (3.2.); leginkább egy olyan unifikációs kategoriális nyelvtanként (Karttunen 1986; Zeevat 1987) megragadhatóan, amelyből a kategoriális nyelvtanok legalapvetőbb szintaktikai műveletének számító függvény-alkalmazási operációt is kiküszöböltük (marad tehát a puszta unifikáció, amely pl. a Prolog-programokban is a programfutás egyedüli motorja). Végül egyfajta optimalista nyelvtanként is felfogható a GASG (3.3.), ugyanis az egyes szavakhoz tartozó lexikai követelményrendszereket úgy tudtuk megfogalmazni, hogy a grammatikalitás-vizsgálat során azok „közvetett” / „részleges” kielégítését is lehetővé kellett tenni – ebben a kontextusban azt állítjuk, hogy a világ nyelvei között éppen a részleges követelmény-kielégítést szabályozó paraméterekben rejlik a különbség.

A 4. szakaszt szánjuk a GASG-ben használatos kézenfekvő (4.2.) és bonyolultabb (4.3.) *szabályformák* tárgyalására, miután (4.1.) elvileg tisztázuk, hogy a Prolog–unifikáció mennyiben tekintendő másfajta „generatív motornak”, mint a korábbi generatív szintaxisok. Az 5. szakaszban felvázoljuk a GASG számítógépes (Prologbeli) implementációjának az érdekében végzett eddigi munkánk eredményeit. Végül jövőbeni terveinkről, feladatainkról teszünk említést (6. szakasz).

2. Az elv: totális lexikalizmus a generatív paradigmán belül

Kiinduló feltevésnek tekintjük, hogy a mondatjelentésnek két forrása van: a lexikai elemek és az azokat összefűző szerkezet. A *totális lexikalizmus* lényegét ehhez képest úgy ragadhatjuk meg, hogy nincsen külön „összefűző szerkezet”, csakis és kizárólag lexikai elemek vannak. Minden jelentés-elemet ők hoznak magukkal a mondatjelentés felépítése során, és a grammatikus összerakásukra vonatkozó valamennyi információ-darab is a lexikai leírásokban van elhelyezve.³

³ E cikk első (benyújtott) változatának a kritikusa megjegyzi, hogy a totális lexikalizmus elvének csupán informális (bár ezen a szinten világosan érthető) megfogalmazását nyújtjuk, hiányzik viszont egy explicit, matematikai definíció. Ennek oka az, hogy a Chomsky (pl. 1957) által elindított egzakt grammatika-rendszerezési törekvések megmaradtak a ténylegesen használatos nyelvtanok egyes elemeinek a vizsgálatánál – ma már Chomsky sem állítja, sőt legkevésbé ő állítja, hogy egy teljes nyelvtani rendszer definiálható matematikai rendszerként. Másképpen fogalmazva, nem tudunk egy olyan paraméteres matematikai formulát megadni, amelyikből a paraméterek egyfajta beállítása mellett előállna a minimalista program (Chomsky 1995), egy másfajta beállítás mellett az LFG vagy a HPSG, míg egy harmadik beállítás esetén a totálisan lexikalista grammatikatípus. Amennyi erről egzakt módon elmondható, azt a 3.2. pontban ismertetjük.

Ebben a megközelítésben tehát nemhogy transzformációs szabályok nincsenek (Chomsky 1957, 1995), de még összetevős szerkezeti fák sem épülnek (ld. pl. Borsley 1996).⁴ A kategoriális nyelvtanokban használatos összerakó-szabályokat sem feltételezhetjük (McGee Wood 1993; ld. még Karttunen 1986, illetve e cikk 3.2. pontja).

Az iménti bekezdésben a *generatív nyelvtanoknak* (Chomsky 1957) a tágabb családját idéztük fel. Ezek közös alapvonása az, hogy matematikai definícióval megalapozott szabályrendszerek nyelvek definiálására. Ezt az alapvonást pedig olyan tudományelméleti értéknek tartjuk, hogy a totális lexikalizmus elvét is feltétlenül a generatív paradigmán belül szeretnénk érvényesíteni és kipróbálni. De vajon lehetséges-e ez? Nem arról van-e szó, hogy a szavakat összefűző szerkezet, vagyis a szintaxis felszámolásával egyszersmind a generatív eszmét is feladtuk?

A kérdésre egyértelműen nemleges választ adunk. A látszat ellenére semmi akadálya nincsen annak, hogy a generatív nyelvészeti alapfeladat elvégeztessék, ugyanis egy totálisan lexikalista nyelvtan által is meghatározható / „levezethető” a jól formált mondatok pontos halmaza (tehát definiálható egy végtelen mondathalmazként felfogott nyelv), a levezetés során pedig valamilyen szintaktikai szerkezet és valamilyen szemantikai reprezentáció rendelődik a jól formált mondatnak bizonyuló szósorokhoz. Mindössze az jelent újdonságot, hogy egy totálisan lexikalista nyelvtanban a grammatikai „tudás” a lexikai tételek leírásába – és csakis oda – van beépítve; minden egyes szó megmondja, hogy milyen „környezeti követelményeket” kell kielégítenie egy őt tartalmazó jól formált mondatnak (az egyes lexikai tételek persze nemcsak a környezeti követelmények leírását tartalmazzák, hanem a „sajátság” jellemzését is, hiszen más szavak éppen az illető szót fogják keresni potenciális mondatokban).

A totálisan lexikalista megközelítés „ára” nyilván abban áll, hogy a lexikai egységeknek igen bonyolult belső felépítést kell adni (4.2.), és olyasmit is lexikai egységként kell definiálni, amit más generatív elméletekben szintaktikai operációk művének tekintenek (ld. majd 4.3.).

Az alábbiakban a szakasz bevezető gondolatát szeretnénk illusztrálni, felelevenítve a GASG korábbi szegedi bemutatásából (Alberti 2000a) a mondatjelentés forrásaira vonatkozó alapgondolatot. Kiindulópontunk egy német, egy magyar és egy angol mondat volt ((1a–c) alább), amelyekhez ugyanaz a jelentés társítható, legalábbis azzal a közelítéssel és

⁴ Érdemes ezen a ponton megemlítenünk Dowty (1996: 12, 53) véleményét a *Toward a minimalist theory of syntax* című cikkéből a PS (frázisstruktúra-) fák legitimitásáról, amelyeket Chomsky (1995: 403) már a leggyengébb interface-feltételezések mellett is elkerülhetetlennek tart („inescapable on the weakest interface conditions”): „I suspect syntacticians today have almost come to think of the „primary empirical data” of syntactic research as phrase structure trees, so firm are our convictions as to what the right S-structure tree for most any given sentence is. But speakers of natural languages do not speak trees, nor do they write trees on paper when they communicate. The primary data for syntax are of course only *strings* of words, and everything in syntactic description beyond that is part of a theory, invented by a linguist.” A szerző célja: „getting linguists to question our automatic assumptions about constituents and our basis for assuming as a methodological principle that languages must always have a phenogrammatical syntactic structure describable by phrase structure trees.”

egyszerűsítéssel, amelyet a (2a) pontban bemutatott DRS (diskurzus-reprezentációs struktúra) kifejez.

- (1) a. *Mein kluger Lehrer fand eine
enyém-H-E-NOM okos-H-E-NOM tanár talált-E3 egy-N-E-ACC
freundliche ungarische Studentin.
barátságos-N-E-ACC magyar-N-E-ACC diáklány*
- b. *Az én okos tanárom talált egy barátságos magyar diáklányt.*
- c. *My clever teacher found a friendly Hungarian student.
enyém okos tanár talált egy barátságos magyar diáklány*

A (2a) pont tehát a három mondat közösnek tekinthető DRS-ét közli, a van Eijck–Kamp (1997) által javasolt tömör notációval. Négy szereplőről (referensről) tételnek állítások: a q-val jelölt *bölcs*-nek mondott *tanárról*, aki *talál* valakit, a beszélőről (i), akinek a *tanára*-ról szó van, a *megtalált* szermélyről (r), akit *diáklány*-ként sorolunk be a világ dolgai közé, és *magyar*-nak mondunk, továbbá *barátságos*-nak, végül pedig a megtalálási szituációról magáról (e), amelyet múltbéliként helyezünk az időbe.

- (2) a. $q \wedge i \wedge r \wedge e \wedge \text{okos}(q) \wedge \text{tanára}(q,i) \wedge \text{én}(i) \wedge \text{talál}(e,q,r) \wedge \text{múlt}(e) \wedge \text{barátságos}(r) \wedge \text{magyar}(r) \wedge \text{diáklány}(r)$
- b. $\text{klug}(x1), \text{Lehrer}(x2, \dots), \text{fand}(x3, x4), \text{freundlich}(x5), \text{ung.}(x6), \text{Stud.}(x7)$
mein: $x8=i, x9, X(x9, x10), x8=x10, Y(x11, \dots), x9=x11$
eine: $x12, W(x12), Z(\dots, x13, \dots), x12=x13$

A (2a) DRS-ben megjelenített jelentésből maguk a predikátumnevek (*bölcs*, *tanára* stb.) nyilván a lexikonból származnak. A lexikon azonban nem tárolhatja e predikátumokat az aktuális mondatban szükséges referensekkel kitöltött argumentumhelyekkel, az tehát a lexikai egységek(-nek megfelelő szavak) összefűzésének a módjából adódik, hogy mely argumentumhelyeket kell azonos referensekkel betöltenünk, azaz mely predikátumok(-hoz tartozó lexikai egységek) *kopredikálnak* (Alberti 2000a). Első közelítésben azt mondhatjuk, hogy például az (1a) német mondat (2a)-ban bemutatott (egyszerűsített) diskurzus-reprezentációjához a szótár önmagában a (2b) pontban megadott *alulspecifikált* DRS-val járul hozzá – ahol az alulspecifikáltság abban áll, hogy a predikátumok argumentumhelyein csupa szigorúan különböző *proto-referens* áll, a mondatbeli „összefűzés módjából” pedig a kopredikációs viszonyrendszer kell felfejtenünk, másképpen fogalmazva meg kell találnunk a proto-referensek halmazán a megfelelő azonosítási ekvivalencia relációt.

Az „összefűzés módján” egyrészt a mondaton belüli morfológiai érzékenység megnyilvánulásait érthetjük, azaz az egyeztetési és eset-viszonyokat (Lehmann 1988). A proto-referensek közötti $x1=x2$ azonosítási relációt például, amit úgy is fogalmazhatunk, hogy kopredikációs viszony áll fenn az *okos* és a *tanár(a)* szavakhoz tartozó lexikai egységek között, a német változatban a *kluger* és a *Lehrer* szavak közötti nem-, szám- és esetbeli egyeztetésből következtethetjük ki. Megjegyezzük, hogy a *mein* és az *eine* nominatívuszi, illetve akkuzatívuszi esetviszonyban áll a *fand* finit igével, amelyből szintén adódnak azonosítási lehetőségek a proto-referensek körében, a részletek iránt érdeklődő olvasót azonban e ponton már a korábbi szegedi cikkhez kell utalnunk (Alberti 2000a).

Az idézett cikkben összevetettük a három nyelv lehetőségeit a morfológiai alapú kopredikáció-számítás szempontjából, és azt állapítottuk meg, hogy míg az (1a) német mondat esetében a proto-referensek halmazán a morfológiai viszonyok alapján adódó azonosítási lehetőségek *teljes konkordiális generátorrendszerként* funkcionálnak a fent említett ekvivalencia reláció felfejtése tekintetében (magyarul az egyeztetési és eset-viszonyok alapján a (2b) alulspecifikált DRS-ből elkészíthető a (2a) teljes/végső DRS az (1a) mondathoz), addig a magyar mondat esetében nem lesz teljes a konkordiális generátorrendszer (például azért, mert a magyarban semmiféle morfológiai viszony nincsen a jelző és a jelzett szó között, ez alapján tehát e két szó(-hoz tartozó lexikai egység) kopredikációs viszonyára nem lehet következtetni), az angol mondat esetében pedig a konkordiális generátorrendszer egyenesen üres, hiszen a szavak között gyakorlatilag nincsen morfológiai kapcsolat.

Miből lehet hát a magyarban következtetni a jelző és a jelzett szó közötti kopredikációs viszonyra? És egyáltalán mi alapján fedhető fel egy angol mondatban a kopredikációs viszonyrendszer? A válasz nyilván a szintaktikai viszonyok „újra-felfedezésében” rejlik. Az például, hogy a tanárról állítjuk, hogy okos, és a diáklányról állítjuk, hogy barátságos és hogy magyar, abból következtethető ki, hogy minden jelző a vele kopredikáló főnév előtt áll, nagyjából közvetlenül (ahol a *nagyjából* szó persze jelzi, hogy e témára még jócskán vissza kell térnünk). A szintaxis „újra-felfedezésén” csupán a közvetlenül érzékelhető mondatbéli viszonyokat értjük: szavak sorrendjét, szomszédosságát, esetleg ezeknek a viszonyoknak egy olyan kombinációját, mint a 3.3.-ban tárgyalandó közvetlen megelőzési (*imprec*) viszonyt. Nevezzük ezeket mondjuk *primitív szintaktikai* viszonyoknak.

Ragaszkodhatunk tehát a generatív megközelítés azon „bemeneti kérdéséhez”, hogy egy (ragozott-intonált) szósor funkcionálhat-e mondatként (és ha igen, akkor a bizonyító levezetéssel párhuzamosan épüljön fel valamilyen jelentésábrázolat is), nem szükségszerű azonban azt gondolni, hogy a szintaktikai viszonyok más módon veendők figyelembe, mint a szavak között felfedezhető egyéb viszonyok. Ehelyett kezelhetjük teljesen homogén módon az elemzendő szólista („numeráció”, vö. Chomsky (1995)) primitív szintaktikai és morfológiai jellegű viszonyait, és a lexikai leírásokban éppúgy és épp azon a szinten rögzíthetjük a primitív szintaktikai viszonyokra vonatkozó környezeti elvárásokat, mint az eset- vagy egyeztetési viszonyokra vonatkozókat. Az adódó totálisan lexikalista megközelítésben tehát nem különülnek el a (primitív) szintaktikai viszonyok a morfológiaiaktól azon a funkcionális módon, miszerint a mondat építésének a folyamatát a szintaktikai összerakás hajtja előre kreatív / produktív / generáló módon, míg a morfológiai információ szűrőként szolgál, leállít bizonyos komputációs irányokat. Mindkét információ típus szűrőként szolgál! Olyan absztraktabb nyelvtan áll előttünk, amelyben egy reprezentációs szintre került a korábbi generatív nyelvtanokban különböző módon ábrázolt és különböző funkcióval ellátott szintaktikai és morfológiai információ.⁵

⁵ A Minimalista Program (Chomsky 1995) tulajdonképpen szintén eljut a két információ típus egyesített reprezentálásához a morfológia információ teljes „szintaktizálása” révén (azáltal, hogy a morfológia viszonyok ellenőrzését erre hivatott PS-konfigurációk létrehozásával oldja meg, mintegy „átváltja” a morfológiai viszonyokat PS-szintaktikai konfigurációkra) – ezzel ugyanazt az egységesítési törekvést a totális lexikalizmussal szögesen ellentétes módon próbálja elérni: minden információt beolvastva egy speciális szintaktikai reprezentációba, amely mellett azonban semmiféle

Ekkor azonban az a kérdés vetődik fel, hogy mi hajtja előre a generálást, ha csak szűrő-információink vannak. A válasz az, hogy az információk kompatibilitás-vizsgálata maga, azaz lényegében egy olyan unifikációs folyamat, amely például a Prolog-programokat is hajtja előre. Nincsen szükség tehát „nyelvi” (a természetes nyelvekre jellemzőnek gondolt) összerakó műveletre. Minderről majd 4.1.-ben szólunk bővebben a totálisan lexicalista szabálytár tárgyalása kapcsán, miután az alapeszme megvalósítására készülő GASG nyelvtan-modellt a 3. szakaszban elhelyezzük a generatív nyelvészet történelmi és matematikai rendszereiben.

3. A modell: GASG

3.1. Mit akarnak a minimalisták?

A totális lexicalizmus eszméje, illetve az azt megvalósító GASG nyelvtan egyáltalán nem áll ellentétben a *minimalizmus* (Chomsky 1995) eszméjével, csupán annak „megvalósult gyakorlatával” áll szemben, mint az a legutóbbi lábjegyzetünkben kiderül.

Az ellentét tulajdonképpen éppen a minimalizmus alapeszméje és megvalósult gyakorlata között áll fenn. A „minimalizálás” a mozgató műveletre (*Move*) vonatkozik a mondatoknak a lexikai egységekből való felépítése (a „komputáció”) során: bizonyos elemeknek egymás mellé (pontosan fogalmazva: specifikáló-fej konfigurációba) kell kerülniük lexikonból hozott jegyeik ellenőrződési kényszere miatt, ha már eleve nem kerülhettek egymás mellé a faépítő Merge művelet révén, a mozgás azonban egyfajta költséget jelent, amely az adott komputációhoz rendelődik, és az egymás alternatíváiként felfogható komputációk közül csak a legolcsóbb tekintendő grammatikusnak (az adódó szórenddel és mondatstruktúrával együtt). A „mozgató büntetőköltség” bevezetése mögött az a filozófia húzódik meg, hogy a nyelvtan számára az lenne az ideális, ha mozgás nélkül állnának elő a mondatstruktúrák, ez azonban az elmélet szerint a szintaxisnak a hangtani és a jelentéstani kimenetén jelentkező eltérő követelmények miatt általában nem tud teljesülni. Az nem teljesen világos, hogy Chomsky (1995) miért tartja szükségszerűnek e követelmények eltérő voltát, mi viszont az eddigi keretben ezt elfogadhatónak gondoljuk – mármint azt, hogy egy szó több szóval akar („ellenőrzési”) kapcsolatba kerülni, mint amennyivel pusztán a Merge révén erre képes lenne, hiszen a mögöttes lexikai egység gazdag kopredikációs kapcsolatrendszerrel bírhat (ld. Alberti 1999).

A mozgás nélküli „ideális állapotot” tehát nem érheti el a komputációs rendszer, állítja Chomsky (1995), de a lehető legnagyobb mértékben meg kell közelítenie. Álláspontunk szerint azonban mindebből csupán akkor következik a minimalista modellként ismeretes „megvalósult minimalizmus”, ha a lexikai egységek közötti kapcsolatok valóban csak megfelelő PS-konfigurációba kerülő szavak jegyellenőrződése révén realizálódhatnak, vagyis ha a faépítő Merge és a fa-átalakító Move művelet tényleg metaelméleti szükségszerűség. Mivel azonban ennek igazolására Chomsky (1995) semmi érdemlegeset nem tud

elméleten kívüli bizonyíték nincsen. A totális lexicalizmus ezzel szemben semmiféle igazolatlan információ-konvertáláshoz nem folyamodik, hanem ehelyett egy olyan absztrakt ábrázolási szintet kínál, amelyen minden információ a közvetlenül észlelhető alakjában rögzíthető (a lexikonban, és mozgósítható a komputáció során).

felhozni, noha elvileg megkísérli⁶, fenntartható az a hipotézis, hogy egy totálisan lexikalista modell – ahol nincsen költséges mozgás – ideálisabb modellje a minimalizmusnak, mint amit maga Chomsky (1995) javasol (Merge és Move műveletekkel).

3.2. A GASG helye a Chomsky-hierarchiában

Az alábbiakban arra a kérdésre keresünk választ, hogy a GASG nyelvtani modell hol helyezkedik el a generatív nyelvtanok nagy családján belül. Kiindulópontunk legyen a klasszikus Chomsky-féle nyelvtan-hierarchia, amelyet az alábbi (3) pontban idézünk fel, Partee és tsai. (1990) alapján:

- (3) A generatív nyelvtanok (és a generált nyelvek) **Chomsky-féle hierarchiája**:
- a. **0. típus** (megszorítatlan újraíró rendszer): semmiféle megszorítás nincsen a generatív szabályokon
 - b. **1. típus** (környezetfüggő nyelvtan): $\alpha A \beta \rightarrow \alpha \mu \beta$, ahol $\mu \neq \epsilon$
 - c. **2. típus** (környezetfüggetlen nyelvtan): $A \rightarrow \mu$
 - d. **3. típus** (reguláris nyelvtan): $A \rightarrow xB$ vagy $A \rightarrow x$

Részletekbe menni ezúttal sincsen módunk, a lényeg felidézésére kell szorítkoznunk. A hierarchia azon alapul, hogy a megszorítatlan szabályokkal operáló 0. nyelvtan-típushoz képest a legmegszorítottabb 3. típusban a szabályok bemeneti oldalán már csak egyetlen nem-terminális szimbólum van engedélyezve, semmi más, a kimeneti oldalon pedig nem-terminális szimbólumból legfeljebb egy lehet, míg terminálisból akármennyi, de csakis az egyetlen nem-terminális bal oldalán. Ez utóbbi nyelvtan-típushoz képest a környezetfüggetlen (2.) típus annyi engedményt tesz a szabályformára nézve, hogy a kimeneti oldal felépítésére vonatkozóan nincsen megszorítás, ugyanakkor a bemeneti oldalt továbbra is szigorúan egyetlen, és pedig nem-terminális szimbólum alkotja. A környezetfüggő (1.) típus annyiban kevésbé megszorított, mint a 2., hogy olyan szabályok is megengedettek, amelyekben a bemeneti oldalon az egyetlen átalakuló nem-terminális szimbólumnak hivatkozunk a (átalakulást engedélyező) környezetére is.

Partee és tsai (1990) könyvében arról is lehet olvasni (rafinált közvetett bizonyítékokat), hogy a természetes nyelveket *pontosan* (tehát nem túl nagy generatív kapacitással) leíró nyelvtanokat a környezetfüggetleneknél valamivel erősebb, de a környezetfüggőeknél valamivel gyengébb nyelvtanok ún. *enyhén környezetfüggő* zónájában célszerű keresni. Többek között kategoriális, indexelt és faépítő (TAG) nyelvtan-típus(oka)t dolgoztak ki ebben a zónában, amelyek a természetes nyelvek (számos jelenségének) leírására is kézenfekvően alkalmasnak bizonyultak.

Közülük a nyelvleírásban igen sikeres klasszikus kategoriális grammatika (CCG) kiválóan mutatja a cikkünk alapeszméjéül szolgáló lexikalista fordulatot, ugyanis egyetlen szintaktikai szabályséma (kétirányú változataival) dolgozik, amelyet függvény-alkalmazásnak neveznek (ld. (4a) alább)), és egyszerűen annyit tesz, hogy összerakja egy szósor szomszédos elemeit, miközben a nyelv-specifikus grammatikai tudás az egyes szavakhoz „lexikailag” odarendelt bonyolult kategória-címkékbe van beépítve. A kategória-címke

⁶ „The operation Merge is inescapable on the weakest interface conditions, but why should the computational system C_{HL} in human language not be restricted to it? Plainly, it is not.” Chomsky (1995: 403)

mondja meg, hogy egy szó alkothat-e közvetlen összetevőt egy megfelelő oldali szomszédos szóval, vagy sem. A *magyar* melléknév számára például az N/N kategória-címkét szokták javasolni, mert ez azt jelenti, hogy egy tőle jobbra álló főnévvel képes összetevőt alkotni, mégpedig főnévi (N) típusút, amelyet ezek szerint egy újabb (balról érkező) N/N típusú melléknév (pl. *barátságos*) újabb (megint N típusú) összetevőbe képes bevonni.

A CCG-nak éppen környezetfüggetlen a generatív kapacitása, ami Shieber (1985) bizonyítása szerint nem elégséges a természetes nyelvek teljes körű leírására (ezért keressük az „igazi” nyelvtant az említett enyhén környezetfüggő zónában). Két út kínálkozott a klasszikus kategoriális nyelvtan generatív kapacitásának a megnövelésére (miközben a kategoriális jellegből fakadó előnyöket megőrizzük). Az egyik út azon alapul, hogy a függvény-alkalmazáson túl más összetevő-összerakó szabálysémákat is megengedünk; (4b-e) alább azokat a sémákat mutatja be, amelyek közül egyet vagy többet javasoltak egy-egy nem-klasszikus CG számára.

(4) **Kategoriális szabályok:**

a. függvény-alkalmazás:	$X/Y \ Y \Rightarrow X$
b. függvény-kompozíció:	$X/Y \ Y/Z \Rightarrow X/Z$
c. kommutatív szabályséma:	$(X/Y)\Z \Rightarrow (X\Z)/Y$
d. típusemelés:	$X \Rightarrow Y/(Y\X)$
e. Geach-szabály:	$X/Y \Rightarrow (X/Z)/(Y/Z)$

A kapott növelt kapacitású kategoriális nyelvtanok már valóban enyhén környezetfüggők, és számos nyelvi jelenség (nem-transzformációs) leírásában is sikeresnek bizonyultak, ám a kategorialitás alapeszméjével ellentétes fejlődési tendenciát mutatnak, hiszen a klasszikus CG-hoz képest, ahol a szintaxis szerepe már csak a legprimitívebb faépítő összerakó műveletre szorítkozik, ismét gazdagabb változatosságot mutat a szintaxis.

Mások a klasszikus kategoriális nyelvtant az (jegy-) unifikáció fegyverével szerelték fel, mintegy kombinálva azt az indexelt nyelvtanok eszköztárával (Karttunen 1986; Zeevat 1987), ami sikeresebb útnak bizonyult, legalábbis a DRS-ekhez kompozicionálisan illeszkedő nyelvtant keresők számára (van Eijck–Kamp 1997).

És innen már csak egyetlen lépés a GASG: hagyjuk el az unifikációs kategoriális nyelvtan eszköztárából a (egyetlen) szintaktikai műveletet, a függvény-alkalmazást is! „Közben” persze a lexikai kategória-címkék bonyolult környezeti leírásokká duzzadtak, amelyek nemcsak a szomszédos szavakkal kapcsolatban közölnek (unifikációs formában megfogalmazott) elvárásokat, viszont a lexikai egységek összerakását már elvégzi maga a kompatibilitás-igazoló általános unifikációs mechanizmus is.

Térjünk azonban vissza az unifikációs kategoriális nyelvtanokra. Már Karttunen (1986) maga felismeri azt a gyengéjüket, amelynek kiküszöbölésére a GASG lényegénél fogva alkalmasnak látszik. Karttunen (1986) a (magyarhoz hasonlóan) meglehetősen szabad szórendű finn nyelvhez keres unifikációs kategoriális grammatikát; az ilyen nyelvekben a szavak kapcsolatrendszerét a gazdag morfológia „kódolja”. Az unifikációs mechanizmus az attribútum–érték ösvényekbe rendezett morfológiai jegyek ellenőrzéséért felelős. Az unifikáció szűrő szerepű (kiszűri a hibás egyeztetéseket, eseteket, vonzatválasztásokat), miközben a kategoriális szomszéd-összerakó művelet viszi előre az elemzést, melléktermékként létrehozva egy közvetlen összetevős szerkezeti fát.

Erről állapítja meg a szerző, hogy immár csupán „analízis-fa”, a róla leolvasható összetevőknek nincsen semmi nyelvészeti relevanciája (noha az eredeti szándék szerint éppen olyan szabályokat keres a generatív nyelvész (Chomsky 1957), amelyek egy korábbi strukturalista által felrajzolt közvetlen összetevős szerkezeti elemzést nyújtanak a grammatikalitás-igazoló levezetés során). Annál is gyanúsabbak Karttunen számára az analízis-fák, mert fellép egy igen nagyfokú „hamis többértelműség” a legtöbb mondat esetében: nyilvánvalóan ugyanahhoz az olvasathoz számtalan eltérő analízis-fa tartozik, egyetlen unifikálódott morfológiai jegyrendszer mellett. „All that matters is the resulting feature set” [csakis az adódó jegyhalmaz számít, semmi más] – állapítja meg Karttunen, és azt a végkövetkeztetést vonja le, hogy egy *radikálisan lexikalista* megközelítés eredményesebb volna („A radical lexicalist approach is a better alternative.”), az eddigiek mellett számítástechnikai szempontból is.

A GASG a kiüresedett nyelvészeti tartalmú szintaktikai összerakó-művelet teljes kiküszöbölésén alapul, gyógyírt kínálva éppen a Karttunen (1986) által felfedezett hamis többértelműséggel és nyelvészeti irrelevanciával járó elemzés számára.⁷

3.3. Az optimalitás kísértete

Mint leszögeztük, a totális lexikalizmus újdonsága abban áll, hogy a lexikai reprezentációban egy szintre kerül és egyaránt szűrőfeltételként funkcionál a morfológiai és a (primitív) szintaktikai információ (miközben a komputációs „motor” maga az unifikáció).

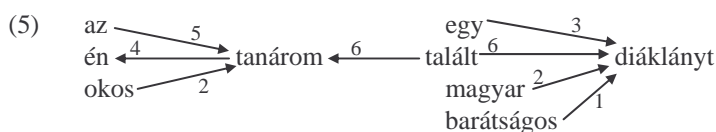
A GASG tényleges kidolgozása során a mondaton belüli morfológiai viszonyoknak (eset és egyeztetés) lexikai környezeti feltételekként való felírása nem okozott különösebb elvi problémát, hiszen lényegében ugyanazt a jegy-unifikációs technikát kell alkalmazni, amelyet például már Karttunen (1986) is alkalmazott. Vagyis közölni kell egy-egy „környezeti szóról”, hogy milyen kategóriájú legyen, és mondjuk egy (keresett) főnév esetében rögzíteni kell a kívánt esetet, személyt, számot, nemet, alkategóriát stb. (ld. pl. Alberti (2000a), ill. e cikkben a 4.2.), aztán ellenőrizni kell, hogy akad-e minden feltételt kielégítő jelölt A primitív szintaktikai relációk előírása viszont egy sajátos *optimalitáselméleti* (Archangeli–Langendoen 1997) jellegű technikát igényel; és bár formálisan nem soroljuk a GASG-t ebbe az iskolába, felhasználjuk (és az elmélet meggyőző elvi megalapozására és ígéretes gyakorlati alkalmazásaira tekintettel örömmel használjuk fel) azt az alapeszmét, hogy egy követelményt nemcsak teljesíteni vagy megszegni lehet, hanem versenyztetjük (részben) inkompatibilis követelményekkel.

A kopredikáló lexikai egységek közötti primitív szintaktikai viszonyokat legcélszerűbbnek látszik (legalábbis az elemzési körbe bekerült magyar szerkezetek esetében) egy *közvetlen megelőzési* követelményként (*immprec*) definiálni a megfelelő lexikai leírásban. A határozott névelő például nyilván megkívánja egy főnév jelenlétét (azokban a mondatokban, amelyekbe bekerül), mégpedig sok mondatban úgy, hogy közvetlenül megelőzi azt (pl. *a tanárom*). Ha azonban ugyanezt a főnevet egy kopredikáló jelzői melléknév is „megkívánja”, akkor ez utóbbinak kell közvetlen megelőzési relációba kerülnie a főnévvel

⁷ Megjegyzendő, hogy a kettős struktúrával dolgozó LFG (Bresnan 2000) elemzéseiben ugyanez a probléma merül fel (és nyilván a megoldást is ugyanolyan irányban keresséink): a PS-fát (azaz a c-struktúrát) felépítő szabályok gyakran szinte semmi nyelvészeti relevanciával nem bírnak, miközben a másik (f-) struktúra hordozza a valós nyelvészeti összefüggéseket.

(pl. *az okos tanárom*, vö. **okos a tanárom* (jelzői szerepű melléknévvél!)). A (birtoklásra utaló toldalékkal ellátott) főnév által várt explicit esetrag nélküli birtokos viszont csakis és kizárólag éppen a névelő és a jelző között helyezkedhet el (*az én okos tanárom*) ezek jelenléte esetén, sehol máshol (pl. **az okos én tanárom*). Olyan összefüggés is belátható, hogy a nemzetiséget kifejező jelző és az egyéb tulajdonságra utaló jelző egyaránt közvetlen megelőzési viszonyba törekszik a kopredikáló főnévvel, de mivel ezt együttes jelenlétük esetén mindketten nem érhetik el, ezért a nyelv prioritást biztosít a nemzetiséget kifejező jelzőnek (pl. *egy barátságos magyar diáklányt*, vö. **egy magyar barátságos diáklányt*).

Részletes elemzésre ennél a kérdésnél sincsen jelenleg módunk; annyit tehetünk, hogy az alábbi (5) pontban összefoglaljuk az (1b) magyar mondat lexikai egységeiről feltételezett közvetlen megelőzési követelményeket: egy-egy nyilat úgy kell értelmezni, hogy a tövénél álló lexikai egység tartalmazza az imprec követelményt, mely az adott mondatban arra a lexikai egységre irányul, amelyre a nyíl mutat.

Az ábrán látható számok már az említett optimalitáselméleti jellegű megoldás részét képezik – nem pontosítottuk azonban még magát a problémát a közvetlen megelőzési relációval. Nos, a probléma abban áll, hogy (sejtésünk szerint) bármely lexikai egység egy aktuális mondatban realizálódva (sajátság(i) révén) egy kopredikáló lexikai egységnek a közvetlen szomszédságába kíván kerülni (tipikusan rögzített irányból, de ez nem döntő a gondolatmenetünk szempontjából), nyilván éppen az alapvető kopredikációs viszony kifejezése végett.⁸ Közvetlen megelőzési viszonyba azonban még akkor is csak legfeljebb két kopredikáló egységgel kerülhet, ha a sorrend nincsen meghatározva – ez a nyelv linearitásából adódó korlát. Úgy tűnik, a szemantikai rendszer gazdagsága meghaladhatta a linearitás korlátját, állításunk szerint a *részleges / közvetett* követelmény-kielégítés lehetősége révén.

A közvetett követelmény-kielégítésnek elvileg többféle módja, definíciója is lehet, és sejtésünk szerint az Univerzális Grammatika akár egy nyelven belül is megenged többfélét. Amit *domináns* típusúnak neveztünk korábbi cikkeinkben (pl. Alberti 1998, 1999), annak az a lényege, hogy egy követelményt minden további nélkül kielégítettnek tekinthetünk abban az esetben, ha egy vele ellentétes tartalmú erősebb követelmény ténylegesen ki lett elégítve a vizsgált szósorban.⁹ Ezúttal a *recesszív* típusú követelményt fogjuk tüzetesebben

⁸ Ennek az elvnek például egy olyan – ugye valóban különös? – nyelv mondana ellent, amely amúgy a magyar nyelv szintaktikai felépítését mutatná, de megengedhető lenne benne az (1b) mondat által hordozott jelentésnek egy olyan kifejezése, amelyben az *okos* és a *barátságos* szavakat egyszerűen felcseréljük egymással (miközben továbbra is azt feltételezzük tehát, hogy a tanár az okos, és a diáklány a barátságos).

⁹ Azt állítjuk például, hogy a magyar fókusz operátor lexikai leírásában egy olyan domináns követelmény rejlik a főhangsúlyos elem és a finit ige szomszédosságára vonatkozóan, amely gyakorlatilag

tárgyalni, amely bonyolultabb annyiban, hogy ezt a követelményt *részlegesen* akkor is ki kell elégíteni, ha maradéktalan tényleges kielégítését egy erősebb ellentétes követelmény kielégítése meggátolja.

Az (5) példában bemutatott *immprec* követelmények egytől egyig recesszívek, mert meghiúsulásuk esetén sem szabad az egymás szomszédságába vágyó szavakat akárhová rakni a mondatban, hanem a *lehető legközelebb* kell maradniuk egymáshoz, vagyis csakis és kizárólag olyan szó kerülhet be közéjük, amelyiket egyikükkel vagy másikkal erősebb szomszédossági követelmény fűzi össze (egy meghatározott sorrend mellett), vagy ilyen szó „függelékeként” kerülnek be a szóban forgó két szó közé. Az alábbi definíció ezt az alapgondolatot pontosítja és formalizálja:

- (6) **Definíció:** Egy *immprec_n* (*n*-ed rangú közvetlen megelőzési) viszonyra vonatkozó követelmény *w1* és *w2* szavak között akkor tekintendő kielégítettnek, ha
- (1) *w1* a vizsgált szósorban (valóban) közvetlenül megelőzi a *w2* szót, vagy
 - (2) van egy *w3* szó (*w1* és *w2* között)¹⁰, amelyik kielégít egy *immprec_k* viszonyra vonatkozó követelményt a *w1* vagy a *w2* szóval, ahol $n \geq k$, és a [*w1*,...,*w3*], valamint a [*w3*,...,*w2*] szósorok *legitim*ek.

Egy [*x1*,...,*x2*] szósor akkor *legitim*, ha

(1') csupán két tagból áll, vagy

(2') akad egy olyan *x3* szó az [*x1*,...,*x2*] sorozatban, amelyre igaz az, hogy valamilyen *m* szám mellett az *x3* szó és az *x1*, *x2* szavak valamelyike között van egy *immprec_m* közvetlen megelőzési követelmény, továbbá az is teljesül, hogy az [*x1*,...,*x3*] és az [*x3*,...,*x2*] szósorok *legitim*ek.¹¹

A definíciót a korábban szóba került példa segítségével szeretnénk megvilágítani. Tekintsük tehát az *az* határozott névelő és a *tanárom* főnév közötti közvetlen megelőzési követelményt, amely az (5) ábra szerint *ötödrangú*, azaz egy *immprec₅* követelményről van szó, mely az (1b) mondatban láthatólag ténylegesen nem teljesül. A fenti (6.1) definíció pont tehát nincsen kielégítve, de remény van még a „közvetett kielégítést” jelentő (6.2) pontra. És valóban, az *én* birtokos eljátszhatja annak a *w3* szónak a szerepét, amelyiket egy

semmissé teszi a finit ige közvetlen megelőzőjére vonatkozó egyéb követelményeket, amelyek alapján egy semleges mondatban tipikusan az igekötő jelölődik ki az ige közvetlen megelőzőjének a szerepére.

¹⁰ A zárójeles változatot a svájci németben (ld. Shieber 1985) és a hollandban megfigyelhető keresztelő-függőségi (infinítívuszi) konstrukciók esetében kell alkalmazni, ld. Alberti (2000c). Nem véletlen, hogy a különleges, a világ nyelvei körében talán szélsőségesnek tekinthető, nem-környezetfüggetlen apparátust igénylő (Shieber 1985) keresztelő függőség kezelése a GASG-ben is speciális közvetlen megelőzési definíciót kíván, ami megengedi azt a furcsaságot, hogy egymás szomszédságába vágyódó *w1* és *w2* szavak közé olyan *w* szó ékelődjön, amelyet nem egy *w1* és *w2* közé legitim módon bekerülő *w3* szó „hoz magával”, hanem egy *w1*-hez vagy *w2*-höz kötődő, de a [*w1*,...,*w2*] szószónán kívül eső *w3* szó (a *w* szó tehát „kívülről legitimálódik”).

¹¹ Az *immprec* viszony és a *legitim* szósor definíciója egymásra hivatkozik, de ez nem okoz káros „körköröséget”, mert ún. *szimultán rekurziós* definiálási technikát alkalmaztunk, amit lényegében az *immprec* viszony rangparaméterezése tesz lehetővé.

$immprec_k$ követelmény fűz a *tanárom* szóhoz a $k=4$ (erősebb) rang mellett. Azonban legitim-e az $[az,én]$ és az $[én,...,tanárom]$ mondatzóna? Az első igen, a (6.1') alapján, hiszen örömmel konstatálhatjuk, hogy ezen a zónán belül nem kell újabb beékelődő szavakkal számolnunk. Az utóbbi mondatzóna viszont nem triviális, így a (6.2') ponthoz kell folyamodnunk. A legitim módon beékelődő x_3 szerepét az *okos* melléknév játszhatja el, amelyet $immprec_2$ követelmény fűz a *tanárom*-hoz; az $[én,okos]$ és az $[okos,tanárom]$ mondatzónák pedig már „triviálisan” legitimek (ld. (6.1')) – kielégítetnek tekintendő tehát az (1b) mondatban a vizsgált $immprec_5$ követelmény a határozott névelő és a hozzátartozó főnév között a beékelődő két szó ellenére.

Nyilván a definícióban rejlő általánosabb lehetőségeket úgy lehet kihasználni, ha az egymás szomszédságába vágó szavak közé olyan szavak kerülnek, amelyek vonzatot is hoznak magukkal, mely vonzat maga is hozhat újabb vonzatot vagy minőséjszelőt – és így tovább, a (6) pontban bemutatott *szimultán rekurzív* definíció, akárcsak maga az élő nyelv, elvileg bármilyen mélységig megengedi a legitimálódó „függelékek” beékelődését (pl. *a [Marit csodáló fiúról beszélő] lány [Péter régi barátjánál jóval] okosabb tanára*).

Lényegében arról van szó, hogy a primitív szintaktikai követelményeket azon az áron tudjuk egy absztrakt szintaktikai szerkezetre és szintagmatikus kategóriákra (pl. VP, N') való hivatkozás nélkül megfogalmazni, hogy megengedjük a közvetett (más követelmények kielégítésére hivatkozó) és/vagy részleges (a követelményt nem teljesen, de „minél jobban” betartó) kielégítésüket. Érdeemes megjegyezni, hogy a GASG Prolog-implementációja számára (ld. az 5. szakaszt) a rangparamétereket tartalmazó feltételek vizsgálata nem jelent speciális elvi nehézséget, hiszen a számparaméter ugyanolyan argumentumhelyet tölt be a Prolog-predikátumok mellett, mint például egy morfológiai jegy neve. Így hát a minőségileg új („optimalitáselméleti”) nyelvészeti felfogás nem okoz minőségileg új problémát a komputációs szinten.

Két megjegyzést szeretnénk e rész végén tenni. Az egyik a GASG jövőbeni fejlesztési irányára vonatkozik: meggyőződésünk, hogy a közvetett/részleges követelmény-kielégítésen alapuló mechanizmusok a morfológiai követelmények területén is hasznosak lehetnek. E meggyőződés egy-két „gyanús” példán kívül azon a sejtésen alapul, hogy a természetesnyelvi komputációnak alapvető stratégiai módszere az, hogy a kopredikatív kapcsolatok kifejezését inkább sokféle, de részlegesen megszeghető követelményre bízza, mintsem hogy kevés determinisztikus követelményre bízna. Másképpen megvilágítva: az Univerzális Grammatikában lényegében ugyanazok az eszközök állnak rendelkezésre egy-egy kopredikációs kapcsolattípus kifejezésére, és az egyes nyelvek belső rendszere abban tér el, hogy adott kapcsolat kifejezésére melyik eszközt *milyen mértékben* (milyen ranggal) alkalmazza. A szomszédosság minden nyelv minden kopredikációs kapcsolattípusának a kifejezésében szerepet kap, de egy gazdag morfológiájú nyelvben nyilván csekélyebb ez a szerep.

A másik megjegyzés a rangparaméterek szemantikai használati lehetőségére vonatkozik, amelyről már itt-ott szoltunk (pl. Alberti 1999). Mondatok többértelműségének a magyarázatára alkalmazhatjuk a következő módon. Induljunk ki abból, hogy egy lexikai egységben a szemantikai komponens is kétféle DRS-formulával szolgál: olyannal, amely az adott lexikai egységnek a „hozzájárulása” a végső mondat-DRS-ekhez, és olyannal, amely keresett lexikai egységeken belül vár el bizonyos formulákat. Hogy ezek a formulák

az unifikációs folyamatot követően a végső specifikált mondat-DRS-ben mennyire közel kerülnek egymáshoz, az az adott lexikai egység leírásában meghatározott rangparaméteren múlik. Ha pedig több lexikai egységben is a nyújtott DRS-részformulák „szomszédsági” paramétere megegyezik, akkor nyilván többféle DRS-formula is rendelődhet ugyanahhoz a szósorhoz – feltéve, hogy azonos szomszédsági paraméterek esetén mindkét beékelődési lehetőséget megengedettnek tekintjük (ami a morfoszintaxis szintjén is lehetővé tesz alternatív grammatikus szórendeket).¹²

4. A szabályok: lexikai egységek és (Prolog-) unifikáció

4.1. Az unifikációs mechanizmus mint szintaktikai motor

A generatív nyelvtanok mondatokat produkálnak, egy vagy több grammatikai komponens tehát szükségképpen reprezentációt épít, azaz *kreatív/produktív* szerepet játszik, a grammatikai komputáció motorjaként funkcionál. Más komponensek *szűrnék* –érvénytelennek nyilvánítanak bizonyos komputációs eredményeket – és *interpretálnak*, azaz egy felépített reprezentációból nyerik ki a számukra releváns információt és jelenítik meg saját belső törvényeiknek engedelmességgel.

Az építkezés motorja, tehát a produktív komponens a generatív elméletek nagy részében egybeesik a szintaxissal. Kivételesen gyanánt Jackendoff (1993) rendszerét említhetjük meg, ahol a szintaxis, a hangtan és a (konceptuális) szemantika külön-külön építi a maga sajátos reprezentációit, amelyeket páronként (így hát összesen három) interpretáló komponens illeszt össze.

Ebben az alpontban a GASG produktív szabályrendszerét, azaz generatív motorját szeretnénk elhelyezni a produktív generatív szintaxisok körében, és arra szeretnénk rávilágítani, hogy mennyiben más – valamilyen értelemben már nem is szintaxis – a GASG szintaxisa.

A generatív nyelvészet történetében lényegében kétféle szintaxis-megközelítést látunk megkülönböztetendőnek a jelen vizsgálati szempontunkból. Az első korszakban (ötvenes-hetvenes évek; pl. Chomsky 1957, 1965) *nyelv-specifikus* szintaktikai szabályrendszerek kidolgozására törekedtek, az volt tehát a hipotézis, hogy a lexikon csak egy egyszerű lexikai behelyettesítésért felelős, az egyes nyelvek lényegi különbsége pedig (következésképpen) eltérő szintaktikai szabályaikon múlik. Például egy olyan irányparaméteren, amelynek megnyilvánulásaképpen a főnévi csoportot a magyarban egy $DP \rightarrow D NP$, míg a románban egy $DP \rightarrow NP D$ újraíró szabállyal hozzuk létre, ily módon számot adva a főnév és a névelő nyelv-specifikus sorrendjéről.

A második korszak (hetvenes-kilencvenes évek; pl. Chomsky 1981, 1986, 1995; McGee Wood 1993; Partee és tsai. 1990) szintaxis-megközelítését alapvetően *UG-specifikusnak* nevezhetjük, abban az értelemben, hogy a szintaktikai motor feladata tulajdonképpen egy nyelv-független általános összerakásra (pl. minimalista Merge, kategoriális függvény-alkalmazás (4a)) és transzformálásra (Move- α a GB-ben, minimalista Move/Attract, (4b-e) nem-klasszikus kategoriális műveletek) redukálódik, amely az

¹² Ez a most véget érő 3. szakasz persze koránt sem tudott teljes képet adni a GASG-vel összevetendő grammatikai megközelítésekről. Régi adósság (és egyelőre az is marad) a Konstruktív nyelvta-
nokkal (Kálmán 2001) való módszeres összehasonlítás. Bizonyos gondolatok pedig Hudson (1984) szó-nyelvta-
nát idézhetik fel (erről néhány szó esik Alberti (1999) írásában).

Univerzális Grammatika eszköztárát jelenti, miközben a nyelvek egyedi sajátosságait a lexikai egységekben rejlő, jegyekre bízott és/vagy összetett kategoriális információ hordozza. Hangsúlyozzuk, hogy bár a Klasszikus Kategoriális Grammatika generatív kapacitásának a szükséges megnövelését az egyik irányzat (ld. 3.2.) a szintaktikai szabályrendszer gazdagításával kívánta elérni, az UG-specifikus jelleg megőrzése még rájuk is igaz, hiszen a szóba jövő (4b-e) összerakó műveleteket univerzális grammatikai lehetőségként fogták fel, nem egyes grammatikák speciális eszközeként.¹³

A GASG szintaxis-megközelítését még az UG-specifikusnál is absztraktabbnak, attól minőségileg különbözőnek tartjuk. Mégpedig azért, mert a lexikai (és esetleg egyéb) szűrőfeltételeken kívül csak ezek *kompatibilitásának* a vizsgálatát feltételezzük, amelynek nem jelenti a keretét semmiféle szomszéd-összerakó vagy elem-áthelyező művelet, tehát olyasmi, amit nyelvészetiileg relevánsnak gondolt struktúrák előállítójának szoktak tekinteni (ld. újra a Dowty-t (1996) idéző 4. lábjegyzetet). Ebben az értelemben mondjuk azt, hogy a grammatikai motorunk már pusztán az elemi unifikáció – úgy is mint tovább már redukálhatatlan illeszkedési vizsgálata a nyelv-specifikus lexikai egységeknek (hiszen ha ezek illeszkedését sem vizsgálánánk, akkor már nem-triviális *generálás* sem maradna), de ebben az elemi kompatibilitás-vizsgálatban már semmi nyelvészeti nincsen, hanem minden UG- és nyelv-specifikus tudás a lexikai egységekben rejlik, még a sorrendi és szomszéd-sági viszonyokra vonatkozó is.

4.2. A lexikai egység alaptípusa a GASG-ben

Mint megállapítottuk az eddigiekben, a mondat-generálás produktív motorja a lexikai egységek (nem nyelvészeti jellegű) illeszkedés-vizsgálata, a „lényeg” azonban magukban a szűrőként funkcionáló lexikai egységekben rejlik, mármint a deskriptív adekvátságra törekvő nyelvész számára releváns nyelv-specifikus információ és a magyarázó adekvátságra törekvők számára érdekes nyelvészeti általánosítások lehetősége.

Ahogy az más generatív grammatikáknál is megszokott, a totális lexikalizmus talaján is törekedhetünk egyetlen nyelv adekvát (praktikus) leírására, de törekedhetünk egyszerűsített nagyobb nyelvcsoportokra vagy az emberi nyelvek összeségre érvényes általánosítások felfedezésére és „megfogalmazására” is. Alberti (2000c) például egyértelműen ez utóbbi célt követi azzal az eljárással, hogy általános szabálysémákat ad meg (infinitívuszos konstrukciókra), amelyeket az egyes vizsgált nyelvekre néhány számparaméter beállításával lehet specifikálni. Mint már említettük, a természetes számokat alkalmazó rangparamétereken alapuló univerzális leírások lehetőségét erős érvek tartjuk a GASG magyarázóan adekvát használati lehetősége mellett; ami persze nem jelenti azt, hogy a totális lexikalizmus eleve lehetetlenné tenné egyes nyelvek szűk látókörű, azaz az univerzalitást ignoráló deskripcióját. A totális lexikalizmus tehát csupán egy új leírási eszköz / struktúra, amelyben (univerzális vagy eseti) nyelvészeti megfigyeléseinknek formális reprezentációt nyújthatunk. A legoptimistább hipotézis nyilván az, hogy a bennünk élő

¹³ Megjegyzendő, hogy a „GB-s” Move- α és a minimalista Move/Attract amúgy jelentős metaelméleti és szemléleti különbsége („mozgass szabadon, a szűrők majd kizárják a rosszat”, vö. „csak akkor mozgass, ha ez az utolsó menedéke egy levezetésnek”) az UG-specifikusság szempontjából nem releváns.

grammatikai kompetencia igazi reprezentációjára lertünk, amely (ennek köszönhetően) kézenfekvően kínálkozó, egyszerű univerzális állítások megfogalmazására ad lehetőséget.

Az alábbiakban a GASG két alapvető lexikaiegység-típusát szeretnénk szemléltetni Alberti (2000a) alapján. Mielőtt a konkrét részletekbe merülnénk, szeretnénk leszögezni, hogy bár Karttunen (1986) gondolatmenetét követve azt domborítottuk ki az eddigiekben (3.2.), hogy a (totálisan) lexikalista megközelítés a gazdag morfológiájú és ezzel párhuzamosan erősen szabad szórendű nyelvek leírásában mutat egyértelmű fölényt a szintaxis-központú megközelítések fölött, semmi akadályja nincsen annak, hogy szigorú sorrendi és szomszédossági követelményeket építsünk be a kötött szórendű nyelvek lexikai leírásaiba; nem gondoljuk tehát, hogy a GASG ez utóbbi nyelvtípus leírására kevésbé lenne alkalmazható (Zeevat személyes közlése). Elvileg még azt is megtehetnénk, hogy egy szónak egyetlen nyelv-független leírást adunk, aztán nyelvről nyelvre beállítjuk a primitív szintaktikai és morfológiai rangparamétereket, ezáltal nyelv-függő súlyozást biztosítva a környezeti feltételek „konglomerátumának”, valami olyasféle szemlélet jegyében, hogy egy nyelvi viszony kifejezésében nyelvről nyelvre megegyeznek az eszközök, csak azok használatával eltérő preferencia mellett élnek a nyelvek (Zeevat 2001), beleértve ebbe egy-egy kifejezési eszköz teljes ignorálását is (amit egy ∞ (végtelenül gyenge) rangparaméter fejezhetne ki).

Egy magyar jelzői melléknév esetében például *ad absurdum* hivatkozhatnánk számban, esetben, határozottságban és nemben történő egyeztetésre (mert ilyesmire van példa a világ különféle nyelveiben, ld. Lehmann (1988)), de e követelményekhez ∞ rangparamétert kellene rendelnünk (és az ilyen követelményeket nyilván egy praktikus leírásból elhagynánk). Ugyanakkor a magyarban erős szomszédossági követelményt (a jelző és főneve viszonylatában) egyes szláv vagy ausztrál nyelvek esetében kellene gyengébbre cserélni, a sorrendi követelményt pedig akár negatív rangparaméterek bevezetésével is megfordíthatnánk, ha például a francia jelzőről van szó.

A totális lexikalizmus talaján tehát az Univerzális Grammatika leírása tulajdonképpen az Univerzális Lexikon leírását jelentené, amelyből az egyes nyelvek lexikonát numerikus rangparaméterek beállításával lehetne előállítani; nyelvtípusokat pedig egy-egy paraméter azonosságára hivatkozva lehetne kijelölni. Az alábbi példák a kötött és a szabad szórend paraméteres megkülönböztetését hivatottak szemléltetni.

- (7) a. *Adtam tegnap Marinak a könyvtárban egy cikket.*
 b. **I gave yesterday Mary in the library a paper.*
 én adott tegnap Mari -BAN a könyvtár egy cikk
 c. *Yesterday I gave Mary a paper in the library.*
 tegnap én adott Mari egy cikk -BAN a könyvtár
 ‘Tegnap adtam Marinak egy cikket a könyvtárban’

Az *adtam / gave* finit régenssel a vonzatain kívül a szabad határozók is szomszédossági viszonyt keresnek (hiszen kopredikálnak vele abban az értelemben, hogy a finit elem szituációs referenséről tesznek temporális, illetve lokális állítást: hol és mikor zajlott le az adási aktus) – kérdés, hogy milyen rangparaméter mellett. Azt figyelhetjük meg, hogy míg a magyarban a szabad határozók viszonylag könnyedén bekeveredhetnek a vonzatok és a

régens közé, addig ez az angolban nem (nagyon) történhet meg. A GASG-ben ezt a különbséget kézenfekvően kifejezi a a vonzat–régens szomszédossági viszony v rangparaméterének és a szabad határozót a finit elemhez fűző követelmény s rangparaméterének az $s=v$ választása a magyarban, szemben az angolról állítható $s > v$ relációval (ami persze nem vonatkozik az *often/always* típusra, amely tipikusan közvetlenül megelőzi a finit igét).

Térjünk most már rá az alábbi (8) példában bemutatott *okos* magyar (jelzői) melléknév lexikai egységének az ismertetésére, amellyel lényegében bármely szabadon csatolható mondatbeli elem viselkedését illusztráljuk. A lexikai egységek négy komponensből állnak.

- (8) $\Lambda_3 = \langle \{v_3 = \textit{okos}\},$
 $\{\textit{adj}(v_3), \textit{pos-deg}(v_3), \textit{n.common}(\alpha, V_3), \textit{immprec}(\alpha=2, v_3, V_3)\},$
 $\{\wedge(\alpha, \textit{clever}(X_3), Q_3(X_3))\},$
 $\{\textit{corr}(v_3, \textit{clever}), \textit{corr}(V_3, Q_3)\} \rangle$

Az első a *sajátság* tartalmazza; itt dől el, hogy egyáltalán részt vehet-e az adott lexikai egység egy adott mondat generálásában. Az alábbi (9) pont szemlélteti a generálandó W szósor és a generálás lexikai alapját képező L lexikaiegység-„numeráció” (ld. Chomsky 1995) szükséges összefüggését:

- (9) $\langle W_1 \quad W_2 \quad W_3 \quad \dots \quad W_{n-1} \quad W_n \rangle$
 $\quad \downarrow \quad \downarrow \quad \downarrow \quad \dots \quad \downarrow \quad \downarrow$
 $\{ I_1 \quad I_2 \quad I_3 \quad \dots \quad I_{k-1} \quad I_k \}$

Minden w_i (toldalékolt, sőt intonált) szóhoz pontosan egy I_j lexikai egységnek kell rendelődnie a numerációból egy olyan W és L közötti kölcsönösen egyértelmű megfeleltetés révén ($n=k$), amely minden lexikai egységhez a saját szavát rendeli (vagyis egy azzal megegyező hangalakot, így a saját szavak is nyilván lehetnek toldalékoltak).

A lexikai egységek második komponense morfoszintaktikai leírást kínál egyrészt a saját szóról (hogy egy azt kereső egység rátalálhasson), másrészt az elvárt mondatbeli környezet szereplőiről. Az adott saját szóról a magyarban (egy egyszerűbb leírásban) elég annyit rögzíteni, hogy (jelzői) melléknév (‘adj’), ugyanis ragokat nem kap, neme sincsen; esetleg annyit hasznos még közölni, hogy alapfokú (‘pos-deg’). Ez alapján például a *nagyon* fokhatározó található rá egy mondatban. Ő maga (mármint a melléknév) azonban a főnévi (sőt preferáltan köznévi) kategóriájú V_3 környezeti szóra vár, amelyet közvetlenül meg kell előznie, ezt mondja a 2 rangparaméterű *immprec* követelmény. A környezeti szavakra vonatkozó követelményeket elvileg mindig kimondhatjuk valamilyen rangparaméterrel, hogy biztosítsuk a részleges / közvetett kielégítés lehetőségét is, amelyet az emberi nyelvek alapvető attribútumának ítélnék. A fentebb említett kettes paraméter nemzetiségnevek beékelését teszi legitimé az *okos* és a vele kopredikáló főnév közé (*egy okos magyar tanár*).¹⁴

A lexikai egységek harmadik komponense (diskurzus-) szemantikai leírást nyújt. A tárgyalt lexikai leírás például a *CLEVER* saját-predikátummal képzett állítással járul hozzá a

¹⁴ Megjegyzendő persze erről a kopredikációs viszonyról, hogy tudatában vagyunk annak, hogy nem minden $[P Q]$ jelzős szerkezetre teljesül triviálisan a $P(x) \wedge Q(x)$ összefüggés. A kérdést a mondatához tartozó DRS-nek az aktuális hallgatói információstruktúrába való megfelelő beágyazása révén tartjuk kezelhetőnek (Alberti 2000e–f).

megfelelő befogadó mondatok DRS-éhez, az okosságot pedig ugyanarról az X3 (változó típusú) referensről állítjuk, amelyről azt a Q3 (egyelőre ismeretlen) környezeti predikátumot, amely éppen a V3 főnévi kategóriájú környezeti szónak felel meg. Ez a ‘corr’ (‘correspondence’) jelölésű morfoszintaxis és diskurzus-szemantika közötti megfelelési viszony már a lexikai egységek negyedik komponensének az eleme. Maga a *CLEVER* sajátpredikátum persze a történetesen v3-mal jelölt *okos* sajtájszónak felel meg.

Míg a mondatba szabadon becsatlakozható elem egyoldalúan keresi a „csatlakozási pontot” (általánosságban egyeztetés és sorrend meg szomszédosság alapján), addig a régens–vonzat viszony kétoldalú: a régens egyeztetést mutathat akár több vonzatával is nemben, számban, személyben és határozottságban, míg a vonzatok esetrag viselésével utalhatnak régensük kilétére. Ez a jelölésrendszer persze feltehetőleg a világ egyetlen nyelvében sem teljes, sőt Lehmann (1988) megfigyelése szerint minél markánsabb az egyeztetés egy vonzattal, annál kevésbé markánsan eset-jelölt az a vonzat; mindazonáltal az Univerzális Grammatika egyértelműen a régens–vonzat viszony mindkét félen való megjelenítését látszik támogatni, vagyis a kölcsönös keresést.

Az alábbi (10) példában szereplő lexikai egység egyszerre szemlélteti a régensék és a vonzatok felépítését: az (1b) mondatból látható, hogy a *tanárom* alanyi vonzata a *talált* finit igei régensnek (nominatív esetragot visel), ő maga pedig régensként az *én* birtokos-vonzatot birtokolja (személy–szám egyeztetést mutat; ld. Alberti (1995)).

- (10) $\Lambda 4 = \langle \{v4 = \textit{tanárom}\},$
 $\{n.common(v4), 3.sg(v4), arg(\alpha, nom, v4, V4), immprec(\alpha=7, v4, V4)\},$
 $arg(\alpha, gen, V4.1, v4), pron.1sg(\alpha, V4.1), immprec(\alpha=4, V4.1, v4)\},$
 $\{\wedge(\alpha, teacher-of(X4, i), Q4.subj(X4)),$
 $\{corr(v4, teacher-of), corr(V4, Q4)\}\rangle$

Ez a lexikai egység is a bemutatott négy komponensből áll, kezdve a sajtájszóéval. A morfoszintaktikai komponensben az első két formula a sajtájszót jellemzi E/3 köznévként. A harmadik formula már a V4 változónévvel jelölt potenciális régensről állítja, hogy a sajtájszó nominatív vonzat-viszonyban van vele. Aztán az derül ki, hogy viszonylag gyenge *immprec* követelmény van közöttük. Az (1b) mondat esetében nyilván a *talált* ige felel meg a V4 környezeti szóval szemben támasztott követelményeknek (az *immprec* reláció közvetlenül teljesül). A *tanárom* egyfajta régensként is funkcionál ugyanakkor egy genitív(-nek nevezhető) esetű V4.1 környezeti szóhoz képest, amely E/1 személyes névmásként keresendő és közvetlenül meg kell előznie a sajtájszót (egy gyengébb rangparaméter mellett, ami az (1b) mondatban tapasztalható közvetett kielégítést megengedi, vagyis az *én* és a *tanárom* közé az *okos* beékelődését).¹⁵

¹⁵ Más lexikai egységet kell persze kidolgoznunk a *tanárom* azon változata számára, amelyik előtt nem jelenik meg (hangalakban) a birtokos. Azt is meg kell jegyeznünk az általánosság kedvéért, hogy egy régens a nem-névmási főnévi vonzatait referenciális DP alakjában keresi (Alberti 1997). A GASG-ben természetesen nem hivatkozhatunk a DP kategóriára, hanem két „pillért” kell keresnünk: egy főnévit és egy (referencialitás–hordozó) determinánsit, megjegyezve, hogy e két pillért megtalálhatjuk akár ugyanabban a környezeti szóban is, például a tulajdonevek esetében.

A lexikai egység harmadik komponensében megjelenő diskurzus-szemantikai leírás kétvonzatos *TEACHER-OF* predikátummal szerkesztett állítást tartalmaz, amelynek egyik argumentumhelyén a mindenkori beszélőre utaló *i* referens áll, a másik helyen pedig egy *X4* változó típusú referens, amely a keresett *V4* régensnek megfelelő (4. komponens!) *Q4* környezeti predikátum alanyi argumentumhelyének is a betöltője.

Alberti (2000a) részletesen bemutatja, hogy ilyen és hasonló lexikai egységekből álló numeráció tagjai hogyan rakhatóak össze helyesen illesztve környezeti feltételrendszereiket, ami egyfelől a vizsgált kiinduló szósor grammatikalitásának az igazolását jelenti, másfelől pedig – mintegy melléktermékként – előáll egy specifikált DRS-reprezentáció is, amely a mondat jelentését hivatott kifejezni. Több cikkben e komputáció számítógépes implementálásáról is beszámoltunk (Alberti–Balogh–Kleiber 2001; Balogh–Kleiber 2001; Balogh 2001).

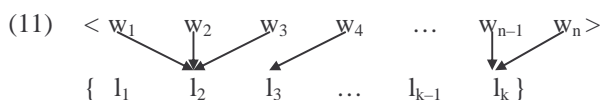
4.3. Különleges lexikai egységek a GASG-ben

A lexikai egységek 4.2.-ben bemutatott két alaptípusát egyrészt azon a ponton látszik szükségesnek általánosítani, hogy bizonyos régenseknek nem pontosan egy sajátzava van, hanem több – ez az idiómák esete (Komlósy 1992), idesorolva akár az igekötős igéket is – vagy éppen nulla!

Alberti (2001) adja a legbővebb ismertetést az idiómák kezeléséről. Különösebb problémát nem jelent ez a lexikaegység-típus, hiszen minden önállóan mozgó szóelemet megkülönböztetett sajátzóként vehetünk fel, és primitív szintaktikai összefüggéseket / követelményeket közölhetünk ezek egymáshoz és a várt környezeti szavakhoz való viszonyáról; a szemantikában viszont akár egyetlen saját-predikátummal is leírhatjuk a jelentést, hiszen a GASG – éppen azért, mert a morfoszintaktikai és a szemantikai viszonyok közvetlenül le vannak írva minden egyes lexikai egységben – nem tesz kötelezővé kölcsönösen egyértelmű megfeleltetést a (környezeti és saját-) lexikai szavak illetve a (környezeti és saját-) lexikai predikátumok között.

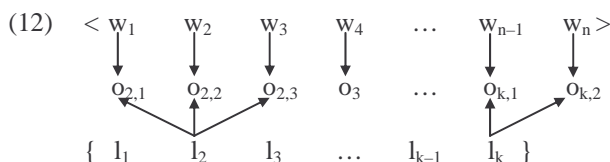
Sajátzó nélküli lexikai egységre például a magyar fókusz megragadásához van szükség; ennek legalaposabb kifejtése Alberti 1998-as cikkében olvasható. A fókusz ugyanis nem valamilyen speciális szó alapján található meg a „fókuszos mondatokban”, hanem egy sajátos szórend alapján. A GASG-ben ezt a sajátos szórendet annak tulajdonítjuk, hogy a fókusz lexikai egységében bizonyos környezeti szavak egymáshoz viszonyított helyzetéről vannak erős követelmények (hiszen egy lexikai egységben a környezeti szavak helyzetét nemcsak a sajátzóhoz (sajátzavakhoz) képest adhatjuk meg, hanem egymáshoz képest is!). Egy másik cikkben (Alberti 2000c) amellet érvelünk, hogy az angol eldöntendő-kérdés-operátort is egy sajátzó nélküli lexikai egységként érdemes kezelni, amely gyakorlatilag az alany és a segédige szokásos sorrendjének a felcserélését „erőszakolja ki”.

A sajátzó-halmaz felvázolt általánosítását követően a vizsgált *W* szósor és a generálás alapját képező *L* lexikaegység-halmaz megfeleltetését is a (9) pontban bemutatottnál általánosabban kell megoldani, ld. (11) alább:

W és L között olyan függvényt kell létesíteni, amely akár több szót is odarendelhet egyetlen numerációbeli lexikai egységhez, és még a szürjektív jelleg sem kötelező, azaz maradhat olyan lexikai egység, amelyhez nem rendeltünk szót (például egy fókusz egység); továbbra is szükséges természetesen, hogy egy lexikai egységhez éppen a sajtátszavával megegyező szó-példányokat rendeljünk, mégpedig valamennyi sajtátszava esetében pontosan egyet (a fókusz lexikai egységéhez tehát egyenesen hiba szót rendelni).

A (11)-ben bemutatott megfeleltetést egyébként visszavezethetjük egy kölcsönösen egyértelmű párosításra, amennyiben első lépésben definiálunk egy relációt, amely minden numerációbeli lexikai egységhez odarendeli a (nulla, egy vagy több) sajtátszavát, majd egy O halmazban egyesítjük e sajtátszavakat. A kölcsönösen egyértelmű megfeleltetést ezek után W és O elemei között létesíthetjük:

Végül szeretnénk még a lexikai egységek alaptípusának azt az általánosítási lehetőségét megemlíteni, hogy nemcsak egy-egy környezeti szó vagy predikátum említhető meg egy lexikai leírásban, hanem ilyenek listáját vagy halmazát is jelölhetjük egyetlen változóval. Az eljárást a Prolog is kiválóan támogatja, és bizonyos nyelvi jelenségek releváns leírásában nagyon hasznos ítéljük: ismét megemlíthetnénk az általános fókusz-leírást (Alberti 1998), másik példaként pedig a „hosszú operátorkiemelés” jelensége adódik (Alberti 2000d).

5. A GeLexi kutatási terv (a GASG Prolog-implemmentációjára)

A (generatív) nyelvészeti leírásokat – elvi okok miatt is! – igen fontos számítógépes implementációval igazolni, hiszen a működő algoritmusok teszik kétségtelenné, hogy jól formalizált, egzakt rendszerünk van. Ez a cikk ennek a törekvésnek az első eredményeiről számol be, mármint a GASG-t illetően. Jövőbeni terveinket tekintve viszont érdemes megemlíteni, hogy olyan praktikus célokra is alkalmasnak ítéljük a GASG implementált változatát, mint akár a számítógépes fordítás; mégpedig speciálisan azért, mert a számítógépes nyelvészek által a gyakorlatban gyakran bevetett hatékony „lexikalista trükkök”, amelyek más formális grammatikaelméletek szemszögéből nézve *ad hoc* „ökölszabályoknak”, kissé szégyellnivaló praktikáknak nyilvánulnak, a totálisan lexikalista nyelvtanban elméletileg legitimált, szintiszta alkotóelemek.

A programunk célja – összhangban a generatív alapfeladattal –, hogy a beírt magyar szósorról egyértelműen eldöntse, hogy az grammatikus vagy sem, és amennyiben az, rendeljen hozzá morfoszintaktikai illetve szemantikai reprezentációt. Jelenleg a magyar nyelv egy bizonyos fragmentumát képes kezelni, azokat az egyszerű semleges mondatokat, amelyek az adatbázisban szereplő szavakból állnak. A program indításakor két típusú célállítást közül választhatunk attól függően, hogy a szemantikai elemzést is szeretnénk a programmal elvégeztetni (`gramm_semantics`), vagy csak a morfoszintaktikai

(*gramm_morphosyntax*).¹⁶ Tekintsünk egy példát az előbbi (az utóbbit magában foglaló) feladatra! A programnak a következő részfeladatokat kell elvégeznie:

```
(13) gramm_semantics(WL):-
      numberlist(1,WL,PWL), belongto(PWL,LIL2),
      finitelist(WL), norepart(WL),
      belongto2(LIL2,LIL,LIL2), satisfy(LIL,LIL2,GRALIST),
      semantics(LIL,SEMLIST,GRALIST,LIL), writeline(LIL),
      nl, writeline2(SEMLIST).
```

Az első részfeladat (*numberlist*) a szósor tagjainak beszámozása, ami azért fontos, mert ugyanaz a szó (pl. egy névelő) több (elkülönítendő) példányban is jelen lehet az elemzendő mondatban. A *belongto* a hangalak alapján összeállít egy lexikaegység-listát, a sajtószavakra támaszkodva. A következő részfeladat annak az ellenőrzése, hogy pontosan egy finit ige van-e a mondatban, melyet a *finitelist* predikátum végez, amikor meghívjuk a *WL*-re (vizsgált szósor). A *norepart* feltétel szintén egy technikai jellegű megoldás, az egymás után előforduló két *a* illetve *egy* névelőt szűri ki vele a program.¹⁷ A *belongto2* predikátum feladata az, hogy összeállítson egy új módon strukturált lexikaegység-listát (*LIL*) immár a várt grammatikai viszonyok (a GASG terminológiáját használva: „környezeti feltételek”) alapján (és regisztrálásával), amelyeket *relations* nevű predikátumokban kódolunk. A grammatikai viszonyok ($gr(X, N, K)$)¹⁸ típusa kétféle lehet, argumentum-reláció (*subj, obj, dat, obl, poss, gen*) vagy egy szabadon csatolható elem kapcsolódása (*adj* – jelzők, szabad határozók). Ez a megkülönböztetés azért fontos, mert argumentumreláció esetében mindig kétirányú a keresés, a régens is keresi a vonzatot és a vonzat is a régenst; míg szabadon csatolódo elemeknél a keresés egyirányú, csupán a szabad bővítmény keres valamilyen elemet, amihez kapcsolódhat (Lehmann 1988). Az ige és argumentumai közötti viszony minden argumentum esetében két pilléren nyugszik, van egy főnévi és egy determinánsi pillére. Ez azért lényeges, mert például az ige (a magyarban) egyeztet számban és személyben az alanyával, amely konkrétan a főnéven látható, és definitségben egyeztet a tárgyával, amely viszont a determinánson múlik. Ezért minden argumentumreláció esetében két

¹⁶ Az is előfordulhat, hogy egy szósor az egyik értelemben elfogadható, míg a másikban nem. Például az *Egy alma szereti Pétert* mondat morfoszintaktikailag helyes, de szemantikailag (a program számára) nem, aminek az az oka, hogy a szemantikába szűrőket is beépítettünk; például hogy a *szereti* predikátum alanya +*humán* jeggyel kell, hogy rendelkezzen.

¹⁷ Mivel szemantikailag jól formált például az [*az [a fiú] kutyája*], általában hangtani törtilőszabályt feltételeznek az egyik névelő likvidálására. Ez a lehetőség – hogy egy szó „törölve van jelen” – a GASG filozófiájával nem egyeztethető össze, úgy kell tehát felfognunk a jelenséget, hogy ebben a konstrukcióban a két főnév egy közös névelőn osztozik; azt az esetet pedig szimpla rosszulformáltságnak tekintjük, amikor két azonos névelő áll egymás mellett (Balogh 2001).

¹⁸ X: a viszony neve, N: az aktuális szó sorszáma, K: a szónak a sorszáma, amellyel a viszonyt létesíti.

viszonynevről lesz, a „d” jelzi, hogy a determinánsi pillérről van szó, az „n”, hogy a főnévről (pl. *subjd*, *objn*¹⁹ stb.).

A programunk lelke: a *satisfy* predikátum teljesítése.

```
(14) satisfy(LIL, LIL2, GRALIST) :-
      undo2(LIL, _, _, GRALIST), check(GRALIST, GRALIST),
      immpreclist(LIL2, GRALIST, GRALIST, LIL2).
```

Az *undo2* feladata az, hogy leválassza az új lexikaegység-listánkról a grammatikai viszonyokat tartalmazó listát, mert a következő *check* predikátum azzal dolgozik, éspedig azt ellenőrzi, hogy a régens és argumentum közötti grammatikai viszonyok tényleg két oldalról, kölcsönösen regisztrálódnak-e. Ha a listában egy olyan viszonyhoz érünk, amely nem kötelező vonzat, hanem szabad bővítmény (*adj*), neki természetesen nem kell párt keresni, hiszen ilyen esetben egyoldalú a keresés.²⁰ Az *immprec* viszony vizsgálatát tartjuk a program (és a GASG) nóvumának: a (6) pontban ismertetett definíció algoritmikus változatáról van szó, amellyel azt ellenőrizzük, hogy egymás szomszárdságába „kívánczó” szavak tényleg egymás mellett vannak-e, és ha nem, akkor csak olyan szavak kerültek-e be közéjük, amelyek ezt („erősebb” vágyuk okán) legitim módon teszik.

A szemantikai elemzést a *semantics* predikátum teljesítésekképpen állítja elő a program (a (13) pontban említett további predikátumok már csak az elemzés kiíratására szolgálnak).

```
(15) semantics([], [], _, _).
      semantics([li(N, X, LABEL, GRA) | GRAL], [SEML | SEMLIST],
      GRALIST, LIL) :-
      sem(N, X, LABEL, GRA, SEML, GRALIST, LIL),
      semantics(GRAL, SEMLIST, GRALIST, LIL).
```

Ez ismét egy rekurzív definíció: a mondat szemantikai reprezentációját úgy állítja elő a program, hogy minden szóhoz meghatározza, mit ad hozzá a mondat végső DRS-éhez a *sem* predikátumok segítségével. Különböző típusú lexikai egységekhez természetesen különböző típusú *sem* predikátum tartozik, hiszen például egy igénél be kell tölteni az összes vonzatát, míg egy determináns esetében csupán annyinak kell szerepelnie a DRS-ben, hogy bevezettünk egy referenst.

¹⁹ A *subjd* viszony: az ige és alanyi vonzatának determinánsa közti kapcsolat, és az *objn* viszony: az ige és tárgyi vonzatának főnévi pillére közti kapcsolat

²⁰ A *check* predikátum jelentősége, hogy kiszűrjük az olyan szósorokat, mint *A fiú a lány ül*. E nélkül a rendszer grammatikusnak ítélné, hiszen az *a fiú* keres magának egy igét, megtalálja az *ül*-t; az *a lány* szintén keres magának egy igét, és ő is megtalálja az *ül*-t, az ige pedig keres magának egy alanyt, megtalálja az *elsőt*, az *a*-t a *subjd* és a *fiú*-t a *subjn* viszonyához. Az eddig „lokális” rendszerben a *check* predikátum biztosítja a „globalitást”, mintegy „felülről ránéz” a mondatban kialakult viszonyokra, nem engedve bent maradni semmi olyan elemet, amely nem kell a mondatba.

- (16) `sem(N,_,det(A,_,_,[provideref(A,ref(N))],_,_).`
`sem(N,_,adj(A,[gr("adj",N,M)],[pred(A,[ref(X)])]),`
`GRALIST,_) :-`
`in2(gr("detn",X,M),GRALIST).`
`sem(N,_,ln(A,_,arg(f(_,3),s("none",0,"none"))),`
`[gr("detn",N,K),_] , [pred(A,[ref(K)])],_,_).`
`sem(N,_,lf(A,feat(B,_,_),[gr("subj",N,K),`
`gr("subjn",N,M),gr("objd",N,L),gr("objn",N,_)],`
`[provideref("state",ref(N)),pred(A,`
`[ref(N),ref(K),ref(L)],pred(B,[ref(N)])],_,LIL) :-`
`in3(li(M,X,_,_),LIL), human(X).`

Tehát a névelő (det) bevezet egy referenst (provideref), amelynek sorszáma a szó sorszáma lesz; a melléknév (adj) kikeresi annak a szónak a számát a grammatikai viszonyok listájából (GRALIST), amelyik szó detn viszonyban van azzal a szóval, melynek ő a jelzője (tehát a főnév névelőjének a sorszámát); a köznévf (ln) a névelője által bevezetett referenst tesz egy állítást (pred); az ige pedig egyrészt bevezet egy szituációs referenst (provideref("state",ref(N))); a száma (N) az ige sorszáma, erről a referenstől megmondja, hogy jelen, múlt vagy jövő idejű (beállítja az időreferenst), másrészt tesz egy állítást (pred) a vonzatai által bevezetett referensekről, számukat ismét a GRALIST-ből keresi ki. A korábban már említett szemantikai szűrőket is ide építettük be (human(X)).

A (17) célállítást megfogalmazása után például a (18) pontbeli eredményt kapjuk:

- (17) `gramm_semantics(["a", "holland", "fiú", "ad", "három",`
`"almát", "a", "lánynak"]).`
- (18) `li2(1,"a",det("the","def"))`
`[gr("detn",1,3),gr("subj",1,4)]`
`li2(2,"holland",adj("Dutch"))`
`[gr("adj",2,3)]`
`li2(3,"fiú",ln("boy","NOM",arg(f("sg",3),`
`s("none",0,"none"))))`
`[gr("detn",3,1),gr("subjn",3,4)]`
`li2(4,"ad",lf("give",feat("pres","indic"),`
`arg(f("sg",3),s("none",0,"indef"))))`
`[gr("subj",4,1),gr("subjn",4,3),gr("objd",4,5),`
`gr("objn",4,6),gr("datd",4,7),gr("datn",4,8)]`
`li2(5,"három",det("three","indef"))`
`[gr("detn",5,6),gr("objd",5,4)]`
`li2(6,"almát",ln("apple","ACC",arg(f("sg",3),`
`s("none",0,"none"))))`
`[gr("detn",6,5),gr("objn",6,4)]`
`li2(7,"a",det("the","def"))`
`[gr("detn",7,8),gr("datd",7,4)]`
`li2(8,"lánynak",ln("girl","DAT",arg(f("sg",3),`
`s("none",0,"none"))))`

```
[gr("detn",8,7),gr("datn",8,4)]
[provideref("the",ref(1))]
[pred("Dutch",[ref(1)])]
[pred("boy",[ref(1)])]
[provideref("state",ref(4)),pred("give",
    [ref(4),ref(1),ref(5),ref(7)]),
    pred("pres",[ref(4)])]
[provideref("three",ref(5))]
[pred("apple",[ref(5)])]
[provideref("the",ref(7))]
[pred("girl",[ref(7)])]
yes
```

Tehát az első szó (*a* névelő) bevezet egy *ref(1)* (határozott) referenst, erről állítja a második szó, hogy *holland*, a harmadik pedig azt, hogy *fiú*. Az ige bevezet egy *ref(4)* szituációs referenst, állítja, hogy *ad(ref(4), ref(1), ref(5), ref(7))*, és hogy a szituáció jelen időben van. Majd az ötödik szó (*három* számnév determinánsi funkcióban) bevezet egy *ref(5)* (határozatlan) csoportreferenst, amelynek a számossága három (a DRT-ből kiindulva nincsen szükségünk három különböző referensre, hiszen együtt beszélünk a háromról, egy csoportról beszélünk); a következő sorban pedig azt állítjuk, hogy *alma(ref(5))*. A hetedik szó (*a* névelő) szintén bevezet egy referenst (*ref(7)*), az utolsó sor pedig azt állítja, hogy *lány(ref(7))*. A szokásos DRS-ábrázolással:

(19)

ref1, ref4, ref5, ref7
holland(ref1) fiú(ref1) ad(ref1, ref5, ref7) $t(\text{ref4})=n^{21}$ három(ref5) alma(ref5) lány(ref7)

6. Összegzés, jövőbeni feladatok

E cikk célja – teljes összhangban a kötet alapjául szolgáló konferencia céljával – egy nyelvészeti alapelv, az ezt megvalósító modell és e modell szabályrendszerének, szabályainak bemutatása és összefoglaló elemzése volt.

Az alapelvet, némileg továbbfejlesztve Karttunen (1986) javaslatát, *totális lexikalizmusként* nevesítettük, és rámutattunk arra, hogy a generatív nyelvészet fejlődésén belül „szinte minden” egy ilyen lexikalista irányba mutat. Hogy a lexikalista törekvés a felvázolt legtisztább formában tényleg megvalósítható-e, arra természetesen csak több évtizedes kutatás adhat végső választ, e kutatás *jogosultságát* azonban sokszorosan bizonyítottnak gondoljuk.

²¹ t: time, n: now (most)

A kutatás egyik része nyilván az elméleti alapok tisztázásában áll (e cikk ehhez is próbált néhány gondolattal hozzájárulni), a másik (nagyobbik) része pedig abban, hogy kidolgozzunk egy (vagy több) *adekvát* totálisan lexikalista grammatikai modellt egyes nyelvekre, illetve az Univerzális Grammatikára. A GASG (*Generative / Generalized Argument Structure Grammar*) ezt a törekvést testesíti meg. Az eddig elvégzett (bő évtizedes) munkáról a hivatkozások jegyzékében összegyűjtött cikkeinkből lehet képet kapni; a jelen cikk nyilván csak némi bepillantást és átfogó kommentálást tudott nyújtani. Újdonságot az Univerzális Grammatika megragadásával kapcsolatos elképzelések ismertetése jelentett e cikkben: azt kívántuk igazolni, hogy az eddigi GASG-leírások nem szórványos próbálkozások néhány nyelv (magyar, angol, német, holland) néhány jelenségének „totálisan lexikalista” leírására, hanem egy univerzális(-sá tehető) leírás (szám-) paraméteres változatairól van szó.

A szabályok kapcsán a „produktív szintaxis” GASG–beli végsőig redukált jellegét próbáltuk a korábbiaknál világosabban, letisztultabban kifejezni, illetve a „másik oldalon” azt, hogy a lexikai egységekben foglalt (szűrő-) információ mennyiben több és absztraktabb a korábbi generatív megközelítésekénél.

A formális alapokon nyugvó nyelvészeti leírásokat – elvi okok miatt is! – igen fontos számítógépes implementációval igazolni. Ezért fogtunk bele a GASG Prolog-implementálásába, amelynek első eredményeiről az 5. szakaszban (és részletesebben az ott meghivatkozott cikkekben) számoltunk be. E ponton áttérve a jövőbeni tervekre azt érdemes megemlíteni, hogy olyan gyakorlati célokra is alkalmasnak ítéljük a GASG megfelelően és célorientáltan implementált változatát, mint akár a számítógépes fordítás.

A közvetlenebb célok közül egyet szeretnénk megemlíteni, amely némi változást jelent korábbi álláspontunkhoz képest (Alberti 1999: 4.1.): a (toldalékolt szavakhoz rendelt) lexikai egységeket nem egy óriási *öröklődési hálózatban* gondoljuk elrendezendőnek, hanem inkább olyan megoldást keresünk, amely a GASG szelleméhez közelebb áll. E megoldás lényege az, hogy közvetlenül a morféimákhoz (ragokhoz, jelekhez és produktív képzőkhöz) kell lexikai egységeket rendelni, amelyek aztán egyes esetekben ugyanazon szón belül, más esetekben pedig kifejezetten más szavakon belül keresik egymást. Rendkívül izgalmas nyelvészeti kérdésnek ígérkezik egy sokmorfémás szóban testet öltő régens esetében „elosztani” a morféimák között a vonzatokra vonatkozó gazdag információt.

Hivatkozások

- Alberti Gábor 1988: Tau modell: a természetes nyelv egy függvényszerkezetes modellje, *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből* 4, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 3–39.
- Alberti, Gábor 1989: *Natural (Language) Situations*, előadás, 2nd Symposium on Logic and Language, Hajdúszoboszló.
- Alberti, Gábor 1995: Role assignment in Hungarian possessive constructions, in István Kenesei szerk.: *Approaches to Hungarian* 5, Szeged, JATEPress, 13–28.
- Alberti, Gábor 1996: Generative argument structure grammar: A strictly compositional syntax for DRS-type representations, megjelent: *Acta Linguistica Hungarica* 46, 1999, 3–68.
- Alberti, Gábor 1997: Restrictions on the degree of referentiality of arguments in Hungarian sentences, *Acta Linguistica Hungarica* 44, 341–362.

- Alberti, Gábor 1998: GASG: The grammar of total lexicalism based on Prolog, megjelenés előtt: *Studies in Applied Linguistics*, Debrecen, KLTE.
- Alberti, Gábor 1999: *GASG: The Grammar of Total Lexicalism = Working Papers in the Theory of Grammar* 6/1, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Alberti Gábor 2000a: Mi fán terem a „konkordiális nyelvtan”?, in Büky László – Maleczki Márta szerk.: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 4, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 9–41.
- Alberti Gábor 2000b: A totális lexikalizmus grammatikája, in Kenesei István szerk.: *Igei vonzatszerkezet a magyarban*, Budapest, Osiris, 333–385.
- Alberti, Gábor 2000c: Indo-Germanic word order phenomena in a totally lexicalist grammar, megjelenés előtt: *Sprachtheorie und Germanistische Linguistik*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Alberti Gábor 2000d: Távolsági kapcsolatok kezelése egy totálisan lexikális grammatikában, megjelenés előtt: *Textologica* 6, Debrecen.
- Alberti, Gábor 2000e: Lifelong discourse representation structures, *Gothenburg Papers in Computational Linguistics* 00-5, 13–20.
- Alberti Gábor 2000f: Jelentésleírás – „életfogytiglani” DRS-ben, in Geccső Tamás szerk.: *Lexikális jelentés – aktuális jelentés*, Budapest, Tinta Kiadó, 12–25.
- Alberti, Gábor 2001: Morphological relations and idioms in a totally lexicalist grammar, in István Kenesei szerk.: *Argument Structure in Hungarian*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 201–235.
- Alberti, Gábor – Kata Balogh – Judit Kleiber 2001: GeLexi project: Prolog implementation of a totally lexicalist grammar, előadás, *Fourth Tbilisi Symposium on Language, Logic and Computation*, Borjomi, Georgia, 26 Sept. 2001, 11⁰⁰–11³⁰, megjelenés előtt, ILLC, Amsterdam.
- Archangeli, Diana – Terence D. Langendoen (szerk.) 1997: *Optimality Theory: An Overview*, Oxford, Blackwell.
- Balogh Kata 2001: *GASG-keretben ábrázolt birtokos szerkezetek szintaxisának és szemantikájának Prolog-implementációja*, előadás, doktorandusz-konferencia, Szeged, 2001. november 8–9.
- Balogh Kata – Kleiber Judit 2001: *Egy lexikalista nyelvtan morfoszintaxisának PROLOG-implementációja*, OTDK II. díjas pályamunka, Szeged, JGYTF.
- Borsley, Robert D. 1996: *Modern Phrase Structure Grammar*, Oxford – Cambridge, Blackwell.
- Bresnan, Joan 2000: *Lexical Functional Syntax*, Oxford, Blackwell.
- Chomsky, Noam 1957: *Syntactic Structures*, The Hague, Mouton.
- Chomsky, Noam 1965: *Aspects of the Theory of Syntax*, Cambridge, Mass, MIT Press.
Magyarul: Antal László (szerk.) 1986: *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény VI/1*, Budapest, ELTE.
- Chomsky, Noam 1981: *Lectures on Government and Binding*, Dordrecht, Foris.
- Chomsky, Noam 1986: *Barriers*, Cambridge, Mass, MIT Press.
- Chomsky, Noam 1995: *The Minimalist Program*, Cambridge, Mass, MIT Press.

- Dowty, D. Robert 1996: Toward a minimalist theory of syntactic structure, in Wietske Sijtsma – Arthur van Horck szerk.: *Discontinuous Constituency*, Berlin – New York, Mouton de Gruyter.
- Hudson, Richard 1984: *Word Grammar*, Oxford, Blackwell.
- Jackendoff, Ray 1993: *Lexical Insertion in a Post-Minimalist Theory of Grammar*, kézirat.
- Kálmán László 2001: *Konstukciós nyelvtan*, Budapest, Tinta Kiadó.
- Kamp, Hans 1981: A theory of truth and semantic representation, in Jeroen Groenendijk – Theo Janssen – Martin Stokhof szerk.: *Formal Methods in the Study of Language*, Amsterdam, Mathematical Centre.
- Kamp, Hans – Uwe Reyle 1993: *From Discourse to Logic*, Kluwer.
- Karttunen, Lauri 1986: *Radical Lexicalism*, Report No. CSLI 86-68, Stanford.
- Komlósy András 1992: Régecske és vonzatok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 299–527.
- Lehmann, Christian 1988: On the function of agreement, in Michael Barlow – Charles A. Ferguson szerk.: *Agreement in Natural Languages: Approaches, Theories, Descriptions*, Stanford, CSLI, 55–65.
- McGee Wood, M. 1993: *Categorial Grammars*, London, Routledge.
- Partee, Barbara – Alice ter Meulen – Robert E. Wall 1990: *Mathematical Methods in Linguistics*, Kluwer.
- Shieber, Stuart M. 1985: Evidence against the context-freeness of natural languages, *Linguistics & Philosophy* 8, 333–343.
- van Eijck, Jan – Hans Kamp 1997: Representing discourse in context, in Johan van Benthem – Alice ter Meulen szerk.: *Handbook of Logic and Language*, Amsterdam, Elsevier – Cambridge, Mass, The MIT Press.
- Zeevat, Hendrik 1987: Combining categorial grammar and unification, in Uwe Reyle – Christian Rohrer szerk.: *Natural Language Parsing and Linguistic Theories*, Dordrecht.
- Zeevat, Hendrik 2001: *A reinterpretation of harmonic alignment*, előadás, Fourth Tbilisi Symposium on Language, Logic and Computation, Borjomi, Georgia, 28 Sept. 2001, megjelenés előtt: ILLC, Amsterdam.

A MENNYISÉGJELÖLŐK JELENTÉSTANA

KÁLMÁN LÁSZLÓ

ELTE Elméleti nyelvészet szakcsoport
MTA Nyelvtudományi Intézet
kalman@nytud.hu

0. Bevezetés

Első ránézésre a címben megjelölt dolog teljesen magától értetődőnek látszik. Hiszen mi más is lenne a jelentésük a mennyiségeket jelölő kifejezéseknek (**kvantoroknak**), mint valaminek, bármilyen mennyiséggel rendelkező (**kvantálható**) dolognak a mennyisége? Nem is vitatja senki, hogy maguk a kvantorok valaminek a mennyiségét jelölik. Annak azonban, hogy a nyelvekben a mennyiségjelölők, a **mennyiségekre** utaló kifejezések hogyan épülhetnek bele összetett kifejezésekbe, és hogyan járulhatnak hozzá azok jelentéséhez, sokféle megközelítése van. Ebben az írásban arról lesz szó hogy a **sokaságok** mennyiségére utaló kifejezések jelentése hogyan illeszkedik bele a főnévi csoportok és a mondatok jelentésének szerkezetébe.

Nem lesz tehát szó a **folytonos** mennyiséget jelölő kifejezésekről (*milyen hosszú, mennyi* stb.): ezek nem sokaságként, hanem egynemű masszaként tekintik a dolgot, aminek a mennyiségére utalnak, és kevesebb gond van velük, mint a sokaságokhoz kapcsolódókkal. A sokaságot jelentő kifejezéseknek ugyanis más sajátosságaik is vannak, például a tagjaikról **egyenként** és **együttesen** is lehet állításokat tenni.

A dolgozat fő állítása, hogy a sokaságot jelölő főnévi csoportok, illetve az ezekről tett kijelentések kezelésére nem alkalmas a Frege óta meghonosodott, a logikai nyelvekből ismert szinkategorematikus kvantifikációs szerkezet.¹ Ez ellen a kezelésmód ellen több érvt is felvonultatok: az ún. együttes (kollektív) olvasatok problémáját, azt, hogy nem meggyőző az egyenkéntiséget (disztributivitást) eleve belekódolni a főnévi csoport jelentésébe, végül azt hogy a Frege előtti (Arisztotelészhez visszanyúló) kezelésmód jobban igazodik a mondattani szerkezethez, tehát kompozicionálisabb. Az általam javasolt megoldás lényege, hogy visszahelyezem az Arisztotelész-féle szerkezetet jogaiba, a kvantoros főnévi csoportokat (akárcsak a többes számúakat) egyszerűen sokaságokként értelmezve. Egyes mondatoknál egy másik fajta, fókuszos szerkezetet is feltételeznünk kell, ez azonban azoknak a mondatoknak mind a jelentéstani felépítésével, mind mondattani sajátosságaikkal összhangban áll.

¹ Ennek felépítése: „Valahány x -re igaz az, hogy φ ”: a „valahány” a szinkategorematikusan, a mondat maradék részétől függetlenül bevezetett kvantor, az x a kötött változó, amely előfordulhat szabadon a φ mondatban.

1. A kvantifikáció fogalma

Arisztotelész logikájától (ld. Arisztotelész 1979) a múlt század végéig nem kérdőjelezték meg a filozófiában, a logikában vagy a jelentéstanban, hogy a *minden ember, négy ember* stb. típusú mennyiségjelölős kifejezések éppen olyan főnévi csoportokat alkotnak, mint például a tulajdonnevek. A Fregétől (ld. Frege 1879, 1892, 1980a, 1980b) származó modern logikai jelentéstan (és csúcspontja, a Montague-féle jelentéstan, ld. Montague 1974a, 1974b, 1974c; Thomason 1974) azonban megkülönbözteti a tulajdonneveket a mennyiségjelölős és névelős főnévi csoportoktól. Míg a tulajdonnevekhez a jelentéstan közvetlenül rendel jelöltet (tudniillik egy individuumot), addig az utóbbiak Frege szerint hiányos kifejezések, közelebbről **hiányos mondatok**, amelyekben nincs állítmány:

(1) Tulajdonnév és kvantoros főnévi csoport

a.	alany	állítmány
	<i>Pista</i>	<i>úszik</i>

b.	állítmány nélküli mondat	állítmány
	<i>Minden hal</i>	<i>úszik</i>

A *minden hal* tehát e szerint az elmélet szerint olyan hiányos mondat, amely minden halról állít valamit, csak éppen hiányzik belőle az, hogy mit:

(2) A *minden hal* értelmezése

minden hal

‘az a függvény, ami bármilyen F állítmányhoz hozzárendeli azt a mondatot, amelyben az illető állítmányt minden halról állítjuk (vagyis a

$$\forall x [\text{HAL}(x) \rightarrow P(x)]$$

mondatot)’; vagy, ezzel egyenértékű módon:

‘azon P tulajdonságok halmaza, amelyekkel minden hal rendelkezik’, vagyis amelyekre igaz, hogy

$$\forall x [\text{HAL}(x) \rightarrow P(x)]$$

azaz ‘minden x -re, ha x hal akkor x rendelkezik a P tulajdonsággal’

Ezekben az értelmezésekben a P tulajdonság a hiányzó állítmányt képviseli. Az x nem hiányzó elemet képvisel, hanem ún. **kötött változó** (a *minden* „követi”), csak arra szolgál hogy az egyes halakat egyenként az értékének a helyébe képzelhessük, amikor például ellenőrizni akarjuk, hogy a mondat állítása igaz-e. Az mondjuk, hogy a fenti értelmezésekben az x kötött változó **fölött kvantifikálunk**, a *minden* mennyiségjelölőt pedig **kvantornak** nevezzük a logika szaknyelvében.²

Természetes velejárója ennek a felfogásnak, hogy a mennyiségjelölők ún. hatókörrel rendelkeznek. Ez azt jelenti, hogy ha egy részkifejezés (pl. tagmondat) értelmezésében

² A teljes igazság kedvéért megjegyzem, hogy Montague jelentéstanában – az egységes kezelésmód érdekében – még a tulajdonneveket is hiányos mondatként kezeli. Tehát például a *Pista* tulajdonnév értelmezése ‘azon P tulajdonságok, amelyek igazak Pistára’, ahol P a hiányzó állítmányt képviseli. A kvantifikáció mozzanata azonban itt hiányzik.

hivatkoznunk kell valamely mennyiségjelölő kötött változójára, akkor az illető kifejezés a mennyiségjelölő hatókörében van. Például:

(3) **Mennyiségjelölők hatóköre**

Minden diákja három dolgozatot írt hozzá.

‘Minden x -re: ha x a diákja, akkor x három dolgozatot írt hozzá’

Itt a *három dolgozatot írt hozzá* részkifejezés értelmezésében (mivel ez alanyt kíván) hivatkoznunk kell a *minden diákja* kötött változójára (amit fent x -szel jelöltem), mivel ez az alanya (és mivel minden diákhoz külön-külön három dolgozat tartozik). Tehát ez az egész részkifejezés a *minden* mennyiségjelölő (vagy úgy is mondhatjuk, hogy a *minden diákja* főnévi csoport) hatókörében van. A fordítottja is előfordulhat:

(4) **A (3) mondathoz képest fordított hatókörök**

Három dolgozatot minden diákja megírt.

(értsd: ‘Van három dolgozat (vagy dolgozatfajta), amit minden diákja megírt’)

‘Három x dolgozatra: minden diákja megírta x -et’

Itt a *minden diákja megírt* kifejezés értelmezéséhez, mivel ez tárgyat kíván, hivatkoznunk kell a *három* mennyiségjelölő által kötött változóra (hiszen a *három dolgozatot* a tárgy). Ezért itt a *minden diákja megírt* részkifejezés) van a *három* (vagy másképpen a *három dolgozatot*) hatókörében. Azt is mondhatnánk, hogy a két mondat szerkezete egyébként nagyban hasonlít (legalábbis a *három dolgozatot* és a *minden diákja* mondatrészi besorolásának tekintetében), éppen csak a bennük levő mennyiségjelölők hatóköre különbözik.

2. Problémák a hatókörös kezeléssel

2.1. Egyenkéntiség és együttesség

Ezzel a fogalom párral a disztributivitás és a kollektivitás szakkifejezéseket próbálom kiváltani. Ezek azt fejezik ki, hogy amikor egy sokaságról állítunk valamit, azt egyenként mondjuk-e ki a tagjairól, vagy együttesen mint csoportról nyilatkozunk róluk:

(5) **Egyenkénti és együttes olvasatok**

A diákok megírták a három dolgozatot.

a. ‘minden diák külön-külön megírta a három-három dolgozatot’ (disztributív, egyenkénti olvasat)

b. ‘a diákok összefogtak, és együtt megírták a három dolgozatot, összesen ez a három készült el’ (kollektív, együttes olvasat)

A mennyiségjelölők kvantorszerű („hatókörös”) felfogása értelemszerűen minden mennyiségjelölős mondatot egyenkénti olvasattal tud csak ellátni, hiszen a kötött változó szerepe éppen az, hogy a sokaság egy-egy tagját ábrázolja.

Az egyenkénti és az együttes olvasatokkal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy lehetnek olyan helyzetek is a világban, amelyekre egyik olvasat sem illik, például az (5) mondat esetében: két diák külön-külön megírta az egyik dolgozatot, a harmadikat a többiek együtt írták meg. A fenti mondat ennek ellenére ebben a helyzetben is használható. Ezek szerint az *a diákok* főnévi csoport csak akkor elemezhető kvantifikációs szerkezet segítségével (vagyis úgy, hogy a mondat maradék része, a *megírták a három dolgozatot* a hatókörében legyen), amikor a szélsőséges egyenkénti olvasatról akarunk számot adni; az összes többi

esetben rossz eredményt kapnánk, ha a diákokról szóló egyenkénti állításként próbálnánk felfogni a mondatot.

A mennyiségjelölős főnévi csoportoknak van olyan használatuk is, amikor a jelölt sokaságról mint halmazról teszünk (ún. **másodrendű predikátumot alkalmazva**) állítást:

(6) **Másodrendű predikáció**

A fiúk hárman voltak.

HÁRMAN-VOLTAK(A-FIÚK)

$|\{x : x \in \text{A-FIÚK}\}| = 3$

Ennek az állításnak az igazságértéke nem számítható ki abból, hogy a sokaság tagjaira (a fiúkra) egyenként mi igaz és mi nem, vagyis a ‘hárman lenni’ tulajdonság csak az egész sokaságra együtt lehet igaz. Halmazokat jelölő főnévi csoportok esetében, amelyekről másodrendű állításokat teszünk, természetesen eleve nincs értelme hatókörrel beszélni.³

2.2. Minek kell tulajdonítani az egyenkéntiséget, ill. az együttességet?

Láttuk, hogy sokaságokról nemcsak úgy lehet állítást tenni, hogy a tagjaikról egyenként beszélünk, hanem együttesen is. Úgy vélem, ez mindenképpen magának az állításnak (a **predikációnak**) a tulajdonsága, nem pedig a sokaságot jelölő kifejezésnek (vagy éppen az állítmánynak). Nem tartom indokoltnak, hogy kétértelműnek tekintsük például az *a fiúk*-féle főnévi kifejezéseket (az egyik értelemben halmazjelölők lennének, míg a másikban hiányos mondatok, amelyekben egyenként teszünk állítást a halmaz elemeiről). Hasonlóan indokolatlannak tartom, hogy mondjuk egy *dolgozatot írnak*-féle állítmányt kétértelműnek tekintsük (az egyik értelemben együttesen dolgoznak rajta, a másik értelemben külön-külön). Ráadásul csak többes számú vonzatok esetében van értelme a többértelműség feltételezésének, egyes számúnál a kettő automatikusan egybe fog esni.

A kvantifikáció hagyományos, Frege-féle kezelése viszont egyértelműen a mennyiségjelölős főnévi csoport tulajdonságaként tünteti fel azt a tényt hogy róla disztributív állítást teszünk (és ennek következtében egészen más értelmezést kell adnia annak a főnévi csoportnak, amelyről együttes állítást teszünk), tehát véleményem szerint ez a leírás nem lehet megfelelő. Ezt a véleményemet támasztja alá az is, hogy a különböző nyelvekben az egyenkénti állítás jelölése nem feltétlenül a főnévi csoporton belül történik meg, és az állítmányon belül is többféle módja van. Például a magyarban:

(7) **Az egyenkénti állítás jelölései a magyarban**

- a. *Az összes diák írt egy-egy dolgozatot.*
A diákok három-három dolgozatot írtak.
(a jelölés az állítmányon belül, közelebből a tárgyon belül van)
- b. *A diákok egyenként három dolgozatot írtak.*
(a jelölést az állítmányon belüli határozó valósítja meg)
- c. *A diákok mindegyike/minden egyes diák három dolgozatot írt.*
(a jelölés a főnévi csoporton belül van)

³ Ilyen értelemben tehát a másodrendű állítások is „együttesek”. A kollektív állítások minden bizonnyal a másodrendű predikátumalkalmazás sajátos esetei.

Bár az egyenkéntiséget a főnévi csoportban is jelölhetjük (ld. a harmadik példát), ez egyáltalán nem az egyetlen lehetőség, és az állítmányon belül is legalább kétféle jelölés lehetséges. (Ugyanígy lehetnek olyan főnévi csoportok – mint sokak szerint a *minden*-es főnévi csoportok –, amelyek főként disztributív predikációban vesznek részt, de ez állítmányokra is igaz lehet.)

Valójában egyáltalán nem is biztos, hogy az olyan mondatok, amelyek egyenkénti és együttes állításként is értelmezhetünk (mint amilyen az (5) mondat), valóban többértelműek. Mint említettem, ezek a tiszta együttes és a tiszta egyenkénti olvasaton kívül még más helyzetekben is használhatóak; lehet, hogy helyesebb lenne őket úgy értelmezni, hogy egyáltalán nem mondják meg, milyen módon is vesznek részt a sokaság tagjai az állítás igazságában, mennyiben együttműködés és mennyiben önálló tulajdonságok tehetők felelőssé azért, hogy az állítás igaz. Ehhez hasonlóan agnosztikus álláspontot foglal el például Scha (1981). Az egyértelműsítés éppen úgy az értelmező hallgatóságra hárul, mint amikor például a *vörös narancs* kifejezést hallva szabad kezét kapunk abban, hogy ‘vörös külsejű’, ‘vörös belsejű’ vagy ‘kívül-belül vörös’ narancsra gondolunk-e. Hogy itt metonímiáról vagy valami másról van-e szó, az már nem ide tartozik.

2.3. Mondattani és jelentéstani szerkezet

Első látásra nyilvánvaló, hogy a mennyiségjelölők Frege előtti logikai leírása sokkal közelebb áll a természetes nyelvi mondat szerkezetekhez, mint a Fregétől származó:

(8) Mennyiségjelölős kifejezés Frege előtt és után

Minden hal úszik.

a. Arisztotelész szerint:

alany	állítmány
<i>minden hal</i>	<i>úszik</i>

b. Frege szerint:

kvantor ($\forall x$)	feltételes mondat ($\text{HAL}(x) \rightarrow \text{ÚSZIK}(x)$)	
	előtag ($\text{HAL}(x)$)	utótag ($\text{ÚSZIK}(x)$)
<i>minden</i>	<i>hal</i>	<i>úszik</i>

A Montague-féle felfogás a lényegét illetően nem különbözik a Frege-félétől, amennyiben a mennyiségjelölős főnévi csoportot Montague sem sokaságjelölőként értelmezi, hanem hiányos mondatként:

(9) Mennyiségjelölős főnévi csoport Montague szellemében

minden hal

$\lambda P[\forall x[\text{hal}(x) \rightarrow P(x)]]$.

Itt – szokásos jelölést használva – a $\lambda P[\varphi]$ olyan függvényt jelöl, amelynek értékét az *a* helyen (az *a* argumentumra alkalmazva) úgy kell kiszámítani, hogy a φ értékét számítjuk ki, feltételezve, hogy a *P* változó szabad előfordulásainak a φ -ben *a* az értéke. Ebben az esetben tehát a *minden hal* jelentését az *úszik* állítmány jelentésére alkalmazva megkapjuk a mondat Frege-féle értelmezését, hiszen a φ szerepét itt a „ $\forall x[\text{hal}(x) \rightarrow P(x)]$ ” játssza, és

ha ennek értékét úgy számoljuk ki, hogy P értéke az *úszik* jelentése, akkor éppen azt kapjuk, hogy ‘minden x -re: ha x hal, akkor x úszik’. Montague eljárása tehát egyszerű „kijátszása” a **kompozicionalitás** követelményének (amelynek értelmében a jelentéstani és a mondattani szerkezetnek párhuzamosnak kell lennie).

Könnyű azonban belátni, hogy a λ -jelölés és magasabbrendű változók használatával, továbbá ún. **kategoriális polimorfizmust** feltételezve (ez azt jelenti, hogy ugyanannak az összetevőnek hol ilyen, hol olyan lehet a kategóriája, és erre a Montague-féle jelentéstannak mindenképpen szüksége van) tetszőleges szerkezetet tulajdoníthatunk a mondatoknak. Éppen ez a sokféle kiszámíthatóság az, ami miatt nem mondhatjuk, hogy ez a módszer kulcsot adna ahhoz, hogyan kell kompozicionális eszközökkel (a mondattani szerkezettel párhuzamosan) kiszámolni a mondat jelentését.

3. Hatókör nélküli kvantifikáció

Hogyan lehetne megszabadulni a kvantifikáció Fregétől származó felfogásától, és az Arisztotelészéhez hasonló szerkezethez visszajutni? Ehhez abból az egyszerű feltételezésből fogok kiindulni, hogy minden mennyiségjelölős főnévi csoport **sokaságokat** jelöl, róluk csak magasabb rendű állítás tehető. Később egy kissé módosítanunk kell majd ezt a feltételezést (ld. a 3.3. pontot), de egyelőre megteszi. Ebben az értelmezésben a *minden hal* egyszerűen a halak halmazát jelöli, a *három dolgozat* valamilyen három dolgozathból álló sokaságot, és így tovább.

Természetes, hogy ezek a szerkezetek jobban meg fognak felelni a mondattani szerkezetnek, mint a hatókörös ábrázolások, hiszen ez volt velük a célom. Vannak azonban olyan jelenségek, amelyek ebben a megközelítésben problémákat vetnek fel.

3.1. Hatókörök

Láttuk, hogy a hatókör fogalma csak a teljesen disztributív olvasatoknál értelmezhető (olyankor lehetett egyáltalán a kötött változónak értelmet tulajdonítani, amikor az a sokaságok egyes elemeit jelölte). Az általam javasolt megoldásban tehát, mivel kötött változók sincsenek a fordításban, egyáltalán nincs értelme a kvantorok hatóköréről beszélni.

Persze egyenkénti (disztributív) állítások léteznek. Sokan azt állítják például, hogy a *minden*-es alanyokról csak egyenkénti állítást lehet tenni (én azt gondolom, hogy ez nem teljesen igaz, de ennek itt nincs jelentősége). Nos, ha igazam van abban, hogy az egyenkéntiség a predikáció, nem pedig a főnévi csoport jelentéstani tulajdonsága (és emellett próbáltam fent érvelni), akkor ennek megjelenítéséhez sem kell kötött változókat és hatóköröket feltételezni:⁴

(3') Mennyiségjelölők hatóköre

A diákjai három dolgozatot írtak hozzá.

‘Egyenként igaz a diákjaira az a tulajdonság, hogy „három dolgozatot írt hozzá”’

‘DISTR(A-DIÁKJAI, HÁROM-DOLGOZATOT-ÍRT-HOZZÁ)’

⁴ Az alábbi példák értelmezésében a DISTR az egyenkénti predikációnak megfelelő reláció. Mint a fentiekben már említettem, úgy gondolom, hogy ez (vagy párja, a COLL, az együttes predikáció jelölésére) általában nem szerepel a mondat „fordításában”, az értelmező feladata megállapítani, hogy milyen típusú a predikáció. Az alábbi értelmezések már valamilyen „elkötelezett” hallgatóság álláspontját fejezik ki.

(4) **A (3) mondathoz képest fordított hatókörök***Három dolgot írtak hozzá a diákjai.*

‘Egyenként igaz három dolgotra (vagy háromféle dolgotra) az a tulajdonság, hogy „a diákjai hozzá írták”’

‘DISTR(HÁROM-DOLGOZAT, A-DIÁKJAI-ÍRTÁK-HOZZÁ)’

A második mondatnak persze még több értelmezése is van. Először is aszerint, hogy az ‘a diákjai hozzá írták’ jelentésű predikátum egyenként vagy együttes predikációt testesít-e meg (a diákok egyenként vagy együttesen írták-e az egyes dolgozatokat). Másodsor pedig van olyan értelmezése is ennek a mondatnak, amelyben a *három dolgot* kifejezést az itt tárgyalt értelmezések kiszámításához nem is főnévi csoportként értelmezzük. Ebben a sajátos esetben a mondat jelentése ‘az összes olyan dolgot száma, amelyet a diákjai (együttesen vagy külön-külön) írtak hozzá, három’, vagyis megint kétféle lehet aszerint, hogy a diákokról egyenként vagy külön nyilatkozunk-e. Ezekről az ún. **kumulatív** értelmezésekről részletesebben ld. a 3.3. pontot.

3.2. „Kötött” névmások

Egyes szerzők szerint (ld. Reinhart 1983) a mennyiségjelölők kötött változós értelmezése mellett szólnak a névmások használatának bizonyos tényei, például:

(10) *Minden király azt hiszi, hogy ő a legbölcsebb.*

Mi más lenne az *ő* névmás előzménye az ilyen mondatokban, mint a mennyiségjelölő által kötött változó? Nos, minden jel arra utal, hogy az egyenkénti állításnak általában velejárója az egyes szám használata (és ha a *minden* tényleg csak egyenkénti állításban használható, akkor meg az utána jövő főnév egyes számát is ezzel lehetne magyarázni; sajnos valószínűleg nem ez a helyzet). Eddigi példánkban is mindig így volt. Ennek az egyszerű szabályszerűségnek tesz eleget az *ő* névmás is a fenti mondatban.

Megjegyzendő, hogy a fentihez hasonló példák szolgáltatják az egyetlen érvet amellet, hogy a visszautaló névmások időnként kötött változónak felelnek meg a logikai nyelveken megfogalmazott fordításokban. Ha ez az érv nem állja meg a helyét, akkor ez a névmások értelmezésére is kihat, ti. a leírászerű értelmezést feltételező elméletek (pl. Evans 1980; Heim 1990) mellett szól.

3.3. „Igazi” kvantifikáció

Tisztában vagyok vele, hogy nem elemezhetők Arisztotelész szellemében az ilyenfajta példák:

(11) **„Igazi” kvantifikáció***Legfeljebb három farmer gazdag.*

‘azon farmerek száma, akik gazdagok, legfeljebb 3’

Ha ennek a mondatnak az itt megadott értelmezését vizsgáljuk, azt látjuk, hogy problematikus lenne az egész főnévi csoportot (*legfeljebb három farmer*) sokaságjelölő kifejezésnek tekinteni, mert akkor ez a főnévi csoport vagy határozatlannak számítana (ez a motiváltabb), és akkor azt kellene jelentenie a mondatnak, hogy ‘van 0, 1, 2 vagy 3 farmer, aki gazdag’, vagy pedig határozottnak (ez a kevésbé motivált), és akkor azt kellene jelentenie, hogy ‘a 0, 1, 2 vagy 3 farmer gazdag’. Viszont egyik interpretáció sem állja meg a helyét.

Figyeljük meg a kívánt értelmezés szerkezetét:

(11') **A (11) mondat értelmezésének szerkezete**

$|FARMEREK, AKIK GAZDAGOK| \leq 3$

Látjuk, hogy itt a fő operator a \leq („kisebb vagy egyenlő”), amely két dolog, a ‘gazdag farmerek’ halmazának számossága és a 3 között áll fenn. Ez a szerkezet nem nagyon emlékeztet ennek a mondatnak a (hagyományos) mondattani elemzésére: olyan, mintha a *legfeljebb*, a *három* és a *farmer gazdag* lenne a mondat három fő alkotórésze, holott a (hagyományos) elemzés szerint a *legfeljebb három farmer* az alany, a *gazdag* pedig az állítmány, tehát a *farmer gazdag* semmiképp sem alkot összetevőt (ld. pl. Benczédy és mtsai. 1968).⁵

Elismerem: számos formai jegye ennek a mondatnak az alany–állítmány szerkezettel egyezik. Olyan nyelvtanokban, amelyekben többféle szerkezeti váz egyszerre is jellemezhet egy mondatot, például a konstrukciós nyelvtanban (ld. Fillmore–Kay 1993; Goldberg 1995; Kálmán 2001), rendelkeznie is kell ezzel a szerkezettel). Ugyanakkor éppen a hagyományos elemzés egyetlen tesztje, az ún. **rákérdezés-teszt** mutat rá arra, hogy itt nem egyszerűen erről van szó:

(12) **„Rákérdezés” igazi kvantifikációs mondatra**

a. – *Ki gazdag?*

– # *Legfeljebb három farmer (gazdag).*

(csak ebben az értelemben: ‘és más nem gazdag, akár farmer, akár nem’)

b. – *Hány ((farmer) gazdag)?*

– ^{OK} *Legfeljebb három (farmer) (gazdag).*

A rákérdezés-teszt persze inkább azt mutatja, hogy az illető összetevő értelmezhető-e **fókuszként**, kevésbé azt, hogy mi a mondatrész-szerepe. Nos, ezek szerint a (11) mondatban a *legfeljebb három farmer* – a megjelölt kívánt olvasatban – nem értelmezhető fókuszként, viszont a *legfeljebb három* fókuszhelyzetben van, ez képviseli a fő állítást (ezért is van, hogy a mondat többi része elhagyható). Ezzel a szerkezettel mar összhangba tudjuk hozni az értelmezésül szolgáló formulát is, csak annyit kell tennünk, hogy a ‘legfeljebb három’ másodrendű tulajdonságot, nem pedig a \leq relációt használjuk:

(11'') **A (11) mondat értelmezésének szerkezete**

$LEGFELJEBB-3(|FARMEREK, AKIK GAZDAGOK|)$

Mármost tudjuk, hogy a fókuszhelyzetű összetevőt tartalmazó mondatoknak a magyarban más a jelentéstani szerkezetük, mint amelyek nem tartalmazzak ilyet. Közelebbről úgy kell jellemeznünk a jelentésüket, hogy az a dolog, amire a fókuszbán levő összetevő utal, azonos azzal a dologgal, amire a mondat maradék része utal (és amelynek a beszédhelyzetből, sőt, az előző mondatból már ismertnek kell lennie):

⁵ Ezt a fajta kvantifikációt – Scha (1981) nyomán – **kumulatív**nak nevezhetjük, mert bizonyos tulajdonságú dolgokat egy halmazba gyűjt, és annak számosságáról állít valamit. Scha nem éppen ilyen esetek miatt vezette be ezt a terminust, de véleményem szerint az ő példáinak is hasonló a szerkezetük.

(13) **Fókuszos mondat értelmezése**

- a. [alany A [_F *fehér*] *törülközők*] (*vesztek el*).
 b. [alany A [_F *fehérek*]] (*vesztek el*).
 ‘ELVESZETT-TÖRÜLKÖZŐK-SZÍNE = FEHÉR’

Figyeljük meg, hogy a jelentéstani szerkezet itt is eltér a hagyományos mondattani elemzéstől: bár az egész *fehér törülközők* főnévi csoport áll az ige előtt, szemantikailag csak a *fehér* van fókuszban.

Ennek megfelelően, mivel megállapítottuk, hogy a (11) mondatban a *legfeljebb három* van fókuszban, annak az értelmezését is így kell kiszámítanunk:

(14) A (11) értelmezése

- [_{alany} [_F *Legfeljebb három*] *farmer*] *gazdag*.
 ‘GAZDAG-FARMEREK-SZÁMA = LEGFELJEBB-HÁROM’

Persze itt a LEGFELJEBB-HÁROM jelentése egy számra utaló határozatlan főnévi csoport jelentése, vagyis ‘valamely 0 és 3 közé eső szám’.⁶

4. Összefoglalás

Remélem, meggyőztem az olvasót arról, hogy Arisztotelész eredeti elképzelése a kvantoros főnévi csoportokról – bár a fókuszos mondatokra nem alkalmazható – közelebb áll a kérdéses mondatok mondattani szerkezetéhez, mint a Frege-féle megközelítés. Ezen kívül csökkenti a feltételezendő többértelműségek számát, és a főnévi csoportok elfogadhatóbb jelentéséhez vezet. Ha mar mindenképpen el kell ismernünk, hogy az állítások (predikációk) egyenkénti, illetve együttes értelmezése nyelvileg általában jelöletlen, akkor is célszerűbb magának a predikációnak tulajdonítani ezt az információhiányt, ahelyett, hogy a főnévi csoportokat vagy az állítmányokat kelljen többféleképpen értelmeznünk.

Végül a kérdés vizsgálata néhány nem szorosan ide tartozó jelenségre is ráirányította figyelmünket. Egyrészt kérdéssé vált, hogy a visszautaló névmásokat egyáltalán kell-e valaha kötött változónak megfeleltetnünk a logikai fordításban, másrészt előkerült a fókuszos mondatok többféle mondattani szerkezetének problémája, végül pedig a „metonímia vagy hiányzó információ” dilemmája. Ezeknek a megnyugtató tisztázása természetesen nem lehetett e rövid írás feladata.

Hivatkozások

- Arisztotelész 1979: *Organon I*. Szalai Sándor szerk., Budapest, Akadémiai Kiadó.
 Bencédy József et. al. 1968: *A mai magyar nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó.
 Evans, Garrett 1980: Pronouns, *Linguistic Theory* **11**, 337–362.
 Fillmore, Charles J. – Paul Kay 1993: *Construction Grammar Coursebook*, Reading materials for Linguistics X20, Berkeley CA, University of California.
 Frege, Gottlob 1879: *Begriffsschrift, eine der arithmetischen nachgebildete Formelsprache des reinen Denkens*. Halle.

⁶ Persze az, hogy hogyan kerülnek a SZÍNE, illetve SZÁMA függvények ezekbe a fordításokba, nem tartozik ide. Akárcsak az egyenkéntiség és együtteség, nyelvileg jelöletlen, az értelmezés során előkerülő jelentéselemek ezek.

- Frege, Gottlob 1892: Über Sinn und Bedeutung, in *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*, C:25–50.
- Frege, Gottlob 1980a: Jelentés és jelölet, in Ruzsa Imre szerk.: *Logika, szemantika, matematika*, Budapest, Gondolat, 156–190.
- Frege, Gottlob 1980b: *Logika, szemantika, matematika*, Ruzsa Imre szerk., Budapest, Gondolat.
- Goldberg, Adele E. 1995: *Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Heim, Irene 1990: E-type pronouns and donkey anaphora, *Linguistics and Philosophy* **13**, 137–177.
- Kálmán László 2001: *Konstrukciós nyelvtan*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Montague, Richard 1974a: English as a formal language, in Richmond H. Thomason szerk.: *Formal Philosophy: Selected Papers of Richard Montague*, New Haven – London, Yale University Press.
- Montague, Richard 1974b: The proper treatment of quantification in ordinary english, in Richmond H. Thomason szerk.: *Formal Philosophy: Selected Papers of Richard Montague*, New Haven – London, Yale University Press.
- Montague, Richard 1974c: Universal grammar, in Richmond H. Thomason szerk.: *Formal Philosophy: Selected Papers of Richard Montague*, New Haven – London, Yale University Press.
- Reinhart, Tanya 1983: Coreference and bound anaphora: A restatement of the anaphora question, *Linguistics and Philosophy* **6**, 47–88.
- Scha, Remko 1981: Distributive, collective and cumulative quantification, in Jeroen Groenendijk – Theo Janssen – Martin Stokhof szerk.: *Formal Methods in the Study of Language*, Amsterdam, Matematicisch Centrum, 483–512.
- Thomason, Richmond H. (szerk.) 1974: *Formal Philosophy: Selected Papers of Richard Montague*, New Haven – London, Yale University Press.

EGY LÉPÉS A PÓLUSHARMÓNIA ELVÉNEK SZEMANTIKAI MAGYARÁZATA FELÉ*

VARASDI KÁROLY

ELTE Elméleti Nyelvészet PhD Program
MTA Nyelvtudományi Intézet
varasdi@nytud.hu

Bevezetés

Semleges intonációval ejtve a következő kategorikus mondatokat, az alábbi jólformált-sági ítéleteket rendelhetjük hozzájuk:

- (1) *Minden nebuló aludt.*
- (2) **Minden nebuló nem aludt.*
- (3) *Némelyik nebuló aludt.*
- (4) *Némelyik nebuló nem aludt.*
- (5) *Semelyik nebuló nem aludt.*
- (6) **Semelyik nebuló aludt.*

Azt a problémát, hogy az univerzális kvantor miért nem tűri a fenti mondatokban a tagadott állítmányt (ld. (2)), valamint azt, hogy a negatív univerzális kvantor szükségképpen tagadószóval jár együtt ((5)–(6)), a magyar szintaxis kutatói az ún. **pólusharmónia** elve segítségével oldják meg (lásd É. Kiss 1999: 70). Az elv a következőképpen hangzik:

1. A negatív univerzális kvantor hatókörében álló legfelső állítmánynak NEGP-nek kell lennie.
2. A pozitív univerzális kvantor hatókörében álló legfelső állítmány nem lehet NEGP.

Bár ennek az elvnek az alkalmazásával ki lehet zárni a rosszulformált szerkezeteket, maga az elv stipulatív marad. Az elv továbbá nem érinti azokat a nem univerzális kvantorokat tartalmazó mondatokat, amelyeket a (3), illetve a (4) mondatok példáznak, annak ellenére, hogy szerkezetileg ezek is ugyanabba a csoportba látszanak tartozni.

Az alábbiakban ezért megkíséreljük a pólusharmónia elvét szemantikailag motiválni.

Kvantorok és predikáció

Az (1)–(6) mondatok szerkezetét az alábbi sémákkal ábrázolhatjuk (ahol $\mathbf{Q} \in \{\textit{minden}, \textit{némelyik}, \textit{semelyik}\}$, \mathbf{N} egy főnév kategóriájú kifejezés, míg \mathbf{A} (az „állítmány”) az intranzitív igék halmazából kerül ki):

* Értékes megjegyzéseikért köszönettel tartozom Kálmán Lászlónak, valamint a tanulmány első változatát elolvasó anonim lektornak.

[_S [_{NP} Q N] A], illetve
 [_S [_{NP} Q N] Neg A]

Az alábbiakban javaslatot teszünk a kvantoroknak¹ a megszokottól kissé eltérő értelmezésére.² A kvantorok szerepét ugyanis abban fogjuk látni, hogy azok egy kéttagú, kimerítő osztályozást (azaz egy bipartíciót) hoznak létre annak a főnévnek a terjedelmén, amire alkalmazzuk őket.³ Az, hogy konkrétan hogy néz ki ez a bipartíció, minden kvantor számára lexikálisan van rögzítve.

Például, ha a [_{NP} Q N] szekvencia által jelölt bipartíciót egy rendezett párral ábrázoljuk, akkor a fenti kvantorok a következő bipartíciókat hozzák létre:^{4,5}

- minden $N \rightsquigarrow \langle N', \emptyset \rangle$, ahol $N' \neq \emptyset$;
- némelyik $N \rightsquigarrow \langle N'_1, N_1 \setminus N'_1 \rangle$, ahol $N'_1 \neq \emptyset, N_1 \setminus N'_1 \neq \emptyset$;
- semelyik $N \rightsquigarrow \langle \emptyset, N' \rangle$, ahol $N' \neq \emptyset$

Most térjünk rá az *alszik* ige jelentésére. Itt is fogunk bipartícióról beszélni, de itt maga a particionált halmaz nem jelenik meg expliciten a kifejezésben. Ennek ellenére rekonstruálható: ez mindazon entitások halmaza, amelyekről – hogy az eredeti példamondatoknál

¹ Egy terminológiai megjegyzés: ebben az írásban a **determinánsokat** gyakran kvantoroknak vagy kvantorszavaknak fogom nevezni. Ez eltér az *Általánosított Kvantorelmélet* (Barwise–Cooper 1981)-ben bevezetett terminológiájától, ahol **az egész főnévi csoportot** illetik a „kvantor” elnevezéssel.

² Az általam alkalmazott megközelítés leginkább a (Löbner 1987) és (Maleczki 1995) tanulmányokban kifejtett megközelítésekkel rokonítható.

³ Ez a felfogás lényegében azonos azzal, amit Saul Kripke vezet be (Kripke 1975)-ben. Kripke a predikátumokat olyan rendezett párokként interpretálja, amelyek első tagja (az ún. **extenzió**) azokból az elemekből áll, amelyekre a predikátum határozottan igaz, míg a pár második tagja (az ún. **anti-extenzió**) pedig olyan elemeket tartalmaz, amelyekre a predikátum határozottan hamis. Mindazon elemek esetében pedig, amelyek sem a predikátum extenziójába, sem $\square \square$ pedig az antiextenziójába nem tartoznak bele, a predikátum **értékrésessé** válik.

A felsővesszős jelölés az extenzió jelölésére szolgál, azaz az N predikátum terjedelmét N' jelöli.

⁵ Látható, hogy a *némelyik* kvantor által létrehozott bipartíció nem egyértelmű, azaz ennek a kvantorok bipartíciók egy egész családja feleltethető meg, annak függvényében, hogyan választjuk meg a halmazkivonás második argumentumában szereplő N_1 értékét. A lényeges mozzanat azonban az, hogy e bipartíciók bármelyike megteszi, azaz szemantikai szempontból egyenrangúak. Ez felveti azt a további kérdést, hogy mi különbözteti meg a *némelyik* kvantor jelentését például a *legtöbb* determinánsétól. Egy lehetséges válasz az, hogy míg a *legtöbb* úgy osztja fel az utána álló főnév terjedelmét, hogy annak több, mint 50%-áról tegyen az állítmány pozitív predikációt (hogy ez mit is jelent, azt a cikk további részeiben fogom elmagyarázni), a *némelyik* esetében ilyen megszorítás nem létezik. Ez mellelleg azt is megjósolja, hogy a

(i) *A legtöbb N A*

mondatból következik a

(ii) *Némelyik N A*

mondat, de fordítva nem. (Persze itt még el kell számolni a határozott névelő megjelenésével is.)

maradjunk – **értelmesen állítható**, hogy alszanak, azaz, amelyek az adott kontextusban lehetnek alvók. Ez a halmaz (jelöljük $\Sigma(A)$ -val) a következőképpen adható meg:

$$(7) \quad \Sigma(A)' = \{x \mid \diamond A(x)\}$$

Erről a halmazról szintén feltesszük, hogy biparticionált,⁶ s hogy egyik partíció sem üres.⁷ Ezt a bipartíciót az előbbiekhöz hasonlóan jelölhetjük:

$$(8) \quad aludt \rightsquigarrow \langle A', \Sigma(A)' \setminus A' \rangle, \text{ ahol } A' \neq \emptyset, \Sigma(A)' \setminus A' \neq \emptyset.$$

Informálisan megfogalmazva, az *aludt* állítmány tehát szemantikailag két komponensből áll: azokból az entitásokból, amik (akik) az adott szituációban ténylegesen aludtak (ezek halmaza alkotja az első komponenset), és azokból, akik bár aludhattak volna (képesek voltak az alvásra), mégsem tették azt. Az, hogy e komponensek közül melyik jut kiemelt szerephez amikor a kijelentést (ítéletet) a beszélő összeállítja, az összeállítás módjától függ: attól ugyanis, hogy a beszélő milyen polaritású predikációval köti össze az alanyt és az állítmányt.

Az előbbiekből is sejthető, hogy a mondatbeli predikációt **önálló operációnak** tekintjük, ami a kvantifikált NP által előállított bipartíciónak illetve a rekonstruált predikátum bipartíciójának egymáshoz rendelésében játszik szerepet. A bipartíciók párjait a következő kézenfekvő módon fogjuk jelölni:

$$(9) \quad \langle \langle X, Y \rangle, \langle U, V \rangle \rangle.$$

Az eddig nem érintett „nem” szócska, illetve az általa kifejezett **negatív predikáció** egy olyan relációt denotál (jele: ν), amely ilyen objektumok között áll fenn a következő szabály szerint:

$$(10) \quad \nu(\langle \langle X, Y \rangle, \langle U, V \rangle \rangle) \Leftrightarrow Y : V.$$

A „:”-tal jelölt relációt **szemantikai predikátornak** nevezzük, és lejjebb definiáljuk.

A fenti összefüggés azt fejezi ki, hogy negatív predikáció akkor és csak akkor áll fenn két bipartíció között, ha a bipartíciók második tagjai a szemantikai predikátor által kifejezett viszonyban áll egymással.

Az általában nem hangzó elemmel kifejezett **pozitív predikációt**⁸ π -vel jelöljük, és a következő szabályt tekintjük ránézve érvényesnek:

$$(11) \quad \pi(\langle \langle X, Y \rangle, \langle U, V \rangle \rangle) \Leftrightarrow X : U.$$

⁶ Kissé előreszaladva azt az általánosítást tehetjük, hogy a nyelv predikátumkonstansaihoz rendelt halmazok (a klasszikus **terjedelmek**) **mindig** biparticionáltak. Az egyes kvantorok közötti különbség pedig abban áll, hogy ezek mindegyike valamilyen **sajátos** bipartíciót erőltet rá a szóban forgó halmazra.

⁷ Ez utóbbi kikötés – azt gondolom – abból a kognitív elvből származtatható, amely szerint sem a tárgyalási univerzum, sem pedig a predikátumterjedelmek nem lehetnek üresek, hacsak valami ezt explicit módon ki nem kényszeríti.

⁸ Alapvetően ugyan testetlen, de nyomatékos alakja van, vö.:

Némelyik nebuló igenis aludt.

E szabály értelmezése analóg a negatív predikációra felírt (10) szabályéval.

A terjedelmek között értelmezett szemantikai predikátor a jelen esetben nem más, mint a szokásos részhalmaz-reláció leszűkítése nem üres halmazokra (#-kal a nem definiált értéket jelöljük):

$$(12) \quad X : Y \stackrel{\text{def}}{\Leftrightarrow} \begin{cases} X \subseteq Y, & \text{feltéve, hogy } X \neq \emptyset, Y \neq \emptyset \\ \#, & \text{egyébként.} \end{cases}$$

Ezt a megszorítást az „Üres predikáció eltiltása” elvének (Ü.P.E.) nevezhetjük, s a következőképpen magyarázzuk. A predikáció atomi formája az individuumról tett predikáció. Ha a predikáció halmazok között kellene, hogy fennálljon, és e halmazok valamelyike üres, akkor nem lehetséges atomi predikáció sem, s ez minden komplexebb predikációt is lehetetlenné tesz.⁹

Ezek után nézzük meg, mit kapunk, ha a fenti mechanizmust a példamondatainkra alkalmazzuk.

(1) *Minden nebuló aludt.*

Mivel itt pozitív predikációról van szó, a pozitív predikáció műveleti szabályát, azaz az (11) számú formulát fogjuk alkalmazni a *nebuló* predikátumnak a *minden* determináns által biparticionált terjedelmére, illetve az állítmányban szereplő *aludt* predikátum terjedelmének a (8) formulában látható bipartíciójára. Az igazságfeltételek kiszámításához vezető első lépésben tehát a következőt írjuk fel:

$$(13) \quad \pi(\langle\langle N', \emptyset \rangle, \langle A', \Sigma(A)' \setminus A' \rangle\rangle)$$

A pozitív predikáció szabálya szerint ez ekvivalens a következővel:

$$(14) \quad N' : A'$$

míg a szemantikai predikátorra vonatkozó (12) ekvivalencia alapján ez utóbbi egyenértékű az alábbival:

$$(15) \quad N' \subseteq A'$$

A (15) összefüggés szerint pedig a mondat akkor és csakis akkor igaz, ha minden nebulóról predikálható a tényleges alvás tulajdonsága, azaz ha a nebulók halmaza részhalmaza az adott szituációban ténylegesen alvó entitások halmazának.¹⁰

A többi példamondat jelentését – a részletes magyarázatokat már mellőzve – az alábbiakban vezetjük le.

(2) **Minden nebuló nem aludt.*

$$(16) \quad \nu(\langle\langle N', \emptyset \rangle, \langle A', \Sigma(A)' \setminus A' \rangle\rangle) \Leftrightarrow \emptyset : \Sigma(A)' \setminus A' \Leftrightarrow \#.$$

⁹ Ez az elv univerzálisnak tűnik. Mégis, pl. az angolban találhatunk olyan mondatokat, amik ennek ellentmondani látszanak:

No pupil slept.

Ez az ellentmondás azonban látszólagos; ld. később.

¹⁰ Az igeidővel itt nem foglalkozom.

Azaz a fenti mondat igazságfeltételei nem definiáltak.

(5) *Semelyik nebuló nem aludt.*

$$(17) \quad \nu(\langle\langle\emptyset, N'\rangle, \langle A', \Sigma(A)' \setminus A'\rangle\rangle) \Leftrightarrow N' : \Sigma(A)' \setminus A' \Leftrightarrow N' \subseteq \Sigma(A)' \setminus A'.$$

Azaz a mondat akkor és csakis akkor igaz, ha minden nebulóról állítható, hogy – bár alhattott volna – nem aludt.

(6) **Semelyik nebuló aludt.*

$$(18) \quad \pi(\langle\langle\emptyset, N'\rangle, \langle A', \Sigma(A)' \setminus A'\rangle\rangle) \Leftrightarrow \emptyset : A' \Leftrightarrow \#.$$

Ez azt jelenti, hogy a mondat igazságfeltételei nem definiáltak.

(3) *Némelyik nebuló aludt.*

$$(19) \quad \pi(\langle\langle N'_1, N' \setminus N'_1\rangle, \langle A', \Sigma(A)' \setminus A'\rangle\rangle) \Leftrightarrow N'_1 : A' \Leftrightarrow N'_1 \subseteq A'.$$

Azaz a mondat akkor és csakis akkor igaz, ha a nebulók egy nem üres részhalmazáról elmondható, hogy aludt.

(4) *Némelyik nebuló nem aludt.*

$$(20) \quad \nu(\langle\langle N'_1, N' \setminus N'_1\rangle, \langle A', \Sigma(A)' \setminus A'\rangle\rangle) \Leftrightarrow N' \setminus N'_1 : \Sigma(A)' \setminus A' \Leftrightarrow N' \setminus N'_1 \subseteq \Sigma(A)' \setminus A'.$$

Azaz a mondat igaz, ha a nebulók egy nem üres részhalmazáról predikálható, hogy nem aludt, egyébként hamis.

Látható, hogy a bevezetett szemantikai mechanizmus nem csak az intuitíve rosszulformált mondatokat zárja ki, miközben meghagyja az intuitíve jólformáltakat, hanem ezen kívül a jólformált mondatokhoz a korrekt igazságfeltételeket is hozzárendeli.

Egy nyelvi univerzálé lehetséges magyarázata

Az angol nyelvben a következőket figyelhetjük meg:

(21) *No pupil slept.*

Ha feltesszük, hogy a kvantorszavaknak az angolban is ugyanaz a jelentésük mint a magyarban, akkor hogyan tudjuk megmagyarázni az angol és a magyar között fennálló eltérést? Továbbá felmerül a kérdés: hogyan lehetséges olyan nyelv (mint amilyen például az angol), amelyben negatív kvantor pozitív predikációval kapcsolódik össze? Egy ilyen nyelv léte nem cáfolja-e meg mindazt, amit eddig a negatív és pozitív predikáció szimmetriájáról mondtunk?

A válasz az, hogy **nem**, sőt, az angol által példázott jelenség indirekt módon bizonyítja is a korábbiakban elmondottakat. A predikáció alapeseti (default) módja ugyanis a pozitív predikáció. Azaz, míg a pozitív predikációt a nyelvek külön nem jelzik (vagy akár azt is mondhatnánk, hogy az üres szóval jelzik), a negatív predikációt **mindig** hangzó elem fejezi ki. Ha azonban egy determináns olyan, hogy pozitív predikáció logikai okoknál fogva nem lehet kompatibilis vele (mert akkor megsérülne az üres predikáció eltiltásának elve), akkor ebben az esetben a negatív predikáció jelölése akár el is maradhat – éppúgy, ahogy az angolban –, hiszen a determináns már jelzi a hallgatónak, hogy milyen típusú predikációról van szó. Analóg jelenséggel a pozitív predikáció esetében azért nem találkozunk, mert a

pozitív predikáció jelét eleve nem kötelező kitenni, így nincs sok értelme beszélni annak elhagyásáról sem. Az analóg szituáció ugyanis az lenne, hogy egy szükségképpen pozitív predikációval járó determináns esetén a pozitív predikáció jelét nem tennénk ki. De ez teljesen megkülönböztethetetlen az alapesettől, hiszen a pozitív predikáció jelét egyébként sem kötelező kitenni.

A fenti gondolatmenet érthetővé teszi azt a nyelvi univerzálét is, hogy míg a negatív kvantor kompatibilis a tagadás jelének kitételével (ld. magyar) illetve elhagyásával (ld. angol), olyan nyelvről nem tudunk, amelyben a pozitív kvantor összeférne egy negatív állítmánnyal, s a képzett komplexum jelentése is egyszerűen a negatív állítmány disztributív értelmezésével volna ekvivalens.¹¹

További példák a szemantikai megoldás védelmében

A jelen cikk anonim lektora a következő mondatpárra hívta fel a figyelmemet, mint olyan példákra, amelyek további megerősítést adhatnak a tanulmányban kifejtett szemantikai alapú megközelítésnek. Az alábbi mondatok jóformáltsága ugyanis problémát jelenthet a tisztán szintaktikai megközelítés számára:

(22) *Minden második nebuló aludt.*

(23) *Minden második nebuló nem aludt.*

Valóban, pusztán szintaktikai tekintetben e mondatpár *minden XP* összetevője éppúgy „pozitív kvantornak” minősülne, mint a következő mondatpáré:

(24) *Minden nebuló aludt.*

(25) **Minden nebuló nem aludt.*

Ez utóbbi mondatpár egyik tagja azonban rosszulformált. Ez az ellentmondás feloldhatónak tűnik, ha észrevesszük, hogy a *minden második* kifejezés szemantikai szempontból a *némelyik* típusába tartozik: pozitív és negatív predikációval való kompatibilitása ezáltal megmagyarázhatóvá válik.

Befejezés

Ebben a cikkben javaslatot tettünk a kvantorok olyan interpretációjára, amelynek segítségével természetes módon rendelhető kompozicionális szemantika kategorikus magyar mondatokhoz. Láttuk, hogy az eredményül kapott szemantika nem csak a tényleges igazságfeltételeket adja meg, hanem megjósolja azt is, ahol ilyenek nem léteznek. Ezeket az eseteket hagyományosan a szintaktikai rosszulformáltság eseteinek tekintették. Az általunk javasolt szemantika sikere azonban felveti azt a lehetőséget, hogy talán mégis inkább szemantikai s nem szintaktikai jelenségről van szó. Emellett látszik szólni még az a tény is, hogy a pólusharmónia elve által felhasznált fogalmak végső soron szintaktikai köntösbe öltöztetett **logikai** fogalmak (kvantifikáció, negáció, predikáció).

¹¹ Ezért nem ellenpélda a fentiekre a magyar kontrasztív topikos mondatok esete, hiszen a

[_{KT} *Mindenki*] *nem aludt.*

mondat jelentése nem az, hogy senki sem aludt, hanem az, hogy voltak olyanok is, akik nem aludtak.

A magyarázat lényeges összetevője az üres predikáció eltiltásának elve volt, amely a predikáció egyik logikai törvénye. Általában véve is amellet szeretünk volna érvelni, hogy a predikáció **teljes jogú** fogalom, s két **egyenrangú** poláris típusa van: pozitív és negatív.

A fentebb elmondottak természetesen csak a kezdő lépéseit jelenthetik egy olyan kutatásnak, amely a kvantorok és a predikáció újraértelmezéséhez vezethet. E cél eléréséhez azonban több irányban is általánosítani kell a tanulmányban javasolt elveket és reprezentációkat. Például, a vizsgált determinánsok körébe be kell vonni további determinánsokat is (pl. *legtöbb, sok*, stb.), valamint ki kell terjeszteni a vizsgálatokat a tárgyias igékre is (pl. *szeret mindenkít*). Az első feladat egy lehetséges megoldási módjára már utaltam a 5. lábjegyzetben. Eszerint a determinánsoknak az az általános jellegzetességük, hogy különböző **megszorításokat** tesznek a főnév terjedelmére, és logikai tulajdonságaik éppen az általuk kirótt megszorításokon keresztül válnak hozzáférhetővé.

Ami a második kérdéskört illeti, ehelyütt szintén csak utalni tudok a kutatás további irányaira. A probléma itt ugyanis annak eldöntése, hogy a tárgyias igét tartalmazó mondatokban **mit** predikálunk **miről**: a komplex állítmány által képviselt tulajdonságot predikáljuk-e (pozitívan vagy negatívan) az alanyról, s ebben az esetben a tárgyias igét tartalmazó kategorikus mondatok elemzése visszavezethető a tárgyatlan igét tartalmazókéra, vagy inkább az a helyzet, hogy az ige által kifejezett relációt predikáljuk az alanyból és tárgyból álló rendezett párról? A két felfogás ugyanis különböző jelenségek meglétét jósolja.

Végül, a vizsgált mondatok körébe be kell vonni az alany pozíciójában individuumnevet tartalmazó mondatokat is. A vizsgált nyelvtörredék pillanatnyilag nem tartalmaz ilyen mondatokat, de az ilyen irányú kiterjesztés hosszabb távon elkerülhetetlen. Az azonban már most is látható, hogy az individuumnevek sajátos kezelésmódot igényelnek, amennyiben rájuk ez extenzió–antiextenzió fogalompár nem alkalmazható. A lehetséges megoldás részletezése azonban már nem lehet a jelen cikk feladata.

Hivatkozások

- Barwise, Jon – Robin Cooper 1981: Generalized quantifiers and natural language, *Linguistics and Philosophy* 4, 159–219.
- É. Kiss Katalin 1999: Mondattan, in É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris.
- Kripke, Saul 1975: Outline of a theory of truth, *The Journal of Philosophy* 72.
- Löbner, Sebastian 1987: The conceptual nature of natural language quantification, in Imre Ruzsa – Katalin Bimbó szerk.: *Proceedings of the '87 Symposium on Logic and Language*, Budapest, ELTE Logika Tanszék.
- Maleczki Márta 1995: A magyar főnevek és determinánsok interpretációja strukturált tartományú szemantikai modellekben, *Néprajz és Nyelvtudomány* 36, 199–234.

TOPIK ÉS/VAGY FIGURA

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék
tolcsvai@ludens.elte.hu

1. Bevezetés

A következőkben a kognitív nyelvészet Langacker-féle elméletét alkalmazom a magyar mondatbeli figura (figurák) vagy topik (topikok) elkülönítésének egy lehetséges modelljeként. A dolgozat alapkérdése az, hogy a strukturális pozíció vagy az előtér/háttér megkülönböztetésből eredő elsődleges és másodlagos figura meghatározása vagy esetleg a kettő összehangolása ad-e jobb választ a magyar mondat aktuális tagolási kérdéseire. Hangsúlyoznom kell, hogy az alábbiak leginkább az olyan egyszerű mondatokra vonatkoznak, amelyek határozott tárgyat vagy határozót tartalmaznak. Mindamellert igen fontosnak tartom a diskurzus, a szöveg szempontját. Vagyis az alábbi leírási kísérlet nem a mondatra összpontosít formálisan, hanem a topik értelmezésének egy lehetséges módját mutatja be, melynek egyik kerete a mondat, valójában azonban a szöveg, ahogy a formális megközelítések is hivatkoznak ez utóbbira, hiszen a diskurzusszemantikai tényezők bevonása ezt bizonyítja. A dolgozat háttéréként nincs mód részletezni a kutatástörténetet, például az Elekfi (1986) és az É. Kiss (1992) által kidolgozott rendszerek, Daneš, Sgall, Hasana vagy akár Halliday (1985) és Givón (1984) topikfelfogásait, egymásra hatásukat. Csupán említeni lehet, hogy az eltérő magyarázatok egyik közös jellemzője a strukturális pozíció és a funkció leírásának összehangolása, pontosabban ennek a kívánalma (vö. például Rickheit–Habel 1995; Hasana–Fries 1997).

1.1. A topik közelmúltbeli strukturális és funkcionális magyarázatai

Kiindulópontként a jelen dolgozatban a topik prototipikus strukturális és funkcionális magyarázatait érdemes rögzíteni. Egyrészt a topik, komment, fókusz megkülönböztetések lényegében formális keretben fogalmazódtak meg. A strukturális és generatív leírásokban a topik és a komment a korábbi funkcionális kategóriák (például adott – új szembenállás) helyett vagy mellett formális kritériumrendszer alapján kijelölhető strukturális pozíciók, és a topik mint ige előtti összetevő mozgatással kerül saját helyzetébe (erre ld. részletesen É. Kiss 1992, 1995a, 1995b, 1998). É. Kiss (1995a: 6, 7) szerint a topik diskurzusszemantikai szerepe egy specifikus individuum előtérbe helyezése, amely individuumról a mondat állít valamit, amelyről a mondat szól, egy meghatározott strukturális viszony révén. Ez az összetevő (a „*notional subject*”) nem feltétlenül a grammatikai alany. Ugyanakkor É. Kiss (1998: 22) inkább „a hallgató által ismert vagy létezőnek feltételezett” jellemzőkkel határozza meg a topik (diskurzusbeli) szerepét

Maleczki Márta (szerk.) 2002: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 5, Szeged, SZTE, 237–248.

A mondat fókusza szűk értelemben „szigorú” azonosítást fejez ki. Ez a felfogás a strukturális helyzetekre és változtatásokra összpontosít, ezért lényeges az, hogy a topik funkcióját különböző mondatrészek is betölthetik. A tudománytörténeti előzmények után ezek a vizsgálatok igen lényeges jelenségeket tettek megragadhatóvá a magyar mondat-szerkezetben. Egyúttal megjegyzendő, hogy kivált az előtérbe helyezés, de az azonosítás is kognitív műveletek eredménye, vagyis a leírás itt is kilép szigorú formális keretéből (a diskurzusbeli szerep nem pusztán szintaktikai szempontja mellett).

Másrészről a funkcionális megközelítések (főképp Halliday 1985 és Givón 1983, 1984 munkáiban), ill. a kognitív nyelvészet (vö. Langacker 1987, 1991a, 1991b, 1999) éppen szemantikai alapokról próbálják magyarázni az itt fölmerülő kérdéseket. Emellett például a kognitív elmélet fő tételei nem a mondat szerkezetére irányulnak, és az idézett funkcionális munkák is hangsúlyozzák a diskurzusszemantikai és -szintaktikai összetevők alapvető voltát (ld. még Hasan–Fries 1997). Ugyanakkor a tipológiai különbségekkel is számoló leírások részben még kidolgozásra várnak, kivált a kognitív keretben.

Az eddigiek alapján a strukturális pozíció szerint értelmezett topik – komment megoszlás nem felel meg minden esetben a kognitív figura–alap megkülönböztetésnek, jóllehet mindegyik magyarázat empirikus adatokon nyugszik, és mindegyik a valamilyen módon értelmezett feltűnőségre, az előtér–háttér megkülönböztetésre épít. Két különböző jelenségről van szó, tehát a mondat két különböző „szintjéről”, vagy ugyanarról a jelenségről? Vagy másépp: két különböző elméleti keret látszólag hasonló, valójában különböző jelenségeket közelít meg látszólag hasonló, valójában különböző módszerrel?

A strukturális pozíció és a funkció együttes leírása régi keletű kérdése a topiknak. Givón (1983) már korábbi tipológiai kutatások alapján és a teljes akkori kötet anyagára támaszkodva is abból indul ki, hogy a topik kategóriája több mondatnyi vagy bekezdésnyi szövegben (információegységben) határozható meg. A mondatnál (*clause*) nagyobb egységek léte a tematikus (témabeli) kontinuitás, a cselekvési kontinuitás (elsődlegesen a temporális egymásra következés) és a topikkontinuitás jellemzőitől is függ. A mondatban vagy a bekezdésben több topik („résztvevő”) is lehet, amelyek különbözhetnek megjósolhatóságukban, kontinuitásukban és hozzáférhetőségükben. A tematikusan összefogott egységben (bekezdésben) általában egy topik mutat kiemelt, jelölt kontinuitást, az a résztvevő, amelyik a leginkább érintve van a cselekvések egymásra következésében. Ez az elsődleges topik, amely igen gyakran azonos a grammatikai alanyal. Vajon ez a funkcionális megközelítés összeegyeztethető-e a strukturális pozíció (a szórend) által adott jellemzőkkel, legalábbis a magyar nyelvben, vagy két külön jelenségről van szó? Hogyan merülnek föl ezek a kérdések a magyarral kapcsolatban? Természetesen számos további kérdés is fölteendő e megközelítés kapcsán (például a topik- és alanyváltás témájában, ezek azonban nem témái a jelen dolgozatnak). Az itteni kognitív alapozáshoz vegyük első példaként a következő mondatokat:

- (1) a. *A miniszter találkozott az íróval.*
- b. *Az íróval találkozott a miniszter.*

E két mondat topik-komment tagolása a strukturális pozícióra építő leírásban egyértelmű, a funkciót is figyelembe vevőben viszont kevésbé, hiszen mindkét szereplő határozott, „ismert”, azaz könnyen hozzáférhető. Amennyiben a két mondatot minimális szövegekké

egészítjük ki, amelyeknek mondataiban nincsen fókusz, a funkció leírása egyértelműsödhet, de ez egyúttal megkérdőjelezheti a topik ige előtti kizárólagos helyét (ahogy ezt a Givón-féle irányzaton kívül például Elekfi (1986) is megteszi, kissé más keretben):

- (2) a. *A miniszter találkozott az íróval. Kérdezett tőle valamit.*
 b. *Az íróval találkozott a miniszter. Kérdezett tőle valamit.*
- (3) a. *A miniszter találkozott az íróval. Az kérdezett tőle valamit.*
 b. *Az íróval találkozott a miniszter. Az kérdezett tőle valamit.*

A példák második mondatai anaforáinak antecedensei közül csak a (3b)-é bizonytalan kisé, a többi azonosítása egyértelmű. A Givón-féle megközelítésben a (2a–b)-ben az alanyfolytonosság valójában topikfolytonosság is, függetlenül attól, hogy (2b)-ben az alany a strukturális pozíció szerint nem tekintendő topiknak. Hasonló, ám aktuálisan fordított a helyzet (3a)-ban. Vagyis a kétmondatos szövegekben az elsődleges topik (szereplő) folytonossága részlegesen elválhat a mondateleji strukturális helyzettől (ezt modelláltam szövegtani keretben két változatban (vö. Tolcsvai Nagy 2001a, 2001b)).

A következőkben azt szükséges megvizsgálni, hogy a kognitív nyelvtan Langacker-féle változata ad-e olyan keretet, amelyben az itt vázolt dilemma legalább részben fololdható.

2. A Langacker-féle kognitív nyelvtan elemi mondatértelmezése

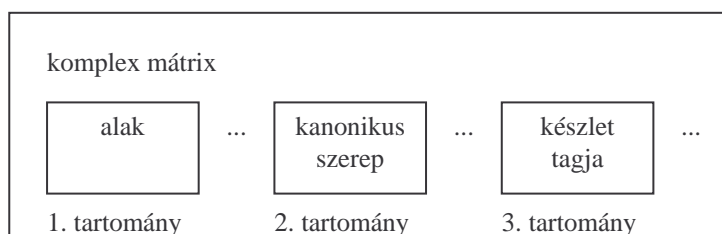
A topik–figura összefüggés megvilágítására röviden vázol ui. szükséges a holista funkcionális kognitív nyelvtan alapelveit. Az itt alkalmazandó Langacker-féle elmélet legfontosabb tételei a nyelvtan (ekképp részben a mondat) szempontjából igen tömören a következők (vö. főképp Langacker 1987): a nyelvtan nem autonóm, a morfológia, a lexikon és a szintaxis kontinuumot alkot, a nyelvtan a konceptuális tartalom szimbolizációja, mert az ide tartozó nyelvi egységek éppúgy szimbolikus szerkezetek, mint a morfológiába vagy a lexikonba tartozók. A nyelvi egységek feldolgozása két kognitív képesség által válik lehetővé, ezek: az absztrakció/sematizáció és a kategorizáció (a prototípuselv alapján). A szimbolikus nyelvi egység egy szemantikai és egy fonológiai szerkezet konstrukciója, amelynek automatizációja fokozat kérdése, konvencionális jellege a begyakorlottság mértékétől függ. A szemantikai egységek kognitív tartományok viszonyában írhatók le. A tartalom konstruálásának dimenziói a következő csoportokba sorolhatók: hatókör, perspektíva, feltűnőség (prominencia), háttér, specifikusság.

A magyar mondat szerkezet topikértelmezése szempontjából a főnév és az ige kognitív leírása lényeges. Mindkettőt prototipikus változatukban elegendő bemutatni a Langacker-féle keretben.

2.1. A főnév kognitív jelentéstana

A főnév jelentése olyan kognitív tartományok (bázistartományok) sorából áll össze mátrixszá, amelyek az adott entitás valamely „a konceptuális potenciálnak kognitív szempontból tovább nem redukálható reprezentációs terei[t]” (Langacker 1991b: 4) tartalmazzák a figura-alap viszonyban (e viszony szakirodalmi megalapozására ld. Chafe 1976; Talmy 1978; Langacker 1987). A figura–alap viszony lényege abból ered, hogy a nyelvi kifejezések az entítások megnevezésekor a figyelmet mindig valamilyen specifikus fókuszba irányítják, vagyis a kifejezés egy meghatározott profilt helyez el a konceptuális alap hatókörén belül. „Egy kifejezés profilja az entitás, amit jelöl vagy amire vonatkozik, és

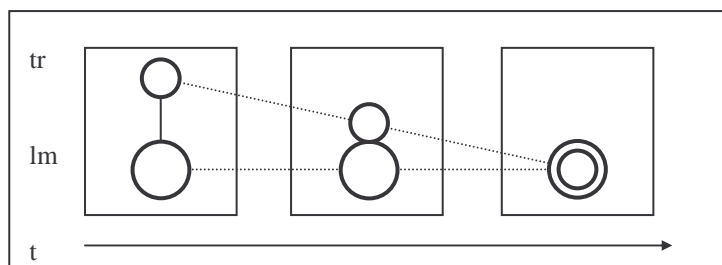
mint ilyen az aktivált teljes fogalmon belül a figyelem fókusza” (Langacker 1999: 45). Például a *nagynéni* főnév alapja magában foglal egy részleges rokonsági hálózatot, a referenciaegyén szülőjét, e szülő nőtestvérét. Ekképp a *kés* főnév jelentésében a méret tartományában a figura a prototipikus méret (a háromdimenziós tér alapján vagy a prototipikus hosszúság a kétdimenziós tér alapján), az anyag tartományában a fém (acél) a figura más szóba jöhető anyagok alapján, a készlet tartományában a figura a kés a villa és kanál alapján, a funkció tartományában a figura a kanonikus funkció (a vágás) más funkciók alapján stb. A prototipikus főnév dolgot szimbolizál, tehát fizikai tárgyat profilál. A nominális abban különbözik a főnévtől, hogy egy specifikus példányra vonatkozik valamely diskurzusban (vagyis teljes főnevek, főnévi csoportok, névelővel, kvantorral lehorgonyozva).

1. ábra. A *kés* jelentésmátrixának részlete (Langacker 1991: 5)

2.2. Az ige kognitív jelentéstana

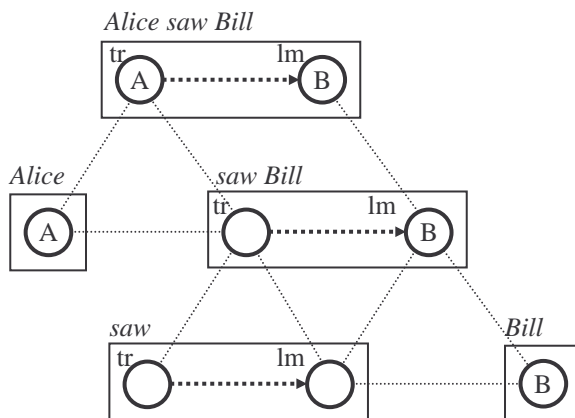
Az ige jelentése relációs szerkezetű, egy elsődleges figura (a trajector; tr) és egy másodlagos figura (a landmark; lm) viszonyának temporális feldolgozása, azaz olyan szekvenciális feldolgozás, amely konfigurációk folyamatos, egymásra következő transzformációja, egymásba váltása, másként megfogalmazva állapotok folyamatos sorozata a folyamat különböző fázisait reprezentálva. Az ige prototipikus jelentése egy aszimmetrikus energiaátviteli interakció (a Talmy-féle *force dynamics* elvének megfelelően), egy esemény, amelyben egy ágens valamit csinál egy pácienssel. Az ige egy folyamatot profilál, amelyhez a relációk létrehozásának és a szekvencialitás feldolgozásának kognitív képessége szükséges.

2. ábra. A *belép* ige sematikus jelentésábrája (Langacker 1987: 245)

2.3. A kompozitumszerkezet és a mondat

Az eddig említett szemantikai alapelveknek megfelelően jönnek létre nagyobb szerkezetek (kompozitumok), így a mondatok is (tagmondatok, mondategységek Deme kifejezésével, azaz *clause*-ok).

3. ábra. Az *Alice saw Bill*. mondat elemi jelentésszerkezete (Langacker 1999: 149)

Az alany az elsődleges figura, vagyis a trajector a profilált viszonyban a mondaton belül, a tárgy a másodlagos figura, vagyis a landmark. Az alany ágens, a profilált fizikai cselekvéslánc feje, aktív résztvevője egy aszimmetrikus interakciónak. A mondat valójában hasonlóan elsődleges és másodlagos figurák egymáshoz való viszonya, hiszen a mondatbeli ige az ezek mint trajector és landmark közötti viszonyt profilálja. Az alany mint nominális profilja megegyezik a mondat trajectorával, vagyis a mondat elsődleges figurájával. A látszat ellenére sem tűnik el valamelyik egység, tehát például az ige nem oldódik fel a két nominális pusztá viszonyában.

A kognitív nyelvtanban az összetettebb szerkezetek kisebbekre bonthatók, méghozzá lényegében szemantikai alapon. Vagyis például az ige, a főnév jelentésszerkezetként értelmeződik. Ezek a jelentésszerkezetek mint komponensszerkezetek egyúttal magasabb rendű kompozitumszerkezetek részei, és a két vagy több komponensszerkezet és a kompozitumszerkezet együttesen adja szemantikusan, dekontextualizáció révén a grammatikai szerkezetet. Langacker (1987: 277–326) valenciaviszonyokkal írja le a grammatikai szerkezeteket, méghozzá a következő viszonyösszetevők alapján.

- megfelelések: a komponensszerkezetek mint jelentésszerkezetek profilált, kiemelkedő alszerkezetek között átfedések vannak; többszörös megfelelések is lehetnek többszörös szerkezetek között;
- profilmeghatározottság: egy komponensszerkezet profilja lesz a kompozitumszerkezet profilja (ez elősegíti az elemizhetőséget, a felismerhetőséget);
- konceptuális (és fonológiai) autonómia vagy függőség: az autonóm komponensszerkezet kidolgozza egy függő komponensszerkezet egy kiemelkedő alszerkezetét a kidolgozási oldal tartományában;

- konstituencia: a sorrend, amelyben a komponensszerkezetek egymásra következően kombinálódnak és előre haladva kidolgozottabb kompozitumszerkezeteket hoznak létre.

Mint idéztem, Givón (1983) és (1984: 138) szerint az alany az elsődleges mondattopik, a tárgy a másodlagos mondattopik. Ezt a megállapítást rögzíti Langacker (1999: 29) is, a vázolt kognitív nyelvtanban. Mivel a funkcionális szempontok állandóan érvényesülnek a megközelítésben, mind a főnevek, mind az igék episztemikusan lehorgonyzott összetevők, azaz nominálisok és temporális relációk. Az episztemikus lehorgonyzásban egy (igen elvontan értelmezett) entitás elhelyezkedése specifikálódik egy jelenetben a beszélő és a hallgató ismereteihez képest (vö. Langacker 1987, 1991a). Igék esetében az episztemikus lehorgonyzást a mód és az igeidő, főnevek esetében a határozott/határozatlan specifikáció végzi el.

A gondolatmenetet úgy folytathatjuk, hogy a résztvevők feltűnésének kognitívan természetes/hierarchikus rendje is megadható: elsődleges figura (alany), másodlagos figura (tárgy), alap (eseményhelyzet). Irány: az energiaforrástól a cél felé. Ennek az egyszerű prototipikus szemantikai szerkezetnek a sémája (4), amelyben V a viewer, azaz az esemény szemlélője:

- (4) *A férfi kinyitotta az ablakot.*
[V → [... AG ⇒ PAT ...]]

Ez a modell hasonlóan alkalmazható más szerkezetekre, amelyekben a másodlagos figura nem tárgy és PAT, ill. amelyekben több figura is kapcsolatba kerül az elsődleges figurával (Langacker 1999: 27–34).

Az eddig vázolt modellt nem feltétlenül az ismert–új megkülönböztetés vezérli (e megkülönböztetés egyébként is kérdéses, hiszen a szövegben akár mindkét figura is aktiválódhatott már korábban, ahogy ez határozott főnevek, azaz nominálisok esetében rendszeresen történik). Ez tapasztalható fentebb (2) és (3) példákban, ill. például (5a) és (5b) példában mindkét nominális mindegyik változatban „ismert”, azaz a szövegben bevezetett, aktivált elem:

- (5) *A piros Skoda a ködben a vasúti átjáró felé közeledett. A vonat nemrég indult el az állomásról. [...]*
a. *A vonat szétroncsolta a Skodát.*
b. *A Skodát szétroncsolta a vonat.*

Az (5a) és (5b) változat megértését nem pusztán az vezérli, hogy mit miről állítunk, hanem a szemantikai szerkezet.

2.4. A nézőpontoszerkezet

Az (5) példa (5a) és (5b) változatában nem az elsődleges és másodlagos figurák jellege változik, hanem például a sorrendből eredő nézőpontoszerkezetbeli különbség a semleges kiindulópontok helyzete miatt. Ez a jellemző az eddig tárgyaltak alapján összefüggésben állhat a sorrend (szórend) és a kognitív ösvény tulajdonságaival. A nézőpontoszerkezetet röviden a következőképpen lehet kognitív keretben összefoglalni. A nézőpont nem egyszerűen valamely beszélői középpont, nem egy statikusan kijelölt egyszerű pont, hanem két összetevőből áll, ezek: 1) kiindulópont (*vantage point*), ahonnan valami reprezentálódik, 2)

a dolgok specifikus reprezentációja, amely a kiindulópontból való szemlélet eredménye (a kategória alapozását kognitív szemantikai keretben ld. Langacker 1987). A szövegvilág összetevői ennek megfelelően számos nyelvi formában reprezentálódnak a kiindulópont-hoz képest: ezt jelölik a határozószók és igekötők (*fel-le*), egyes igepárok (*jön-megy*, *ad-vesz*), a deiktikus viszonyok (*te-én*) stb. A viszony alapja térbeli, amely gyakran metaforikussá válik. A kiindulópontnak több fajtáját lehet megkülönböztetni (vö. Sanders–Spooren 1997: 87kk), amelyek egyszerre érvényesül(het)nek egy szövegrészben, különböző kombinációkban különböző nézőpontokat létrehozva. A legfontosabbak:

- A kiindulópont azonos a semleges kiindulóponttal, egy „Én” különböző megvalósulási lehetőségei közül valamelyik, a deiktikus központ ebben az értelemben semleges, nincs köze a szöveg aktuális külső tér-idő-rendszeréhez. Egy szövegben vagy szövegrészletben (akár mondatban) több semleges kiindulópont is lehetséges, például egy 2. és egy 3. személyű. Vagyis végső soron minden olyan entitás, amely résztvevő, szereplő lehet a mondatban, a szövegben.
- A kiindulópont a referenciális központ. Ez az éppen beszélő kiindulópontja, kifejtő jelölője az első vagy második személy és a jelen idő, továbbá lehet kifejtetlen, amikor az aktuális beszélő jelölői nem kapnak nyelvi formát a szövegben. Az éppen beszélő tudatos entitás, aki önmagára tud utalni az E/1 formával.
- A kiindulópont a „tudatosság szubjektuma”: „az az alany, akár a beszélő, akár a szöveg szereplője, aki felelős az információért [...] Ha ez nem a beszélőben van elhelyezve, az E/2 vagy E/3 cselekvőn nyelvileg jelölve van az aktív tudatosság, például a kogníció, az észlelés, az akarat. Gyakran, de nem mindig található az aktuális beszélőben” (Sanders–Spooren 1997: 87).

Vagyis az (5a) és (5b) közötti különbség részben az eltérő mondateleji semleges kiindulópontból ered.

3. A topik egy kognitív értelmezése

3.1. A topik a kognitív nyelvtanban

Az eddigi topikmagyarázatok és a kognitív nyelvten vázolása után meg kell kísérelni a topik kognitív leírását. Langacker több említett művében kétféle javaslatot tesz a topik értelmezésére:

1) A mondattopik a szöveg egy hosszabb részén keresztül vonatkozik egy entításra, és akkor ez referenciapontként működik, de ez a topikstátus föltehetőleg nem érvényesül az alany és a tárgy minden megvalósulásában. A referenciapontnak két, egymástól kissé eltérő meghatározása él a kognitív nyelvészeti szakirodalomban. Langacker eredetileg úgy definiálta, mint olyan kognitív képességet, amely egy entitás konceptualizációja által (hozzáférhetővé tétele által) mentális kapcsolatot létesít egy másikkal, vagyis a referenciapont segítségével jut el a konceptualizáló a célhoz a referenciapont által hozzáférhetővé tett tartományon belül (Langacker példája az angol birtokos). Míg Langacker a kognitív ösvényt hangsúlyozza a referenciapont kapcsán, van Hoek (1995) a referenciapontot és a célt, valamint a közöttük levő ösvényt magába foglaló tartományt emeli ki. Mindenesetre a konceptuális referenciapontok van Hoek (1995) és Langacker (1996) alapján lokális helyi topikok, olyan elemek, amelyeket a konceptualizáló más elemek kontextualizálására használ, vagyis a beszélő mentális kapcsolatot létesít egy entitással a más elemek által biztosított háttér előtt.

2) A mondattopik csak egy (tag)mondaton belül érvényes, ekkor az alany mint a profilált viszony elsődleges figurája elsődleges mondattopik, lokális hatókörrel.

Ugyanakkor Langacker hangsúlyozza, hogy az összpontosítás (fókuszálás) dinamikus jelenség, és irányulhat a háttérre is. Nemcsak a résztvevők kerülhetnek fokális helyzetbe, hanem az eseményhelyzet (setting) is. A fokális feltűnőség figura-alap függő, és rugalmasságot mutat.

Az eddigiekről a következőket lehet összefoglalásul megállapítani:

- 1) ebben az elméletben a figura-alap megkülönböztetésre mint a nyelvtant is szervező szemantikai kogníciókra épül a mondatbeli és diskurzusbeli entitások feltűnőségi sorrendje, amelyben az alany és a tárgy (az angolban a *direct object*) kapja a legfeltűnőbb helyeket, függetlenül szerkezeti helyzetüktől;
- 2) az előtérbe helyezés, a figura státus a fókuszálás dinamikus műveletei révén történik meg, és ez figyelmen kívül hagyhatja az 1) pontban jelzetteket egyes elméleti megfontolásokban;
- 3) az előtérbe helyezés (a feltűnőség, a figura státus, a fókuszálás) mintha kissé parttalanná válna, mert minden nyelvi egységre kiterjedhet.

3.2. A kiterjedő aktiváció és a topik

A topik magyarázatában a továbbblépéshez az előtérbe helyezés műveletét kell pontosabban meghatározni. Érdemes tehát Deane (1992: 34–37)-nek a figyelem fogalmát illető megkülönböztetéseit bevonni a leírásba, egy olyan kifejtést, amely egy keretben dolgozza fel a kognitív pszichológiai belátásokat és a kognitív nyelvtan, ill. a szintaxis empirikus adatait. A figyelemmel kapcsolatos fontos fogalmak a következők: aktiváció, feltűnőség, kiterjedő aktiváció, fókusz és begyakorlottság. Az aktiváció a fogalomra irányuló figyelem skaláris mértéke, az inaktív (hozzá nem férhető) tartománnyal az egyik oldalon, az erősen aktív vagy kiemelkedő (azonnal hozzáférhető) tartománnyal a másik oldalon. Az aktiválásnak két módja van: a kiterjedő aktiváció és a fókuszálás. A kiterjedő (*spreading*) aktiváció műveletében egy fogalom egy másik asszociált fogalom felidézését megkönnyíti. E művelet alapelve, hogy a hosszú távú emlékezet fogalmak hálózata, amelyben a fogalmak specifikus és stabil helyzetben vannak más fogalmak viszonyában, valamint hogy egy fogalom aktivációs szintje a szomszédos fogalmak részleges aktivációja is. A kiterjedő aktiváció lehet konvergens (több aktív fogalom egy közössel kapcsolatban áll, azt teszi erősen aktívvá), és lehet divergens (egy aktív fogalom kerül kapcsolatba több inaktív fogalommal, amelyeket részlegesen aktívvá tesz). A kognitív fókusz ezzel szemben szelekciós irányító eljárás, amely az újjal, a különbözővel, a szokatlannal kapcsolatos, korlátozott kapacitással a munkaemlékezetben. Az aktiváció, a hozzáférhetőség szoros összefüggésben áll az elsáncoltság/begyakorlottság jelenségével, amely a fogalom ismertségét jelöli. Deane (1992: 36) a kétféle aktivációt közvetlen összefüggésbe hozza a topik–komment megkülönböztetéssel: eszerint a topik konceptuálisan központi, viszonylagosan begyakorlott, a szövegben ismételt előfordul különböző rá vonatkozó információkkal együtt. A nyelvi fókusz ezzel szemben a kognitív fókusz: olyan elem, amely ki lett emelve a speciális figyelem számára, gyakran új volta miatt. A fókusz tehát olyan igen fontos ismeret közöl, amely a kiterjedő aktiváció során nem válna feltűnővé, nem kerülne előtérbe, és ez talán a leglényegesebb jellemzője a fókusznak. Deane-nek ez a modellje éppen kiegészíti a Langacker-félet, és talán megközelíthetővé teszi a jelzett magyar nyelvi témakört kognitív keretben.

3.3. A topik egy kognitív magyarázata a magyarban

Az önmagában is sok további kérdést fölvető megállapítások még bonyolultabbak lesznek a magyar nyelv jellemzőinek bevonásával, mert a nyelvtipológiai eltérések nyilvánvalóak. Két területen lehet párhuzamosan tovább haladni. Elsőként Pléh Csaba pszicholingvisztikai kutatásainak egy fontos eredményét szükséges idézni. Pléh (1998: 101kk) adatai szerint az „SVO kitüntetett szerepe határozott tárgy esetén” határozottan bizonyítható a magyar mondatmegértésben. Ez az adatsor az imént bemutatott kognitív elméleti megközelítéssel egyértelmű párhuzamokat mutat, méghozzá viszonylag jól értelmezhető kognitív pszichológiai és nyelvészeti keretben. Pléh Csaba adatai ugyanis éppúgy a feldolgozás műveleteire vonatkoznak, mint a nyelvelméleti keret modellje, amennyiben a határozott tárgyat tartalmazó prototipikus mondatokkal kapcsolatos elvárások valamely elemet elsődleges figurának tartanak a többihez képest, ebből indul ki a mondat vagy ehhez viszonyulnak a többi elemek, és ez az elem az alany (prototipikusan élő ágensként). Ez az adat megerősíti a kiinduló elmélet relevanciáját.

Ugyanakkor a Langacker- és a Deane-féle elmélet nem ad semmiféle specifikációt a magyar nyelvben is tapasztalható „diskurzus konfigurációs” jelenségekre (ld. a (2a) és (2b), ill. a (3) és (4) közötti különbségeket), vagyis nem ad értelmezési keretet a sorrendi változatok szemantikájára. Az elsődleges és másodlagos figura, a fókusz, az aktivációs típusok és a nézőpontoszerkezet szempontjait figyelembe véve a következő modellváltozatok állíthatók fel a kérdés kezelésére:

- 1) az elsődleges figura áttevődik a másodlagosra, például amikor tárgy van a strukturális pozíció szerint értelmezett topik helyén és nem alany (ez ellentmond a kognitív elmélet alapelveinek);
 - 2) párhuzamosan kettős rendszer érvényesül, egy szemantikai (a szemantikai alapú elsődleges/másodlagos figurák megkülönböztetésével) és egy aktuális pozicionális (ez túlbonyolítja a kognitív műveletek rendszerét);
 - 3) a kognitív ösvény (*path*) műveletével lehet jellemezni a változatokat; bár a mondatfeldolgozás nem egyszerűen lineáris, a forrás–ösvény–cél képi séma bizonyos változata itt érvényesül: egyszer az alany felől halad a feldolgozás a tárgy felé, másszor fordítva;
 - 4) a nézőpontoszerkezetben többféle eltérő kiindulópont érvényesül.
- A lehetséges változatok közül a 3) és a 4) együttes, összedolgozó és párhuzamos művelete adja a legvalószínűbb leírást (ezt a lehetőséget fölveti Langacker 1999: 147–151, de inkább csak megemlíti). A kérdés az, hogy vajon van-e jelentősége a sorrendnek és ezzel összefüggésben vagy ettől függetlenül a kognitív ösvénynek az aktuális és a nem aktuális megközelítés közötti különbségben.

Vegyük először a következő mondatpárt lapos prozódiaival (azaz egyikben sincs kontrasztív topik vagy fókusz):

- (6) *A szerelő megjavította a kocsit.*
- (7) *A kocsit megjavította a szerelő.*

A Langacker-féle modell szerint az elsődleges figura, az ige trajectora, az energiaforrás, a profilált cselekvés feje a *szereelő* alany, méghozzá mindkét mondatban. A másodlagos figura, az ige landmarkja pedig a *kocsit* tárgy, szintén mindkét mondatban. Mindkettő teljes, határozott főnév, hozzáférhetősége a hosszútávú memóriában meg van alapozva, a

mondatban le van horgonyozva (Deane szerint a kiterjedő aktiváció érvényes rá, ezért könnyen hozzáférhető, erősen aktivált, van Hoek szerint azonban a teljes főnév mindig kevésbé hozzáférhető a névmással szemben, ez azonban nem feltétlenül igazolható). Akár referenciapontként, akár kiterjedő aktivációként (annak konvergens változataként) értelmezzük, az előtér-háttér rendszerben az alany kerül középponti helyzetbe, ez a profil-meghatározó entitása a mondatnak, ill. a szövegnek, de a hozzá vezető ösvény lineárisan tekintve nem azonos. A feldolgozás kognitív ösvénye azonban sokkal inkább összetett (ha tetszik, párhuzamos): kiterjedő konvergens aktivációként az alany aktivációja nő a mondatban, míg ez az alany ezzel párhuzamosan a többi elem referenciapontjaként működik, még-hozzá inkább a van Hoek-féle meghatározás szerint azt a kognitív tartományt kialakítva, amely a többinek az értelmezési tartományát adja.

Ugyanakkor (6) és (7) nézőpontoszerkezete különböző, mert a semleges kiindulópontok eltérő sorrendben jelentkeznek, pontosabban a mondat eleji figura (legyen az bármilyen) semleges kiindulópontja határozza meg a nézőpontoszerkezetet.

Hozzáteendő az eddigiekhez, hogy a (6) és (7) példákhoz közelálló, a strukturális pozíció szerinti értelmezésben a „topik nélküli” mondatok is hasonlóan jellemezhetőek:

(8) *Megjavította a szerelő a kocsit.*

(9) *Megjavította a kocsit a szerelő.*

Nézzük most a szakirodalom által fókusznak nevezett jelenséget.

(10) *A 'csapot javította meg a szerelő.*

(11) *A 'szerelő javította meg a csapat.*

A fókusz kimerítő azonosítást végez É. Kiss értelmezésében. A mondathangsúly nélküli változatban az itt kiemelt egységek egyszerűen részt vennének a mondat szemantikai szerkezetének kialakításában, a fent jelzett módon. A mondathangsúlyos változatban ellenben külön figyelem irányul rájuk, még-hozzá lokális, a kiterjedő aktivációtól független kognitív fókuszálás által, amely a Deane (1992) által jelzett módon szelekciós eljárás: a fókuszált elemet a feldolgozás egy szakaszában kiemeli a kognitív ösvényből, az elsődleges és másodlagos figurák rendszeréből és egyedül a figyelem középpontjába állítja. A kognitív elemzés eredménye itt megegyezik a strukturáliséval. Mindamellet megjegyzendő, hogy a kizárólagos azonosítás szemantikailag együtt jár a szembenállás bizonyos mértékű érvényesülésével. A szembenállás a (12) példában az ige egy kifejtetlen másik landmarkjában (= tárgy, PAT), a (13) példában az ige egy kifejtetlen másik trajektorában (= alany, AG) mutatkozik meg.

(12) *A 'csapot javította meg a szerelő [és nem lm [tárgy, PAT]].*

(13) *A 'szerelő javította meg a csapat [és nem tr [alany, AG]].*

Lássuk most azt az esetet, amelyet a szakirodalom kontrasztív topiknak nevez:

(14) *A csapat 'megjavította a szerelő.*

É. Kiss (1998) szerint a topicalizált összetevőt más hasonló elemekkel állítjuk szembe. A kognitív magyarázat az eddigieknek megfelelően: a „más hasonló elem” nincsen megnevezve, nincsen bennfoglalva, a hosszú távú memóriából a kiterjedő aktivációval nem

hívható elő. A kontrasztívtopik-dallam valójában nem egyedül a topikra vonatkozik, vele együtt az igére is, azt fókuszálja kognitív értelemben. A kontrasztív topik ennek megfelelően gyenge fókusz. Ugyanahhoz az igéhez másik landmarkot (= tárgy, PAT) rendel, amely nincsen kifejtve, vagy az igéhez másik igét rendel másik landmarkkal. Mindkét esetben koordinatív szemantikai viszony van a kifejtett és a kifejtetlen egység között.

(15) *A csapat 'megjavította a szerelő [de lm [tárgy, PAT] nem].*

4. Összefoglalás

Összegzésül a következők állapíthatók meg. A kognitív elemzés azt bizonyítja, hogy nem a strukturális pozíció adja a topik, kontrasztív topik és fókusz státust, hanem a feldolgozás módja. A mondattopik az elsődleges figura egy összetett kognitív tartományban, melyet akár egy, akár több mondat reprezentál, amely tartományban több további figura is lehetséges, ezek azonban másodlagosak az elsődlegeshez képest a figyelem szempontjából, vagyis a feldolgozás az elsődleges figura konceptuális hatókörébe sorolja a többi figurát. Ez a mondattopik-értelmezés lefedi a szövegtopik-értelmezést is. A fókusz szelekciós eljárás eredménye, amely a fókuszált elemet a feldolgozás egy szakaszában kiemeli a kognitív ösvényből, az elsődleges és másodlagos figurák rendszeréből és egyedül a figyelem középpontjába állítja.

Az a fő kérdés, hogy ha egyszer konceptuálisan egy elem elsődleges figuraként funkcionál (és így előtérben áll), hogyan kerülhet mellé egy másik elem, amely például előtte topik vagy előtte/utána fókusz (az É. Kiss-féle értelemben). Valójában hasonló kérdést vet föl az É. Kiss-féle modell is.

A prototipikus mondatban mint szimbolikus nyelvi egységben a jelenlegi elméleti megfontolások szerint a legkiemelkedőbb, azaz figuraként szolgáló elem az ágens és alany funkciójú nominális, amelynek a magyar mondatban változhat a strukturális helye és kifejtettségi foka (lehet teljes főnév, névmás és zéró). Ez (és természetesen a más típusú) figuraként szolgáló elem referenciapontként funkcionál, vagyis meghatározza azt a konceptuális tartományt, amely a mondatban körülveszi, de nem azzal a fő funkcióval, hogy valami más hozzáférhető legyen általa. Ez a felfogás tehát a szemantikai alapon előtérbe helyezett nominálshoz viszonyít más mondatösszetevőket, függetlenül azok strukturális helyzetétől. A szerkezeti és műveleti reprezentáció eltérő jellege és hatóköre teszi lehetővé a fent jelzett jelenségeket. Eszerint a prototipikus mondatban (tehát abban, amelyik ágens és alanyi funkciójú nominálist tartalmaz) az elsődleges figura jellege a könnyű hozzáférhetőségen alapul (ez a tulajdonsága a fogalmi elsáncoltságból, begyakorlottságból, valamint adott esetben a szövegelőzményből és a kontextusból ered), ezért annak hatóköre nem korlátozódik feltétlenül egy mondatra. Az elsődleges figurának tehát szemantikai konstrukcionális (szerkezeti) szerepe van a helyi feldolgozás művelete mellett. Más elemek viszonylagos mértékű előtérbe vagy háttérbe állítása az elsődleges figura azonossága mellett (ez a Givón-féle topikfolytonosság) általában lokális hatókörű. Mivel ezek az elemek általában kevésbé hozzáférhetőek, mint az elsődleges figuraként szolgáló elem, lokálisan előtérbe kerülnek. Ennek az előtérbe kerülésnek a mértéke az elsődleges figurához való konceptuális és így szemantikai viszonyuk közelségétől függ. Ugyanakkor a műveleti jellegű kognitív ösvény az egyes figurák feldolgozási sorrendjét meghatározza, ezáltal egyes másodlagos figurákat is lokálisan előtérbe állíthat a kiterjedő aktiváció keretében a többi másodlagos figurához képest, miközben az elsődleges figura a nyelvi kifejtettség teljes hiánya miatt látszólagosan háttérbe szorulhat.

Hivatkozások

- Chafe, Wallace 1976: Givenness, contrastiveness, definiteness, subjects, topics and points of view, in Charles N. Li szerk.: *Subject and Topic*, London, Academic Press, 25–55.
- Elekfi László 1986: *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése (Különös tekintettel az aktuális mondattagolásra)*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Givón, Talmy 1983: Topic continuity in discourse: An introduction, in Talmy Givón szerk.: *Topic Continuity in Discourse: A Quantitative Cross-language Study*, Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins, 5–41.
- Givón, Talmy 1984: *Syntax: A Functional-Typological Introduction*, Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins.
- Hasan, Ruquaya – Peter H. Fries 1997: Reflections on subject and theme: An introduction, in Ruquaya Hasan – Peter H. Fries szerk.: *On Subject and Theme: A Discourse Functional Perspective*, Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins.
- van Hoek, Karen 1995: Conceptual reference points: A cognitive grammar account of pronominal anaphora constraints, *Language* 71, 310–40.
- É. Kiss Katalin 1992: Az egyszerű mondat szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan I: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 79–177.
- É. Kiss, Katalin 1995a: Introduction, in Katalin É. Kiss szerk.: *Discourse Configurational Languages*, Oxford, Oxford University Press.
- É. Kiss, Katalin 1995b: NP movement, operator movement, and scrambling in Hungarian, in Katalin É. Kiss szerk.: *Discourse Configurational Languages*, Oxford, Oxford University Press, 207–243.
- É. Kiss Katalin 1998: Mondattan, in É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris, 17–184.
- Langacker, Ronald W. 1987: *Foundations of Cognitive Grammar I*, Stanford, Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1991: *Foundations of Cognitive Grammar II: Descriptive Application*, Stanford, Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1999: *Grammar and Conceptualization*, Berlin, New York, Mouton de Gruyter,
- Rickheit, Gert – Christopher Habel (szerk.) 1995: *Focus and Coherence in Discourse Processing*, Berlin, New York, Walter de Gruyter.
- Sanders, José – Wilbert Spooren 1997: Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive linguistic point of view, in Wolf-Andreas Liebert – Gisela Redeker – Linda Waugh szerk.: *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics*, Amsterdam, Benjamins, 85–112.
- Talmy, Leonard 1978: Figure and ground in complex sentences, in Joseph A. Greenberg szerk.: *Universals of Human Languages*, California, Stanford University Press, 625–649.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001a: *A magyar nyelv szövegtana*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001b: Szerkezeti és műveleti előtérbe állítás a mondatban és szövegben, in Kabán Annamária szerk.: *Funkcionális mondatperspektíva és szövegszerkesztési stratégia*, Miskolc, Miskoci Egyetemi Kiadó, 17–22.

*A TERMÉSZETES NYELVEKRE JELLEMZŐ SZABÁLYOK, ELVEK,
MODELLEK TULAJDONSÁGAI – KOMPLEX MEGKÖZELÍTÉS
C. OTKA-PROJEKTUM ZÁRÓTANULMÁNYAI*

BEVEZETÉS

*A természetes nyelvekre jellemző szabályok, elvek, modellek tulajdonságai
– komplex megközelítés* című, T 029590 számú OTKA-kutatás
zárótanulmányaihoz

MALECZKI MÁRTA

SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék
maleczki@hung.u-szeged.hu

1. A kutatás céljának és eredményeinek rövid összefoglalása

A projektum célja az volt, hogy különböző elméleti keretekben dolgozó és különböző nyelvi szintekhez tartozó problémákat vizsgáló kutatókat fogjon össze annak érdekében, hogy az egyes kutatási témák vizsgálata során tetten érhető legyen valami olyan tendencia, amely mindegyik munkában valahogyan megnyilvánul. Egy ilyen közös sajátosság ugyanis úgy értelmezhető, hogy feltehetően az egyes nyelvi szintekhez, illetve elméletekhez nem kötődő, független elvként működik a természetes nyelvek tanulmányozásakor. Ha pedig van ilyen elv, akkor az tudatosítandó mindenféle nyelvészeti kutatásban, mivel nyilvánvalóan a természetes nyelvek valamilyen definitív tulajdonságával áll kapcsolatban. A tendencia, ami a legmarkánsabban rajzolódott ki mindegyik kutató munkájában, az, hogy bármelyik nyelvi szinthez kötődő jelenséget is vizsgálunk bármilyen eszközzel, szükségyszerűen figyelembe veszünk más nyelvi szintekhez tartozó jelenségeket is. Ez a közös vonás, amit akarva-akaratlanul egyértelműen igazol minden kutató munkája, erősen megkérdőjelezi a természetes nyelveket leíró grammatikák szigorúan moduláris felépítésének helyességét.

A nyelvi szintek interakciója – felsorolásszerűen – a következőképpen valósult meg az egyes kutatók munkájában (akiknek a három éves kutatási projektum számára készített igen színvonalas tanulmányaiért ezúton is szeretnék köszönetet mondani).

Zsigri Gyula a fonológiai szinthez tartozó problémákat előbb a morfológiai, majd a fonetikai szinthez kapcsolódóan vizsgálta. A szintaxis területén dolgozó három kutató közül Bánréti Zoltán a mellérendelő szerkezetek és az ellipsis vizsgálata során lexikális és szemantikai információkra is támaszkodik, Kenesei István pedig a fókuszjelenségek vizsgálatakor a szintaxis feladatát egyértelműen a fonológiai és szemantikai szint közötti közvetítésben határozza meg. Szécsényi Tibor eleve olyan modellt használ kutatásaiban, amelyben mindenféle információ egységes módon kezelhető (HPSG), s ezt a formalizmus alkalmassá tette arra, hogy különböző szintaktikai keretekben megfogalmazott általánosítások összevethetők legyenek a segítségével. Maleczki Márta alapvetően szemantikai indítatású kutatásaiban nélkülözhetetlenek bizonyul szintaktikai és pragmatikai információk figyelembevételére, Gyuris Beáta formális szemantikai apparátusát pragmatikai természetű implikatúrákkal kiegészítve magyarázza a kontrasztív topik sajátosságait, Bibok Károly és Németh T. Enikő eredetileg külön induló lexikális szemantikai illetve pragmatikai kutatásai közös zárótanulmányba konvergáltak. Pelyvás Péter eleve holista szemléletű kognitív

Maleczki Márta (szerk.) 2002: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 5, Szeged, SZTE, 251–256.

modellbeli kutatási eredményei egyértelműen bizonyítják ennek a szemléletnek az életképességét, Lerch Ágnes tisztán pragmatikai kutatásai pedig modellek és elvek interakcióját példázzák részletes korpuszvizsgálatokkal.

2. A különböző nyelvi szintekkel kapcsolatos kutatások részletesebb ismertetése

2.1. Fonológiai kutatások

Zsigri Gyula tanulmánya a projektum keretében (is) végzett korábbi kutatásai, a mássalhangzó-szabályok vizsgálata (*Igazodás, hasonulás, összeolvadás*) során felvetődött, elméleti szempontból is érdekes kérdést feszeget a zárókötet számára készített tanulmányában. Problémafelvetése a *fonológiai* és a *fonetikai* szint kapcsolatát érinti: vajon a fonológia a hangtani tulajdonságok közül csak olyanokra hivatkozhat, amelyeknek szerepe van a mögöttes szegmentumok egymástól való elkülönítésében (fonológiai szint), vagy olyanokra is, amelyeknek nincs a fonológiai rendszer szempontjából jelentőségük? Elméleti szempontból szerinte elvben megengedhető lehet az utóbbi megoldás is, ha a fonológiai rendszer szempontjából redundáns megkülönböztetések szerepeltetése által a szabályok gazdaságosabban fogalmazhatók meg. Zsigri Gyula behatóan megvizsgál néhány olyan hangtani oppozíciót, amelyek a magyarban nem szolgálnak (feltétlenül) fonológiai rendszeralkotó különbségek alapjául: a bilabiális-labiodentális, palatális-posztalveoláris, zengőhang-zörejhang oppozíciókat. A megvizsgált esetek többsége alapján az a konklúziója, hogy – ámbár maradhatnak problematikus esetek, mint pl. a /v/-nek a zöngésségi hasonulásban való viselkedése – lehetséges, hogy a fonológia csak a megkülönböztető szerepű hangkülönbségekkel foglalkozzon. Ennek alapján Zsigri szerint nem tekinthető a magyarban fonológiai (csak fonetikai) szabálynak pl. az /m/ labiodentális igazodása, vagy a /j/ zörejesedése és zöngétlenedése.

2.2. Szintaktikai kutatások

Bánréti Zoltán zárótanulmánya a mellérendelő tagmondatokban előforduló ellipszisek szintaktikai szabályainak és a lexikai szelekció mechanizmusának kölcsönhatásaival foglalkozik: olyan javaslat mellett érvel, amely szerint az ellipszist a lexikai szelekció mechanizmusa teszi lehetővé. Munkájának alapfeltevése – a projektum keretében korábban készült tanulmányával összhangban – az, hogy az ellipszis helyén is jelen vannak a lexikai és nyelvtani jegyek, tehát nem történik szintaktikai rekonstrukció vagy másolás (így, Bródyt követve, a mozgatókat kiküszöbölhetőnek tartja). Bánréti javaslata szerint az ellipszist tartalmazó mondatokban ugyanazon lexikai egységet többször is kiválasztjuk a lexikonból egy adott mondat szerkezet létrehozására, de ezek közül csak az egyik egység rendelkezik hangalakkal is. Az így értelmezett ellipszis feltétele, hogy a többször kiválasztott lexikai egységek egymással az „*azonos*” vagy „*nem megkülönböztetett*” viszonyban kell, hogy álljanak. A többszörös kiválasztás meg kell, hogy feleljen bizonyos párhuzamos megszorításoknak is. Munkája során Bánréti a Minimalista Program által kínált mondat szerkezet projekcióit a magyar mondatok sajátosságainak leírására két markánsan elkülönülő zónára tagolja: AgrP-re, valamint a Bródy- és a Kenesei-modell szerint értelmezett fókuszmezőt is tartalmazó CP-re. Újdonság Bánréti saját korábbi munkájához képest az is, hogy most a Kayne-féle mellérendelés-felfogás alapján dolgozik.

Bánréti tanulmányának a projektum szempontjából fontos tanulsága, hogy még a leginkább szintaktikai orientáltságú elméletekben is megfigyelhető a lexikális, szintaktikai és szemantikai információk együttes kezelése: ezt igazolják Bánrétinek mind a lehetséges mellérendelő konstrukciók szabályszerűségeinek feltárására, mind az ellipsis szabályszerűségeinek megállapítására irányuló munkái.

Kenesei István zárótanulmánya (*A fókusz megjelenítése a szintaxisban és a fonológiában*) lényegében megvalósítja az első évben kitűzött kutatási célját, ami annak a kérdésnek a megválaszolására irányult, hogy létezik-e egy átfogó és egyszerű szintaktikai megközelítés a világ nyelveiben a fókuszjelenségek kapcsán tapasztalható változatosságra. Kenesei István feladatának tekinti kutatásai során megvizsgálni a világ nyelveinek különféle fókusz-stratégiáinak bemutatására alkalmazott leírásokat is. Zárótanulmányában Kenesei István egy olyan általános szintaktikai eljárást javasol, amely közvetíteni tud a fókuszértelmezés tartománya és a fókuszhangsúly között. A fő nehézséget az okozza ennek az általánosításnak a megtalálásában, hogy a) a különböző nyelvekben feltehetően egységesen meglévő fókuszértelmezések változatos szintaktikai és fonológiai eszközökhöz kapcsolódnak; b) a hangsúlyviszonyok nem egyértelműen tükrözik, hogy mekkora konstituenstre terjed ki a fókuszértelmezés. Az értelmezés ugyanis különféle hosszúságú kifejezésekre terjedhet ki akkor is, ha a kifejezésnek csak az egyik összetevője visel fókuszhangsúlyt. Nem mindegy azonban az sem, hogy melyik konstituens hangsúlyos, és e tekintetben is különbségek vannak a nyelvek között. E problémák megoldására korábban tett javaslatokat bemutatva és értékelve Kenesei egy többlépcsős megoldás mellett érvel. Kétféle fókuszjegyet tételez fel: egy *f* lexikai-szintaktikai-szemantikai jegyet, amit egységesen a szintaktikai fejhez köt, és egy *F* fonológiai fókuszjegyet, amelynek elhelyezkedése nyelvspecifikus. Megvizsgálva a magyar nyelvet a kétféle jegy között közvetítő parametrikus szabályváltozatok szempontjából Kenesei amellet érvel, hogy a magyar adatok helyes kezelésére szükséges egy új fókuszhangsúly-kiosztó szabályt bevezetni.

Szécsényi Tibor zárótanulmánya igazi szintaxiselméleti kérdést feszeget: vajon az újraíró szabályrendszerek a szintaxiselméletek fejlődésének eredményeképpen nem alakíthatók-e át oly módon, hogy az általánossá vált ágrajz-jólformáltsági feltételek helyett is használhatóak legyenek? E kérdés megválaszolása során Szécsényi először nyilvánvalóvá teszi az utóbbiak előnyeit az újraíró-szabályokkal szemben, majd megmutatja, hogyan lehetne a frázis-struktúra szabályokat olyan jelölésekkel kiegészíteni, hogy mindazt az információt hordozzák, amit az ágrajzok. A bemutatott kétféle jelölési technikát azonban elveti, mert külsődleges, a kiinduló fogalmaktól, a nyelvtantól idegen, *ad hoc* eszközöknek tartja az ilyen megoldásokat. Ezután komolyan fontolóra véve a modern, jegystruktúrákat használó frázis-struktúra nyelvtanok által kínált lehetőségeket, olyan megoldást ajánl, ami egyszerű, elegáns és az unifikációs nyelvtanokkal teljesen kompatibilis megoldást kínál: az újraíró szabályok által nem mindig egyértelműen meghatározható közvetlen dominanciaviszonyokat egy *ID* jegy segítségével kódolja. Szécsényi Tibor megmutatja, hogy az általa ajánlott szisztéma valóban alkalmas mindarra, amire az ágrajzok, és újradefiniál az ajánlott jegystruktúrák frázis-struktúra szabályok alapján egy sor, a levezetési fák tulajdonságain alapuló közkeletű segédfogalmat (pl. *k*-vezérlés, maximális pojekció, lexikai fej). A Szécsényi Tibor által ajánlott formalizmusnak elméleti jelentősége az, hogy a különféle

grammatikákat egységes formára lehet hozni a segítségével, és így könnyebben összehasonlíthatóvá válnak előnyeik és hátrányaik.

2.3. Szemantikai és pragmatikai kutatások

Gyuris Beáta a kontrasztív topikkal kapcsolatos korábbi kutatásait bővíti és fejleszti tovább *Az aktuális tagolás és a kvantorok hatóköre* című tanulmányában. Megfigyeli, hogy a kontrasztív topik szűk hatókörére vonatkozó általánosítás nem mindig állja meg a helyét a magyarban. Meggyőző példákat mutat be azon álláspontjának alátámasztására, hogy a kontrasztív topik és az asszociált szerepű kvantoros kifejezések hatóköri viszonyai nem a felszíni sorrendjük alapján határozhatók meg, hanem az ezeket a pozíciókat betöltő DP-k lexikális tulajdonságaiból, valamint az asszociált szintaktikai szerepéből következő szemantikai tulajdonságaiból. Gyuris Beáta amellet érvel, hogy ha feltételezzük, hogy a kontrasztív topikos mondatok események közötti kontrasztot fejeznek ki, az események struktúrájával jól magyarázhatók a különféle hatóköri olvasatok megjelenései. Egy formális szemantikai eseményreprezentációs keretben korrekt szemantikai levezetéseket mutat be, s a levezetések eredményeképpen létrejövő „proto-reprezentációkból” jelentéspotztulátumok segítségével vezeti le a ténylegesen megfigyelhető értelmezéseket. Végül egységes, részben pragmatikai magyarázatot kínál arra vonatkozóan, hogy milyen két tényezőtől (alternatív eseményekkel való kompatibilitás, referencialitás) vezethető le szisztematikusan, hogy mikor milyen hatóköri olvasatok jelennek meg a kontrasztív topikos mondatokban.

Gyuris Beáta tanulmányainak a projektum szempontjából fontos tanulsága, hogy a kontrasztív topik szemantikai tulajdonságainak vizsgálata során már elkerülhetetlenül átlépünk a hagyományosan inkább a pragmatikához tartozó területre is: a kontrasztív topik értelmezés által indukált implikatúrák inkább pragmatikai, mint szemantikai jellegűek, hiszen a mondat információs struktúrájával kapcsolatosak, és nem annyira igazságfeltételekről esik már itt szó, mint inkább arról, hogy milyen kontextusokban „szerencsések” a vizsgált mondatok.

Bibok Károly és Németh T. Enikő közös tanulmányban zárják le kutatásaikat. Ez azért is különösen érdekes és hasznos az egész OTKA-projektum célja szempontjából, mert már maga az a tény is, hogy a lexikális szemantikai és pragmatikai kutatások összekapcsolódhatnak, fontos érv lehet annak az általánosan kirajzolódni látszó tendenciának a megerősítése mellett, hogy a grammatika felépítésének szigorúan moduláris megközelítése nem (mindig) nyújthat megfelelő alapot sok fontos nyelvészeti probléma megoldásához, és legalábbis a modulok együttműködésének feltételezésére van szükség. Bibok Károly korábbi tanulmányaiból az szűrődött le tanulságként, hogy a szintaktikai folyamatokba a predikátumok és argumentumaik nem „elve” meghatározott lexikális jelentésekkel lépnek be, hanem egymásra hatásuk révén alakul ki a pontos fogalmi jelentésük; s mivel így a világtudás is szerepet játszik az interpretációban, az összetett kifejezés jelentésének kiszámításához nem elegendő az alkotórészek jelentésének és kapcsolódási módjának az ismerete. Németh T. Enikő korábbi kutatásai során a relevancia elvének szerepét vizsgálta meg az implicit argumentumokkal foglalkozó tanulmányaiban. Az implicit argumentumok előfordulási lehetőségeinek, illetve interpretációs mechanizmusainak tanulmányozása során a pragmatika és a különböző nyelvi szintek együttműködésére vonatkozó bizonyítékokat talált, és arra az eredményre jutott, hogy az implicit argumentumok előfordulásának

motiválása, illetve ezen argumentumok referenseinek azonosítása a kétféle (kognitív és kommunikatív) relevancia elv alapján történik. Közös zárótanulmányukban Németh T. Enikő és Bibok Károly kézenfekvő módon kapcsolják össze korábbi kutatási eredményeiket, és három megnyilatkozás-csoportot (az implicit argumentumokat, az implicit predikátumokat tartalmazókat, továbbá azokat, ahol feltűnő az argumentumoknak a predikátumok jelentésére gyakorolt hatása) vizsgálva megmutatják, hogy a megnyilatkozás-jelentés megalkotásához a lexikon és a kontextus intenzív interakciójára van szükség. Tanulmányukban jellemzik a különböző típusú lexikai és kontextuális információknak a jelentés megalkotásában betöltött szerepét mindhárom megnyilatkozás-csoportnál, és a feltárt összefüggéseket egyetlen univerzális racionalitási elvvel, a kognitív relevancia elvével magyarázzák.

Maleczki Márta egészen máshonnan indulva (a különböző ítélettípusok logikai szerkezetét vizsgálva), ennél fogva egészen más szemléletű szakirodalom feldolgozása alapján jut hasonló eredményekhez a kommunikációs stratégiákat és alapelveket illetően, mint a lexikális szemantikai és pragmatikai kutatásokat kombináló Bibok Károly és Németh T. Enikő. Maleczki zárótanulmányának témája az ún. thetikus ítéletek (*Esik. Bejött egy kutya. Jön a vonat.* stb.) közvetlen szemantikai jellemzése, szemben azzal az elterjedt gondolkodásmóddal, amely a kategorikus ítéletekkel szembeállítva definiálja ezeket (pl. úgy, mint topikot nem tartalmazó, vagy logikai alany nélküli állításokat). Szigorúan logikai jellegű kiindulópont alapján arra a következtetésre jut, hogy a thetikus ítéletek éppen úgy teljes logikai szerkezettel rendelkeznek, mint a logikai és szemantikai kutatásokban szinte kizárólag tanulmányozott kategorikus ítéletek, csak éppen a thetikus ítéletekben mindig egy *helyzet* a logikai alany. Ez a helyzet-argumentum általában nem artikulált vagy implicit módon van jelen, ezért gyakran kizárólag a nem-nyelvi kontextusra támaszkodva, poszt-szemantikai úton azonosítható csak; létezésére azonban független bizonyítékot szolgáltat a generikus-epizodikus mondatok szembenállása (legalábbis ha elfogadjuk Kratzer javaslatát, mely szerint az epizodikus mondatokban szereplő predikátumok argumentumszerkezetében feltételezhető egy „tér-idő” argumentumhely megléte). Az a tény, hogy thetikus ítéletekben nem szerepelhet fajta-szintű argumentumot megkövetelő predikátum, kézenfekvő magyarázatot nyer, ha feltételezzük, hogy a thetikus ítéletek logikai alanyaként szereplő helyzet-argumentum megegyezik a helyzetkép-szintű predikátumok értelmezéséhez szükséges „tér-idő”-argumentummal. Ily módon lexikális, logikai-szemantikai és kontextuális (pragmatikai), sőt, a magyarra nyelvspecifikusan érvényes szintaktikai tényezők szép együttműködésére láthatunk példát. A tanulmányban körvonalazott javaslat várhatóan új, egyszerű és elegáns magyarázati lehetőségeket kínálhat olyan, régóta a nyelvészeti kutatások középpontjában álló kérdések tisztázásához, mint a topik fogalma vagy a specifikusság, és egységesebb magyarázatot tehet lehetővé a Maleczki korábbi tanulmányaiban behatóan vizsgált határozatlan argumentumok sajátosságaira vonatkozólag.

Pelyvás Péter zárótanulmánya összegző jellegű, elméleti igényű munka, ami ugyanakkor – éppen az elméleti kiindulópont alapján – érdekes empirikus általánosításokat is megfogalmaz a magyar nyelvre vonatkozóan. Pelyvás elméleti célja az, hogy bemutassa, hogy a szubjektív kognitív modellek alkalmasabbak a nyelvészeti modalitás-fogalom megértésére és mélyebb elemzéseket tesznek lehetővé, mint az igazság-feltételes

megközelítések. Ez azért lehetséges szerinte, mert a felhasznált holista kognitív grammatika eszköztárában nem különül el a nyelvhasználó és a nyelvi rendszer, tehát a beszélő szubjektuma maga is a leírás részévé válhat, ezáltal lehetővé válik a modalitások kognitívmodell-váltásként történő leírása. Ennek a modellváltásnak Pelyvás bizonyítékát látja – a nagy számú lexikális kifejezőeszköz meglétéén túl – bizonyos nyelvi struktúrákban is. Dolgozatában ilyen, a modellváltás létezését bizonyító, a magyarban produktívan használt nyelvi struktúrákat mutat be. Két szerkezetet vizsgál: az egyik (*úgy tudom/látom*) a kognitív modell kialakításában, a másik pedig egy már (hibásan) kialakított modell korrigálásában játszik szerepet. Ez utóbbi modell-váltás kifejezésére a magyarban négyféle eszközt is felfedez Pelyvás. Vizsgálódásai a nem-kognitív keretben dolgozó nyelvész számára is érdekes adatokat, empirikus általánosításokat szolgáltatnak, s így Pelyvás munkája meggyőző érveket szolgáltat a holista szemlélet előnyei mellett. Pelyvás munkája a projektum kezdete óta azt bizonyítja, hogy az általa választott kognitív megközelítés (Langacker, Sweetser) alapján a nyelvi adatoknak érdekes és újszerű elrendezését tudja adni, és sokszor talán a hagyományosabb, modulárisabb szemléletnél az intuíciónak jobban megfelelő magyarázatokat tud kínálni. Ez természetesen annak is köszönhető, hogy vizsgálódásai a különféle típusú modalitásokra koncentrálnak, s ezen a területen nyilvánvaló előnyökkel járhat a szubjektum szerepének modellezhetősége.

Jerch Ágnes az argumentatív diskurzusok szabálykövetésének tanulmányozását vállalta a projektum keretében. Abból kiindulva, hogy a generatív grammatikával analóg módon felépített argumentatív grammatika nem igazán alkalmas eszköz aktuálisan megvalósult, érvelést tartalmazó konverzációk nagyobb korpuszának empirikus vizsgálatára, inkább az argumentatív diskurzusok normatív, ill. deskriptív megközelítését integráló holland pragmatodialektikus iskola (F. H. van Eemeren, R. Grootendorst) kutatási programját követve valósította meg diskurzus-elemzéseit zárótanulmányában. A normatív modellek rekonstrukciós módszere alapján talált érvelési sémákat az élő dialógusokat tanulmányozó kutatók további érvelési aktussal és illokúciós aktusokkal egészítették ki. *Jerch Ágnes* ezeket is a saját maga által gyűjtött és elemzett rádiós vitaműsorokból való anyagon illusztrálja. Kimutatja, hogy az általa elemzett diskurzusok szekvenciális struktúrája eltér a normatív modellétől: a nyitószakasz törlődik, más szakaszok egybeesnek, az eredményt tartalmazó szakasz pedig rendszerint nem valósul meg. Mindez a műfaj közismert, félig intézményes *scriptjével* magyarázható. *Jerch Ágnes* az érvelés, a bizonyíték és az engedmény komplex illokúciós aktusainak arányait a vizsgált korpuszban százalékosan kimutatva részben az udvariasság elve alapján magyarázza a talált arányokat. Ennek az elvnek a működését a különféle udvariassági stratégiák számszerű kimutatásával is alátámasztja. Mivel ilyenféle korpusz-analízist nem sokat végeztek még, *Jerch Ágnes* elemzései és általánosításai mind elméleti, mind leíró szempontból jelentőségteljesen járulnak hozzá a diskurzusban követett stratégiák pontos feltérképezéséhez, a modell és az elvek együttes működésével magyarázva ezeket.

FONOLÓGIAILAG RELEVÁNS ÉS IRRELEVÁNS HANGTULAJDONSÁGOK

ZSIGRI GYULA

SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék
zsigri@hung.u-szeged.hu

A fonológia és a fonetika két külön szakterület, de arra a kérdésre, hogy meddig ille-
tő a fonológia, és hol kezdődik a fonetika, nincs általánosan elfogadott válasz. Az sem
egyértelmű, hogy a fonológia a hangtani különbségek közül csak olyanokra hivatkozhat-e,
amelyek szerepet kapnak a mögöttes szegmentumok egymástól való elkülönítésében, vagy
olyanokra is, amelyek nem. Egy olyan elmélet, amely csak a megkülönböztető értékű
hangtulajdonságokat veszi figyelembe, kétségkívül kevesebb elemmel dolgozik, de ettől
még nem biztos, hogy a fonológia egyszerűbb lesz, mert az elemek számának a csökkenése
a műveletek vagy megszorítások számának a kényszerű növekedését eredményezheti. Az
alábbiakban olyan hangtani különbségeket veszek sorra, amelyekre szoktak ugyan hivat-
kozni fonológiai munkákban, de nincs, vagy úgy tűnik, mintha nem lenne megkülönböz-
tető szerepük, és megvizsgálom, hogy valóban szükség van-e rájuk.

1. Bilabiális-labiodentális

A leíró hangtanokban (pl. Vértes 1952: 66–67) igazodásként, Vago monográfiájában
(1980: 33–34) pedig allofonikus szabályokként bemutatott folyamatok egy részében a
bemeneti és a kimeneti szegmentum olyan hangtulajdonságban különbözik egymástól,
amelynek csak az aktuális szegmentum esetében nincs megkülönböztető szerepe. Ilyen pél-
dául, de a /h/-nak a zengőhangok közötti zöngésedése (pl. *bol*[|*a*]). Vannak azonban olyan
folyamatok is, amelyekben a bemeneti és a kimeneti szegmentum különbségének sem az
aktuális szegmentum, sem a rendszer egésze szempontjából nincs megkülönböztető szere-
pe. Ilyen például az /m/-nek a labiodentális mássalhangzókhoz való igazodása (*tö*[M]*ve*,
tá[M]*fal*), mert a bilabiális-labiodentális különbséget a magyar nyelv nem használja fel
fonémák megkülönböztetésére (vö. Zsigri 1997; Siptár–Törkenczy 2000: 207). A [p]/[b]
pár nemcsak a képzés helyében különbözik az [f]/[v] pártól, hanem a képzés módjában is.
Az, hogy a bilabiális zárhangok és a labiodentális réshangok között nem a képzés helye a re-
leváns különbség, hanem a képzés módja, az egyszerűség elvéből következik. A zárhang-
réshang különbségre akkor is szükségünk van az alveoláris zárhangok és réshangok
([t]/[d]↔[s]/[z]) megkülönböztetéséhez, ha a [p]/[b] és [f]/[v] között a hely szerinti kü-
lönbséget tekintjük relevánssnak (mint pl. Szántó 1962: 162). Így viszont, hogy a zárhang-
réshang különbség a rendelkezésünkre áll, nincs szükség a labiális képzési helyen belül a
bilabiális-labiodentális különbséget figyelembe venni, mert a [p]/[b]-t anélkül is szembe
tudjuk állítani az [f]/[v]-vel: a /p/ és a /b/ labiális zárhang, az /f/ és a /v/ pedig labiális

Maleczki Márta (szerk.) 2002: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 5, Szeged, SZTE, 257–263.

réshang. Mindebből azonban nem következik, hogy a megkülönböztető értékű hangtulajdonságokra szorító fonológiában meg sem lehet fogalmazni az /m/-nek az ajak-fog hangokhoz való igazodását. Siptár *romváros*-szabályának autoszegmentális¹ ábrázolásában (1995: 84, (27c)) az /m/ utáni labiális réshang megosztja helycsomópontját az azt elvesztő /m/-mel. Siptár és Törkenczy (2000: 211) már úgy fogalmaz, hogy az /m/ képzési helye egygyé válik a rá következő labiális réshangéval. Ezt az egygyé válást szerintük a Kötelező Kontúr Elve² motiválja, de ezt cáfolja az, hogy a helycsomópontok csak nazális + réshang sorrend esetén egyesülnek, fordítva (pl. *vívmány*) nem. A Kötelező Kontúr Elve tehát nem kivétel nélkül ható, kötelező elv a magyarban.³

2. Palatális-posztalveoláris

Az egyszerűség elve az ajakhangok esetén egyértelműen a módbeli különbséget nyilvánítja fonológiailag relevánsnak. Nem ilyen egyszerű a helyzet a koronális mássalhangzókkal. Az alábbi fonetikai táblázat kétféleképp is egyszerűsíthető:

	alveoláris		posztalveoláris		palatális			
zárhang ⁴	τ	δ			ć			
orrhang		v)		
zár-rés hang	τ	σ	δ	ζ	τ	Σ	δ	Z
réshang		σ		ζ		Σ		Z
közelítőhang								φ

Az egyik lehetőség az, hogy a réshangok és a közelítőhangok sorát egybecsúsztatjuk, a másik pedig az, hogy a posztalveoláris és a palatális oszlopot egyesítjük. A hagyományos hangtani táblázatokban az első megoldással találkozhatunk: a [j] és a [Z] csak a képzési helye tekintetében különbözik egymástól, egyéb tulajdonságaikban megegyeznek egymással (mindkettő zöngés réshang, ld. például Kassai 1998: 116). Siptár (1993)⁵ óta az újabb fonológiai elemzésekben a második megoldás terjedt el: a mögöttes ábrázolásban a

¹ Az autoszegmentális fonológiáról ld. pl. Durand–Siptár (1997: 126–161).

² Az elvet Goldsmith (1976) fogalmazta meg először Leben (1973) elemzésére támaszkodva. Siptár (1995: 29) McCarthy (1986) megfogalmazását veszi át: „A melódiatengelyeken két azonos elem nem állhat közvetlenül egymás mellett.”

³ McCarthy (1986) szerint a Kötelező Kontúr Elve nem változásokat elindító aktív elv, hanem olyan tényező, amely a fonológiai levezetések során nem engedi meg, hogy egymással szomszédos elemek jöjjenek létre. Goldsmith (1990: 311) szerint csak a morfémák belső felépítésére vonatkozó erős tendencia.

⁴ A [ć]-t (ty-t) és a [|]-t (gy-t) a zárfeloldás időtartama miatt sokan (pl. Kassai 1998) a zár-rés hangok közé sorolják, de a hangkapcsolatokban való viselkedésük alapján mégis inkább zárhangoknak tekintendők. A zárhangok zárfeloldása homorgán zárhangok vagy zár-rés hangok előtt elmaradhat (pl. *áttesz*, *adni*, *kömi*, *divatcég*), a zár-rés hangok zárfeloldása viszont nem. A *piactér* nem ejthető hosszú [τ̄]-vel, és a *pipacscsokor* is inkább két egymás utáni [τ Σ]-vel hangzik, mint egy hosszúval. A [ć] és a [|] e tekintetben a zárhangok mintáját követi: a *nagy gyerek* rendszeren hosszú [|]-vel hangzik, az *egynyelvű*-ben pedig nem oldódik fel a [|] zárja (vö. Nádasdy 1989; Siptár 1995: 33–34).

⁵ Siptár (1993) a /j/-t nem közelítőhangnak tekinti, hanem likvidának, de ennek itt most jelentősége, mert a likvidák és a közelítőhangok is zengőhangok.

/j/ és a /Z/ képzési helye megegyezik, csak az előbbi zengőhang, az utóbbi pedig (érdes) zőrejhang. A hagyományos táblázatokban a /j/ nem elvi megfontolásból szerepel a réshangok sorában, hanem egyszerűen azért, mert akkoriban még fel sem merült, hogy a közelítőhangokat el lehetne különíteni a réshangoktól. A jegyekkel (vagy újabban elemekkel)⁶ dolgozó fonológiában a közelítőhangok és réshangok külön tartása nagyon is indokolt. A réshangok zőrejhangok, és ennél fogva részt vesznek a zöngésségi hasonulásban, a közelítőhangok pedig zengőhangok, és így nem vesznek részt benne (vö. Siptár 1996).

Ha az /j/ és a /τ Σ/ képzési helye ugyanazokkal a megkülönböztető jegyekkel vagy elemekkel adható meg (vö. Siptár 1995: 43–52; 1998: 326–331), akkor az /j/-nek a posztalveoláris affrikáták előtti posztalveolárisává válása (pl. *könnycsepp* [-]τ Σ-] ~ [-v=τ Σ-]) ugyanúgy elemezhető egymást követő azonos képzési helyek egyesüléseként, mint az /m/ labiodentálisává válása (tö[M]ve). Ennek azonban látszólag ellentmond az, hogy az anyanyelvi beszélők a *könnycsepp* szó orrhangú mássalhangzóját csak akkor észlelik /j/-ként, ha az palatális marad. Ha posztalveolárisává válik, akkor azt mondják rá, hogy /n/ lett belőle, de az ilyen ejtést nyelvjárási tartják.⁷ A *rikka*[v=]cs vagy a *pofo*[v=] csap posztalveoláris orrhangját szintén az /n/-nel azonosítják. Ebből következtethetnénk arra, hogy a posztalveoláris-palatális különbség mégiscsak megkülönböztető értékű (vö. Zsigri 1997: 121), de ez nem kívánatos, mert csak egy opcionális folyamat leírása érdekében szaporítanánk a fonológiailag releváns jegyek számát. Szerencsére az autoszegmentális fonológia lehetővé teszi a *könnycsepp* kétféle ejtésének az ábrázolását a palatális és posztalveoláris képzési hely megkülönböztetése nélkül is. Ha az /j/ palatális [j] marad, akkor az /j/ és a /τ Σ/ helycsomópontja nem vonódik össze, ha posztalveoláris [v=]-né válik, akkor viszont igen. Ezzel persze csak azt értük el, hogy a fonológiailag releváns különbségek szaporítása nélkül is számot tudunk adni a kétféle kiejtésről. A Kötelező Kontúr Elve szempontjából továbbra is gondot okoz, hogy a köznyelvben miért jobb az, ha az egymást követő mögöttesen azonosként elemzett képzési helyek különmaradnak ahelyett, hogy összevonódnának.

Arra, hogy a [τ Σ] helyjegyén osztozó posztalveoláris [v=]-et az anyanyelvi beszélők miért /n/-ként azonosítják /j/ helyett, az alulszabás elmélete⁸ kínál választ. Az alulszabás elméletében az alapértelmezés szerinti hangtulajdonságokat nem kell a mögöttes ábrázolásban feltüntetni. Ha az alveoláris mássalhangzók képzési helyét alapértelmezés szerintinek tekintjük, akkor az /n/-nek mögöttesen nincs képzési helye (vö. pl. Siptár 1995: 82–83, 1998: 328–331). Az /n/-nek a zárhangokhoz (és zár-rés hangokhoz) való hely szerinti hasonulása így egyszerűbbé válik: az /n/-nek nem kell elvesztenie saját képzési helyét ahhoz, hogy a rá következő mássalhangzók megoszthassák vele a magukét. Ha a *könnycsepp* szót [j]-nyel ejtjük, akkor olyan orrhangot ejtünk, aminek van saját helycsomópontja. A posztalveoláris [v=] viszont a rá következő mássalhangzótól kapja a képzési helyét, vagyis ugyanúgy nincs saját helycsomópontja, mint az alulszabott /n/-nek.

⁶ Lásd pl. Szigetvári (1998), Siptár (1998)

⁷ Nádasy Ádám szerint a *kö*[v=]csepp olyan, mint a *lá*[ŋ]ka (személyes közlés).

⁸ Ld. pl. Archangeli (1988), Steriade (1995). A Strukturális magyar nyelvtan 2. kötetében alulszabottság néven szerepel (Kiefer szerk. 1994).

3. Zengőhang-zörejhang

Ennek a szembenállásnak a létjogosultságát nem szokás vitatni. Én sem fogom. Ahhoz azonban, hogy a zengőhang-zörejhang különbség megkülönböztető értékű lehessen, több fonológiai jegyet/elemet is redundánsnak kell nyilvánítanunk. Siptár korábbi írásaiban (1993, 1994a: 214, 1995: 43) Vago (1980: 32) nyomán még [– folyamatos]⁹ jegyükként elemzi az /l/-et, így az /l/ csak a [± szonoráns] jegy tekintetében tér el a /d/-től. A többi zengő mássalhangzó mind különbözik még valami másban is a hozzá legközelebb álló zörejhangtól. Az /r/-/z/ és a /j/-/Z/ pár zörejhangjai nemcsak [– szonoráns]-ok, hanem [+ érdes]-ek is. Az orrhangok nemcsak zengőhangok, hanem orrhangok is. Későbbi, de még megkülönböztető jegyes munkáiban Siptár már nem a [± folyamatos] jeggyel különbözteti meg az /l/-et az /r/-től, hanem a [± laterális]-sal (Siptár 1994b; Siptár–Törkenczy 2000: 93). Így az /l/ és a /d/ már nemcsak a [± szonoráns] jegyben tér el egymástól, hanem a [± laterális]-ban is. Zsigri (1994: 26) nyomán Siptár és Törkenczy (2000: 93) ezen annyit javít, hogy a [± érdes] jegyet kihagyja a mögöttes ábrázolásból, és így az elveszett /l/-/d/ pár helyett bejön két olyan mássalhangzópár, amelynek tagjai csak a [± szonoráns] jegyben térnek el egymástól: az /r/-/s/ és a /j/-/Σ/. (Azért nem az intuitíve egymáshoz jobban illő /r/-/z/ és /j/-/Z/ pár, mert a zöngét csak a zörejhangokon jelölik, azon az alapon, hogy a zengőhangok nem vesznek részt a zöngés-zöngétlen szembenállásban.) Siptár elemeket használó hangtanában (1998: 329–330) ismét csak egy olyan mássalhangzópár van, amely csak a zengőhang-zörejhang szembenállás tekintetében tér el egymástól: a /j/ és a /ç/ (= ty).

A rendszer egésze szempontjából az lenne a leggazdaságosabb, ha minden zengőhangnak lenne egy olyan párja, amely csak abban különbözne tőle, hogy zörejhang. A nem orrhangú zengőhangok esetén kézenfekvő megoldásnak kínálkozik az, hogy a mögöttes ábrázolásban se a [laterális], se az [érdes] jegy ne legyen jelen. Siptár (1994b: 17) Olsson megfigyelésére hivatkozva vetette el az /l/ [– folyamatos] mássalhangzóként való elemzését. Olsson (1992: 70–72) szerint az /l/ csak /j/ előtt palatalizálódik, ellentétben a /t, d, n/-nel, amelyek a palatális zárhangokhoz is hasonulnak. Ezt a megállapítását azzal véli igazolni, hogy a *fēlnyal*, *ökölnyi*, *kopoltyú* szavakban az /l/-ből nem lesz [j]. Az valóban nem lesz belőle. De palatális laterális, az igen: *opálygyűrű*, *kanálynői* (Horger 1929: 124); *kopoltyú*, *tiltja* [×ç], *völgy*, *küldj* [×|], *oldalnyi*, *elnyer* [×/] (Zsigri 1994: 43); *fél tyúk* [×χ] ~ [lc], *népdalgyűjtemény*, *brazil győzelem* [×|] ~ [λ|], *fél nyolc*, *túl nyugodt* [×/] ~ [λ/] (Toldy 2001: 32). Ezek szerint az /l/ ugyanúgy palatálissá válik palatális zárhangok előtt, mint bármely más zárhang. Nincs tehát okunk kizárni a zárhangok köréből.¹⁰ Ha az /l/-et Vago (1980) nyomán [– folyamatos] mássalhangzóként elemezzük, és az [érdes] jegyet a mögöttes ábrázolásból kihagyjuk, akkor a zengőhang-zörejhang szembenállás mind a három nem nazális zengő mássalhangzó esetén megkülönböztető értékű lesz:

⁹ „Azok a hangok, amelyeknek elsődleges szükülete lehetővé teszi, hogy a légáram a szájüreg középvonalán folyamatosan haladjon a szájból kifelé, [+foly] jegyűek” (Durand–Siptár 1997: 53).

¹⁰ Abból, hogy a /t, d, n/ palatálissá válása fonológiailag releváns, az /l/-é viszont nem, nem következik az, hogy az /l/-et ki kellene zárni a zárhangokat palatálissá tevő szabály bemenetéből. Ezen az alapon az /n/ hely hasonulását sem általánosíthatnánk úgy, hogy az /n/ képzés helye tekintetében hasonul a rá következő mássalhangzókhöz (vö. Siptár 1995: 78), mert például az [n] és az [ŋ] közötti különbség fonológiailag ugyanúgy nem releváns, mint az [l] és a [χ] közötti különbség.

	alveoláris		palatális
	zárhang	folyamatos	folyamatos
zörejhang	t/d	s/z	Σ/Z
zengőhang	l	r	j

4. A /j/ allofónjai

A /j/ majdnem mindig zengőhangként valósul meg, zörejhang csak akkor lesz belőle, ha megsérti a Szonoritási Sorbarendezést.¹¹ Ez a magyarban akkor fordul elő, ha egy szó mássalhangzó + /j/ kapcsolatra végződik, pl. *fürj*. Ha a /j/ előtti mássalhangzó zöngés, akkor a /j/ zöngés marad, ha viszont zöngétlen, akkor a /j/ is zöngétlenné válik, pl. *dob*[∅], *rak*[ç]. Bár a zengőhang-zörejhang vagy zöngés-zöngétlen szembenállás máskor lehet fonológiailag releváns, a /j/ esetében nem az. Siptár és Törkenczy (2000: 205–6) mégsem utalja át a /j/ zörejesedését és zöngétlenedését a fonetikai implementációba, noha sok más esetben hivatkoznak rá.¹²

Ha a /j/ zörejesedése valóban fonológiai folyamat, akkor a zörejhanggá vált /j/-nek ugyanúgy részt kell vennie a zörejhangokra vonatkozó szabályokban, mint bármely más zörejhangnak. Ez látszólag így is van. A *dobj ki* [-pçk-] vagy a *rakj be* [-γ∅b-] úgy is levezethető, hogy a zörejhanggá vált /j/ zöngésség tekintetében hasonul a rá következő zörejhanghoz, majd magához hasonítja az előtte levőt (vö. Zsigri 1994: 94, Siptár–Törkenczy 2000: 206). A *dobj ki* /b/-jének a zöngétlenedéséről vagy a *rakj be* /k/-jének a zöngésedéséről mindenképp a fonológiában kell számot adnunk, mert a [p]–[b] és a [k]–[γ] szembenállás is megkülönböztető szerepű. Ehhez azonban nem szükséges a /j/ zörejesedését bevenni a fonológiába. Ha a /j/ a fonológiában mindvégig zengőhang, akkor zörejhangok közé szorulva ugyanúgy áttetszőnek kell lennie, mint más nyelvek zörejhangok közé szorult zengőhangjainak: lengyel *pieśń* [pʲe]∞ ‘dal’ + *bojowa* [b j va] ‘harci’ → *pieśń bojowa* [pʲe] b j va] ‘csatadal’, orosz *teatr* [tʲiːatr∞] ‘színház’ + *byl* [bʲɪɫ] ‘volt’ → *teatr byl* [tʲiːadr bʲɪɫ]. Zöngétlen is ugyanolyan környezetben lesz, mint a zengőhangok: lengyel/orosz *teatr* [-t∞] ‘színház’ (Zsigri 2001). Nincs tehát szükség arra, hogy a /j/ zörejhanggá válását a fonológiában tárgyaljuk, és ez jó. Egy olyan szabály, amely a /j/-t még a fonológiában zörejhanggá változtatja, megkövetelné az egyébként szerencsésen kiiktatott [érdes] jegy visszahozatalát vagy valamely más jegy (pl. a [palatális]) bevezetését, hogy a [∅]-t és a [ç]-t meg lehessen különböztetni a [Z]-től és az [Σ]-től.

5. A /v/ kétarcúsága

A magyarban, az oroszban és a héberben minden rendes zörejhang teljes mértékben részt vesz a zöngésségi hasonulásban: hasonulnak is és hasonítanak is. A /v/ viszont csak zöngétlenedik, de nem zöngésül (vö. Barkai–Horvath 1978). A zöngésségi hasonulás szabályát azonban fölösleges lenne azzal bonyolítanunk, hogy ezt közvetlenül belefoglaljuk. Jakobson (1956) a /v/ kettős jellemzésével őrzi meg a szabály egyszerűségét: a /v/ zengőhangok előtt zengőhangként viselkedik, egyébként pedig zörejhangként. Siptár

¹¹ Arról, hogy a magyar /j/ zöngés zörejhangként is megvalósulhat, Siptár (1993) írt először. A Szonoritási Sorbarendezésről ld. Törkenczy (1994: 276, 314).

¹² Pl. a magánhangzórendszerrel szóló rész bevezetőjében vagy a nazálisoknál (Siptár–Törkenczy 2000: 51–56, 207).

(1996) ehhez a megoldáshoz tér vissza, csak ő nem a /v/ utáni szegmentumra hivatkozik, hanem a szótagszerkezetre: szótagkezdetben a /v/ zengő [v]-ként jelentkezik, szótag végén pedig zörejes [v]-ként. A zengő [v] és a zörejes [v] különbségének nincs megkülönböztető szerepe, ezért jobb lenne a fonológiából kihagyni, de mivel természetes magyarázat adható vele a /v/ viselkedésére, mégiscsak jobb lenne hivatkozni rá.

Szépe (1969: 458) és Vago (1980: 34–35) elemzésében nem merül fel ez a probléma, mert náluk a /v/ mindvégig zengőhang. Arra, hogy zöngétlen hangok előtt a /v/ is zöngétlenedik, a /v/-re korlátozódnak külön szabályrészletet adnak. Ezzel azonban az a baj, hogy a /v/ nem olyan környezetben zöngétlenedik, mint a zengőhangok, hanem olyanban, mint a zörejhangek. A zörejhangek zöngétlen hangok előtt veszítik el zöngéjüket, a zengőhangok viszont szó végén zöngétlen mássalhangzók után (ld. a 4. pontot).

A /v/ viselkedésének a leírására eddig még nem született minden szempontot kielégítő javaslat, ezért ezt a kérdést egyelőre nyitva hagyom.

Összefoglalás

A vizsgált esetek többsége alapján úgy tűnik, hogy a fonológia és a fonetikai implementáció között lehetséges olyan munkamegosztás, hogy a fonológia csak a megkülönböztető szerepű hangkülönbségekkel foglalkozik. Ennek alapján nem tekinthető fonológiai szabálynak az /m/ labiodentális igazodása, az /j/ posztalveolárisává válása vagy a /j/ zörejesedése és zöngétlenedése. Problematikus viszont a /v/-nek a zöngésségi hasonulásban való viselkedése: ez ugyanis úgy írható le a legtermészetesebben, ha mégiscsak felhasználjuk azt az allofonikus információt, hogy a /v/ zengőhangként és zörejhangeként is megvalósulhat.

Hivatkozások

- Archangeli, Diana 1988: Aspects of underspecification theory, *Phonology* 5, 183–207.
- Barkaï, Malachi – Julia Horvath 1978: Voicing assimilation and the sonority hierarchy: Evidence from Russian, Hebrew and Hungarian, *Linguistics* 212, 77–88.
- Durand, Jacques – Siptár Péter 1997: *Bevezetés a fonológiába*, Budapest, Osiris.
- Goldsmith, John 1976: *Autosegmental Phonology*, doktori értekezés, Cambridge, Massachusetts, MIT. [Megj. New York: Garland, 1979.]
- Goldsmith, John 1990: *Autosegmental and Metrical Phonology*, Oxford, Blackwell.
- Horger Antal 1929: *Általános fonetika különös tekintettel a magyar nyelvre*, Budapest, Kócai.
- Jakobson, Roman 1956: Die Verteilung der stimmhaften und stimmlosen Geräuschlaute im Russischen, in Margarete Woltner – Herbert Bräuer szerk.: *Festschrift für Max Vasmer zum 70. Geburtstag*, Berlin, Harrasowitz, 199–202.
- Kassai Ilona 1998: *Fonetika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 1994: *Strukturális magyar nyelvtan 2: Fonológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Leben, William 1973: *Suprasegmental Phonology*, doktori értekezés, Cambridge, Massachusetts, MIT. [Megj. New York: Garland, 1979.]
- McCarthy, John J. 1986: OCP effects: Gemination and antigemination, *Linguistic Inquiry* 17, 207–263.

- Nádasdy, Ádám 1998: The exact domain of consonant degemination, *Magyar Fonetikai Füzetek* **21**, 104–107.
- Olsson, Magnus 1992: *Hungarian Phonology and Morphology*, Lund, Lund University Press.
- Siptár, Péter 1993: Marginalia in Hungarian phonology, *Eurasian Studies Yearbook* **65**, 73–84.
- Siptár Péter 1994a: A mássalhangzók, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 2: Fonológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 183–272.
- Siptár, Péter 1994b: Palatalization rules in Hungarian, *Acta Linguistica Hungarica* **42**, 5–32.
- Siptár Péter 1995: *A magyar mássalhangzók fonológiája*, Budapest, MTA.
- Siptár, Péter 1996: A Janus-faced Hungarian consonant, *The Even Yearbook* **2**, 83–96.
- Siptár Péter 1998: Hangtan, in É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris, 291–390.
- Siptár, Péter – Miklós Törkenczy 2000: *The Phonology of Hungarian*, Oxford, Oxford University Press.
- Steriade, Donca 1995: Underspecification and markedness, in John Goldsmith szerk.: *Handbook of Phonological Theory*, Oxford, Blackwell, 114–174.
- Szántó Éva 1962: A magyar mássalhangzó-hasonulás vizsgálata fonológiai aspektusban, *Magyar Nyelv* **58**, 159–166, 449–458.
- Szépe György 1969: Az alsóbb nyelvi szintek leírása, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* **6**, 359–466.
- Szigetvári Péter 1998: Kormányzás a fonológiában, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* **19**, 165–213.
- Toldy, Tünde 2001: *Hungarian Palatalisation and Related Processes*. A Szegeden megrendezett XXV. Országos Tudományos Diákköri Konferencián előadott dolgozat, Veszprémi Egyetem Tanárképző Kar, Angol Nyelv és Irodalom Tanszék.
- Törkenczy Miklós 1994: A szótag, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 2: Fonológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 273–392.
- Vago, Robert M. 1980: *The Sound Pattern of Hungarian*, Washington, Georgetown University Press.
- Vértes O. András 1952: *Bevezetés a fonetikába*, második, bővített kiadás, Budapest, Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola jegyzetei.
- Zsigri Gyula 1994: *Magyar mássalhangzószabályok*, doktori értekezés, Szeged, JATE.
- Zsigri Gyula 1997: Orrhangúszabályok, *Néprajz és Nyelvtudomány* **38**, 117–123.
- Zsigri, Gyula 2001: *The Interaction of Obstruent Voice and Sonorant Voice in Voicing Assimilation and Final Devoicing*, kézirat.

A LEXIKAI KIVÁLASZTÁS MECHANIZMUSÁNAK ÉS A SZINTAKTIKAI SZABÁLYOKNAK A KÖLCSÖNHATÁSAI AZ ELLIPTIKUS MELLÉRENDELŐ MONDATSZERKEZETBEN

BÁNRÉTI ZOLTÁN

MTA Nyelvtudományi Intézet
banreti@nytud.hu

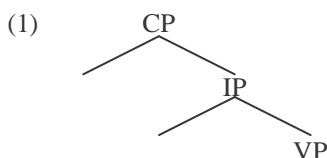
1. Bevezetés

1.1. A dolgozat a mellérendelő tagmondatokbeli ellipszisek szintaktikai szabályainak és a lexikai szelekció mechanizmusának kölcsönhatásaival foglalkozik. Az előreható és a hátraható ellipszist egyaránt úgy tekintjük, mint a hangalakok be **nem** illesztését, a hangalakok beillesztésének elmaradását az egyébként teljesen specifikált, lexikai-nyelvtani jegyhalmazok terminális csomópontjai alatt. Eszerint a lexikai és nyelvtani jegyek az ellipszis pozíciójában (is) jelen vannak, és részt vesznek a mondatjelentés interpretációjában. Ez a megközelítés elveti azt, hogy a „hiányzó” anyag szintaktikailag hiányozna, vagy fonetikailag törölt lenne, és hogy ezért szintaktikailag rekonstruálni vagy „másolni” kellene. A hangalakkal nem rendelkező, „csendes” lexikai egységekre azt fogjuk mondani, hogy ellipszis alá esnek. Az azonosíthatóságukat lehetővé tevő, hangalakkal bíró lexikai egységek egy másik, mellé-, vagy alárendelt tagmondatban találhatóak. Ezeket *engedélyező*nek fogjuk nevezni.

1.2. Olyan javaslat mellett fogunk érvelni, amely szerint az ellipszist a lexikai szelekció mechanizmusa teszi lehetővé. Ez képezi a mondat szerkezet levezetés bemenetét. A lexikai szelekció sajátos esete az, melyben ugyanazon lexikai egységet többször is kiválasztunk a lexikonból adott mondat szerkezet létrehozására. Ugyanazon lexikai egység többször szelektált példányai egymással az azonosság vagy a nem megkülönböztettség relációjában állhatnak. Az ellipszist ugyanazon lexikai egység(ek)nek a lexikonból történő olyan többszörös kiválasztása teszi lehetővé, amely eleget tesz bizonyos párhuzamossági megszorításoknak. A lexikai kiválasztás mechanizmusa biztosítja, hogy ugyanazon lexikai egységnek a lexikonból többször kiválasztott **példányai** indexekkel megjelöltek legyenek a szintaktikai bemenetnél.

2. VP-ellipszis: az Agr- és a V-tartományban.

2.1. A Minimalista Program szerint az igének a VP feletti kiterjesztett projekciója két tartományt foglal magába: a közvetlenül a VP felett elhelyezkedő I-tartományt, és az IP felett található C-tartományt. A mondat általános szerkezete a (143) ábrán látható:

Pollock (1989) óta a generatív szintaxis vezető elméletei körében az a felfogás uralkodik, hogy az I-tartomány (IP = *Inflectional Phrase*) az ige által kifejezett különböző univerzális grammatikai kategóriákra vonatkozó funkcionális projekciókat tartalmazza (ilyenek az igeidő, az igemód illetve az aspektus), valamint olyan projekciókat, ahol az argumentum szerepét játszó DP-k kategoriális funkciója dől el.

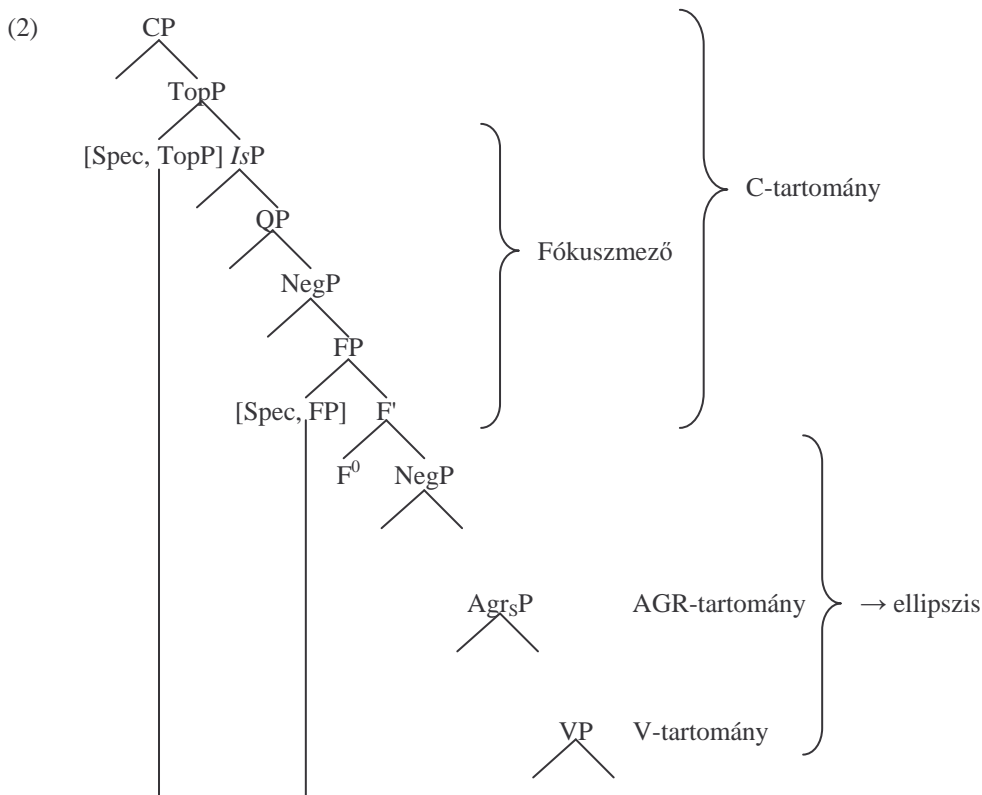
Az I-tartomány a CP alá ágyazódik be. E projekció fejét eredetileg azért vezették be, hogy a beágyazott mondat mondatbevezetője be tudjon valahová illeszkedni (innen az elnevezés is: C, mint „Complementizer”). A 80-as évek közepe óta a CP-t mint a **baloldali periférián** elhelyezkedő elemek célpozícióját tartják számon.

Az IP-tartomány a V-tartomány kiterjesztése, a különféle funkcionális fejek az igével vannak viszonyban, mert az igét vonzzák fel a morfoszintaktikai specifikációk ellenőrzésére. A tartományt egyeztető, azaz AgrP-tartománynak is nevezik, és a V-tartomány kiterjesztésének fogják fel.

A CP-tartomány és az IP tartomány viszonya más, mint az IP és a VP tartományé. Rizzi (1997: 283) úgy jellemzi a C-tartományt mint az IP által kifejezett propozicionális tartalom és egy fölérendelt struktúra (magasabban elhelyezkedő mondat, vagy a környező diskurzus szerkezete) közti interakció területét. A mondat bal perifériája, tehát a C-tartomány elemei kifejezhetik a mondat típusát (kijelentő, kérdő, felszólító), tükrözhetik a mondat igei szerkezetének bizonyos vonásait (finitiség), valamint olyan, diskurzushoz viszonyított funkciókat, mint az ismert, újszerű (topik-komment, fókusz-preszuppozíció).

2.2. A magyar mellérendelt mondatokban az ellipszis lehet előreható és hátraható. Ha az engedélyező tagmondat megelőzi az ellipszist tartalmazó tagmondatot, akkor **előreható ellipsziszről** beszélünk. Ha az engedélyező tagmondat követi az elliptikust, akkor pedig **hátraható ellipsziszről** beszélünk.¹ Az empirikus adatok azt mutatják, hogy a magyarban az előreható és a hátraható ellipszisek nyelvtani jegyei nem szimmetrikusak. A magyar mondat szerkezetére alkalmazva a fenti sémát, és IP helyett az AgrP (egyeztető tartomány) terminust használva, az ellipszist az Agr_SP alatti tartományban találjuk:

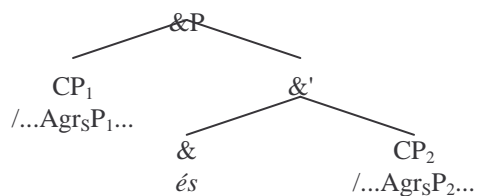
¹ Az ellipszisek kétféle irányáról korábban adott leírásainkat (Bánréti 1992, 1994, 2001) a következőkben kiterjesztjük és átalakítjuk.

a. János VALINAK írt egy verset,
 Misi meg ICÁNAK [~~írt egy verset~~].

b. János VALINAK [~~írt egy verset~~],
 Misi meg ICÁNAK írt egy verset.

A mellérendelő kötőszói fej projekciója a Kayne (1994) értelmében vett aszimmetrikus mellérendelő szerkezet. Ebben az előreható ellipszis az Agr_SP₂ tartományba esik, és az Agr_SP₁ tartománya licenciálja az ellipszist, míg a hátraható ellipszis az Agr_SP₁ tartományába esik, és az Agr_SP₂ engedélyezi azt:

Adatainkban azt fogjuk látni, hogy az elliptikus tagmondatokban az ellipszis soha nem lehet a C-tartományban, hanem az Agr- és a V-tartományban található. Az elliptikus tagmondat C-tartományán belül a fókuszmezőben legalább egy projekció Specifikálójának

kitöltöttnek kell lennie. Például a fókusz-DP megelőzi az ellipszist. Ez összefügg azzal, hogy a C-tartomány által tartalmazott, a mondatreprezentáció alapvető jegyeit tükröző információk szükséges feltételek az ellipszis engedélyezéséhez.

2.3. Azt javasoljuk, hogy az ellipszis jelenségét tekintsük a következőképpen: a mondati szerkezet megépítésében résztvevő, nyelvtani jegyeikre teljesen specifikált lexikai egységek (szerkezeteik) közül néhánynak nem illesztjük be a fonológiai formáját a szintaktikai szerkezet terminális csomópontjai alá. Ez két következménnyel jár: blokkolja a szintaktikai output-nál a fonológiai jegyhalmazok beillesztését a lexikonból, amit a nyelvtan Fonetikai komponense hiánynak észlel. Másrészt a nyelvtan Logikai forma komponense tud interpretációt hozzájuk rendelni, azzal, hogy az illető egységek interpretációsan valamiképp függő viszonyban állnak a fonológiai be nem illesztést engedélyező, más egységekkel (vö. Bartos 2001). Elvileg bármely, a mondat szerkezet megépítésében részt vett lexikai egység/szerkezet esetében mérlegelhető opció a fonológiai jegyek beillesztésének a blokkolása. Ezt azzal egészítjük most ki, hogy csak olyan lexikai egységek jelölhetők ki az ellipsziszre determináló jeggyel, melyek nem jelennek meg a mondat szerkezet C-tartományában, hanem csakis az Agr- és V-tartományban.

Az ellipsziszre kijelölt lexikai egységek interpretációs függésre is kijelöltek. Ezt úgy értjük, hogy a fonológiai forma be nem illesztésének posztszintaktikus opciójával csak akkor lehet élni, ha vannak olyan (fonológiai formával is bíró) engedélyező egységek, melyek révén az elliptikus hiány valamennyi jegye beazonosítható.

Maga az ellipszis tartománya a fókuszmező „alatt” van, az Agr-tartományban és a V-tartományban. Az ellipszisen kívüli és az ellipszis alá eső összetevők megoszlásának határa egybeesik a C-tartomány [Spec, FP] pozíciója és az ezen pozíció alatti tartomány határvonalával.

3. A fókuszmező pozícióiból történő határolás

3.1. A magyarban ha egy mellérendelt tagmondat ellipszist tartalmaz, akkor a C-tartományon belüli fókuszmező soha nem lehet üres, például kvantoros szerkezetet, vagy fókuszos szerkezetet kell tartalmaznia. Az irtóhangsúlyos mondatok esetében a fókuszmező „alatti” tartomány lehet elliptikus.

A fókuszmező a mondat szerkezetnek az a tartománya, amely az ige előtt és a topikalizált összetevők utáni pozíciók sorozatából áll. A nyomatékos mondatokban a fókuszmezőben álló bármely összetevő határolhatja az ellipszist, mégpedig vagy *Spec* pozícióból: *is*-szerkezetek ([Spec, *IsP*]), univerzális kvantoros szerkezetek ([Spec, *UqP*]), a nem igei fókusz ([Spec, *FP*]), a tagadott nem igei fókusz (*NegP*) vagy pedig az F^0 (ókusz) fejpozícióból, amennyiben az igenek van fókuszjegye. A fókuszmező tagjai *+f* fókuszjegyet kapnak, amely az azonosítás vagy azonosítás általi kizárás interpretációját írja elő. A finit mondatokban az ige módosítója (*VM*) és a nem igei fókuszos kifejezés kiegészítő disztribúcióban vannak egymással.

A fókuszmező tagjainak az ellipszis határolásában játszott szerepe összefügg a prozódiai sajátosságaikkal, mivel szupraszegmentális eszközökkel is meghatározottak és a jobbról-balra történő hangsúlyredukció fonológiai szabályainak is meg kell felelniük (vö. Hunyadi, 2001). Továbbá összefügg az interpretációjukkal, mivel a fókuszmező tagjai valamiképpen új információra utalnak: ilyen a széles értelemben vett fókusz, míg a „szűk” értelemben

vett fókusz azonosító-kizáró operátor: a társalgási univerzumban releváns entitások halmazán belül azonosítja mindazokat és csak azokat az elemeit a halmaznak, melyekre a predikátum érvényes és egyszersmind kizárja az elemek egy releváns kiegészítő halmazát. (É. Kiss 1995; É. Kiss–Kiefer–Siptár 1998; Kenesei 1998).

Az azonosítás vagy azonosítás általi kizárás interpretációt előíró *+f* fókuszjegyet a lexikai szelekció során, lexikai egységek kaphatják, mégpedig lexikai fejek, lexikális argumentumok (funkcionális, azaz nem-lexikális fejek tehát nem kaphatnak fókuszjegyet), valamint adjunktumok kaphatják meg. A fókuszpozícióba ([Spec, FP]-be) az a maximális kiterjesztés (XP) kerül, amely tartalmazza a fókuszjeggyel bíró lexikai egységet: lexikai fejet, argumentumot vagy adjunktumot. A fókuszjegyet tartalmazó maximális kiterjesztés a magyarban a [Spec, FP] pozícióba mozog, hogy fókuszjegyet ellenőrizze. A fókusz interpretációja attól is függ, hogy a maximális kiterjesztésen belül melyik lexikai egység kapott fókuszjegyet.² A *+f* jegy jelenléte az S-struktúrában azzal jár, hogy az őt hordozó lexikai egység prominens nyomatékot kap a PF-ben.

Az ige előtti és a topicalizált összetevők utáni pozíciókat tartalmazó fókuszmezőben álló összetevők sorrendje alapesetben a következő:

IsP/NegP, <UqP <c-FókuszP <...V. (A csak fókuszoperátorral ellátott XP: c-Fókusz).

Bródy (1990) notációját követve feltételezzük, hogy a fókuszmező **minden elemét** valamilyen FP dominálja. A fókuszmezőben lehet egynél több UqP (univerzális kvantoros szerkezet), de csak egyetlen IsP (*is* fejú szerkezet) és egyetlen *csak-fókusz* szerkezet lehet. Mivel a fókusz nem vesz részt az esetadásban illetve az egyeztetésben, elvileg bármely lexikai fej, lexikális argumentum vagy adjunktum megjelenhet a SpecFP-ben.

Az FP rekurzív projekció, erre utal az IsP és a *c-Fókusz* egyidejű jelenléte a fókuszmezőben. Bródy (1990) szerint az IsP lényegében rekurzív FP a fókuszmezőben³, azzal a megkötéssel, hogy egy *is* fejú FP nem lehet bővítménye egy másik *is* fejnek, de egy *is* fejnek lehet *csak-fókuszP* bővítménye.

A tagadó és a kérdő kifejezések inherens *+f* jeggyel bírnak. Az *is*-es kifejezés tagadó ($\rightarrow sem$) változata: NegP, és az opcionálisan inherens *+f* jegyű UqP (univerzális kvantorhoz) hasonlóan több NegP is állhat a [Spec, FP]-ben⁴.

3.2. A *+f* fókuszjegyes lexikai egységet tartalmazó, és a fókuszmezőbe felmozgó XP-k teszik „észlelhetővé” a feldolgozó műveletek számára az ellipszist. A nyomatékos mondatokban a fókuszmező jobb szélének kell határolnia a VP ellipszist. Ugyanakkor a

² A kontrasztív fókusszal kapcsolatos aszimmetriákra lásd: Kenesei (1998).

³ Az *IsP* fókuszmezőben:

Ma reggel PÉTER is csak EZT vitte fel.

illetve

PÉTER is felvitte a könyvet.

A mondatokban a c-fókusz interpretációjától eltérően az *is* elem az azonosító relációból részalmaz relációt képez: „Péter is = azon személy(ek) halmaza, aki(k)...” Az *is* tehát nem más, mint az *F* fejnek egy lehetséges lexikai realizálódása, amely részalmaz relációt létesít a Spec-je és a bővítménye között.

⁴ Bródy példái:

*SENKI (*sem) SEHOL (*sem) SEMMIT !sem csinált meg.*

MINDENKI MINDENHOL MINDENKIRE haragszik.

fókuszmezőt **megelőző** topikok, továbbá a fókuszmező jobbszélét **követő** emfatikus *is*, valamint a *c*-fókusz és az ige **közé** eső *alsó NegP* (Koopman–Szabolcsi 2000: 16) már nem határolhatják az ellipszist, nem tehetik azt „észlelhetővé”. Tekintsük az alábbi példákat:

TopP

- (3) **János tegnap 'elutazott és 'Péter ma [~~elutazott~~].*

A fókuszmező pozícióból (IsP, UqP, SpecFP, F⁰) viszont határolható a VP-ellipszis:

IsP-ből

- (4) a. *Előbb "JÁNOS indult el haza, de később "PÉTER is [~~elindult haza~~].*
 b. *Előbb "JÁNOS [~~indult el haza~~], de később "PÉTER is elindult haza.*
 c. *János "NEM indult el haza, de "PÉTER sem [~~indult el haza~~].*

UqP-ből

- (5) *A nagypapa csak VALINAK küldte el a fényképeket, a nagymama meg MINDENKINEK [~~elküldte a fényképeket~~].*
 (6) *A nagypapa csak VALINAK [~~küldte el a fényképeket~~], a nagymama meg MINDENKINEK elküldte a fényképeket.*

SpecFP-ből:

- (7) *Egy 'kövér 'lány "JANCSIVAL beszélgetett el, egy 'szőke 'hölgy meg "PÉTERREL [~~beszélgetett el~~].*
 (8) *Egy 'kövér 'lány "JANCSIVAL [~~beszélgetett el~~], egy 'szőke 'hölgy meg "PÉTERREL beszélgetett el.*

Koopman–Szabolcsi (2000) javaslatát követve: a fókuszmezőben található F⁰ fejről feltételezzük, hogy fókusz jegy ellenőrzésre nem mozog oda az ige. Ha az ige fókuszált, akkor F⁰-ba mozog, ekkor a viszont [Spec, FP] üres.⁵ A fókuszált ige határolhat XP-ellipszist (kontrasztív igei fókuszokkal), F⁰ fejből:

Igei fókusz utáni ellipszis:

- (9) a. *János MESÉLT [~~az énekesnőről~~], Ödön meg PLETYKÁLT az énekesnőről.*
 b. *Ödön NEM "PLETYKÁLT az énekesnőről, hanem "MESÉLT [~~az énekesnőről~~].*

A „felső” NegP határolhat ellipszist:

- (10) *"ÉN vettem csokoládét Marinak, és NEM PÉTER [~~vett csokoládét Marinak~~].*

Az F fej alatti összetevő **nem** határolhat ellipszist. Így a fókusz fej alatti, „alsó” NegP sem határolhat ellipszist. Kontrasztív fókuszok mellett:

- (11) *?*Pista MARIVAL nem vezett össze, és Vali ICÁVAL nem [~~vezett össze~~].*
 (12) *?*Pista nem MARIVAL nem vezett össze, hanem ERZSIVEL nem [~~vezett össze~~].*

A fókusz alatti és az ige közé eső, emfatikus *is*-szerkezet **nem** határolhat ellipszist:

⁵ Koopman–Szabolcsi (2000: 18): a magyarban az ige, ha maga nem fókuszált, akkor nem mozog az Agr_S csomópont fölé.

(13) *János MARIVAL akart beszélni, és "MARIVAL is "BESZÉLT.*

(14) **János MARIVAL akart beszélni, és "MARIVAL is [beszél].*

A fókusz projekció iterativitásának feltételezésével (Alberti–Medve 2000) az űrképző ellipszis határolását írhatjuk le. Ekkor az űrképző ellipszist két fókuszprojekció határolja balról, illetve jobbról: [_{FP} XP_i V_k FP], vö.

(15) [_{TopP} *Marit*] [_{FP} [_{DP} *PÉTER*]_i [_V *mutatta*]_k] [_{FP} [_{DP} *csak JÁNOSNAK*]_j [_{VP} t_k *be* t_i t_j]]] és
[_{FP} [_{DP} *MISI*]_i [_V ~~*mutatta*~~]_k] [_{FP} [_{DP} *csak ZOLTÁNNAK*]_j [_{VP} t_k ~~*be*~~ t_i t_j]]].

3.3. Kontrasztív relációk

A fókusz operátor szemantikai szerepének kvantifikációs jellemzése szerint a fókusz kimerítő felsorolást kifejező operátor (Szabolcsi 1983), ugyanakkor a fókusz a kontraszt, szembeállítás, és korrekció kifejezésére is használható. Ezért Kenesei (1986) azt javasolta, hogy a kontrasztív fókusz olyan operátor, amely kizárást fejez ki az azonosítás segítségével adott társalgási univerzumon belül.

Valamely összetevő fókusz jegye a mondat szemantikai reprezentációjának két alapvető részre osztását eredményezi: az előtérbe állított fókuszos részre, és a háttérre vagy előfeltételezett részre. A kontrasztív fókusz valamely U társalgási univerzumon belül azonosítás segítségével kizárja az elemek egy releváns halmazát (Kenesei 1998: 225). Például a

Vali PÉTERNEK vett ajándékot.

mondat olyan társalgási univerzumban értelmezhető, melyben előfeltételezzük, hogy valaki valakinek ajándékot vett, azt, akinek ajándékot vett, azonosítjuk Péterrel és egyben kizárjuk az U₁ társalgási univerzumban felmerülő más, lehetséges individuumokat, mint például a nagymama, egy ismerős, stb.).

Az

Erzsi a NAGYMAMÁNAK vett ajándékot.

mondat **ugyanabban** az U₁ társalgási univerzumban szintén előfeltételezi, hogy valaki valakinek ajándékot vett, és azt, akinek ajándékot vett, azonosítja a nagymamával, és egyben kizárja az U₁ társalgási univerzumban felmerülő, más lehetséges individuumokat (mint például Péter, egy ismerős, stb.).

Az elliptikus mellrendelés gyakran a kontrasztív fókuszokra épül és a kontraszt reláció valamely változatát ugyanazon társalgási univerzum keretén belül teszi kifejezetté:

(16) *Vali PÉTERNEK vett ajándékot, Erzsi meg a NAGYMAMÁNAK [vett ajándékot].*

A hátraható irányú ellipszist tartalmazó (17) ugyancsak kontraszt relációt jelöl egyazon társalgási univerzum keretében:

(17) *Vali PÉTERNEK [vett ajándékot], Erzsi meg a NAGYMAMÁNAK vett ajándékot.*

A (16) és (17) intepretációja azonos. Azok az egységek, amelyek a kontraszt relációt képezik, kívül kell maradjanak az ellipszisen. Azok az egységek, melyek az első tagmondathoz tartozó előfeltevésben és a második tagmondathoz tartozó előfeltevésben közösek, elliptálhatóak (példánkban: a 'vett ajándékot'). A tagmondatok számára közös előfeltevés

szintaktikai reprezentációja az AGR-tartományban és a V-tartományban lehet. (Megjegyzendő, hogy a tagmondatokon belüli jegyegeztetések, ellenőrzések lokális mechanizmusa független az ilyen interpretációs elvtől).

Ha a mondat nem elliptikus, akkor nem kötelező kontrasztív interpretációval ellátni, lehet pusztán tényállást leíró:

(18) *'Vali 'Péternek 'vett 'ajándékot, 'Erzsi meg a 'nagymamának 'vett 'ajándékot.*

4. A párhuzamossági megszorítás

4.1. A mellérendelt tagmondatok szerkezetének párhuzamosságát úgy értjük, hogy a felhasznált szórendi pozíciók és az őket kitöltő szerkezeti kategóriák a két tagmondatban egymásnak megfeleltethetők és egymással párhuzamos sorrendűek. Az ilyen szerkezetek egyaránt megengedek az előreható és a hátraható VP-ellipszist.

Fox (1998) a párhuzamossági megszorításnak alábbi megfogalmazását adja:

(19) **A Fox-féle párhuzamossági megszorítás** (Fox 1998)

A mellérendelt tagmondatoknál az elliptált VP területén található NP-knek és az engedélyező VP területén található NP-knek vagy

- a. azonos függőségekkel kell összekapcsolódniuk (= szerkezeti párhuzamosság) vagy
- b. ugyanazzal a referenciális értékkel kell bírniuk (= referenciális párhuzamosság).

4.2. A következőkben a párhuzamosságnak az ellipszis nyelvtani szabályaival alkotott interakcióját írjuk le. Ehhez bevezetjük a **hasonmás**, a **párok** és a **külső környezet** terminusait.

A mellérendelő tagmondatok keretein belül egy lexikai egységnek a lexikonból **többször kiválasztott** példányait **hasonmás**-oknak fogjuk nevezni. Ezekre nézve kötelező a szerkezeti párhuzamosság és a referenciális párhuzamosság megszorítása. Az ellipszist engedélyező (explicit) igének a lexikai hasonmása az elliptált ige. Az NP-ellipszisznél láttuk, hogy a mellérendelt tagmondatokban két olyan igének kell lennie, melyeknek, legalább az ellipszis alá eső NP-re nézve, azonos a szubkategorizációs és a tematikus keretük. Ezáltal lehetővé teszik az NP-t alkotó lexikai egységek (és konstrukciójuk) többszöri kiválasztását a lexikonból. A többször kiválasztott lexikai egységek (és konstrukciójuk) egymással 'azonosság' vagy 'nem megkülönböztetett' relációban állónak interpretálhatók.

A párhuzamos szerkezetű mellérendelő mondatokban a hasonmások közvetlen környezetét legalább egy-egy olyan lexikai egység (és konstrukciója) adja, melyek a **tagmondatok között** párba állíthatók. Ezeket **párokba állítható** összetevőknek, röviden **párok**-nak fogjuk nevezni. A párok azonos szintaktikai kategóriájúak, de nem azonos lexikai egységek. Lehetnek hordozói a szerkezeti párhuzamosság tulajdonságának, de nem vonatkozhat rájuk a referenciális párhuzamosság (nem lehet azonos referenciájuk).

A mellérendelés tartományát a mellérendelő kötőszó jelölte relációban közvetlenül résztvevő összetevők képezik. Rájuk vonatkozhat a párhuzamosság. Ugyanakkor a tagmondatok ennél több összetevőt is tartalmazhatnak, melyek már nem vesznek közvetlenül részt a mellérendelő kötőszó által képzett viszonyban. Az utóbbi összetevők alkotják a mellérendelés **külső környezet**-ét.

Az alábbiakban olyan megoszlást szemléltetünk, amely előreható és hátraható VP-ellipszisre egyaránt lehetőséget ad:

(20)	KÜLSŐ KÖRNYEZET	A Mellérendelés tartománya		KÜLSŐ KÖRNYEZET
		FÓKUSZMEZŐ	AGR-TARTOMÁNY	
		PÁROK	HASONMÁSOK	
Az, hogy	<i>Ibi</i>	"NÉMETÜL	<i>tanul</i>	
	<i>te meg</i>	"ANGOLUL	[tanulsz] ,	<i>meglepett engem.</i>
	<i>Én</i>	"EZÜST	[gyűrűt vásároltam az eljegyzésre] ,	
	<i>te meg</i>	"ARANY	<i>gyűrűt vásároltál az eljegyzésre.</i>	

Azt feltételezzük, hogy a mellérendelő kötőszó által projektált mellérendelő szerkezet tartományába a párok és az engedélyező/engedélyezett hasonmások tartoznak. A külső környezet azonban kívül esik a mellérendelő kötőszó tartományán. A paralel párok egyik tagja a baloldali tagmondatból, a másik tagja meg a jobboldali tagmondatból való. A párokba állíthatóság empirikus kritériuma az, hogy a párok tagjai egymással mellérendelhetők, vagyis egyetlen tagmondaton belül grammatikus mellérendelő szerkezetet képezhetnek. Például:

[*Ibi meg te*] : az első pár tagjai

[*németül és angolul*] : a második pár tagjai.

[*Én és te*] : az első pár tagjai

[*Ezüst[gyűrű] és aranygyűrű*] : a második pár tagjai.

Az elliptikus mondat nyelvi feldolgozása megkívánja a mellérendelő kötőszó tartományának a külső környezettől való elhatárolását, és a mellérendelés tartományán belül az ellipszis tartományának megállapítását.

A tagmondatok közti párokra azt a jellemzést adtuk, hogy azonos szintaktikai kategóriájúak, de nem azonos lexikai egységek. Vagyis nem lehet azonos a fonológiai formájuk és nem lehet teljesen azonos a jelentésük. Ezt homonimákat, illetve az azonos jelentésű frázisokat tartalmazó mondatokkal is motiválhatjuk:

(21) a. ??*János ÉRETT KÖRTÉT hozott Marinak, Pista meg SZÁZWATTOS KÖRTÉT*
 [*hozott Marinak*].

b. ??*Ödön egy KUTYÁT kergetett, Jenő meg egy KUTYÁT* [*kergetett*].

A (20)-beli minta tehát a paralel párok és a hasonmások megkülönböztetésén alapul. A párhuzamosságon alapuló ellipszis sajátosságait, különösen a tagmondatok közti paralel párok és hasonmások tulajdonságait a következőképpen foglalhatjuk össze:

1. Külső környezet

2. A **paralel párok**: a fókuszmezőben vannak, kontrasztívok. Tulajdonságaik:

- azonos szintaktikai kategóriák
- azonosan alkategorizált igei vonzatok
- nem lehet azonos fonológiai forma
- nem lehet azonos jelentés
- ugyanazon típusú függőségi viszonyok tagjai (pl. az igehez képest)

A párok soha nem eshetnek ellipsis alá, de jelenlétük szükséges az ellipsishez.

3. **Hasonmások**: az Agr- és V- tartományban vannak

- azonos lexikai egységek
- igeire: azonos V+Idő, de lehet eltérő AGR a (V+T)+Agr-ben
- azonos jelentés
- azonos (visszaállítható) fonológiai forma, kivéve az AGR végződéseket.

Az ellipsis a hasonmásokon lehetséges.

A párok és a hasonmások tulajdonságai egymást kölcsönösen kizáró jellegűek, a mondat szerkezet két külön tartományában jelenhetnek csak meg.

A tulajdonságok vázolt eloszlása megengedi – amennyiben a hasonmások elvileg ugyanannyi lexikai és szintaktikai információt tartalmaznak, vagyis egyikük sem tartalmaz a másikénál kevesebb lexikai és szintaktikai információt – hogy bármelyik hasonmásból válhat ellipsiszt engedélyező, illetve elliptálható tartomány. Ekkor a tagmondatok között grammatikus lehet mind az előreható, mind pedig a hátraható ellipsis.

4.3. A párokat a következőkben *‘megkülönböztetett’* jeggyel ellátottnak nevezzük. Ezt olyan default jegynek tekintjük, amely az inherens vagy nem inherens fókuszjegy értékeket kaphatja meg, és jelenlétük esetén egy másik lexikai egység kontrasztív topik jegyet kaphat.

A *‘megkülönböztetett’* jeggyel rendelkező lexikai egységek közös vonása, hogy megkövetelik a hangalakjuk beillesztését. Ugyanakkor „észlelhetővé” tehetik az általuk határolt VP-ellipsiszt, mert feltételeznek valamilyen jegyekben való osztozást az ellipsis alá eső tartomány összetevőivel. Láttuk, hogy a magyarban ez az egyeztetés nem szükségképpen a személy/szám, eset, vagy nyelvtani idő jegyekre vonatkozik, mivel ezek teljes mértékben belül maradhatnak az ellipsis alá eső tartományban, (például egy fókuszos szabad határozó által határolt Agr_SP-ellipsis). A *‘megkülönböztetett’* jegy értékeit hordozó, fókuszjegyű összetevők a fókuszmezőben nem a morfoszintaktikai egyeztetésben játszanak szerepet, hanem megjelölik a tagmondat egészének típusát (kijelentő, kérdő, tagadó, felszólító), továbbá tükröznek olyan, a környező diskurzushoz viszonyított funkciókat, mint az ismert és újszerű, a topik–komment, a fókusz és preszuppozíciója. Ezekben az interpretációs jegyekben valamilyen módon a VP- ellipsis alá eső tartomány is osztozik. Ha pedig az ige maga fókuszált, akkor DP vagy N-ellipsis lehetséges, ahol a fókuszos ige osztozik jegyekben az elliptált DP-vel vagy N-nel.

4.4. A nem elliptikus, engedélyező tagmondatnak azon lexikai egységei, melyek az egyeztetett pároknak nem tagjai, azok vagy a mellérendelés környezetéhez tartoznak, vagy a saját tagmondatukon kívül egyszersmind részei az elliptikus tagmondatban az ellipsisz reprezentációjának is. Az alábbi példákban sem a *tegnap a kertben* sem pedig a *Jánossal*

nem tagja a pár relációknak, nincsen párjuk a másik tagmondatban. Ennek következtében a szabad bővítés jellegű *tegnap a kertben* a mellérendelés tartományának környezetében található, míg az ige vonzatát adó *Jánossal* része az ellipszis reprezentációjának is.

- (22) { *Tegnap a kertben* } { *MARI* *veszett össze Jánossal* és *ERZSI* [*veszett össze Jánossal*] }.
 (23) { } { *Jánossal* } *MARI* *veszett össze tegnap, és ERZSI* [*veszett össze tegnap Jánossal*].

4.5. A fókuszmezők összeegyeztetése. Az előreható ellipszis határolása, „észlelhetővé” tétele számára tagmondatonként minimálisan egy, a megkülönböztetett jegy értékében egyeztetett lexikai egységre van szükség. Az egyeztetettség minimálisan annyit kíván meg, hogy az ellipszist a fókuszmező jobb széléről határoló egységnek legyen olyan **kontrasztív párja** az engedélyező tagmondatban, amely szintén a fókuszmezőben található. A fókuszmezőn belüli pozíciójuknak nem kell azonosnak lennie. A megkérdezett anyanyelvi beszélők azokat a mondatokat tartották grammatikusnak, melyekben a fókuszmezőn belüli elemek azonos szintaktikai kategóriák voltak (az igei argumentum szerep azonossága, az esetrag azonossága, illetve az adjunktum kategóriájának azonossága szükséges), és agrammatikusnak, vagy kérdésesnek ítélték azokat a mondatokat, ahol az egyik tagmondat fókuszmezőjén belül található összetevő kontrasztív párja a másik tagmondatban a fókuszmezőn kívül, topik pozícióban vagy (a nem elliptikus mondatban) az ige után volt. Például:

- (24) *"Én vettem csokoládét Marinak, és "NEM "PÉTER* [*vett csokoládét Marinak*].
 (25) **Én "MARINAK vettem csokoládét, és NEM "PÉTER* [*vett csokoládét Marinak*].
 (26) *Péter "MARINAK vett egy doboz csokoládét tegnap, és "ERZSINEK* [*vett egy doboz csokoládét tegnap*].
 (27) **Egy doboz "CSOKOLÁDÉT vett Péter Marinak tegnap, és "ERZSINEK* [*vett egy doboz csokoládét tegnap*].

A DP-fókusz és az univerzális kvantor nem képezhet párt, ha nem azonosan alkategorizáltak az ige által (vagyis nem azonos típusú függőségi viszonyok tagjai):

- (28) *A nagypapa csak "VALINAK küldte el a fényképeket, a nagymama meg "MINDENKINEK* [*elküldte a fényképeket*].
 (29) **Valinak csak a "NAGYPAPA küldte el a fényképeket, a nagymama meg "MINDENKINEK* [*elküldte a fényképeket*].

Amennyiben az előreható ellipszist olyan, inheresen fókuszjegyű lexikai egység határolja, amelynek antecedense van az engedélyező tagmondatban, akkor nincsen szükség semmilyen párhuzamossági feltételre. Ezt mutatják az alábbi konstrukciók:

- (30) a. *János találkozott a tengerparton valakivel, de nem tudom, KIVEL* [*találkozott a tengerparton János*].
 b. *Mari BESZÉLT néhány diákkal, de TITOK volt, hogy a diákok közül KIKKEL* [*beszélt Mari*].

4.6. A megkérdezett anyanyelvi beszélők a hátraható ellipszisznél erősen preferálták a párhuzamos szerkezeteket, ahol a topik tartomány és a fókuszmező pozícióinak kitöltése sorrendi és kategoriális tekintetben egyaránt párhuzamos. A hátraható ellipszis mellett

legalább egy-egy kontrasztív párt alkotó összetevőnek kell lennie a két tagmondat fókuszmezőjében és legalább még egy párhuzamos összetevőnek a két tagmondat topik tartományában. A fókusz pár tagjai a tagmondatok fókuszmezői között kontrasztív relációt képeznek. A hátraható ellipszis sajátossága, hogy az ellipszis a kontrasztív nyomatékú fonológiai frázisok megoszlását követi és nem a szószerkezetek-határokat. A kontrasztív nyomaték csúcsot követő, redukált nyomatékú fonológiai frázis eshet ellipszis alá. Az engedélyező tagmondatban egy azonos felépítésű, teljes fonológiai frázis van.

Összetett szó tagjai közti határolás

- (31) *Én "EZÜST# [~~gyűrűt vásároltam az eljegyzésre~~], te meg "ARANYgyűrűt vásároltál az eljegyzésre.*

Frázis „felbontás”

- (32) *Ödön "PÉNZ # [~~nélkül indult el~~], Jani meg "HITELKÁRTYA nélkül indult el.*

A párhuzamossági feltétel megsértései

- (33) **Ödön "PÉNZ # [~~nélkül indult el~~], hitelkártya nélkül meg JANI indult el*
 (34) *ÉN "KENYÉRÉRT [~~járok le mindennap a közértbe~~], TI KETTEN meg "CIGIÉRT jártok le a közértbe.*
 (35) **ÉN "KENYÉRÉRT [~~járok le mindennap a közértbe~~], ICIGIÉRT meg "TI KETTEN jártok le a közértbe.*

A DP-fókusz–kvantor pár tagjainak egymástól eltérő alkategorizációja (az igével alkotott eltérő függőségi relációja) rosszul formált mondatot eredményez a hátraható ellipszis mellett is:

- (36) *A nagypapa csak "VALINAK [~~küldte el a fényképeket~~], a nagymama meg "MINDENKINEK elküldte a fényképeket.*
 (37) **Valinak csak a "NAGYPAPA [~~küldte el a fényképeket~~], a nagymama meg "MINDENKINEK elküldte a fényképeket.*

5. Párhuzamossági megszorítások: összefoglalás

5.1. Az egyik tagmondatban ellipszis alá eső tartományt és a másik tagmondatban azt engedélyező tartományt olyan egységek alkotják, melyek ugyanazon lexikai egységeknek a lexikonból többször kiválasztott példányai. Ezek inherens jegyeikben megegyeznek és azonos szerkezeti függőségi viszonyokban vesznek részt. A tagmondaton belüli lokális egyeztetések tárgyát képező jegyeik viszont eltérhetnek. Ezt a viszonyt neveztük hasonmásoknak. A hasonmásokat képező lexikai egységek és szerkezeteik a tagmondatok Agr-tartományában vannak. Összehangoltságukat az Agr₁–Agr₂ tartományok összehangolásának nevezzük.

5.2. A tagmondatban az ellipszist megelőző tartomány összehangolt a másik tagmondat párhuzamos tartományával. Az ilyen tartományok tagjai olyan, különböző lexikai egységek, melyek közül legalább egynek kontrasztív párja van a másik tagmondatban. Ezt a viszonyt neveztük pároknak. A párok tagjai megkülönböztetett jeggyel ellátottak, és a tagmondatok fókuszmezőjében vannak.

Ha a tagmondatok fókuszmezőiben csakis párok tagjai vannak, akkor a tagmondatok szerkezete teljesen párhuzamos. A részleges párhuzamosság esetén minimálisan egy

fókuszmezőbeli összetevő rendelkezik vagy kontrasztív párral vagy (nem kontrasztív) antecedenssel a másik tagmondatban. Összehangoltságukat a fókuszmezők összehangolásának nevezzük.

5.3. A tagmondat egészére vonatkozó (interpretatív) jegyekben az ellipszist határoló tartomány összetevői osztoznak az ellipszis alá eső tartománnyal. Ezt a C–Agr-tartományok egyeztetettségének nevezzük.

Az Agr₁–Agr₂, tartományokban, a C₁–C₂ tartományokban, valamint a fókuszmező₁–Agr₁ és Fókuszmező₂–Agr₂ tartományokban található egységek jegyeinek összehangolása három különböző dimenziót képez. Mindháromra szükség van a jólformált elliptikus mellérendelések számára. A jegyek lokális egyeztetéséről gondoskodnak a mondatszerkezetet felépítő műveletek. Azonban a fenti jegy-összehangolások túlmutatnak ezeken. A következőkben olyan javaslatot fogunk tenni, amely szerint a jegyek összehangolásának azon dimenzióit, melyeket a jólformált mondatszerkezetet építő elvek automatikusan nem hoznak létre, azokat valójában a lexikai egységeket a lexikonból kiválasztó, szelektáló rendszer biztosítja, amikor a szintaktikai bemenetnél (*input*-nál) előszámlálja a lexikai egységek listáit, a mondatszerkezetek építésének megkezdése számára.

6. A lexikai egységek többszörös kiválasztása mint az ellipszis alapja

6.1. Az ellipszis szabályainak leírását megcélzó egyik alapvető iskola szerint az elliptikus tagmondatot rekonstruáljuk, és a rekonstrukciójára a reprezentáció valamely szintjén vagy az LF (logikai forma) vagy a szemantika szintjén, a felszíni tagmondat szerkezete alapján kerül sor kerül (pl. Fiengo–May 1994; Hornstein 1995; Kitagawa 1991; Reinhart 1983, 1986; Sag 1976; Williams 1977). Egy másik iskola szerint a VP-ellipszises szerkezetek mellérendeléses szerkezetekből vezethetők le (Chomsky 1995; Chomsky–Lasnik 1993; Tancredi 1992). E nézet szerint a VP₁ másolata (*copy*-ja) a második mellérendelt összetevőbeli VP₂, amely a PF (Fonetikai Forma) szintjén törlődik, szemben azokkal az elméletekkel, ahol az az LF-ben rekonstruálódik. A „törlődés”-t motiválják azzal a megfigyeléssel is, amely szerint a VP-ellipszises szerkezeteknek ugyanaz az értelmezése, mint a hangsúlytalanítással, vagyis alacsony nyomatek intenzitással produkált, halkabb és gyorsabb tempójú kiejtéssel (a második tagmondaton lapos intonációval) ejtett mellérendeléses szerkezeteknek. Megjegyzendő, hogy a magyarban a hátraható ellipsziszre ez nem igaz, csak az előreható egyes típusaira.

Wilder (1997) szerint az előreható ellipszis a Logikai Forma komponensében engedélyezett, míg a hátraható ellipszis törlés eredménye, amely a Fonetikai Forma szintjén engedélyezett. Az előreható ellipszis engedélyező részének k-vezérelnie kell a ellipszis tartományát. A „hátratörlésnél” pedig az ellipszisnek pusztán meg kell előznie az engedélyezőt. A k-vezérlési feltételből mint strukurális viszonyból adódnak sorrendi megkötések, míg a hátraható ellipsziszre vonatkozó megelőzési feltétel szerinte nem hivatkozik szerkezeti relációkra.

A Minimalista Program keretében a VP-ellipszises szerkezetek a tagmondatok mellérendelő szerkezetéből kerülnek levezetésre (Chomsky 1995; Chomsky–Lasnik 1993). Eszerint, az egyik mellérendelt tagmondat VP-je a PF szintjén törlődik. A Minimalista programnak a PF-szintű törlésre vonatkozó álláspontját a rekonstrukció kiiktatásának igénye és a „mozgatás = másolat létrehozása + a korábbi másolat PF-törlése” hipotézise

motiválja. A komputációs rendszerben az LF szintjén megőrződik a másolat, de a PF-ben törlődik. Ennek következtében a beszédbeli kimenetben az elmozgatott elem csak egyetlen pozícióban jelenik meg.

A Minimalista Program (Chomsky 1995) keretében a VP-ellipszises szerkezetek a mozgattással analóg (bár azzal nem mindenben azonos) módon jönnek létre. A VP-ellipszist tartalmazó szerkezet legelőször mellérendeléses szerkezetként születik meg. A második mellérendelt összetevő VP-je úgy viselkedik, mintha egy „másolat” lenne, a különbség csak annyi, hogy ebben az esetben a másolatot ténylegesen nem egy mozgattás hozza létre. Ezután az érintetlenül hagyott másolatokkal együtt az egész mellérendeléses szerkezet az LF-be kerül, ahol a párhuzamossági megszorítás alkalmazódik rá. A PF-ben törlődik a második mondatösszetevőben lévő másolat, amennyiben azonos az első mondatösszetevő VP-jével, de maga a másolat az LF-ben interpretált és megszületik a VP-ellipszises szerkezet.

A másolat és a PF-törlés mindebben kulcsszerepet játszik. A Logikai Forma szintjén értelmezendő egység a lánc, amely teljesen azonos, másolással létrehozott alszerkezetek által alkotott sorozat. Amíg a törlés után a láncot alkotó elemek közül legalább egy fennmarad a PF feldolgozás számára, vagyis a ‘kiejtés’ számára, mindaddig az LF-en feldolgozandó egység visszakereshető a PF reprezentáció alapján.

Kérdés, hogy a törlés az ‘ α mozgattástól’ (tehát a másolástól) függetlenül is működhet-e avagy nem. Ha a törlés a másolástól függetlenül is működhet, akkor valamiképp külön kell biztosítani, hogy egy láncban belül az α összes másolata, a legfelső kivételével, törlődjön. Egy nyílt formájú α -nak a PF-szintjén kapott helyének tükröznie kell a ‘Kírás’ (*‘Spell-Out’*) előtt végzett mozgattása során elért legmagasabb pozíciót; máskülönben PF-en nem lenne megkülönböztetve az S-szerkezet előtti és az az utáni mozgattás. Chomsky (1994: 13) ezt úgy oldja meg, hogy a törlést beleépíti magába a mozgattási műveletbe: „A Mozzgassd α -t operáció célpontja K, α -t felemeli, majd α -t összeolvasztja K-val. [...] Ezen kívül csak a törlési művelet létezik, amely viszont nincs hatással a szerkezetre – persze attól eltekintve, hogy hatására, úgy tűnik, α nem ‘látható’ az ‘interface’-en”.

Vagyis α -nak a nyomai, azaz másolatai ugyanazon operáció által vannak jelölve a PF-en való törlésre (mondjuk egy +T jeggyel), mint amely operáció beilleszti α elmozgatott másolatát. A fonológiai elv itt tehát csupán annyit mond ki, hogy a +T jegyű elemek nincsenek értelmezve, feldolgozva PF-en. Ez önmagában viszont nem tesz szükségessé törlést mint **műveletet**, hanem egy reprezentációs tulajdonságot határoz meg.

A mellérendelő VP-ellipszis tagjai különböznek a másolatokból álló lánc elemeitől abban, hogy az engedélyező VP és az elliptált VP között nem szükséges a teljes azonosság, például az igék lokális, tagmondatonként eltérő személy/szám egyeztetésekben vesznek részt, más nyelvtani jegyeikben is eltérhetnek, vagyis nem tökéletes másolataik egymásnak (vö. Bartos 2000, 2001). Úgy gondoljuk, hogy az eltérések azért lehetségesek, mert a VP-ellipszisek nem másolással jöttek létre, a mellérendelt tagmondatok mindegyike a „saját jogán” generálódik.

6.2. A VP-ellipszis kezelésének problémái a Minimalista Program keretében jól illusztrálják a derivációs keret okozta nehézségeket. Bródy (1999) rámutat arra, hogy a szintaktikai rendszer redundáns, mivel másolatokat hoz létre, majd törli is azokat. A lánc az azonosság relációnak tematikusan speciális típusát fejezi ki a lánc szemeire vonatkozóan.

Ha nem akarunk mindenfajta szemantikai azonosságot a mozgásra visszavezetni, a láncbéli azonosság kifejezésének természetes helye a szemantikai komponens – mondja Bródy (1999: 224.). A láncbéli többszörös másolatok (*copy*-k) előfordulása nem különbözik a lexikai egységek vagy a belőlük épített szerkezetek többszörös előfordulásainak más eseteitől. A többszörös előfordulás annak tulajdonítható, hogy a lexikai egységek többször voltak kiválasztva a lexikonból. A többszöri előfordulás jegyei interpretálhatók úgy, mint az ‘azonosság’ vagy a gyengébb ‘nem megkülönböztettség’ relációja. A lánc szemeinek azonossága ennek aleste, ahol a lexikai egységek többszörös előfordulása tematikusan azonos típusú, a lánc tartalmaz egy legmélyebben fekvő tematikus pozíciót. A másolatok szintaktikai létrehozása, összekapcsolása és/vagy törlése elkerülhető, mivel mindezek egy függetlenül szükséges interpretációs azonossági viszony tagjai.

6.3. A VP-ellipszises szerkezetek létrejöttét a lexikai egységeknek a lexikonból való többszörös kiválasztása alapján szeretnénk jellemezni. A mellérendelés tartományára alkalmazott szerkezeti párhuzamosság megszorítás és referenciális párhuzamosság megszorítás kapcsán azt látjuk, hogy az utóbbi megszorítás tekintetében önmagában nem elegendő, ha ugyanazokat a lexikai egységeket választjuk ki a mellérendelt tagmondat Agr-tartománya számára. Például az Agr-tartományban található névmások akkor követik a referenciális párhuzamosság megszorítást, ha redukált nyomaték esik rájuk ereszkedő intonációjú fonológiai frázis részeként, vagy ha ellipszis alá esnek:

- (38) a. *Reggel a MATRÓZ_m [szólt-neki_j^{rt}], és este a KORMÁNYOS_k szólt neki_j^{rt}.*
 b. *Reggel a MATRÓZ_m szólt neki_j^{rt} és este a KORMÁNYOS_k [szólt-neki_j^{rt}].*
 c. *Reggel a MATRÓZ_m szólt neki_j^{rt}, és este a KORMÁNYOS_k szólt neki_j^{rt}.*
 d. *Reggel a MATRÓZ_m szólt NEKI_j^{rt}, és este a KORMÁNYOS_k szólt neki_j^{rt}.*

A mondatoknak több lehetséges olvasatuk is van. De a preferált olvasataik követik referenciális párhuzamosság megszorítását, miszerint a matróz és a kormányos ugyanannak a harmadik személynek szólt, a (38c) esetében preferált olvasatban egy deiktikus harmadik személynek. Az elliptikus tagmondat és a redukált nyomatékú névmást tartalmazó tagmondat a megszorítás szempontjából azonosan viselkedik. Egyik mondatnak sem lehet olyan olvasata, amely szerint a matróz egy **harmadik személynek**, a kormányos meg egy **negyedik személynek** szólt. Ez az olvasat csak akkor válik lehetővé, ha a tagmondatok nem ereszkedő intonációjúak, hanem irtóhangsúlyos összetevővel végződnek, mivel a tagmondatvégi névmás erős nyomatékot kap:

- e. *Reggel a MATRÓZ_m szólt NEKI_j^{rt}, és este a KORMÁNYOS_k szólt NEKI_j^{rt}.*

Az ellipszist nem tartalmazó (38e) mondatnak van nem párhuzamos referenciájú olvasata, miszerint a matróz egy harmadik, a kormányos meg egy negyedik személynek szólt.

Az elliptikus tagmondat és a redukált nyomatékú névmást tartalmazó igei szerkezetek tehát a megszorítás szempontjából egy közös osztályt képeznek, szemben az irtóhangsúlyra végződő tagmondattal.

Ugyanakkor a (38a–e) mondatok egyaránt eleget tesznek a szerkezeti párhuzamosság megszorításnak. Ez arra utal, hogy **a szerkezeti párhuzamosság érvényesülésének nem kell függnie a kontrasztív nyomatékok kiosztásától.**

Az ellipszist engedélyező terület és az ellipszis alá eső terület közti referenciális párhuzamosság nem triviális olyan előreható ellipszisekben, melyeket több tagmondatban szétozott engedélyező tartomány licenciál. Miként a névmásoknak is lehet megosztott antecedensük, úgy adott tagmondatbeli ellipszist több előző tagmondat releváns területei engedélyezhetnek mintegy közösen (Lobeck 1995: 29).

Névmás megosztott antecedenssel

- (39) *Péter azt javasolta Erőnek, hogy ők segítsenek egymásnak.*

VP-ellipszis több, „közös” engedélyező területtel

- (40) *Péter szeretné körbevitörlázni a világot, Erő pedig szeretné megmászni a Kili-mandzsárót, de egyikük sem tudja megtenni [.....], mert nincsen elég pénzük.*

A [...] értelmezését nem tudjuk megadni a referenciális párhuzamosság egyszerű alkalmazásával. A [...] számára az anyanyelvi beszélők olyan értelmezést adnak, miszerint: [*azt, amit szeretne*]. Az ilyen interpretáció legalábbis nem mond ellent a referenciális párhuzamossági megszorításnak, csak rekurzív módon konstruált, az ... *amit szeretne* szerkezet az *azt* névmásra rendelkezik megosztott antecedenssel: *körbevitörlázni a világot, megmászni a Kili-mandzsárót*.

7. A lexikai egységek azonos vagy nem megkülönböztetett példányainak többszörös kiválasztásai és az ellipszis létrejötte

7.1. Abból indultunk ki, hogy a lexikai egységek fonológiai formája külön szublexikonban tárolt, és a <Pho> jegyeket a már megépített szintaktikai szerkezet terminális csomópontjaiba illesztjük be. Az ellipszis ekkor a hangforma be nem illesztése, amennyiben erre a releváns megszorítások, feltételek lehetőséget nyújtanak.

Chomsky (1995) értelmében egy mondatszerkezet reprezentációjának megépítése a lexikai egységek „előszámlálásával” kezdődik, ez adja a szintaktikai bemenetet (*input*-ot). A VP-ellipszises szerkezetek létrejöttét úgy gondoljuk el, hogy az ellipszis engedélyezése és elvégzése szempontjából releváns lexikai egységeket többször kiválasztjuk a lexikonból, és úgy számláljuk elő őket a szintaktikai inputnál, hogy a szerkezeti és a referenciális párhuzamosság megszorításainak eleget tudjanak tenni. Ekkor lehet a fonológiai forma be nem illesztése lehetőségével élni.

A lexikai egységek előszámlálása lényegében a szótári egységek listájának a képzését jelenti, melyben mindegyik lexikai egység valamilyen jelölést hordoz, például indexeket. Ezek beazonosíthatják a szelekciós lépést magát (például hányadik kiválasztás volt). Vonatkozhatnak arra is, hogy az előszámláló rendszer adott lexikai egység kiválasztását egy korábban már szelektált lexikai egységgel azonosként választja-e ki (azonos példányok), vagy adott lexikai egység kiválasztását nem különbözteti meg egy korábban kiválasztott példánytól (nem megkülönböztetett példányok), vagy pedig a kiválasztott lexikai egységet éppen hogy megkülönböztetettnek határozza meg.

7.2. A nem megkülönböztettség és az azonosság közti különbség szerkezeti és lexikai relevanciával is bír. Az előreható ellipszis alapját a lexikai egységek egymástól nem megkülönböztetettként való kiválasztásai adják. Az azonosságnak ez a gyengébb változata van

a névmás kötések mögött. Például (41a)-ban a *Mari* és az *ő* lexikálisan nem azonosak, viszont a mondat szerkezetben egymástól nem megkülönböztettek⁶:

- (41) a. *Ma ERZSI mondta, hogy Péternek tetszik Mari, tegnap meg MARI_j is mondta [~~hogy Péternek tetszik ő~~].*
 b. **Ma ERZSI mondta, hogy Péternek tetszik Mari, tegnap meg MARI_j is mondta, [~~hogy Péternek tetszik Mari_j~~].*

Viszont a hátraható ellipszisben lehetséges a *Mari* **azonos példányainak** megjelenése:

- (42) *Ma ERZSI mondta, [~~hogy Péternek tetszik Mari~~], tegnap meg MARI_j is mondta, hogy Péternek tetszik Mari_j.*

7.3. Kérdés, hogy mely jegyek alapján beszélhetünk a lexikai egységek többszörös kiválasztásai során az azonos, illetve nem megkülönböztetett példányokról. Láttuk, hogy az ellipszis alá eső, illetve azt engedélyező igéknek csak a V+Időjel komplexum tekintetében kell azonosnak lenniük. Az egyeztető végződés a tagmondaton belül lokálisan engedélyezettek, a két tagmondatban a két ige a személy/szám jel, valamint az alanyi/tárgyas ragozás tekintetében eltérhet egymástól. Ezért valamely ige azonos vagy nem megkülönböztetett példányainak lexikai kiválasztását úgy értjük, mint az **azonos igető + időjel morféma** komplexum többszöri kiválasztását (vö. Bartos 2000).

A párhuzamossági megszorítások azt mutatták, hogy az ellipszist tartalmazó VP-ben és az ellipszist engedélyező VP-ben szereplő főnévi egységeknek azonos típusú függőségekben kell részt venniük (a szerkezeti párhuzamosság megszorítása). Ha pedig a szerkezeti függőségek nem zárják ki, akkor ugyanazzal a referenciális értékkel kell bírniuk (a referenciális párhuzamosság megszorítása). Az ellipszist engedélyező és az ellipszis tartományába eső lexikai egységek azonos vagy nem megkülönböztetett példányainak lexikai kiválasztását úgy értjük, mint az inherens jegyek tekintetében vett azonosságot, valamint azon függőségi viszonyok tekintetében vett azonosságot, melyben a szelektált példányok részt fognak venni. Az azonos függőségekben való részvétel kritériuma nem előlegezheti meg a nem inherens jegyek konkrét értékeit. A kritérium csak annyit kíván meg, hogy a többször kiválasztott, azonos vagy nem megkülönböztetett példányokat megjelöljük arra, hogy ők azonos típusú függőségi viszonyokban vesznek majd részt, bármi legyen is az. A mondat szerkezet reprezentációjának felépítése során, amikor konkrét értéket kap a függőségi viszony, melyben az egyik szelektált példány részt vesz, akkor az is eldől, hogy – grammatikus reprezentáció esetén – a másik tagmondatban a másik szelektált példánynak is ugyanolyan függőségi viszonyban kell részt vennie.

Ez a két elv egyrészt megengedi, hogy lehessenek nem azonos (lokális) személy/szám morfémák az előszámlálásban, másrészt megteremti a feltételét annak, hogy olyan nem inherens jegyek (például esetjegyek) azonosak lehessenek, melyek biztosítják az

⁶ Láttuk, hogy az előreható ellipszist támogatják az antecedens-névmás viszonyok, a tagmondatok szerkezete nem szükségképpen párhuzamos, és nem kell szomszédosnak lenniük. A hátraható ellipszisre, amely ugyanazon lexikai egységek azonosként való kiválasztására épül, az előbbieken ellenzője igaz: a hátraható ellipszis nem fér össze az ellipszis tartományát érintő antecedens viszonyal, a tagmondatoknak szomszédosnak kell lenniük és párhuzamos szerkezetűeknek.

argumentumok izomorfikus elrendezését a tagmondatokban. Így kizárjuk az azonos lexikai egységeken alapuló olyan mondatok keletkezését, melyek nem párhuzamosak, nem izomorfikusak:

- (43) **Reggel ÉN hallottam, hogy Péter mesél Mariról, este pedig MISI [~~hallotta, hogy Mari mesél Péterről~~].*

8. A lexikai kiválasztásokat szervező rendszer működése

8.1. Tekintsük az alábbi három mondatot:

- (44) a. *János_i EZÜST[láncot vett a(z ő_i)-lányának], Erzsik meg ARANYLÁNCOT vett a(z ő_k) lányának.*
 b. *János_i EZÜSTLÁNCOT vett a(z ő_i) lányának, Erzsik meg ARANYLÁNCOT [~~vett a(z ő_{k/i})-lányának~~].*
 c. *János_i EZÜSTLÁNCOT vett az ő_α lányának, Erzsik meg ARANYLÁNCOT vett az ő_β lányának.*

Chomsky Minimalista Programja (1995) értelmében egy mondat levezetése az előszámlálással kezdődik, mely a lexikonból kiválasztott szótári egységek egy listáját jelenti. Ezek adják a mondattani reprezentáció megépítésének bemenetét, inputját.

A mellérendelt tagmondatok esetében a mellérendelő kötőszót, valamint legalább két enumerációs listát kell kiválasztani a lexikonból. A két enumerációs lista a mellérendelő kötőszó argumentumainak lexikai kiválasztását képezi.

Az egyes enumerációs listákban szereplő lexikai egységek mindegyike valamilyen jelölést hordoz (pl. indexeket vagy számokat), melyet maga a szelekciós művelet kapcsol hozzájuk.

Ha a rendszer feladata VP-ellipszist tartalmazó mellérendelő mondatok létrehozása, akkor meghatározott szótári egységeknek (amelyek összeillesztéséből majd a VP-k előállnak) **kétszer** kell szerepelniük a válogatásban. A listákban szereplő minden egyes szótári egység jelölt a szelekciós művelet indexe által. Ha előbb az egyik, majd a másik listába ugyanazt a lexikai egységet is választjuk ki, ettől a példányok nem lesznek azonosak, mivel egymástól **különböző indexet** fognak kapni, mert ők több kiválasztás eredményei. A két VP tartalmazhatja ugyanazon lexikai egységeket, ám a két VP-ben a megfelelő lexikai egységek mindig különböző indexszel lesznek ellátva. Ez a helyzet a (44c) mondat esetében. Az alapul szolgáló lexikai szelekciót illusztrálja a (45):

- (45)
&	
N1	[..... M _p ! C _h D _m E _s]
N2	[..... A _r ! C _t D _v E _z]

& = mellérendelő kötőszó

N1 és N2 = enumerációs listák

C/C, D/D, E/E = ugyanazon lexikai egységek **nem azonosként** szelektált példányai

! = megkülönböztetett kiválasztás kontrasztív fókusz jegyre

8.2. A lexikai kiválasztást szervező rendszer úgy tudja biztosítani, hogy ugyanazon lexikai egységeknek egymással **azonos példányai** legyenek a listákban, hogy miután az

első kiválasztás megtörtént, és a megfelelő indexszel megjelölt, ezután a másodszori (harmadszori, stb.) szelekció indexeit mindig átváltoztatja az első kiválasztás indexére. Ekkor a kiválasztott példányok **azonosak**. Ezek a példányok azonos típusú függőségi viszonyban való részvétellel jelöltek (bármilyen legyen is a reláció konkrét értéke), és azonos a referenciális értékük.

Mindig az **első kiválasztás** (amely továbbadja indexeit) lehet ellipszisre determinált.

Mindez a **hátraható ellipszis** lehetőségét teremti meg: lásd (44a) mondat. A második, stb. kiválasztás indexeinek **átírása** az első kiválasztás indexére olyan lexikai szó esetében lehetséges, amely legalább fonológiai szónak megfelelő reprezentáció. Láttuk, hogy a hátraható ellipszis tartományába fonológiai szavak is tartoznak, (nem feltétlen frázisok) a kontrasztív intonációs mintát követő fonológiai frázisok alkotóelemeiként. A lexikai kiválasztások eredménye ekkor:

(46)

&
 N1 [..... M_p! C_h D_m E_s]
 N2 [..... A_r! C_{t→h} D_{z→m} E_{w→s}]

& = mellérendelő kötőszó

N1 és N2 = enumerációs listák

C/C, D/D, E/E = ugyanazon lexikai egységek **azonosként** szelektált példányai

! = megkülönböztetett kiválasztás kontrasztív fókusz jegyre

8.3. A lexikai kiválasztást szervező rendszer úgy tudja biztosítani, hogy ugyanazon lexikai egységek egymástól **nem megkülönböztetett** példányai legyenek a listákban, hogy miután az első kiválasztás megtörtént, és a megfelelő indexszel jelölt, a második (harmadik, stb.) szelekció indexeit nem írja ki, leveszi. Ekkor a kiválasztott példányok ugyanazon lexikai egység egymástól **nem megkülönböztetett** példányai lesznek. Ezek a példányok nem megkülönböztetett típusú függőségi viszonyban való részvétellel jelöltek (bármilyen legyen a reláció konkrét értéke), és referenciális értékük nem megkülönböztetett.

Mindig a **nem első**, tehát a másodszori, harmadszori, stb. kiválasztás lehet ellipszisre determinált. Mindez az **előreható ellipszis lehetőségét** teremti meg, ld. a (44b) mondat. A szelekciós indexek levétele frázisokat képezni tudó lexikai egységek csoportján lehetséges. Az előreható ellipszis tartományába frázis szerkezetek esnek.

Ezt illusztrálja a (47):

(47)

&
 N1 [..... M_p! C_h D_m E_s]
 N2 [..... A_r! C_{__} D_{__} E_{__}]

& = mellérendelő kötőszó

N1 és N2 = enumerációs listák

C/C, D/D, E/E = ugyanazon lexikai egységek **nem megkülönböztettként** szelektált példányai

! = megkülönböztetett kiválasztás kontrasztív fókusz jegyre

8.4. Mindez csak akkor működik, ha a fenti enumerációs listákban mindig van legalább 1–1 olyan azonos kategóriájú, de **megkülönböztettként** kiválasztott lexikai egység, amely kontraszt relációra megjelölt, fókuszjegyet kap. A kontraszt jegyű lexikai egységek azonos típusú szerkezeti függőségi viszonyokban való részvételre jelöltek (szerkezeti párhuzamosság), viszont a referenciális értékük megkülönböztetett, a referenciális párhuzamosság tehát nem alkalmazható rájuk.

Ha tehát egy adott mondszerkezet megépítésének inputjánál, az előszámlált lexikai egységek között van olyan előfordulás, miszerint ugyanazon lexikai egységeknek azonos vagy nem megkülönböztetett példányait választja ki a rendszer, akkor van lehetőség ellipszisre. Ha az előszámlálásnál ugyanazon lexikai egységek példányait nem azonosaként választotta ki a rendszer, akkor nincs lehetőség az ellipszisre.

9. A fókuszmező és az Agr-tartomány összehangolása

9.1. A fókuszmező és az Agr-tartomány által tartalmazott grammatikai információk eltérő típusa interakcióban van a lexikai kiválasztás indexeivel. A következő összefüggéseket találjuk. A VP-ellipszist tartalmazó mellérendelésekben a lexikonból **megkülönböztettként** szelektált lexikai egységek a fókuszmezőben, míg ugyanazon lexikai egység azonosként vagy nem megkülönböztettként szelektált példányai az Agr-tartományba kerülhetnek.

A mellérendelt tagmondatok ellipszissel kapcsolatos nyelvtani tulajdonságait a következőképpen befolyásolja a lexikai szelekció mechanizmusa:

Egy mondszerkezet megépítésének inputjánál a lexikai egységek előszámlálásakor keletkező listákat tekintve:

a) ha vannak olyan listák, melyekben ugyanazon lexikai egységek többször, azonosként vagy nem megkülönböztettként kiválasztottak,

akkor

ez **megkívánja** listánként legalább egy lexikai egységnek *megkülönböztettként* kiválasztását, vagyis lesz legalább egy olyan lexikai egység, amelynek a szelekciós jelöléseire a rendszer hozzáírja a *megkülönböztetett* indexet. A *megkülönböztetett* egység(ek) kontrasztív fókusz jegyet kapnak. A listáknak ezek a *megkülönböztetett* indexű tagjai egymással kontrasztot képeznek. A *megkülönböztetett* index kiosztásának tartalmi kritériumai a mentális lexikkal együttműködő konceptuális rendszertől függenek.

b) A listákban *megkülönböztetett* indexszel ellátott, egyszer kiválasztott lexikai egységeknek kell elfoglalniuk a mondszerkezet fókuszmező tartományát. Ezek a lexikai egységek lehetnek tárgyai a szerkezeti párhuzamosság megszorításának, de nem vonatkozhat rájuk a referenciális párhuzamosság megszorítása.

c) A többször azonosként / nem megkülönböztettként kiválasztott, ugyanazon lexikai egységek a mondszerkezet Agr-tartományában maradnak. Ezek a lexikai egységek azonos / nem megkülönböztetett szerkezeti függőségi viszonyban való részvételre jelöltek (bármilyen legyen annak konkrét értéke), és a referenciális értékük is azonos / nem megkülönböztetett.

d) Az ugyanazon lexikai egységek **azonosként** szelektálásai közül az **első kiválasztás** látható el az elliptálhatóság tulajdonságával. Feltétel, hogy a két releváns előszámlált listában legalább 1–1 olyan lexikai egység is legyen, amely a *megkülönböztetett* jelölést kapja a lexikai kiválasztásnál.

e) Az ugyanazon lexikai egységek **nem megkülönböztettként** való szelektálásai közül a **nem első** kiválasztás látható el az elliptálhatóság tulajdonságával. Feltétel, hogy a két releváns előszámlált listában legalább 1–1 olyan lexikai egység legyen, amely a *megkülönböztetett* jelölést kapja a lexikai kiválasztásnál.

9.2. A feltételezett mechanizmusok azt az intuíciót is kifejezik, hogy a mellérendelő VP-ellipszist tartalmazó mondatoknak az **ellipszissel** kapcsolatos tulajdonságait determinálja a lexikai kiválasztó rendszer. Ezek a tulajdonságok megjósolhatóak, mint a lexikai szelekció következményei. A mondat egyéb nyelvtani tulajdonságait, jegyeit a lexikai kiválasztás nem oldja meg vagy rendezzi el, csak a bemenetet hozza létre a szerkezetépítés számára. Vagyis a lexikai kiválasztó rendszer az itt javasolt modell szerint nem vesz át a komputációs mechanizmus jegyellenőrző, szerkezetépítő feladataiból.

További kutatásokat igénylő problémákat vet fel az az összefüggés, miszerint az ellipszist lehetővé tevő lexikai kiválasztásoknak együtt kell járniuk a *megkülönböztettként* kiválasztással, amely kontraszt jegyet ad a listákban legalább 1–1 egységnek. Az azonoságoknak és a kontrasztoknak ez az együttjárása a nyelvtannal kapcsolatban levő mentális-konceptuális rendszernek a nyelvtani komputációs rendszerre tett hatását tükrözheti valamiképpen. Ennek pontos mechanizmusa jelenleg nem ismert. Feltárása elvezethet a „nyelvészeti” nyelvtan és a mentális nyelvtan kapcsolatának jobb megértéséhez.

Hivatkozások

- Alberti, Gábor – Anna Medve 2000: Constituents in special operator positions, in István Kenesei – Gábor Alberti szerk.: *Approaches to Hungarian 7*, Szeged, 93–117.
- Alexiadou, Artemis – Elena Anagnostopoulou 1998: Parametrizing AGR: Word order, V-movement and EPP-checking, *Natural Language & Linguistic Theory* **16**, 491–539.
- Bánréti Zoltán 1992: A mellérendelés, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 715–797.
- Bánréti, Zoltán 1994: Coordination, in Ferenc Kiefer – Katalin É. Kiss szerk.: *The Syntactic Structure of Hungarian Syntax = Syntax and Semantics* **27**, New York, Academic Press, 355–415.
- Bánréti Zoltán 2001: Többszörös lexikai kiválasztás és párhuzamosság a hátraható ellipsziszben, in Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin szerk.: *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből – Kiefer Ferenc tiszteletére*, Budapest, Osiris, 97–119.
- Bartos, Huba 2000: VP-ellipsis and verbal inflection in Hungarian, *Acta Linguistica Hungarica* **47**, 3–23.
- Bartos, Huba 2001: Coordinate ellipsis as a phonological non-insertion, in Huba Bartos szerk.: *Papers on the Mental lexicon*, Budapest, Resrach Institute of Linguistics, Budapest, 41–66.
- Brody, Michael 1990: Remarks on the order of elements in the Hungarian focus field, in István Kenesei szerk.: *Approaches to Hungarian* **3**, Szeged, JATE, 95–122.
- Brody, Michael 1995: Focus and checking theory, in István Kenesei szerk.: *Approaches to Hungarian* **5**, Szeged, JATE, 31–43.
- Brody, Michael 1999: Relating syntactic elements: Remarks on Norbert Hornstein’s “Movement and Chains”, *Syntax* **2/3**, 210–226.

- Chomsky, Noam 1993: A minimalist program for linguistic theory, in Kenneth Hale – Samuel Jay Keyser szerk.: *The View from Building 20*, Cambridge, Mass, MIT Press 1–52.
- Chomsky, Noam 1994: *Bare Phrase Structure*, MIT Occasional Papers in Linguistics 5.
- Chomsky, Noam 1995: *The Minimalist Program*, Cambridge, The MIT Press.
- Chomsky, Noam – Howard Lasnik 1993: The theory of principles and parameters, in Joachim Jacobs – Arnim von Stechow – Wolfgang Sternefeld – Theo Vennemann szerk.: *Syntax: An International Handbook of Contemporary Research*, Berlin, New York, Walter de Gruyter, 506–569.
- É. Kiss, Katalin 1995: Introduction, in Katalin É. Kiss szerk.: *Discourse Configurational Languages*, Oxford University Press, 3–28.
- É. Kiss Katalin 1998: Mondattan, in É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris, 17–184.
- Fiengo, Robert – Robert May 1994: *Indices and Identity*, Cambridge, The MIT Press.
- Fox, Danny 1998: Locality in variable binding, in Pilar Barbosa – Danny Fox – Paul Hagstrom – Martha McGinnis – David Pesetsky szerk.: *Is the best good enough?* Cambridge, The MIT Press.
- Hornstein, Norbert 1995: *Logical Form: From GB to Minimalism*, Oxford, Blackwell
- Hunyadi László 2001: A hatókör prozódiaja, in Bakró-Nagy Marianne – Béréti Zoltán – É. Kiss Katalin szerk.: *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből – Kiefer Ferenc tiszteletére*, Budapest, Osiris, 324–343.
- Kayne, Richard 1994: *The Antisymmetry of Syntax = Linguistic Inquiry Monograph 25*, Cambridge, The MIT Press.
- Kenesei, István 1986: On the logic of word order in Hungarian, in Werner Abraham – Sjaak de Meij szerk.: *Topic, Focus and Configurationality*, Amsterdam, John Benjamins, 143–159.
- Kenesei István 1992: Az alárendelő mondatok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 529–713.
- Kenesei István 1998: Argumentumszerkezet és VP-fókusz, in Büky László – Maleczki Márta szerk.: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei 3*, Szeged, 223–242.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 2000: *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kitagawa, Yoshihisa 1991: Copying identity, *Natural Language & Linguistic Theory* 9, 497–536.
- Koopman, Hilda – Anna Szabolcsi 2000: *Verbal Complexes*, Cambridge, The MIT Press.
- Lobeck, Anne 1995: *Ellipsis, Functional Heads, Licensing & Identification*, Oxford University Press.
- Pollock, Jean-Yves 1989: Verb movement, UG, and the structure of IP, *Linguistic Inquiry* 20, 365–424.
- Reinhart, Tanya 1983: *Anaphora and Semantic Interpretation*, London, Croom Helm.
- Reinhart, Tanya 1986: Center and periphery in the grammar of anaphora, in Barbara Lust szerk.: *Studies in the Acquisition of Anaphora 1*, Dordrecht, Reidel.
- Rizzi, Luigi 1997: The fine structure of the left periphery, in Liliane Haegeman szerk.: *Elements of Grammar*, Kluwer Academic Publishers, 281–337.

- Sag, Ivan 1976: *Deletion and Logical Form*, PhD disszertáció, Cambridge, MIT.
- Sag, Ivan – Gerald Gazdar – Thomas Wasow – Samuel Weisler 1985: Coordination and how to distinguish categories, *Natural Language and Linguistic Theory* **3**, 117–171.
- Szabolcsi, Anna 1983: Focussing properties, or the trap of first order, *Theoretical Linguistics* **10**, 125–145.
- Tancredi, Christopher 1992: *Deletion, Deaccenting and Presupposition*, PhD disszertáció MIT Working Papers in Linguistics.
- Tomioka, Satoshi 1997: *Focusing Effects and NP Interpretation in VP-Ellipsis*, PhD disszertáció, Amherst, University of Massachusetts.
- Wilder, Chris 1995: Rightward movement as leftward deletion, in Uli Lutz – Jürgen Pafel szerk.: *On Extraction and Extraposition in German = Linguistik Aktuell / Linguistics Today* **11**.
- Wilder, Chris 1997: Some properties of ellipsis in coordination, in Artemis Alexiadou – T. Allen Hall szerk.: *Studies on Universal Grammar and Typological Variation = Linguistik Aktuell / Linguistics Today*, 59–107.
- Williams, Edwin 1977: Discourse and logical form, *Linguistic Inquiry* **8/1**, 101–139.

A FÓKUSZ MEGJELENÍTÉSE A SZINTAXISBAN ÉS A FONOLÓGIÁBAN*

KENESEI ISTVÁN

MTA Nyelvtudományi Intézet
SZTE Angol-Amerikai Intézet
kenesei@sol.cc.u-szeged.hu

1. Bevezetés

Dolgozatom alapvető célja, hogy megvizsgálja, létezik-e egy olyan általános szintaktikai eljárás, amelynek segítségével egy viszonylag egyszerű, bár változatos szemantikai fogalomnak, a fókusznak különféle eltérő megjelenési formáiról számot tudunk adni.

A fókusz terminust a nyelv több szintjén is alkalmazzuk: a fonológiában, a szintaxisban és a szemantikában egyaránt releváns. Jelen céljainkból szemlélve, a fókuszt egy olyan formális jegynek tekintjük, amely egy főhangsúllyal és/vagy egy mondatbeli pozícióval függ össze, és amelynek egy jól meghatározható, de bizonyos keretek között változó szemantikai értelmezése van. A 2.1. részben áttekintjük a legfontosabb jelentésbeli tulajdonságokat, de mivel egyrészt az egyes nyelvek különféle szemantikai lehetőségeket használnak ki a fókusz vonatkozásában, másrészt nem célunk, hogy a fókusz számára egy általános szemantikai elméletet alkossunk meg, alább nem kötelezzük el magunkat egyik lehetséges megközelítés mellett sem.

A világ nyelveiben számos fókuszáló eljárás létezik a legegyszerűbbnek vehető „in-situ” fókuszról, vagyis attól, amely nem alkalmaz mozgatót, a nagy eltéréseket mutató fókuszáthelyező műveletekig. Ezek között találunk olyat, amely a mondat elejére, a mondat közepébe, az ige elé, vagy az ige mögé helyezi a fókuszált összetevőt. Ezeket az eljárásokat az „ex-situ” vagy „fókuszmozgató” név alatt egyesítjük és feltesszük, hogy van egy olyan szintaktikai paraméterektől függő eljárás, amely jobb, mint az irodalomban eddig javasoltak.

Ezek többsége ugyanis nem mentes attól a hiányosságtól, hogy nem veszik figyelembe a prozódiai fonológia újabb fejleményeit. A 3. részben új adatok alapján mutatjuk be az adjunktumok és a fejek, illetve argumentumok közötti különbségeket, amelyek a fókusz tekintetében meghatározzák nemcsak a főhangsúly helyét, hanem szemantikai tartományát is.

A 4.1. részben az „in-situ” és az „ex-situ” fókusz, valamint a kérdőszó-mozgatók között teszünk fel az eddigénél szorosabb összefüggést és röviden ismertetjük a fókusz szintaktikai tulajdonságait. Végül a 4.2.-ben több alternatív javaslatot vizsgálunk meg a fókuszhangsúlyok kiosztásának megoldására és bemutatjuk, hogy a magyarra melyik alkalmazható.

* Köszönettel elsősorban Lipták Anikónak tartozom, aki a tanulmány korábbi változatait is olvasta, és számos esetben segített tanácsaival.

2. A fókusz jelentése, prozódiaja és szintaxisa

2.1. A fókusz meghatározása

Dolgozatomban a független fókusszal foglalkozom, vagyis az olyan fókuszos kifejezésekkel, amelyekhez nem csatlakozik semmilyen fókuszáló szócska (vagy „partikula”) mint amilyen a *csak* vagy a *még ... is*. A fókuszban azonban még így is többféle értelmezése létezik, amelyek közül most hármat emelünk ki (vö. É. Kiss 1998).

A Prágai Iskoláig visszavezethető hagyomány szerint (pl. Hajičová 1984a, 1984b), a mondatnak két része van, melyek közül az egyik a régi, a másik az új információt hordozza. Az utóbbit újabban „prezentatív fókuszban” is szokták hívni (Rochemont 1986).

A fókusz egy másik fajtája az, amikor kérdésekre válaszolunk, pl. *Mit csinált Péter tegnap? - Vett egy használt biciklit*. Ilyenkor a kérdésben szereplő változót a válaszban a ‘vett egy használt biciklit’ kifejezéssel azonosítjuk, de nem úgy értjük, hogy ezzel bármely más cselekvést, melyet Péter tegnap elvégezhetett, kizárnánk. Ezt többen (pl. É. Kiss 1998; Roberts 1998) „információs fókuszban” nevezik.

E két „nem kizárólagos fókusszal” mi egy olyan fókuszt állítunk szembe, amelynek kontrasztív, illetve kizárólagos értelmezése van. Ez az értelmezés mindig egy adott – már létező vagy a fókuszoperátor által létrehozott – társalgási univerzumban, illetve alternatívák valamely halmazán működik (vö. Chomsky 1976; Rooth 1985; Rochemont 1986).¹

A nyelvek szintaktikai és/vagy fonológiai fókuszálási eljárásokat választhatnak a fent felsorolt fókusz típusok kifejezésére. Az angolban például az (1a) hordozhat új információt, lehet válasz egy, az állítmányra vonatkozó kérdésre, vagy lehet kontrasztív fókuszt is kifejezni vele, amikor is úgy értjük, hogy Bill, mondjuk, nem egy használt furgont, vagy egy használt csónakot vett, hanem egy használt biciklit.

- (1) a. *Bill bought a used bicycle.*
 Bill vett egy használt bicikli(t)
- b. *Bill bought a used bicycle.*

Chomsky (1976) és őt követve Rochemont (1986) szerint az (1a) típusú mondatokban kontrasztív fókusz van, Roberts (1998: 142) azonban azt állítja, hogy „a prozódiai fókuszt hordozó összetevők az angolban önmagukban általában nem fejeznek ki kizárólagosságot.” Rooth (1996) az angol független fókusz jelentésbeli hatását az alternatívák felállításában

¹ Itt és a továbbiakban a fókusz minden más fajtájától eltekintünk, mint például az érzelmi hangsúlyozástól (vö. Bolinger (1961)) illetve a szavak részeinek hangsúlyozásától (Rochemont és Culicover (1990)), vö. (i)–(ii), ahol a fókuszt vastag betűkkel jelöljük.

(i) *Ki nem állhatom ezt az embert!*

(ii) *A megállót nem Törökméznek, hanem Törökőrnek hívják.*

A kizárólagos vagy kontrasztív fókusz nagyjából a következő formulának felel meg:

(iii) *Péter Annát hívta meg a koncertre.*

(iv) a. $\alpha, x \in D$, (Péter meghívta x -et a koncertre), Anna

b. Akit Péter meghívott a koncertre, az Anna, nem pedig András, Antal, Antónia, vagy bármely más ismerős, diák, személy stb.

Más szóval a kontrasztív fókusz azonosításon keresztüli kizárást valósít meg egy adott D referenciatartomány vonatkozásában (Kenesei 1986).

látja, a magyar fókuszét pedig a kimerítő felsorolásban, utalva arra, hogy a jövőben e kettőt remélhetőleg egységesen lehet kezelni.

Amint azt először Höhle (1982), majd utána Selkirk (1984) is kifejtette, ha valamely lexikális fej főhangsúlyt hordoz, azaz fókuszálva van, akkor e fej maximális kiterjesztése, illetve, ha ez egy másik fej argumentuma, akkor ennek a fejnek a maximális kiterjesztése is fókuszként értelmezhető – és így tovább. Következik tehát, hogy az (1a) fókuszos mondatnak bármelyik alábbi jelentése lehet:

- (i) ‘Bill egy használt biciklit (nem pedig egy használt csónakot stb.) vett’ – azaz a főnév van fókuszban, tehát a fókusz nem terjed tovább a lexikális fejről;
- (ii) ‘Bill egy használt biciklit (nem pedig lovat stb.) vett’ – azaz a főnévi csoport van fókuszban, tehát a fókusz a főnévi fejről a főnévi csoportra terjed ki;
- (iii) ‘Bill egy használt biciklit vett (nem pedig hajót bérelt stb.)’ – azaz az állítmány van fókuszban, tehát a fókusz a tárgyi NP-ről tovább terjed a VP-re;
- (iv) ‘(Ami történt az az volt, hogy) Bill vett egy használt biciklit (nem pedig (az, hogy) Jim eladta a házát, stb.)’, azaz az egész mondat is lehet fókuszban, ha az állítmányról tovább terjed a fókusz.²

A Höhle–Selkirk javaslatból az is következik, hogy ha adjunktum (pl. melléknévi vagy határozói csoport) kerül fókuszba, akkor az általa módosított kifejezés nem lesz automatikusan fókuszként értelmezve. Ez az (1b)-ből is kitűnik, hiszen ennek nincsen olyan olvasata, mint a fenti (ii) ‘Bill egy használt biciklit (nem pedig lovat stb.) vett’, csak olyan, mint például az, hogy ‘Bill egy használt (nem pedig valamilyen más tulajdonságú) biciklit vett’.

Számos törekvés irányul jelenleg arra, hogy a fókuszban egységes értelmezést adjanak, jöllehet ezek különböző irányokból közelítenek a megoldás felé (pl. Rooth 1992, 1996; Roberts 1998; É. Kiss 1998). A mi számunkra a háromféle fókusz között az egységet az azonosítás momentuma teremti meg, amely a kontrasztív fókusz vonatkozásában valamely társalgási univerzumon belül működik, ld. az 1. lábjegyzetet. Azt, hogy egyes nyelvek különbséget tesznek a fókusz altípusai között, a következő példákkal illusztráljuk.

Odden (1984) a bantu nyelvek fókuszos szerkezeteinek alapos elemzésében említi, hogy a fókuszos mondatokban az igeidőnek két megjelenési formája lehet: „semleges befejezett”, illetve „igefókuszos múlt idő”. Az utóbbi nem használható, ha a mondat egy kisebb összetevőjére vonatkozó kiegészítő kérdésre kell választ adni (pl. *Mit főzött?*), de általános kérdésekre (pl. *Mit csinált?*) adott válaszban teljesen elfogadható. A „semleges” igeidő pont fordítva viselkedik, vagyis a kettő kiegészítő eloszlásban van egymással.

- (2) a. *aatíteleká kindoólo*
3SG-főzött-VF édesburgonyát
‘Édesburgonyát főzött.’

² A szabály eredeti formája az alábbi:

A fókuszos kifejezés szabálya (*Phrasal Focus Rule*) (Selkirk 1984:207; Ladd 1980; Höhle 1982; stb.):

Olyan összetevő lehet fókusz, amelyre (i) vagy (ii) (vagy mindkettő) igaz:

- (i) Az illető összetevő **feje** fókusz.
- (ii) Az illető összetevő fejének valamely **argumentuma** fókusz.

- b. *aatélike kindoólo (ñama líli)*
 3SG-főzött édesburgonyát húst NEG
 ‘Édesburgonyát főzött, nem pedig húst.’

A két mondat között a nem-kizárólagos, illetve a kontrasztív fókusz tesz különbséget: a (2a)-ban az állítmány ‘új információ’ – de nincsen semmivel sem ellentétbe helyezve, míg a (2b)-ben a tárgy szembe van állítva egy lehetséges alternatívával, és a két fókusz más-más igeidőmorfémát követel meg. Elég sok afrikai nyelvben találunk hasonló jellegzetességeket, vö. Hyman–Watters (1984), valamint Thwing–Watters (1987). De nem is szükséges ilyen messze keresni: a magyarban is megtaláljuk a kétféle fókusz kifejezésének eltérő eszközeit:

- (3) a. *Péter vett egy használt biciklit.*
 b. *Péter egy használt biciklit vett.*

A (3a) lehet teljes egészében új információ, azaz prezentatív fókuszt fejezhet ki, továbbá ez a mondat lehet például válasz egy olyan kérdésre, mint „Tegnap mit vett Péter?“, anélkül azonban, hogy azt mondanánk vele, hogy csak egy használt biciklit vett. A (3b) mondat önmagában vagy egy ugyanolyan kérdésre adott válaszként csak úgy értelmezhető, mint amely kizár minden más alternatívát, azaz Péter eszerint nem mást vett, mint egy használt biciklit.

A következő részben foglaljuk össze azokat a javaslatokat, amelyek a különféle fókuszáló eljárások egységes kezelésére irányulnak, és igyekszünk kimutatni, mely pontokon bizonyulnak tévesnek vagy inadekvátnak.

Mivel kvantorok és hasonló logikai kifejezések minden nyelvben léteznek, feltehetjük, hogy a fókusz is része a nyelvek „kvantorszótárának” – nagyjából ugyanazzal a szemantikai értelmezéssel. Ezzel csupán elfogadjuk azt az általános tételt, amely a generatív grammatika története során végig érvényes volt, hogy a nyelvtan Logikai forma nevű alkotórésze azonos vagy igen hasonló a különféle nyelvekben (vö. Chomsky 1995: 359).

2.2. Javaslatok a fókuszjelenségek kezelésére

A fókuszt alapvetően kétféleképpen lehet kifejezni. Az egyik lehetőség az, hogy fonológiai eszközzel élünk, például nyomatékot, azaz hangsúlyt helyezünk a szokásos mondatbeli helyén álló (azaz „in situ”) fókuszált elemre és esetleg a prozódiai szerkezetet is átrendezzük, mint például az angolban, a bantu nyelvek közé tartozó csicsevában (Kanerva 1989), vagy az itt illusztrált bengáliban (Hayes–Lahiri 1991).³

- (4) a. *Šaemoli amar bari ešeč^hilo.*
 Samoli én.GEN ház jött
 ‘Samoli (el)jött a házamhoz.’
- b. *Šaemoli amar bari ešeč^hilo.*
 ‘Samoli az én házamhoz jött.’
- c. *Šaemoli amar bari ešeč^hilo.*
 ‘Samoli a házamhoz/az én házamhoz jött.’

³ A fonológiai-prozódiai szerkezetek részleteit ld. Kenesei és Vogel (1998)-ban.

A másik („ex situ”) eljárásban a fókuszált elem (illetve az azt tartalmazó kifejezés) egy, a szokásos (semleges, nem fókuszált esetben elfoglalt) szintaktikai pozíciójától különböző helyre kerül, mint például a mondat elejére a baszkban (Ortiz de Urbina 1986, 1989, 1995), a finnben (Holmberg 1989; Vainikka 1989; Vilkuna 1989, 1995) és az oroszban (King 1993); az ige elé a maja nyelvekben (Aissen 1992), a magyarban (É. Kiss 1987; Horvath 1986); az ige mögé, mint az aghemben (Watters 1979), a kimatuumbi (Odden 1984) és a csádi nyelvek egy részében (Tuller 1992); vagy a mondat végére, mint a tangalében és a ngizimben (Tuller 1992). Az illusztrációt természetesen a magyarból vesszük.

- (5) a. *Anna tegnap olvasta a cikket.*
 b. *Anna tegnap **a cikket**; olvasta e_i.*
 c. *Tegnap **Anna** olvasta a cikket.*
 d. ****Anna** tegnap olvasta a cikket.*

Vannak nyelvek, amelyekben csak az egyik vagy másik eljárás lehetséges; másokban mind az in-situ, mind az ex-situ fókuszálás alkalmazható, pl. a finnben, az újjörögben vagy a csádi kanakuru nyelvben.

Egyelőre a „kormányzás és kötés” elméletében maradvá azt mondhatjuk, hogy a nem mozgó nyelvekben egyszerű műveletnek számít a fókuszálás: a fókuszhoz kell rendelni valamelyik összetevőhöz, amelyet a Fonetikai formában a megfelelő prozódiai, a Logikai formában pedig a megfelelő szemantikai értelmezéssel kell ellátni, ld. pl. Culicover–Rochemont (1983), Selkirk (1984), Rochemont (1986), Rochemont–Culicover (1990), Jacobs (1991). Rochemont–Culicover (1990) az S-struktúrában jelölik ki a fókuszált elemet, de más nyelvészek, mint például Jacobs (1991) és Horvath (1995) a D-szerkezetben teszik ugyanezt. Az alábbi szabály megfelel az általánosan alkalmazott eljárásnak.

(6) **Fókusz-hozzárendelés**

Jelöld [+fókusz] jeggyel az X^0 fejet vagy az XP maximális kiterjesztést.

Figyeljük meg, hogy a funkcionális kategóriák túlnyomó többsége (pl. a determinánsok, a segédigék, a kötőszók) nem tűri a fókuszálást, valószínűleg mert képtelenek kijelölni olyan társalgási univerzumokat, amelyben a velük szemben álló alternatívák megjelenhetnek, ellentétben a nyitott osztályokban helyet foglaló névszókkal, határozószókkal és igékkel. Ha azonban a Logikai formában ez az információ hozzáférhető, nincsen szükség semmilyen további eszköze az ilyen nem fókuszálható kategóriák kizárása érdekében.

Selkirk (1984) 2. jegyzetben idézett fókuszszabályának a szellemét – de nem a betűjét – követve és Jacobsszal (1991) összhangban, a lexikális fejhez hozzárendelt [+fókusz] jegy nem terjed fölfelé a szintaktikai szerkezetben, viszont az XP csomóponthoz rendelt jegy lefelé „csurog”, amíg el nem ér egy szó méretű kategóriát, hogy annak megfelelő fonológiai-prozódiai értelmezést juttasson.

(7) **Fókuszjegy-kiírás**

A [+fókusz] jegyet azon az X^0 fejen, illetve azon XP (argumentumának a) fején írjuk ki, amelyhez hozzárendeltük.

A (7) szabály a Fonetikai formában működik (rekurzívan) és ezért nincsen hatása a szemantikai értelmezésre, amely csak a fókuszjegy eredeti helyét látja. A funkcionális kategóriák (szemantikai) fókuszálhatatlanságával összefüggésben prozódiai fókusz sem rendelhető hozzájuk.

Az (1a–b) mondatok tehát a következő műveletekben vesznek részt. Először is a [+f] fókuszjegyet kapják meg a szögletes zárójelekben lévő összetevők.

- (8) a. *Bill bought* [_{DP} *a used bicycle*]
 +f
 b. *Bill bought a used* [_N *bicycle*]
 +f
 c. *Bill bought a* [_{AP} *used*] *bicycle*.
 +f

A Logikai forma (= LF) számára ennél több információ nem is kell: a zárójelezett összetevőket fókuszként fogja értelmezni. A Fonetikai formának (= PF) azonban mindig a (7) szabályra van szüksége, ha a fókuszjegyet nem fejhez rendeljük, tehát a (8b–c) típusától különböző esetekben. A (8a)-ban a fókuszjegyet a DP csomópont kapta meg, ezért gondoskodni kell arról, hogy valamely lexikális fejre jusson el e tartományon belül. Mivel a határozatlan névelő funkcionális kategóriának számít, bár ő a kifejezés feje, nem jöhet szóba. A *used* ‘használt’ melléknév adjunktum, ezért ezt sem lehet választani. Marad végül a D vonzataként, azaz argumentumaként álló NP feje a *bicycle*. Más szóval, ha az *a used bicycle* DP egészét fókuszáljuk, akkor a főhangsúlyt a *bicycle* szóra kell tenni, nem pedig az *a-re*, *a used-ra*, vagy a *used* és *bicycle* szavakra, és így tovább.

A következőkben a fókuszmozgatásra vonatkozó javaslatokat vizsgáljuk. E műveletben a korábbi elemzések szerint (Horvath 1986; É. Kiss 1987) a fókuszjegynek, mely az alábbi idézetben [+F] formában szerepel, az elmozgatott összetevő A'-láncának végpontjában való hozzárendelése a legfontosabb momentum:

„A +F jegy inherensen függ össze a mondat állítmányával, a magyar esetében pedig a VP-vel. Ha a VP „specifikátor” [= Spec] pozíciója ki van töltve, akkor a +F jegy a [Spec, VP] helyét elfoglaló összetevőre kerül. [...] Ha a jegy NP-re vagy PP-re kerül (vagyis egy olyan összetevőre, amely egy entitást jelöl), fókuszoperátorként kell értelmezni.” (É. Kiss 1994: 30)

Vannak más elképzelések is a jegy hozzárendeléséért felelős kategóriáról. Horvath (1986) az igére bízta ezt a feladatot. Ortiz de Urbina (1989, 1995) szerint nem a V, hanem a C a +f jegy gazdája a baszkban. Brody (1990) egy FP-vel jelölt funkcionális kategóriát vesz fel, amelynek a feje az FP Spec-jébe mozgatott összetevőt jelöli meg a fókuszjeggyel, miközben az ige az FP fejéhez csatlakozik. Tsimpli (1995) abban tér el Brodytól, hogy a fókuszjegyet a D-szerkezetben rendeli tetszőleges összetevőkhöz és az S-szerkezetben választhatóan ellenőrzi a jegyet az FP Spec-jében. Kenesei (1992) Brody javaslatát alkalmazza a finnre e nyelv fókuszformáival érvelve az FP létezése mellett, de a magyarra nézve arra tesz javaslatot, hogy itt az Infl legyen a fókusz kiosztó fej, hasonlóan Horvath (1995) felfogásához.

Az ige mögötti fókusz általában csatolással (adjunkcióval) és az ige és a fókuszos összetevő szomszédosságával igyekeznek magyarázni, amint azt a (9)-ben illusztráljuk Tuller (1992) és Horvath (1995) alapján.

- (9)
$$\left[\text{IP} \left[\text{I} \text{I} + \text{V}_i \right] \left[\text{VP} \text{XP}_j \left[\text{VP} \underline{e}_i \dots \underline{e}_j \right] \right] \right]$$

$$\begin{array}{cc} +f & +f \end{array}$$

A fókuszmozgatást alkalmazó nyelvekre Horvath (1995) egy paraméterekre támaszkodó általánosítást javasol. Először is megállapítja, hogy a fókuszálás mindig nem-argumentum pozíciókat jelöl ki, majd a +f jegy hozzárendelését a (szerkezeti) eset kiosztásával azonos eljárásnak tekinti. A főbb paraméterek a jegy természetére, a jegyet kiosztó kategóriára, továbbá a kiosztás módjára vonatkoznak.

Meg kell jegyezni azonban, hogy a fókuszjegy és az eset hozzárendelésének az azonosítása egyáltalán nem egyértelmű – még az adott kormányzás-kötés elmélet háttérében sem. A szerkezeti (többnyire nominatívusi vagy accusatívusi) esetnek – szemben a fókusszal – például nincsenek jelentésbeli következményei, mindig teljes DP-khez (és csak azokhoz) lehet rendelni, de annak több tagján (pl. névelőn, melléknéven és főnéven) is megjelenhet, és így tovább. Az újabb minimalista felfogásban továbbá a Logikai formában a fókusznak értelmezhetőnek, az esetnek viszont értelmezhetetlennek kell lennie. Végül az eset kötelező kategória, a fókusz viszont választható. De akárhogy álljon is a fókusz–eset analógia kérdése, a következő részben felsorolt érvek alapján a fókuszjegy hozzárendelésének a feltevése mindenképpen tarthatatlannak bizonyul.

3. Fejek, argumentumok és adjunktumok a fókuszban

Először áttekintjük az adjunktum, illetve fej/argumentum-fókusz tulajdonságait egy „in-situ” nyelvben, majd a magyarból, mint fókuszmozgató nyelvből hozott új példák segítségével rámutatunk arra, hogy a fókuszjegykiosztás művelete nem működhet.

Selkirk „Fókuszos kifejezés szabálya” (ld. 2. jegyzet), illetve annak általunk „modernizált” változata, a (7) alatti fókuszjegy kiíró szabály szerint a fonológiai fókusz helye (=aláhúzott betű), illetve a szemantikai fókusz (=vastag betű) terjedelme az alábbi példákban így mutatkozik:

- (10) a. *Bill didn't buy a used **bicycle**.*
 Bill nem vett egy használt biciklit
 b. *Bill didn't buy a used bicycle.*
 c. *Bill didn't buy a used bicycle.*

Amint fentebb is hivatkoztunk rá, ha a DP feje, a D argumentumának, az NP-nek a feje (= *bicycle*) fókuszhangsúlyt kap, akkor az egész DP-t lehet fókuszként értelmezni: ez a (10a) esete. Ugyanakkor a *bicycle* szón lévő hangsúlyt lehet csupán erre az egy szóra is érteni: ez a (10b) példa. Végül ha a hangsúly az adjunktumra esik, mint (10c)-ben, akkor csak azt lehet fókusznak tekinteni – az őt tartalmazó DP-t már nem.

A kép nem változik a fókuszmozgató nyelvekben. A magyarban a teljes DP-t akkor lehet fókuszosként érteni, ha a D fej argumentumában álló NP fejére fókuszhangsúly esik, amint azt (11a) mutatja. Ez esetben persze lehet csupán a főnévi fej is fókusz értelmű, ld. (11b). Végül az adjunktum szerepű melléknév fókuszhangsúlya esetén csupán az lesz fókuszra értelmezve, mint (11c)-ben. Itt jegyezzük meg, hogy – némileg egyszerűsítve –

Vogel–Kenesei (1987), illetve Kenesei–Vogel (1998) fókuszhangsúlyként azt a főhangsúlyt azonosítja, amelyet nem követ több főhangsúly a (tag)mondat végéig. Az alábbi példákban tehát (11a)-ban mind az *Anna*, mind a *tegnapi* szavakon lehet főhangsúly, de fókuszhangsúlyosnak mégis csupán a *cikkeket* szót tekintjük.

- (11) a. *Anna* [**a** *tegnapi* *cikkeket*] olvasta (és nem a *Hamletet*).
 b. *Anna* [*a* *tegnapi* *cikkeket*] olvasta (és nem a *tegnapi jelentéseket*).
 c. *Anna* [*a* *tegnapi* *cikkeket*] olvasta (és nem a *múlt hetieket*).

A magyar adatok azt mutatják, hogy a Selkirk–Höhle-féle szabályok jól adaptálhatók erre a fókuszmozgató nyelvre. A fókuszjegy felvétele azonban nem képzelhető el az ismertetett javaslatok alapján. Amennyiben ugyanis ahhoz ragaszkodunk, hogy a fókuszjegyet a mozgatás végállomásában rendeljük hozzá az elmozgatott összetevőhöz, akkor a fókuszjegyet eredetileg tartalmazó fej testvéreire kell kiosztanunk a jegyet, ami a szokásos Spec–fej szerkezeti helyzetben mindenképpen egy maximális kategória, vagyis XP kell legyen. Maga a fókuszjegy azonban el kell, hogy jusson arra a szóra, amely a fonológiai fókuszot viseli, tehát az XP „csúcsáról” mintegy „le kell csurognia” a (11) példában vastagon szedett egyik vagy másik fejre. Ezt az alábbi szabállyal lehetne megoldani:

- (12) **Fókusz-hozzárendelés a nem-argumentum-mozgatás (A'-lánc) végpontjában**
 a. Rendeld hozzá a +f jegyet XP-hez a A'-lánc végpontjában.
 b. A jegyet „engedd le” XP-ről az XP (argumentumának vagy adjunktumának a) fejére.

A szabály első fele a szokásos jegy-hozzárendelést valósítja meg a mozgatás végállomásában. A második fele pedig tetszőlegesen engedi meg, hogy például az adott (11) példákban a melléknévre vagy a főnévre kerüljön a fókuszjegy.

Mint említettük, számos problémával kell szembenéznünk. Talán a legfontosabb az, hogy a hozzárendelt fókuszjegy megmarad-e az XP-n, vagy eltűnik-e róla. Ha ugyanis megmarad rajta, akkor mielőtt az adjunktumra (azaz példánkban a melléknévre) csurog le, akkor fókuszos lesz az egész XP, amikor csupán az adjunktumon van fókuszhangsúly, és ez ellentmond a tényeknek. Ha viszont nem marad meg, de az XP fejére (esetünkben a főnévre) kerül a fókuszhangsúly, akkor meg csak a fejet lehet fókuszosként értelmezni, jóllehet az egész XP-nek is meg kellene engedni, hogy fókusz értelmű lehessen. További kérdéseket vet föl az, hogy vajon a Fonetikai formában vagy az S-struktúrában történik-e meg a jegy lecsurgása. Ez azért nem mindegy, mert a Fonetikai formában zajló műveleteknek már nincsen szemantikai hatásuk.

További gondot okoz a fókuszmozgató és -jelölő megközelítéseknek, hogy nem tudják kezelni azokat a példákat sem, amelyekben többszörös fókusz vagy a mozgatott kifejezésnél nagyobb terjedelmű fókusz található. Alábbi első, (13a) példánkban úgynevezett többszörös fókuszot látunk, amelyben a szokásos ige előtti fókuszpozícióba mozog az egyik fókuszált elem, míg a másik helyben marad (illetve más elemzésekben mindegyik mozog, de az ige a sorrendben első mögé emelkedik fel, vö. É. Kiss (1995b)). A (13b–d) példákban VP-fókuszot látunk (vö. Kenesei 1998): (13b)-ben a VP egyik argumentuma van fókuszpozícióban, (13c)-ben az ige, míg (13d)-ben egy referenciális (határozott vagy specifikus) adjunktuma – és mindannyiszor az egész VP-t lehet fókusznak érteni, amit a zárójellezett

kontrasztmondat is mutat. (13e) végül azt mutatja, hogy a nem-referenciális adjunktum fókuszba mozgatása nem váltja ki a VP-fókusz értelmezést, vagyis az adjunktum–argumentum megkülönböztetés továbbra is fennáll – ha némi módosítással is.⁴

- (13) a. Anna Marinak olvasta a cikket (és Pálnak a novellát).
 b. Anna [_{SpecF} Marinak] olvasta fel a cikket a kertben (és nem énekelt).
 c. Anna fel olvasta a cikket Marinak a kertben (és nem énekelt).
 d. Anna [_{SpecF} a kertben] olvasta fel a cikket Marinak (és nem énekelt).
 e. Anna [_{SpecF} hangosan] olvasta fel a cikket Marinak (*és nem énekelt).

Megjegyezzük, hogy a (13a)-beli többszörös fókusz minden bizonnyal ugyanúgy VP-fókusz, mint (13b,d), csak annyi a különbség, hogy a két egymással szembeállított VP igéje azonos, ezért a másodikból a magyar ellipszis szabályai miatt elhagyható. Ha ugyanis nem hagyjuk el, hangsúlyozása teljesen azonos lesz az alatta lévő példakéval.⁵

4. A minimalista fókusz

4.1. A fókusz szintaxisa

Jóllehet a fentiekből az következik, hogy a fókuszjegy hozzárendelése már a kormányzás-kötés elméletben sem volt elfogadható, a minimalista program keretei között a jegykiosztás művelete mint olyan válik lehetetlenné: itt ugyanis csakis lexikális, más szóval morfológiai tulajdonságok válhatnak ki szintaktikai műveleteket, a tetszőlegesen kiosztható szintaktikai, azaz posztlexikális jegyeknek nincsen létjogosultságuk. Ez a „szigorítás” a grammatika formáján tovább erősíti az elmélet „lexikalista” jellegét, vagyis az önkényes és a nyelvi alkotóelemek tulajdonságaitól független eszközök kiiktatását szolgálja.

Arra, hogy a fókusz lehet lexikális jegy, támogatást találunk a kérdőszómozgatás esetinek tanulmányozásában. Tudjuk, hogy a kérdőszó lexikális elem, meghatározott jegytartalommal, amelyet a szintaxis valamelyik szintjén ki kell elégténi. Azt is tudjuk, hogy a kérdőszót, illetve az őt tartalmazó XP-t nem minden nyelvben kell mozgatni, csakúgy, mint a fókuszos kifejezést. Az általánosítást Kenesei (1997) és Lipták (2000) nyomán az alábbi táblázatban foglalhatjuk össze:

⁴ A cikk lektora megjegyzi, hogy (13e) nem alkot minimálpárt egyik felette lévő mondattal sem. A helyzet azonban az, hogy ilyet nem is tud alkotni, mert amikor a *hangosan* adjunktummal együtt az egész VP fókuszban van, akkor az ige előtt kell lennie az igekötőnek:

(i) Anna hangosan felolvasta a cikket Marinak (és nem énekelt).

A módhatározókhöz hasonlóan viselkednek a cél-, ok-, valamint az esemény egyéb körülményeit jellemző határozók is, melyek mind nem-referenciálisak.

⁵ Ennélfogva pontosabb jelöléssel az egész VP-t aláhúzással fókuszértelműnek mutathatjuk (ld. még 13. lábj.):

(i) Anna Marinak olvasta a cikket (és Pálnak a novellát).

A „valódi” többszörös fókusz ilyen egyesítést nem enged meg, pl.:

(ii) Anna olvasta a cikket Marinak (és (nem) Kati Ferinek).

	kérdőszómozgatás	fókuszmozgatás
kínai, japán, ...	*	*
angol, francia, bengáli, ...	√	*
aghem, baszk, magyar, szomáli, ...	√	√
??	*	√

1. táblázat. Kérdőszó- és fókuszmozgatás

A táblázat azt mutatja, hogy vannak nyelvek, amelyekben sem a kérdőszavakat, sem a fókuszt nem lehet mozgatni, vannak nyelvek, amelyekben a kérdőszókat lehet/kell, de a fókuszt nem lehet, vannak, amelyekben mindkettőt kell, és végül nem tudjuk, hogy vannak-e olyan nyelvek, amelyekben a kérdőszót nem szabad mozgatni, de a fókuszt kell.

Abban is hasonlít a kérdőszó- és a fókuszmozgatás, hogy a „patkányfogás” műveletében mindkettő részt vesz. Ez akkor lép működésbe, amikor a nagyobb szerkezet részeként álló kérdőszót/fókuszos összetevőt nem önmagában mozgatjuk, hanem együtt az egész szerkezettel, noha csak a kérdőszó, illetve a fókuszt hordozó szó „van megjelölve”.

- (14) a. *Tegnap [a melyik könyvet olvasó asszony férjét] hallgatták ki?*
 b. *Tegnap [az almáskosarat cipelő asszony férjét] hallgatták ki.*

A kérdés/fókusz versus preszuppozíció, illetve a kérdés/fókusz hatókörének kérdésköre éppen a „patkányfogás” kapcsán különös élességgel jelentkezik. (14a) esetében a kérdés arra vonatkozik, hogy mely x-re (x = könyv) igaz az, hogy az x-et olvasó asszony férjét kihallgatták tegnap, és (14b) esetében a fókusz arra, hogy az almáskosár volt az, amire igaz, hogy az azt cipelő asszony férjét hallgatták ki. Más szóval az (is lehet) a preszuppozíció, amit a kérdőszó vagy a fókusz „magával visz”, jöllehet azon halmazok, amelyekre a kérdésben, illetve a fókuszban álló kifejezést értelmeznünk kell olyan személyekből áll, akik valamely könyvet olvasó, illetőleg valamit cipelő asszonyok férjei, amint erre É. Kiss (1998) is rámutat.

Az akadályok elhárulván a fókuszhoz hasonló elemzése elől, feltesszük tehát, hogy a fókusz olyan lexikális jegyként választható minden lexikális elem, azaz címszó esetében, amely jegy tovább vetíthető a szintaktikai fán. A fókusz jegye természetesen mind a Logikai, mind a Fonetikai formában a [+értelmezhető] típusú jegyek közé tartozik, ami azt jelenti, hogy esetleges szintaktikai (pontosabban: „látható”) mozgatása során nem törlődik, szemben például az esetjegyekkel, amelyek kielégülésük esetén törlődnek, mert további, pl. jelentésbeli következményeik nincsenek.

A nyelvek egyik csoportjában a +fókusz „gyenge” jegyként van jelen, ezért a „látható” szintaxisban nem kell ellenőrizni, magyarán nincsen mozgatás a Fonetikai formában történő „kiírás” (*spell-out*) előtt; ezeket neveztük „in-situ” nyelveknek. A nyelvek egy másik csoportjában a +fókusz-t a látható szintaxisban, a „kiírás” művelete előtt kell ellenőrizni, itt tehát a jegy „erősnek” van minősítve; ezek az „ex-situ” vagy fókuszmozgató nyelvek. E második csoport azután tovább parametrizálható a tekintetben, hogy a fókuszjeggyel megjelölt kifejezés hová mozog. Eszerint az ellenőrző jegyet lehet „telepíteni” a Comp-ba (pl. a baszkban és az oroszban), az Infl-be (pl. a maya nyelvek

közé tartozó tztzilban), a CompP és az InflP közötti FocusP-be (pl. a finnben), a QP és a VP közötti FocusP-be (pl. a magyarban), és így tovább.⁶

4.2. A fókuszhangsúly megjelenítése

Első javaslatunkban arról próbálunk gondoskodni, hogy a fókuszjegy a fejről, amelyhez lexikai tulajdonságként hozzá van rendelve, a Selkirk–Höhle általánosításnak megfelelően kerülhessen a föltte álló maximális kiterjesztésre, azaz XP-re.

(15) Fej/maximális fókusz-kivetítés

- a. A [+fókusz] jegy tetszőlegesen vetíthető X^0 fejről X^{\max} -ra.
- b. A [+fókusz] jegy tetszőlegesen vetíthető X^{\max} -ról Y^{\max} -ra, akkor és csak akkor, ha X^{\max} argumentuma Y^{\max} -nak.

A (15a) szerint a fókuszjegy a lexikális fejről szabadon választva „felkúszhat” az X^0 -t domináló XP-re. A (15b) pedig lehetővé teszi, hogy az argumentumon értelmezett fókusz az azt tartalmazó kifejezésre is kiterjeszhető legyen. Ez a szabály tehát kezelni tudja az (1a–b), illetve (11a–c) eseteket, vagyis szándékunk szerint mind az „in-situ”, mind a fókuszmozgató nyelvekre érvényes.

Csakhogy, amint erre Cinque (1993) felhívja a figyelmet, már Chomsky (1971) is bemutatott olyan mondatokat, amelyek a Höhle–Selkirk általánosításnak ellentmondanak. A (16a) Chomsky eredeti példája, amelyben a vastag betű jelöli a főhangsúly helyét, a zárójelzés pedig a fókuszértelmezés alternatíváit. E szerint fókuszként a következő változatok jelentkezhetnek:

- a1) egy *vörös inget viselő volt rabra*;
- a2) egy *vörös inget viselő volt rabra*;
- a3) egy *vörös inget viselő volt rabra*;
- a4) *hogy vigyázzon egy vörös inget viselő volt rabra*;
- a5) *figyelmeztették, hogy vigyázzon egy vörös inget viselő volt rabra*.⁷

- (16) a. Was he [warned [to look out for [an ex-convict with [a red [shirt]]]]] ?
 volt ő figyelmeztetve vigyázni egy volt rabra egy vörös ingben
 ‘Arra figyelmeztették, hogy vigyázzon egy vörös inget viselő volt rabra?’

⁶ Az egyes nyelvekre vonatkozó adatok és elemzések forrásai a következők. Baszk: Ortiz (1989, 1995); orosz: King (1993); tztzil: Aissen (1992); finn: Holmberg (1989, 1997), Kenesei (1992). A szintaktikai javaslatok részleteit itt nem illusztráljuk, de ld. még Kenesei (1997).

⁷ E változatok Chomskynál a kérdésre adott válaszokból következtethetők ki (a példákban az aláhúzott betűk a Chomskynál nagybetűkkel jelölt főhangsúlyt, a vastag betűk a nála nem, de Cinquénél megadott fókuszterjedelmet mutatják):

- (i) No, he was warned to look out for an ex-convict with a red tie.
- (ii) No, he was warned to look out for an ex-convict **with a carnation**.
- (iii) No, he was warned to look out for an automobile salesman.
- (iv) No, he was warned to expect a visit from the FBI.
- (v) No, he was simply told to be more cautious.

- b. *Was he warned to look out for an ex-convict with a red shirt?*

‘Arra figyelmeztették, hogy egy vörös inget viselő volt rabra vigyázzon?’

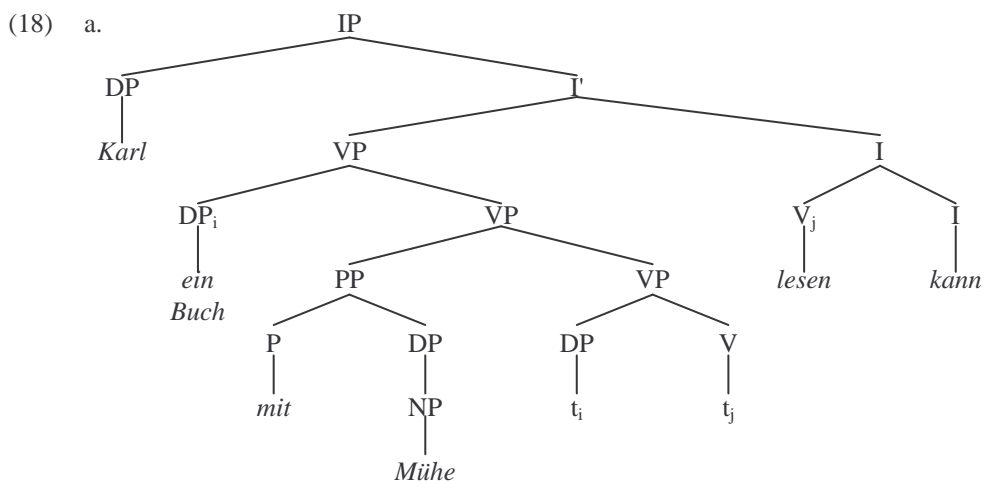
Mielőtt a (16a) következményeit bemutatnánk, vessünk egy pillantást (16b)-re, amelyben az adjunktum fókusza nem „terjed tovább” a fölötte álló kategóriákra, azaz tökéletesen engedelmeskedik a Selkirk–Höhle szabályoknak.

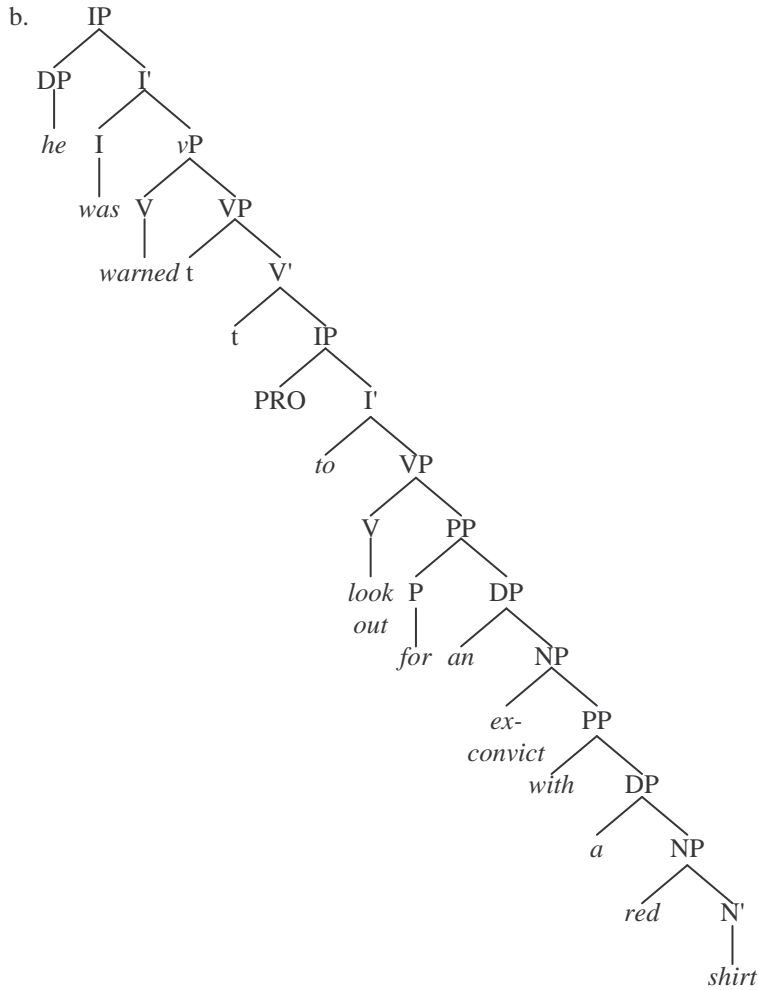
A (16a) azonban egy olyan jelenséget illusztrál, amely megkérdőjelezi a fej/argumentum–adjunktum szembeállítását. Ebben a mondatban a *shirt* szó a *with a red shirt* adjunktumban foglal helyet, és a rajta lévő főhangsúly miatt csak ő maga vagy az egész adjunktum lehetne fókuszs értelmű.

Hasonló példákat idéz Cinque más nyelvekből, például a németből:

- (17) a. *dass Fritz einem Kind Geld gegeben hat*
 hogy F. egy gyereknek pénzt adott AUX
 b. *dass Karl ein Buch mit Mühe lesen kann*
 hogy K. egy könyvet nehezen olvasni tud

A (17a)-ban a *Geld* tárgy, tehát argumentum, a (17b)-ben a *mit Mühe* viszont adjunktum, ennél fogva a rá eső fókuszt nem lehetne kiterjeszteni az egész VP-re, de a példa éppen azt mutatja, hogy ez teljesen természetes. Cinquének ezekre az esetekre javasolt megoldását követve azt fogjuk mondani, hogy az angolban, a németben és a hozzájuk hasonló típusú nyelvekben, ha az adott szerkezet legmélyebben beágyazott összetevője fókuszos, akkor az egész szerkezetet lehet fókuszosként értelmezni. Ennek illusztrálására megadjuk a (16a) és a (17b) egyszerűsített ágrajzát – (17b) esetében Cinquéét és forrásait követve.

Látjuk, hogy (18a)-ban a *Mühe*, míg (18b)-ben a *shirt* a legmélyebben beágyazott kifejezés.

Próbáljuk tehát átértelmezni eredeti (15) javaslatunkat, hogy a korábbi általánosításainknak ellentmondó eseteket is kezelni tudjunk. Ennek érdekében több lépcsőben kell megvalósítanunk a fókuszjegyek valamely kifejezés egészére való vonatkoztatását, azaz a szemantikai fókusz terjedelmének meghatározását, illetve a főhangsúlyok kiosztását, azaz a fonológiai fókusz kijelölését. Induljunk ki a következő minimalista szellemű megközelítésből:⁸

(19) **Fókuszjegyek egyesítése**

Valamely α fej kiterjesztésének akkor és csak akkor lehet [+fókusz] jegye, ha mind α -nak, mind α fej β testvéreinek is van [+fókusz] jegye.

⁸ A javaslat eredetileg Ádám Évától (1999) származik.

Ez esetben egy adott szintagma egésze csak akkor lehet fókusz értelmű, ha minden összetevőjének van fókuszjegye. Ezzel a szemantikai értelmezésnek nem is lehet gondja, a fonológiai megvalósításnak azonban el kell tüntetnie a „felesleges” fókuszjelöléseket. Az angol-német típusú nyelvekben ezt úgy oldhatjuk meg, hogy bevezetünk egy, a lexikai-szintaktikai-szemantikai [+fókusz] vagy [+f] fókuszjegytől különböző, pl. [+Fókusz] vagy [+F] jelölést, amelyre az alábbi egyszerűsített szabály vonatkozik.⁹

(20) **Fonológiai fókusz szabály (angol-német típusú nyelvekre) – működési tartománya: Fonetikai forma**

Jelöld meg [+F] jeggyel a [+f] jegyű összetevő legmélyebben beágyazott elemét.

Ha tehát a (16a) mondatban, illetve a (18b) szerkezetben a *warned* ige és a mellette álló VP [+f]-fel van megjelölve, akkor az egész állítmányi rész (a vP) lehet fókusz értelmű. Ez azonban csak akkor jöhet létre, ha a VP alatti összes lexikális elem is meg van jelölve [+f]-fel. Ezek után a (20) szabály „lecsurgatja” a [+F] fonológiai hangsúlyjegyet a legmélyebben beágyazott *shirt* szóra. Ugyanez a folyamat zajlik le a Fonetikai formában, ha a vP alatti bármelyik összetevő hordozza a [+f] jegyet: akár a *red shirt* NP, akár a *with a red shirt* PP, akár *look out for an ex-convict with a red shirt* VP legyen a legmagasabb [+f] hordozó kategória, a főhangsúly mindig a *shirt* szóra kerül. Amennyiben viszont csak a *red* szóra (és a szabály értelmében az általa kivetített AP kategóriára) kerül a [+f] jegy, akkor – mivel nem terjed tovább – a [+F] jegy és ezzel a főhangsúly is a *red* szóra fog esni. Más szóval, ha az adjunktum a bal ágon van, a hangsúly nem terjed róla át a jobb ágra, illetve a jobb ág jobbszélén álló (mondatvégi) összetevőre. Az alábbi illusztrációkban az (a–c) példákban pontosan kiteszük az összes szükséges [+f] jegyet, amit azonban a (d–f) példákban már csak a két legfelső testvércsomóponton jelölünk az egyszerűség érdekében, de úgy vesszük, hogy az összes alattuk lévő kategórián is megjelenik. Ezzel szemben (21f)-ben a csak a *red* melléknéven lévő jegy helyben marad.

- (21) a. *He was warned to look out for an ex-convict with a red* [_f *shirt*]]]]
 ‘Arra figyelmeztették, hogy egy vörös **inget** viselő volt rabra vigyázzon.’
 b. *He was warned to look out for an ex-convict with* [_f [_f *a*] [_f [_f *red*] [_f [_f *shirt*]]]]
 ‘Arra figyelmeztették, hogy egy **vörösinges** volt rabra vigyázzon.’
 c. *He was warned to look out for* [_f [_f [_f *an*] [_f *ex-convict*]] [_f [_f *with*] [_f [_f *a*] [_f [_f *red*] [_f [_f *shirt*]]]]]]
 ‘Arra figyelmeztették, hogy **egy vörösinges volt rabra** vigyázzon.’
 d. *He was warned to* [_f *look*] [_f *out for an ex-convict with a red* *shirt*]
 ‘Arra figyelmeztették, hogy **vigyázzon egy vörösinges volt rabra.**’
 e. *He was* [_f *warned*] [_f *to look out for an ex-convict with a red shirt*]
 ‘**Őt arra figyelmeztették, hogy vigyázzon egy vörösinges volt rabra.**’
 f. *He was warned to look out for an ex-convict with a* [_f *red*] *shirt*
 ‘Arra figyelmeztették, hogy egy **vörös** inget viselő volt rabra vigyázzon.’

Technikailag bármilyen jól működjön is a (19) fókuszjegy-egyesítő szabály, egyrészt rendkívül „költéses”, másrészt eléggé valószínűtlen. Mint azt a (21a–e) alapján láthatjuk,

⁹ Cinquének a Halle és Vergnaud (1987) alapján kidolgozott metrikus fonológiai leírását itt nincsen helyünk ismertetni. Illusztrációi között az angol és a német mellett még olasz példák is vannak.

ahhoz, hogy valamely nagyobb összetevőt fókuszosan értsünk, az őt alkotó összes lexikai elemnek megjelölve kell lennie a fókuszjegyre. Ismételjük: ez technikailag megoldható, és nem is az a fő akadály, hogy a lexikai elemek véletlen és tetszőleges eloszlása folytán olyan nagy számban állnának elő szerkezetek, amelyekben az egyik vagy másik alkotóelemről hiányozna a fókuszjegy, hogy túl nagy arányban lennének képviselve a helytelen mondatok. Inkább egy gazdaságossági feltételt sért meg, hiszen egy adott nagyobb összetevő jellemző tulajdonságát másképpen is meg lehet határozni. Emellett nyilvánvaló problémákkal jár a fonológiai-fonetikai értelmezés számára, hogy miképpen kell „eltüntetni” a felesleges fókuszjegyeket a fókuszhangsúly nélkül megjelenő szavakról. Azt a feladatot, hogy melyik szóra essen fókuszhangsúly, a (19) alapján semmiképpen sem tudjuk jobban vagy egyszerűbben megoldani, mint bármely más olyan javaslat segítségével, amely gondoskodni tud arról, hogy a megfelelő maximális kategória legyen fókuszra értelmezve. A következőkben egy ilyen alternatívát vázolunk fel.

Az a javaslatunk, hogy az adott összetevőt alkotó összes kategória megjelölése helyett elégedjünk meg az összetevő fejének a fókuszjeggyel való ellátásával, amely azután a fej által kivetített kategóriára ugyanilyen módon kerülne. A (15) Selkirk–Höhle-féle és a (19) fókuszjegy-egyesítő szabályt végső soron a (15a)-ra egyszerűsítjük és amit a Selkirk–Höhle-féle felfogás egyetlen szabályban kívánt megoldani, nevezetesen a szemantikai fókusz terjedelmének meghatározását és a fonológiai fókusz elhelyezését, azt kettéválasztjuk. A szemantikai fókuszt az adott fókusztartomány szintaktikai fején lévő fókuszjegyhez kötjük, a fonológiai fókusz elhelyezkedéséről pedig nyelvtípusok, azaz lényegében nyelvspecifikus sajátosságok alapján gondoskodunk.

(22) **Fókuszjegy a fejről kivetítve**

Valamely α fej kiterjesztésének akkor és csak akkor lehet [+fókusz] jegye, ha az α fejnek [+fókusz] jegye van.

(23) **A fonológiai fókusz (főhangsúly) kiosztása**

a. *Cinque-szabály*

Jelöld meg [+F] jeggyel a [+f] jegyű összetevő legmélyebben beágyazott elemét.

b. *Selkirk–Höhle-szabály*

Jelöld meg rekurzív módon [+F] jeggyel a [+f] jegyű összetevő fejét és/vagy argumentumát.

A (23a–b) a nyelveket, illetve a fókuszos szerkezeteket két csoportra osztja a szerint, hogy megengedik-e vagy sem a fej/argumentum főhangsúlyát vagy pedig mindig a beágyazás mélysége dönti el a főhangsúly helyét. Ebben a vitában nem dönthetünk, ezért mindkét lehetőséget nyitva hagyjuk.¹⁰ Nem kívánjuk továbbá ismertetni a Cinque által ennél sokkal

¹⁰ Selkirk (1984: 215) alábbi típusú példája számít sorsdöntő jelentőségűnek a vitában:

(i) *She sent her sketches to the publisher.*

ő küldte az ő rajzait a kiadónak

‘(Ő) elküldte a rajzait a kiadónak.’

A tárgyi argumentum (argumentuma) fejének számító *sketches* szó a Cinque-szabály értelmében csak akkor hordozhatna főhangsúlyt, ha csak a *her sketches* lenne fókuszban. Selkirk viszont azt állítja, hogy az egész VP fókuszos.

részletesebben vizsgált nyelveket és példákat (amelyekkel kapcsolatban számos itt nem tárgyalható probléma merül fel),¹¹ mert figyelmünket elsősorban az ezektől meghatározott módon eltérő magyar szerkezetekre kívánjuk összpontosítani. A magyarban a (19) szabály természetesen ugyanolyan hatásfokkal működik, mint bármely más nyelvben, de a hangsúlyok kiosztása már más mintát követ.

Vegyük sorra tehát, milyen magyar jelenségekről kell tudnunk számot adni. Először is, ha a fókuszált összetevőt teljes egészében tartalmazza az ige elé mozgatott kifejezés, akkor két alesettől állunk szemben. Egyfelől, ha a szemantikai fókusz a (magyarban mindig baloldali ágon lévő) adjunktumra esik, a fókuszjegy nem terjedhet tovább, és természetesen a fonológiai fókusz is ugyanoda kerül.¹²

- (24) a. Anna hangosan olvasta fel a könyvet Péternek (nem pedig halkán).
b. Anna a vastag könyvet olvasta fel Péternek (nem a nagyalakút).

Másfelől, ha az elmozgatott kifejezés egészét értjük fókuszként, akkor a kifejezés minden lexikális kategóriája hangsúlyt kap és közülük a jobbszélső, vagyis a közvetlenül (az egyébként mindig hangsúlytalan) ige előtt álló kapja az utolsó főhangsúlyt, ami azért fontos, mert ezen a ponton esik a mondatdallam, és ezért ezt a szót mindig erősebb hangsúlyúnak halljuk. Ez az a szó továbbá, amelyen sohasem lehet csökkenteni a hangsúlyt, jóllehet a magyarban a fókuszhangsúlyú szó előtti kifejezéseken – akár topikok, akár a szemantikai-szintaktikai fókusz részei – mindig szabadon csökkenthető a hangsúly (vö. Kálmán–Nádasdy 1994). Ezért ezt a szót fogjuk az alábbiakban aláhúzással jelölni, de a többit is megkülönböztetjük a főhangsúly ["] jelével.

- (25) a. Anna a "vastag "könyvet olvasta fel Péternek (nem az újságot).
b. Anna "három "könyvet olvasott fel Péternek (nem egy gyűrött újságot).

Másodszor, ha a szemantikai értelemben fókuszos kifejezés teljes terjedelmében „nem fér bele” a szintaktikai fókuszpozícióba, akkor a következő jelenséget tapasztaljuk (vö. Kenesei 1998). Ha a kifejezés egy része elmozog a fókuszpozícióba, akkor ez természetesen fókuszhangsúlyt kap. A kifejezés többi részéből a fókuszpozíció mögött álló ige továbbra is hangsúlytalan, de ha van még a kifejezésben az ige kívüli lexikális elem, akkor ez ugyanolyan főhangsúlyt kap, mint a szintaktikai fókuszpozícióba került rész. Ez az eset rendszerint a VP fókuszálása esetében fordul elő. A megfelelő illusztráció kedvéért most

¹¹ Nemcsak az olyan technikai kérdések okoznak nehézséget, hogy a minimalista programban a nem elágazó fák nem lehetnek „több emeletesek” (pl. DP-NP-N'-N), tehát egy esetleges melléknév-főnév kapcsolatban a főnevet nem lehetne mélyebben beágyazottnak tekinteni, hanem a Cinque által feltett eltérő hangsúlykiosztó szabályokról a jobbra- és balraágazó nyelvek között (amelynek éppen a balraágazó magyar nem engedelmeskedik), továbbá a jobbraágazó nyelvekben meglévő balraágazó szerkezetek nem „szabályos” viselkedéséről: pl. az angol balraágazó birtokos szerkezetnek nem a legmélyebben beágyazott tagja hordozza a főhangsúlyt, vö. *I repaired [Jim's [best friend's [cousin's [new car]]]]* 'Én megjavítottam Jim legjobb barátja unokatestvérének új autóját'.

¹² Ebből a szempontból a számnév is adjunktum – hiába szólnak szintaktikai érvek amellelt, hogy funkcionális fejnek tekintsük, vö.:

- (i) Anna három vastag könyvet olvasott fel Péternek (nem pedig négyet).

megfordítjuk a rövidebb és a hosszabb kifejezés sorrendjét és előre helyezzük a rövidebbet, hogy életszerűbb legyen a kontraszthatás, de valójában a hosszabbik VP-t akarjuk szemügyre venni (vö. (26a)). Ugyanez a hangsúlyminta áll elő, ha teljes mondatokat fókuszálunk, ld. (26b)). Sőt, hasonló mintával állunk szemben, amikor a többszörös fókusz jelenségével találkozunk. Korábban (pl. É. Kiss 1995a) úgy gondolták, hogy több párhuzamos összetevő kap mintegy egymástól független fókuszszerepet. Most azonban inkább az látszik valószínűnek, hogy ez a szerkezet is VP-fókuszra valósít meg, csak hogy itt a megismételt ige ellipszise miatt elhagyható, mint azt fentebb is említettük, vö. (26c).¹³

- (26) a. *(Anna nem énekelt, hanem) "három "vastag "könyvet olvasott fel a "szobában "üldögélő "Péternek.*
 b. *(Nem az történt, hogy) "Anna "felolvasta a "könyvet "Péternek, (hanem hogy Mari énekelt)*
 c. *Anna nem a "könyvet olvasta fel "Péternek, (hanem az újságot Pálnak).*

A másik lehetőség, hogy maga a kifejezés feje, a VP-fókusz esetében az ige kerül fókuszba. Ez esetben az ige megkapja a fókuszhangsúlyt, de a kifejezés minden további lexikális eleme is főhangsúlyt kap.

- (27) a. *(Anna nem énekelt, hanem) "felolvasta a "könyvet "Péternek.*
 b. *(Anna nem lubickol az uszodában, hanem) "úszik a "Fekete tenger felé a "Dunán "lefelé.*

A kérdés tehát az, hogyan lehet tehát ezeket a fókuszváltozatokat beépíteni a fonológiai fókuszra kiosztó parametrikus szabályba? A (23) két esetét ki kell egészítenünk egy harmadikkal, amely így fest:

- (23) c. *Magyar fókuszhangsúly-kiosztó szabály*
 Annak az összetevőnek, amely [+f] jegyre van megjelölve, minden X⁰ lexikális kategóriáját jelöld meg [+F] jeggyel.

Ez a szabály szándékunk szerint a funkcionális elemeket (kötőszó, névelő, névutó stb.) és a szintaktikai mozgatás helyén maradó (a Fonetika forma számára amúgy is láthatatlan) üres kategóriákat nem veszi figyelembe, de minden névszóra, igére, határozószóra kiosztaná a fókuszhangsúlyt, ha az a szemantikai fókuszra megjelölt összetevőben van benne. Arról egy további kiegészítő szabálynak kell gondoskodnia, hogy ha az ige nem mozog a szintaktikai fókuszpozícióba, akkor az ő hangsúlyát (azaz +F jegyét) el kell venni, de ezt mellékes kérdésnek is tarthatjuk.

¹³ Persze ez a „gapping” néven is ismert jelenség nemcsak összetevőkön belül, hanem közöttük is létrejöhét, pl.

(i) *Péternek "Anna olvasta fel a "könyvet és "Mari az "újságot.*

5. Összefoglalás

Az eddig vizsgált nyelvekben tehát többféle parametrikus összefüggés alapján áll elő a fókuszjelenségek felszíni változatossága. Az egységes fókuszjegy-hozzárendelés a lexikonban történik. Eszerint a [\"fókusz] is éppen olyan (szabadon választható) morfológiai jegy, mint például a [\"többes szám]. Bármely lexikális címszó választhatja és mivel minden lexikonbeli címszó feje valamilyen kategóriának a fókuszjegy minimálisan arra a domináló kategóriára terjedhet ki - amennyiben az adott fejnek egyáltalán van kiterjesztése. A látható szintaxisban ez után a nyelvek kétfelé oszlanak: egyik részük a látható szintaxisban mozgatja a fókuszos kifejezést a kérdőszó-emeléshez hasonló „patkányfogás” és az „erős” fókuszjegy ellenőrzése segítségével, másik részükben a fókuszjegy „gyenge”, aminek következtében a jegyellenőrzés a Fonetikai formába való kimenet „után”, a Logikai formában történik meg. A fókuszmozgatás végállomása tekintetében a nyelvek jól ismert különbségek mentén helyezkednek el. Más szóval egy újabb paraméter azt határozza meg, mely funkcionális fejhez van hozzárendelve a fókuszjegyet ellenőrző szintaktikai jegy, amely fej mellé, annak Spec csomópontjába kell a fókuszos kifejezésnek a látható szintaxisban belemozgania.

A számunkra legérdekesebb kérdés e dolgozatban a fókuszjegy fonológiai kiírása volt. Háromféle fókuszhangsúly-kiosztó szabályt látunk működni. A Selkirk–Höhle javaslat szerint az általuk vizsgált angolban és németben a fej/argumentum *versus* adjunktum megkülönböztetés számítt, míg Chomsky/Cinque szerint a hangsúlynak a legmélyebben beágyazott összetevőre kell kerülnie. A bennünket legjobban érdeklő magyarban úgy láttuk, hogy a fókuszhangsúlyt a fókuszált összetevő minden lexikális kategóriája megkapja, akár az egész összetevő mozog a fókuszpozícióba, akár csak annak meghatározott része.

Hivatkozások

- Ádám, Éva 1999: *The Syntax of Focus*, szakdolgozat, Szeged, JATE.
- Aissen, Judith L. 1992: Topic and focus in Mayan, *Language* **68**, 43–80.
- Aoun, Joseph – Yafei A. Li 1993: Wh-elements in situ: Syntax or LF?, *Linguistic Inquiry* **24**, 199–238.
- Baker, Carol L. 1970: Notes on the description of English questions: The role of an abstract question morpheme, *Foundations of Language* **6**, 197–219.
- Bolinger, Dwight 1961: Contrastive accent and contrastive stress, *Language* **37**, 83–96.
- Brody, Michael 1990: Remarks on the order of elements in the Hungarian focus field, in István Kenesei szerk.: *Approaches to Hungarian* **3**, Szeged, JATE, 95–122.
- Brody, Michael 1995: Focus and checking theory, in István Kenesei szerk.: *Approaches to Hungarian* **5**, Szeged, JATE, 29–44.
- Chomsky, Noam 1971: Deep structure, surface structure and semantic interpretation, in Danny D. Steinberg – Leon A. Jakobovits szerk.: *Semantics: An Interdisciplinary Reader*, Cambridge, Cambridge University Press, 183–216.
- Chomsky, Noam 1976: Conditions on rules of grammar, *Linguistic Analysis* **2**, 303–351.
- Chomsky, Noam 1993: A minimalist program for linguistic theory, in Kenneth Hale – Samuel J. Keyser szerk.: *The view from Building 20*, Cambridge, The MIT Press, 1–52.
- Chomsky, Noam 1995: Categories and transformations, in Noam Chomsky: *The Minimalist Program*, Cambridge, The MIT Press, 210–394.

- Cinque, Guglielmo 1993: A null theory of phrase and compound stress, *Linguistic Inquiry* **24**, 239–297.
- Culicover, Peter S. – Michael Rochemont 1983: Stress and focus in English, *Language* **59**, 123–165.
- É. Kiss, Katalin 1987: *Configurationality in Hungarian*, Dordrecht, Reidel.
- É. Kiss, Katalin 1994: Sentence structure and word order, in Ferenc Kiefer – Katalin É. Kiss szerk.: *Hungarian Syntax*, San Diego, Academic Press, 1–90.
- É. Kiss, Katalin (szerk.) 1995a: *Discourse Configurational Languages*, New York, Oxford University Press.
- É. Kiss Katalin 1995b: Többszörös fókusz a magyar mondatszerkezetben, in Büky László – Maleczki Márta szerk.: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* **2** = *Néprajz és Nyelvtudomány* **37**, 47–66.
- É. Kiss, Katalin 1998: Identificational focus versus information focus, *Language* **74**, 245–273.
- Hajičová, Eva 1984a: Topic and focus, in Petr Sgall szerk.: *Contributions to Functional Syntax, Semantics, and Language Comprehension*, Amsterdam, J. Benjamins, 189–203.
- Hajičová, Eva 1984b: On presupposition and allegation, in Petr Sgall szerk.: *Contributions to Functional Syntax, Semantics, and Language Comprehension*, Amsterdam, J. Benjamins, 99–122.
- Halle, Morris – Jean-Roger Vergnaud 1987: *An Essay on Stress*, Cambridge, The MIT Press.
- Hayes, Bruce – Aditi Lahiri 1991: Bengali intonational phonology, *Natural Language and Linguistic Theory* **9**, 47–96.
- Hetland, Jorunn 1992: Polaritätsfokus, VERUM-Fokus, Kopffokus, *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* **45**, 3–16.
- Höhle, Tilman 1982: Explikationen für ‘normale Betonung’ und ‘normale Wortstellung’, in Werner Abraham szerk.: *Satzglieder in Deutschen*, Tübingen, Gunter Narr, 75–154.
- Holmberg, Anders 1989: Verb movement in Finnish, in Jussi Niemi szerk.: *Papers from the 11th Scandinavian Conference of Linguistics*, Joensuu, University of Joensuu.
- Holmberg, Anders 1997: The true nature of Holmberg’s generalization, in Kiyomi Kusumoto szerk.: *Proceedings of NELS 27*, Amherst, University of Massachusetts, 203–217.
- Horvath, Julia 1986: *Focus in the Theory of Grammar and the Structure of Hungarian*, Dordrecht, Foris.
- Horvath, Julia 1995: Structural focus, structural case and the notion of feature-assignment, in Katalin É. Kiss szerk.: *Discourse Configurational Languages*, New York, Oxford University Press, 28–64.
- Hyman, Larry M. – John R. Watters 1984: Auxiliary focus, *Studies in African Linguistics* **15**, 223–273.
- Jacobs, Joachim 1986: The syntax of focus and adverbials in German, in Werner Abraham – Sjaak de Meij szerk.: *Topic, Focus and Configurationality*, Amsterdam, Benjamins, 103–127.
- Jacobs, Joachim 1991: Focus ambiguities, *Journal of Semantics* **8**, 1–36.

- Kálmán László – Nádasy Ádám 1994: A hangsúly, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 2: Fonológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 393–549.
- Kanerva, Jonni 1989: *Focus and Phrasing in Chicheëa Phonology*, kézirat, PhD disszertáció, Stanford, Stanford University.
- Kenesei, István 1986: On the logic of word order in Hungarian, in Werner Abraham – Sjaak de Meij szerk.: *Topic, Focus and Configurationality*, Amsterdam, Benjamins, 143–159.
- Kenesei, István 1992: Functional categories in Finno-Ugric, in Kersti Borjars – Nigel Vincent szerk.: *Functional Categories in Complementation*, Eurotyp WP III/3, Strasbourg, ESF.
- Kenesei István 1997: *The Syntactic Options of Focus*, kézirat, Szeged, JATE.
- Kenesei, István 1998: Adjuncts and arguments in VP-focus in Hungarian, *Acta Linguistica Hungarica* 45, 61–88.
- Kenesei, István – Irene Vogel 1989: Prosodic phonology in Hungarian, *Acta Linguistica Hungarica* 39, 149–193.
- Kenesei István – Irene Vogel 1998: A fókusz fonológiai szerkezete, *ÁNyT* 19, 79–120.
- King, Tracy H. 1993: *Configuring Topic and Focus in Russian*, kézirat, PhD disszertáció, Stanford, Stanford University.
- Ladd, D. Robert 1980: *The Structure of Intonational Meaning*, Bloomington, Indiana University Press.
- Lecarme, Jaqueline 1994: Focus et effets ‘verbe seconde’ en somali, *Recherches Linguistique de Vincennes* 23, 25–44.
- Lecarme, Jaqueline 1996: *Focus in Somali*, kézirat, Sophia Antipolis, CNRS.
- Lipták, Anikó 2000: *On the Differences between Focus Movement and WH-Movement*, előadás a GLOW 2000 konferencián, Bilbao.
- Odden, David 1984: Formal correlates of focusing in Kimatuumbi, *Studies in African Linguistics* 15, 275–299.
- Ortiz de Urbina, Jon 1986: *Some Parameters in the Grammar of Basque*, kézirat, PhD disszertáció, Urbana-Champaign, University of Illinois.
- Ortiz de Urbina, Jon 1989: *Parameters in the Grammar of Basque*, Dordrecht, Foris.
- Ortiz de Urbina, Jon 1995: Residual verb second and verb first in Basque, in Katalin É. Kiss szerk.: *Discourse Configurational Languages*, New York, Oxford University Press, 99–121.
- Roberts, Craige 1998: Focus, the flow of information and universal grammar, in Peter W. Culicover – Louise McNally szerk.: *The Limits of Syntax*, San Diego, Academic Press, 109–160.
- Rochemont, Michael S. 1986: *Focus in Generative Grammar*, Amsterdam, J. Benjamins.
- Rochemont, Michael S. – Peter W. Culicover 1990: *English Focus Constructions and the Theory of Grammar*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Rooth, Mats 1985: *Association with Focus*, kézirat, PhD disszertáció, Amherst, University of Massachusetts.
- Rooth, Mats 1992: A theory of focus interpretation, *Natural Language Semantics* 1, 75–116
- Rooth, Mats 1996: Focus, in Shalom Lappin szerk.: *The Handbook for Semantic Theory*, Oxford, Blackwell, 271–297.

- Selkirk, Elisabeth O. 1984: *Phonology and Syntax*, Cambridge, The MIT Press.
- Svolacchia, Marco – Lunella Mereu – Annarita Puglielli 1995: Aspects of discourse configurationality in Somali, in Katalin É. Kiss szerk.: *Discourse Configurational Languages*, New York, Oxford University Press, 65–98.
- Thwing, Rhonda – John Watters 1987: Focus in Vute, *Journal of African Languages and Linguistics* **9**, 95–121.
- Tsimpli, Ianthi Maria 1995: Focusing in Modern Greek, in Katalin É. Kiss szerk.: *Discourse Configurational Languages*, New York, Oxford University Press, 176–206.
- Tuller, Laurice 1986: *Bijective Relations in Universal Grammar and the Syntax of Hausa*, kézirat, PhD disszertáció, Los Angeles, University of California.
- Tuller, Laurice 1992: The syntax of postverbal constructions in Chadic, *Natural Language and Linguistic Theory* **10**, 303–334.
- Vainikka, Anne M. 1989: *Deriving Syntactic Representations in Finnish*, kézirat, PhD disszertáció, Amherst, University of Massachusetts.
- Vilkuna, Maria 1989: *Free Word Order in Finnish*, Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Vilkuna, Maria 1995: Discourse configurationality in Finnish, in Katalin É. Kiss szerk.: *Discourse Configurational Languages*, New York, Oxford University Press, 244–266.
- Vogel, Irene – István Kenesei 1987: The interface between phonology and other components of grammar, *Phonology* **4**, 243–263.
- Watters, John 1979: Focus in Aghem: A study of its formal correlates and typology, in L. Hyman szerk.: *Aghem Grammatical Structure = Southern California Occasional Papers in Linguistics* **7**, Los Angeles, University of Southern California, 137–197.

A DOMINANCIAVISZONYOK KEZELÉSE ÚJRAÍRÓSZABÁLYOKKAL*

SZÉCSÉNYI TIBOR

SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék
szecsényi@hung.u-szeged.hu

0. Bevezetés

A nyelvek egzakt tudományos vizsgálata feltételezi egy formális leírási rendszer meglétét. Ezek a leírási rendszerek határozzák meg, hogy a nyelveírás folyamán milyen jelenségeket milyen eszközökkel lehet kezelni. A nyelveírás elméletek fejlődésével ezek a leírási rendszerek is változnak, módosulnak, az újonnan leírandó jelenségekhez új eszközöket lehet/kell használni.

A generatív nyelvelemélet leírási rendszere az elmélet kialakulásakor a Chomsky-féle frázisstruktúra-szabály¹ rendszer volt, amely eredetileg egy szimbólumláncok manipulálására kidolgozott mechanizmus. A nyelvelemélet fejlődésével egyidejűleg az újraírószabályokat felváltották a szintén a frázisstruktúra szabályokon alapuló ágrajz-jólformáltsági feltételek, a legújabb, a minimalista programon alapuló nyelvelemélet (Chomsky 1995) pedig áttért az ágrajz-építő operátorok alkalmazására. A kezdeti, újraírószabályokkal dolgozó modell annak idején azért vált idejétmúlttá, mert azokkal nem lehetett pontosan leírni a nyelvi szerkezetek összetevői között fennálló dominanciaviszonyokat, míg az ágrajz-jólformáltsági feltételekkel igen.

A tudományos elméletek fejlődése során minduntalan rákényszerülünk arra, hogy döntéseket hozzunk: egy A megoldás valamilyen szempontból előnyösebb mint egy B megoldás. A későbbiekben azután ez az A megoldás beépül az elméletbe, a későbbi eredmények létrejöttükor erősen kihasználhatják annak különböző tulajdonságait. Az elmélet további fejlődésével azonban olyan új módszerek is megjelenhetnek az elméletben, amelyek nem összeegyeztethetetlenek sem az elmélet korábbi állapotában létezett A , sem a B megoldással, azonban a korábbi A módszer melletti döntésünket új megvilágításba helyezi: korábbi döntésünk szükségességét felülbíráhatja. Ha ilyenkor újra átgondoljuk, hogy volna alakult volna az elmélet, ha korábban nem az A , hanem a B megoldás mellett döntöttünk volna, akkor sokszor új, érdekes eredmények születhetnek. Ilyen revízióra példa a geometriában

* Itt szeretnék köszönetet mondani a névtelen lektornak értékes megjegyzéseierért, valamint Fábricz Károlynak és Maleczki Mártának hasznos tanácsaikért.

¹ A dolgozatban a közkeletű 'újraírószabály' kifejezés helyett három fogalmat használok: a 'frázisstruktúra szabály', az 'újraírószabály' és az 'ágrajz-jólformáltsági feltétel' kifejezéseket. Az első a szabály formájára, az utóbbi kettő pedig a szabály alkalmazásának a különböző módjaira utal. Erről részletesebben a második szakaszban lehet tájékozódni

az a feltevés, hogy a párhuzamossági axióma nélkül is teljes elméletet kaphatunk: így születtek meg a nem-euklideszi geometriák.

A nyelvudományban ilyen döntés volt korábban az újraírószabályok és az ágrajz-jólformáltsági feltételek közötti választás az utóbbiak javára. A nyelvi objektumoknak a jegy-érték mátrixokkal történő reprezentálása azonban, ami a mai elméletekben elfogadott eljárás, véleményem szerint indokolatlanná teszi az ágrajz-jólformáltsági feltételek preferálását az újraírószabályokkal szemben.

Dolgozatomban azt fogom megvizsgálni, hogy milyen jellegű hiányosságokat tapasztalhatunk az újraírószabályoknál az ágrajz-jólformáltsági feltételekkel összehasonlítva, majd megmutatom, hogy ezek a hiányosságok orvosolhatók a leírási rendszer egy módosításával. Ez a módosítás egyébként is használatos a modern frázisstruktúra nyelvtanoknál: ha a szintaktikai kategóriák (vagy nem-terminális szimbólumok) nem atomi természetűek, hanem belső szerkezettel rendelkezők, azaz jegy-érték mátrixszal reprezentálhatóak, akkor egy általam javasolt módszer segítségével az újraírószabályok is képesek a dominanciaviszonyok helyes leírására.

Dolgozatom első szakaszában röviden összefoglalom a frázisstruktúra szabályokkal foglalkozó formális nyelvek elméletét, majd bemutatom az újraírószabályokkal és az ágrajz-jólformáltsági feltételekkel történő mondatlevezetést. A 3. szakaszban a klasszikus újraírószabályok hiányosságaira világítok rá. A 4. szakasz a modern frázisstruktúra szabályok újraírószabályokként való értelmezhetőségét tárgyalja. A következő szakasz az általam javasolt módszer leírását tartalmazza, amely a jegy-érték mátrixok segítségével képes kódolni az összetevők dominanciaviszonyát. Itt először a közvetlen dominanciát kezelő ID jegyet vezetem be, majd megmutatom, hogyan kezelhető ez a jegy a frázisstruktúra szabályokkal, végül pedig röviden vázolom az ilyen jellegű levezetés és az ágrajzos levezetés egyenértékűségét. A cikk hatodik szakaszában példák találhatók arra, hogyan lehet az ID jegy segítségével néhány más, közvetlen dominancia-viszonyra épülő fogalmat definiálni.

1. Alapfogalmak

Egy L nyelv G grammatikáját a formális nyelvek elméletében a következő négy elemmel adhatjuk meg: $\langle V_T, V_N, S, \delta \rangle$ ahol V_T a **terminális szimbólumok** halmaza (azaz a nyelv lexikonja), V_N a **nem-terminális szimbólumok** halmaza (azaz a szintaktikai kategóriák), S egy kitüntetett nem terminális szimbólum, amiből a mondatot generáljuk és δ a **nyelvtani szabályok**, vagy **frázisstruktúra szabályok** halmaza. Ezen elemnégyesből a legutolsó, a δ a legérdekesebb, V_T és V_N a szimbólumok véges, diszjunkt halmaza, δ -t pedig olyan $\alpha \rightarrow \beta$ alakú nyelvtani szabályok (tulajdonképpen $\langle \alpha, \beta \rangle$ rendezett párok) alkotják, amelyekben α és β egy terminális és nem-terminális szimbólumokból előállított véges hosszúságú szimbólumlánc, és α tartalmaz legalább egy nem-terminális szimbólumot.

A természetes nyelvek leírásához azonban nem ilyen általánosan definiált szabályrendszert szokás használni, hanem annak egy megszorítással leszűkített változatát: a szabályok bal oldala (azaz α) pontosan egy nem-terminális szimbólumból állhat. Az olyan grammatikát, amelyben ilyen tulajdonságúak a szabályok, **környezetfüggetlen** grammatikának nevezzük. A természetes nyelvekben található kifejezések többsége leírható ilyen

környezetfüggetlen grammatikával. A svájci-németben található keresztező függőséget tartalmazó kifejezéseket azonban nem lehet környezetfüggetlen grammatikával leírni:

- (1) *Jan säit das mer d'chind em Hans es huus lönd hälfe aastriche.*
 Jan mond-PAST hogy mi gyerekek-ACC Hans-DAT ház-ACC hagy segít fest.
 'Jan mondta, hogy hagyjuk, hogy a gyerekek segítsenek Hansnak kifesteni a házat.'

Az (1) példában a *das* kötőszó után álló főnévi csoportok és igék sorrendjére az jellemző, hogy az első főnévi csoport az első ige alanya, a második főnévi csoport a második ige alanya, a harmadik főnévi csoport pedig a harmadik ige alanya. A mellékmondat összetevőinek a felépítése így: $NP_1 NP_2 NP_3 NP_4 V_1 V_2 V_3$. Az ilyen szerkezetek nem írhatók le környezetfüggetlen nyelvtannal, hanem csak egy annál enyhébben megszorított szabályokból álló nyelvtannal: a δ -ban szereplő szabályokban az α láncok hossza, azaz az α láncot alkotó szimbólumok száma nem lehet nagyobb, mint a velük egy szabályban szereplő β láncok hossza². Az ilyen szabályokat tartalmazó grammatikákat **környezetfüggő**, vagy **nem-hosszcsökkentő** grammatikáknak hívjuk.

A generatív grammatikák közül a legelterjedtebb transzformációs nyelvtanok (kormányzás és kötés elmélete (GB) (Haegeman 1994), minimalista elmélet (Chomsky 1995)) egyik tulajdonsága az, hogy azok „transzformációi”, azaz a mozgások nem környezetfüggetlen szabályokkal egyenértékűek, hanem „csak” környezetfüggő szabályokkal.

2. Hogyan lehet létrehozni a mondatokat frázisstruktúra szabályokkal?

A generatív nyelvtanokban a mondatokat egy **S** szintaktikai kategóriából, azaz egy nem-terminális szimbólumból generáljuk frázisstruktúra szabályok segítségével. A frázisstruktúra szabályokat általában lánc-újraíró szabályokként értelmezzük. Környezetfüggetlen grammatika esetében azonban lehetőség van jólformáltsági feltételeknek is tekinteni őket. A következő két szakaszban röviden ismertetem a két értelmezési módot, részletesebb leírásuk Partee et al. (1990)-ben található meg.

2.1. Frázisstruktúra szabályok mint lánc-újraíró szabályok

Ha a grammatika δ szabályait úgy értelmezzük, mint lánc-újraíró szabályokat, akkor egy **m** mondat levezetése az **S** nem-terminális szimbólumból egy szimbólumlánc-sorozat lesz, amelynek az első tagja az **S** szimbólumot tartalmazó 1 hosszúságú lánc, az utolsó tagja pedig maga az **m** mondat, azaz az **m** mondatot alkotó terminális szimbólumok lánc. A szimbólumlánc-sorozat közbülső tagjai egyaránt tartalmazhatnak terminális és nem-terminális szimbólumokat. Az egyetlen megszorítás a lánc-sorozat tagjaira az, hogy azok levezethetők legyenek a sorozat előző tagjából egyetlen lánc-újraíró szabály segítségével. Egy **y** szimbólumlánc levezethető egy **x** szimbólumláncból egy $\alpha \rightarrow \beta$ újraíró szabály segítségével, ha az **x** lánc felírható $\mu\nu\omega$ alakban, az **y** pedig $\mu\beta\nu$ alakban, ahol μ és ν egyaránt valamilyen terminális és nem-terminális szimbólumokat tartalmazó lánc.

A következő mondat a (3) szabályrendszerrel³ például (4) szerint vezethető le **S**-ből.

² A példa és az állítás bizonyítása megtalálható a Barbara Partee és munkatársai által írt könyvben (Partee et al. 1990).

³ A cikkben szereplő nyelvtanok és elemzések csak a tárgyalat eszközök és jelenségek bemutatására szolgálnak, azok adekvátságának a bizonyítása nem célja a dolgozatnak.

(2) *Péter szereti a lányt.*

- (3) a. $S \rightarrow NP VP^4$
 b. $VP \rightarrow V NP$
 c. $NP \rightarrow DET N$
 d. $NP \rightarrow Péter$
 e. $V \rightarrow szereti$
 f. $DET \rightarrow a$
 g. $N \rightarrow lányt$

(4) S
 NP VP
 NP V NP
Péter V NP
Péter V DET N
Péter V DET lányt
Péter szereti DET lányt
Péter szereti a lányt

A (2) mondat többféleképpen is levezethető **S**-ből a (3) szabályrendszerrel, de ezek a levezetések nyelvészeti szempontból egyenértékűek:

- (5) a. S
 NP VP
 NP V NP
 NP V DET N
 NP V DET *lányt*
 NP *szereti* DET *lányt*
 NP *szereti a lányt*
Péter szereti a lányt

- b. S
 NP VP
 NP V NP
 NP V DET N
 NP V DET *lányt*
 NP V *a lányt*
 NP *szereti a lányt*
Péter szereti a lányt

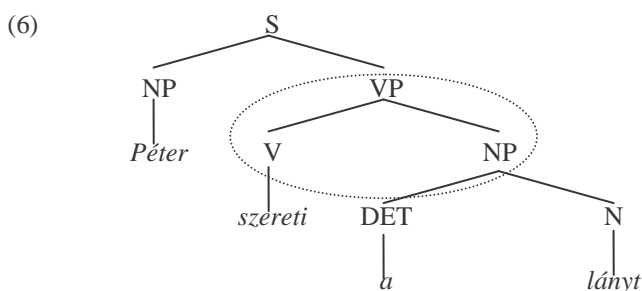
stb.

Az (5a) illetve (5b) levezetések csak abban különböznek, hogy bennük a (3e) és a (3f) szabályok alkalmazása felcserélődik.

⁴ A csupa nagybetűs álló kifejezések a nem-terminális szimbólumok, a dőlők a terminális szimbólumok.

2.2. Frázisstruktúra szabályok mint ágrajz-jólformáltsági feltételek

Nyelvészeti elemzésekben egy mondat levezetésén általában nem egy szimbólumlánc-sorozatot értünk, hanem egy ágrajzot (fa-gráfot). Ekkor a mondat levezetése megegyezik az összetevő-szerkezetével: ha egy mondathoz hozzá tudunk rendelni egy ágrajzot, akkor a mondat levezethető. Egy mondathoz akkor tudunk hozzárendelni egy ágrajzot a lehetséges ágrajzok közül, ha az ágrajz terminális csomópontjain, azaz a levelein a mondat lexikális kifejezései, szavai találhatóak, a megfelelő sorrendben, továbbá ha az ágrajz nem terminális csomópontjai megfelelnek a nyelvnek a csomópontokra vonatkozó feltételrendszerének. Ez a formális nyelvek elméletére lefordítva azt jelenti, hogy az ágrajz minden egyes csomópontjára igaznak kell lennie annak, hogy létezik olyan eleme δ -nak amelynek a bal oldalán levő szimbólum megegyezik a csomópontban található címkével, a szabály jobb oldalán levő szimbólumok pedig megadják a csomópont által közvetlenül dominált más csomópontok címkéjét. A (3) szabályrendszerrel így a következő ágrajz rendelhető a (2) mondathoz:

A $VP \rightarrow V NP$ szabály például a bekarikázott ágrajz-részlet jólformáltságát biztosítja.

Az ágrajz jólformáltsági feltételek hiányossága, hogy csak környezetfüggetlen grammatikák szabályai értelmezhetőek ágrajz jólformáltsági feltételekként, mivel csak az ilyen nyelvtanok segítségével végzett levezetések adhatók meg ágrajzként.

3. Miért használunk ágrajzokat lánc-újraírás helyett?

A frázisstruktúra szabályok kétféle értelmezése nem egyenrangú, mindkét értelmezési módnak megvannak az előnyei és a hátrányai is. Ha újraíró szabályként alkalmazzuk őket, akkor nem csak környezetfüggetlen nyelvtanokat/nyelveket írhatunk le velük. Csak környezetfüggő vagy csak megszorítás nélküli nyelvtannal leírható nyelvek mondataihoz nem is lehet minden esetben jólformált ágrajzot rendelni. A GB-ben csak a kiinduló szerkezet létrehozásához lehet használni környezetfüggetlen frázisstruktúra szabályokat, a mozgások, bár az ágrajzon van értelmezve a jólformáltságuk, már a frázisstruktúra szabályoktól független műveletekként vannak értelmezve.

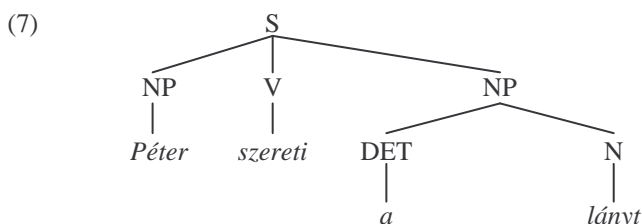
Az újraíró szabályok a grammatika generatív jellegét is jobban visszatükrözik. Az újraíró szabályok egy kiinduló szimbólumból véges számú lépéssel **előállítják** a mondatot, a jólformáltsági feltételek ezzel szemben csak **ellenőrzik** a valamilyen más forrásból kapott ágrajzok megfelelőségét.

Az újraíró szabályok hátránya viszont, mint az (5) példában is láthattuk, hogy egy mondathoz több levezetést is lehetővé tesznek. Ugyanehhez a mondathoz viszont csak egyetlen jólformált ágrajz rendelhető, a (6) ágrajz. Azonban a természetes nyelvek elemzésekor ha egy mondathoz több ágrajz tartozik, akkor szerkezeti többértelműséget kell feltételeznünk.

A (3) szabályrendszert bővítsük ki (3') szerint a h. szabállyal:

- (3') a. $S \rightarrow NP VP$
 b. $VP \rightarrow V NP$
 c. $NP \rightarrow DET N$
 d. $NP \rightarrow Péter$
 e. $V \rightarrow szereti$
 f. $DET \rightarrow a$
 g. $N \rightarrow lányt$
 h. $S \rightarrow NP V NP$

Ekkor a (2) mondatához két ágrajzot hagynak jóvá a frázisstruktúra szabályok: a már ismert (6) és az új (7) szerkezetet is:

A két ágrajz különböző jelentésű mondatot jelölhet: a (6) mondjuk a fókuszos mondat szerkezte, a (7) pedig a semleges intonációjú mondaté.

A lánc-újraíró szabályok esetében azonban nem könnyű belátni, hogy a (4) valamint az (5a,b) levezetések „egyenrangúak”, azaz ugyanaz az ágrajz rendelhető hozzájuk, szemben mondjuk a (8) levezetéssel:

- (8) S
 NP V NP
Péter V NP
Péter V DET N
Péter szereti DET N
Péter szereti a NP
Péter szereti a lányt

Az ilyen levezetések egyenrangúságának megállapításához vissza kell fejtenünk azt, hogy a levezetések egyes lépéseiben mely frázisstruktúra szabályt alkalmaztuk, és meg kell határoznunk, hogy két szabályalkalmazás mikor cserélhető föl.

Ennél az egyszerű példanyelvtannál mindig egyértelműen meghatározható, hogy egy levezetés folyamán hol milyen újraírószabályok lettek alkalmazva. Ha azonban egy szabályrendszer tartalmaz (9)-hez hasonló frázisstruktúra szabályokat, akkor a (10) levezetésrészlet esetében nem meghatározható, hogy a (9a) vagy pedig a (9b) újraíró szabály hozta létre a (10a) láncból a (10b) láncot.⁵

⁵ A klasszikus újraírószabályok hiányosságairól többet lehet megtudni McCawley 1968-ban íródott cikkéből, vagy Borsley 1996-os könyvéből.

- (9) a. $A \rightarrow AX$
 b. $B \rightarrow XB$

- (10) ...
 a. ...AB...
 b. ...AXB...
 ...

Ebben az esetben a korábbiak pont az ellenkezője történik: nem különböző levezetésekről kell belátnunk, hogy azonos jelentésűek, hanem egy levezetéről kell megmutatni, hogy különböző fa tartozik hozzájuk, és így különböző jelentést kódolnak.

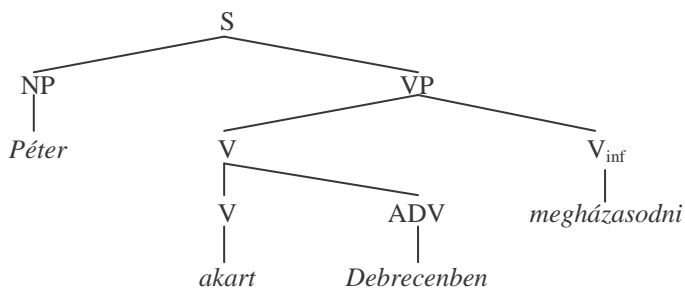
A természetes nyelvekben nehéz ilyen példát találni. Ha a (9a,b) szabályokat adjunkciónak tekintjük, akkor a (11) szabályrendszer produkál ilyen levezetést, amit (12)-ben láthatunk.

- (11) a. $S \rightarrow NP VP$
 b. $NP \rightarrow Péter$
 c. $VP \rightarrow V V_{inf}$
 d. $V \rightarrow akart$
 e. $V_{inf} \rightarrow megházasodni$
 f. $V \rightarrow V ADV$
 g. $V_{inf} \rightarrow ADV V_{inf}$
 h. $ADV \rightarrow Debrecenben$

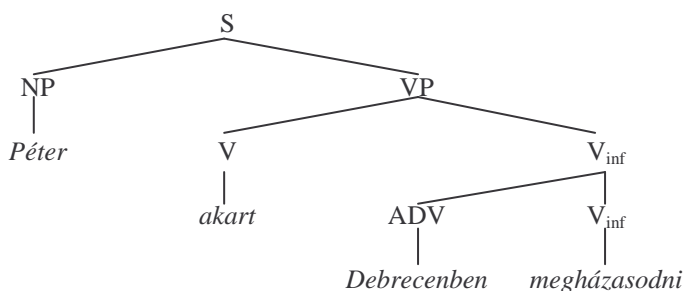
- (12) a. S
 b. NP VP
 c. NP V V_{inf}
 d. NP V ADV V_{inf}
 ...
 e. *Péter akart Debrecenben megházasodni*

Csak a (12) levezetést vizsgálva nem lehet megállapítani, hogy a (11f) vagy pedig a (11g) újraíró szabály segítségével hoztuk létre a (12c) láncból a (12d) láncot. A mondat szerkezete szempontjából – és így jelentése szempontjából is – nem mindegy azonban, hogy melyik volt az alkalmazott szabály. Ha a (11f), akkor a *Debrecenben* határozó a ragozott igét módosítja, azaz az akarás történt Debrecenben: a mondat jelentése ekkor a következő: ‘Péter az a személy, akinek éppen Debrecenben való tartózkodása közben támadt vágya a házasodásra.’ Ha azonban a (11g) szabályt alkalmaztuk, akkor a *Debrecenben* a főnévi igenév módosítója: ‘Péter az a személy, akinek az volt a vágya, hogy a házasságkötésére Debrecenben kerüljön sor.’ Ez a kétértelműség jól látható a (13a, b) ágrajzokon:

(13) a.

b.

Az újraíró szabályok és az ágrajz-jólformáltsági feltételek közötti különbség tehát abból adódik, hogy a szabályok két értelmezése más-más mondat-levezetési folyamatot feltételez. Ha a mondat levezetése egy ágrajz, akkor a levezetésből egyértelműen meghatározhatóak a levezetés során használt frázisstruktúra szabályok, míg ha a levezetés egy szimbólumlánc-sorozat, akkor nem.

Ez különösen akkor fontos, ha a nyelvtanunkhoz kompozicionális módon akarunk szemantikai interpretációt rendelni. Ekkor ugyanis az összetett kifejezések jelentésének meghatározásához nemcsak a kifejezést alkotó részek jelentésének az ismerete szükséges, hanem azok összekapcsolódásának a módja is, ami esetünkben maga a frázisstruktúra szabály, amely egyetlen kifejezést kapcsolja össze a részeket.

Két módszer is – és egy, a cikk 5. szakaszában ismertető harmadik is – kínálkozik az újraírószabályok megsegítésére. Az egyik megoldás az, hogy a mondatlevezetéssel párhuzamosan rögzítsük azt is, hogy mikor melyik újraírószabályt alkalmaztuk. Így a (11) szabályrendszerrel a következőképpen lehet létrehozni a (13a) illetve (13b) mondatokat:

(14) ≈ (13a)

- a. S (11a)
- b. NP VP (11c)
- c. NP V V_{inf} (11f)
- d. NP V ADV V_{inf} (11b, d, e, h)
- ...
- e. Péter akart Debrecenben megházasodni.

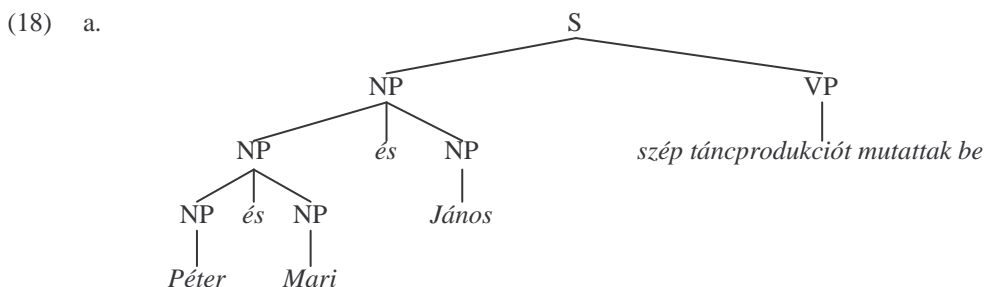
- (15) ≈ (13b)
- a. S (11a)
 - b. NP VP (11c)
 - c. NP V V_{inf} (11g)
 - d. NP V ADV V_{inf}
 - ...
 - e. Péter akart Debrecenben megházasodni. (11b, d, e, h)

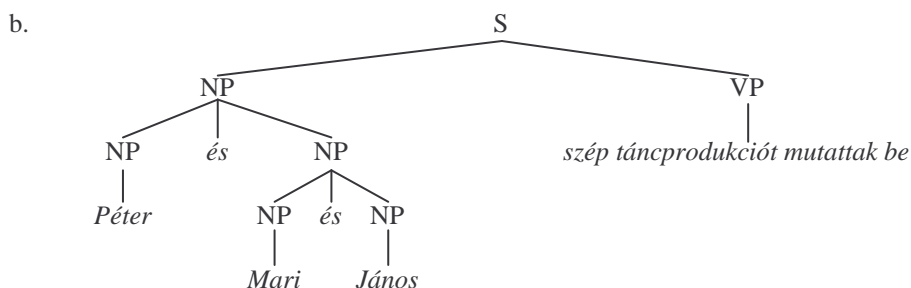
Látható, hogy a (14) és a (15) levezetések csak a c. sorokban térnek el, annak megfelelően, hogy a kétértelműséget okozó (11f, g) szabályok közül melyiket alkalmaztuk.

Ez a módszer azonban nem segít nekünk, ha egy szimbólumláncon egy újraírószabályt több helyen is lehet alkalmazni úgy, hogy az eredmény minden esetben ugyanaz. Ilyen újraírószabály lehet az 'X → X X' szabály az 'A B X X C' lánc esetében: bármelyik X-et kicserélhetjük 'X X'-re, az eredmény mindig 'A B X X X C' lesz. Természetes nyelvek esetében az NP → NP és NP ilyen újraírószabály: a *Péter és Mari és János szép táncprodukciót mutattak be* mondat esetében nem tudjuk, hogy kik táncoltak együtt és ki volt szólótáncos:

- (16)
- a. S → NP VP
 - b. NP → NP és NP
 - c. NP → Péter
 - d. NP → Mari
 - e. NP → János
 - f. VP → szép táncprodukciót mutattak be
- (17)
- a. S (16a)
 - b. NP VP (16b)
 - c. NP és NP VP (16b)
 - d. NP és NP és NP VP (16c, d, f)
 - ...
 - e. Péter és Mari és János szép táncprodukciót mutattak be

Ugyanezek az értelmezések ágrajzként a következők:

A másik lehetőség a levezetés egyértelműsítésére az újraírószabályok esetében az, hogy a levezetésben valahogyan jelöljük, hogy a levezetés során a szimbólumlánc mely részét írtuk újra egy szabállyal: nem az újraírás módját, hanem a helyét regisztráljuk. Az újraírás módja, azaz hogy melyik szabályt alkalmaztuk, egyértelműen meghatározható a levezetésben soron következő szimbólumlánc segítségével. A (18a,b) ábrájkoknak megfelelő levezetések a következők lesznek, ha az újraírt szimbólum(ok)at aláhúzással jelöljük:

- (19) a. S
 b. NP VP
 c. NP és NP VP
 d. NP és NP és NP VP
 e. Péter és NP és NP VP
 f. Péter és Mari és NP VP
 g. Péter és Mari és János VP
 h. Péter és Mari és János szép táncprodukciót mutattak be

- (20) a. S
 b. NP VP
 c. NP és NP VP
 d. NP és NP és NP VP
 e. Péter és NP és NP VP
 f. Péter és Mari és NP VP
 g. Péter és Mari és János VP
 h. Péter és Mari és János szép táncprodukciót mutattak be

A (19) levezetésből látszik, hogy c. szimbólumláncból az első NP-t helyettesítettük valamivel, a (20)-ban pedig ugyanott a második NP-t. Ha ezt tudjuk, akkor szükség esetén azt is megállapíthatjuk, hogy melyik újraírószabály segítségével történt az átalakítás. A keresett újraírószabály bal oldala megegyezik az aláhúzott lánc-részlettel, a jobb oldala pedig megkapható, ha a levezetésben következő lánc elejéről elhagyjuk az aláhúzott részt megelőző részláncot, a végéről pedig az aláhúzott részt követő részláncot. A (20b)-ből a (20c)-t létrehozó újraírószabály bal oldala például a (20b) aláhúzott része ('NP'). (20b)-ben az aláhúzott részt nem előzi meg semmi, utána pedig a 'VP' egyelemű lánc található. A keresett újraírószabály jobb oldalát tehát megkaphatjuk, ha a (20b)-re következő (20c) elejéről nem hagyunk el semmit, a végéről pedig elhagyjuk a 'VP'-t. A maradék: 'NP és NP'. Az újraírószabály így: 'NP → NP és NP'.

A levezetés egyértelműsítésére irányuló mindkét kísérletnek az a nyilvánvaló hátránya, hogy egy olyan eszközt próbálnak felhasználni a cél elérése érdekében, amelyek nem vezethetők le a formális nyelvek elméletének alapfogalmaiból, módszereiből. Mindkét esetben, de az utóbbinál talán még inkább, egy külső mechanizmus által vezérelt külső jelölési rendszer segítségével oldhattuk meg a problémát: nem frázisstruktúra szabályok alkalmazásával és terminális vagy nem terminális szimbólumok használatával egyértelműsítettük a levezetéseket.

A második megoldási javaslat mindemellett rámutat egy fontos részletre: annak, hogy a levezetések nem egyértelműek, nem a levezetés során használt újraírószabályok nem ismerete az oka, hanem az, hogy nem tudjuk, hogy az újraírószabályok hol változtattak a szimbólum-láncon a levezetés során. Ez nyelvészeti megfogalmazásban azt jelenti, hogy az újonnan bevezetett szimbólumok esetében nem tudjuk meghatározni az őket közvetlenül domináló szimbólumot. Ágrajz-jólformáltsági feltételeknél ez mindig egyértelműen meghatározható: egy csomópontot az a másik csomópont dominálja közvetlenül, amely fölötte van, és megszakítás nélküli éllel van hozzákötve.

Egy mondat újraírószabályos levezetésében a következő esetben értjük azt, hogy két szimbólum közül az egyik közvetlenül dominálja a másikat:

Egy szimbólumlánc-sorozat m . tagjában levő X szimbólum közvetlenül dominál a szimbólumlánc-sorozat n . tagjában levő Y szimbólumot, ha

- $m < n$, és
- a sorozatnak egy m . és n . tagja között levő o . tagjáig ($m \leq o < n$) X nem kerül újraírásra,
- a szimbólumlánc-sorozat o . tagjában a X szimbólum kerül újraírásra egy $X \rightarrow \alpha$ újraírószabállyal, ahol α tartalmazza Y -t,
- a sorozat $o+1$. tagjától az n . tagig Y változatlanul marad.

A (20) levezetésben a szereplő néhány közvetlen dominancia viszonyt mutatok be a (20'), a (20'') és a (20''') példákban, a domináló összetevőket félkövérrel, a domináltakat dőlttel jelölve:

- (20') a. S
 b. **NP** VP
 c. *NP* és *NP* VP
 d. *NP* és **NP** és *NP* VP
 e. Péter és *NP* és *NP* VP
 f. Péter és Mari és *NP* VP
 g. Péter és Mari és János VP
 h. Péter és Mari és János szép táncprodukciót mutattak be
- (20'') a. S
 b. *NP* VP
 c. **NP** és *NP* VP
 d. **NP** és *NP* és *NP* VP
 e. Péter és *NP* és *NP* VP
 f. Péter és Mari és *NP* VP
 g. Péter és Mari és János VP
 h. Péter és Mari és János szép táncprodukciót mutattak be

- (20^{'''}) a. S
 b. NP VP
 c. NP és NP VP
 d. NP és NP és NP VP
 e. Péter és NP és NP VP
 f. Péter és Mari és NP VP
 g. Péter és Mari és János VP
 h. Péter és Mari és János *szép táncprodukciót mutattak be*

A frázisstruktúra szabályok újraírószabályokként vagy pedig ágrajz-jólformáltsági feltételekként való értelmezésében tehát alapvető különbség az, hogy az előbbi esetben nem lehet a szimbólumok közötti közvetlen dominanciaviszonyt meghatározni, az utóbbiban viszont igen. A nyelvtudományban igen elterjedtek és jól használhatóak a közvetlen dominanciaviszonyokra visszavezethető olyan fogalmakat használó elvek és szabályszerűségek, mint például a dominancia, testvér-csomópont, k-vezérlés, kormányzás, projekció, maximális projekció, stb. Ezért a nyelvészet eredményeinek elvetése, vagy legalábbis azok alapos átfogalmazása nélkül nem lehetséges a nyelvleírásban használatos frázisstruktúra szabályokat újraírószabályként értelmezni, hanem csak ágrajz-jólformáltsági feltételekként.

4. Frázisstruktúra szabályok jegy-érték mátrixokkal

Az eddig vizsgált frázisstruktúra szabályok klasszikus frázisstruktúra szabályok voltak, ahol a terminális és a nem-terminális szimbólumok egy-egy véges számosságú, atomi értékekből álló halmazból kerültek ki. A modern frázisstruktúra-nyelvtanokban⁶ a frázisstruktúra szabályok nem ilyenek: a bennük szereplő nem-terminálisok nem tagolatlan, egymással semmilyen kapcsolatban nem álló, alkalmi elnevezésű szimbólumok, hanem belső szerkezettel bíró, a szimbólumok fontosnak ítélt tulajdonságait visszatükröző objektumok. A szimbólumok jegy-érték mátrixokkal (*attribute-value matrix*, AVM) vannak megadva.⁷ A jegy-érték mátrixok jegyekből (pl. *CAT* ‘kategória’) és azok értékeiből (pl. *n* vagy *v*) alkotott párokból álló halmazok:

(21)

$$\begin{bmatrix} \text{CAT } n \\ \text{BAR } 2 \end{bmatrix}$$

A jegy-érték mátrixszal való kódolás lehetővé teszi, hogy a szimbólumoknak ne csak egy véges halmazával dolgozzunk, hanem potenciálisan végtelen sok leírással. Ez azért lehetséges, mert a jegyek értéke sem mindig atomi érték, azok is lehetnek AVM-ek, például az *AGR* tulajdonság értéke összetett:

(22)

$$\begin{bmatrix} \text{CAT } n \\ \text{BAR } 2 \\ \text{AGR } \begin{bmatrix} \text{PERSON } 3 \\ \text{NUMBER } \textit{singular} \end{bmatrix} \end{bmatrix}$$

⁶ Az elnevezés Robert D. Borsleytől való (Borsley 1996).

⁷ A jegy-érték mátrixok leírásáról bővebben lehet olvasni Shieber 1987-es munkájából.

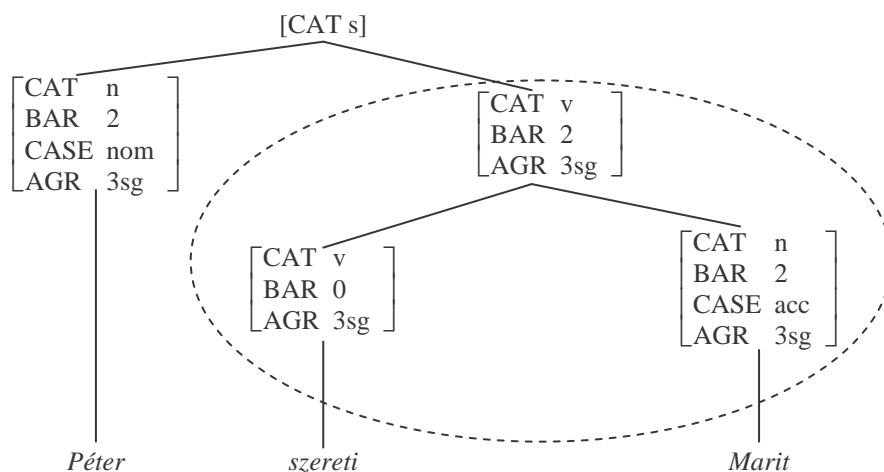
Az AVM-ek lehetnek alulspecifikáltak is, azaz nem szükséges minden lehetséges jegynek szerepelnie benne valamilyen értékkel: a (21) kevésbé specifikált, mint a (22).

A modern frázisstruktúra nyelvtanokban a frázisstruktúra szabályok AVM-eket tartalmaznak a nem-terminálisok helyén.⁸ A szabályok bal és jobb oldalán nem-terminális AVM-ekből és terminálisokból álló lánc van – környezetfüggetlen szabály esetében a baloldal egyelemű lánc (egy AVM). Ha az ilyen szabályokat ágrajz-jólformáltsági feltételeknek tekintjük, akkor egy mondat levezetése olyan ágrajz, amelynek nem-terminális csomópontjaiban olyan AVM-ek találhatóak, amelyek egyesíthetőek, unifikálhatóak valamely szabály bal oldalán álló AVM-mel, az általuk közvetlenül dominált csomópontok pedig ugyanezen szabály jobb oldalának AVM-jeivel.

(23)

$$\begin{bmatrix} \text{CAT} & v \\ \text{BAR} & 3 \end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix} \text{CAT} & v \\ \text{BAR} & 1 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT} & n \\ \text{BAR} & 3 \\ \text{CASE} & \text{acc} \end{bmatrix}$$

(24)

A (24) levezetés bekarikázott része a (23) frázisstruktúra szabállyal egyesíthető.

Természetesen az AVM-eket tartalmazó frázisstruktúra szabályok értelmezhetőek újraírószabálynak is. Egy mondat levezetése ekkor egy olyan AVM-láncokból álló sorozat, amelynek első tagja egy egyetlen jegy-érték mátrixból álló előre rögzített lánc ([CAT s] a (24)-ben), utolsó tagja maga a mondat, közbülső tagjai pedig levezethetőek az őket

⁸ Itt nem kívánok állást foglalni annak a tekintetében, hogy a terminálisok vajon AVM-ek, vagy inkább atomi szimbólumok lehetnek. A 'terminális' kifejezés maga arra utal, hogy ezek az objektumok nem, vagy nemcsak a nyelvi modell részei, hanem attól függetlenül létező entitások, amelyek a modell számára átláthatatlanok, tovább nem bonthatóak, például tintacseppek bizonyos szisztéma szerinti elrendeződése a papírlapon, vagy hanghullámok a levegőben. A tényleges modellek azonban a lexikonban szereplő tételeket szokták terminálisnak tekinteni, amelyek azonban általában belső szerkezettel bíró, az elemzés számára releváns információkat tartalmazó objektumok. A dolgozatban magam is ilyen kvázi-terminális AVM-eket használók.

megelőző AVM-láncból egy újraírószabállyal. Egy y AVM-lánc levezethető egy x AVM-láncból egy $\alpha \rightarrow \beta$ újraíró szabály segítségével, ha az x lánc felírható $\mu\alpha\nu$ alakban, az y pedig $\mu\alpha\nu$ alakban, ahol μ és ν egyaránt valamilyen terminális és nem-terminális szimbólumokat tartalmazó lánc, ahol α és α' ugyanannyi AVM-ből áll, valamint megfelelő tagjaik unifikálhatóak egymással.

5. A közvetlen dominancia kódolása jegy-érték mátrixok esetében

A jegy-érték mátrixoknak az a tulajdonsága, hogy segítségével mindenféle információt lehet kódolni, lehetőséget nyújt számunkra ahhoz, hogy megoldjuk a cikk második szakaszában bemutatott problémát: a klasszikus, atomi szimbólumokból felépülő újraírószabályok nem képesek a mondatlevezetésekben az összetevők közvetlen dominancia viszonyait leírni.

Két szimbólum közötti közvetlen dominancia viszonyt kétféleképpen kódolhatunk.

- A domináló objektumon jelöljük, hogy az melyik szimbólumokat dominálja. Ekkor a domináló AVM-nek az a jegye, amely a dominanciát kódolja, egy halmaz-értékű jegy lesz.
- A dominált objektumon jelöljük, hogy mi az őt közvetlenül domináló szimbólum.

Az újraírószabályoknak az a tulajdonsága, hogy egy szimbólumból vezetik le a mondatot, vagyis a mondatot létrehozuk a segítségével, kézenfekvőbbé teszik a b) megoldást: amikor bevezetünk egy új szimbólumot, még nem tudjuk, hogy mivé fogjuk újraírni azt, de abban biztosak lehetünk, hogy minek az újraírásaként került be a szimbólumláncba, azaz ismerjük az őt domináló szimbólumot.

5.1. Hogyan azonosíthatjuk a levezetésben szereplő szimbólumokat?

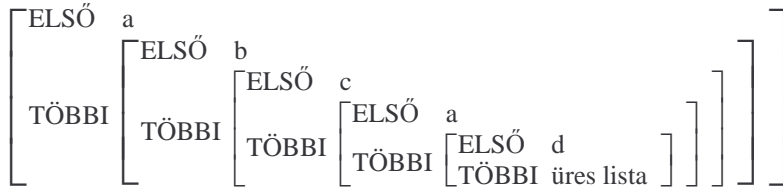
Hogy ez megtörténhessen, az egy szimbólumláncon belül levő AVM-eknek azonosíthatóknak kell lenniük. Ez az azonosítás azonban nem teljesen egyedi, mivel a levezetés különböző tagjaiban szereplő néhány elemet azonosnak kell tekinteni: a (20^{'''}) levezetésben szereplő összes VP ugyanazokat az összetevőket dominálja közvetlenül (a *szép táncprodukciót mutattak be* kifejezést), és ugyanaz dominálja őket közvetlenül (az a. sorban levő S). A (20^{'''}) levezetésben szereplő összes VP-nek tehát ugyanaz lesz az azonosító jegye.

A mondatlevezetésben szereplő minden AVM tehát rendelkezni fog egy olyan jeggyel, amelynek értékéből meghatározható lesz az őt domináló AVM. Mivel egy összetevőt egyértelműen lehet azonosítani úgy, hogy megadjuk az őt közvetlenül domináló összetevőt, valamint megkülönböztetjük az ugyanazon összetevő által közvetlenül dominált más összetevőktől. Ha egy AVM azonosító jegyét ilyen módon alkotjuk meg, akkor azzal együtt az őt domináló AVM-et is kijelöltük. Ennek az azonosító jegynek az elnevezése ID jegy, ami együtt utal arra, hogy azonosítja (IDentifikálja) az összetevőt, és arra is, hogy a közvetlen dominanciát (*Immediate Dominance*) kódolja.

Az ID jegy értéke tehát legyen egy két jegy-érték párból álló mátrix: az egyik jegye megegyezik az őt közvetlenül domináló AVM ID jegyének az értékével, a másik jegye pedig a saját testvéreitől különbözteti meg egy egyedi értékkel. Ez a megkülönböztetés történhet egy számmal, amely azt jelöli, hogy ő hányadik a testvérek között. Ennek a második jegynek az értéke egy atomi érték, a szimbólum testvér-azonosítója, az első pedig egy AVM, hiszen a közvetlenül domináló AVM-et is így azonosítottuk: van neki egy domináló szülője, és megkülönböztettük a testvéreitől. Kivételez alól a legfelső AVM, hiszen őt nem dominálja semmi, belőle vezettük le az egész mondatot.

A fenti informális leírás megfeleltethető a jegy-érték mátrixokban használatos listák definíciójának. Listának nevezzük az üres listát (ez egy speciális atomi érték), vagy azt a nem üres listát, amelynek két jegye van: az egyik jegyének az értéke a lista első eleme, a másik jegyének az értéke a lista további része. Ez a további rész lehet üres lista, vagy nem üres lista. Az $\langle a, b, c, a, d \rangle$ ötelemű lista (rendezett ötös) tehát a következő jegy-érték mátrixnak felel meg:

(25)

Az egyszerűbb kezelhetőség miatt a listákat nem mátrix-írásmóddal jelöljük, hanem meghagyjuk $\langle a, b, c, a, d \rangle$ alakban. Az üres lista jelölése: $\langle \rangle$.

Az AVM-ek ID értéke így tulajdonképpen egy lista, amelynek az első eleme az AVM saját testvér-azonosítója, a második eleme az őt közvetlenül domináló AVM testvér-azonosítója, a harmadik eleme a domináló dominálójának a testvér-azonosítója, stb. A lista utolsó eleme annak a szimbólumnak a testvér-azonosítója, amelyet csak a legfelső AVM dominál.

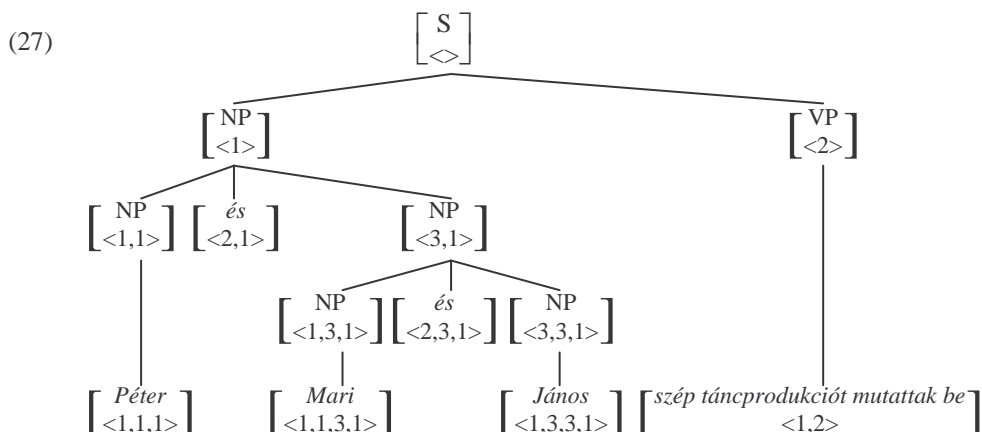
A már korábban bemutatott (20) levezetés AVM-szerű leírása az ID jegyekkel a következő (csak a szintaktikai kategória értékét és az ID jegy értékét feltüntetve):

- (26) a. $\left[\langle \rangle \right]$
 b. $\left[\text{NP} \right] \left[\text{VP} \right]$
 $\left[\langle 1 \rangle \right] \left[\langle 2 \rangle \right]$
 c. $\left[\text{NP} \right] \left[\text{és} \right] \left[\text{NP} \right] \left[\text{VP} \right]$
 $\left[\langle 1,1 \rangle \right] \left[\langle 2,1 \rangle \right] \left[\langle 3,1 \rangle \right] \left[\langle 2 \rangle \right]$
 d. $\left[\text{NP} \right] \left[\text{és} \right] \left[\text{NP} \right] \left[\text{és} \right] \left[\text{NP} \right] \left[\text{VP} \right]$
 $\left[\langle 1,1,1 \rangle \right] \left[\langle 2,1 \rangle \right] \left[\langle 1,3,1 \rangle \right] \left[\langle 2,3,1 \rangle \right] \left[\langle 3,3,1 \rangle \right] \left[\langle 2 \rangle \right]$
 e. $\left[\text{Péter} \right] \left[\text{és} \right] \left[\text{NP} \right] \left[\text{és} \right] \left[\text{NP} \right] \left[\text{VP} \right]$
 $\left[\langle 1,1,1 \rangle \right] \left[\langle 2,1 \rangle \right] \left[\langle 1,3,1 \rangle \right] \left[\langle 2,3,1 \rangle \right] \left[\langle 3,3,1 \rangle \right] \left[\langle 2 \rangle \right]$
 f. $\left[\text{Péter} \right] \left[\text{és} \right] \left[\text{Mari} \right] \left[\text{és} \right] \left[\text{NP} \right] \left[\text{VP} \right]$
 $\left[\langle 1,1,1 \rangle \right] \left[\langle 2,1 \rangle \right] \left[\langle 1,1,3,1 \rangle \right] \left[\langle 2,3,1 \rangle \right] \left[\langle 3,3,1 \rangle \right] \left[\langle 2 \rangle \right]$
 g. $\left[\text{Péter} \right] \left[\text{és} \right] \left[\text{Mari} \right] \left[\text{és} \right] \left[\text{János} \right] \left[\text{VP} \right]$
 $\left[\langle 1,1,1 \rangle \right] \left[\langle 2,1 \rangle \right] \left[\langle 1,1,3,1 \rangle \right] \left[\langle 2,3,1 \rangle \right] \left[\langle 1,3,3,1 \rangle \right] \left[\langle 2 \rangle \right]$
 h. $\left[\text{Péter} \right] \left[\text{és} \right] \left[\text{Mari} \right] \left[\text{és} \right] \left[\text{János} \right] \left[\text{szép táncprodukciót mutattak be} \right]$
 $\left[\langle 1,1,1 \rangle \right] \left[\langle 2,1 \rangle \right] \left[\langle 1,1,3,1 \rangle \right] \left[\langle 2,3,1 \rangle \right] \left[\langle 1,3,3,1 \rangle \right] \left[\langle 1,2 \rangle \right]$

A (26a) sorban az ID értéke egy üres lista: a kiinduló szimbólumot semmi sem dominálja közvetlenül. A (26b) sorban az NP kategóriájú szimbólumnak az ID értéke $\langle 1 \rangle$, azaz ő a kiinduló szimbólum első (közvetlen) összetevője. Ugyanitt a VP ID értéke $\langle 2 \rangle$, tehát ő a második eleme a kiinduló szimbólumnak. A (26c) sorban az első NP ID értéke $\langle 1,1 \rangle$, azaz ő az $\langle 1 \rangle$ ID értékű szimbólum első közvetlen összetevője. A második NP ID értéke

<3,1>, ami azt jelenti, hogy ő az <1> ID értékű szimbólum harmadik összetevője. A (26c) sorban a VP ID értéke továbbra is <2>. A (26f,g,h) sorokban a *Mari* ID értéke mind <1,1,3,1>, tehát ő a kiinduló szimbólum első összetevőjének a harmadik összetevőjének az első összetevőjének az első eleme, azaz az <1,3,1> ID értékű szimbólum első összetevője.

Ugyanennek a levezetésnek az ágrajza található meg (27)-ben (továbbra is csak a kategóriát és az ID jegyek értékét feltüntetve).

Látható, hogy minden összetevőnél az ID jegy értéke csak az első elemben tér el a testvéreinek az ID értékétől, és ettől az eltéréstől eltekintve az ID értékük megegyezik az őket közvetlenül domináló összetevő ID értékével.

5.2. Az ID jegyek bevezetése újraírósabályokkal

Ha a modern frázisstruktúra szabályokat újraírósabályoknak tekintjük, akkor a levezetésben szereplő jegy-érték mátrixok minden jegyét csak újraírósabályok vezethetik be. Ennek megfelelően az AVM-ek azonosítására szolgáló ID jegyeket is az újraírósabályok specifikálják: az újraírósabályok jobb oldalán szereplő AVM-ekben szerepelnie kell az ID jegynek valamilyen értékkel. Mivel azonban az újraírósabályok még nem ismerhetik sem a levezetésben levő AVM-ek tényleges azonosítóját, sem az azokat közvetlenül domináló AVM-ek azonosítóját, ezért az ID jegy értékének meghatározása sem történhet konkrét érték adásával, hanem csak relatív értékadással. Az újraírósabályoknak nem kell tudniuk sem az ID jegyek konkrét értékét, sem a domináló összetevő ID jegyének az értékét, azt viszont tudják, hogy az újonnan bevezetett szimbólumok ID jegyének az értéke hogyan határozható meg az őket közvetlenül domináló szimbólum ID jegyének az értékéből: a domináló ID értékét balról kibővítjük a dominált szimbólum testvér azonosítójával.

Az újraírósabályok bal oldala a közvetlenül domináló összetevővel unifikálható, a jobb oldala pedig a dominált összetevőkkel azonos. Az újraírósabályok bal oldalán így hivatkozhatunk az ID jegyre egy változó-értékkel, amely változó-érték a jobb oldali AVM-ekben is szerepel balról egy egyelemű listával, a testvér-azonosítóval összecsatolva.

A (3) példában található klasszikus frázisstruktúra szabályok jegy-érték mátrixos változata ezek alapján a következő:

- (28) a. $\begin{bmatrix} \text{CAT } s \\ \text{ID } \alpha \end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix} \text{CAT } np \\ \text{ID } \langle 1 \rangle \oplus \alpha \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } vp \\ \text{ID } \langle 2 \rangle \oplus \alpha \end{bmatrix}$
 b. $\begin{bmatrix} \text{CAT } vp \\ \text{ID } \alpha \end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix} \text{CAT } v \\ \text{ID } \langle 1 \rangle \oplus \alpha \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } np \\ \text{ID } \langle 2 \rangle \oplus \alpha \end{bmatrix}$
 c. $\begin{bmatrix} \text{CAT } np \\ \text{ID } \alpha \end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix} \text{CAT } det \\ \text{ID } \langle 1 \rangle \oplus \alpha \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } n \\ \text{ID } \langle 2 \rangle \oplus \alpha \end{bmatrix}$
 d. $\begin{bmatrix} \text{CAT } np \\ \text{ID } \alpha \end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix} \text{CAT } Péter \\ \text{ID } \langle 1 \rangle \oplus \alpha \end{bmatrix}$
 e. $\begin{bmatrix} \text{CAT } v \\ \text{ID } \alpha \end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix} \text{CAT } szereti \\ \text{ID } \langle 1 \rangle \oplus \alpha \end{bmatrix}$
 f. $\begin{bmatrix} \text{CAT } det \\ \text{ID } \alpha \end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix} \text{CAT } a \\ \text{ID } \langle 1 \rangle \oplus \alpha \end{bmatrix}$
 g. $\begin{bmatrix} \text{CAT } n \\ \text{ID } \alpha \end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix} \text{CAT } lányt \\ \text{ID } \langle 1 \rangle \oplus \alpha \end{bmatrix}$

A példában a \oplus jel a listák egyesítésének (konkatenáció) az operátora, az α pedig egy lista-változó. Mivel az ID jegy értékének a meghatározását az újraírószabályok végzik, ezért a levezetések egyértelműsítése a nyelvtan által használt eszközök segítségével történik, szemben a korábban említett két módszerrel, ahol az egyértelműsítés grammatikán kívüli mechanizmusokat használt. Így a grammatikánk sokkal kompaktabb lehet, nem kell két, egymástól nagyrészt független mechanizmust alkalmaznunk egymás mellett.

A *Péter szereti a lányt* levezetése:

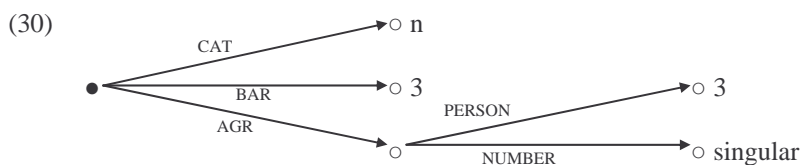
- (29) a. $\begin{bmatrix} \text{CAT } s \\ \text{ID } \langle \rangle \end{bmatrix}$
 b. $\begin{bmatrix} \text{CAT } np \\ \text{ID } \langle 1 \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } vp \\ \text{ID } \langle 2 \rangle \end{bmatrix}$
 c. $\begin{bmatrix} \text{CAT } np \\ \text{ID } \langle 1 \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } v \\ \text{ID } \langle 1,2 \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } np \\ \text{ID } \langle 2,2 \rangle \end{bmatrix}$
 d. $\begin{bmatrix} \text{CAT } np \\ \text{ID } \langle 1 \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } v \\ \text{ID } \langle 1,2 \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } det \\ \text{ID } \langle 1,2,2 \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } n \\ \text{ID } \langle 2,2,2 \rangle \end{bmatrix}$
 e. $\begin{bmatrix} \text{CAT } Péter \\ \text{ID } \langle 1,1 \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } v \\ \text{ID } \langle 1,2 \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } det \\ \text{ID } \langle 1,2,2 \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } n \\ \text{ID } \langle 2,2,2 \rangle \end{bmatrix}$
 f. $\begin{bmatrix} \text{CAT } Péter \\ \text{ID } \langle 1,1 \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } szereti \\ \text{ID } \langle 1,1,2 \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } det \\ \text{ID } \langle 1,2,2 \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } n \\ \text{ID } \langle 2,2,2 \rangle \end{bmatrix}$
 g. $\begin{bmatrix} \text{CAT } Péter \\ \text{ID } \langle 1,1 \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } szereti \\ \text{ID } \langle 1,1,2 \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } a \\ \text{ID } \langle 1,1,2,2 \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } n \\ \text{ID } \langle 2,2,2 \rangle \end{bmatrix}$
 h. $\begin{bmatrix} \text{CAT } Péter \\ \text{ID } \langle 1,1 \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } szereti \\ \text{ID } \langle 1,1,2 \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } a \\ \text{ID } \langle 1,1,2,2 \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } lányt \\ \text{ID } \langle 1,2,2,2 \rangle \end{bmatrix}$

A mondat levezetése a (29a) sorban levő $\begin{bmatrix} \text{CAT } s \\ \text{ID } \langle \rangle \end{bmatrix}$ általános kiinduló szimbólumból történt.

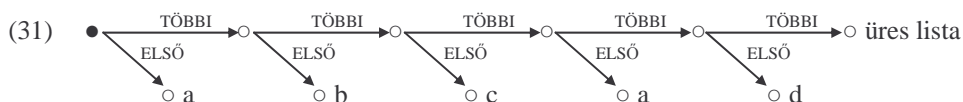
5.3. Az újraírószabályokkal történő levezetések és az ágrajzok egyenértékűsége

A jegy-érték mátrixok egy alternatív ábrázolási módja a gráfként való ábrázolás. Egy AVM megadható olyan nem-ciklikus irányított gráfként, amelyben az AVM-ek és az atomi értékek a csomópontok, és egy α csomópontból akkor mutat él egy β csomópontba, ha az α csomópontnak megfelelő AVM-ben van olyan jegy, aminek az értéke a β csomópontnak megfelelő AVM vagy atomi érték. A (22) ben szereplő (és itt megismételt) jegy-érték mátrix gráfja látható a (30) példában (a legkülső AVM csomópontja ●, a többi csomópont ○):

$$(22) \left[\begin{array}{l} \text{CAT } n \\ \text{BAR } 3 \\ \text{AGR } \left[\begin{array}{l} \text{PERSON } 3 \\ \text{NUMBER } \text{ singular} \end{array} \right] \end{array} \right]$$

A lista értékek is hasonlóan adhatóak meg gráfként: az $\langle a, b, c, a, d \rangle$ lista gráfja látható a (31) példában:

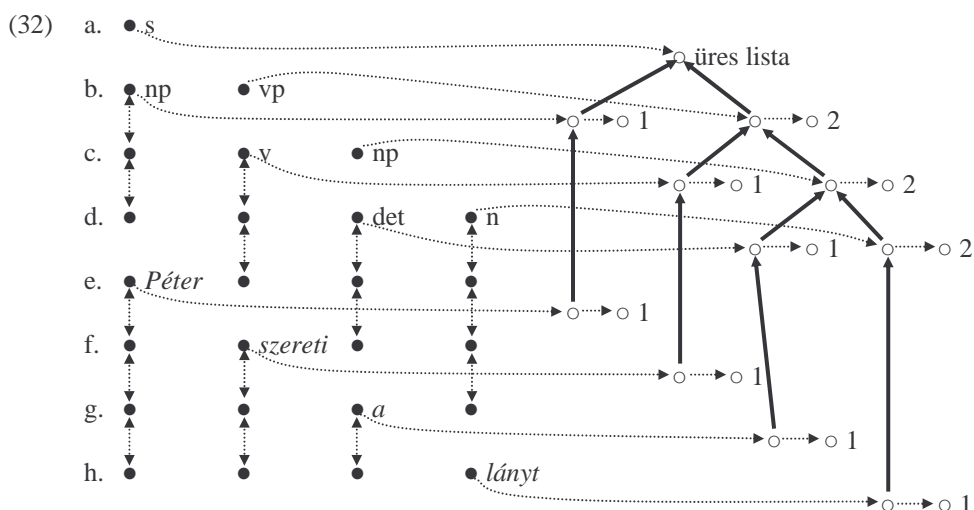
Ha különböző jegyek értéke megosztott szerkezetű (*structure sharing*), azaz a két jegy értéke azonos, akkor a két jegynek megfelelő él ugyanabba a csomópontba mutat. Az újraírószabályokat lehet úgy is értelmezni, hogy a bennük szereplő ID jegyek megosztott szerkezetűek: az újraírószabály jobb oldalán álló AVM-ben az ID jegy értékének a nem specifikált része (α) példány szinten azonos a szabály bal oldalán levő ugyanazon értékkel.

Ha feltételezzük, hogy egy mondatlevezetésben azok az AVM-ek, amelyek éppen nem lettek újraírva szintén megosztott szerkezetűek, azaz ugyanaz a csomópont felel meg nekik, akkor a (29) levezetés gráfja a (32) ábrán látható.

Az ábrán a CAT jegynek megfelelő élt nem jelöltem külön, a CAT jegy értékét pedig közvetlenül a nem-terminális szimbólum csomópontja mellé írtam. A \uparrow jel azt jelöli, hogy az adott csomópontok azonosak, azaz éppen nem lettek újraírva. Az ID jegy értékeinek a csomópontjai jobbra kigyűjtve találhatóak, az ELSŐ jegy éle szaggatott vonallal, a TÖBBI éle kétszeres vastagsággal. Látható, hogy a vastag vonallal kihúzott rész-gráf megegyezik a (6) példában látható ágrajzzal, ami a *Péter szereti a lányt* mondat ágrajza. Általánosan is elmondható, hogy egy újraírószabályos levezetés esetében az ID jegyek értékeiből kapott rész-gráf megegyezik a mondat ágrajzával.

Kihangsúlyozom, hogy az újraírószabályokban szereplő ID jegyek értéke esetében, valamint a levezetésben a nem változó AVM-ek esetében nem szükségeszerű a megosztott szerkezet feltételezése. Az értékek illetve az AVM-ek egyszerű átmásolása (azaz ha az értékek nem példány szinten azonosak, hanem csak érték szinten) ugyanannyira megfelelő.

Ebben a szakaszban csak azért használtam megosztott szerkezetet, hogy megmutathassam: az általam javasolt ID jegy valóban azt az ágrajzot határozza meg, amit elvártunk tőle.

6. Az ID jegy értékének egy alternatív jelölése: a dominanciaviszonyok meghatározása az ID jegy segítségével

Az 5.1. szakaszban bevezetett ID jegy értéke egy számokból álló lista: a számok azt adják meg, hogy az adott összetevő hányadik a testvér-összetevők között. Az $\langle 1,2,3,1 \rangle$ ID érték például azt jelenti, hogy az ilyen értéket viselő AVM a kiinduló szimbólum első leányának a harmadik leányának a második leányának az első leánya. Mint korábban említettem, a leányok számozása azt a célt szolgálja, hogy megkülönböztethetővé tegyük őket egymástól. A megkülönböztetésnek azonban nem ez az egyetlen lehetséges módja, bármilyen más egyértelmű jelölési mód is megfelelő.

A generatív grammatika elméletek különböző megfontolások miatt előnyben részesítik az olyan ágrajz-levezetések, amelyekben az frazális kifejezések legfőbb két összetevőből állnak. Ez a kétfel-ágazó ágrajz a specifikáló-fej és a fej–adjunktum összetételeknél nyilvánvaló⁹. Ha a fej-komplementum szerkezetektől is megköveteljük azt a feltételt, hogy egy fej mellett legfőbb egy komplementum állhat, akkor a testvér-összetevők megkülönböztetésére egy sokoldalúbban használható ID-jelölési mód is alkalmazható. Az ID jegy értéke nem egy számokból álló lista lesz, hanem egy olyan lista, amelynek elemei azt mutatják, hogy a kifejezés milyen típusú összetevőként szerepel az összetételben: az összetétel feje (h), komplementuma (c), adjunktuma (a) vagy pedig specifikálója (sp).

⁹ Az itt használt fej-fogalom nem azonos a nyelvtudományban általánosan használt fej-fogalommal, amely pontosabban **lexikai fejet** jelent, mint például a spec-head viszonynál vagy a fejmozgatásnál. Sokkal inkább a HPSG fej-fogalmával rokon (Pollard–Sag 1987, 1994), amely a szerkezetek endomorfizmusán alapul: minden kifejezésnek van egy vele azonos kategóriájú feje, amely csak vonás-számában különbözik tőle. Az X^n feje X^1 , annak a feje X^0 .

A (28)-ban szereplő újraírószabály rendszer látható ismét a (33) példában ezekkel az új ID-jegyekkel, kiegészítve két új, adjunktumot bevezető újraírószabállyal:

- (33) a. $\begin{bmatrix} \text{CAT } s \\ \text{ID } \alpha \end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix} \text{CAT } np \\ \text{ID } \langle c \rangle \oplus \alpha \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } vp \\ \text{ID } \langle h \rangle \oplus \alpha \end{bmatrix}$
 b. $\begin{bmatrix} \text{CAT } vp \\ \text{ID } \alpha \end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix} \text{CAT } v \\ \text{ID } \langle h \rangle \oplus \alpha \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } np \\ \text{ID } \langle c \rangle \oplus \alpha \end{bmatrix}$
 c. $\begin{bmatrix} \text{CAT } np \\ \text{ID } \alpha \end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix} \text{CAT } det \\ \text{ID } \langle sp \rangle \oplus \alpha \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } n \\ \text{ID } \langle h \rangle \oplus \alpha \end{bmatrix}$
 d. $\begin{bmatrix} \text{CAT } n \\ \text{ID } \alpha \end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix} \text{CAT } \textit{adject} \\ \text{ID } \langle a \rangle \oplus \alpha \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } n \\ \text{ID } \langle h \rangle \oplus \alpha \end{bmatrix}$
 e. $\begin{bmatrix} \text{CAT } \textit{adject} \\ \text{ID } \alpha \end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix} \text{CAT } \textit{csinos} \\ \text{ID } \langle h \rangle \oplus \alpha \end{bmatrix}$
 f. $\begin{bmatrix} \text{CAT } np \\ \text{ID } \alpha \end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix} \text{CAT } \textit{Péter} \\ \text{ID } \langle h \rangle \oplus \alpha \end{bmatrix}$
 g. $\begin{bmatrix} \text{CAT } v \\ \text{ID } \alpha \end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix} \text{CAT } \textit{szereti} \\ \text{ID } \langle h \rangle \oplus \alpha \end{bmatrix}$
 h. $\begin{bmatrix} \text{CAT } det \\ \text{ID } \alpha \end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix} \text{CAT } a \\ \text{ID } \langle h \rangle \oplus \alpha \end{bmatrix}$
 i. $\begin{bmatrix} \text{CAT } n \\ \text{ID } \alpha \end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix} \text{CAT } \textit{lányt} \\ \text{ID } \langle h \rangle \oplus \alpha \end{bmatrix}$

A *Péter szereti a csinos lányt* mondat levezetése:

- (34) a. $\begin{bmatrix} \text{CAT } s \\ \text{ID } \diamond \end{bmatrix}$
 b. $\begin{bmatrix} \text{CAT } np \\ \text{ID } \langle c \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } vp \\ \text{ID } \langle h \rangle \end{bmatrix}$
 c. $\begin{bmatrix} \text{CAT } np \\ \text{ID } \langle c \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } v \\ \text{ID } \langle h, h \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } np \\ \text{ID } \langle h, c \rangle \end{bmatrix}$
 d. $\begin{bmatrix} \text{CAT } np \\ \text{ID } \langle c \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } v \\ \text{ID } \langle h, h \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } det \\ \text{ID } \langle sp, c, h \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } n \\ \text{ID } \langle h, c, h \rangle \end{bmatrix}$
 e. $\begin{bmatrix} \text{CAT } np \\ \text{ID } \langle c \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } v \\ \text{ID } \langle h, h \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } det \\ \text{ID } \langle sp, c, h \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } \textit{adject} \\ \text{ID } \langle a, h, c, h \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } n \\ \text{ID } \langle h, h, c, h \rangle \end{bmatrix}$
 f. $\begin{bmatrix} \text{CAT } \textit{Péter} \\ \text{ID } \langle h, c \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } v \\ \text{ID } \langle h, h \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } det \\ \text{ID } \langle sp, c, h \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } \textit{adject} \\ \text{ID } \langle a, h, c, h \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } n \\ \text{ID } \langle h, h, c, h \rangle \end{bmatrix}$
 g. $\begin{bmatrix} \text{CAT } \textit{Péter} \\ \text{ID } \langle h, c \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } \textit{szereti} \\ \text{ID } \langle h, h, h \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } det \\ \text{ID } \langle sp, c, h \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } \textit{adject} \\ \text{ID } \langle a, h, c, h \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } n \\ \text{ID } \langle h, h, c, h \rangle \end{bmatrix}$
 h. $\begin{bmatrix} \text{CAT } \textit{Péter} \\ \text{ID } \langle h, c \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } \textit{szereti} \\ \text{ID } \langle h, h, h \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } a \\ \text{ID } \langle h, sp, c, h \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } \textit{adject} \\ \text{ID } \langle a, h, c, h \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } n \\ \text{ID } \langle h, h, c, h \rangle \end{bmatrix}$
 i. $\begin{bmatrix} \text{CAT } \textit{Péter} \\ \text{ID } \langle h, c \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } \textit{szereti} \\ \text{ID } \langle h, h, h \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } a \\ \text{ID } \langle h, sp, c, h \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } \textit{csinos} \\ \text{ID } \langle h, a, h, c, h \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } n \\ \text{ID } \langle h, h, c, h \rangle \end{bmatrix}$
 j. $\begin{bmatrix} \text{CAT } \textit{Péter} \\ \text{ID } \langle h, c \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } \textit{szereti} \\ \text{ID } \langle h, h, h \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } a \\ \text{ID } \langle h, sp, c, h \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } \textit{csinos} \\ \text{ID } \langle h, a, h, c, h \rangle \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \text{CAT } \textit{lányt} \\ \text{ID } \langle h, h, h, c, h \rangle \end{bmatrix}$

Az ID jegyek így kettős funkciót töltenek be: egyrészt a szimbólumok közötti közvetlen dominancia viszonyt kódolják, másrészt az összetevőknek a nagyobb kifejezések létrehozásában játszott funkcióját is jelölik.

Ha az ID jegyeket a fõnt vázolt módon kódoljuk, akkor az ID jegyek segítségével definiálhatunk néhány olyan, a nyelvtudományban használt relációt, amelyek a közvetlen dominancia fogalmára épülnek. A relációk definiálása elõtt azonban bevezetek néhány olyan fogalmat, amelyek segítségével könnyebben hivatkozhatunk az ID jegyek értékeinek különbözõ részeire.

- Ha **A** ID értéke egy nem üres α lista, akkor **A öröksége** az α -nak az a része, amelyet α elsõ elemének elhagyásával kapunk.
- Ha **A** ID értéke egy nem üres α lista, akkor **A hozománya** az az egyelemû lista, amelynek az egyetlen eleme megegyezik az α elsõ elemével.
- Ha **A** ID értéke egy legalább n -elemû α lista, akkor **A n-edrendû öröksége** az a lista, amelyet az α elsõ n elemének elhagyásával kapunk.
- Ha **A** ID értéke egy legalább n -elemû α lista, akkor **A n-edrendû hozománya** az a lista, amely az α elsõ n elemébõl áll, és amelynek a konkatenációja **A** n-edrendû örökségével α -t eredményezi.

közvetlen dominancia

- **A** közvetlenül dominálja **B**-t, ha **A** ID értéke megegyezik **B** örökségével.

dominancia

- **A** dominálja **B**-t, ha **A** ID értéke megegyezik **B** n-edrendû örökségével, ahol n egy megfelelõ nem-negatív egész szám. Ekkor azt is mondhatjuk, hogy **A n-edrendben dominálja B**-t.

A dominanciának ez a definíciója azt a ténnyt tükrözi vissza, hogy a domináló szimbólum, vagy annak egy összetevõje, vagy annak egy összetevõje, ... tartalmazza a dominált szimbólumot, azaz a domináló szimbólumból újraírások sorozatával eljuthatunk a dominált összetevõhöz. Ekkor a domináló ID jegyének az értéke megegyezik a dominált ID értékének a végével.

maximális projekció

- **A** maximális projekció, ha **A** ID jegyének az értéke egy üres lista, vagy **A** hozománya nem $\langle h \rangle$.
- **A** maximális projekciója **B**-nek, ha **A** maximális projekció, **A** n-edrendben dominálja **B**-t és **B** n-edrendû hozománya egy csupa h -ból álló lista.

A maximális projekciónak ez a meghatározása az X' -elméletnek azt a tulajdonságát használja ki, hogy az összetett kifejezésekben specifikáló, az adjunktumok és a komplementumok mind maximális projekciók.

Ez a definíció nem alkalmazható abban az esetben, ha a nyelvi megfigyeléseink azt a következtetést támasztják alá, hogy lehetnek nem maximális projekciós specifikáló/adjunktumok/komplementumok is. A magyar igekötõket lehet elemezni maximális projekcióként (pl. Koopman–Szabolcsi 1999), vagy lexikális fejként is (pl. É. Kiss 1999). A fõnévi igeneves szerkezeteket is lehet úgy elemezni, hogy a fõnévi igenév a ragozott igének olyan vonzata, amely nem maximális projekció (pl. Szécsényi 1997; É. Kiss 1998: 116).

Ha lehetővé szeretnénk tenni, hogy nem-maximális projekciók is lehessenek specifikáló/adjunktumok/komplementumok, akkor a maximális projekció meghatározására valamilyen más módszert kell alkalmazni, nem lehet azt csak az ID jegyek segítségével definiálni. Ilyen lehetőség az explicit jeggyel való jelölés (BAR 3), vagy valamely más tulajdonságból

való levezetés, mint például a HPSG esetében, ahol azt az összetevőt tekinthetjük maximális projekciónak, amelynek a SUBCAT jegyének az értéke egy üres lista.

elágazó csomópont

- **A** elágazó csomópont, ha van olyan **X** és **Y**, hogy **X** és **Y** hozománya különböző, de **X** és **Y** öröksége megegyezik **A** ID értékével.

Ennek a fogalomnak a meghatározása igen egyszerű: akkor elágazó egy csomópont, ha van legalább két olyan összetevő, amit ő dominál közvetlenül, de amelyek különböznek egymástól.

Mivel a mondat generálása egy folyamat, ezért nem biztos, hogy mindig meg tudjuk határozni egy összetevőről azt, hogy vajon elágazó-csomópont-e: a mondat levezetése közben még lehet, hogy nem találunk két olyan összetevőt, amely megfelelne a definícióban szereplő feltételnek, lehet, hogy csak a levezetés egy későbbi fázisában bukkannak fel. Ez probléma lehet akkor, ha levezetés közben szeretnénk hivatkozni erre a tulajdonságra, például ha egy újraírószabály alkalmazhatóságát tesszük függővé ettől a tulajdonságtól (környezetfüggő nyelvtan esetében), vagy olyan nyelvtani szabály használatakor, amely szabály nem újraírószabályként van megfogalmazva (kormányzás ellenőrzése: lásd később).

Ez a meghatározás azért is problémás, mert nem csak az adott szimbólum tulajdonságaival történik a definíció, hanem más, nem specifikált összetevőkével is. Így ez a definíció nem lokális, azaz nem csak arra a szimbólumra hivatkozik, amelyre a tulajdonság meglétét kívánjuk definiálni.

testvér-csomópont

- **A** testvér-csomópontja **B**-nek, ha **A** és **B** öröksége megegyezik, de hozományuk különböző.

lexikai fej

- **A** lexikai fej, ha nincsen olyan **X** összetevő, amelynek az öröksége megegyezik **A** ID értékével.

Egy szimbólum akkor lexikai fej, ha nem írjuk újra semmilyen újraírószabállyal.

Problémát okozhat annak az eldöntése, hogy a terminális szimbólumokat tekintjük-e lexikai fejnek vagy sem. Ha nem, akkor vajon a terminálisokat AVM-ként célszerű kódolni, vagy inkább atomi szimbólumnak hagyni? A korábbi elemzésekben (pl. (34)) a terminálisokat tekintettem lexikai fejnek, ennek megfelelően rendelkeznek ők is ID jeggyel.

Az is okozhat problémákat, hogy ez a meghatározás nem lokális (lásd még az elágazó csomópont definícióját).

Az eddig meghatározott fogalmak, relációk segítségével lehet definiálni a következő fogalmakat is:

k-vezérlés (Haegeman 1994: 137)

- **A** k-vezérlő **B**-t, ha **A** nem dominálja **B**-t és minden olyan **X** elágazó csomópont, amely dominálja **A**-t, dominálja **B**-t is.

m-vezérlés (Haegeman 1994: 137)

- **A** m-vezérlő **B**-t, ha **A** nem dominálja **B**-t és minden olyan **X** maximális projekció, amely dominálja **A**-t, dominálja **B**-t is.

kormányzás (Haegeman 1994: 137)

- **A** kormányozza **B**-t, ha
 - (i) **A** kormányzó kategória,
 - (ii) **A** m-vezérli **B**-t, és
 - (iii) nincsen határoló csomópont **A** és **B** között.

A maximális projekciók határoló csomópontjai a kormányzásnak.
A kormányzó kategóriák lexikai fejek.

A fent ismertetett tulajdonságok és relációk közül azok a leghasználhatóbbak, és így a „legéletrevalóbbak”, amelyek lokálisak, azaz definíciójukban nem hivatkoznak más AVM-ekre, valamint amelyek szolgálhatnak újraírószabályban újraírási feltételként. A tulajdonságok egyargumentumúak, vagyis egy AVM-ről állítanak valamit, így azok környezetfüggetlen újraírószabály bal oldalán szerepelhetnek feltételként: pl. ha valami maximális projekció, akkor így és így írható át AVM-ek sorozatává.

A relációk közül azok használhatóak újraírószabályban, amelyek a levezetési AVM láncok közül egy láncban, azaz egy sorban állhatnak. A dominancia és a közvetlen dominancia reláció nyilván nem ilyenek: ha két AVM között a relációk valamelyike fennáll, akkor a két AVM mindig külön sorában van a levezetésnek. Használhatóak viszont a testvércsomópont és kis módosítással¹⁰ a k-vezérlés relációk, az őket felhasználó újraírószabályok viszont már csak környezetfüggetlek lehetnek, lévén hogy a bal oldalon egynél több AVM szerepel. A transzformációs nyelvtanoknál használatos mozgatók például megadhatóak olyan újraírószabályokkal, amelyek a kimozgatott összetevőt előrevándoroltatják a nyomtól egészen a célcsomópontig, ahol utolsó lépésként egy olyan újraírószabály alkalmazódik, amely megvizsgálja, hogy a célállomásul szolgáló üres hely és a mellette álló kimozgatott összetevő vajon kompatibilis-e (például hogy kérdő kifejezést mozgattunk-e a kérdő pozícióba), valamint hogy az üres hely k-vezérli-e a kimozgatott összetevőt (azaz annak a nyomát).

A környezetfüggetlő újraírószabályok az ID-jegyek értékének a meghatározása nem a dolgozatban leírt módon történik, rájuk más szabályszerűségek érvényesek. A transzformációs nyelvtanok azonban azt mutatják, hogy a nem környezetfüggetlen nyelvtanok esetében is van létjogosultsága a dominanciaviszonyok meghatározásának, csak a nyelvtanok nem környezetfüggetlen részében máshogyan kell azokat értelmezni.

7. Összefoglalás

A dolgozat arra mutatott példát, hogyan lehet a klasszikus újraírószabályokkal kezelhetetlen dominanciaviszonyokat leírni jegy-érték mátrixokkal operáló újraírószabályokkal úgy, hogy a dominanciaviszonyok kezelése az újraírószabályokkal történő levezetés során automatikusan megtörténjen, ne kelljen külső eszközöket használni. A kapott leírási rendszer így környezetfüggetlen nyelvek esetében az ágrajz-jólformáltsági feltételekkel egyenértékű levezetéseket eredményez. A rendszer azonban elvileg tovább bővíthető

¹⁰ A dolgozatban szereplő definíció hivatkozik más AVM-ekre is. Más megfogalmazásban azonban használható a definíció: A k-vezérli B-t, ha az az X, ami A-t közvetlenül dominálja, dominálja B-t is, és A nem dominálja B-t, azaz ha A öröksége megegyezik B n-edrendű örökségével valamely $n \geq 1$ esetén, és A ID-jegyének az értéke nem egyezik meg B n-1-edrendű örökségével.

környezetfüggő nyelvek leírására is, amire az ágrajzok nem képesek, bár a bővítés esetén nem világos, hogy akkor a dominanciaviszonyok értelmezendősége hogyan változik.

Távolabbra tekintve a dolgozatban javasolt megoldás képessé teszi az újraírószabály-nyelvtanokat arra, hogy a különböző nyelvtani elméleteket segítségükkel egységes módon formalizálhassuk, és így könnyebben összehasonlíthassuk őket.

Hivatkozások

- Borsley, Robert D. 1996: *Modern Phrase Structure Grammar*, Oxford, Blackwell.
- Chomsky, Noam 1995: *The Minimalist Program*, Cambridge, The MIT Press.
- É. Kiss Katalin 1998: Mondattan, in É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris.
- É. Kiss, Katalin 1999: Strategies of complex predicate formation and the Hungarian verbal complex, in István Kenesei szerk.: *Crossing Boundaries*, Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins, 91–114.
- Haegeman, Liliane 1994: *Introduction to Government and Binding Theory*, 2. kiadás, Oxford–Cambridge, Blackwell.
- Koopman, Hilda – Katalin É. Kiss 1999: Hungarian complex verb and XP-movement, in István Kenesei szerk.: *Crossing Boundaries*, Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins, 115–134.
- McCawley, James D. 1968: Concerning the base component of a transformational grammar, *Foundations of Language* 4, 243–269.
- Partee, Barbara – Alice ter Meulen – Robert E. Wall 1990: *Mathematical Methods in Linguistics*, Dordrecht–Boston–London, Kluwer.
- Pollard, Carl – Ivan A. Sag 1987: *Information-Based Syntax and Semantics 1: Fundamentals*, Stanford, CSLI.
- Pollard, Carl – Ivan A. Sag 1994: *Head-driven Phrase Structure Grammar*, Chicago, University of Chicago Press.
- Shieber, Stuart 1987: *An Introduction to Unification-Based Approaches to Grammar*, Stanford, CSLI.
- Szécsényi P. Tibor 1997: A magyar mondat szerkezet leírása HPSG keretben, *Néprajz és Nyelvtudomány* 38, 89–116.

LEXIKAI ÉS KONTEXTUÁLIS INFORMÁCIÓK INTERAKCIÓJA A MEGNYILATKOZÁSJELENTÉS MEGALKOTÁSA SORÁN¹

BIBOK KÁROLY

NÉMETH T. ENIKŐ

SZTE Orosz Filológiai Tanszék
kbibok@lit.u-szeged.hu

SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék
nemethen@hung.u-szeged.hu

1. Bevezetés

1.1. Az adatok

Tanulmányunkban **a magyar nyelvhasználat megnyilatkozásainak három különböző típusát** vizsgáljuk **egységes módon**. Az első típusba tartozó, implicit argumentumokat magukban foglaló megnyilatkozások több, korábbi cikkünk tárgyát képezték (Németh T. 1998, 2000a, b, 2001a; Németh T.–Bibok 1999, 2001a). A megnyilatkozások ezen csoportjának vizsgálatában az a fő kérdés, milyen módon maradhat implicit egy igei predikátum argumentuma, és hogyan lehet egy lexikailag kifejezetlen argumentum vonatkozását azonosítani. Az (1)–(3) alatti példák implicit argumentumokat tartalmazó megnyilatkozások.

- (1) *János eszik/iszik.*
- (2) *Tibor adott a koldusnak.*
- (3) – *Sír a gyerek.*
– *Megetetem.*

A második típusba sorolt adatok implicit predikátumokat tartalmazó megnyilatkozások. Összehasonlítva a (4a)-t a (4b–c) megnyilatkozásokkal, látható, hogy az előbbiben lexikailag nem fejeződik ki, hogy Mária mit kezdett el csinálni a könyvvel, illetve milyen tevékenységet fejezett be a könyvvel kapcsolatban. Másként megfogalmazva: az ‘olvasás’ jelentésű predikátum, amelyhez a *könyv* mint argumentum közvetlenül kapcsolódik, és amely az *elkezd*-nek, illetve a *befejez*-nek pedig maga is argumentuma, a (4a)-ban implicit maradt.

- (4) a. *Mária elkezdte/befejezte a könyvet.*
b. *Mária elkezdte/befejezte a könyv olvasását.*
c. *Mária elkezdte olvasni a könyvet.*

A harmadik típusú megnyilatkozásokban, mint például az (5)-beliekben, nem fordulnak elő sem implicit argumentumok, sem implicit predikátumok. E megnyilatkozások fő érdekessége az, hogy jelentésük megalkotása során a predikátumok jelentéséhez nem egyszerűen hozzáadódik a határozók jelentése a szintaktikai szerkezetnek megfelelően, hanem az

¹ Ezen összefoglaló tanulmány megírása folyamán az első szerzőt még a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj, a másodikikat a Széchenyi Professzori Ösztöndíj támogatta.

utóbbiak befolyásolják is a predikátumok jelentését. A megnyilatkozásjelentés ilyen, összetettebb módon történő létrehozását Pustejovsky (1995) terminológiáját alapul véve együttes kompozíciónak nevezhetjük (ld. még Bierwisch 1996; Jackendoff 1997).

- (5) a. Péter / A borosüveg a folyóban úszott.
b. Péter / A borosüveg a barlangba úszott.

1.2. A tanulmány céljai

Az adatok leírásában és magyarázatában **három fő cél** vezérel bennünket. **Először**, meg kívánjuk mutatni, hogy e három megnyilatkozáscsoport esetén **a megnyilatkozásjelentés megalkotásához egyaránt a lexikon és a kontextus intenzív interakciójára van szükség**. Ez teszi lehetővé a fenti típusú megnyilatkozások azonos módon való kezelését. A lexikai és a kontextuális információk interakciója fontosságának a felismerése és hangsúlyozása megfelel a (szó)jelentés kutatásában és a pragmatikában egymástól függetlenül is jelentkező nemzetközi tendenciáknak (vö. pl. Blutner 1998; Bunt és Black 2000; Fischer 2000; Németh T. 2001b, c; Németh T.–Bibok 2001b; Raskin, Attardo–Attardo 2000).

Második célunk, hogy jellemezzük a különböző típusú lexikai, valamint kontextuális információknak a jelentés megalkotásában betöltött szerepét. Bunt és Black (2000) a számítációs/számítógépes pragmatika feladatának kijelölésekor felhívja a figyelmet arra, hogy mind ez ideig a megnyilatkozások formális szemantikai szempontú vizsgálatok főként a nyelvi oldalra fektették a hangsúlyt, a kontextuális aspektusoknak, illetve a nyelvi és kontextuális információk interakciójának kevesebb teret szenteltek. Ugyanakkor a szószemantikai kutatásokban – a kognitív szemantikában (Lakoff 1987), a generatív lexikon elméletében (Pustejovsky 1995, 1998), a Jackendoff-féle (1990) és a Bierwisch-féle (1983, 1996) konceptuális szemantikában – a kontextuális, illetve a világtudásból származó ismeretek tekintetbevétele a szójelentések megadásában régóta kulcsfontosságú tényező. A pragmatikaelméletek egy része ugyancsak (Sperber és Wilson 1995) megpróbálta kidomborítani a kontextus fontosságát a releváns interpretáció megtalálásában. A kontextus erőteljesebb számbavétele a hivatkozott kutatásokban felvetette azt a kérdést, hogy milyen típusú kontextuális információkról lehet beszélni. E kérdés megválaszolása részben egybeesik dolgozatunk második céljának megvalósításával. Ám mi hasonló módon figyelemmel leszünk a lexikai információ különböző típusaira is.

És végül **harmadik célunk** az, hogy a vizsgált típusú megnyilatkozások előfordulásait, interpretációs lehetőségeit és ezek hierarchiáját egyetlen univerzális racionalitási elvvel, a kognitív relevancia elvével (Sperber–Wilson 1995) magyarázzuk.

Bár az alanyi és a tárgyas ragozási formák, valamint a főnévi esetvégződések majd érintőlegesen szóba kerülnek (ld. 2.4., ill. 4.2.), **nem célunk** ebben a munkánkban a megnyilatkozások morfológiai és szintaktikai szerkezetének szerepét elemezni. Természetesen, ez nem jelenti azt, hogy a morfológiai és szintaktikai tényezők, továbbá a diskurzusok strukturális tulajdonságait elhanyagolhatóknak tartjuk a megnyilatkozások jelentésének megalkotásában. Hogy csak néhány kutatást említsünk e vonatkozásban: Egyik korábbi munkánkat (Németh T. és Bibok 2001a) teljes egészében annak szenteltük, hogy az alanyi és a tárgyas ragozás hogyan befolyásolja az igei lexémák implicit tárgyi argumentummal való előfordulását, illetve a lexikailag kifejezetlenül hagyott tárgyi argumentumok azonosítási mechanizmusait. Bánréti (2001) részletesen elemzi és magyarázza a párhuzamos

szerkezetű tagmondatok közötti VP- és NP-ellipszis morfoszintaktikai és fonológiai feltételeit, Németh T. 2001a-ban pedig utalások találhatóak a diskurzusok strukturális tulajdonságainak szerepére vonatkozóan.

Az sem célunk, hogy egyetlen elmélet mellett foglaljunk állást, minthogy az sem, hogy egyetlen reprezentációs formát vagy formalizmust használjunk. A nyelvi adataink alapján tehető empirikus általánosítások rendszerezéséhez, magyarázatához és ezek alapján további előrejelzések megtételéhez több elméleti keret megállapításait, valamint saját korábbi eredményeinket is figyelembe vesszük. Mindazonáltal tanulmányunk nem válik eklektikussá. Ugyanis a dolgozatunk egésze szempontjából döntően fontos és leginkább használt megközelítések – a Jackendoff-féle (1990) és a Bierwisch-féle (1983, 1996) konceptuális szemantika, a generatív lexikon elmélete (Pustejovsky 1995, 1998), valamint a Sperber és Wilson (1995) által kidolgozott relevanciaelmélet – a meglévő különbségek ellenére jól összeegyeztethetők egymással, és bizonyos esetekben pedig érvelni fogunk a megfelelőbbnek tartott alternatíva mellett.

1.3. A tanulmány felépítése

Mindhárom megnyilatkozácscsoportot külön-külön elemezzük, önálló részt szentelve minden egyes típusnak (2., 3. és 4. fejezet), és igazoljuk, hogy az implicit argumentum és predikátum, valamint az együttes kompozíció egyaránt ugyanazt a három eljárást teszi lehetővé a megnyilatkozások jelentésének megkonstruálása során. Végül az 5. fejezetben összefoglaljuk az eredményeinket, és arról szólunk, hogyan vezérli a kognitív relevancia elve a vizsgált adatok előfordulását és interpretációját.

2. Implicit argumentumokat tartalmazó megnyilatkozások

Korábbi definíciókat (Németh T.–Bibok 2001a) megismételve, nevezzünk implicit argumentumnak minden olyan, az ige konceptuális-szemantikai reprezentációjában szereplő, de lexikailag realizálatlanul hagyott argumentumot, amelynek a jelenlétét a megnyilatkozásban lexikai-szemantikai, grammatikai, diskurzus- és/vagy pragmatikai evidenciák igazolják! Az implicit argumentum ezen felfogása megengedi, hogy implicitnek tekintsük a fonetikailag nem kifejezett, üres névmást (a *pro*-t, sőt a *PRO*-t is), amely azonban – a többi lexikailag kifejezetlen argumentumtól eltérően – a szintaktikai szerkezetben saját pozícióval rendelkezik. Az implicit argumentumok ezen felfogása nyilvánvalóan nem azonos a generatív grammatikákban széles körben elfogadott definícióval (vö. Radford 1997). Az, hogy a lexikailag realizálatlan argumentumoknak különböző típusai lehetnek, kitűnik abból, hogy igazolhatóságukra különböző tényezőket soroltunk fel a meghatározásban. A különböző indokok külön-külön történő említése egyértelműen jelzi az implicit argumentumok különböző jellegét. Az implicit argumentumok előfordulási lehetőségeit és azonosítási módjait szintén különböző tényezőkkel fogjuk magyarázni, ugyanakkor erőteljesen hangsúlyozni fogjuk ezek intenzív együttműködését.

A magyarban, akárcsak a többi *pro*-ejtő nyelvben (pl. a spanyolban, a japánban, a koreaiiban, az oroszban és a warlpiriben), sokkal gyakrabban és szabadabban fordulnak elő az igei lexémák implicit argumentumokkal, mint a *pro*-ejtés jelenségét nem mutató nyelvekben (pl. az angolban, a németben, a norvégban, a hollandban és a franciában). Ez utóbbi nyelvek igeitől eltérően a magyar igeik nem abban különböznek egymástól, hogy előfordulhatnak-e egyáltalán lexikailag kifejezetlenül hagyott argumentumokkal vagy sem,

hanem abban, hogy milyen módon, milyen kontextusban. Az implicit argumentumok felől nézve: milyen módon, milyen kontextusban lehet azonosítani a lexikailag realizálatlan argumentumok vonatkozását. Eddigi kutatásaink alapján a magyarban az alábbi három esetben maradhat egy argumentum implicit (Németh T. 1998, 2000a, b, 2001a; Németh T.–Bibok 1999, 2001a):

- (A) Ha az ige konceptuális-szemantikai reprezentációjának valamely eleme lehetővé teszi az implicit argumentum releváns azonosítását.
- (B) Ha a megnyilatkozás – amelyben az implicit argumentum előfordul – többi része a relevanciaelvvel összhangban levő tipikus interpretációt eredményez.
- (C) Ha az implicit argumentum közvetlen kontextusának a kiterjesztése releváns interpretációhoz vezet.

A fejezet további részeiben bemutatjuk a fenti három esetet. Újabb példaelemzéseket nyújtva, növeljük korábbi megállapításaink empirikus alátámasztottságát, és több ponton továbbfejlesztjük eddigi eredményeinket.

2.1. Az implicit argumentumok előfordulásának első módja: az igék konceptuális-szemantikai reprezentációjának a szerepe

Az implicit argumentumok különböző nyelvekben való tanulmányozása bebizonyította, hogy az igék lexikai tulajdonságai mind a *pro*-ejtő nyelvekben, mind a *pro*-ejtés jelenségét nem mutató nyelvekben meghatározóak az igék különböző „zéró” argumentumokkal való előfordulása tekintetében. A *pro*-ejtés jelenségét nem mutató nyelvekben pedig bizonyos mértékig még azt is megszábják ezek a tulajdonságok, hogy az igék előfordulhatnak-e egyáltalán lexikailag kifejezetlen argumentummal vagy sem (vö. pl. Fillmore 1986; Groefsema 1995; Saeboe 1996; Cote 1997). A szóban forgó lexikai tulajdonságok az igék szemantikai reprezentációjában szerepelnek. Jackendoff (1990) megközelítésében az igejelentések komponensekre bontott konceptuális-szemantikai reprezentációk. Ennek megfelelően, például, az *iszik* ige a (6)-hoz hasonló reprezentációval rendelkezhet (vö. i. m. 53).

- (6) [ESEMÉNY OKOZ ([TÁRGY]_i, [ESEMÉNY MOZOG ([TÁRGY FOLYADÉK]_j, [ÖSVÉNY -HOZ ([HELY -BAN ([TÁRGY SZÁJA ([TÁRGY]_i))]))]]]

A kognitív megközelítések szerint egy, a megnyilatkozásban lexikailag megjelenő ige az interpretáció folyamán elérhetővé teszi konceptuális-szemantikai reprezentációját, amely magában foglalja az argumentumstruktúrát. Következésképpen a feldolgozás során azok az argumentumok is elérhetővé válnak, amelyek lexikailag nincsenek kifejezve a megnyilatkozásban. Az igék konceptuális-szemantikai reprezentációja továbbá meghatározza, hogy milyen kategóriájú, milyen tulajdonságú argumentumokkal fordulhatnak elő az igék. A (6)-ból megállapítható, hogy az *iszik* ige kétargumentumú (vö. *i* és *j* indexek), mindkét argumentuma TÁRGY kategóriájú, az argumentumok rendezettek, és a második TÁRGY kategóriájú argumentumnak FOLYÉKONY-nak kell lennie.² Mint hamarosan, a 2.1.2.-ben látható lesz, az *iszik*-nek Jackendoff (1990) útmutatása alapján készült reprezentációját ki kell egészíteni a cselekvés módjára utaló információval, hogy az megnyugtatóan

² Általánosan szólva, mindezek az információk kifejezhetők, ha a predikátumok lexikai-szemantikai reprezentációja magában foglalja az argumentumszerkezetet (vö. még Pustejovsky 1995, 1998).

különbözhesen az *eszik*-étől. Az *iszik* és az *eszik* jelentése közötti különbséget a második TÁRGY kategóriájú argumentumra vonatkozó FOLYADÉK előírás önmagában nem tudja megragadni, hiszen vannak olyan folyadékfajták, amelyeket inni is és enni is szoktunk.

Ha az *iszik*-hez hasonló konceptuális-szemantikai reprezentációval rendelkező, kétargumentumú ige mondatba kerül, akkor az első TÁRGY kategóriájú argumentum a szintaktikai alany, a második TÁRGY kategóriájú argumentum a szintaktikai tárgy pozícióját szokta elfoglalni a mondat szerkezetében.

2.1.1. Szelekciós megkötések

Az igék konceptuális-szemantikai reprezentációja – ahogy az *iszik*-é a FOLYÉKONY előírást – tartalmazza, hogy az argumentumokra milyen szelekciós megkötések vonatkoznak. A szelekciós megkötések korlátozhatják az argumentumok típusát, előírhatják, hogy egy argumentum egy bizonyos típus egy példánya legyen, vagy egy bizonyos tulajdonsággal rendelkezzen stb.³ Például, az *iszik*-hez hasonlóan, az *eszik*, *főz*, *lát*, *hall*, *olvas*, *ír*, *fest*, *süt* stb. igék is korlátozzák második TÁRGY kategóriájú argumentumuknak a típusát. Konceptuális-szemantikai reprezentációjában az *eszik* előírja, hogy táplálék, a *főz*, hogy étel, a *lát*, hogy vizuálisan perceptuálható, a *hall*, hogy auditorikusan perceptuálható, az *olvas*, hogy valamilyen szimbolikus reprezentáció legyen a második TÁRGY kategóriájú argumentum. Az interpretáció során a lexikailag kifejezetlenül maradt TÁRGY kategóriájú argumentum az igék konceptuális-szemantikai reprezentációjába foglalt szelekciós megkötés révén, az előírt típusra vonatkozó információval azonosítható. Ha azonban ez a TÁRGY specifikus tulajdonságokkal rendelkezik, azaz a típus egy példányáról van szó, akkor lexikailag meg kell jelennie a megnyilatkozásban. Ennek megfelelően a (7a)-ban nem kell kitenni a *főz* mellé az *étel* (szintaktikai) tárgyat,⁴ mert az ige jelentésreprezentációjába belefoglalt ÉTEL alapján azonosítható. Ha viszont a *főz* igét olyan esetben akarjuk használni, amikor ennél speciálisabb, több tulajdonsággal rendelkező TÁRGY-ról van szó, akkor ezt a TÁRGY-at lexikailag realizálni kell, például úgy, mint a (7b)-ben.

- (7) a. *A mama főz.*
b. *A mama vacsorát főz / főzi a vacsorát.*

Az *iszik*, *eszik*, *főz*, *lát*, *hall*, *olvas*, *ír*, *fest*, *süt* stb. igék szótárbeli szemantikai ábrázolásuk szerint mindig kétargumentumúak. Az ivás aktusa szükségszerűen mindig magában foglalja a valamit ivás aktusát, az evés, a főzés, a látás, a hallás, az olvasás, az írás, a festés, a sütés stb. a valamit evés, főzés, látás, hallás, olvasás, írás, festés, sütés stb. aktusát. Ha a beszélő nem akarja, nem tartja fontosnak, vagy nem tudja megnevezni a megnyilatkozásában az ezen igék által jelölt cselekvések tárgyát, még nem jelenti azt, hogy a szóban forgó igéknek a szótárban egyargumentumú igékként kellene szerepelniük. Konceptuális-szemantikai reprezentációjukban mindig ott szerepel a második TÁRGY kategóriájú

³ A *típus* és a *példány* terminusok fölé- és alárendelt kategóriákra vonatkoznak. A típus mint fölérendelt kategória általánosabb, és kevesebb tulajdonsággal rendelkezik, míg a példány valamely típusnak alárendelt kategóriaként speciálisabb, és több tulajdonsággal bír.

⁴ Nyomárkay (1972: 198) osztja Hadrovics (1969: 66–68) azon nézetét, amely szerint a tárgyas igék egy csoportja értelmes közlést ad akkor is, ha hiányzik mellőlük a tárgy. Hasonló véleményen van Pete (1998: 138) és Kugler (2000: 109).

argumentum is, amelynek a típusát szelekciós megkötés írja elő. A szelekciós megkötések megadják a lehetséges tárgyak típusára vonatkozó információt, és ha nem áll (szintaktikai) tárgy ezen igék mellett, akkor a „zéró” tárgyak általánosan a megkívánt típusokra vonatkoznak.

Előfordulhat az is, hogy a szelekciós megkötés két különböző típusú TÁRGY-at is megenged az ige mellett, mint például a *megitat* és a *megetet* esetében. A *megitat* és a *megetet* igék előírják tárgyi argumentumukra vonatkozóan, hogy az ÁLLAT vagy EMBER típusú legyen, határozói argumentumukra vonatkozóan pedig, hogy FOLYADÉK, illetve TÁPLÁLÉK típusú legyen. Azt, hogy aktuálisan milyen típusúnak kell lennie a tárgyi argumentumnak, a kontextus dönti el.⁵ Tekintsük a (8)-at!

(8) *Ha megitatok/megetetek reggel, akkor Judit már mérges rám.*

Ha például a (8) egy falusi háztartásról és állattartásról szóló beszélgetésben hangzik el, akkor a kontextus az ÁLLAT szelekciós jegyet teszi aktívvá, így a (8)-ban lexikailag realizálatlanul hagyott tárgyi argumentum nem lehet EMBER típusú. Az aktívvá vált ÁLLAT szelekciós jegy és a kontextus releváns interpretációhoz vezet: ha a beszélő reggel megitatja/megeteti az állatokat, akkor Judit már mérges rá. Az implicit argumentum az állatokkal azonosítható. De tegyük fel, hogy a beszélő vagy egy bölcsődében, vagy egy öregek otthonában, vagy egy kórházban dolgozik. Ezekben az intézményekben olyan gyerekek, ill. felnőttek is vannak, akiket itatni vagy etetni kell. Ha ilyen háttérismereteket feltételező beszélgetésben hangzik el a (8), akkor a *megitat* és a *megetet* igék EMBER típusú szelekciós megkötése válik aktívvá. A konceptuális-szemantikai reprezentáció és a kontextus interakciója releváns interpretációt eredményez: ha a beszélő reggel megitatja/megeteti az itatásra/etetésre szoruló gyerekeket, öregeket vagy betegeket, akkor Judit már mérges rá. Az implicit tárgyi argumentum tehát az itatásra és etetésre szoruló emberekre: gyerekekre, öregekre vagy betegekre vonatkozik. Mindkét értelmezési eljárásban a *megitat* és a *megetet* igék konceptuális-szemantikai reprezentációjának és a kontextusnak az interakciója figyelhető meg a megnyilatkozásjelentés megalkotásában.

A fentiekén kívül számos ige használható implicit tárgyi argumentummal a konceptuális-szemantikai reprezentációjában szereplő, a tárgyi argumentum típusát korlátozó szelekciós megkötés révén. Ezen igék csoportjába tartoznak a (9) alattiak:

(9) *eszik, etet, megetet, fal, zabál, rág, iszik, itat, megitat, vedel, lát, bámul, hall, olvas, ír, rajzol, fest, főz, süit, mos, vasal, mosogat, takarít, varr, kapál, locsol, szánt, vet, kaszál, arat, épít, fúr, farag, foltoz, stoppol, tereget, szárogat* stb.⁶

⁵ Az igék szelekciós megkötéseinek vizsgálatakor a korábbi javaslatok nem vették számításba a kontextust.

⁶ Bár Alsina (1992: 524) szerint azon igék mellől hiányozhat nem specifikus tárgyak, amelyek határpont nélküli folyamatot (olyan eseményt, amelynek időbeli lefolyása inherensen nincs korlátozva) fejeznek ki, a magyar igékre ez nem áll. Vö. a (9)-beli *megetet, megitat*, amelyek határpontosak. Ugyanilyenek a *megfőz, kimos, kivasal, elmosogat, kitakarít, meglocsol, learat, kitereget*, vagyis ezek – annak ellenére, hogy határpontosak – használhatók implicit tárgyi argumentummal. Köszönjük Maleczki Mártának, hogy erre a jelenségre felhívta a figyelmünket.

Még egyszer hangsúlyozzuk, hogy a felsorolt igék mindig rendelkeznek tárgyi argumentummal konceptuális-szemantikai reprezentációjukban, akkor is, ha ez a tárgyi argumentum lexikailag kifejezetlen marad. Nyilvánvalóan különböznek tehát az intranzitív igéktől (*alszik, szuszog, horkol, sír, bömböl, bög, lélegzik, zihál, fullad, csuklik* stb.), amelyek egyargumentumúak, és csak nagyon korlátozottan, csak jelölt kontextusokban vehetnek maguk mellé tárgyragos bővítményt (pl. *alszik egyet / egy jót*).

A (9)-beli igék közül az *etet, megetet, itat, megitat* még abból a szempontból is érdekesekek, hogy használhatjuk őket implicit határozói argumentummal ugyanazon szelekciós megkötés révén, mint amelyet az *eszik* és az *iszik* ír elő tárgyi argumentumára: TÁPLÁLÉK, illetve FOLYADÉK. Ezenkívül még az is előfordulhat, hogy ezeknek az igéknek a tárgyi és határozói argumentuma egyszerre marad implicit (vö. (8)).⁷

2.1.2. A cselekvés jellemző módjára vonatkozó információ

A (9)-ben felsoroltak közül számos ige esetében nemcsak a szelekciós megkötés, hanem a cselekvés jellemző módjára (esetenként céljára) vonatkozó enciklopédikus információ is befolyásolja az implicit argumentummal való előfordulást.

Vegyük részletesebben szemügyre e tekintetben az *eszik, zabál* és az *iszik, vedel* igéket! E négy ige konceptuális-szemantikai reprezentációjának legalább két okból nem elég csak a szelekciós megkötéseknél tárgyalt információt tartalmaznia, nevezetesen azt, hogy a második TÁRGY argumentum TÁPLÁLÉK, ill. FOLYADÉK típusú legyen (vö. (6)). Egyrészt, markáns különbség mutatkozik a cselekvés jellegzetes módjában az *eszik, zabál* és az *iszik, vedel* között. Másrészt, szembetűnően különbözik egymástól a cselekvés módjában mind az *eszik* és a *zabál*, mind az *iszik* és a *vedel*. Tekintsük a *Mit csinál Péter?* kérdésre válaszoló (10)–(11)-et!

- (10) a. *Péter eszi a levest/joghurtot/kakaót/bólét.*
 b. *Péter zabálja a levest/joghurtot/kakaót/bólét.*
 (11) a. *Péter issza a levest/joghurtot/kakaót/bólét.*
 b. *Péter vedeli a levest/joghurtot/kakaót/bólét.*

A leves, joghurt, kakaó, bólé egyszerre TÁPLÁLÉK és FOLYADÉK, enni és zabálni, valamint inni és vedelni is lehet őket. Ha a második TÁRGY kategóriájú argumentum egyaránt kategorizálható TÁPLÁLÉK-ként és FOLYADÉK-ként, akkor mind a négy ige használható vele. Ugyanakkor nyilvánvalóan nem ugyanazt jelenti egyfelől a (10a) és (10b), valamint a (11a) és (11b) megnyilatkozás, másfelől pedig a (10a) és (11a), valamint a (10b) és (11b) megnyilatkozás. Ugyanis a leves/joghurt/kakó/bólé evése és ivása, valamint zabálása és vedelése, továbbá a leves/joghurt/kakó/bólé evése és zabálása, valamint ivása és vedelése eltérő cselekedeteket takar. A különbségek egyrészt az elfogyasztott TÁPLÁLÉK és FOLYADÉK mennyiségében, másrészt a cselekvések jellegzetes módjában gyökereznek. Ez utóbbi információ jelentésreprezentációbeli státuszára vonatkozóan változatos megoldások létezhetnek, attól függően, hogy a nyelvi tudás és az enciklopédikus vagy más szóval világtudás megkülönböztetődik-e egy adott elméletben vagy nem. Az azonban nem kétséges, hogy a cselekvés módjára (esetenként céljára) vonatkozó információval ki kell egészíteni az igék konceptuális-szemantikai reprezentációját, vagy

⁷ Németh T. 2000b-ben több ilyen példa elemzése olvasható.

ezt valahogyan csatolni kell ahhoz. Jackendoff (1990) és Pustejovsky (1995, 1998) nem különböztetik meg a nyelvi és az enciklopédikus információt a konceptuális-szemantikai reprezentációkban, így a cselekvés módjára utaló információt bele kell építeni azokba. A kétszintű konceptuális szemantika viszont – amint az elnevezés mutatja – elkülöníti egymástól a kétfajta tudást, valamint ennek megfelelően a nyelvi, azaz a tulajdonképpeni szemantikai és a fogalmi jelentést (pl. Bierwisch 1983, 1996). Ebben az elméletben az evés, zabálás, ivás és vedelés jellegzetes módját az enciklopédikus tudáshoz tartozó szótári sztereotípa segítségével lehet megragadni.⁸ Bár a relevanciaelméletben Sperber és Wilson (1995) is megkülönböztetik a nyelvi és az enciklopédikus ismereteket, tulajdonképpen azonos módon kezelik azokat, nem biztosítva nekik külön, önálló státuszt. A relevanciaelméletben egy ige fogalmi csomópontja háromféle információt tárol: a lexikai, az enciklopédikus és a logikai információt. Ha az ige fogalmi csomópontja aktiválódik, akkor a felsorolt háromféle információ szimultán módon elérhetővé válik. A cselekvés jellegzetes módját rögzítő enciklopédikus információ az *eszik*, *zabál*, *iszik*, *vedel* igék használatakor vagy interpretációja során hozzáadódik az igékre vonatkozó lexikai információhoz.

2.1.3. Az implicit argumentumok prototipikus struktúrája

A szelekciós megkötésekben és a cselekvés jellegzetes módjára vonatkozó szótári sztereotípiákon kívül a tárgy típusok prototipikus struktúrája szintén befolyásolja az implicit tárgyi argumentumokkal való előfordulást.

Az *eszik/zabál* és az *iszik/vedel* igéknél figyelembe kell még venni a konceptuális-szemantikai reprezentációban szereplő TÁPLÁLÉK és FOLYADÉK kategóriák prototipikus struktúráját is az implicit argumentummal való használat során. Tekintsük először a (12)-t, amely a *Mit csinál Sándor?* kérdésre válaszol!

(12) *Sándor eszi/zabálja a szappant.*

Jóllehet a (hagyományos vagy akár folyékony) szappant normális körülmények között az emberek nem sorolják a TÁPLÁLÉK kategóriába, két különböző módon is elképzelhető TÁPLÁLÉK-ként való konceptualizálása. Először, például egyes mesebeli vagy földön kívüli lények számára a szappan szolgálhat táplálékként. Másodszor, a szappan rendelkezik a TÁPLÁLÉK kategória számos jellegzetes tulajdonságával – szilárd, harapható, rágható, jó illatú –, amelyek alapján kategorizálható TÁPLÁLÉK-ként (vö. még Groefsema 1995: 152). Természetesen, mindkét esetben, de kiváltképpen a másodikban a szappan a TÁPLÁLÉK kategória nem tipikus tagjának tartható.

Vegyük másodszor a (13)-at!

- (13) a. *Sándor eszi/zabálja a folyékony szappant.*
b. *Sándor issza/vedeli a folyékony szappant.*

A folyékony szappan a hagyományos szappanhoz hasonlóan kategorizálható nem tipikus táplálékként, továbbá, mivel folyékony, ezért folyadékként is. Fentebb a (10)–(11)-ben láttuk, hogy ha a TÁRGY – leves/joghurt/kakó/bólé – táplálékként és folyadékként is kategorizálható egyszerre, akkor mind az *eszik/zabál*, mind az *iszik/vedel* igék használhatók. Ugyanez érvényes a folyékony szappanra is. Az *eszik*, *zabál*, *iszik* és a *vedel* igék

⁸ A szótári sztereotípa konkrét használatára ld. Gergely–Bever 1986; Bibok 1996, 2000a.

használatát a *folyékony szappan*-nal az határozza meg, hogy milyen módon zajlik le a cselekvés, amelynek során a folyékony szappan az egyed szájába kerül.

Hasonlóan, a *szemetel* és a *vág* igék határozói argumentumának TÁRGY kategóriája is prototipikus struktúrájú. Vegyük a (14)–(15)-öt, amelyek szintén válaszolhatnak a *Mit csinál Sándor?* kérdésre!

- (14) a. *Sándor szemetel a csokis papírral.*
 b. *Sándor szemetel a rózsával.*
 (15) a. *Sándor vágja a papírt az ollóval.*
 b. *Sándor vágja a papírt a vonalzóval.*

Míg a (14a)-ban a csokis papír a szemetelés szempontjából meglehetősen tipikus TÁRGY-nak tekinthető, hiszen szilárd, a csokievés szempontjából használhatatlan, és összepiszkolhat más dolgokat, addig a (14b)-ben a rózsza semmiképpen nem tipikus szemét. Ugyanígy a (15a)-ban Sándor egy, a papírvágás esetében tipikus vágóeszközzel, ollóval végzi a cselekvést, míg a (15b)-ben a vágás eszközüül igénybe vett vonalzó elsődleges funkciója nem a (papír)vágásra való használat, ugyanakkor rendelkezik olyan „éllel”, hogy a félbehajtott papírt két darabba tudjuk vágni vele.

A *Mit csinál Sándor?* kérdésre nemcsak explicit tárgyat, illetve határozót tartalmazó megnyilatkozásokkal lehet felelni, mint a (12)–(15)-ben, hanem a tárgyi, illetve határozói argumentumot lexikailag kifejezetlenül is lehet hagyni, úgy, mint a (16)-ban.

- (16) a. *Sándor eszik/zabál.*
 b. *Sándor iszik/vedel.*
 c. *Sándor szemetel.*
 d. *Sándor vágja a papírt.*

Az *eszik/zabál* és az *iszik/vedel* igék szelekciós megkötései, valamint a cselekvés módjára utaló szótári sztereotípa lehetővé teszik, hogy a (16a–b) hallatán az alábbi interpretációhoz jussunk: Sándor valami ehetőt (TÁPLÁLÉK) eszik/zabál, illetve valami iható (FOLYADÉK) iszik/vedel. A (16a–b)-ben az igék pusztán a valami ehető, illetve iható dolog evését/zabálását, illetve ivását/vedelését jelentő fizikai cselekedeteket jelölik, de azt nem, hogy pontosan mi a TÁRGY. Ahhoz, hogy releváns interpretációhoz jussunk, figyelembe kell vennünk a TÁPLÁLÉK és FOLYADÉK kategóriák prototipikus felépítését. A (16a–b) használatával a beszélő bizonyos mértékig specifikálja a lexikailag realizálatlan tárgyat, az nem lehet nem tipikus táplálék vagy nem tipikus folyadék. Ha Sándor szappant eszik, lúgot iszik, vagy más nem tipikus táplálékot, folyadékot vesz magához, akkor a beszélő (erre utaló kontextus nélkül) nem a (16a–b)-vel nem közölheti ezt. Ugyanígy okoskodva, a *szemetel* és a *vág* ige lexikailag kifejezetlen határozói argumentuma csak olyan TÁRGY-akra vonatkozhat, amelyek tipikusnak számítanak a szemetelés és a (papír)vágás esetében. A kategóriák nem tipikus tagjai azért nem maradhatnak implicitek (megfelelő kontextus nélkül), mert azokat sokkal nehezebb elérni és feldolgozni, nagyobb műveleti erőfeszítésekre van szükség, ami viszont ellentmondana a relevanciát érintő gazdaságossági megfontolásoknak. Ha a beszélő nem tipikus példányokra akar referálni, akkor explicit tárgyi, határozói argumentumokat kell használni, ugyanúgy, mint amikor fontosnak tartja megnevezni a típus valamely konkrét példányát.

Végül, az *iszik* és a *vedel* kapcsán még egy megállapítást szeretnénk tenni. Ha az *iszik* és a *vedel* igék habituális vagy hosszan tartó cselekvést jelölnek, akkor második TÁRGY kategóriájú argumentumokra vonatkozóan újabb specifikációval kell kiegészíteni konceptuális-szemantikai reprezentációjukat: a tárgy alkohol tartalmú ital. Ha nem akarjuk a konceptuális-szemantikai reprezentációba sűríteni ezt az enciklopédikus információt, akkor sincs szükségünk speciális kontextusra, például diskurzuskontextusra, ezen interpretáció eléréséhez. A horni (1984) pragmatikai munkamegosztás elvét szem előtt tartva, Levinson (2000: 138) alapján azt mondhatjuk, hogy az ‘alkohol tartalmú italt iszik’ jelentés tipikus kiterjesztése az *iszik* jelentésének egy informativitási implikátúra (röviden: I-implikátúra) segítségével. Az általánosított társalgási implikátúrák⁹ közé tartozó I-implikátúrák tipikus háttérismeretek által vezérelt pragmatikai következtetések, amelyek révén a megnyilatkozásokban (speciális kontextus nélkül) minimális nyelvi információ produkálásával a beszélő el tudja érni kommunikációs céljait, a hallgató pedig világsmeretére támaszkodva képes kiteljesíteni a megnyilatkozás információs tartalmát a lehető legspecifikusabb interpretáció megtalálásával. Az ‘alkohol tartalmú italt iszik’ jelentés I-implikátúráként való kezelése átvezet az igék implicit argumentummal való használatának második módjához, és kapcsolatot teremt az első és a második mód között, ahogy azt a 2.2. végén látni fogjuk.

2.2. Az implicit argumentumok előfordulásának második módja: a közvetlen kontextus szerepe

A magyarban egy argumentum másodszer akkor maradhat lexikailag kifejezetlen, ha a megnyilatkozás – amelyben az implicit argumentum előfordul – többi része közvetlenül elérhetővé tesz egy, a relevanciaelvvvel összhangban levő, tipikus interpretációjú feltevést. A *feltevés* terminust a relevanciaelméletben szokásos módon használjuk, az egyének által az adott lehetséges világ reprezentációjának tartott gondolatokat, konceptuális ábrázolásokat értjük alatta (Sperber–Wilson 1995). Egy feltevés akkor közvetlenül elérhető, ha a megnyilatkozás feldolgozása során egynél több már elért konceptuális címkéből egy lépésben hozzáférhető (Groefsema 1995: 150). Tekintsük az alábbi példákat!

- (17) *Időnként adunk a koldusnak, még akkor is, ha ma már legtöbbjük piacgazdasági profi.* (Füzes Oszkár: Embernap. *Népszabadság* 1998. december 24. 3. o.)
- (18) *... a csavargók teleszórják a Körteret.* (K. Gy. J.: Ahol nem történik semmi. *Népszabadság/Budapest* 2001. szeptember 29. 42. o.)¹⁰
- (19) *Megjavítottam/megcsináltattam/megszereltem a csapot/órát/mosógépet.*
- (20) *A sportolók jól szerepeltek / győztek / vesztek.*

A (17)-ben az *ad* tárgyi argumentuma (ld. még a Bevezetés (2) alatti példáját), a (18)-ban a *teleszór* határozói argumentuma nem fejeződött ki lexikailag. Az *ad* igének nincsen a tárgyi pozíciójú argumentumára vonatkozóan típusra vagy a típus egy példányára vonatkozó szelekciós megkötése, ugyanúgy, ahogy a *teleszór* ige sem korlátozza szelekciós megkötéssel a szintaktikailag határozóként megjelenő argumentumát. A (17)-ben az *ad* és a *koldus* fogalmi címkéje alatt tárolt enciklopédikus információ közvetlenül elérhetővé teszi

⁹ Az általánosított társalgási implikátúrák (*generalized conversational implicature*) legújabb tárgyalására ld. Levinson 2000.

¹⁰ Ezért a példáért Gyuris Beátának tartozunk köszönettel.

azt a feltevést, hogy a jószívű emberek pénzt (adományt) szoktak adni a koldusnak. E feltevés elérése releváns interpretációt eredményez: Időnként adunk a koldusnak pénzt (adományt), még akkor is, ha ma már legtöbbször piacgazdasági profi. A (18)-ban a *csavargó* és a *körtér* főnevek, valamint a *teleszór* ige fogalmi címkéjéből kiindulva juthatunk adekvát interpretációhoz. A csavargókra vonatkozó világtudásunk része, hogy a csavargók általában rendetlenek, piszkosak, szemetelnek az utcákon, tereken, és rendszertelen életet élnek, a terekről pedig tudjuk, hogy gyakran szemetesek. Felhasználva az előbbi, tipikus információkat, a (18)-ban a *teleszór* ige implicit határozói argumentuma szemétként azonosítható. Még egy további megjegyzést kell hozzáfűznünk a (17)–(18)-ban előforduló implicit argumentumok értelmezéséhez. Tipikus adományt (pénzt) kell adnunk a koldusnak, a csavargóknak pedig tipikus szeméttel kell teleszórniuk a teret ahhoz, hogy a tárgyi és a határozói argumentum implicit maradjon a (17)-ben, ill. a (18)-ban. Mind a koldusnak adott adomány, mind a csavargók által a tere szórta szemét mint kategóriák prototipikus struktúrával rendelkeznek. Ugyanúgy, ahogy az igék implicit argumentummal való előfordulásának első módjánál az implicit argumentumok prototipikus struktúrája szabályozza az előfordulást és az azonosítást (ld. 2.1.2.), a második módnál is csak a kategóriák tipikus tagjaira referáló argumentumok maradhatnak lexikailag kifejezetlenek. Ha mosóport adunk a koldusnak vagy a csavargók virággal szórják tele a Körteret, az argumentumokat lexikailag realizálni kell.

A (19)-ben – speciális kontextus nélkül – az elromlott, javítandó dologhoz (csap, óra, mosógép) értő mesterembert: vízvezeték-szerelőt, órást, mosógépszerelőt tartjuk az implicit argumentum vonatkozásának, a (20)-ban pedig azt az aktuális versenyt, amelyen a sportolók elindultak.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a (17)–(20)-ban az implicit argumentumok használata és azonosítása nagymértékben az igék és a közvetlen kontextusukban szereplő lexémák fogalmi címkéje alatt tárolt enciklopédikus ismeretek révén valósul meg. Az *ad*, *teleszór*, *megjavítat*, *megcsináltat*, *megszereltet*, *szerepel*, *győz*, *veszt* igékhez hasonló módon használhatók implicit argumentumokkal a korábbi munkáinkban (Németh T. 1998, 2000a, b, 2001a; Németh T.–Bibok 1999, 2001a) elemzett *kap*, *cserél*, *büntet*, *ítél*, *gyűjt*, *oszt*, *juttat*, *vesz* igék.

Mielőtt bemutatjuk az implicit argumentumok előfordulásának harmadik módját, utalni szeretnénk arra, hogy a fenti példák releváns interpretációjának megalkotása általánosított társalgási implikaturaként, mégpedig I-implikaturaként is felfogható. Levinson (2000: 146–149) az I-implikaturák mélyreható elemzésénél – többek között – rávilágít arra, hogy egy érdekes oppozíció létezik az implicit és az explicit formák között. Az előbbieket nyitottak I-implikaturák keletkezésére, az interpretációt tipikus szituációkkal, kapcsolódó eseményekkel, szereplőkkel gazdagítják. A tipikus interpretáció, természetesen, törölhető, ha a megnyilatkozásba explicit lexikai formák kerülnek az implicit formák helyére. Az informatívítási elv a tipikus interpretáció elveként az implicit argumentumok előfordulásának második esetében a minimális nyelvi megformáltságból következő alulspecifikált nyelvi jelentéseket és a kommunikációs partnerek által kölcsönösen birtokolt, a világban levő szabályszerűségekre, rendszerességekre vonatkozó ismereteket kombinálva megfelelően gazdag, releváns interpretációkat eredményez.¹¹

¹¹ Tulajdonképpen a megnyilatkozásoknak nemcsak az első típusára, hanem a 3. és a 4. fejezetben tárgyalandó további típusaira is érvényes ez a megállapítás.

2.3. Az implicit argumentumok előfordulásának harmadik módja: a kontextus-kiterjesztés szerepe

Nagyon gyakran találkozunk a magyar nyelvhasználatban olyan megnyilatkozásokkal, amelyekben nem a két eddig tárgyalt módon fordulnak elő implicit argumentumok, azaz nem az igék konceptuális-szemantikai reprezentációjában levő információ vagy az igék és a közvetlen kontextusukban szereplő lexémák fogalmi címkéje alatt tárolt enciklopédikus ismeretek révén marad valamelyik argumentumuk – vagy akár egyszerre több is – lexikailag kifejezetlen. Egy argumentum harmadszor akkor maradhat implicit a magyarban, ha közvetlen kontextusának (azaz a megnyilatkozáskontextusnak) a kiterjesztése releváns interpretációhoz vezet. A lexikailag kifejezetlen argumentum kontextusát három úton lehet kiterjeszteni a relevanciaelmélet szerint (Sperber és Wilson 1995: 137–142): 1) a megelőző, már elhangzott (leírt) diskurzus megnyilatkozásaiból származó információ figyelembevételével, 2) a közvetlenül megfigyelhető fizikai környezetből származó információ bevonásával és 3) a megnyilatkozásban jelen lévő vagy a kontextusban már feldolgozott fogalmakhoz kapcsolódó enciklopédikus információ integrálásával. Bunt és Black (2000: 4) a kontextusfüggő nyelvi jelenségek leírásánál arra hívják fel a figyelmet, hogy a kontextus reprezentálásához mindenképp tisztázni kell, milyen típusú kontextuális információkat kell számba venni. A relevanciaelmélettől függetlenül a kontextuális információk alábbi fajtáit említik: 1) a diskurzuskontextust, vagyis a megelőző diskurzusba bevezetett objektumokat, 2) a fizikai és perceptuális kontextust, vagyis a beszélő és hallgató környezetében ismertként jelen lévő vagy észlelhető (látható, hallható stb.) objektumokat, eseményeket és cselekményeket, 3) a beszéls idejére és helyére vonatkozó relatív idő- és térinformációkat és végül 4) az attitudinális kontextust, amely a beszélő hiteit, szándékait, ismereteit, félelmeit stb., továbbá a beszélőnek a hallgató hiteire, ismereteire, szándékaira, félelmeire stb. vonatkozó tudását tartalmazza. Vegyük észre, hogy Bunt és Black hasonló módon osztályozza a kontextuális információkat, mint a relevanciaelmélet, csak a harmadik pontban külön kiemelik a perceptuális kontextusból a beszéls idejére és helyére utaló információt, jelezve a beszédhelyzet ezen kategóriáinak kitüntetett szerepét, a negyedik pontban szereplő attitudinális kontextus pedig a relevanciaelmélet szerint a megnyilatkozásban jelen lévő vagy a kontextusban már feldolgozott fogalmakhoz kapcsolódó enciklopédikus információ részét képezi. Tekintsük a (21)–(23)-at!

- (21) (Tanár–diák párbeszéd egy egyetemi vizsgán.)
 – *Elmélyült maga a kötelező irodalomban?*
 – *Nem mélyültem el. Csak átfutottam.*
- (22) (A könyvesboltban a férj már régóta nézeget egy drága könyvet, nem tudja eldönteni, megvegye vagy sem, amikor odalép hozzá a felesége.)
 – *Gyere, fizessük ki!*
- (23) (Késő ősszel kérdezi a kisgyerek az apjától.)
 – *Apa, hol vannak a fecskék?*
 – *Már elrepültek.*

A (21)-ben a diák válaszában az *elmélyül* ige szintaktikai határozói argumentuma és az *átfut* ige tárgyi argumentuma nincsen lexikailag kifejezve. Az implicit argumentumok

mindkét esetben zéró anaforaként viselkednek, anaforikusságukat a tanár kérdésében való említésnek köszönhetik, koreferensek a *kötelező irodalom*-mal. Vonatkozásuk megállapításához közvetlen kontextusukat a megelőző diskurzusból származó információval kell kiegészíteni (ld. még a Bevezetésnek a (3) alatti példáját). A kontextuskiterjesztés ezen módjánál az implicit argumentumok azonosítása pontosan úgy zajlik, mint egy mondaton belül a zéró anafora antecedensének a megkeresése. A zéró anafora antecedensének visszakeresése főként grammatikai, dekódoló folyamatokon nyugszik, amelyeket a magyar nyelvnek mint *pro*-ejtő nyelvnek a tulajdonságai és az alanyi/tárgyas ragozás jellegzetességei irányítanak. Ugyanakkor például a Pléh és munkatársai által végzett pszicholingvisztikai kísérletek (ld. Pléh 1994) azt mutatták, hogy egyrészt a nyelvtan nem magyaráz meg minden *pro*-forma viszonyt, másrészt világtudásbeli és pragmatikai tényezők felül tudják bíráltni a grammatikát. Ez utóbbi megállapítás is alátámasztja, hogy a diskurzusokban a zéró anaforák antecedensének a visszakeresése nemcsak grammatikai szabályok és kényszerek működését, hanem következtetési műveleteket is magában foglalhat.

A (22)-ben a közvetlenül megfigyelhető fizikai környezetből származó információval kell kibővíteni a kontextust a *kifizet* ige lexikailag kifejezetlenül hagyott tárgyi argumentumának azonosításához. A fizikai kontextusban egyértelmű, hogy a férj kezében levő könyvre referál az implicit argumentum, a magyarban az lenne a jelölt, ha ebben a helyzetben a feleség testes (szintaktikai) tárgyat használna: *Gyere, fizessük ki ezt a könyvet!*

A (23)-ban a kontextuskiterjesztés harmadik módjával, az enciklopédikus tudásból származó információ bevonásával lehet megtalálni az *elrepül* ige szintaktikai határozói argumentumának a vonatkozását. A magyar nyelvhasználók világismeretének része, hogy a fecske költöző madár és a költöző madarokról pedig tudható, hogy ősszel elrepülnek melegebb vidékekre, valahova Afrikába. Ha ezen feltevéseket integráljuk a (23) kontextusába, akkor releváns interpretációhoz jutunk, az implicit argumentum vonatkozása: melegebb vidékekre, Afrikába. Természetesen, ahhoz, hogy az apa a gyerek kérdésére implicit argumentumot tartalmazó megnyilatkozással válaszoljon, szükséges feltételeznie, hogy a gyerek már rendelkezik az implicit argumentum azonosításához szükséges enciklopédikus ismeretekkel. Ha még egészen kicsi gyerekről van szó, aki még nem birtokolja ezeket az ismereteket, akkor az *elrepül* határozói argumentuma nem maradhat implicit az apa válaszában. Vegyük észre, hogy a (22)–(23)-ban az implicit argumentumok azonosításához sokkal inkább a világismeretre – beleértve a fizikai kontextus észleléséből származó információt is –, mintsem a nyelvi tudásra kell hagyatkozni, a nyelvtani dekódoló szabályok helyett pedig elsősorban következtetési műveleteket kell alkalmazni.

A (23) elemzéséből kitűnik, hogy vannak olyan esetek, amikor a kiterjesztett kontextus a lexikailag kifejezetlen argumentum számára egynél több azonosítási lehetőséget kínál. A (23) értelmezésénél két lehetőséget említettünk: melegebb vidékekre, Afrikába. A kommunikációban a beszélőnek az a célja, hogy olyan verbális stimulusokat, megnyilatkozásokat produkáljon, amelyekhez partnere a kívánt pragmatikailag elfogadható interpretációkat tudja rendelni. A pragmatikailag elfogadható interpretáció az az első interpretáció, amely összhangban van a relevanciaelvvel (vö. Blakemore 1992: 74). Ha kettő vagy több azonosítási lehetőség kínálkozik egy implicit argumentum számára, akkor az interpretáló

mérlegeli, hogy melyik azonosítási lehetőség eredményez relevánsabb¹² értelmezést, azaz melyik azonosítás biztosít több kontextuális hatást nagyjából ugyanazon műveleti erőfeszítés mellett. Általában az implicit argumentum kontextusának a közvetlenül megfigyelhető fizikai környezetből, valamint az enciklopédikus tudásból származó információval való kiterjesztése vezethet többféle azonosításhoz. Ha az interpretáló nem tudja megítélni, hogy melyik interpretációs lehetőség a legrelevánsabb, vagy csak nem biztos benne, akkor visszakérdez megerősítést várva a beszélőtől. Ha viszont a szóba jöhető azonosítási lehetőségek nagyjából azonos relevanciafokkal jellemezhetők, mint a (23)-ban, akkor tulajdonképpen mindegy, hogy melyik vonatkozást rendel az interpretáló az implicit argumentumhoz.¹³

2.4. Az igék osztályai implicit argumentumokkal való előfordulásuk alapján

A magyar igék implicit argumentumokkal való előfordulásának előző részekben tárgyalt három módja nem írja elő, hogy minden igét kizárólag csak az egyik módon lehessen használni lexikailag realizálatlan argumentummal, minthogy azt sem korlátozza, hogy az igék mely argumentuma maradhat implicit. A magyar igék három csoportba sorolhatók aszerint, hogy milyen módon, illetve milyen módokon szerepelhetnek a megnyilatkozásokban implicit argumentumokkal.¹⁴

Az **első csoport** igéi mind a három lehetőséget kihasználják, mind a három módon előfordulhatnak implicit argumentumokkal. A (9) alatt összegyűjtött igék, azaz az *eszik, etet, megetet, fal, zabál, rág, iszik, itat, megítat, vedel, lát, bámul, hall, olvas, ír, rajzol, fest, főz, süít, mos, vasal, mosogat, takarít, varr, kapál, locsol, szánt, vet, kaszál, arat, épít, fúr, farag, foltoz, stoppol, tereget, szároogat* stb., valamint az olyan igék, mint például az *szemetel* és a *vág*, tartoznak ide.

A **második csoportba** azok az igék sorolhatók, amelyek a második és a harmadik módon engedik meg argumentumaiknak, hogy lexikailag kifejezetlenül maradjanak. Ezt a csoportot illusztrálják az *ad, adományoz, ajándékoz, teleszór, megjavítat, kijavítat, megcsináltat, megszereltet, szerepel, győz, nyer, vesz, veszít, kap, cserél, büntet, ítél, gyűjt, oszt, juttat, vesz, vásárol* stb. igék.

A **harmadik csoport** igéi kizárólag a harmadik módon, közvetlen kontextusuk kiterjesztésével fordulhatnak elő implicit argumentummal, például az *elmélyül, átfut, kifizet, elrepül, felpróbál, lök, beüt, tologat, tesz, bánik, elolvas, tűnik, bízik, elfelejt, otthagyt, beletanul* stb. igék.

A szakirodalomban leggyakrabban vizsgált tárgyi argumentumok elhagyhatóságát a magyarban az alanyi és a tárgyaz ragozási forma megléte tovább árnyalja. Ha egy igét alanyi személyrrel látunk el, más módokon szerepelhet implicit tárgyi argumentummal,

¹² A relevancia nem abszolút, hanem viszonylagos fogalom.

¹³ Az implicit argumentumok előfordulásának harmadik módját korábbi munkáinkban (Németh T. 1998, 2000a, b, 2001a; Németh T.–Bibok 1999, 2001a) a *felpróbál, lök, beüt, tologat, tesz, bánik, elolvas, tűnik, bízik, elfelejt, otthagyt, beletanul* igékkel illusztráltuk. Az implicit argumentumok többféle azonosítási lehetőségének részletesebb tárgyalására pedig ld. Németh T. 2000b.

¹⁴ Az igék tipizálása kiterjedt empirikus elemző munkát igényel. Az egyes csoportoknál felsorolt igék különböző használati lehetőségeit részletesen elemeztük a 13. lábjegyzetben említett munkáinkban.

mintha tárgyias személyraggal látjuk el. Az interpretáció felől nézve, az alanyi és tárgyias személyrag jelzi, hogy milyen módon lehet azonosítani a lexikailag realizálatlan tárgyi argumentumot. Nem mélyülve el a részletekben, most csak felidézzük korábbi, idevonatkozó kutatásaink eredményét (ld. Németh T.–Bibok 2001). Az alanyi ragozási forma elvileg megengedi, hogy a tárgyias igék mind a három módon előforduljanak implicit tárgyi argumentummal. Természetesen, egyes igéknél a konkrét előfordulási lehetőségeket korlátozza, hogy az ige a fentebb ismertetett három csoport közül melyikbe tartozik. A tárgyias ragozási forma megköveteli egy entitás kiugró jelenlétét a kontextusban, ezért a tárgyias személyraggal ellátott igék csak a harmadik módon, közvetlen kontextusuk kiterjesztése révén állhatnak implicit tárgyi argumentummal, függetlenül attól, hogy egyébként az ige melyik fentebb csoportba tartozik. Az alanyi személyraggal ellátott igék esetében az értelmezés során először megpróbáljuk azonosítani az implicit tárgyi argumentumot az ige konceptuális-szemantikai reprezentációja alapján. Ha ez nem vezet eredményre, akkor figyelembe vesszük a megnyilatkozás többi részét, és ha ez sem vezet releváns azonosításhoz, akkor kiterjesztjük a közvetlen kontextust. Ha egy ige tárgyias személyragokkal van ellátva, akkor ez a morfoszintaktikai tulajdonság már jelzi, hogy az implicit tárgyi argumentum kizárólag a harmadik úton azonosítható.

Összefoglalva: Ha egy ige megenged maga mellett implicit argumentumot az első módon, akkor megenged maga mellett a második módon is, és ha egy ige előfordulhat a második módon „zéró” argumentummal, akkor előfordulhat a harmadik módon is. A harmadik mód az, amely általánosan lehetővé teszi minden magyar ige számára, hogy megfelelő kontextusban valamelyik (esetleg több) argumentuma lexikailag kifejezetlen maradjon. Az első csoport igéitől a második és harmadik csoport igéi felé haladva, az implicit argumentumokat tartalmazó megnyilatkozások releváns interpretálásához egyre tágabb kontextust kell tekintetbe venni. Az első csoport igéi gazdag konceptuális-szemantikai reprezentációjúak, erőteljesen korlátozzák lexikailag (a szelekciós megkötésekkel, a szótári sztereotípiával, a kategóriák prototípusos struktúrájával) argumentumaik típusát, tulajdonságait. A második csoport igéinek szegényebb a konceptuális-szemantikai reprezentációja, a harmadik csoport igéinek pedig még szegényebb. A használat és az interpretáció mechanizmusainak ezen rendezettsége azt jósolja, hogy ha egy második vagy harmadik csoportbeli ige konceptuális-szemantikai reprezentációja a kontextus elemeinek konceptualizációja és grammatikalizációja révén gazdagodik, akkor az adott ige átkerülhet az első csoportba. A kontextus és a lexikon ebben a vonatkozásban is interakcióban áll egymással.

3. Implicit predikátumokat tartalmazó megnyilatkozások

Áttérve a megnyilatkozások második típusára, vagyis az implicit predikátumokat tartalmazó megnyilatkozásokra, tekintsük újból a Bevezetésben szereplő (4)-et, amelyet itt most (24)-ként megismétlünk!

- (24) a. *Mária elkezdte/befejezte a könyvet.*
 b. *Mária elkezdte/befejezte a könyv olvasását.*
 c. *Mária elkezdte olvasni a könyvet.*

Ha az *elkezd* és a *befejez* (24a)-beli és (24b–c)-beli előfordulásai közötti szemantikai kapcsolatot explicit módon ki akarjuk fejezni, akkor a generatív lexikon elmélete által (Pustejovsky 1995, 1998) feltételezett műveletet: a típuskényszert (*type coercion*)

hívhatjuk segítségül. Ez a szabály biztosítja, hogy ezeknek az igéknek a tárgyi argumentuma mindig – nemcsak a (b), ill. (c), hanem az (a) példa esetében is – az események szemantikai típusába tartozzon függetlenül grammatikai formájától. Honnan származik az a releváns esemény, amely a (24a) szemantikai jól formáltságához szükséges? A generatív lexikon elmélete szerint ez az információ a *könyv* főnév szótári reprezentációjában van kódolva.

3.1. Az implicit predikátumok előfordulásának első módja: a főnevek konceptuális-szemantikai reprezentációjának a szerepe

A generatív lexikon olyan komputációs rendszer, amelyben a szótári tételek jellemzése – az argumentumszerkezeten, az eseményszerkezeten és a lexikai öröklődési struktúrán kívül – a minőségek struktúráját (*qualia structure*) is magában foglalja (Pustejovsky 1995, 1998). Ez utóbbi azoknak a módoknak a halmaza, ahogyan a világbeli entitásokat és relációkat felfogjuk, és az arisztotelészi magyarázóokok által inspirált alábbi négy kategória alkotja:

- (25) a. forma: az alapkategória, amely elhelyezi az adott tárgyat egy nagyobb mezőben;
 b. összetétel: a tárgy és összetevőinek viszonya;
 c. cél: a tárgy célja és funkciója;
 d. létrehozás: a tárgy eredetében részt vevő tényezők.

Vegyük először a *táplálék* szót, hogy bemutassuk a minőségek struktúrájának a lexikai egységek szemantikai ábrázolásában betöltött szerepét (vö. Pustejovsky 1998)! Ha külön választjuk a táplálék szubsztanciális (anyagi) aspektusát és ennek funkcióját, akkor a minőségek struktúrájában az előbbit a formával, az utóbbit pedig a céllal azonosíthatjuk, és azt mondhatjuk, hogy a *táplálék* tudásunk különböző aspektusaira utal. A forma és a cél ezen értékeit unifikálva, a *táplálék* jelentését egyesített típusként a következő struktúrával írhatjuk le, ahol az *e* egy eseményváltozót jelöl:¹⁵

(26)

$$\left[\begin{array}{l} \text{táplálék} \\ \text{argst} = \\ \text{minőségek} = \end{array} \left[\begin{array}{l} [\text{arg1} = x: \text{szubsztancia}] \\ \text{forma} = x \\ \text{cél} = \text{eszik}(e, y, x) \end{array} \right] \right]$$

Másodszor tekintsük a (27)-et (vö. Pustejovsky 1998)!

- (27) a. *Mari nem hisz ennek a könyvnek.*
 b. *János eladta a könyvét Marinak.*

A *könyv* – a *táplálék*-tól eltérően – kétféleképpen referálhat: a (27a)-ban az információ-tartalomra, a (27b)-ben pedig egy fizikai tárgyra vonatkozik. Ahhoz, hogy a *könyv* szónak a különböző jelentéseit egy típusba összevonhassuk, a kérdéses szót összetett típusként kell kezeljük. A két jelentés esetében van egy olyan struktúra, a komplex típus, amely összekapcsolja őket, és amelyet Pustejovsky (1995: 93) mint típusok Descartes-szorzatát jellemez. A halmazokra vonatkozó τ_1 és a τ_2 típusok szorzata ($\tau_1 \times \tau_2$, a \times jel helyett

¹⁵ Vö. az *eszik* ige 2.1.-beli elemzésével.

használhatjuk a szorzópontot is) olyan $\langle t_1, t_2 \rangle$ rendezett párok halmaza, ahol $t_1 \in \tau_1$, $t_2 \in \tau_2$. Az összetett típus szemantikájához definiálni kell a τ_1 és a τ_2 elemei közötti R relációt is. A *könyv* főnév esetében az R viszony a tartalmazás relációja, amelyet a forma kategóriájában adhatunk meg. Mindezek figyelembevételével a *könyv* az alábbi módon ábrázolható a generatív lexikonban:

$$(28) \quad \left[\begin{array}{l} \text{könyv} \\ \text{argst} = \\ \text{minőségek} = \end{array} \left[\begin{array}{l} [\text{arg1} = x: \text{információ}] \\ [\text{arg2} = y: \text{fiz_tárgy}] \\ [\text{információ.fiz_tárgy_lkp} \\ \text{forma} = \text{tartalmaz}(y, x) \\ \text{cél} = \text{olvas}(e, w, x.y) \\ \text{létrehozás} = \text{ír}(e', v, x.y) \end{array} \right] \right]$$

A (28)-ban még meg kell magyaráznunk az *lkp* rövidítést. Ez a lexikai konceptuális paradigmát jelöli, amely a (28)-beli x -en és y -on kívül magában foglalja az ott előforduló összes típust:

$$(29) \quad \text{információ.fiz_tárgy_lkp} = \{ \text{információ.fiz_tárgy}, \text{információ}, \text{fiz_tárgy} \}.$$

Most már rátérhetünk arra a kérdésre, hogy hogyan magyarázható meg az *elkezd* és a *befejez* (24a)-beli és (24b–c)-beli előfordulásai közötti szemantikai kapcsolat. A generatív lexikonbeli (28) alatti reprezentáció szerint a *könyv*-nek az a célja, hogy olvassák. Ezt az információt figyelembe véve, biztosítható, hogy az *elkezd* és a *befejez* egy eseménnyel kapcsolódjon össze a típuskényszer műveletének megfelelően a (24a)-ban, ahol az *olvasás/olvasni* predikátum – a (24b–c)-től eltérően – nem fejeződik ki lexikailag. A magyarban tehát egy predikátum nem kell, hogy lexikailag kifejeződjön, ha a tárgyi pozícióban lévő főnév konceptuális-szemantikai reprezentációjának elemei releváns interpretációt eredményeznek.

Mindazonáltal a *könyv* „létrehozás” kategóriája egy további interpretációt is elérhetővé tesz. Nevezetesen, a (24a) jelentheti azt is, hogy Mária elkezdte írni a könyvet, ill. befejezte a könyv írását, azaz a (24a)-ban lehet egy másik implicit predikátum a *könyv* minőségek struktúrájának egy másik kategóriája révén. Ezért a (24a) **egyértelműen** csak bizonyos kontextuális információ segítségével interpretálható. Ez ugyanaz az eset, mint amikor az első módon megkapjuk a *megetet* és a *megítat* releváns interpretációját. Ugyanis – emlékezzünk vissza a 2.1.-ben a (8) elemzésére – ezeknek az igéknek a szelekciós megkötéseik miatt vagy az ÁLLAT, vagy az EMBER típusba tartozik a tárgyi argumentuma. A *megetet* és a *megítat* implicit tárgyi argumentumainak a két lexikailag adott lehetőség alapján való azonosításához hasonlóan, a megelőző diskurzusból, a fizikai környezetből vagy az enciklopédikus tudásból származó kontextuális információ szükséges ahhoz, hogy a (24a)-t egyértelműsítsük. Csak a (kiterjesztett) kontextus segítségével tudjuk a *könyv* generatív lexikonbeli reprezentációja által felkínált két predikátumból az egyiket kiválasztani.

Mielőtt áttérnénk a kontextusnak az implicit predikátumok előfordulásában játszott nagyobb mértékű szerepének a tárgyalására, néhány megjegyzést teszünk a *könyv* szemantikai reprezentációja kapcsán, hogy pontosítsuk azt, és további vizsgálódásokat indítsunk el. Ha újból megnézzük a (24)-beli és a (27)-beli példákat és azok értelmezéseit, akkor azt

mondhatjuk, hogy vagy mint információstruktúrát tekintjük a könyvet, amelyet (el)olvashatunk, (meg)írhatunk, ill. amelynek hihetünk, vagy mint fizikai tárgyról van szó a könyvről, amely eladható (vö. (27b)). Gondoljuk meg még azt is, hogy a könyvet mint (nyomdában készülő) fizikai tárgyat nem lehet létrehozni pusztán írás révén. Ezért a *könyv*-nek a (28)-as ábrázolásában szereplő *olvas* és *ír* predikátumok valójában csak a könyv információstruktúrájára vonatkoznak. Következésképpen ennek figyelembevételével meg kellene változtatni a *könyv* szemantikai reprezentációját, és ott külön kellene rögzíteni a *könyv*-nek mint fizikai tárgynak a létrehozására vonatkozó információt.

Továbbá: nem tagadva, hogy a *könyv* két jelentéssel rendelkezik, és hogy fontos a közöttük lévő szemantikai kapcsolatot a forma kategóriájánál kódolni, feltehetjük a kérdést, hogy szükséges-e egyáltalán az összetett típus. Behrens (1998: 139) szerint az összetett típusnak megfelelő, azaz a harmadik jelentéssel akkor van dolgunk, amikor 1) nincs olyan kontextus, amely egyértelműen az első két jelentés valamelyikére utalna, vagy 2) egy kontextus mindkét alternatív jelentést előhívja zeugmatikus hatás nélkül. Tekintsük a (30)-at!

- (30) a. *Péter ellenőrizte a könyvet.*
b. *Péter elolvasta és eldobta a könyvet.*

A (30a) az első esetet illusztrálja, mert az ellenőrzés vonatkozhat a könyvre mint fizikai tárgyra (pl. a könyv kötése során) vagy mint információstruktúrára (pl. ha Péter az érvelés logikusságát ellenőrizte). A (30b) pedig a második esetet példázza. Ugyanis a könyvet az elolvasás mint információstruktúrát, az eldobás viszont mint fizikai tárgyat érinti.

A *könyv* szemantikai reprezentációjával és ebből következően az összetett típusokkal kapcsolatban felmerül még egy kérdés: Mi a teendő, ha kettőnél több jelentése van egy szónak? Márpedig a *könyv*-típusú szavaknál – mint ahogy az *iskola*-típusúaknál is – ilyen poliszemiával találkozunk (vö. Bibok 1996, 1999, 2000a, 2000b). A kétszintű konceptuális szemantika keretében történt elemzések részletes bemutatására itt nincs alkalmunk, de annyit mindenképpen érdemes megemlítenünk, hogy – a *könyv* szónál maradván – a Pustejovsky által tárgyalt jelentések ('információstruktúra' és 'fizikai tárgy') egybeesnek a hivatkozott munkákban elsődleges szó szerinti jelentéseknek nevezett jelentésekkel. Ami a további, nem elsődleges szó szerinti jelentéseket, vagyis az elsődleges szó szerinti jelentésekhez kapcsolható, az azokból levezethető jelentéseket illeti, tekintsük a (31)-et!

- (31) a. *Péter már unja a könyvet.*
b. *Tudásunk gyarapításának még ma is a könyv az egyik legfontosabb forrása.*

A *könyv* a (31a)-ban tevékenységként, a (31b)-ben pedig nem egyszerűen információstruktúráként, hanem annak típusaként értelmezhető. Ha a (31a)-ban szereplő *unja* igét úgy kezeljük, mint amelyiknek a tárgyi argumentuma az események halmazából vehető, akkor azt mondhatjuk, hogy a Pustejovsky által indítványozott generatív lexikonban a 'tevékenység' jelentés a minőségek struktúrájában – a cél és a létrehozás kategóriája révén – adható meg. További vizsgálatot igényelne viszont annak eldöntése, hogy megfeleltethető-e minden szó és kontextus esetében a kétfajta – a kétszintű konceptuális szemantika és a generatív lexikon keretében felállított – jelentésleírás egymásnak. Ennek során különösen figyelni kell azokra a szavakra, amelyeknél – a korábbi, fentebb említett elemzések szerint

– a ‘tevékenység’ egy nem elsődleges szó szerinti jelentéshez (‘emberek csoportja’) kapcsolódóan jelenik meg, ill. a ‘tevékenység’-hez még újabb jelentés (‘tevékenység eleme = műsor’) csatolható. Vö.:

- (32) a. *A kiállítás megnyitásán részt vett a televízió.*
 b. *A riporter már unja a televíziót (és ezért a rádióhoz szeretne menni dolgozni).*
 c. *Tegnap este a barátom szerepelt a televízióban.*

Nemcsak a ‘tevékenység’ és a kapcsolódó jelentések miatt mondhatjuk azonban, hogy a *könyv*-nek (és az ebbe a csoportba, valamint az *iskola*-típusba tartozó többi szónak) kettőnél több jelentése van. A generatív lexikon keretében is számot kell tudnunk adni a (31b)-beli jelentésről. Arra, hogy a kettőnél több jelentés kezelése még komplexebb típusok feltételezésével történjen-e, ill. egyáltalán hogyan kezelhetnénk ezt a jelenséget a generatív lexikon keretében, szintén csak a jövőben elvégzendő kutatások felelhetnek.

3.2. Az implicit predikátumok előfordulásának második módja: a megnyilatkozás közvetlen és kiterjesztett kontextusának a szerepe

A harmadik fejezet hátralévő részében azoknak a kérdéseknek szenteljük a figyelmünket, amelyek a kontextus és a típuskényszer szerepét érintik a (24a)-hoz hasonló megnyilatkozások interpretációjában. Amint a 3.1.-ben láttuk, a (24a)-nak a *könyv* lexikai reprezentációjában adott minőségek struktúrája révén azt az értelmet tulajdoníthatjuk, hogy Mária tegnap elkezdte/befejezte a könyv olvasását, ill. írását. Mindazonáltal ezek csak tipikus olvasatok (Pustejovsky 1998: 304). Lascarides és Copestake szerint (1998: 392), ha tudjuk, hogy Mary egy kecske, akkor a *Mary élvezte a könyvet* értelmezése különbözik attól, amit a szótár alapján várunk. Mivel egy kecske nem tudhat olvasni (sem írni), inkább arra kell gondolnunk, hogy Mary a könyv evését élvezi. Hasonló módon a (24a) megnyilatkozás is interpretálható a szótár nyújtotta lehetőségektől eltérően, ha valaki rendelkezik a megfelelő világtudással, vagyis ha valaki támaszkodhat **az ilyen eltérésre utaló enciklopédikusan kiterjesztett kontextusra**. Például ha tudjuk, hogy Mária foglalkozására nézve fordító, akkor a (24a)-nak lehetséges az a (tipikus) értelmezése is, hogy Mária elkezdte/befejezte a könyv fordítását. Továbbá, a szótár segítségével elérhető interpretációkat figyelmen kívül hagyhatjuk akkor is, ha **a diskurzuskontextus vagy a közvetlen fizikai környezet** ezt kívánja. Így a *Mary élvezte a könyvet* megnyilatkozás *A kecskéim bármit megesznek* kontextusában valószínűleg nem a könyv olvasásának (sem írásának), hanem evésének élvezéséről szól (vö. Lascarides és Copestake 1998). Ugyanígy, ha a megfelelő „világot” megkonstruáljuk a diskurzuskontextusban, vagy látunk egy könyvet tépdese kislányt a közelünkben, a (24a) utalhat arra az eseményre, hogy Mária elkezdte/befejezte a könyv tépkedését. Általánosan megfogalmazva, a (24a) és a hozzá hasonló megnyilatkozások interpretálhatók más módon is, mint ahogy a szótári ábrázolás sugallja, feltéve, hogy a kiterjesztett kontextus alapján lehetséges egy pragmatikailag elfogadható értelmezés.

Ugyanakkor, az implicit predikátumokat tartalmazó megnyilatkozásokat vizsgálva, mi egy olyan megoldást javasolunk, amely nemcsak Pustejovskynak (1995, 1998) a főnevek minőség struktúráját és a típuskényszer szabályát használó elemzésén, hanem Lascaridesnek és Copestake-nek (1998) a lexikai és a diskurzuson vagy a tágabb világtudáson alapuló interpretáció megkülönböztetését alkalmazó elképzelésén is túlmegegy. Egyrészt, amint a 3.1.-ben megmutattuk, bizonyos kontextuális információra szükség van már ahhoz

is, hogy a (24a) esetében a két lexikailag lehetséges jelentés közül kiválaszthatjuk az egyiket. Másrészt, az összes fentebb említett megnyilatkozásjelentés, beleértve a lexikailag adottakat, **a közvetlen kontextusban**, azaz a megnyilatkozásban magában szintén elérhető. Ha a megnyilatkozások alanyi pozícióját az *író*, *fordító* stb. főnevek töltik ki (ld. alább a (33) és a (34)), akkor ezek a megnyilatkozások ugyanazokkal a (tipikus) jelentésekkel rendelkeznek, mint a (24a) Mária foglalkozásáról való háttértudásunk fényében.

(33) *Az író* tegnap elkezdte/befejezte a könyvet.

(34) *A fordító* tegnap elkezdte/befejezte a könyvet.

Sem a (33), sem a (34) interpretációjához nincs szükségünk olyan információra, amely csak a kiterjesztett kontextusban lenne megtalálható. De a (33) és a (34) különbözik is egymástól. Míg az előbbiben az alanyi pozícióbeli főnév csupán megerősíti a szótárban rögzített jelentések egyikét, a (34) megértése olyan enciklopédikus tudást foglal magában, amely nincs kódolva a *könyv* (28)-as ábrázolásában. Ennek az az oka, hogy a *fordító* főnév felülbíráhatja – és a kiterjesztett kontextusból érkező megerősítés esetén hatálytalanítja is – a *könyv*-nek mind a „cél”, mind a „létrehozás” kategóriájában szereplő információt. Bizonyos esetekben pedig mindenképpen, a kiterjesztett kontextusból származó megerősítés nélkül is tovább kell lépnünk az *elkezd*, ill. a *befejez* tárgyi argumentumától az alanyi argumentumához, hogy megkapjuk a releváns megnyilatkozásjelentést. Jóllehet a személygépkocsi rendeltetése az, hogy vezessék, az angol *begin a car* ‘elkezd egy kocsit’ nem jelenti azt, hogy elkezd vezetni egy kocsit (Fodor–Lepore 1998: 281). Tekintsük először a (35)-öt, hogy részletesebben megvizsgálhassuk ezt az esetet!

(35) *A szerelő/fényező* öt perce kezdte el / fejezte be a kocsinkat.

Ha az, amit a szótári reprezentáció alapján a kocsit rendeltetéséről és/vagy létrehozásáról tudunk, nem vezet eredményre a megnyilatkozás interpretálásakor,¹⁶ akkor segíthet a közvetlen kontextus, nevezetesen az a főnév, amely az *elkezd*, ill. a *befejez* alanyi pozíciójában áll. Az autóhoz kapcsolható foglalkozások nevei révén megkaphatjuk a (35) jelentését: ‘A szerelő/fényező öt perce kezdte el javítani/fényezni a kocsinkat.’

Másodszor vegyük a (36)-ot!

(36) *János* öt perce kezdte el / fejezte be a kocsinkat.

Mivel a (36)-ban az *elkezd*, ill. a *befejez* alanyi pozíciójában álló tulajdonnév nem nyújt a kocsival összetársítható információt, csak a kontextus kiterjesztésével nyerhetünk adekvát értelmezést. Ha így megtudjuk János foglalkozását, azaz hogy János autószerelő vagy autófényező, akkor már közvetlenül elérhetővé válik az a feltevés, hogy János öt perce kezdte el javítani/fényezni a kocsinkat.

Az előző fejtegetések alapján a következő két megállapítást tehetjük. Először, az *elkezd*, a *befejez* stb. igék tárgyi argumentumával kapcsolatban fellépő típuskényszertől meg kell különböztetni a megnyilatkozásnak azt a komponensét, amely a jelentés megalkotásához biztosítja az elkezdendő, a befejezendő eseményt. Másodszor, egy predikátumnak a

¹⁶ Az még egyelőre tisztázatlan, hogy hogyan biztosítja egy elmélet, hogy ne legyenek elérhetőek ezek a jelentések.

magyarban nemcsak akkor nem kell lexikailag kifejeződnie, ha a tárgyi pozícióban álló **főnév lexikai-konceptuális reprezentációja** biztosítja az interpretációhoz a releváns esemény(ek)e)t, hanem akkor szintén implicit maradhat, ha **a megnyilatkozás többi része vagy a megnyilatkozáskontextus kiterjesztése** közvetlenül elérhetővé tesz egy, a predikátum azonosítását biztosító feltevést. Következésképpen azoknak a megnyilatkozásoknak a jelentése, amelyekben implicit predikátum van, ugyanazon a három módon alkotható meg, mint az implicit argumentumot tartalmazóké.

4. A predikátumok és argumentumaik együttes kompozíciója

Ebben a fejezetben a megnyilatkozások harmadik típusát fogjuk megvizsgálni, ahol nem marad implicit sem az argumentum, sem a predikátum, de a megnyilatkozások (szemantikai) jelentése csak úgy alkotható meg, ha a kompozicionalitás elvét kellőképpen módosítjuk, azaz ha nemcsak az összetevők jelentésére és a morfoszintaktikai szerkezet ismeretére támaszkodunk.¹⁷

4.1. Az együttes kompozíció mint lexikailag indukált szabály

Induljunk ki a (37)-ből!

- (37) a. *A borosüveg a folyóban lebegett.*
b. *A borosüveg a barlangba lebegett.*

A (37)-tel kapcsolatban a következő megállapításokat tehetjük (vö. Pustejovsky 1995: 125–126): A *lebeg*-nek lexikai szinten, vagyis a szótárban csak egy – mozgásfolyamatot és annak módját jelölő¹⁸ – jelentése van (ld. (37a)). A ‘valahová történő mozgás valamilyen módon’ jelentéssel (ld. (37b)) nem maga a *lebeg* rendelkezik, hanem az ígét és a határozóragos főnevet tartalmazó szószerkezet. Ez az összetettebb – a kezdőpontból **egy végpontba való átmenetet**, tehát nem egyszerűen csak a mozgáshoz eleve hozzátartozó irányt kifejező – jelentés nem szerkeszthető meg a *lebeg* mint predikátum és a *barlangba* mint argumentum kompozíciója útján. Ennek létrehozásához fel kell tételeznünk, hogy a határozóragos főnév viselkedhet a *lebeg*-en működő funktorként is. Következésképpen a *barlangba lebegett* szószerkezet jelentése azzal a generatív lexikonbeli művelettel szerkeszthető meg, amikor egy egyszerű konstrukcióban nemcsak egy összetevő viselkedik funktorként, és amelyet ezért együttes kompozíciónak (*co-composition*) hívunk (vö. még: Pustejovsky 1995: 122–125, 1991: 62–64).

Mielőtt alaposabban megvizsgálánk Pustejovskynak az együttes kompozícióra vonatkozó javaslatát, figyeljük meg az alábbi példákat!

- (38) a. *Péter a járdán szaladt/rohant.*
b. *Péter a járdára szaladt/rohant.*

¹⁷ A kompozicionalitás elvének (más elnevezéssel a Frege-elvnek) a különböző megfogalmazásaira és nyelvelméleti szempontú tárgyalására ld. például Padučeva 1999: 3–4, Jackendoff 1997: 48–50.

¹⁸ Vö. ÉrtSz. IV, 613: „Minden felfüggesztés nélkül v. alátámasztás nélkül csaknem mozdulatlanul fennmarad v. alig észrevehetően mozog, leng, lassan, könnyedén halad, mintegy úszik <a víz(b)en v. a levegőben>.”

- (39) a. *A táncos a párja előtt forgott.*
 b. *A táncos a párja elé forgott.*
- (40) a. *Péter a szőnyegen könyökölt/guggolt.*
 b. *Péter a szőnyegre könyökölt/guggolt.*

Mint láthatjuk, nemcsak olyan igékkel alkothatók a (37)-hez hasonló újabb példapárok, amelyeknek lexikai jelentése magában foglalja a helyváltoztató és a nem helyváltoztató mozgás módjára való utalást (vö. (38), ill. (39)), hanem olyan igékkel is, amelyeknek lexikai jelentésében nincs semmilyen mozgásmódra való utalás (ld. (40)).¹⁹ Továbbá: a (38)–(40)-re szintén alkalmazhatjuk Pustejovskynak a (37)-tel kapcsolatban említett javaslatát, és ekkor a következőképpen fogalmazhatunk: a *szalad, rohan; forog; könyököl* és *guggol* igéknek a szótárban csak egy – helyváltoztató / nem helyváltoztató mozgás-folyamatot és annak módját, ill. térbeli állapotmódot jelölő – jelentése van. A ‘valahová történő mozgás valamilyen módon’ jelentéssel nem maguk az igék rendelkeznek, hanem az igéket és a határozóragos, ill. névutós főneveket tartalmazó szószerkezetek. Ez a jelentés pedig az adott konstrukciók összetevőinek együttes kompozíciója révén alkotható meg.

A fentebb mondottak, természetesen, nem jelentik azt, hogy a kérdéses szemantikai mezőkhöz tartozó minden szó ugyanígy viselkedne. Például:

- (41) a. *A kutya a sarokban heverészett/*heveredett.*
 b. *A kutya a sarokba heveredett/*heverészett.*

A *heverészik* nem használható a mozgás végpontját megnevező argumentumokkal (vö. (41b)), a *heveredik* viszont nem fordulhat elő lokális jelentésű raggal ellátott főnévvel (vö. (41a)). Ennélfogva az utóbbi esetben nyilvánvalóan nem lehet szó együttes kompozícióról. Ezért a szótárban kell rögzíteni a *heveredik* ‘valahová történő mozgás valamilyen módon’ jelentését, azaz a *heveredik*-nek mint lexémának van ilyen jelentése.

Ha mármost alaposabban szemügyre vesszük a (37)–(40)-beli példákat, akkor azt kell megállapítanunk, hogy mivel az igék mellett végpontot jelölő vonzatok jelennek meg, a (b)-jelű sorokban – az (a)-jelűekhez képest – megváltozik az argumentumszerkezet. Jóllehet az argumentumszerkezet ilyen módon való megváltozásának az ismerete elegendő az alább kifejtendő érvelés szempontjából, mégis mivel a teljes leíráshoz tisztázni kellene a kiinduló argumentumszerkezetet is, nézzük meg legalább röviden, mit mondhatunk az utóbbiról! Pustejovskyhoz hasonlóan (1995: 125), aki szerint a *float* ‘lebeg’ ige argumentumszerkezetében nincs lokális argumentum, a (37)–(40)-ben szereplő igéket tarthatjuk egyargumentumúaknak, és így a lokális jelentésű határozóragos, ill. névutós főnevek szabad határozónak minősülnek. Ezt látszik alátámasztani, hogy ezek tényleg elhagyhatók a fenti példákból. Ellenben ha figyelembe vesszük azt, hogy ezek az igék valamilyen módon való mozgásban vagy valamilyen helyzetben való nyugalomban levést jelentenek, ami szükségképpen maga után vonja a térbeli elhelyezkedést, akkor a kérdéses igéket inkább kétargumentumúaknak

¹⁹ Bibok 2000c-ben az *úszik; pörög; áll, térdel, ül* és *fekszik* igék szerepeltek példaként. Vö. még a *tipeg, csoszog, támolyog, sántikál* és *táncol* igékkel (Kömlősy 1992: 350–351). Pl.:

- (i) *Mari táncolt.*
 (ii) *Mari a testvére mellé táncolt.*

kell tekintenünk, azaz az argumentumszerkezetükben nélkülözhetetlen a lokális argumentum. Ebben az esetben a lokális vonzat megnyilatkozásokból történő kihagyását úgy magyarázhatjuk, hogy az szintaktikailag implicit marad, de az argumentumok száma nem csökken eggyel. Ugyanúgy, mint ahogy az *eszik, iszik* stb. igék tárgy nélküli használata, vagyis amikor az ezek által az igék által leírt szituációknak csak egyik résztvevőjét fejezzük ki szintaktikailag, sem változtat azon a tényen, hogy ezek az igék szemantikailag kétargumentumúak (vö. 2.1. alfejezet).²⁰

Most már felvethetjük azt a kérdést, hogy ha feltételezzük, hogy a (b)-jelű sorok jelentését az igéknek és a határozóragos, ill. névutós főneveknek az együttes kompozíciójából eredeztetjük, **mi biztosítja egyáltalán ehhez az igéknek direkcionális argumentumokkal való kapcsolódását.** Annak ellenére, hogy Pustejovsky nem említi ezt a problémát, nyilvánvalóan a szótári komponensben kell rögzíteni ezt a lehetőséget. Ha úgy találnánk, hogy ez nem idioszinkratikus tulajdonsága az egyes szóba jöhető lexémáknak, akkor megfogalmazhatnánk vonzatstruktúrát változtató szabály formájában ezt az információt, ahhoz hasonlóan, ahogy Komlósy (1992: 350–355) javasolja az eredetileg mozgásmódot jelentő igék esetében. Ennek megfelelően ha egy ige mozgásfolyamatot és annak módját, ill. térbeli pozíciót jelöl, akkor megjelenhet mellette egy végpontot kifejező vonzat is. Ez a szabály azonban semmiképpen sem általános érvényűen működik a releváns jelentéselemeket tartalmazó lexémák körében. Egyrészt, a (41) alapján számolni kell azzal, hogy ha a végpontot kifejező vonzat rögzítve van egy szó esetében (*heveredik*), akkor ez megakadályozza, vagyis blokkolja a szabály használatát az adott módot jelentő – példánk esetében a *heverészik* – igével kapcsolatban. Másrészt, vegyük Komlósy (2000: 257) azt a megállapítását, hogy azoknak az igéknek, amelyek „élettelen, csakis külső hatások következtében mozogni képes dolgok mozgásminőségét jelölik”, – szemantikai okokból – csak egy kisebb része alkalmas „haladó” mozgás megnevezésére. Ebből számunkra most az a lényeges, hogy a kérdéses igecsoport nem viselkedik egységesen. Például az *inog* nem állhat végpontot kifejező vonzattal, a *pattog* viszont igen. Vö.:

- (42) a. *Az asztal sokáig ingott a fal mellett (majd felborult).*
 b. **Az asztal a fal mellé / padlóra ingott.*
- (43) a. *A labda sokáig pattogott a fal mellett.*
 b. *A labda a fal mellé / (az asztalról) a padlóra pattogott.*

Azonban még ha sikerülne is megfogalmazni a megfelelő, a kivételekre tekintettel lévő vonzatstruktúra-változtató szabályt a mozgásmód- és pozícióigék esetében, ez a megoldás ahhoz vezetne, hogy ezáltal a szóban forgó igék mindegyike **végző soron** kétszer szerepelne a szótárban. Ez ellentmond mind a lexikai ábrázolás gazdaságosságára követelményének (Bierwisch 1997), mind a generatív lexikon azon alaptörekvésének, hogy ne egyszerűen megsokszorozzuk a szójelentéseket a szótárban, hanem generáló mechanizmusokkal, amelyek közül az egyik az együttes kompozíció, állítsuk elő a kontextusokban megjelenő újabb és újabb jelentéseket (ld. pl. Pustejovsky 1995: 60, 1998: 293). De az együttes kompozíciót

²⁰ Ha azonban az igék mellett megjelenik a végpontot jelölő vonzat, ez veszi át a térbeli lokalizálás funkcióját. Ezáltal a lokális jelentésű összetevő mint argumentum feleslegessé válik, de mint szabad határozó megjelenhet a megnyilatkozásban.

igazán csak akkor tarthatjuk ilyen generáló eszköznek, hogyha egyúttal számot tudunk adni a fentebb bemutatott argumentumszerkezetbeli változásról is.²¹

Ha az eddig említett szempontokon kívül még figyelembe vesszük azt is, hogy mind a Pustejovsky által kezdeményezett generatív lexikon, mind a Bierwisch-féle kétszintű konceptuális szemantika elismeri a lexikai reprezentációk alulspecifikáltságának lehetőségét, akkor az együttes kompozíció említett problémáját megoldandó a következőt javasolhatjuk. A (37)–(40)-ben szereplő minden egyes igét egy-egy szótári tételként kezeljük olyan módon, hogy az (a) és (b) példákbeli jelentéseket egy jelentésként ábrázoljuk, kerek zárójelbe tétellel jelezve a reprezentáció opcionális részét, amelyre ténylegesen csak a második kontextus (a (b) példák) esetén van szükség. Ezeket az igéket összességükben tekintve, a (44)-beli formulával adható meg a jelentésreprezentációknak a (b) példák kezeléséhez szükséges része.

(44) [[MOZOG x] : [FIN [LOC x] α [LOC u]]]²²

A (44) a következőképpen értendő: *x* mozog, mégpedig olyan [LOC u] helyre, amely az egyes határozóragos, ill. névutós argumentumoktól függően az α-val szimbolizált ‘benne’, ‘rajta’, ‘alatta’, ‘mellette’ stb. viszonyban állhat egy ösvénynek a végpontjával, amelyet úgy kapunk meg, ha *x* helyére, azaz a [LOC x]-re alkalmazzuk a FIN komponenst.

Az ebben az alfejezetben tárgyalt *lebeg*, *szalad*, *rohan*, *pattog*, *forog*, *könyököl*, *guggol*, *heverészik* és *heveredik* igék szótári jelentésdefinícióiban az alábbiak szerint kell alkalmazni a (44)-et:

- a) Ha a ‘valahová történő mozgás valamilyen módon’ jelentés lexikalizálódik (ld. *heveredik*), akkor a (44) nem opcionális része az adott lexéma jelentésábrázolásának. Másként megfogalmazva: mivel a ‘valahová történő mozgás valamilyen módon’ elengedhetetlenül hozzátartozik a *heveredik* lexéma jelentéséhez, a (44) nem lehet kerek zárójelek között. A kerek zárójelbe tételt ugyanis akkor kell alkalmazni egy lexéma jelentésreprezentációjában, amikor a (44) (vagy ennek valamelyik része) csak egy megfelelő kontextus által aktiválódhat. Magától értetődik, a másik tárgyalt jelentés lexikalizálódása (ld. *heverészik*) eleve kizárja a (44)-et.
- b) A FIN komponens – a lexikalizálódott jelentéseket nem számítva – minden esetben kerek zárójelben szerepel az igéknek az (a) és (b) példákbeli jelentéseit egybefogó reprezentációban: [[MOZOG x] : [(FIN) [LOC x] α [LOC u]]]. Csak a *lebeg*, *szalad*, *rohan*, *pattog*, *forog*, *könyököl* és *guggol* igéket tartalmazó (b)-jelű példák kontextusa aktualizálja ezt komponenst, ill. követeli meg ennek figyelembevételét.

²¹ Megjegyzendő, hogy az együttes kompozíciónál nem mindig merül fel ilyen probléma az argumentumszerkezettel kapcsolatban (ld. Pustejovsky 1995: 122–125, 221–225). Alább visszatérünk ezekre az esetekre.

²² A reprezentációnak ez a formája a kétszintű konceptuális szemantikában használatos; a MOZOG minimális jelentésegységre vonatkozóan, mint amely nincs szükségszerűen kapcsolatban a helyváltató mozgással, ld. Wierzbicka 1996: 82–83. Ami pedig a lexikai-szemantikai reprezentáció alulspecifikáltságának módját illeti, hasonló eljárást alkalmaz Bierwisch (1996: 68–69, 1997: 238–244), a fonológiában használt jelölési konvenciókra utalva, amikor a német direkcionális és lokális előjárósók, valamint az angol tárgyatlan és tárgyias igék két különböző jelentését egy szótári egységbe vonja össze.

- c) Ha – mint ahogy Pustejovskynál (1995: 125) a *float* ‘lebeg’ ige esetében – az argumentumszerkezetben nincs lokális argumentum, akkor a *lebeg*, *szalad*, *rohan*, *pattog*, *forog*, *könyököl* és *guggol* igék általános jelentésrepresentációiban nemcsak a FIN komponenst, hanem a térbeli lokalizálást kifejező $[[\text{LOC } x] \alpha [\text{LOC } u]]$ formulát is kerek zárójelbe kell tenni: $[[\text{MOZOG } x] (: [\text{FIN } [\text{LOC } x] \alpha [\text{LOC } u]])]$. A $[[\text{LOC } x] \alpha [\text{LOC } u]]$ formulára akkor lesz szükség, amikor a FIN komponens a (b)-jelű példák kontextusában aktivizálódik. Amennyiben a lokalizáció – mint ahogy mi véljük és fentebb rámutattunk – az igék által megnevezett szituációknak szemantikailag elengedhetetlen része, akkor a $[[\text{LOC } x] \alpha [\text{LOC } u]]$ kifejezés egyáltalán nem szerepelhet kerek zárójelben.
- d) A *könyököl* és a *guggol* esetében – a c)-hez képest – még a $[\text{MOZOG } x]$ kifejezés is zárójelezendő, mert ezek az igék az (a) példákban nem mozgásmódra, hanem állapotmódra vonatkoznak. Ha viszont bizonyos igék (*lebeg*, *szalad*, *rohan*, *pattog*, *forog*) már az (a) példákban tartalmazzák a mozgásmódra való utalást, akkor a (44)-nek a $[\text{MOZOG } x]$ része nem lehet opcionális ezeknek az igéknek az ábrázolásában.

Ezzel tehát az együttes kompozíciónak egy olyan módosított változatát dolgoztuk ki, amely egy szószerkezet jelentését úgy hozza létre, hogy az igék absztrakt, alulspecifikált jelentésrepresentációjából a határozóragos vagy névutós főnevek (*folyóban*, ill. *barlangba*) hatására az opcionális jelentéselemeket figyelmen kívül hagyja, ill. figyelembe veszi azokat, ami technikailag a kerek zárójelek reprezentációbeli törlésének felel meg. Az együttes kompozíciónak ez a verziója azokban az esetekben szintén alkalmazható, amikor nem áll fenn az argumentumszerkezet megváltozásának a problémája. Tekintsük a (45)-öt!

- (45) a. Péter kilépett a templomból.
b. Péter kilépett az egyházból.

Ahhoz, hogy az együttes kompozíció az általunk javasolt módon működhessen, a *kilép* igének alulspecifikált jelentésrepresentációval kell rendelkeznie. A *kilép* esetében azonban ez nem az imént tárgyalt módon, vagyis nem egyes jelentéselemek kerek zárójelezése útján valósítható meg, hanem annak révén, hogy a MOZOG komponenst nagyon absztrakt értelemben használjuk a jelentésábrázolásban. A MOZOG csak a *templomból* és *egyházból* kezdőpontot kifejező argumentumoktól függően konkretizálódik fizikai mozgásként (helyváltoztatásként) vagy társadalmi „mozgásként” (a társadalmi viszonyok változásaként).²³

Két fontos megállapítást tehetünk az elmondottak alapján a (37)–(40), a (43) és a (45) jelentésének a kompozíció egy komplexebb, Pustejovsky által együttes kompozíciónak hívott²⁴ fajtája révén történő megalkotására vonatkozóan. Először, ezekben a példákban mind az (a), mind a (b) sorok jelentését úgy kaphatjuk meg, ha feltételezzük, hogy az argumentumok a predikátumok **alulspecifikált jelentését** befolyásolják. Másodszor, mivel az aluldeterminált predikátumokra az argumentumoknak **lexikailag rögzített, szótári**

²³ A GO ‘megy’, BE ‘van’ és STAY ‘marad’ konceptuális egységeknek különböző szemantikai mezőkben (tér, birtoklás, tulajdonságok hozzárendelése, tevékenységek ütemezése) történő alkalmazására ld. Jackendoff 1990: 25–27.

²⁴ Az ilyen összetettebb kompozíciós eljárás szükségessége mellett érvelt Pustejovskyn (1995, 1998) kívül Jackendoff (1997) és Bierwisch (1983, 1996) is.

jelentése van hatással, az implicit argumentumoknál és predikátumoknál tárgyalt interpretációs mechanizmusok közül az első mód releváns értelmezést eredményezhet az együttes kompozíció eseteiben is.

4.2. Az együttes kompozíció mint a megnyilatkozás közvetlen és kiterjesztett kontextusa által indukált szabály

Ebben az alfejezetben az együttes kompozíció működésének egy másik aspektusát, mégpedig a kontextus szerepét fogjuk megvizsgálni. Sok esetben ugyanis csak a világtudás (enciklopédikus ismeretek) figyelembevételével tudjuk a megnyilatkozások jelentését megalkotni. A kompozíció ilyen felfogása a kétszintű konceptuális szemantikában merült fel (Bierwisch 1983, 1996), amely különbséget tesz – amint korábban már többször szó volt róla – a tudás két fajtája és ezzel összhangban a jelentésreprezentáció két szintje között. Nyelvi szinten a szójelentések gyakran nem teljesen meghatározottak. Ezt az alul-determinált szemantikai jelentést a neutrális, azaz a metaforikus interpretációt nem követelő kontextusokban aktivizálódó mindennapi tudásunk konkretizálja, és így kapjuk meg a szó szerinti jelentéseket. Ez történhet az ún. konceptuális elmozdulás útján, amikor a szemantikai jelentés különböző fogalmi tartományokban nyer teljes értelmet, vagy az ún. konceptuális differenciáció útján, amikor a szemantikai jelentés némileg különböző módokon, de ugyanabban a fogalmi mezőben értelmeződik. Másként kifejezve, az interpretáció nem más, mint az alulspecifikált szemantikai jelentésnek a teljesen meghatározott konceptuális jelentésekre való leképezése a mindennapi tudásunk alapján.

Van egy harmadik interpretációs mechanizmus, nevezetesen a konceptuális szelekció, amelyik a megnyilatkozásjelentés részeinek összeegyeztetését szabályozza, hogy létrehozassuk a releváns interpretációt. A fogalmi szelekció legérdekesebb esetében a fogalmi elmozdulással és differenciációval előállítható szó szerinti jelentések egyeztetése folyik. Tekintsük a (46)-ot!

(46) *Péter elment az iskolából.*

Az *iskola* főnév poliszemiája ('épület' és 'intézmény'), a Pustejovsky-féle generatív lexikon felfogásában, a megfelelő összetett típus kialakításával ragadható meg. A kétszintű konceptuális szemantika szerint viszont ez a két jelentés olyan kontextuális²⁵ variánsok, amelyeket a fogalmi elmozdulás révén a (47)-beli alulspecifikált jelentésből vezethetünk le:

(47) 'x célja, hogy bizonyos tanítási/tanulási folyamatokat biztosítson'.²⁶

Függetlenül attól, hogy az *iskola* két jelentéséről a generatív lexikon vagy a kétszintű konceptuális szemantika keretében adunk-e számot, az *elmege* ige fogalmilag differenciálódó jelentéseit ('fizikai helyváltoztatás' és 'a társadalmi helyzet változása') egy feltételezett absztrakt jelentésből kell levezetni mindkét megnyilatkozás jelentésének a megalkotása során. Erre az kényszerít bennünket, hogy az ige egyik jelentését sem vehetjük lexikailag

²⁵ A (46) vonatkozásában az iskolákról szóló enciklopédikus ismereteink révén kiterjesztett kontextust vehetjük figyelembe.

²⁶ Tulajdonképpen specifikusabban kellene megfogalmazni az *iskola* szemantikai jelentését, hogy megkülönböztessük az *egyetem*, *főiskola* szavak jelentésétől. Mindazonáltal jelenlegi céljaink szempontjából a (47) is elegendő.

rögzítettnek, mert az *iskola* és az egész megnyilatkozás is poliszém egy olyan **kiterjesztett kontextus** hiányában, amely egyértelművé tenné azokat. Tehát az argumentumszerkezet-változáson kívül még egy újabb ok is indokolja az együttes kompozíció Pustejovsky-féle eredeti felfogásának módosítását.

Azt az információt, amelynek alapján a (46) egyértelműsíthető, ill. konkretizálható, a megnyilatkozás maga, vagyis a **közvetlen kontextus** szintén tartalmazhatja. Vö.:

- (48) a. *1975-ben Péter elment az iskolából.*
 b. *Délelőtt tíz órakor Péter elment az iskolából.*

A (48a)-ban az *iskola* az *1975-ben* időhatározó kontextusában, a közvetlen kontextusban intézményre utal,²⁷ és ennek megfelelően az *elmegy* igét a társadalmi státus megváltozásaként interpretálhatjuk. A (48b)-ben pedig a *délelőtt tíz órakor* környezetében (tipikusan) épületre utal az *iskola*, és az *elmegy* ige fizikai mozgásként értelmezhető. Így tehát – az időhatározói kifejezésektől függően – az *iskola* és az *elmegy* szó szerinti jelentései a (48)-ban egyeztetve vannak. Mivel mind a két megnyilatkozásban ugyanabban a ragos alakjában szerepel az *iskola*, megállapítható, hogy a határozórag nem befolyásolja a konceptuális szelekciót. Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy az időhatározókhöz hasonlóan másik határozórag nem lehetne hatással az interpretációra. Vegyük a (49)-et, és tételezzük fel, hogy a *-tól* rag, amely elsődlegesen egy külső helyről való kiindulást jelöl, ugyanúgy belső helyet mint kiindulópontot fejez ki, mint a (48)-ban!

- (49) *Péter elment az iskolától.*

Jóllehet a (49)-ben egyik (48)-beli időhatározó sem szerepel, mégis egyféleképpen értjük. Nevezetesen: Péternek a társadalmi státusa változott meg, mert az iskolára csak mint intézményre gondolhatunk. Ennek oka pedig nem lehet más, mint a *-tól* ablatívusi esetrag. Ezért az esetraggal is számolni kell mint olyan kontextussal, amely befolyásolja a megnyilatkozásjelentés megalkotását. A (48) és a (49) alapján azt mondhatjuk, hogy míg a *-ból* elatívusi esetrag nem gátolja meg az *iskolá*-nak sem intézményként, sem épületként való fogalmi elmozdulását, a belső helyet mint kiindulópontot kifejező *-tól* ablatívusi esetrag nem egyeztethető össze az *iskolá*-nak az 'épület' fogalmi egységet tartalmazó szó szerinti jelentésével.

A (46), (48) és a (49) kapcsán említett interpretációs mechanizmusok, természetesen, a többi, hasonló jelentésű összetevőkből álló megnyilatkozás esetén szintén működésbe lépnek. Az *iskolá*-t felcserélhetjük – ez esetenként együtt kell hogy járjon a *-ból/-ből* ragnak a *-ról/-ről*-lel való felcserélésével – bármelyik másik *iskola*-típusú főnévvel az alábbi listából:

- (50) *középiszkola, egyetem, főiskola, intézet, akadémia, múzeum, színház, opera, mozi, parlament, minisztérium, bank, tőzsde, bíróság, kórház, élelmiszer-áruház, uszoda* stb.

²⁷ Ez az interpretáció azonban csak tipikusnak mondható, mert tágabb kontextusban ez az értelmezés hatályát vesztheti. Lentebb visszatérünk erre a problémára.

Ami pedig a *kilép* és az *elmegy* igéket illeti, ezek bármelyik ‘valahová történő mozgást’ (absztrakt értelemben) jelentő igével helyettesíthetők, például a *hív*-val vagy a *küld*-del. Ez utóbbiak jelentésében ugyanis található egy az alábbi módon parafrázálható közös rész:

(51) ‘x azt okozza, hogy y tudja, hogy x azt akarja, hogy y mozogjon valahová’.

Tehát a *hív* és a *küld* jelentésábrázolásában szintén ott van az absztrakt MOZOG komponens, jóllehet „beágyazódik” az OKOZ, a TUD és az AKAR funktorok argumentumpozícióiba.²⁸ Ennélfogva az (52)–(54) alatt következő példák értelmezése ugyanolyan módon történik, mint a (46)-beli, a (48)-beli és a (49)-beli megnyilatkozásoké.

(52) *A minisztériumba hívták Pétert.*

(53) a. *1975-ben a minisztériumba hívták Pétert.*
b. *Délelőtt tíz órakor a minisztériumba hívták Pétert.*

(54) *A minisztériumhoz hívták Pétert.*

Most pedig hasonlítsuk össze a (48)-at és az (53)-at a (49)-cel és az (54)-gyel! Az előbbieket **a közvetlen kontextusoknak**, vagyis az időhatározói kifejezéseknek megfelelően kétféleképpen interpretálhatók. Az utóbbiaknak viszont – az elativusi, ill. az allativusi határozórag miatt – csak egy jelentésük lehet. A (48) és az (53) jelentéseit – a (49)-ével és az (54)-ével szemben – csak tipikus jelentéseknek tarthatjuk, mert **a kontextusnak a megelőző diskurzus vagy az adott szituáció alapján való kiterjesztésével** ezeket a megnyilatkozásokat ellentétes módon is értelmezhetjük. Erről könnyen meggyőződhetünk, ha a (48)-ban az elativusi *iskolából* alakot kicseréljük az ablativusi *iskolától* alakra, valamint ha az (53)-ban az illativusi *minisztériumba* alak helyébe az allativusi *minisztériumhoz* alakot tesszük. Így az (55)-öt és az (56)-ot kapjuk.

(55) a. *1975-ben Péter elment az iskolától.*
b. *Délelőtt tíz órakor Péter elment az iskolától.*

(56) a. *1975-ben a minisztériumhoz hívták Pétert.*
b. *Délelőtt tíz órakor a minisztériumhoz hívták Pétert.*

Ha az (55)-ben és az (56)-ban az ablativusi és az allativusi ragok belső helyre mint kiindulóponttra, ill. végponttra utalnak, akkor ezek teljesen kizárják a valószínűtlen ‘épület’ jelentést az *1975-ben* időhatározó esetében. Ugyanakkor a valószínűtlen ‘intézmény’ jelentést az egyedüli lehetséges értelmezéssé változtatják a *délelőtt tíz órakor* időhatározó esetében.

Összefoglalva ezt az alfejezetet, megállapíthatjuk, hogy a harmadik típusba tartozó megnyilatkozások jelentése szintén megalkotható – az első mód mellett – a második és a harmadik módon, vagyis **a közvetlen és a kiterjesztett kontextusok figyelembevételével**.

²⁸ A *hív* és a *küld* részletes elemzésére ld. Bibok 1998.

5. Összegzés

Dolgozatunkban a magyar nyelvhasználat megnyilatkozásainak három típusát, az implicit argumentumokat és predikátumokat tartalmazó, valamint az együttes kompozíció műveletének segítségével interpretálható megnyilatkozásokat vizsgáltuk egységes módon. Igazoltuk, hogy e három megnyilatkozáscsoportban a megnyilatkozásjelentés megalkotásához **egyaránt a lexikon és a kontextus intenzív interakciójára** van szükség. Ez volt a Bevezetésben megjelölt első célunk.

Mindhárom megnyilatkozáscsoportot tüzetes vizsgálatnak vetettük alá, és megállapítottuk, hogy az egyes típusokba tartozó megnyilatkozások jelentéskompozícióját – a lexikon és a kontextus intenzív interakcióját figyelembe véve – **ugyanazon a három módon** lehet végrehajtani: 1) az igék (1. típus), a főnevek (2. típus) vagy mindkettő (3. típus) konceptuális-szemantikai reprezentációjának segítségével, 2) az igék, a főnevek vagy mindkettő közvetlen kontextusának a segítségével és 3) a kontextusnak a megelőző diskurzusból, a közvetlenül megfigyelhető fizikai környezetből vagy az enciklopédikus tudásból származó információval való kiterjesztése által. Ezzel teljesítettük második célunkat. A megnyilatkozásjelentés megalkotását érintő három módnak a bemutatása közben számos, a lexémák konceptuális-szemantikai reprezentációjára és a kompozíciós műveletekre vonatkozó részeredményt értünk el. A megnyilatkozások első csoportjánál az elemzések nem tárgyi implicit argumentumokra való kiterjesztésén túl utaltunk a cselekvés jellemző módjának és a kategóriák prototipikus struktúrájának szerepére, valamint arra, hogy milyen alternatív magyarázatok kínálóznak az igék implicit argumentummal való előfordulásának magyarázatára az általánosított társalgási implikaturák elmélete alapján. A megnyilatkozások második és harmadik csoportjának vizsgálata pedig a típuskényszer és az együttes kompozíció műveletének módosítását eredményezte. Az igék tárgyi argumentumával kapcsolatban fellépő típuskényszertől meg kellett különböztetni a megnyilatkozásnak azt a komponensét, amely a jelentés megalkotásához biztosítja a szükséges eseményt. Az együttes kompozíciónak pedig olyan módosított változatát dolgoztuk ki, amely egy szószerkezet jelentését úgy hozza létre, hogy az igék absztrakt, alulspecifikált jelentésreprezentációjából – a különböző határozóragos vagy névutós főnevek hatására – az opcionális jelentéselemeket figyelmen kívül hagyja, ill. figyelembe veszi azokat.

Bár az előző fejezetekben rendszeresen felhasználtuk a releváns interpretáció fogalmát, és némi magyarázatot is fűztünk hozzá az egyes elemzések közben, tanulmányunknak ezen a pontján – a harmadik célkitűzésünk teljes megvalósítása érdekében – térünk rá arra, hogy motivációját adjuk az implicit argumentumok és predikátumok előfordulásának, valamint az együttes kompozíció működésének. A jelentés megkonstruálásának mindhárom módját, az interpretációs mechanizmusok hierarchiáját, valamint azt, hogy egy argumentum vagy predikátum implicit maradhat egyáltalán, továbbá az együttes kompozíció működését **egyetlen, nagyon általános racionalitási elv, a kognitív relevancia elve vezérli**. Ez az általános racionalitási elv az emberi kognitív viselkedés ökonómiai egyensúlyra való törekvését érinti: az emberi megismerés a relevancia maximalizálására törekszik (Sperber–Wilson 1995: 260), vagyis arra, hogy a megismerés során minél nagyobb kognitív hatást érjen el minél kisebb műveleti erőfeszítés árán. A kognitív relevancia elve irányítja a tanulmányunkban tárgyalt három különböző típusú megnyilatkozáscsoport jelentésének a megalkotását. Annak érdekében, hogy elkerüljük a felesleges – azaz megfelelő kognitív

hatással nem járó – műveleti erőfeszítéseket, az adekvát interpretáció eléréséhez először az igék, a főnevek vagy mindkettő konceptuális-szemantikai reprezentációját dolgozzuk fel. Ha ez nem vezet releváns interpretációhoz, akkor a közvetlen kontextushoz fordulunk, és ha ez sem eredményez pragmatikailag elfogadható interpretációt, akkor újabb műveleti erőfeszítések árán kiterjesztjük a kontextust.

A relevancia maximalizálására való törekvés elég erős ahhoz, hogy ne csak az egyes emberek megismerésének működését vezérelje, hanem hogy az emberi társas interakciókat is irányítsa, és megjósolhatóvá tegye az interakcióban álló személyek kognitív viselkedését (Sperber–Wilson 1995: 263). A kommunikatív interakcióban a partnerek arra törekszenek, hogy optimálisan releváns megnyilatkozásokat produkáljanak, azaz minél kisebb műveleti erőfeszítésre kényszerítsék a hallgatót a megfelelő kontextuális hatások²⁹ elérése érdekében. Az implicit argumentumok és predikátumok használata pontosan ezt a célt szolgálja, hiszen ugyanazokat a kontextuális hatásokat lehet elérni, mint a lexikailag realizált formák segítségével, de kisebb műveleti erőfeszítéssel. Tehát, ha a dolgozatunkban tárgyalt három mód valamelyikével azonosítható, akkor a kognitív relevancia elvét követve kell is, hogy egy argumentum vagy predikátum implicit maradjon a magyarban. Ugyanez az elv magyarázza a komplex kifejezések jelentésének olyan módon történő megalkotását, amikor az argumentumok konkretizálják az alulspecifikált predikátumok jelentését.

A kognitív relevancia elve nemcsak az implicit argumentumok és predikátumok használatát és azonosításukat, valamint az együttes kompozíció működését motiválja, hanem a megnyilatkozásjelentés megalkotásának levezetési mechanizmusait is vezérli: az interpretáció a kisebb műveleti erőfeszítéstől halad a nagyobb felé, azaz a konceptuális-szemantikai reprezentáció figyelembevételétől a kontextus kiterjesztéséig. Következésképpen, a lexikai információk és a kontextus éppen elegendő nagyságú részének interakciója szintén a kognitív relevancia elvének működését tükrözi.

Hivatkozások

- Alsina, Alex 1992: On the argument structure of causatives, *Linguistic Inquiry* **23**, 517–555.
- Bánréti Zoltán 2001: Az ellipsis a párhuzamos szerkezetű tagmondatok között, *Nyelvtudományi Közlemények* **98**, 7–70.
- Behrens, Leila 1998: Polysemy as a problem of representation „representation” as a problem of polysemy. Review article on: Pustejovsky 1995, *Lexicology* **4/1**, 105–154.
- Bibok Károly 1996: Problema konceptual’noj semantiki ruskogo i vengerskogo jazykov, *Voprosy jazykoznanija* **2**, 156–165.
- Bibok Károly 1998: A hív és a küld igék konceptuális szemantikai vizsgálata, *MNy.* **44**, 436–446.
- Bibok Károly 1999: A könyv-típusú szavak polisziemiája, in Gecső Tamás szerk.: *Poliszémia, homonímia: Az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke által 1998 októberében rendezett tudományos konferencia előadásainak tanulmánykötetes*, Budapest, Tinta, 24–30.

²⁹ A kontextuális hatások – új feltevésekhez jutás kontextuális implikáció révén, egy feltevés erejének megerősítése és kontradikciók feloldása – a kognitív hatások egy csoportját alkotják.

- Bibok, Károly 2000a: Conceptual semantic investigations in Russian and Hungarian, in Endre Lendvai szerk.: *Applied Russian Studies in Hungary*, Pécs, Krónika, 15–32.
- Bibok Károly 2000b: A lexikai és aktuális jelentés kapcsolata a kétszintű konceptuális szemantikában és a generatív lexikon elméletében, in Gecksó Tamás szerk.: *Lexikális jelentés, aktuális jelentés*, Budapest, Tinta, 56–63.
- Bibok Károly 2000c: „Szemantikai egyeztetés” a megnyilatkozásjelentés levezetése során, in Büky László – Maleczki Márta szerk.: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 4, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 57–68.
- Bierwisch, Manfred 1983: Semantische und konzeptuelle Repräsentation lexikalischer Einheiten, in Rudolf Růžička – Wolfgang Motsch szerk.: *Untersuchungen zur Semantik = Studia grammatica* 22, Berlin, Akademie-Verlag, 61–99.
- Bierwisch, Manfred 1996: How much space gets into language?, in Paul Bloom – Mary A. Peterson – Lynn Nadel – Merrill F. Garrett szerk.: *Language and Space*, Cambridge, The MIT Press, 31–76.
- Bierwisch, Manfred 1997: Lexical information from a minimalist point of view, in Chris Wilder – Hans-Martin Gärtner – Manfred Bierwisch szerk.: *The Role of Economy Principles in Linguistic Theory = Studia grammatica* 40, Berlin, Akademie Verlag, 227–266.
- Blakemore, Diane 1992: *Understanding utterances*, Oxford, Blackwell.
- Blutner, Reinhard 1998: Lexical Pragmatics, *Journal of Semantics* 15, 115–162.
- Bunt, Harry – Bill Black 2000: The ABC of computational pragmatics, in Harry Bunt – William Black szerk.: *Abduction, Belief and Context in Dialogue: Studies in Computational Pragmatics*, Amsterdam, Benjamins, 1–46.
- Cote, Sharon. A. 1997: *Grammatical and Discourse Properties of Null Arguments in English*, PhD disszertáció, elérhető: <http://babl.ling.upenn/~cote/index.html>.
- Fillmore, Charles J. 1986: Pragmatically controlled zero anaphora, *Berkeley Linguistic Series* 12, 95–107.
- Fischer, Kerstin 2000: *From Cognitive Semantics to Lexical Pragmatics: The Functional Polysemy of Discourse Particles*, Berlin, Mouton de Gruyter.
- Fodor, Jerry A. – Ernie Lepore 1998: The emptiness of the lexicon: Reflections on James Pustejovsky’s *The Generative Lexicon*, *Linguistic Inquiry* 29, 269–288.
- Gergely, György – Thomas G. Bever 1986: Related intuitions and the mental representation of causative verbs in adults and children, *Cognition* 23, 211–277.
- Groefsema, Marjolein 1995: Understood arguments: A semantic/pragmatic approach, *Lingua* 96, 139–161.
- Hadrovics László 1969: *A funkcionális Magyar mondattan alapjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Horn, Laurence R. 1984: Toward a new taxonomy for pragmatic inference: Q- and R-based implicature, in Deborah Shiffrin szerk.: *Meaning, Form, and Use in Context*, Washington, Georgetown University Press, 11–42.
- Jackendoff, Ray 1990: *Semantic Structures*, Cambridge, The MIT Press.
- Jackendoff, Ray 1997: *The architecture of Language Faculty*, Cambridge, The MIT Press.
- Komlósy András 1992: Régensék és vonzatok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan* 1: *Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 299–527.

- Komlósy András 2000: A műveltetés, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 215–292.
- Kugler Nóra 2000: Az igeragozás, in Keszler Borbála szerk.: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 104–126.
- Lakoff, George 1987: *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*, Chicago, Chicago University Press.
- Lascarides, Alex – Ann Copestake 1998: Pragmatics and word meaning, *Journal of Linguistics* **34**, 387–414.
- Levinson, Stephen C. 2000: *Presumptive meanings: The theory of generalized conversational implicature*, Cambridge, The MIT Press.
- Németh T. Enikő 1998: Implicit argumentumok pragmatikai szempontból, in Büky László – Maleczki Márta szerk.: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* **3**, Szeged, 281–298.
- Németh T., Enikő 2000a: Occurrence and identification of implicit arguments in Hungarian, *Journal of Pragmatics* **32**, 1657–1682.
- Németh T. Enikő 2000b: Implicit argumentumok a magyarban: előfordulásuk módjai és azonosításuk lehetőségei, in Kenesei István szerk.: *Igei vonzatszerkezetek a magyarban*, Budapest, Osiris, 197–252.
- Németh T., Enikő 2001a: Implicit arguments in Hungarian: Manners of their occurrence and possibilities of their identification, in István Kenesei szerk.: *Argument structure in Hungarian*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 113–156.
- Németh T. Enikő (szerk.) 2001b: *Cognition in Language Use: Selected Papers from the 7th International Pragmatics Conference*. Vol. **1**, Antwerp, IPrA.
- Németh T. Enikő (szerk.) 2001c: *Pragmatics in 2000: Selected Papers from the 7th International Pragmatics Conference*. Vol. **2**, Antwerp, IPrA.
- Németh T., Enikő – Károly Bibok 1999: Implicit arguments in Hungarian, in Jef Verschueren szerk.: *Pragmatics in 1998: Selected papers from the 6th International Pragmatics Conference*, Antwerp, IPrA, 412–427.
- Németh T. Enikő – Bibok Károly 2001a: Az alanyi és a tárgyas ragozás szerepe az igei tárgyi argumentumok elhagyhatóságában, in Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin szerk.: *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*, Budapest, Osiris, 78–96.
- Németh T., Enikő – Károly Bibok (szerk.) 2001b: *Pragmatics and the Flexibility of Word Meaning (CRiSPI 8)*, Oxford, Elsevier.
- Nyomárkay István 1972: Tárgyas igék tárgy nélkül, *Mny.* **68**, 198–209.
- Padučeva, Jelena V. 1999: Princip kompozicionnosti v neformal'noj semantike, *Voprosy jazykoznanija* **5**, 3–23.
- Pete István 1998: A Magyar igeragozás típusai, in Büky László – Maleczki Márta szerk.: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* **3**, Szeged, 133–148.
- Pléh Csaba 1994: Mondatközi viszonyok feldolgozása: az anaphora megértése a magyarban, *Magyar Pszichológiai Szemle* **50**, 287–320.
- Pustejovsky, James 1991: The syntax of event structure, *Cognition* **41**, 47–81.
- Pustejovsky, James 1995: *The Generative Lexicon*, Cambridge, The MIT Press.

- Pustejovsky, James 1998: Generativity and explanation in semantics: A reply to Fodor and Lepore, *Linguistic Inquiry* **29**, 289–311.
- Radford, Andrew 1997: *Syntax: A Minimalist Introduction*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Raskin, Victor – Salvatore Attardo – Donalee H. Attardo 2000: Augmenting linguistic semantics descriptions for NLP: Lexical knowledge, encyclopedic knowledge, event structure, in Bert Peeters szerk.: *The Lexicon-Encyclopedia Interface (CRISPI 5)*, Oxford, Elsevier, 463–486.
- Saeboe, Kjell J. 1996: Anaphoric presuppositions and zero anaphora, *Linguistics and Philosophy* **19**, 187–209.
- Sperber, Dan – Deirdre Wilson 1995: *Relevance: Communication and Cognition*, Oxford, Blackwell, 2. kiadás.
- Wierzbicka, Anna 1996: *Semantics: Primes and Universals*, Oxford, Oxford University Press.

AZ AKTUÁLIS TAGOLÁS ÉS A KVANTOROK HATÓKÖRE*

GYURIS BEÁTA

MTA Nyelvtudományi Intézet
gyuris@nytud.hu

0. Bevezetés

E tanulmány célja a kontrasztív topikot tartalmazó magyar mondatok igazságfeltételes jelentésének, elsősorban a hatóköri viszonyainak a jellemzése, illetve annak bemutatása, hogy a kontrasztív topikot követő irtóhangsúlyos összetevő (amelyet a későbbiekben a kontrasztív topik asszociáltjának fogunk nevezni) szintaktikai szerepe milyen hatással lehet a mondat interpretálhatóságára, valamint jelentésének bizonyos összetevőire.

Ebben a tanulmányban kontrasztív topikon olyan irtóhangsúlyt¹ viselő maximális kiterjesztést – tehát nemcsak egy-egy szót – értünk, amely abban a szintaktikai pozícióban helyezkedik el, mint a topikok általában (É. Kiss 1998). A kontrasztív topikról a különböző nyelvekben megállapították (Kenesei 1989; Lambrecht 1994; Vallduví–Engdahl 1996; Molnár 1998; Lee 1999; von Fintel 1994; Büiring 1997; van Hoof 2000), hogy őt a mondatban egy hangsúlyos összetevőnek kell követnie, amit általában a mondat fókuszának szokás tekinteni. A következő mondatok ugyanakkor azt mutatják, hogy a magyarban nem kell, hogy fókusz pozícióban lévő összetevő álljon a kontrasztív topik után, egyedül az szükséges, hogy ez utóbbi összetevő éppúgy irtóhangsúlyt viseljen, mint a kontrasztív topik (Kálmán–Nádasdy 1994), ami azt jelenti, hogy a kontrasztív topik semleges mondatban nem fordulhat elő (Kenesei István, személyes közlés). A példákban a kontrasztív topik összetevőket szögletes zárójellel, az utánuk következő irtóhangsúlyos összetevőket aláhúzással emeljük ki. A kontrasztív topik irtóhangsúlyát ‘’ jellel, az őt követő összetevőét pedig ‘’ jellel jelöljük.

- (1) [KT 'János] `megérkezett.
- (2) [KT 'János] `nem érkezett meg.
- (3) [KT 'Egy könyvet] `minden gyerek elolvasott.
- (4) [KT 'Egy könyvet] [F 'János] olvasott el.

* Ezúton szeretnék köszönetet mondani Kálmán Lászlónak és a tanulmány névtelen lektorának megjegyzéseikért, javaslataikért. A kutatás anyagi hátterét az OTKA T 029590 sz. projektum, valamint a szerző Bolyai kutatási ösztöndíja biztosította.

¹ Kálmán–Nádasdy (1994) nyomán irtóhangsúlyon olyan főhangsúlyt értünk, amelyet csak akkor követhet a mondatban másik főhangsúly, ha ez utóbbi is irtóhangsúly.

A fenti példák azt mutatják, hogy maga az ige, a tagadószó, egy kvantorpozícióban elhelyezkedő univerzális DP², illetve egy fókuszpozícióban elhelyezkedő összetevő egyaránt betöltheti a kontrasztív topik utáni irtóhangsúlyos összetevő szerepét. Ezekre az összetevőkre közös néven a továbbiakban mint a **kontrasztív topik asszociáltjaira** fogunk hivatkozni.

A további pontokban a kontrasztív topikot tartalmazó mondatok interpretációjának különböző kérdéseire fogunk koncentrálni. Az 1. pontban áttekintjük, hogy a kontrasztív topik szerepű kvantoros kifejezések mely összetevőkhöz képest vehetnek fel szűk, illetve tág hatókört, a 2. pontban pedig megvizsgáljuk a kontrasztív topik és asszociált DP-k közötti hatóköri interakciók fajtáit. A fenti mondatok jelentését Krifka (1989) nyomán egy eseményszerkezeti keretben reprezentálja a 3. pont. A 4. pontban az eseményszemantikai reprezentáció néhány következményét tárgyaljuk arra vonatkozólag, hogy az egyes kontrasztív topikos mondatoknak mely interpretációi lehetnek (illetve lehetnek-e interpretációik egyáltalán). A dolgozat az eredmények összefoglalásával zárul.

1. A kontrasztív topik szűk hatóköréről

A kontrasztív topik szerepű összetevőknek a szakirodalom hagyományosan szűk hatókört tulajdonít. A következőkben látni fogjuk egyrészt azt, hogy ezek a kifejezések nem szükségszerűen vesznek fel szűk hatókört a mondatban őket követő összes kvantorhoz és operátorhoz képest, másrészt pedig azt, hogy általában tág hatókört vesznek fel azon kvantorkifejezésekhez képest, amelyek az asszociáltjuk után állnak. A következő mondatban például a kontrasztív topik tág és szűk hatókört egyaránt felvehet az asszociáltjához képest, azaz a mondat vonatkozhat olyan szituációra, amelyben összesen két gyerek szerepel, és olyanra is, amelyben kétszer annyi gyerek van jelen, mint ahány film van:

(5) [KT 'Két gyerek] `minden filmet látott.

Míg a (6) alatti mondatnak csak olyan olvasata lehet, amelyben a kontrasztív topik szűk hatókört vesz fel az asszociáltjához, illetve az ige utáni kvantorhoz képest, addig a (7) és (8) alatti mondatok preferált olvasatában a kontrasztív topiknak van maximális hatóköre. A (9) alatti példa³ ugyanakkor azt mutatja, hogy bizonyos esetekben a kontrasztív topik vehet fel szűk hatókört az asszociált utáni kvantorkifejezésekhez képest is (bár ez utóbbi kifejezés hatóköre sohasem lehet maximális):

(6) [KT 'Legalább három gyerek] `minden könyvet elolvasott kétszer.
 'Minden könyv olyan, hogy legalább három gyerek elolvasta kétszer.'
 #⁴'Kétszer történt, hogy minden könyvet legalább három gyerek olvasott el.'
 #⁴'Legalább három olyan gyerek van, aki minden könyvet kétszer olvasott el.'

(7) [KT 'Két gyerek] `minden könyvet sokszor elolvasott.
 'Van két olyan gyerek, aki minden könyvet sokszor olvasott el.'
 ?⁴'Minden könyv olyan, hogy két gyerek sokszor elolvasta őket.'
 #⁴'Sokszor megtörtént, hogy két gyerek minden könyvet elolvastott.'

² Az univerzális DP-k, amint ezt például Szabolcsi (1997) és É. Kiss (1998) megállapítja, nem foglalhatják el a fókusz pozíciót a magyarban.

³ A példamondat egy változata Szabolcsi Annától származik (személyes közlés).

- (8) [KT 'Két gyerek] `minden könyvet háromszor olvasott el.
 'Van két olyan gyerek, aki minden könyvet háromszor olvasott el.'
 ?'Minden könyv olyan, hogy két gyerek háromszor elolvasta őket.'
 #'Háromszor megtörtént, hogy két gyerek minden könyvet elolvastott.'
- (9) [KT 'Legalább két könyvet] [F `Péter] mutatott meg mindenkinek.
 'Péter volt az, akinek volt legalább két olyan könyve, amit mindenkinek megmutatott.'
 'Péter volt az, aki mindenkinek legalább két könyvet megmutatott.'
 'Van legalább két olyan könyv, amelyeket Péter megmutatott mindenkinek.'

A fenti példák alapján akár arra a következtetésre is juthatnánk, hogy a kontrasztív topikok hatókörének meghatározására semmilyen szabályszerűség nem létezik. Ezzel a véleménnyel szemben ebben a tanulmányban én azt az álláspontot fogom képviselni, hogy a kontrasztív topik és az asszociált szerepű kvantorkifejezések egymáshoz viszonyított hatóköre mindig előre jelezhető, és ezt nem írhatják felül az asszociált mögötti kvantorkifejezések. Ez utóbbiak a fenti kvantorsorrendet csak annyiban módosíthatják, hogy a mondat logikai reprezentációjában beékelődhetnek a fenti két kifejezésnek megfelelő kvantorok közé. A következő pontban azokat a szabályokat mutatjuk be, amelyek alapján előre jelezhető a kontrasztív topik és az asszociált közötti kvantorsorrend.

2. A kontrasztív topik és az eseménystruktúra

Az ebben a pontban tárgyalandó példák azt hivatottak illusztrálni, hogy a kontrasztív topik illetve asszociált szerepű kvantoros kifejezések hatóköri viszonyai, ellentétben a többi preverbális operátor pozícióban elhelyezkedő kvantoros kifejezésével, nem feltétlenül tükrözik a felszíni sorrendet. Például a következő mondatnak három olvasata lehet:

- (10) [KT 'Három gyerek] [F `öt könyvet] olvasott el.
 a. 'Három gyerek olvasott könyveket és öt könyvet olvastak gyerekek, de nem ismert, hogy a könyvek hogyan oszlottak meg a gyerekek között.'
 b. 'Van három gyerek, akik egyenként öt könyvet olvastak el.'
 c. 'Van öt könyv, amit egyenként három gyerek olvasott el.'

A (10) alatti mondat a fentiek szerint háromféle esemény leírására alkalmas. Az (a) interpretáció szerint egy olyan olvasási eseményt ír le, amelynek három gyerek az ágense, öt könyv a patiente, a könyvek megoszlása a gyerekek között nem ismert, de amely nem lehet olyan, hogy mindegyik gyerek olvasott minden könyvet és mindegyik könyv olyan, hogy minden gyerek olvasta. A fenti olvasatot a továbbiakban **aszimmetrikus**, vagy a szakirodalmat követve, **kumulatív olvasatnak**⁴ fogjuk nevezni. A két másik olvasatra a nemzetközi szakirodalmat követve **disztributív olvasat**⁵ néven szokás utalni, amelyre Kálmán (2001) vezeti be az **egyenkénti olvasat** terminust.

A továbbiakban feltételezni fogjuk, hogy az egyes mondatok által leírt események résztvevői olyan többes vagy atomi individuumok (vö. Link 1983), amelyek a DP denotációjának, azaz, Maleczki (1995) művét követve, egy legalsó elem nélküli félháló elemeiből

⁴ *Cumulative reading*, vö. pl. Scha (1981).

⁵ *Distributive reading*, vö. pl. Scha (1981).

álló halmaznak az elemei. Például egy adott eseménynek a *két gyerek* DP által azonosított szereplője a *gyerek* főnév denotációját alkotó, legalsó elem nélküli atomos félháló egy olyan eleme, amelynek két atomi része van. (A magyar főnevek és főnévi csoportok denotációjának elemzéséről strukturált tartományú modellekben részletesebben ld. Maleczki (1995).) A fenti félháló nem atomos elemeire a következőkben röviden **többes individuumbként** fogunk hivatkozni.

Amennyiben az ige alkalmas arra, hogy olyan eseményre utaljon, amelyben azon résztvevők valamelyike, amelynek több atomi individuum-része van, képes arra, hogy egy egységként vegyen részt, vagyis, amennyiben a predikátumnak van **kollektív interpretációja**, Kálmán (2001) terminológiáját használva, **együttes olvasata**, akkor maga a mondat is alkalmas lesz arra, hogy egy **kollektív** vagy **együttes eseményt** írjon le a kontrasztív topik vagy az asszociált denotációjára vonatkozóan, feltéve, ha a fenti összetevők nem feltétlenül disztributívak. Ez utóbbi azt jelenti, hogy nem kényszerítik ki azt az olvasatot, akár lexikális jelentésük révén, mint például a *minden* determinánst tartalmazó DP-k, akár szintaktikai pozíciójuk révén, mint az ige előtti kvantorpozícióban elhelyezkedő összetevők,⁶ hogy az esemény kötelezően atomi individuum-résztvevőjű részeseményekre legyen felosztható. Például a *felelme*l ige alkalmas arra, hogy olyan emelési eseményeket írjon le, amelyekben több individuum tevékenykedett együttesen, vagy több tárgyat emeltek fel egyszerre, és olyanokat is, amelyekben egy individuum emelt fel egy tárgyat. Az *olvas* ige ugyanakkor, legalábbis prototipikus esetekben, nem alkalmas arra, hogy kollektív eseményt írjon le, hiszen minden olvasási esemény végül felosztható olyan részeseményekre, amelyekben egy individuum olvas egyetlen dolgot. A DP-k inherens disztributivitása a következőt jelenti: amikor a DP egy esemény egy résztvevőjét denotálja, akkor az következik, hogy az esemény annyi egyforma részeseményből áll, ahány atomi része van a DP denotációjának. Például, a *minden* determinánst tartalmazó univerzális DP-eket általában inherensen disztributívnek tekintik a szakirodalomban (vö. Szabolcsi 1997), amit például az is alátámaszt, hogy az alábbi mondatnak nem lehet a (11a)-nak megfelelő olvasata.⁷ (A mondat nem alkalmas olyan szituáció leírására, amelyben egy gyerek elolvasta a könyvek egyik felét, és egy másik a másik felét.)

(11) [KT 'Két gyerek] `minden könyvet elolvastott.

- a. #'Két gyerek olvasott könyveket és minden könyvet olvastak gyerekek, de nem ismeretes, hogy a könyvek hogyan oszlottak meg a gyerekek között.'
- b. 'Van két gyerek, akik mindketten minden könyvet elolvastak.'
- c. 'Minden könyv olyan, hogy két gyerek elolvasta.'

⁶ Vö. É. Kiss (1998), Szabolcsi (1997). Szabolcsi a fenti pozíciót a DistP ('disztributív frázis') specifikációjának tekinti.

⁷ Többen, közöttük Tóth Gabriella (személyes közlés), vitatják ezt a nézetet, tekintettel arra, hogy a beszélők nem találják például az alábbi mondatot rosszul formáltnak:

(i) *Mindenki körülállta az asztalt.*

Úgy tűnik tehát, hogy amikor a predikátum denotálhat egy együttes eseményt és egy olyan eseményt is, amely atomi résztvevőket tartalmazó eseményekre bontható, akkor az univerzális DP az utóbbi olvasatot kényszeríti ki. Azonban, ha a predikátumnak csak együttes olvasata lehet, akkor ezt az olvasatot nem feltétlenül tiltja le az állítólagosan disztributív DP.

A következő mondatnak ugyanakkor lehet egyenkénti és együttes olvasata is:

- (12) [_{KT} 'Két gyerek] [_F `öt asztalt] emelt fel.
- 'Van két gyerek, akik asztalokat emeltek külön-külön vagy együtt, és öt asztal, amelyeket külön-külön vagy együtt gyerekek emeltek, de nem ismeretes, hogy az asztalok hogyan oszlottak meg a gyerekek között.'
 - 'Van két gyerek, és mindkettő egyedül felemelt öt asztalt együtt vagy egymás után.'
 - 'Van öt asztal, amelyek mindegyikét két gyerek emelte fel, vagy közösen vagy egymagukban.'

Például, az (a) olvasat alkalmas olyan események leírására, amelyekben két gyerek együttesen felemelt öt, egymás tetejére állított asztalt, vagy olyanokéra, amelyben két gyerek együttes erővel felemelt öt asztalt egymás után, vagy olyanokéra, amelyekben egy gyerek két asztalt felemelt külön-külön, és egy másik pedig hármat együttesen, és még sok más-fajtára.

A következő mondatban egy univerzális DP játssza a kontrasztív topik szerepét. Nincs aszimmetrikus olvasata, és nincs a kontrasztív topik DP-re vonatkozó egyenkénti olvasata sem. Az előbbinek a hiánya az univerzális determináns inherens, lexikális tulajdonságának köszönhető, míg az utóbbié annak, hogy ezen olvasat mellett a mondat nem vezetne be alternatív állításokat a diskurzusba. Az alternatív állítások létezése a kontrasztív topikok használatával együtt járó implikátúra, amellyel a 4. pontban foglalkozunk részletesebben.

- (13) [_{KT} 'Minden színdarabot] `három diák nézett meg.
- #'Minden színdarabot láttak diákok, és három diák látott színdarabokat, de nem ismeretes, hogyan oszlottak meg a darabok a diákok között.'
 - #'Minden darab olyan, hogy pontosan három diák látta.'
 - 'Pontosan három olyan diák van, aki minden darabot látott.'

Miután néhány példát láttunk arra, hogy a kontrasztív topik illetve az asszociált szerepét játszó kvantoros kifejezések hatókörei milyen viszonyban lehetnek egymással, a következőket kívánom javasolni. Azokban a mondatokban, amelyekben a kontrasztív topik és az asszociált szerepét egyaránt DP tölti be, ezek a DP-k az ige által leírt esemény bizonyos szereplőinek azonosítására szolgálnak. A mondat által leírt események lehetséges szerkezetük tekintetében két kategóriába sorolhatók.

Az egyik eseménystruktúra megfelel a mondatok aszimmetrikus (kumulatív) olvasatának. Jellemzője az, hogy a részeseményeinek száma nem függ a kontrasztív topik illetve az asszociált denotációja atomi részeinek számától, valamint az, hogy a részeseményeinek nem kell azonos struktúrájúaknak lenniük, vagyis a mondat által leírt komplex esemény szerkezete **aszimmetrikus**. A (10) alatti mondat kumulatív olvasatával kompatibilis lehet például az az esemény, amelyben egy gyerek elolvasott három könyvet, és másik kettő elolvasott egy-egy könyvet. Amennyiben maga az ige jelölhet együttes eseményt, akkor a mondat kumulatív olvasatához tartozó részesemények lehetnek együttesek is. Például a (12) alatti mondat segítségével leírható egy olyan komplex esemény, amelyben egy gyerek egy asztalt emelt fel, és egy másik négy olyan másikat, amelyek egymást tetejére voltak állítva.

Egy különálló eseménystruktúra-típusnak tekinthető az, amelynek **szimmetrikus** a szerkezete. Ez azt jelenti, hogy a kontrasztív topik és az asszociált által denotált entitás összes atomi része ugyanannyi számú részeseménynek szereplője, tekintet nélkül arra, hogy ezek a részesemények együttesek vagy sem. A (12) alatti mondathoz tartozó szimmetrikus események például azok lehetnek, amelyekben két gyerek együtt emelt fel öt különböző asztalt, vagy öt asztalt egymás tetején, vagy két gyerek külön-külön emelt fel egyenként öt asztalt. Egy mondat azon olvasatait, amelyek csak olyan komplex eseményekkel kompatibilisek, amelyek részeseményeiben valamely DP denotációjának különböző atomi részei szerepelnek, a mondatnak az adott tematikus szerepű résztvevőre vonatkozó **disztributív** vagy **egyenkénti olvasatainak** nevezzük. Például a (12) alatti mondat (b) olvasata a mondatnak az ágensre vonatkozó egyenkénti olvasata. Az egyenkénti olvasatoknál azért fontos megjegyezni, hogy az olvasat mely résztvevőre vonatkozik, mert az a tény, hogy bizonyos részeseményekben az egyik résztvevőnek csak atomi részei fordulhatnak elő, nem vonja maga után azt, hogy ugyanazokban a részeseményekben a többi résztvevőnek is csak atomi részei fordulhatnak elő, hiszen például a (12b) olvasat is kompatibilis olyan szituációval, amelyben a gyerekek az asztalokat egyidőben emelik fel, és olyannal is, amelyben külön-külön. Az alábbiakban a fenti olvasatok közül az aszimmetrikus (kumulatív) és egyenkénti (disztributív) olvasatokra fogunk koncentrálni.

A következő pontban a fentiekben megfogalmazott intuíciókat egy formális, eseményszemantikai keretben (Krifka 1989) reprezentáljuk, és bemutatjuk, hogyan vezethetők le formálisan a kontrasztív topik és asszociált szerepű kvantorokhoz kötődő olvasatok.

3. Formális reprezentáció

3.1. Alapfeltevések

A következőkben a kontrasztív topikos mondatok jelentését egy eseményszemantikai keretben, Krifka (1989) elméletében fogjuk reprezentálni, amely egy extenzionális típuselméleti nyelvre épül. Ebben az elméletben az objektumokat leíró predikátumok extenziója egy teljes, legalsó elem nélküli additív félháló (Link 1983), és a megszámlálható főnevek egy számok és entitások közötti relációt hivatottak reprezentálni. Például a *tehén* főnév denotációját Krifka (1989) $tehén'(x, n)$ formában adja meg. Krifka szerint ugyanakkor az igei predikátumok eseményeket denotálnak (Davidson 1967), és az összes esemény E halmaza szintén egy teljes, legalsó elem nélküli additív félhálót alkot. Krifka feltételezi ezen kívül, hogy az igei argumentumok események és individuumok közötti kétargumentumú relációként reprezentálhatók, amelyek különböző tematikus szerepeket kódolnak (pl. **ÁG**, **PAT**, stb.). Azt, hogy a fentiek alapján Krifka (1989) elméletében hogyan reprezentálható egy magyar mondat jelentése, a következő levezetés mutatja. A (14a) ábrán találjuk a mondathoz tartozó feltételezett szintaktikai fát, a (14b) ábrán pedig az egyes összetevőkhöz tartozó szemantikai reprezentációt. Az egyenes vonalak azt mutatják, hogy a különböző összetevők hogyan alkotnak nagyobb összetevőket a szintaxisban, amelyek mindig párhuzamba állíthatók egy megfelelő szemantikai művelettel, amelynek során a két összetevőnek megfelelő reprezentációból függvényalkalmazás révén egy új reprezentáció jön létre.

(14) $[_{KT} \text{ 'Négy gyerek}] \text{ 'játszott.}$ a. $\text{játszott} [V/NP_a]$

$$\swarrow \quad \searrow$$

$$[_{KT} \text{ 'négy gyerek}] [NP_a]$$

$$[_{KT} \text{ 'Négy gyerek}] \text{játszott.} [V]$$

$$\swarrow \quad \searrow$$

$$\text{DECL} [S/V]$$

$$[_{KT} \text{ 'Négy gyerek}] \text{ 'játszott.} [S]$$
b. $\lambda e [\text{játszott}'(e) \wedge \mathbf{\acute{A}G}(e, x_a)]$

$$\swarrow \quad \searrow$$

$$\lambda P \lambda e \exists x_a [\text{gyerek}'(x_a, 4) \wedge P(e)]$$

$$\swarrow \quad \searrow$$

$$\lambda e \exists x_a [\text{gyerek}'(x_a, 5) \wedge \text{játszott}'(e) \wedge \mathbf{\acute{A}G}(e, x_a)]$$

$$\swarrow \quad \searrow$$

$$\lambda P \exists e [P(e)]$$

(mód-operátor)

$$\exists e \exists x_a [\text{gyerek}'(x_a, 5) \wedge \text{játszott}'(e) \wedge \mathbf{\acute{A}G}(e, x_a)]$$

A (14a) szintaktikai fa azt mutatja, hogy Krifka szerint az igei predikátumoknak van egy meghatározott számú argumentumuk, amelyek bizonyos szintaktikai funkciókhoz (pl. alany v. tárgy) kötődnek. A szemantikai reprezentációban az argumentumokat indexekkel látja el, amelyek a megfelelő összetevők szintaktikai szerepére utalnak (példáinkban *a* utal az alanyra, *t* pedig a tárgyra). A (14b) szemantikai fában az igék események feletti egy-argumentumú predikátumokként vannak reprezentálva, amelyek ugyanakkor nincsenek specifikálva a szintaktikai argumentumaik száma és típusa szerint. Ezért kell őket az eseményhez tematikus relációk segítségével kötni. A szintaktikai argumentumok tematikus szerepei az ige szemantikai reprezentációjában szerepelnek, a szabad határozókéi pedig a szabad határozók reprezentációjában.

Krifka a következő okokból utasítja el az igék szemantikai reprezentációjának hagyományosabb módját, amely szerint az ige denotációját mint függvényt alkalmazzuk a szintaktikai argumentumai denotációjára, vagyis amely szerint a (14) alatti *játszott* ige reprezentációja $\lambda x \lambda e [\text{játszott}'(e) \wedge \mathbf{\acute{A}G}(e, x_a)]$ volna. Egyrészt, a hagyományos formula meghatározná a függvényalkalmazás sorrendjét, amely, ugyanakkor, nem felelne meg az adatoknak a (bizonyos mértékig) szabad szórendű nyelvek esetében. Másrészt, mivel az igei denotáció mint függvény alkalmazása egy adott argumentumra megváltoztatja az eredeti függvény típusát, a szabad határozókhoz többféle típust kellene rendelni. Krifka ehelyett szabad változókat használ az igék lexikális reprezentációjában, amelyek azáltal kötődnek le, hogy a DP-k denotációit alkalmazzuk az igei denotációra mint argumentumra, mivel a DP-k determinánsai révén bevezetett kvantorok hatókörébe kerülnek. Miután az összes szabad változó lekötésre került, előáll a mondatjelentésnek megfelelő, események feletti predikátum, amelynek szintaktikai megfelelőjét Krifka (1989) V kategóriájú kifejezésként tünteti fel. Ebből a kifejezésből a mondatmód-operátor révén keletkezik teljes jogú mondat, amely jelen esetünkben megfelel a deklaratív operátornak. A mód operátor szerepét Krifka (1989) abban látja, hogy az az eseményváltozót egy egzisztenciális kvantorral leköti. A formális reprezentáció alapján tehát a (14) alatti mondat jelentése a következő lesz: van egy olyan többes individuum, amely a *gyermek* főnév denotációjába tartozik,

amelynek öt atomi része van, és amely olyan, hogy egy játék-esemény ágense. Ez az interpretáció véleményem szerint megfelel a mondat jelentéséről való intuitív elképzeléseknek.

A következő pontokban olyan mondatok jelentését vizsgáljuk, amelyekben mind a kontrasztív topik, mind az asszociált szerepét kvantoros DP tölti be.

3.2. A fókusz mint asszociált

Ebben a pontban olyan mondatok jelentését vizsgáljuk, amelyekben a kontrasztív topik asszociáltja a mondat fókusza, és a fenti két szerep közül mindkettőt kvantoros DP játssza, amint azt a (10) alatti mondat illusztrálja, amelyet alább (15)-ként megismétlünk:

- (15) [KT 'Három gyerek] [F 'öt könyvet] olvasott el.
 a. 'Három gyerek olvasott könyveket és öt könyvet olvastak gyerekek, de nem ismert, hogy a könyvek hogyan oszlottak meg a gyerekek között.'
 b. 'Van három gyerek, akik egyenként öt könyvet olvastak el.'
 c. 'Van öt könyv, amit egyenként három gyerek olvasott el.'

A fókuszos összetevő jelentésének fontos vonásaként szokás a különböző nyelvekben megemlíteni azt a tényt, hogy az ilyen összetevőket tartalmazó mondatok előfeltételezik azt, hogy a mondat fókusz nélküli része által megnevezett tulajdonság teljesül egy individuumra, és a mondat maga azt az állítást fogalmazza meg, hogy az adott individuum meggyezik a fókusz denotációjával. A fenti típusú interpretáció kompozicionális levezetését a (16) alatti formula illusztrálja:

- (16) a. $olvasott\ el\ [V/NP_a, NP_i]$
 \swarrow
 [KT 'Három gyerek] [NP_a]
 \searrow
 [KT 'Három gyerek] olvasott el [V/NP_i]
 \swarrow
 [F 'öt könyvet] [NP_i]
 \searrow
 [KT 'Három gyerek] [F 'öt könyvet] olvasott el. [S]
- b. $\lambda e[\mathbf{elolvasott}'(e) \wedge \mathbf{ÁG}(e, x_a) \wedge \mathbf{PAT}(e, x_t)]$
 \swarrow
 $\lambda P \lambda e \exists x_a \exists n[\mathbf{gyerek}'(x_a, n) \wedge P(e) \wedge n \geq 3]$
 \swarrow
 $\lambda e \exists x_a \exists n[\mathbf{elolvasott}'(e) \wedge \mathbf{ÁG}(e, x_s) \wedge \mathbf{PAT}(e, x_t) \wedge \mathbf{gyerek}'(x_a, n) \wedge n \geq 3]$
 \swarrow
 $\lambda P \forall e \forall x_t [P(e) \rightarrow \mathbf{könyv}'(x_t, 5)]$
 \swarrow
 $\forall e \forall x_t \exists x_a \exists n[[\mathbf{elolvasott}'(e) \wedge \mathbf{ÁG}(e, x_a) \wedge \mathbf{PAT}(e, x_t) \wedge \mathbf{gyerek}'(x_a, n) \wedge n \geq 3] \rightarrow \mathbf{könyv}'(x_a, 5)]$

Sajnos azok a követelmények, amelyeket a fenti formula a (15) által leírt eseményekkel szemben megfogalmaz, nem tükrözik a mondat valódi jelentését. Például (16) szerint minden releváns olvasási esemény, amelynek az ágense három gyerek, olyan, hogy a patiente pontosan öt könyv. A (15b) olvasat szerint viszont a kérdéses mondat összefér olyan szituációkkal, amelyekben vannak olyan olvasási események, amelyeknek a patiente egyetlen könyv, és az ágense legalább három gyerek, amelyeknek a létezése ugyanakkor (16) szerint nincs megengedve. A fentiek miatt (17) alatt egy új megoldást javasolunk, amely szerint a fókusz

kitérőt, és megmutatjuk, hogy a fenti formulában megtestesülő stratégia olyan esetekben is a kívánt interpretációhoz vezet, amikor a fókusz összetevő egy határozott leírás, vagyis egy referenciális kifejezés, mint a (19) alatti példa esetében:

- (19) $[_{KT} \text{'Két néző'}] [_F a \text{'filmet'}] látta.$
 'A film az a dolog, amire igaz az a tulajdonság, hogy van egy olyan esemény, amelynek két néző az ágense és a fenti dolog a patiente.'

A fenti eseményleírással kompatibilis esemény kompozicionálisan a Krifka-féle keretben az alábbi módon állítható elő:

- (20) a. $látta$ [V/NP_a, NP_i]
 $[_{KT} \text{'Két néző'}] [_{NP_a}]$
 $[_{KT} \text{'Két néző'}] látta$ [V/NP_i]
 $[_F a \text{'filmet'}] [_{NP_i}]$
 $[_{KT} \text{'Két néző'}] [_F a \text{'filmet'}] látta.$ [V]
 DECL [S/V]
 $[_{KT} \text{'Két néző'}] [_F a \text{'filmet'}] látta.$ [S]
- b. $\lambda e [látta'(e) \wedge \mathbf{ÁG}(e, x_a) \wedge \mathbf{PAT}(e, x_t)]$
 $\lambda P \lambda e \exists x_s \exists n [néző'(x_a, n) \wedge P(e) \wedge n \geq 2]$
 $\lambda e \exists x_a \exists n [látta'(e) \wedge \mathbf{ÁG}(e, x_a) \wedge \mathbf{PAT}(e, x_t) \wedge néző'(x_a, n) \wedge n \geq 2]$
 $\lambda P \lambda e \exists x_t [P(e) \wedge x_t = \mathbf{a \text{ film}'} \wedge \forall e' \forall x_t' [P(e') \rightarrow x_t' \subseteq x_t]]$
 $\lambda e \exists x_t \exists x_a \exists n [látta'(e) \wedge \mathbf{ÁG}(e, x_a) \wedge \mathbf{PAT}(e, x_t) \wedge néző'(x_a, n) \wedge n \geq 2 \wedge$
 $\wedge x_t = \mathbf{a \text{ film}'} \wedge \forall e' \forall x_t' \forall x_a' [[látta'(e') \wedge \mathbf{ÁG}(e', x_a') \wedge \mathbf{PAT}(e', x_t') \wedge$
 $\wedge néző'(x_a', n) \wedge n \geq 2] \rightarrow x_t' \subseteq x_t]]$
 $\lambda P \exists e [P(e)]$
 $\exists e \exists x_t \exists x_a \exists n [látta'(e) \wedge \mathbf{ÁG}(e, x_a) \wedge \mathbf{PAT}(e, x_t) \wedge néző'(x_a, n) \wedge n \geq 2 \wedge$
 $\wedge x_t = \mathbf{a \text{ film}'} \wedge \forall e' \forall x_t' \forall x_a' [[látta'(e') \wedge \mathbf{ÁG}(e', x_a') \wedge \mathbf{PAT}(e', x_t') \wedge$
 $\wedge néző'(x_a', n) \wedge n \geq 2] \rightarrow x_t' \subseteq x_t]]$

Informálisan, (20) azt mondja, hogy bármely, a kontextusban relevánsnak tekintett nézési eseményre, amelynek ágense egy olyan többes individuum, amely a *néző* főnév denotációjába esik, és amelynek legalább két atomi része van, teljesül az, hogy a patiente a film, ami megfelel a (19) alatti mondat jelentéséről alkotott intuitív elképzeléseknek. Ahhoz azonban, hogy a fenti típusú reprezentáció ne csak atomi individuumot denotáló fókusz-összetevők esetén állja meg a helyét, szükség van egy további módosításra. Tekintsük a következő mondatot:

- (21) $[_{KT} \text{'Két néző'}] [_F a \text{'két filmet'}] látta.$
 'A két film az a dolog, amire igaz az a tulajdonság, hogy van egy olyan esemény, amelynek két néző az ágense és a fenti dolog a patiente.'

Véleményem szerint (21) nem állja meg a helyét abban a szituációban, ahol két néző közül az egyik az egyik filmet, a másik pedig a másik filmet látta, ami arra utal, hogy amennyiben a fókusz összetevő referenciális kifejezés, akkor a mondat nem lehet kompatibilis olyan eseménnyel, amelynek a fókuszált összetevőnek megfelelő szereplője a fókusz-denotáció valódi része. A mondat csak olyan eseménnyel kompatibilis, ahol a megfelelő szereplő maga a fókusz összetevő által denotált individuum. A (21) alatti mondat denotációja tehát hasonló deriváció révén állítható össze, mint amit a (20) alatt találunk, azzal a különbséggel, hogy annak negyedik sorában a következő található⁸:

- (22) a. $[_F a \text{ két filmet}] [NP_i]$
 b. $\lambda P \lambda e \exists x_i [P(e) \wedge x_i = \mathbf{a \text{ két film}'} \wedge \forall e' \forall x_i' [P(e') \rightarrow x_i' = x_i]]$

A fenti kitérő után térjünk vissza a (15) alatti mondat interpretációjára. Ha a (18) alatti formulát összehasonlítjuk a (15) mondat lehetséges olvasataival, azt találjuk, hogy azok közül egyiknek sem feleltethető meg. Ugyanakkor az alábbiakban azt fogjuk megmutatni, hogy a (18) alatti formula egy proto-reprezentációnak tekinthető, amelyből a (15) kumulatív és két egyenkénti olvasata levezethető. Ahhoz, hogy a (15a) alatti kumulatív olvasatot megkapjuk, a (18) alatti reprezentációt azzal kell kiegészíteni, hogy az az esemény, amelynek a létezését állítjuk, nem bontható le annyi azonos struktúrájú részeseményre, amennyi atomi része a kontrasztív topik vagy az asszociált denotációját alkotó individuumnak van.

A (15b–c), valamint az ezekhez hasonló egyenkénti olvasatok előállítására a (23) alatti jelentésposztulátumot kívánom bevezetni, amelynek az a lényege, hogy ha egy adott mondat használható egy bizonyos esemény leírására, és a mondat, valamint az esemény maga megfelel bizonyos követelményeknek, akkor a mondat használható bizonyos más események leírására is, amelyek az eredeti eseménnyel meghatározott viszonyban vannak.

- (23) Ha egy M mondathoz van egy olyan e esemény, amelynek az előbbi a leírására szolgál az ige disztributív olvasata mellett, és amennyiben maga az e teljesíti az (i) pontban szereplő követelményeket, akkor ugyanez az M mondat használható egy e' esemény leírására is, amely a (ii) pontban jelzett tulajdonságoknak eleget tesz. Az alábbi formulákban e események, x és v (többes) individuumok, P eseménypredikátumok fölötti változó, R események és individuumok közötti tematikus relációk neve fölötti változó, L számok és individuumok közötti relációk fölötti változó, **ATR** pedig egy többes individuum atomi részei valamint maga az individuum között fennálló reláció.⁹

$$(i) \exists P \exists x \exists R \exists L \exists m [R(e, x) \wedge L(x, m) \wedge P(e)]$$

$$(ii) \exists x \forall v [\mathbf{ATR}(v, x) \rightarrow \exists e' [P(e') \wedge R(e', v)]]$$

A következő két formula azt mutatja, hogy (15) alatti mondat disztributív olvasatai a fenti jelentésposztulátum alapján a (18) alatti formulából hogyan vezethetők le. A (24) alatti formula megfelel a (15b) olvasatnak, a (25) alatti pedig a (15c) olvasatnak:

⁸ (19) esetében az eredeti reprezentáció sem jelent problémát, hiszen a fókuszbeli határozott leírás denotációja atomi individuum, aminek egyetlen atomi része önmaga.

⁹ Az **ATR** reláció a Krifka (1989) által definiált **ATP** relációnak felel meg.

$$(24) \exists e' \exists x_a \exists n \forall v [[\text{gyerek}'(x_a, n) \wedge n \geq 3 \wedge \text{ATR}(v, x_a)] \rightarrow \exists e'' \exists x_i [e'' \subseteq e' \wedge \text{olvasott}'(e'') \wedge \wedge \text{ÁG}(e'', v) \wedge \text{PAT}(e'', x_i) \wedge \text{könyv}'(x_i, 5) \wedge \forall e''' \forall x_t' [[\text{könyv}'(x_t', 5) \wedge \text{olvasott}'(e''') \wedge \wedge \text{ÁG}(e''', v) \wedge \text{PAT}(e''', x_t')] \rightarrow x_t' \subseteq x_i]]]$$

$$(25) \exists e' \exists x_i \forall v [[\text{könyv}'(x_i, 5) \wedge \text{ATR}(v, x_i)] \rightarrow \exists e'' \exists x_a \exists n [e'' \subseteq e' \wedge \text{olvasott}'(e'') \wedge \wedge \text{ÁG}(e'', x_a) \wedge \text{PAT}(e'', v) \wedge \text{gyerek}'(x_a, n) \wedge n \geq 3 \wedge \forall e''' \forall x_a' [[\text{olvasott}'(e''') \wedge \wedge \text{ÁG}(e''', x_a') \wedge \text{PAT}(e''', v) \wedge \text{gyerek}'(x_a', n) \wedge n \geq 3] \rightarrow x_a' \subseteq x_a]]]$$

Az alábbiakban egy olyan mondatnak a szemantikai interpretációját fogjuk megvizsgálni, amelyben az asszociált szerepét egy olyan DP játssza, amely az általánosított kvantor-elmélet szerint (pl. Barwise–Cooper 1981) egy monoton csökkenő kvantort denotál. A fenti típusú DP-k szintaktikai pozíciójáról, illetve azokról, amelyek nem monoton kvantorokat denotálnak (pl. *pontosan két fiú*) nem egységesen vélekedik a szakirodalom. Míg É. Kiss (1998) szerint ezek az összetevők a mondat preverbális fókuszpozíciójában helyezkednek el, Szabolcsi (1997) azt a nézetet vallja, hogy egy úgynevezett Predikátum Operátor pozícióban vannak, amelyet nem lehet a fókusz pozícióval egyidejűleg kitölteni. Ebben a dolgozatban azt fogom feltételezni, hogy a fókusz pozícióban helyezkednek el, ugyanis szemantikai viselkedésük hasonló a fókusz szerepű összetevőkéhez. Ez azt jelenti, hogy egy fenti típusú DP-t közvetlenül ige előtti helyzetben tartalmazó mondat által megfogalmazott állítással logikai ellentmondás viszonyban áll minden olyan állítás, amely szerint a mondatnak a fókuszon kívüli része által denotált tulajdonság teljesül egy olyan többes individuumra, amelynek része lehet egy olyan individuum, amely a fenti DP denotációnak eleme.

Például, minden olyan esetben, amikor (26) igaz, minden olyan mondat, amely azt fejezi ki, hogy két autót legalább négy vagy több gyerek látott, hamisnak bizonyul.

(26) [_{KT} 'Két autót] [_F négynél kevesebb gyerek] látott.

- a. 'Két autót láttak gyerekek, és négynél kevesebb gyerek látott autót, de nem ismeretes, hogy az autók hogyan oszlottak meg a gyerekek között.'
- b. 'Két olyan autó van, amelyet kevesebb, mint négy gyerek látott.'
- c. 'Kevesebb, mint négy olyan gyerek van, akik közül mindenki látott két autót.'

A korábbiakhoz hasonlóan, a szemantikai interpretáció során most is azt fogjuk feltételezni, hogy a fenti mondatban az asszociált DP nem általánosított kvantort denotál, nem is a predikátum terjedelmének nagyságát jelöli, ahogy ezt Szabolcsi (1997) javasolja, hanem egy többes individuum referenst vezet be a diskurzusba, amely a mondat által leírt esemény egy résztvevőjére utal. A (c) olvasat mutatja, hogy a fenti típusú DP-k fókusz pozícióban referenciális kifejezésként is interpretálhatóak.¹⁰

(27) alatt illusztráljuk, hogy a fenti intuíciókat hogyan lehet egy kompozicionális módon előállított formulába önteni:

¹⁰ A dolgozat lektora szerint a kvantort tartalmazó fókuszos összetevő éppen preszuppozíciós (partitívuszi) természeténél fogva képes individuumra referálni. Például a (26) alatti mondat fókusza azért tud egy konkrét gyerekcsoportra utalni, mert használata preszupponálja, hogy a gyerekek halmaza már be lett vezetve a diskurzusba (a mondat a fenti olvasatban preszupponálja, hogy volt valahány elemű gyerekcsoport, amelynek tagjai láttak autót), és maga az állítás e halmaz valamely részalmazára érvényes.

- (27) a. látott [V/NP_a, NP_I]
- └─ [KT 'Két autót] [NP_I]
- [KT 'Két autót] látott [V/NP_a]
- └─ [F 'négyenél kevesebb gyerek] [NP_a]
- [KT 'Két autót] [F 'négyenél kevesebb gyerek] látott. [V]
- └─ DECL [S/V]
- [KT 'Két autót] [F 'négyenél kevesebb gyerek] látott. [S]
- b. $\lambda e[\text{látott}'(e) \wedge \mathbf{ÁG}(e, x_a) \wedge \mathbf{PAT}(e, x_t)]$
- └─ $\lambda P \lambda e \exists x_t \exists n [\text{autó}'(x_t, n) \wedge P(e) \wedge n \geq 2]$
- $\lambda e \exists x_t \exists n [\text{látott}'(e) \wedge \mathbf{ÁG}(e, x_a) \wedge \mathbf{PAT}(e, x_t) \wedge \text{autó}'(x_t, n) \wedge n \geq 2]$
- └─ $\lambda P \lambda e \exists x_a \exists m [\text{gyerek}'(x_a, m) \wedge P(e) \wedge m < 4 \wedge \forall e' \forall x_a' [P(e') \rightarrow x_a' \subseteq x_a]]$
- $\lambda e \exists x_t \exists n \exists x_a \exists m [\text{látott}'(e) \wedge \mathbf{ÁG}(e, x_a) \wedge \mathbf{PAT}(e, x_t) \wedge \text{autó}'(x_t, n) \wedge n \geq 2 \wedge$
- $\wedge \text{gyerek}'(x_a, m) \wedge m < 4 \wedge \forall e' \forall x_a' [[\text{látott}'(e') \wedge \mathbf{ÁG}(e', x_a') \wedge$
- $\wedge \mathbf{PAT}(e', x_t) \wedge \text{autó}'(x_t, n) \wedge n \geq 2] \rightarrow x_a' \subseteq x_a]]$
- └─ $\lambda P \exists e [P(e)]$
- $\exists e \exists x_t \exists n \exists x_a \exists m [\text{látott}'(e) \wedge \mathbf{ÁG}(e, x_a) \wedge \mathbf{PAT}(e, x_t) \wedge \text{autó}'(x_t, n) \wedge n \geq 2 \wedge$
- $\wedge \text{gyerek}'(x_a, m) \wedge m < 4 \wedge \forall e' \forall x_a' [[\text{látott}'(e') \wedge \mathbf{ÁG}(e', x_a') \wedge$
- $\wedge \mathbf{PAT}(e', x_t) \wedge \text{autó}'(x_t, n) \wedge n \geq 2] \rightarrow x_a' \subseteq x_a]]$

A fenti formalizmus szerint, a (26) alatti mondat azt jelenti, hogy van egy olyan látási esemény, amelynek az ágense egy olyan többes individuum a *gyerek* főnév denotációjának elemei közül, amelynek kevesebb, mint négy atomi része van, patiente pedig egy olyan többes individuum, amelynek legalább két atomi része van, és amely az *autó* főnév által meghatározott félháló eleme, és bármely olyan látási eseményre, amelynek patiente egy utóbbi típusú individuum, teljesül az, hogy ágense az előbbi típusú individuum. A fenti interpretáció, véleményem szerint, megfeleltethető a mondat jelentésének.¹¹

¹¹ A tanulmány névtelen lektora szerint nem biztos, hogy a (26) alatti mondat kontrasztív topikját 'legalább két autót' értelemben kell interpretálni, egyben megjegyzi, hogy a kontrasztív topikos kifejezés által denotált függvény monotonicitását az asszociált is befolyásolja. Például az (i) alatti mondat esetében csak a 'legalább két autót' értelmezés jöhet szóba (különben a mondat nem vezethetne be alternatív állításokat), míg a (ii) alattinál a 'pontosan két autót' értelmezés látszik kívánatosabbnak:

(i) [KT 'Két autót] mindenki látott.

(ii) [KT 'Két autót] Péter látott.

Véleményem szerint a kontrasztív topik interpretációja attól is függ, hogy milyen alternatívákkal van a kontextusban szembeállítva (potenciálisan minkét olvasathoz rendelhetők alternatívák), így (26) illetve (ii) esetében a preferált interpretáció nem határozható meg a szövegkörnyezet ismerete nélkül.

3.3. Nem fókusz szerepű preverbális kvantor mint asszociált

Ebben a pontban olyan mondatok interpretációit tekintjük át, amelyekben az asszociált szerepét egy olyan kvantoros kifejezés tölti be, amely nem a fókuszpozícióban, hanem az ige előtti kvantorpozícióban helyezkedik el.

- (28) [KT 'Két gyerek] `minden könyvet elolvasott.
- *'Két gyerek olvasott könyveket és minden könyvet olvasott gyerek, de nem ismeretes, hogy a könyvek hogyan oszlottak meg a gyerekek között.'
 - 'Van két olyan gyerek, akik minden könyvet elolvastak.'
 - 'Minden könyv olyan, hogy két gyerek olvasta.'

A fenti mondat (proto-)jelentésének formális reprezentációját (30) alatt találjuk, amelyben ismét feltételezzük, hogy a kontrasztív topik és az asszociált DP-k a mondat által leírt esemény szereplőit nevezik meg, azaz, többes individuumokat denotálnak. A *minden könyvet* univerzális DP jelentésének leírásához a (29) alatt definiált **max** függvényt is felhasználjuk (Krifka 1989), amely egy entitások és számok közötti relációt egy számra képez le, mégpedig arra a számra, amely az adott típusú relációban álló párok második elemei közül kiválasztja a legnagyobbat, más szóval, előállítja az adott relációban résztvevő 'legnagyobb' individuum atomjainak a számát.

$$(29) \quad \forall n \forall R [\mathbf{max}(R) = n \leftrightarrow \exists x [R(x, n) \wedge \forall n' [\exists x [R(x, n')] \rightarrow n' \leq n]]]$$

- (30) a. *elolvasott* [V/NP_a, NP_i]
- [KT 'két gyerek] [NP_a]
- [KT 'két gyerek] *elolvasott* [V/ NP_i]
- `minden könyvet [NP_i]
- [KT 'Két gyerek] `minden könyvet *elolvasott*. [V]
- DEKL [S/V]
- [KT 'Két gyerek] `minden könyvet *elolvasott*. [S]
- b. $\lambda e [\mathbf{elolvasott}'(e) \wedge \mathbf{AG}(e, x_a) \wedge \mathbf{PAT}(e, x_i)]$
- $\lambda P \lambda e \exists x_a \exists n [\mathbf{gyerek}'(x_a, n) \wedge n \geq 2 \wedge P(e)]$
- $\lambda e \exists x_a \exists n [\mathbf{gyerek}'(x_a, n) \wedge n \geq 2 \wedge \mathbf{elolvasott}'(e) \wedge \mathbf{AG}(e, x_a) \wedge \mathbf{PAT}(e, x_i)]$
- $\lambda P \lambda e \exists x_i \exists m [\mathbf{könyv}'(x_i, m) \wedge m = \mathbf{max}(\mathbf{könyv}') \wedge P(e)]$
- $\lambda e \exists x_i \exists m \exists x_a \exists n [\mathbf{könyv}'(x_i, m) \wedge m = \mathbf{max}(\mathbf{könyv}') \wedge \mathbf{gyerek}'(x_a, n) \wedge n \geq 2 \wedge$
- $\wedge \mathbf{elolvasott}'(e) \wedge \mathbf{AG}(e, x_a) \wedge \mathbf{PAT}(e, x_i)]$
- $\lambda P \exists e [P(e)]$
- $\exists e \exists x_i \exists m \exists x_a \exists n [\mathbf{könyv}'(x_i, m) \wedge m = \mathbf{max}(\mathbf{könyv}') \wedge \mathbf{gyerek}'(x_a, n) \wedge n \geq 2 \wedge$
- $\wedge \mathbf{elolvasott}'(e) \wedge \mathbf{AG}(e, x_a) \wedge \mathbf{PAT}(e, x_i)]$

A (28a) alatti, kumulatív olvasat hiánya a fentiek alapján az univerzális determináns lexikális tulajdonságából következik. A másik két, egyenkénti olvasathoz tartozó reprezentációt a (23) alatti jelentésposztulátum alapján a (30) alatti reprezentációból vezethetjük le. A (28b) olvasathoz tartozó reprezentációt (31), a (28c) olvasathoz tartozót pedig (32) alatt találhatjuk.

- (31) $\exists e' \exists x_a \forall v [[\text{gyerek}'(x_a, n) \wedge n \geq 2 \wedge \text{ATR}(v, x_a)] \rightarrow \exists e'' \exists x_t [e'' \subseteq e' \wedge \wedge \text{olvasott}'(e'') \wedge \text{ÁG}(e'', v) \wedge \text{PAT}(e'', x_t) \wedge \text{könyv}'(x_t, m) \wedge m = \text{max}(\text{könyv}')]]]$
- (32) $\exists e' \exists x_t \forall v [[\text{könyv}'(x_t, m) \wedge m = \text{max}(\text{könyv}') \wedge \text{ATR}(v, x_t)] \rightarrow \exists e'' \exists x_a [e'' \subseteq e' \wedge \wedge \text{olvasott}'(e'') \wedge \text{ÁG}(e'', x_a) \wedge \text{PAT}(e'', v) \wedge \text{gyerek}'(x_a, n) \wedge n \geq 2]]]$

A következő pontban a fenti szemantikai interpretációs stratégia néhány következményét fogjuk áttekinteni.

4. A kontrasztív topikos mondatok interpretálhatóságának néhány kérdése

A következő két mondatot az anyanyelvi beszélők nem egyformán tartják jólformálnak:

- (33) *_[KT] *Ötnél kevesebb diák] sok könyvet elolvasott.*
 a. #‘Ötnél kevesebb diák olvasott könyveket, és sok könyvet olvastak diákok, de nem ismeretes, hogy a könyvek hogyan oszlottak meg a diákok között.’
 b. #‘Van olyan ötnél kevesebb diák, akik egyenként sok könyvet olvastak el.’
 c. #‘Van sok könyv, amelyek mindegyikét ötnél kevesebb diák olvasta el.’
- (34) [_{KT} *Ötnél kevesebb diák] [_F sok könyvet] olvasott el.*
 a. #‘Ötnél kevesebb diák olvasott könyveket, és sok könyvet olvastak diákok, de nem ismeretes, hogy a könyvek hogyan oszlottak meg a diákok között.’
 b. #‘Van olyan ötnél kevesebb diák, akik egyenként sok könyvet olvastak el.’
 c. ‘Van sok könyv, amelyek mindegyikét ötnél kevesebb diák olvasta el.’

A fenti két mondat között annyi a különbség, hogy míg a (33) alatti mondatban az asszociált DP *sok könyvet* kvantorpozícióban helyezkedik el, addig ugyanez a DP a (34) alatti mondatban a fókusz szerepét tölti be. A különbséget a hangúlyviszonyok, illetve az ige-kötő helyzete jelzik. Ugyanakkor a fenti két mondat elfogadhatósága közötti különbséget nem szintaktikai okokkal kell magyarázni, hanem azzal, hogy míg a (33) alatti mondatban a potenciálisan létező három olvasat közül egyiket sem lehet hozzárendelni, addig a (34) alatti mondatnak van a három közül legalább egy megengedett olvasata, mégpedig a (34c) alatti. Vegyük észre, hogy (33)-beli mondat két DP-je nem sért meg semmiféle olyan szintaktikai követelményt, amelyek a DP-k ige előtti pozíciókban való előfordulását szabályozzák, ellentétben például a (35) alatti mondattal. Ezt az is mutatja, hogy más jólformált mondatokban a kérdéses DP-k képesek betölteni ugyanolyan szerepeket, mint (33)-ben, amit ezt (36) és (37) illusztrálja.

- (35) *_[F] *János] mindenkít látogatott meg.*
 (36) [_{KT} *Ötnél kevesebb diák] eljöhhet.*
 (37) [_{KT} *Péter] [_F sok könyvet] olvasott el.*

A továbbiakban amellet fogok érvelni, hogy az, hogy tetszőleges, kontrasztív topik és asszociált DP-ke tartalmazó mondatok a kumulatív, illetve a két egyenkénti interpretációk közül melyikkel férnek össze, két tényezőből levezethető. Az egyik a kontrasztív topik

által hordozott implikatúrával függ össze, nevezetesen azzal, hogy a kontrasztív topikos mondatok alternatív állításokat vezetnek be a diskurzusba. A másik feltétel pedig arra utal, hogy a kontrasztív topik DP-t és DP-asszociáltat tartalmazó mondatok mindig **kategorikus állításokat** (ld. Marty 1918; Maleczki megj. előtt) fejeznek ki.

A kontrasztív topik által bevezetett alternatív állításokra általában az jellemző (Büring 1997), hogy bennük a kontrasztív topik illetve az asszociált hangsúlyos összetevőjének megfelelő denotáció helyett azonos típusú szemantikai objektum szerepel. Gyuris (megj. alatt) ugyanakkor emellett érvel, hogy a fenti feltétel mellett az is szükséges, hogy a kérdéses alternatív állítások olyan események leírását tartalmazzák, amelyek nem részeseményei a mondat által leírt eseménynek. A (38) alatti mondatnak például azért van az asszociált DP-re vonatkozó egyenkénti olvasata, mert az, hogy az univerzum minden releváns eleme ágense egy-egy olyan nézési eseménynek, amelynek patiense két kiállítás, nem vonja maga után azt, hogy a fenti individuumok nem lehetnek ágensei olyan nézési eseményeknek, amelynek a patiense három kiállítás.

(38) [KT 'Két kiállítást] `mindenki megnézett.

A fenti mondattal ellentétben, a (39) alatti mondatnak az asszociáltra vonatkozó disztributív olvasata kizárná annak a lehetőségét, hogy az univerzum releváns elemei olyan nézési eseményeknek legyenek ágensei, amelyeknek a patiense két vagy annál több kiállítás. Ugyanakkor, mivel a kontrasztív topikokról, legalábbis állító mondatokban, feltételeztük, hogy individuumokat vezetnek be a diskurzusba, a (39) alatti mondatnak a fenti olvasata maga után vonná olyan nézési esemény létezését, amely olyan részeseményekből áll, amelynek a patiense egy kiállítás.

(39) *[KT 'Legfeljebb két kiállítást] `mindenki megnézett.

Mivel tehát az asszociáltra vonatkozó egyenkénti olvasatok a fenti mondat esetében nem férnek össze olyan alternatív eseményekkel, amelyeknek a létezése nem következik a mondat igazságából, ezért a (39) alatti mondatához nem is rendelhető ilyen olvasat.

Tekintsük a következő, (40)–(42) alatti mondatokat, amelyeknek kumulatív, illetve a kontrasztív topikra vonatkozó egyenkénti olvasatát elvileg nem zárna ki a fenti, alternatív eseményekre vonatkozó követelmény:

(40) [KT 'Legalább három lány] [F `két dalt] énekelt el.

- a. #'Legalább három lány énekelt dalokat, és két dalt énekeltek lányok, de nem ismeretes, hogy a dalok hogyan oszlottak meg a lányok között.'
- b. #'Legalább három olyan lány van, akik egyenként két dalt énekeltek el.'
- c. 'Két olyan dal van, amit legalább három lány énekelt el.'

(41) [KT 'Kevés néző] [F `öt darabot] látott.

- a. #'Kevés néző látott színdarabokat, és öt darabot láttak nézők, de nem ismeretes, hogy a darabok hogyan oszlottak meg a nézők között.'
- b. #'Kevés olyan néző van, aki öt darabot látott.'
- c. 'Öt olyan darab van, amit kevés néző látott.'

- (42) [_{KT} 'Legalább öt könyvet] [_F 'kevés gyerek] olvasott el.
- #'Legalább öt könyvet olvastak gyerekek, és kevés gyerek olvasott könyveket, de nem ismeretes, hogy a könyvek hogyan oszlottak meg a gyerekek között.'
 - #'Legalább öt olyan könyv volt, amit egyenként kevés gyerek látott.'
 - 'Kevés olyan gyerek van, akik legalább öt könyvet olvastak.'

A (40) alatti mondat kumulatív olvasata, amely egy bizonyos éneklési eseménynek a létezését állítja, a fenti, alternatívákra vonatkozó feltétel alapján nem zárja ki, de nem is vonja maga után más éneklési események létezését, amelyek szereplője a mondatban szereplőnél különböző számú énekes, és amelyek különböző számú dalt tartalmaznak. Hasonlóan, a (b) alatti disztributív olvasat nem tudná kizárni önmagában olyan események létezését, amelyekben különböző számú énekes énekelt egyenként két, vagy ettől különböző számú dalt. A fenti jelenség a többi példamondatban is megfigyelhető, csakúgy, mint az, hogy a kontrasztív topikra vonatkozó egyenkénti olvasattal szemben az asszociáltra vonatkozó egyenkénti olvasat létezik. A fenti három mondatban az asszociált mind fókuszpozícióban helyezkedik el, de például a fenti (38) alatti mondat mutatja, hogy az asszociáltra vonatkozó egyenkénti olvasat nemcsak akkor létezhet, amikor ez utóbbi összetevő a mondat fókusza, hanem akkor is, ha ez egy univerzális DP. A (33) alatti példa, illetve a (43) alatti ugyanakkor illusztrálja, hogy az univerzális DP-ken kívül más, kvantorpozícióban elhelyezkedő DP nem fér össze egyenkénti olvasattal:

- (43) [_{KT} 'Kevés néző] 'legalább öt darabot megnézett.
- #'Kevés néző nézett meg darabokat, és legalább öt darabot néztek meg nézők, de nem ismeretes, hogy a darabok hogyan oszlottak meg a nézők között.'
 - #'Kevés olyan néző van, aki legalább öt darabot megnézett.'
 - #'Legalább öt olyan darab van, amit kevés néző megnézett.'

A fenti példák alapján kézenfekvőnek látszik az az általánosítás, amely szerint a kontrasztív topik illetve az asszociált DP-k közül csak azok férnek össze rájuk vonatkozó egyenkénti interpretációval, amelyek képesek arra, hogy egyértelműen azonosítsanak egy (többes) individuumot, illetve azokhoz a mondatokhoz rendelhető kumulatív interpretáció, amelyekben a kérdéses DP-k közül mindkettő ilyen tulajdonságú. Ezeknek a kifejezéseknek a halmaza egyrészt magában foglalja a referenciális kifejezéseket, vagyis azokat, amelyek a magyar mondat (normál) topik pozíciójában előfordulhatnak, az univerzális DP-eket, hiszen ezek is egyértelműen tudnak azonosítani egy individuumot a diskurzusban, mégpedig a maximálisat, illetve a fókusz szerepű DP-eket, hiszen, amint ezt a 3.2. pontban megmutattuk, a fókuszálás révén a DP-k alkalmassá válnak egyedi individuumok azonosítására.

A fentiekben láttuk, hogy a fenti feltétel ugyanakkor nem elégséges ahhoz, hogy egy adott interpretáció valóban előálljon, hiszen ehhez még az is szükséges, hogy a megfelelő alternatív események léte ne következzen, de ne is álljon ellentmondásban az adott olvasathoz tartozó igazságfeltételekkel.

5. Összefoglalás

Ebben a dolgozatban a kontrasztív topik DP-ket tartalmazó mondatok interpretációs tulajdonságait, ezen belül hatóköri viszonyait, valamint az interpretálhatóság kritériumait vizsgáltuk meg.

Amellett érveltünk, hogy a kontrasztív topik DP-k és az asszociált DP-k közötti hatóköri viszonyok mindig megjósolhatók a két DP lexikális tulajdonságaiból, valamint az asszociált szintaktikai szerepéből következő szemantikai tulajdonságaiból, szemben a kontrasztív topik DP és az asszociáltját követő kvantorok közötti hatóköri viszonyokkal. Krifka (1989) nyomán bemutattuk, hogyan reprezentálhatók a kontrasztív topikos mondatok különböző olvasatai egy eseményszemantikai keretben. Amellett érveltünk, hogy a fenti mondatok lehetséges olvasatainak két követelményt kell kielégíteniük, amelyek közül az első az, hogy kompatibilisnek kell lenniük alternatív eseményeket leíró alternatív állításokkal, másrészt pedig az, hogy a kumulatív, illetve az egyes összetevőkre vonatkozó egyenkénti olvasatok csak akkor állnak elő, ha bizonyos összetevőknek lehet referenciális olvasata.

Hivatkozások

- Barwise, Jon – Robin Cooper 1981: Generalized quantifiers and natural language, *Linguistics and Philosophy* **4**, 159–219.
- Büring, Daniel 1997: *The Meaning of Topic and Focus. The 59th Street Bridge Accent*, London, New York, Routledge.
- Davidson, Donald 1967: The logical form of action sentences, in Nicholas Rescher szerk.: *The Logic of Decision and Action*, Pittsburgh, University of Pittsburgh Press.
- É. Kiss Katalin 1998a: Mondattan, in É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris, 17–184.
- von Fintel, Kai 1994: *Restrictions on Quantifier Domains*, doktori disszertáció, Amherst, University of Massachusetts.
- Gyuris Beáta megj. alatt: Contrastive topics and alternatives in event semantics, in Bánréti Zoltán – Kenesei István – Siptár Péter szerk.: *Approaches to Hungarian* **8**, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- van Hoof, Hanneke 2000: *The Rise in the Rise-fall Contour: Does It Evoke a Contrastive Topic or a Contrastive Focus?*, kézirat, Universität Tübingen.
- Kálmán László – Nádasdy Ádám 1994: A hangsúly, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 2: Fonológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 393–467.
- Kálmán László 2001: A mennyiségjelölők jelentéstana, a jelen kötetben.
- Kenesei István 1989: Logikus-e a magyar szórend?, *Általános nyelvészeti tanulmányok* **17**, 105–152.
- Krifka, Manfred 1989: Nominal reference, temporal constitution and quantification in event semantics, in Renate Bartsch szerk.: *Semantics and Contextual Expression*, Dordrecht, Foris, 75–115.
- Lambrecht, Knud 1994: *Information Structure and Sentence Form*, Cambridge, New York, Melbourne, Cambridge University Press.
- Link, Godehard 1983: The logical analysis of plurals and mass terms: A lattice-theoretical approach, in Rainer Bäuerle – Christian Schwarze – Armin von Stechow szerk.: *Meaning, Use, and Interpretation of Language*, Berlin, de Gruyter, 302–323.

- Maleczki Márta 1995: A magyar főnevek és determinánsok interpretációja strukturált tartományú szemantikai modellekben, in *Néprajz és Nyelvtudomány* **36**, 199–234.
- Maleczki Márta megjelenés előtt: Information structure, argument structure, and typological variation, in Katarzyna M. Jaszczolt – Ken Turner szerk.: *Meaning Through Language Contrast: The Cambridge Papers (Pragmatics and Beyond)*, Amsterdam, John Benjamins Publishing Company.
- Lee, Chungmin 1999: Contrastive topic: A locus of interface evidence from Korean and English, in Ken Turner szerk.: *The Semantics/Pragmatics Interface from Different Points of View*, Oxford, Elsevier, 317–342.
- Molnár, Valéria 1998: Topic in focus: The syntax, phonology, semantics, and pragmatics of the so-called “contrastive topic” in Hungarian and German, *Acta Linguistica Hungarica* **45**, 389–466.
- Szabolcsi, Anna 1997: Strategies for Scope Taking, in Anna Szabolcsi szerk.: *Ways of Scope Taking*, Dordrecht, Kluwer, 109–154.
- Vallduví, Enric – Elisabet Engdahl 1996: The linguistic realization of information packaging, *Linguistics* **34**, 459–519.
- Marty, Anton 1918: *Gesammelte Schriften II/1: Abteilung*, Halle, Max Niemeyer Verlag.
- Scha, Remko 1981: Distributive, collective and cumulative quantification, in Jeroen Groenendijk – Theo Janssen – Martin Stokhof szerk.: *Formal Methods in the Study of Language*, Amsterdam, Mathematisch Centrum.

A THETIKUS ÍTÉLETEK SZEMANTIKAI SZERKEZETÉRŐL*

MALECZKI MÁRTA

SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék
maleczki@hung.u-szeged.hu

1. A probléma: thetikus és kategorikus ítéletek

Az utóbbi évtizedekben több, eltérő problémákat tárgyaló nyelvészeti munkában érveltek amellelt – Brentanora és tanítványára, Martyra hivatkozva –, hogy érdemes különbséget tenni két alapvető ítélettípus között (ld. pl. Kuno 1972; Ladusaw 1994; Lambrecht 1994; Sasse 1991). E kutatók szerint a természetes nyelvekben léteznek az (eddig formális nyelvészeti vizsgálódásokban domináns szerepet játszó) ún. kategorikus ítéletek (ld. (1), (2), (3)) mellett alapvetően másféle szerkezetű, thetikusnak nevezett ítéletek (ld. (4), (5)) is:

- (1) *Minden ember halandó.*
- (2) *Johanna sakkozik.*
- (3) *A macska a szőnyegen van.*
- (4) *Villámlik.*
- (5) *Bejött egy cica.*

A thetikus és kategorikus ítéletek „logikai szerkezete”¹ közötti alapvető különbséget úgy jellemzik általában, hogy világos predikátum-argumentum struktúrája csak az utóbbiaknak van, a thetikus ítéletekben nincs logikai alany, ezek egyszerű deskripciók (állításai vagy tagadásai, ld. Ladusaw 1994). A thetikus ítéletek – szemben a kategorikusakkal – azért „egyszerű leírások”, mert nem egy tulajdonságot állítanak vagy tagadnak jól meghatározható argumentumokról, hanem mindössze *prezentálnak* egy objektumot (ld. (5)) vagy eseményt (ld. (4)); azaz pusztán leírásokat jelenítenek meg (Ladusaw 1994: 224). Vagyis a thetikus ítéletek egyetlen, „teljesen új” (Sasse 1991) információt közvetítő egységként működnek. Ebből kiindulva intuitívan talán jobban meg tudjuk ragadni a kategorikus/thetikus

* Itt szeretnék köszönetet mondani a cikk két lektorának, akiknek a megjegyzései nyomán remélhetőleg alaposabban és pontosabban sikerült megfogalmazni a fő gondolatmeneteket. Némelyik lektori megjegyzés átgondolása azonban olyan messzire vezetne, hogy ebben a dolgozatban sajnos nem tudtam figyelembe venni; a további kutatások folyamán azonban igyekszem válaszokat keresni az itt nem tárgyalt problémákra is.

¹ Amit itt logikai szerkezeten érthetünk, az semmiképpen sem azonos a grammatikai szerkezettel. Lambrecht 1994 meggyőzően érvel amellelt, hogy a thetikus/kategorikus különbségtétel az információs szerkezet különbsége, azaz inkább pragmatikai jellegű, noha szisztematikus összefüggések megfigyelhetők a grammatikai szerkezet és az ítélettípus között, ld. Lambrecht 1994: 137–146.

megkülönböztetés lényegét, Lambrecht (1994) megközelítésének megfelelően, aki szerint az eltérés inkább pragmatikai jellegű. Ugyanis szerinte ami különböző a két ítélettípusban, az az információs szerkezetük; a thetikus ítéletekben egyszerűen nincs topik, míg a kategorikusakban van. Ebből következik, hogy az olyan nyelvekben, ahol a szintaktikai szerkezet szoros kapcsolatban áll a mondat által kifejezett állítás információs szerkezetével, a thetikus/kategorikus ítélettípusok különbözősége a szintaxisban is tetten érhető kell, hogy legyen. Mivel a magyar ilyen, ún. diskurzus-konfigurációs nyelv, a szintaxisa alapján is látható, hogy pl. (5)-ben nincs topik: az állítás nem egy (konkrét) cicáról szól. Ugyanakkor mégis teljes propozíció, aminek az igazságfeltételeit valószínűleg úgy adhatjuk meg a legpontosabban, hogy akkor és csak akkor igaz (5), ha a helyzet, amire a beszélő utal, olyan, hogy arra a helyzetre igaz az a deskripció, ami egy olyan propozíciónak feleltethető meg, ami akkor és csak akkor igaz, ha van olyan cica, aki bejött. Ez az interpretáció összhangban van azzal a ténnyel is, hogy a thetikus ítéletekben ugyanazok a grammatikai (és szemantikai) kategóriák fordulhatnak elő, mint a kategorikusakban. Fontos azonban észrevennünk, hogy – a thetikus ítélettípus „teljesen új” jellegével összhangban – (5)-ben az *egy cica* nem-specifikus, nem ismert, nem várt; tehát, ámbár kétségtelenül ugyanazok a grammatikai és szemantikai kategóriák fordulnak elő a kategorikus és a thetikus ítéletekben, nem feltétlenül egyforma módokon (vö. Ladusaw 1994). Következésképpen, ha lenne használható definíciónk a két ítélettípus szisztematikus elkülönítésére, ez alapul szolgálhatna a mondatok bizonyos disztribúciós és értelmezésszerű különbségeinek magyarázatához is.

Az (5) mondat tipikus példánya a thetikus ítéletek azon altípusának, amit diskurzus-referens bevezető (vagy entitás-központú) thetikus ítéletnek nevez Lambrecht (1994). A kategorikus (6) a thetikus (5) állítástól éppen abban különbözik, hogy (6)-ban közvetlenül egy bizonyos cicáról van szó (nem pedig a helyzetet jellemzem egy nem-specifikus cica bevezetésével, mint (5)-ben):

(6) *Egy cica (már) bejött.*

Ez a mondat semleges intonációval nem is értelmezhető. Ha megpróbáljuk (6)-ot valamilyen jelölt módon interpretálni, akkor vagy arról lehet szó, hogy várjuk, hogy cicák jöjjenek be, és ebből a kontextusban adott cicahalmazból egy állatka bejött már (specifikus értelmezés); vagy kontrasztív topikként intonálva a határozatlan NP-t, úgy értelmezzük, hogy '(bezzeg) egy CICA bejött (már), de (a várt) KUTYÁK még NEM (még kint viháncolnak)'

A thetikus ítéletek információs szerkezet alapú megközelítése a kategorikus ítéletekkel való szembeállításuk alapján történik, és ennek folyományaként a topik fogalmából (thetikus ítéleteknél annak hiányából) indul ki. A topik (téma, „adott”) azonban maga is többértelmű, tisztázásra szoruló fogalom, s Östman–Virtanen (1999) szerint nem véletlen (és nem is szükségtelen), hogy többféle dichotómia (topik/komment, téma/réma, adott/új) is forgalomban van, (részben) eltérő értelmezésekkel. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a kategorikus ítéletek „kettős ítéletek”, amennyiben valamilyen módon a logikai alany (topik) megnevezését, azonosítását is tartalmazzák (ez a topik preszuppozíciós jellegével magyarázható, ha elfogadjuk Lambrecht (1994) álláspontját). A thetikus ítéletek ezzel szemben „egyszerűek”, nincs topikjuk, ennél fogva előfeltevés sem kell, hogy kapcsolódjon hozzájuk. Látjuk tehát, hogy többféleképpen is megfogható a kategorikus/thetikus

szembenállás: logikai szempontból (a thetikus ítélet analízátlan leírás), információs szerkezeti megközelítés alapján (a thetikus ítéletnek nincs topikja), s ehhez kapcsolódóan az állítás preszuppozíciós szerkezetével is (a thetikus ítéletekben a fő állítás szintjén nincs előfeltevés). A thetikus ítéletek logikai-szemantikai szerkezetének pontos jellemzésével azonban – tudomásom szerint – mindeddig adós maradt a szakirodalom, noha körülírásukra, azonosításukra számos kísérlet történt. Ennek oka véleményem szerint abban keresendő, hogy ez az ítélettípus valahogyan „másodrendűnek” minősül a logikailag világos predikátum-argumentum szerkezettel jellemezhető kategorikus ítélettípussal szemben: kénytelenek vagyunk tudomást venni róla, de valójában kényelmetlen a thetikus ítéletekkel foglalkozni, mert logikai szempontból rendetlenül viselkednek, logikai-szemantikai szerkezetük – ha tulajdoníthatunk nekik ilyet egyáltalán – nehezen megfogható. Ha ugyanis (a legkézenfekvőbbnek tűnő módon) úgy próbáljuk értelmezni a thetikus ítéleteket, hogy – lévén pusztá deskripciók – egyetlen predikátumból állnak, s a bennük szereplő grammatikai alany legfeljebb valamiféle paraméter-korlátozó funkcióval rendelkezik (vö. Ladusaw 1994: 224), akkor bajba kerülünk, hiszen a predikátum Geach (1968) szerint úgy nyerhető ki a propozícióból, hogy elveszük belőle a „nevet”, és ami marad, az a predikátum. Eszerint tehát predikátum nem létezhet függetlenül egy propozíciótól, és a propozíció az, ami meghatározza a predikátumot (vagyis az az alapkategória), nem pedig a predikátum. Így azonban nem lehetséges, hogy egyetlen predikátummal fejezzünk ki egy teljes propozíciót, mert a predikátum *per definitionem* „hiányos” kifejezés, egy mondatnak csak egy részét alkothatja, mindig kell hozzá még valami, hogy teljes propozíciót kapjunk. Geach (1968) szerint az a kifejezés, amit elvettünk a mondatból, hogy megkapjuk a predikátumot, az a logikai alany, függetlenül attól, hogy milyen grammatikai viszonyban áll a predikátummal. Mindebből az következik, hogy egyrészt a propozíciótól függetlenül a predikátum fogalma nem definiálható; másrészt az a logikai alany-fogalom, amit Geach használ, sokkal szorosabb rokonságot mutat a topik kategóriájával, mint a grammatikai alanyéval; tehát ebben az értelemben csak kategorikus ítéleteknek lehet logikai alanyuk

Ha tehát komolyan vesszük feladatunkat, hogy a thetikus ítéletek logikai szerkezetét próbáljuk meg feltárni, akkor a fentiek alapján több probléma is felmerülne, ha az ilyen ítéleteket kifejező állításokat pusztá predikátumoknak tekintenénk. Egyrészt, ha egyetlen predikátumból állónak tekintünk egy ítéletet, akkor nem világos, hogyan lehetne hozzá igazságértéket rendelni, hiszen a típusa csak $\langle e, t \rangle$ lehet Geach meghatározása alapján; igazságértéket viszont csak t típusú kifejezésekhez rendelhetünk.² Másrészt kérdés, hogy

² Technikailag természetesen megoldható ez a probléma, hiszen – pl. Krifka 1989 mintájára – bevezethetnénk egy mondatoperátort, ami predikátumból mondatot csinál. Ez azonban több okból is kerülendő eljárásnak tűnik: egyrészt Krifka minden mondatjelentést ennek a segítségével kalkulál ki, tehát ez az ő rendszere alapján nem lehet a kategorikus/thetikus különbségtétel alapja; másrészt önkényes, nem-kompozicionális megoldásnak tűnik (ámbar elvileg nem lehetetlen, hogy – ha van a thetikus ítéleteknek jellemző szintaktikai/fonológiai tulajdonsága – valahogyan ehhez kössük a mondatoperátor bevezetését). A fő probléma azonban az, hogy így nem tudnánk megragadni azt az intuitív különbséget a kétféle állítástípus között, ami úgy fogalmazható meg, hogy a thetikus ítélet egy helyzetet jellemez, a kategorikus viszont valamilyen, a mondat alapján azonosítható entitásról szóló állítást; s emiatt egyéb érdekes összefüggések is homályban maradnának.

hogyan lenne egyáltalán definiálható a predikátum fogalma, hiszen „nevet” (argumentumot) nem vehetünk el egy olyan állításból, amiről eleve feltételezzük, hogy csak predikátumot tartalmaz (tehát Geach fent említett predikátum-meghatározása nem lenne alkalmazható). További probléma, hogy vannak olyan thetikus ítéletek, amelyek a grammatikai szerkezetük alapján is predikátum-argumentum struktúrájúnak (diskurzusraferens-bevezető thetikus ítéletek, ld. (5)); milyen módon értelmezhetnénk ezeket logikailag egyetlen predikátumnak? Nyilvánvaló tehát, hogy a „deskripció”, amit egy thetikus ítélet kifejez, semmiképpen sem tekinthető egy pusztán predikátumnak. „Entitásként” sem lehet azonban értelmezni (mondjuk, a határozott leírások mintájára esemény-leírásként), mert a thetikus ítéletekhez épp úgy tudunk igazságfeltételeket rendelni, mint a kategorikusakhoz; azaz *t* típusú kifejezéseknek kell lenniük.

Ámbár a thetikus ítéleteknek még altípusairól is tudunk (eseményleíró, ld. (4), diskurzusraferens bevezető, ld. (5) – vö. Lambrecht 1994: 144), mégis, ha összegezzük az eddigieket, az eredmény az, hogy a legpontosabb meghatározásuk is kimerül abban, hogy ezek biztos, hogy logikai alany nélküli, azaz topikaltalan állítások (Lambrecht 1994), és az állítást konstituáló reláció semmiképpen sem a predikátum és az argumentuma(i) közötti predikatív viszony (Sasse 1991; Ladusaw 1994). A thetikus ítéletek így módon tehát csak negatívan, a kategorikus ítélettípussal szembeállítva definiálódnak, nem a saját jogukon; pedig ha a kategorikus ítéleteknek arra a tulajdonságára gondolunk, hogy ezek kettős ítéletek (amennyiben egy valahonnan (rendszerint az adott állítástól függetlenül) ismert(nek feltételezett) argumentumról állítanak valamit), akkor beláthatjuk, hogy valójában „logikailag” nem ezeké az elsőbbség. Célszerű lenne tehát megpróbálni megfordítani gondolkodásunkat: a thetikus ítéleteket vegyük alapul, és ezekhez képest lehetne aztán szemügyre venni a kategorikus ítéleteket kifejező állításokat. Ennek meglenne az az előnye is, hogy megbízható kiindulópontot találhatnánk a logikai alany, azaz a topik fogalmának tisztázásához is.

E tanulmány célja tehát a thetikus ítéleteket kifejező mondatok szemantikai-pragmatikai jellemzése, mégpedig közvetlen módon. Ez azt jelenti, hogy nem abból fogok kiindulni, hogy ami nem kategorikus ítélet, az thetikus, hanem épp fordítva. E két ítélettípus megkülönböztetésének igénye ugyanis véleményem szerint összefüggésbe hozható azokkal a különböző módokon, eltérő elméleti keretekben, eltérő motivációk alapján megfogalmazott, mégis alapjában véve konvergáló tendenciákkal, amelyek „szemantikai ártatlanságunk” elvesztését látják abban, hogy a természetes nyelvek leírására Frege elképzeléseit követő logikai eszközöket alkalmazunk (ld. Barwise–Perry 1975). Amellett fogok tehát itt érvelni, hogy ha nem a logika lehetőségeiből és igényeiből kiindulva közelítünk a természetes nyelvhez, hanem a nyelv funkciójából próbáljuk megmagyarázni a nyelvi szerkezeteket, akkor a thetikus ítélettípus az elsődleges, amennyiben ez az egyszerűbb ítélettípus, és a kategorikus ítéletek ehhez képest definiálандók – azaz a megszokottól épp ellentétes megközelítési módot javasolok. Ennek messzeható következményei lehetnek, hiszen újfajta megközelítést kínál ez a szemlélet a topik fogalmához, és ezzel párhuzamosan a specifikusság kérdésköre is új megvilágításba kerülhet.

A dolgozat felépítése a következő:

A 2. szakasz az állítások szemantikai szerkezetét tárgyalja: először elkülöníti a különböző típusokat, majd a minden állításban közös, alapvető logikai struktúra azon eltérő paramétereit igyekszik rögzíteni, amelyek felelőssé tehetők a thetikus és kategorikus

ítélettípusok különbözőségéért. Mivel ennek során fény derül az implicit és nem-artikulált argumentumok jelentőségére, ezekkel foglalkozik a 3. fejezet. A 4. szakasz a dolgozat korábbi fejezeteiben kifejtett álláspont további következményeire, az itt javasolt megoldás alapján könnyen magyarázható összefüggésekre hívja fel a figyelmet, majd az 5., záró rész összegzi a főbb állításokat és eredményeket, egy általános kommunikációs stratégiai háttérben is elhelyezve ezeket.

2. Az állítások szemantikai szerkezete

2.1. „Örökérvényű” és „alkalmi” állítások

A formális szemantikai kutatásokban legalaposabban és leggyakrabban vizsgált állítások tipikus példái (1)–(3) (ezeket (7)–(9) számozással ismétlem meg itt):

- (7) *Minden ember halandó.*
- (8) *Johanna sakkozik.*
- (9) *A macska a szőnyegen van.*

Ezek mind kategorikus ítéletek, világos arisztotelészi predikátum-argumentum struktúrával.³ A figyelmesebb vizsgálat azonban feltárja, hogy a kontextus szerepe szempontjából határozott különbségek is megfigyelhetők a szemantikai szerkezetükben: míg (7)-hez a kontextus vagy valamilyen szituáció ismerete nélkül is rendelhető igazságérték, (9)-hez ilyen ismeret nélkül nem tudunk igazságértéket rendelni. A (8)-ban szereplő mondat pedig kétértelmű: vagy egy adott szituációhoz képest kell megadnunk az igazságfeltételeit, vagy az adott szituációtól függetlenül, habituális értelemben; az alanyt azonban mindkét esetben le kell tudnunk valahogyan horgonyozni. Seuren et al. (2001) amellett érvel, hogy a természetes nyelvi megnyilatkozások többsége nem „örökérvényű” igazságot kifejező mondatokat (*eternal sentences*) tartalmaz, és nem helyes eljárás, ha az ilyen mondatokat tekintjük kiindulópontnak szemantikai kutatásainkban. A tipikus természetes nyelvi propozíciók szerintük „alkalmi” mondatokkal fejeződnek ki (*occasion sentences*), ezek pedig kettős értelemben is függenek a környezetüktől: egyrészt a kontextushoz is kötődnek, másrészt pedig kell egy olyan szituáció (ezt „kulcs”-nak nevezzük), amelyhez képest a mondatok által kifejezett állítások igazságértéke meghatározható. Valójában már Barwise–Perry (1975) amellett érvel, hogy a természetes nyelvekhez nem a fregei logika módszerével kell közelítenünk; az azóta eltelt időben megjelent szemantikai szakirodalomban pedig egyre többször, többféleképpen és határozottabban merült fel az igény olyan állítások elemzésére, amelyeknek szemantikai tartalma nem reprezentálható a hagyományos, statikus logikai rendszerek segítségével. A dinamikus szemléletű tanulmányok legtöbbször az anaforikus elemek referenciájának megállapítása szempontjából vizsgálják a kontextus szerepét (ld. DRT, DPL). Mivel Seuren et al. (2001) a természetes nyelvi propozíciók általános tulajdonságának tartja a fent említett kettős környezetfüggésüket, függetlenül

³ Egyetértek Kálmán (2002) álláspontjával, mely szerint az állítások szemantikai szerkezetét jobban tükrözi a hagyományos arisztotelészi logika, mint a kvantifikációt tartalmazó mondatok igazságfeltételeinek megadásához szükségesnek vélt logikai reprezentációk alapján feltételezett háromszaltú szerkezetek. Azaz feltételezem, hogy (1)–(3) logikai szerkezete megegyezik, amennyiben mindegyikben egy (logikai) predikátumot alkalmazunk valamilyen módon a mondatok élén álló főnévi csoportokra mint argumentumokra.

attól, hogy milyen kifejezések alkotják őket, megfigyeléseik jó támpontokat nyújthatnak a thetikus ítélettípus vizsgálatához is (noha ők is csak kategorikus ítéleteket kifejező mondatokkal foglalkoznak).

2.2. Az állítások belső struktúrája: a predikátum–argumentum szerkezet

Tekintsük kiindulópontnak azt az általánosan elfogadott megközelítést, hogy ha állítunk valamit, akkor az állítás aktusával egy megfelelést állapítunk meg az állítás jelentésének tekintett propozíciós tartalom és valamilyen nem-nyelvi szituáció (világ) között. A kétértékű logikák ezt a megfelelés relációt fejezik ki az igaz (nem megfelelés esetén hamis) érték hozzárendelésével. Hagyományosan (8) akkor és csak akkor igaz, ha Johanna a sakkozók halmazában van, egyébként hamis.

(8) *Johanna sakkozik.*

A helyzet azonban nem ilyen egyszerű; mihelyest (8)-hoz megpróbálunk valóban igazságértéket rendelni, további információra van szükségünk. Ha a mondat kontextusát nem ismerjük, vagy nem ad elegendő támpontot a megfelelő értelmezés kiválasztásához, kénytelenek leszünk megkérdezni, hogy a beszélő pontosan milyen értelemben állítja (8)-at: úgy, hogy Johanna éppen most sakkozik (valahol valakivel), vagy úgy, hogy Johanna egyik szokásos tevékenysége a sakkozás. A kétféle értelmezés eltérő igazságfeltételeket eredményez, hiszen elképzelhető, hogy Johanna épp most sakkozik, de általában nem szokott (ekkor az epizodikus értelmezése igaz lesz az állításnak, a habituális hamis); viszont a habituális értelmezés esetén lehet igaz (8) akkor is, ha az adott helyzetben Johanna éppen nem sakkozik, hanem pl. egy tóban úszkál. Tehát ehhez a mondathoz különböző igazságfeltételek tartoznak, attól függően, hogy epizodikus vagy habituális állítást fejez ki, de bármelyik értelmezést is tekintjük, (8) kategorikus ítéletet fejez ki, mert egy jól meghatározott individuumból (Johannáról) állít valamilyen tulajdonságot. Az, hogy (8) valódi kétértelmű mondat, és ez a magyar nyelv sajátosságaiból fakad, jól látható abból is, hogy a lehetséges angol megfelelői esetében ez a kétértelműség nem merül fel; (10) csak epizodikusan, (11) csak habituálisan értelmezhető:

(10) *Johanna is playing chess.*
 Johanna játszik(folyamatos jelen) sakkot
 ‘Johanna sakkozik (éppen most).’

(11) *Johanna plays chess.*
 Johanna játszik(egyszerű jelen) sakkot
 ‘Johanna sakkozik (ez szokása).’

A folyamatos aspektusnak az angolban tehát van valamiféle lokalizáló, helyhez-időhöz-szituációhoz kapcsolódó jelentéstartalma. Ez kifejeződik abban a tényben is, hogy vannak az angolban olyan mondatok, amelyek nem (vagy csak speciális értelmezést elnyerve) tartalmazhatnak folyamatos igealakot:

(12) *Lions are carnivorous.*
 oroszlánok vannak(egyszerű jelen) húsevő
 ‘Az oroszlánok húsevők.’

- (13) [?]*Lions are being carnivorous.*
 oroszlánok vannak(folyamatos jelen) húsevő

(13) nem jelentheti azt, hogy ‘az oroszlánok éppen most húsevők’; ennek oka pedig az, hogy a mondatban szereplő predikátum⁴ ún. individuum-szintű predikátum: lexikális jelentésénél fogva valamilyen inherens, tértől/időtől független tulajdonságot fejez ki. Kratzer (1995) szintaktikai magyarázatot ajánl (13) rosszul formáltságára: szerinte azon predikátumok lexikális reprezentációjában, amelyek nem (csak) individuumszintű különbséget fejeznek ki (ilyen a *play* ‘játszik’, ld. (10)), van egy ún. tér-idő argumentumhely is („*spatiotemporal slot*”); nevezzük ezt az egyszerűség kedvéért **helyzetnek** a továbbiakban, és jelöljük *s*-sel. Ez az *s* argumentumhely a mondatban vagy rögzítődik (logikai értelemben „konkretizálódik”) valamilyen módon (mint (10)-ben), vagy nem (mint (11)-ben): az előbbi esetben a mondat epizodikus, az utóbbiban habituális értelmezésű lesz. (12) azonban olyan predikátumot tartalmaz (*carnivorous* ‘húsevő’), amelynek a lexikális reprezentációjában nincs helyzetre vonatkozó argumentum-hely, következésképpen a predikátumnak nem lehetnek szituációhoz kötött (azaz helyzetképszintű, „*stage-level*”) realizációi. Ezért nem lehetséges epizodikus értelmezése az ilyen predikátumot tartalmazó mondatnak, *s* ennél fogva nem állhat az ige olyan alakban, ami ezt az értelmezést kényszerítené ki.

A nem (csak) inherens tulajdonságot kifejező predikátumok, vagyis a helyzetkép-szintű predikátumok lexikális reprezentációjában tehát Kratzer (1995) alapján feltételezhetjük a szokásos argumentum-helyek mellett egy helyzet-argumentumhely meglétét is. Ennek megfelelően pl. a *sakkozik* ige lexikális reprezentációját a (14)-ben megadott formában képzelhetjük el (ahol *x* az univerzum objektumain, *s* pedig helyzeteken végigfutó változó):

- (14) $sakkozik(s)(x)$

(8) kétértelműsége abból fakad, hogy feltételezhető az is, hogy az *s* változó helyén rögzítve van egy kontextuálisan adott vagy kikövetkeztethető helyzet-argumentum (ekkor epizodikus az állítás), vagy nem találunk/adunk meg ilyen argumentumot (ekkor habituális értelmezésű a mondat). Ennek megfelelően a különbséget a *Johanna sakkozik* állítás epizodikus és habituális értelmezése között valahogy így reprezentálhatjuk:

- (15) $sakkozik(s_1)(j)$
 (16) $sakkozik(s)(j)$

(15) és (16) között az egyetlen különbség az, hogy a (15)-ben szereplő *s*₁ nem változó, hanem konstans, azaz egy bizonyos szituációra utaló argumentum; (16)-ban viszont *s* lekötetlen változónak marad meg (ami fölött értelmezhetünk egy default generikus operátort, vagy értelmezhetjük közvetlenül habituálisnak az ilyen formulákat – a pontos formalizálás témánk szempontjából nem lényeges). Fontos viszont észrevennünk, hogy mindkét formula esetében a logikai alany *Johanna*; vagyis a logikai predikátum (a „komment”) az *x* változó fölötti λ -absztrakció eredményeképpen jöhetett csak létre:

⁴ Itt – az eddigi logikai értelmezéstől eltérően – grammatikai értelemben használom a predikátum kifejezést (azaz olyan kifejezéseket jelöl itt ez a szó, ami a mondatban predikatív funkciót tölthet be), mindaddig, amíg expliciten nem jelzem, hogy ismét a logikai predikátum-fogalomra térek át.

(15') $\lambda x(\text{sakkoz}(s_1)(x))$ (16') $\lambda x(\text{sakkoz}(s)(x))$

(15') és (16') egyaránt individuum-típusú argumentumot vár, a velük alkotott állítások valamilyen individuum(ok)ról szólnak, ez(ek) a mondat logikai alanya(i) Geach meghatározása értelmében. Azaz, bármelyik módon is értelmezzük (8)-at, kategorikus ítéletet fejez ki, amely Johannáról szól, a logikai alany Johanna. A (15)-nek megfelelő értelmezés esetében a helyzet ismerete ugyan szükséges a tényleges igazságérték-hozzárendeléshez, az állítás azonban nem magáról a szituációról szól. Általában is: a helyzetkép szintű értelmezésben ugyan a helyzet-argumentum (a szintaxisban nem (feltétlenül) artikulált módon) jelen van, hiszen az igazságérték tényleges megállapításához nélkülözhetetlen, tehát ebben az értelemben konstituense az állításnak (vö. Perry 1998); de nem logikai alanya (8)-nak egyik értelmezésében sem. Az implicit helyzet-argumentumra az angolban a folyamatos igei forma egyértelműen utal, a magyarban azonban ez az argumentum – Perry (1998) terminológiáját használva – poszt-szemantikai úton azonosítható csak. A következő szakaszban tehát az implicit és nem-artikulált argumentumok jelentőségének, szerepének tisztázására kell, hogy sor kerüljön. Ez azért nagyon fontos a jelen dolgozat tárgya szempontjából, mert előfordulhat, hogy az ige lexikális reprezentációjában szereplő helyzet-argumentum válik a logikai alanná. Ez azokban az esetekben a legkézenfekvőbb, amikor az ige nek nem is lehet más argumentuma (ld. (4), amit itt (17)-ként ismételtek meg):

(17) *Villámlik.*

Ennek az ige nek a lexikális reprezentációja csak így adható meg:

(18) $\text{villáml}(s)$

Ez azt vonja maga után, hogy a helyzet-argumentumot mindig rögzíteni kell ahhoz, hogy a mondathoz igazságértéket rendelhessünk, és az állítás nem szólhat más argumentumról (mert nincs is más szóba jöhető argumentum). Vagyis a helyzet a logikai alany szerepét játssza az ilyen állításokban; általánosan megfogalmazva, minden olyan állításban a helyzet-argumentum a logikai alany, amelyek ún. helyzetleíró (esemény-központú) thetikus ítéletet fejeznek ki. A jelen dolgozat fő állítása pedig az, hogy nemcsak az ilyen thetikus ítéletekben, hanem **mindenfajta thetikus ítéletben az implicit vagy nem-artikulált argumentumként azonosítható helyzet tekinthető az állítás logikai alanyának.**

Itt célszerű megjegyeznünk, hogy a lexikonban megadott argumentum-sorrend csak a grammatikai viszonyokat kódolja: a „legkülső”, vagyis a lexikális alakot reprezentáló formulában utolsó helyen álló argumentum a grammatikai alany; ha szerepelne előtte egy individuum-típusú y argumentum, az lenne a tárgy, stb. Az s változó, lévén nem individuum-típusú (mint x), más módon vesz részt a szintaxisban, mint az ige által tematikus szerepet is kapó „valódi” argumentumok (hogy pontosan hogyan, annak feltárására itt nem vállalkozom). Ami viszont fontos, az az, hogy az állítások információs szerkezete vagy logikai szerkezete szempontjából a helyzet-változó feltevésem szerint hasonlóképpen viselkedik, mint az individuum-típusú változók: e fölött a változó fölött absztrahálva éppúgy megalkothatjuk a logikai predikátumot (a „komment” részt), mint bármely más argumentum-változó λ -absztrakciójával. Geach (1968) logikai predikátum-meghatározásának megfelelően tehát pl. a (14) lexikális reprezentációból megalkotható a

(19)-ben ábrázolt logikai predikátum is (a (15')-ben és a (16')-ban megadott logikai predikátumok mellett):⁵

(19) $\lambda_s(\text{sakkoz}(s)(x))$

Álláspontom szerint az ilyen, s fölött λ -absztraháló formulákkal jellemezhető logikai predikátumok szolgálnak a thetikusság ítéletek alapjául.

Másképpen – a kommunikáció célja felől – úgy is megközelíthetjük ugyanezt a problémakört, hogy egy **diskurzus** általában egy vagy több szituációról (Seuren et al. (2001) terminológiájával: kulcsról) szól. Ehhez hozzátehetjük, hogy a diskurzus **mondatai** pedig szólhatnak vagy közvetlenül valamilyen szituációról, vagy pedig valamilyen kulcs (szituáció, világ) segítségével többé-kevésbé azonosítható referensről. Feltevésem szerint az előbbi esetben – azaz, ha a mondat közvetlenül egy szituációról szól – az ítélet thetikusság típusú, míg az utóbbiban kategorikus. Így pontosabb képet nyerhetünk arról is, hogy a kategorikus ítéletek milyen értelemben kettős ítéletek: abban az értelemben, hogy közvetetten szólnak csak valamilyen szituációról, közvetlenül viszont más referensről vagy referensekről állítanak valamit; ezeknek pedig valamilyen elérhető szituáció (kulcs) alapján azonosíthatónak kell lenni (ld. Cooper (1996) „resource-szituációit”, Recanati (1996) „ablakait”). A kategorikus ítéletek kettőssége tehát a kettős információtartalommal ragadható meg: van egy állított tartalom, másrészt viszont annak azonosítása, hogy mi(k)ről/ki(k)ről szól az állítás, valamilyen előfeltevést aktivál; pontosabban megfogalmazva, a mondat fő predikátuma a mondatban szereplő valamely argumentumáról/argumentumairól állít valamit, s ezen argumentumok azonosítása során egy másik aktivált propozíció szolgáltatja az azonosításhoz szükséges kulcsot.

3. Implicit és nem-artikulált argumentumok

Közismert tény, hogy gyakran egy argumentum nincs expliciten kifejezve a mondatban. A hiányzó argumentumoknak Perry (1998) két típusát különíti el: az **implicit** argumentumokra utalnak nyelvi jelek, ha maga az argumentum expliciten nincs is megnevezve (expletívum, rag, stb.), a **nem-artikulált** argumentumok esetében azonban semmiféle nyelvi elem nem utal ezekre. Perry (1998, különösen a 4. lábjegyzet) szerint nem egyszerűen akkor beszélhetünk nem-artikulált argumentumokról, ha egy n argumentumhelyű predikátumot⁶ $n-1$ argumentumhelyű predikátummal fejezünk ki, hanem akkor, ha erre a hiányzó argumentumra csakugyan nem utal egyáltalán semmiféle nyelvi jel, mégis konstituense a propozíciónak abban az értelemben, hogy nélküle nincs igazságfeltételekkel megadható propozíciós tartalom. Pl. (4)-ben egyetlen egyargumentumú predikátum (*villámlik*)

⁵ Mivel ez a folyamat az információs struktúrát érinti már, ami viszont a magyarban szoros kapcsolatban van a szintaxissal, a logikai predikátum-formálási folyamatot semmiképpen sem tekinteném lexikai jellegűnek; azaz egyetlen lexikális reprezentációt – példánk esetében a (14)-ben adottat – tételezek csak fel. Abban a kérdésben viszont nem kívánok állást foglalni, hogy a szintaxis irányítja-e a megfelelő szemantikai reprezentációk létrejöttét, vagy épp fordítva; az a véleményem ugyanis, hogy a szintaktikai és (diskurzus)szemantikai folyamatokat elméleti szempontból célszerű szimultán zajlónak feltételezni (legfeljebb a generálás (azaz a beszélő) illetve az elemzés (azaz a hallgató) szempontjából lehet valamelyik nyelvi szintnek elsőbbsége a tényleges produkció illetve megértés során).

⁶ Itt ismét grammatikai értelemben szerepel a *predikátum* kifejezés.

szerepel, de a mondat nem tartalmaz expliciten egyetlen argumentumot sem.⁷ A nem-artikulált argumentum jelenléte azonban könnyen megállapítható, hiszen (4) akkor és csak akkor igaz, ha a helyzet (amelyre a beszélő utal) olyan, hogy igaz rá a *villámlik* predikátum. Hogy pontosan mi is ez a helyzet, melyik/milyen helyzetről szól az állítás, arra a nyelvi kifejezés nem utal; Perry (1998) terminológiáját alkalmazva azt mondhatjuk, hogy az argumentum poszt-szemantikai módon azonosítódik. Ez azt jelenti, hogy a helyzet-argumentum azonosítása a nem-nyelvi kontextus alapján történik; ha nincs okunk másképpen eljárni, akkor az állítás legkézenfekvőbben magáról arról a helyzetről szól, amelyben elhangzik, vagy az elhangzással egyidejűleg valahogyan azonosítódik. Mivel azonban a helyzet általában nem-artikulált (olykor implicit vagy indexikus) argumentumként van jelen, a thetikus ítéletet kifejező állításoknak nincs explicit logikai alanyuk.⁸ Ezért tűnik úgy, hogy az egész állítás látszólag csak egyetlen predikátum, vagy deskripció; valójában azonban a nem-artikulált helyzet argumentummal kiegészülve mégis egy igazságfeltételekkel jellemezhető propozíciót fejez ki.

A thetikus ítéletet kifejező propozíciók definitív sajátosságának tekintem, hogy alapvetően mindig egy helyzet-argumentumról szólnak. Ha ez a helyzet poszt-szemantikai módon azonosítódik, akkor ezen azt értjük Perry (1998)-at követve, hogy a propozícióban szereplő szavak jelentése nem ad útmutatást az argumentum azonosításához: a hallgató kénytelen a nem-nyelvi tudására támaszkodva kitalálni, milyen/melyik helyzetre vonatkozik az állítás. A nem-artikulált argumentumok esetében kizárólag erre a tudásra számíthat, a deiktikus kifejezések esetében pedig ugyan kell ez a tudás is, de rendelkezésére áll (a deiktikus) nyelvi elemből származó szemantikai információ is. Ezzel szemben a kategorikus ítéletek logikai alanya általában szemantikai módon azonosítható; lehet ugyan implicit, de nem-artikulált nem: valamilyen nyelvi elem (rag, névmás, stb.) mindig utal rá, s ez annál is könnyebben lehetséges, mivel a kategorikus ítéletek logikai alanyai rendszerint valamilyen thematikus szerep által kötődnek a mondat igei predikátumához. A kategorikus ítéletekben szereplő logikai alany tehát inkább preszuppozíciós természetű, míg a thetikusokban szereplő nem-artikulált szituáció-argumentum intencionálisan deiktikus. A beszélő intencionálásának szerepére a nem-artikulált argumentumok azonosításában Perry (1998) egy olyan telefonbeszélgetés példáját említi, ahol a telefonáló a jelenlévőknek információkat közvetít a vonal túlsó végén beszélő helyzetéről. Példája éppen a thetikus *It is raining* 'Esik' ítélet, amely a Perry által leírt szituációban nem az adott helyzetre, hanem a vonal másik végén lévő helyzetére vonatkozik.

A thetikus ítéletek nem-artikulált argumentuma tehát poszt-szemantikai módon azonosítható, azonban az állításban betöltött szerepe szemantikai: az igazságfeltételek erre való

⁷ Az itt bemutatott érvelés szempontjából lényegtelen, hogy az angolban, németben és más nyelvekben szintaktikai okokból szerepel egy expletívum a (4) és a hasonló állítások megfelelőiben. Perry (1998) szerint az *It is raining* 'Esik' állításban valódi nem-artikulált (nyelviileg hiányzó) argumentumként van jelen a helyzet, s enélkül nincs igazságfeltételelesen értékelhető propozíció. Az expletívumok nyilvánvalóan nem olyan természetű implicit argumentumok, mint pl. az *I have seen it* 'Láttam (azt)' állításban szereplő *it* 'azt', ahol az *it* referenciája kontextuálisan meghatározott.

⁸ Perry cikkének (1998) nem témája a kategorikus/thetikus megkülönböztetés, csak az indexikus kifejezések és a nem-artikulált konstituensek.

hivatkozás nélkül nem fogalmazhatók meg. Pl. (4) akkor és csak akkor igaz, ha a helyzet, amelyre a beszélő utal, olyan, hogy abban a szituációban villámlik. Vegyük észre, hogy ez az inherens helyzetfüggése az igazságfeltételeknek nem azon múlik, hogy a mondatban van-e grammatikai alany:

(15) *Esik az eső.*

A (15)-ben megfogalmazott állítás igazságfeltételei nem adhatók meg úgy, hogy (15) akkor és csak akkor igaz, ha az eső olyan, hogy esik. Ha ez így volna, (15) a benne szereplő szavak jelentésénél fogva mindig igaz lenne, azaz analitikus igazság volna. Viszont ha ezt az analitikus igazságot akarnánk megfogalmazni, nem (15)-öt, hanem inkább (16)-ot használnánk:

(16) *Az eső esik.*

(15) tehát, ugyanúgy, mint (4), egy nem artikulált helyzet-argumentumot tartalmaz, és az állítás logikai alanya ez a nem-artikulált argumentum, akkor is, ha egyidejűleg jelen van egy explicit grammatikai alany is. A thetikus és kategorikus ítéletek közötti különbség tehát hangsúlyozottan nem az, hogy a kategorikus ítéletek expliciten, a thetikusak impliciten tartalmazzák a logikai alanyt (azt, amiről az állítás szól), hanem az, hogy **a thetikus ítéletekben a logikai alany egy helyzet**: vagy az a helyzet maga, amelyben az állítás elhangzik, vagy az ennek alapján azonosítható, a beszélő intenciójának megfeleltethető helyzet. Hogy ennek semmi köze az implicit/explicit szembenálláshoz, mutatja az a tény, hogy vannak olyan kategorikus állítások, ahol implicit az argumentum (ld. (17)), és vannak olyan thetikus ítéletek, ahol expliciten is utalunk (indexikus kifejezéssel) a szituációra (ld. (17)):

(17) *Sakkozom.*

(18) *Meleg van itt.*

Mint említettem, a logikai kutatások kizárólag, a szemantikai kutatások pedig nagyrészt a kategorikus ítélettípusra korlátozódnak. Az ajánlott megoldás alapján teljesen érthető is, hogy miért: az igazságfeltételekkel dolgozó meghatározások szempontjából eléggé zavaró, ha egy olyan komponens, ami nélkülözhetetlen lenne az alapvető logikai viszony (a predikatív viszony) megfogalmazásához, egyszerűen hiányzik a mondatból. Még inkább zavarba ejtő lehet, hogy ez az argumentum, ámbár felfedezhető, általában nem szemantikai módon, hanem csak poszt-szemantikai úton azonosítható. Ráadásul az ilyen állításokban is lehetnek jelen expliciten más argumentumok: (5) hiánytalan mondatnak tűnik önmagában is, tehát nem is kézenfekvő, hogy nem-artikulált argumentumot keresgéljünk.

(5) *Bejött egy cica.*

Valójában persze ott van a nem-artikulált helyzet-argumentum ebben az állításban is; a lokális értelmű *be* igeikötő akár erre való utalásként is felfogható. Valamilyen lokatívszű szerepű konstituens jelenléte valójában jólformaltsági kritériumként is megjelenik éppen az olyan thetikus ítéletekben, amelyek látszólag hiánytalan argumentumszerkezetet mutatnak:

(19) **Tündér táncol.*

(20) *Tündér táncol a tó tükrén.*

(21) **Csalogány dalol.*

(22) *Csalogány dalol az ablakomban.*

A köznév (19)–(22) mindegyikében ugyanabban a szintaktikai pozícióban van, ugyanúgy intonálódik és ugyanaz a jelentése. Mégis, (19) és (21) rosszul formálnak tűnnek, (20) és (22) viszont kifogástalan mondatok. (19) és (21) elfogadhatatlansága azonban nem lehet szintaktikai alapú, hiszen a *táncol* és a *dalol* igék egyértelműen intranszítívak:

(23) *Johanna dalol/táncol.*

(24) *Minden tündér dalol/táncol.*

(19) és (21) rosszul formáltsága tehát csak úgy magyarázható, hogy mivel ezek pusztán köznévi argumentumot tartalmaznak, s ez – szemantikai tulajdonságainál fogva – nem lehet topik, s így nem töltheti be a szintaktikai topik pozícióját sem, ezek a mondatok szerkezetükénél fogva thetikus ítéletet fejezhetnek csak ki. A thetikus ítéletek értelmezéséhez azonban szükség van egy azonosítható helyzet-argumentumra; erre azonban ezek a mondatok – kontextus híján – semmilyen utalást nem tartalmaznak, s így, logikai alany (topik) nélkül rosszul formálnak tűnnek. A lokatívusz viszont, ami nem szintaktikai/szemantikai vonzata egyébként ezeknek az igéknek, expliciten utal a thetikus ítélettípus helyzet-argumentumára, így az elérhetővé válik, s az állítás jól formált lesz. Ezt az érvelést alátámasztja az is, hogy pl. (21) értelmezhetetlensége eltűnik, ha a helyzet rögzítődik valahogyan; például egy olyan szituációban már értelmezhető, s így nem tűnik rosszul formálnak, ahol két egyén éjszaka egy parkban üldögél, s az egyik egyszer csak így szól: *Hallod? Csalogány dalol!*

4. A thetikus/kategorikus és az individuumszintű/helyzetképszintű dichotómiák összefüggései

A thetikus ítéletek összefoglaló jellemzése a fentiek alapján úgy fogalmazható meg, hogy ezek olyan állítások, amelyek mindig valamilyen helyzetről szólnak, valamilyen helyzetet jellemeznek. Ha azt az argumentumot, amelyről egy állítás szól, a mondat logikai alanyának nevezzük, akkor ez úgy is megfogalmazható, hogy a thetikus ítéletek logikai alánya mindig egy helyzet. Erről a helyzet-argumentumról feltételeztük, hogy az ige lexikális reprezentációjában szereplő tér-idő argumentumhely teszi lehetővé az azonosítását, akár utal rá valamilyen nyelvi elem a mondatban, akár nem. Ez a tér-idő argumentumhely ugyanaz, mint amit Kratzer (1995) feltételez a helyzetképszintű predikátumok lexikális reprezentációjában. Ebből viszont az következik, hogy csak helyzetképszintű predikátumok szerepelhetnek thetikus ítéletekben, individuumszintűek nem. Ezt a következményt a nyelvi adatok empirikusan is alátámasztják. Ladusaw (1994) angol nyelvi adatokat vizsgálva állapítja meg, hogy individuumszintű predikátumok csak kategorikus ítéletekben szerepelhetnek, s ez a megfigyelés alátámasztja a thetikus ítéletek fenti jellemzésének helyességét, hiszen így igen egyszerű magyarázatot nyerünk arra, hogy miért van ez így. A magyar nyelvi adatok további bizonyítékokkal támasztják alá az itt javasolt megoldást:

(25) *A dinoszauruszok kihaltak.*

(25) tipikus generikus állítás, fajta-szintű argumentumot megkövetelő predikátummal. Az ilyen predikátumok szóközi reprezentációjában nem lehet helyzet-argumentum, tehát ezek sohasem szerepelhetnek thetikus ítéletekben. Ezt alátámasztja (26):

(26) *[?]Kihalt egy/néhány dinoszaurusz.*

(26) legfeljebb úgy lenne interpretálható, hogy kihalt egy/néhány dinoszauruszfajta (taxonomikus értelmezés), de ez az értelmezés aligha kényszeríthető ki a főnévi csoport ige mögötti helyzete – azaz nem a topikra jellemző helyzete – miatt. A (26)-hoz hasonló szerkezetű, igével vagy igemódosítóval kezdődő úgynevezett verbális mondatok (Kálmán (1985) terminológiáját használva) ugyanis tipikusan thetikusan ítéletet fejeznek ki a magyarban: nincsenek kitöltve a logikai alanyok helyeként szóba jöhető topik vagy kvantor⁹ pozíciók, az ilyen mondatoknak az ige mögött megjelenő argumentumai nem játszhatják a logikai alany szerepét; ennél fogva ezt a szerepet az ige lexikális reprezentációja által megengedett helyzet-argumentum töltheti csak be. Mivel azonban ilyen helyzet-argumentumhely nincs a *kihalt* ige lexikális reprezentációjában, (26) értelmezhetetlen lesz. A verbális mondatokban tehát az történik, hogy még ha az ige tematikus szerepei által megkívánt összes argumentum jelen is van a mondatban explicit formában, az állítás mégsem ezekről szól, hanem ige nem-artikulált helyzet-argumentumról:

- (27) *Kigyulladt az iskola.*¹⁰
 (28) *Késik a vonat.*
 (29) *Vihar kerekedett.*
 (30) *Odaégette Jolán a vacsorát.*

A helyzet-argumentum exponáltságát az az ismert teszt is alátámaszthatja, hogy (27)–(30) egységesen a *Mi történt?/Mi újság?* kérdésekre adott válaszoknak tekinthetők, s valamennyi rossz válasz lenne olyan kérdésre – ha ilyen egyáltalán megfogalmazható –, ami az ige tematikus szerepű argumentumára vagy az igére magára kérdez (*Mi történt az iskolával? Mi van a vonattal? Mi történt a viharral? Mi történt a vacsorával? Mit csinált Jolán?*, stb.) Természetesen az ige egyéb szemantikai tulajdonságai is befolyásolhatják, hogy mennyire alkalmas thetikusan ítéletek alkotására, de a helyzet-argumentum jelenléte az ige lexikális reprezentációjában mindenképpen szükséges feltétele annak, hogy thetikusan ítélet logikai predikátuma lehessen (noha nem elégséges is ez a feltétel). Ennek alátámasztására tekintsünk még néhány individuumszintű predikátumot tartalmazó mondatot:

- (31) *Mari szép.*
 (32) [?]*Szép Mari.*
 (33) *Hugó utálja Amáliát.*
 (34) [?]*Utálja Hugó Amáliát.*

Az *utál* mint állapotot kifejező ige, és a *szép* mint inherens tulajdonságot kifejező melléknév tipikusan olyanok, hogy individuumok általában jellemző tulajdonságaira vonatkozhatnak csak, ennél fogva nem köthetők helyzethez; azaz lexikális reprezentációjukban biztos, hogy nincs helyzet-argumentum. Ezzel magyarázható, hogy (32) és (34) semleges intonációval

⁹ Ismét hangsúlyozom, hogy az ebben a cikkben szereplő logikai alany-fogalom az arisztotelészi logikai alany fogalmával egyezik; eszerint az állítások mindig felbonthatók egy logikai alanyra és egy rá vonatkozó logikai predikátumra (vö. Geach 1968), és a kvantort tartalmazó kifejezések sem indokolják ennek – a természetes nyelvi szintaxissal szoros párhuzamot feltételező – elképzelésnek a módosítását (ld. Kálmán 2002, ebben a kötetben).

¹⁰ Kálmán 1985 (5) példája, 15. lap.

elfogadhatatlanok: az ige mögötti argumentumokat nem értelmezhetjük topikként, helyzet-argumentuma viszont nem lévén ezeknek a predikátumoknak, thetikus ítéletet sem fejezhetnek ki. Az egyetlen interpretációs lehetőség tehát az ige fókuszálása – azaz a mondat információs szerkezetének teljes átalakítása.

Fontos még felhívni a figyelmet arra, hogy a helyzet-argumentum jelenléte az ige lexikális reprezentációjában csak szükséges, de nem elégséges feltétele annak, hogy thetikus ítéletet alkossunk az igével. Geach (1968) definícióját követve elvben a logikai alany bármelyik argumentum lehet, ha tehát az ígének vannak a helyzet-argumentumon kívül más argumentumai is, mindig szerepelhet kategorikus ítéletet alkotó predikátumként is. Ez csak attól függ, hogy hogyan állapítjuk meg az állítás logikai predikátumát, azaz a grammatikai értelemben vett predikátumnak melyik argumentuma fölött λ -absztrahálva alkotjuk meg: az ítélet akkor és csak akkor lesz thetikus, ha a helyzet-argumentum a logikai alany, vagyis az állítás teljes „maradék” róla szól. Ezzel szemben, ha a (grammatikai értelemben vett) predikátum valamelyik tematikus szerepű argumentuma lesz a logikai alany, akkor kategorikus az ítélet. Pl. a (30)-ben szereplő *odaégette* ige lexikális reprezentációjában két individuumváltozó van a helyzet-argumentumon kívül; ha a logikai predikátumot úgy állapítjuk meg, hogy valamelyik individuum-változó fölött λ -absztrahálunk, akkor az ennek a változónak megfelelő kifejezés lesz a mondat logikai alánya, amit a magyar nyelv szabályai szerint topik pozícióba kell tenni, s az ítélet kategorikus lesz:

(35) *Jolán odaégette a vacsorát.*

Mivel a magyar diskurzus-konfigurációs nyelv, az ítélet típusa a magyarban szorosan összefügg a mondatszerkezettel. Ez a szoros összefüggés azért is nagyon hasznos, mert nagyban segíti a mondat megfelelő interpretálását. Ugyanis, mint láttuk, a thetikus ítéletek fő argumentuma poszt-szemantikai módon azonosítódik, ugyanakkor explicit argumentumok is jelen lehetnek az állításban; ezért valahonnan tudnunk kell ilyenkor, hogy helyzet-argumentumot kell keresnünk az állítás megfelelő interpretálásához. Erre a helyzet-argumentumra utal a magyarban a thetikus ítélettípusra jellemző verbális mondatszerkezet (azáltal, hogy nincs benne szintaktikai topik). Természetesen a thetikus ítéleteknek nyelvenként változó, feltehetően a nyelv egyéb tipológiai jellegzetességeivel összefüggő, sajátos jóformáltsági feltételei lehetnek, s ezek interakcióba léphetnek egyéb nyelvi szabályszerűségekkel. Például az argumentumok fölötti valódi kvantifikáció nem kedvez a thetikus ítélettípusnak, ugyanakkor az egzisztenciális értelmű determinánsok nem-specifikus értelmezésben alanyként csak thetikus ítéletekben szerepelhetnek, vö. Ladusaw (1994). Ezeknek az összefüggéseknek a föltérképezése azonban már nem feladata ennek a tanulmánynak; néhány e problémakörrel kapcsolatos megfigyelés és empirikus általánosítás a magyarra vonatkozóan megtalálható korábbi tanulmányaimban (Maleczki 1999, 2001a,b).

5. Összefoglalás

E tanulmány célja a thetikus ítéletek logikai szerkezetének feltárása volt. Ennek során nem az ismertebb és többet tanulmányozott kategorikus ítélettípusokkal szembeállítva, az azokban szereplő topik hiányával próbáltam jellemezni a thetikus ítélettípusokat, hanem abból kiindulva, hogy ezek éppúgy igazságfeltételekkel rendelkező állítások, mint a kategorikusak. A thetikus ítéletek ezen kétségbevonhatatlan tulajdonsága alapján amellet érveltem, hogy alapvetően a logikai szerkezetük is hasonló kell, hogy legyen a kategorikus

ítéletekéhez: vagyis van ezekben is logikai alanyként azonosítható argumentum, csak mivel ez gyakran nem-artikulált módon van jelen, és ennél fogva csak poszt-szemantikai úton azonosítható, nem szembeszökő a jelenléte. Ami döntően elkülöníti a thetikus ítéleteket a kategorikusaktól, az nem a logikai alany hiánya tehát, hanem a logikai alany típusa: a thetikus ítéletek logikai alanya mindig egy helyzet, szemben a kategorikusakéval, ahol a logikai alany valamilyen individuum, sokaság vagy esemény, amit rendszerint egy másik helyzet alapján tudunk csak azonosítani (vö. Cooper (1996): „resource”-szituációk).

Ha a természetes nyelvek funkciójának szempontjából próbáljuk megvizsgálni ezt javaslatot, akkor erről az oldalról is találhatunk érveket mellette. Kiindulópontnak tekintsük a természetes nyelvek alapvető feladatának a lehető leghatékonyabb információátadást, és vizsgáljuk meg az ennek megfelelően kialakult nyelvi eszközöket! A hatékonysághoz hozzátartoznak bizonyos kommunikációs stratégiák, amelyeknek alapja egyrészt a hallgató együttműködő jó szándéka (*charity*, vö. Rott 2000), másrészt egy olyan takarékosági alapelv, amit Abbott (2000) úgy fogalmaz meg, hogy **egy** egyszerű mondat **egy** állítást tartalmaz (ezért lehetséges, és olykor szükséges is, hogy preszuppozíciók segítségével is új információt közvetítsünk). Egészítsük ki mindezt Seuren et al. (2001) azon feltevésével, hogy a propozícióformálás kognitív folyamat, ami nagymértékben támaszkodik a környezetből és háttértudásból elérhető információkra, ami által rengeteg energiát takaríthatunk meg. Ennek az energia-megtakarításnak egy formája pedig az argumentumok artikulálatlanul hagyása, ha azok egyértelműen azonosíthatók a kontextus alapján: „nem artikuláljuk azokat az objektumokat, amelyekről beszélünk, ha a kontextusból nyilvánvaló, mik ezek” (Perry 1998: 11).

Mindezek alapján a következő alapelvekre lelhetünk (csak a szempontunkból leglényesebbekre korlátozva figyelmünket):

1. A hallgató feltételezi, hogy amit a beszélő mond, igaz és értelmes (*charity* elve, Rott 2000).
2. Ennek alapján keres egy kulcsot a szerkezet és a szavak értelmezéséhez (Perry 1998: pre-szemantikai folyamat).
3. 1) és 2) alapján akkomodálja a preszuppozíciókat és megkeresi az anaforikus elemek antecedenseit (Perry 1998: szemantikai folyamat).
4. Kulcsokat keres az állításban (feltételezhetően) szereplő referensek azonosításához, lehetőleg úgy, hogy az állítás igaz legyen. (Seuren et al. 2001; Perry 1998: poszt-szemantikai folyamat).

Ez a 4. pont az, ahol pl. a tartományszűkítés folyamata is lezajlik (vö. Cooper 1996; Recanati 1996), és ez az a rész, ahol tetten érhető a kategorikus és thetikus ítéletek közötti különbség is. Az itt bemutatott érvelés alapján a thetikus ítéleteknél az állítás legfelső szintjéhez tartozó kulcs az állítás fő argumentumaként (logikai alanyként, vagyis amiről az állítás szól) mindig egy helyzetet azonosít, rendszerint elsősorban poszt-szemantikai módon (4. pont); a kategorikus ítéleteknél viszont a fő argumentum sokféle lehet, s ezért ennek alapvetően szemantikai úton kell azonosíthatónak lenni (3. pont).

Hivatkozások

- Abbott, Barbara 2000: Presuppositions as nonassertions, *Journal of Pragmatics* 32, 1419–37.
 Barwise, Jon – John Perry 1975: Semantic innocence and uncompromising situations, in A. P. Martinich szerk.: *The Philosophy of Language*, Oxford, Oxford University Press, 401–413.

- Cooper, Robin 1996: The role of situations in generalized quantifiers, in Shalom Lappin szerk.: *Handbook of Contemporary Semantic Theory*, Oxford, Blackwell, 65–86.
- Geach, Peter 1968: Subject and Predicate, from Reference and Generality, Cornell University Press, Ithaca, 22–46 in A. P. Martinich szerk.: *The Philosophy of Language*, Oxford, Oxford University Press, 1985, 189–199.
- Kálmán, László 1985: Word order in neutral sentences, in István Kenesei szerk.: *Approaches to Hungarian 1*, Szeged, JATE, 13–23.
- Kálmán László 2002: A mennyiségjelölők jelentéstana, jelen kötetben.
- Kratzer, Angelika 1995: Stage-level and individual level predicates, in Greg N. Carlson – Francis Jeffrey Pelletier szerk.: *The Generic Book*, Chicago, University of Chicago Press, 125–175.
- Krifka, Manfred 1989: Nominal reference, temporal constitution and quantification in event semantics, in Renate Bartsch – Johan van Benthem – Peter van Emde Boas szerk.: *Semantics and Contextual Expressions*, Dordrecht, Foris, 75–115.
- Kuno, Susumu 1972: Functional sentence perspective: A case study from Japanese and English, *Linguistic Inquiry* 3, 269–320.
- Ladusaw, William A. 1994: Thetic and categorial, stage and individual, weak and strong, in Mandy Harvey – Lynn Santelmann szerk.: *Proceedings from Semantics and Linguistic Theory 4*, Ithaca, Cornell University, 220–229.
- Lambrecht, Knud 1994: *Information Structure and Sentence Form*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Maleczki, Márta 1999: Weak subjects in fixed space, *Acta Linguistica Hungarica* 46, 95–117.
- Maleczki Márta 2001a: Határozatlan argumentumok a magyarban, in Kenesei István szerk.: *Igei vonzatszerkezet a magyarban*, Budapest, Osiris, 287–331.
- Maleczki, Márta 2001b: Indefinite arguments in Hungarian, in István Kenesei szerk.: *Argument Structure in Hungarian*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 157–199.
- Östman, Jan-Ola – Tuija Virtanen 1999: Theme, comment, and newness as figures in information structuring, in Karen van Hoek – Andrej A. Kibrik – Leo Noordman szerk.: *Discourse Studies in Cognitive Linguistics*, Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 91–110.
- Perry, John 1998: Indexicals, contexts and unarticulated constituents, in *Proceedings of the 1995 CSLI-Amsterdam Logic, Language and Computation Conference*, Stanford, CSLI Publications.
- Rott, Hans 2000: Words in contexts: Fregean elucidations, *Linguistics and Philosophy* 23, 621–641.
- Recanati, François 1996: Domains of discourse, *Linguistics and Philosophy* 19, 445–475.
- Sasse, Hans-Jürgen 1991: Predication and sentence constitution in universal perspective, in Dietmar Zaefferer szerk.: *Semantic Universals and Universal Semantics*, Berlin, Foris, 75–95.
- Seuren, Pieter A. M. – Venanzio Capretta – Herman Geuvers 2001: The logic and mathematics of occasion sentences, *Linguistics and Philosophy* 24, 621–657.

A KOGNITÍV MODELL-ALKOTÁS ÉS -VÁLTÁS NÉHÁNY NYELVI KIFEJEZŐESZKÖZE A MAGYARBAN

PELYVÁS PÉTER

DE Angol-Amerikai Intézet
pelyvp@delfin.klte.hu

1. Bevezetés

1.1. Kognitív modellek, konceptuális struktúrák és lehorgonyzás

A holista kognitív grammatika elmélete szerint gondolkodásunk struktúráit és gondolataink nyelvi kifejezésének formáját is az idealizált kognitív modellek (ICM) határozzák meg. A terminus Lakofftól (1987: 68) származik, és konceptuális szinten egyfajta strukturált mentális térként határozható meg: idealizált kognitív modellen egy szituáció résztvevőinek és a köztük lévő viszonyoknak a *fogalomalkotó (beszélő) értelmezése szerinti* elrendezését értjük. Mint a holista kognitív elméletben általában, a szituációnak ez a szubjektív értelmezése ennek a fogalomnak a meghatározásában is alapvető szerepet játszik. A fogalomalkotó nem „kész” szituációkat lát, csak események sorozatát. Ezekből válogatva, és a résztvevők közötti viszonyokat felbecsülve alakítja ki a kognitív modellt. Fontos szerepe van tehát abban, hogy eldöntse: *mi is történik*¹.

Langacker, aki Lakoff elméletéhez minden tekintetben igen közel álló kognitív grammatikájában (Langacker 1987, 1991, 1999) a szokásos értelemben vett nyelvtani jelenségek és szabályszerűségek vizsgálatára is nagy gondot fordít, ritkán használja az idealizált kognitív modell kifejezést, és inkább *konceptuális struktúrákról* beszél. Ennek oka főként az, hogy a hagyományosan grammatikai, tehát mondat szintű jelenségek leírásához a prototipikusan nagyobb egységekre kiterjedő kognitív modell nem a legalkalmasabb², és a konceptuális struktúra jól párhuzamba állítható a vele szimbolikus struktúrát alkotó fonológiai struktúrával. A konceptuális és a fonológiai struktúra elemeinek különböző csoportosításaival jöhetnek létre azután a hagyományos nyelvtanok által is vizsgált összetevők (Langacker 1999: 147–170).

¹ A kognitív modell megformálásának jórészt szubjektív különbségeit teszi felelőssé pl. Pelyvás (2001b) Heller *A 22-es csapdája* című regényének fanyar humoráért. A helyzetüket különböző kognitív modellek segítségével megragadó szereplők törvényszerűen képtelenek megérteni egymást. Ugyanez a cikk a kognitívmodell-alkotás szubjektivitásának közvetlen nyelvi következményeit is bemutatja: az angol *load* és magyar *rak* típusú predikátumok két lehetséges vonzatszerkezetét, és a konceptuális tartalommal (pl. a telikusságban) jelentkező különbségeket két különböző modell választásával (*forrás – út – cél*, illetve *tartály megtöltése*) magyarítja.

² Az elmélet holista jellegéből következően természetesen a nagyobb egységek leírását is céljának tekinti. Ez a dolgozat elsősorban mondat szintű egységek vizsgálatát tűzi ki céljává.

A mondatszintű konceptuális egységek a nyelv részletes vizsgálata során azért is jelentős önálló szerephez jutnak, mert azokat, bár a magasabb (pl. átfogó kognitívmodell-szintű) egységektől nem teljesen függetlenül, a legtöbb nyelv önállóan is lehorgonyozza a beszélő szerinti valósághoz. Az episztemikus lehorgonyzás, és az azt megvalósító lehorgonyzó predikátum a beszélő mondandóját egy konceptuális keretbe helyezi, melynek fő elemei a beszélő és hallgató háttértudása, az elhangzás helye, ideje, egyéb körülményei (Langacker 1987: 489, 1991: 549). Nyelvi kifejezőeszközei Langacker (1987: 489) szerint az időjel, a mód, és (az angolban) a módbeli segédigék. Pelyvás (1996, 1998, 2001a) a funkciót szemantikai és szintaktikai megfontolások alapján a kognitív predikátumokra is kiterjeszteni dőnek tartja, míg a módbeli segédigéknél az episztemikus jelentésekre szűkítést javasolja³.

1.2. A nyelvészeti modalitásfelfogás korlátai és a kognitív alternatíva

Az elmondott, általánosan elfogadott értelemben az episztemikus lehorgonyzást a beszélő episztemikus elkötelezettségével (pl. Lyons 1995: 254), illetve az *episztemikus modalitás* fogalmával megegyezőnek szokás tekinteni. A 'modalitás' terminus használata azonban, még akkor is, ha pl. Kiefer (1999) nyomán elválasztjuk tárgyalásának merev logikai, és annál jóval változatosabb és szabadabb nyelvészeti hagyományát, olyan idealizált kognitív modellt aktivizál a kutatóban, ami csak az *igaz/hamis, szükségszerű/lehetséges* típusú ellentétpárokra vagy az episztemikus valószínűség *bizonyostól kizártig* terjedő skálájára épülhet: a logikai szemantikai gyökerek következtében a kategóriát csak a mondani-való *igazságtartalmának* függvényében tudja leírni.

Dolgozatom fő célja az, hogy bemutassa: a szubjektív kognitív modellekre épülő lehorgonyzáselméletnek lehetősége van a kategória mélyebb elemzésére és bővítésére is.

- A kognitív grammatikának kidolgozott eszközei vannak arra, hogy részleteiben is leírja az 1.1.-ben említett, lehorgonyzást végző konceptuális keret kialakulását, belső szerkezetét és elemeinek viszonyát a mondat (kognitív modell) egészéhez illetve egyes elemeihez. A modalitásokat hordozó szerkezet, bár összefüggéseiben bonyolultabb, a konceptuális és a grammatikai szint között nagyobb eltéréseket mutat, és funkciója is más, elveiben nem tér el lényegesen a szokásos lexikai elemeket, azok jelentésösszefüggéseit leíró szerkezetektől. A modális tartalmat hordozó szerkezetekben (is) gyakran megtörténik, hogy a konceptuális tartalom és a nyelvi forma nem teljesen fedi egymást. Ennek oka egyrészt az, hogy nem minden szerep grammatikalizálható mindig (ld. 2.1.), másrészt az, hogy egy metaforikus kiterjesztésen átesett szerkezet néha megőrizheti a forrástartomány viszonyait kifejező grammatikai szerkezeteket anélkül, hogy ezek a céltartományban már motiváltak lennének (ld. 2.2. – a magyar episztemikus *kell* esetében). Néhány szituációt eleve rá nem teljesen illő kognitív modell segítségével is leírhatunk (pl. az *akar* és *tud* igék bizonyos használatain során – ld. 2.3.). Ezek a jelenségek rokonságot mutatnak a kognitív modellekre építő modalitásleírás másik lehetőségével: az elemzés kiterjeszthető a kognitívmodell-kiválasztás és -váltás jelenségére is.

³ Pelyvás (1998) magyar nyelven is részletesen leírja a lehorgonyzás háttérét, a lehorgonyzó predikátumok Langacker által kidolgozott rendszerét és a szerző módosító javaslatait. A cikk elemzi az episztemikus lehorgonyzás néhány jellemző nyelvi megjelenési formáját a magyarban. A jelen tanulmány az elméleti kérdésekben Pelyvás (1998) megállapításaira épül és azokat gondolja tovább.

• Mivel az idealizált kognitív modellek erősen függenek a beszélő háttértudásától és egyéb szubjektív tényezőktől is, a kognitívmodell-alkotásban mindig lesz egy erősen szubjektív elem: annak eldöntése, hogy *mi is történik*, a látott jelenségek milyen összefüggésekben, milyen kognitív modell alapján írhatók le legjobban. Ez a döntés is tekinthető az episztemikus lehorgonyzás részének, és vizsgálható nyelvi következményei is vannak. Hipotézisem szerint a holista kognitív grammatika azért képes az episztemikus lehorgonyzás fogalmát a kognitívmodell-alkotás és -váltás kérdéseire is kiterjeszteni, mert

- a nyelvhasználót és a nyelvi rendszert nem különíti el, ezért a beszélő szubjektuma a rendszerleírás részévé válik;
- idealizált kognitív modellekben gondolkodik, melyek egy szituáció szereplőit és a közöttük lévő viszonyokat nem objektíven, hanem a beszélő (igen sok tényezőtől függő) szubjektív megítélése alapján írják le.

A kiterjesztés indokoltnak látszik, több kritérium alapján is:

- szemantikai értelemben ‘logikus’, mert a szituációt legjobban leíró kognitív modell kiválasztása rokon azzal, hogy eldöntsük, hogy egy bizonyos kognitív modell igaz-e (a beszélő a valóságban lehorgonyzottnak, vagy egy adott szituációt adekvát módon leírónak tartja-e azt);
- köznap értelemben: egy állítás elutasítása gyakran azon alapul, hogy a beszélő egy alternatív kognitív modellel tartja leírhatónak a helyzetet, pl. *Nem lopta el, csak kölcsön akarta venni*.

Nyelvészeti értelemben azonban a kiterjesztést legjobban az indokolhatja, ha sikerül szisztematikus nyelvi kifejezőeszközöket találnunk: olyan nyelvi struktúrákat (tehát elsősorban nem lexikai elemeket), amelyek a kognitívmodell-váltással jellegzetesen együtt járnak, és ezért azt mondhatjuk róluk, hogy az a funkciójuk, hogy kifejezzék azt. A dolgozat bizonyítani kívánja azt, hogy a magyar nyelvben ilyen kifejezőeszközök kialakultak.

A dolgozat felépítése a következő:

Először röviden bemutatom az episztemikus lehorgonyzás alapját képező kognitív modellt: az episztemikus (módbeli) segédige konceptuális struktúrájának kialakulását a magyar *kell* segédige két jelentése alapján, és vázolom alkotóelemeinek viszonyát a kognitív modell egyéb elemeivel, rámutatva az itt lejátszódó grammatikalizáció néhány különleges vonására.

Ezután bemutatom azt, hogy az itt kialakult sémákat alkalmanként más, lényegesen eltérő szituációk leírására is fel lehet használni, és elemzek néhány olyan kognitívmodell-váltást (közülük az egyik nem nyelvi természetű), amelyek azt mutatják, hogy ezeknek a nyelvi folyamatoknak gondolkodásunkban fellelhető alapjai vannak.

Végül bemutatom egy olyan modellváltás szintaktikai következményeit, amely során a beszélő egy korábban, az észleléskor hibásan kialakított kognitív modellt korrigál.

2. A lehorgonyzó predikátum kognitív modellje: metaforikus kiterjesztés

Ebben a részben vázlatosan bemutatom azokat a sematikus fogalmi struktúrákat, amelyekkel a *kell* segédige deontikus és episztemikus jelentései a kognitív grammatika keretei között leírhatók. A sémák Langacker (1991: 216) és Sweetser (1990: 49–68) több helyen lényegesen módosított elgondolásain alapulnak⁴. Az alapelvek a következők:

- a módbeli segédigék episztemikus jelentései a (legtöbbször deontikus) alapjelentésekből alakultak ki, metaforikus kiterjesztés útján (Sweetser);
- mind az alap- mind az episztemikus jelentések leghatékonyabban az erődinamika elvei alapján írhatók le (Talmy alapján Sweetser), ellenkező irányú és változó nagyságú erők kölcsönhatására építve (Pelyvás);
- az episztemikus jelentések referenciapont-szerkezetként⁵ foghatók fel, és erős szubjektívizáció⁶ eredményeként jönnek létre (Langacker) úgy, hogy közben a (teljes) hatókör tágul, a közvetlen hatókör pedig szűkül (Nordlinger–Traugott (1997) nyomán Pelyvás).
- a közvetlen hatókör szűkülése nem feltétlenül része, de szükséges feltétele az episztemikus jelentés kialakulásának. Egyes esetekben, mint pl. az angol *should*-nál, ez már egyes deontikus jelentésekben is bekövetkezhet (Pelyvás 2001c: 937–943). A hatókörök változásai jól nyomon követhetők az 1. és a 2. ábra összehasonlításával.

2.1. A (deontikus) alapjelentés

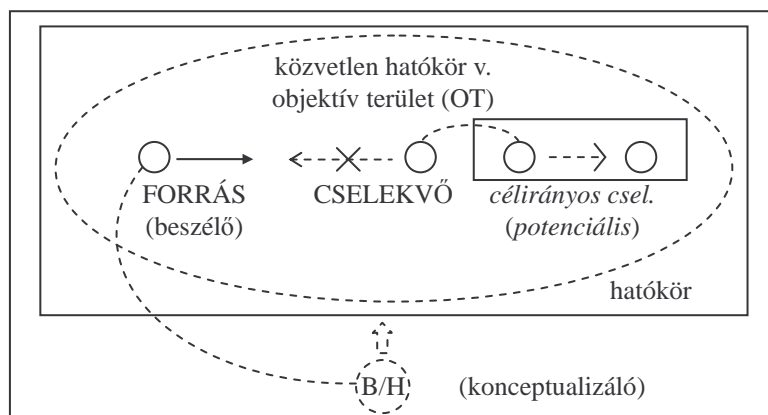
Az 1. ábrán az angol deontikus *must* és a neki megfelelő magyar deontikus *kell* segédige sémája látható Pelyvás (2000: 245) alapján.

Gondolatmenetünk szempontjából fontos mozzanat, hogy a deontikus sémában a CSELEKTVŐ két viszonyrendszerben is szerepet játszik. Egyrészt a beágyazott potenciális célirányos cselekvés ágense, másrészt az ellentétes irányú erők kölcsönhatásában a gyengébb erővel azonosított szereplő: a *kötelezett*. Bár a két szerep nyilvánvalóan összefügg (nem lehet pl. valakit arra kötelezni, hogy magas legyen), konceptuálisan jól elkülöníthetők, és jellegük is meghatározható: a deontikus logika, de a köznapi gondolkodás szerint is abból, hogy valakit egy cselekvésre kötelezünk, még nem következik az, hogy azt ő végre is fogja hajtani (ld. pl. Kiefer 1999: 308).

⁴ Langacker és Sweetser eredeti elgondolásait, a változtatások lényegét és szükségességét részletesen tárgyalja (az angol módbeli segédigék rendszerére) Pelyvás (1996, 2000), az angol módbeli segédigék történeti kialakulásának és jelentésváltozásainak függvényében pedig Pelyvás (2001a). Magyar nyelven Pelyvás (2001b) írja le részletesebben a *kell* segédige deontikus jelentésének legfontosabb elemeit.

⁵ A referenciapont-szerkezet (Langacker 1999: 171–202) lényege abban áll, hogy a beszélő egy könnyen elérhető entitást arra a célra használ fel, hogy segítségével egy másik entitáshoz, a célhoz jusson el. A referencia pont szerepe tehát csak időleges, és ez a tulajdonsága lényeges lehet a lehorgonyzó predikátumok különleges szintaktikai viselkedésének magyarázatában. (Ld. pl. a magyarra Pelyvás 1998).

⁶ A szubjektívizáció (subjectification) során egy olyan viszony, amely eredetileg objektíven volt leírható (pl. két, a beszélőtől eltérő szereplő közötti erők) átkerül a szubjektív tengelyre (és jellege közben némileg módosulhat is): pl. a *beszélő/konceptualizáló* és a situáció egésze vagy egy eleme közötti viszonyra alakul (Langacker 1991: 215–216).

1. ábra. A magyar deontikus *kell*: ‘*Jánosnak bele kell ugrani(a) a folyóba*’

A teljes hatókör a jelentés szempontjából releváns elemeket tartalmazza, míg a közvetlen hatókör vagy objektív terület azokat az entitásokat és viszonyokat, amelyek a jelentés leírásához elengedhetetlenek. A deontikus jelentések alapvetően erők kölcsönhatásaként írhatók le. A nyílak erőket, a szaggatott vonalak megfeleléseket jelölnek. (A teljes hatókörön kívül kerülő beszélő/konceptualizáló (háttér) ebben a jelentésben közvetlenül nem, csak megfeleltetés útján játszik szerepet.) Az ábra által szimbolizált jelentés nagyjából így foglalható össze: A *parancs kiadójának* (a megfelelés alapján = beszélő/konceptualizáló) ereje nagyobb annál az erőnél, ami a *cselekvő* ellenállásának felel meg.

Ahhoz, hogy ebből a fogalmi struktúrából természetes nyelvi mondat legyen, a konceptuális tartalom bizonyos fokú rendezésére, csoportosítására van szükség (vö. Langacker 1999: 147–170). Ebben a folyamatban, amelyet a megszokottól némileg eltérő értelemben grammatikalizációnak nevezek, a CSELEKVŐ az angolhoz és a magyarhoz hasonló nyelvekben nem jelenhet meg egyszerre mindkét minőségében. Az (1) mondatok, amelyekben ez a szerep csak alanyesetben állhat, azt bizonyítják, hogy az angolban csak a potenciális ágens szerepe elérhető:

- (1) a. **John** must clean his shoes at once.
 b. **He** must clean his shoes at once.
 c. ***Him** must clean his shoes at once.

A (2) mondatok azonban azt bizonyítják, hogy a magyarban a két szerep bármelyike grammatikalizálódhat⁷:

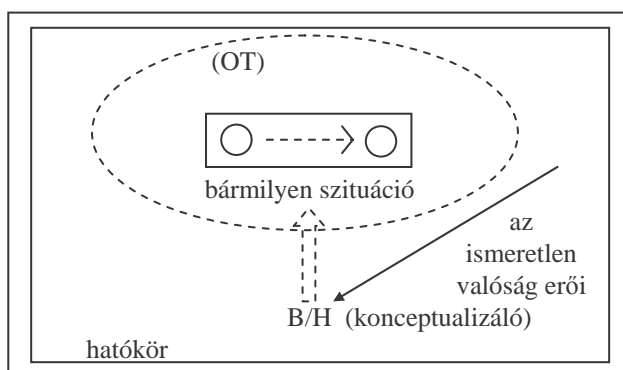
- (2) a. **Jánosnak** azonnal ki kell tisztítani(a) a cipőjét.
 b. **János** azonnal ki kell, hogy tisztítsa a cipőjét.

⁷ A szakirodalomban szokásos módon az alanyesetet mindkét nyelvben az ágens szereppel, a függő esetet a *kötelezett* nem-ágens szerepével azonosítom (ld. pl. Langacker 1999: 23–38).

2.2. Az episztemikus jelentés

A forrás- és a céltartomány igen eltérő jellege miatt az episztemikus kiterjesztésben az alapjelentés több lényeges eleme eltűnik, illetve más értelmet nyer a szubjektívizáció során⁸. Itt a beszélő/konceptualizáló már közvetlenül része a teljes hatókörnek, nem csupán megfeleltetés útján⁹. A szereplők közötti erők elveszítették eredeti jellegüket: a beszélő nem *akarja*, hogy a szituáció, amelynek már nem kell célirányos cselekedetnek lennie, létrejöjjön¹⁰, az alárendelt szituáció alanya nem szükségszerűen ágens, és nem fejt ki ellenállást a szituációval szemben. Az ezekkel a mozzanatokkal asszociált elemek nagyrészt eltűnnek a közvetlen hatókörből (OT), ezáltal hatókörszűkülés¹¹ következik be. A deontikus jelentést felépítő erők közül egyedül az az erő marad meg, amely a CSELEKVŐ ellenállását reprezentálta. Ez azonban szubjektívizálódik, és a valóságnak a beszélő számára ismeretlen elemeit reprezentálja (miközben iránya ugyanaz marad, és célja is csak annyiban változik, hogy most nem a beszélővel-mint-parancsadóval, hanem a beszélővel-mint-konceptualizálóval lép kölcsönhatásba. Referenciapont-jellege és szubjektívizáltsága miatt az episztemikus segédige lehorgonyzó predikáció. Sweetser (1990) ismert megoldási javaslatával ellentétben itt érvényesül az invarianciaelv – a szituáció résztvevőinek szemantikai szerepei nem cserélődnek fel (ld. Pelyvás 2000: 236).

Az episztemikus *kell* sémája a 2. ábrán látható.

2. ábra. A magyar episztemikus *kell*: ‘Jánosnak itt kell lenni(e) valahol’

⁸ Ezért azt kell mondanunk, hogy itt a tartományváltás nem olyan ‘egyszerűen’ megy végbe, mint a lexikális kategóriák esetében. Az alapelvek azonban változatlanok.

⁹ Alátámasztja ezt az a tény, hogy míg a hollandban a PARANCSOLÓ–BESZÉLŐ azonosság a deontikus jelentésben nem kötelező, az episztemikus jelentésben már igen, és ezért az (i) mondat deontikus értelemben grammatikus, episztemikus megfelelője azonban már nem volna az:

(i) *Jan moet van Klaas thuisblijven.*

‘Jannak [Klaas utasítása alapján] otthon kell maradnia’ (Sanders – Spooren 1997: 97)

¹⁰ Ez alól érdekes kivétel az angol *should*, amelynél, mint már utaltunk rá, a közvetlen hatókör szűkülése már a deontikus jelentésben is létrejöhet. Ezért episztemikus jelentésében is gyakran hordoz deontikus elemeket (deontic overtone – ld. Pelyvás 2001c: 933).

¹¹ Ennek ellenére a szakirodalomban a hatókör logikai értelmezése miatt gyakran ugyanezt a változást hatókörbővülésként írják le (wide scope *should/ought*), pl. Nordlinger és Traugott (1997).

Igen érdekes fejlemény, hogy a konceptuális szerkezetnek ezt a jelentős változását a grammatikai szerkezet nem feltétlenül követi. Az angol mondatok alanya továbbra is csak alanyesetben állhat, és ez nem is meglepő, hiszen azt a cselekvőnek a beágyazott szituációban betöltött szerepével asszociáltuk, ami itt már nem feltétlenül ágens, de nominatív nyelvekben mindenképpen alanyesetet kíván.

- (3) a. *John must be waiting in the other room.*
 b. *He must be waiting in the other room.*
 c. **Him must be waiting in the other room.*

A magyarban is ugyanazok a szerkezetek használhatók, mint a deontikus jelentésben.

- (4) a. *Jánosnak a másik szobában kell lennie.*
 b. *János a másik szobában kell, hogy legyen.*

(4a) helyes volta azonban meglepetés, mert ez a nyelvtani szerkezet, amelyben a függő esetet a cselekvő erődinamikai alárendelt szerepével (ellenkezésével) azonosítottuk, már egyáltalán nem felel meg az átalakult episztemikus konceptuális szerkezetnek, amelyből ez az elem a CSELEKVŐHöz már nem kapcsolható. Mégsem gondolom azt, hogy emiatt a fenti elemzést hibásként el kellene vetnünk. Indokaim a következők:

- A metaforikus kiterjesztés ‘egyszerű’ eseteinél, pl. a hagyományos lexikai jelentésű szavak kiterjesztésénél a szintaktikai szerkezetek legtöbbször alapvetően nem változnak, legfeljebb egyes argumentumok válnak kifejtethetlenné (vagy nehezen kifejtethetővé), pl. ‘*jól megjártam*’. Az angol előljárós kifejezések jelentéseinek kiterjesztésénél is előfordulhat, hogy a prepozíció bővítője az elvont jelentésben nem kifejezhető, pl. ‘*go under*’. Megkockáztathatjuk, hogy a (szemantikai) invarianciaelvhez (ld. 8. lábjegyzet) hasonló elv a nyelvtani szerkezetek szintjén is működik: a metaforát nem csak a konceptuális szinten, hanem a nyelvtani szerkezet szintjén is kötni kell valamennyire a forrásszinthez. A fenti esetben, ha beszélhetünk is kognitívmodell-váltásról, az nagyrészt rejtve marad, mert nincs alternatívája. Ez még (4) két mondatára is igaz, mert közöttük nehéz volna komoly jelentésbeli különbséget kimutatni, még akkor is, ha a (4b)-típusú szerkezet talán gyakoribb az episztemikus vagy ahhoz közelítő jelentésekben (ld. 10. lábjegyzet).

- Úgy tűnik, hogy a nyelv és a nyelvhasználó más helyzetekben is él azzal a lehetőséggel, hogy egy szituációt ne a legmegfelelőbb kognitív modellel írjon le. Mint a következő alfejezetben bemutatom, itt már valódi választási lehetőség van (pl. az adott szituáció leírására nem csak az (5a) mondatot használhatjuk). A bemutatandó eszközökkel akár különleges hatások is elérhetők.

2.3. Nem egészen megfelelő kognitív modellek

Egyes, gyakran a modalitással is kapcsolatba hozható lexikai elemeknél megfigyelhető (pl. az *akar, tud, talál* (segéd)ige, vagy az angol *will/would* segédige kapcsán), hogy a nyelv olyan szituációk leírására is kiterjeszti őket, amelyekre szemantikai szerkezetük alapján szigorúan véve nem volnának alkalmasak, pl. az (5) mondatokban:

- (5) a. *Ez az átkozott szeg nem akar bemenni a falba.*
 b. *My car will/would not start.*

Az *akar* (ill. a *will/would*) szokásos jelentése legjobban egy olyan sémával volna leírható, ahol a mondat alanyához egy buletikus típusú erő rendelhető, amely a végrehajtásra irányul. (5) alanyához azonban annak tartalma miatt ilyen természetű erő nem rendelhető. Érdekes megfigyelni, hogy az (5)-ben szereplő jelentés legtöbbször negatív kontextusokban fordul elő, ahol az erő a végrehajtás ellen irányul, és a kognitív modellnek részese egy olyan szereplő (legtöbbször maga a beszélő), aki a cselekvést végre akarja hajtani. Ez tulajdonképpen teljesen megegyezik az 1. ábrán bemutatott sémával. Hasonló jelenségek figyelhetők meg (6) mondataiban is:

- (6) a. *Ami el **tud** romlani, az el is romlik.*
 b. *Még el **talál** szakadni az a vékony zsineg...*

Itt azonban nyilvánvalóan választási lehetőség van a különböző kognitív modellek között, hiszen pl. (5) mondatai 'egyszerűbben' is leírhatók lennének:

- (7) a. *Ez az átkozott szeg nem **megy be** a falba.*
 b. *My car **doesn't** start.*

Lehetséges, hogy az angol 'műveltető szerkezet' különböző típusai (*have, make, get*) is elemezhetők lesznek ilyen alapon, ld. a (8) mondataiban meglévő burkolt konceptuális különbségeket:

- (8) a. *I **had** him open the window.*
 b. *I **made** him wash the dishes.*
 c. *I **made/had** my car work in the end.*
 d. *I **got** my car **to** work in the end.*

Az ilyen 'nem egészen odaillő' sémák nyelvi megjelenésére alapozva megkockáztathatjuk azt a hipotézist, hogy a jelenség: *egy 'nem egészen megfelelő' kognitív modell alkalmazása egy adott szituáció leírására* gondolkodásunk egyik alapvető sajátossága (ld. pl. Langacker (1987: 69–73) *partial sanction*¹² kategóriáját, amelyet a nyelvi kreativitás egyik igen fontos összetevőjének tart.) Alátámasztja a hipotézist az is, hogy a jelenség pontos megfelelője a nem nyelvi kifejezés szintjén is tetten érhető, és különleges hatások elérésére alkalmas.

A humor összetevőinek tárgyalása során Hankiss (1997: 186–187) egy, a *Modern idők* című Chaplin-filmből vett jelenetet ír le, amelyben a főhős bekötött szemmel boldogan görkorcolyázik egy áruház emeletén. Mellette közvetlenül több emeletnyi mélység. Addig azonban semmi baj nem történik, amíg a főhős *meg nem látja*, hogy milyen veszélyben van: ekkor azonban igyekezetében azonnal megcsúszik, és a mélység szélén kapaszkodva kétségbeesetten küzdhet az életéért. Hasonló ez a rajzfilmfigura esetéhez, aki menekülés közben túlfut a szakadék peremén, de egy ideig azért még gond nélkül fut a levegőben, majd, mikor *észreveszi* a lehetetlen helyzetet, azonnal leesik.

Ezek a szituációk azért komikusak, mert nem a jól bevált kognitív modelleken, hanem azoknak valami módon 'kiforgatott', 'eltorzított' változatain alapulnak. Hankiss magyarázatától némileg eltérően (aki az *ok* → *aránytalanul súlyos következmény* láncolatra építi érvelését), én azt hangsúlyoznám, hogy a kognitív modellbe egy oda nem illő tényező épül

¹² Egy konceptuális sablon (*template*) és egy észlelt dolog/jelenség hasonlóságán, nem pedig teljes azonosságán alapuló 'részleges' jóváhagyás.

be. Az esemény mintha függne a benne részt vevő szereplő tudatállapotától és szándékától: mintegy attól következik be, hogy arról szereplője tudomást szerez, és ellenállni próbál. Az eredmény a szokásos ok-okozati összefüggés feje tetejére állítása.

(5) mondatai, amelyeknek felépítése annyiban hasonló, hogy a sémában egy oda nem illő elem jelenik meg, két ok miatt nem humorosak. Egyrészt, a modell csak megváltozik, nem 'áll a feje tetejére'. Az is közrejátszhat ebben, hogy (5) szituációiban, mint említettük, egy szereplő akarata vagy érdekeltsége azért burkoltan jelen van. Másrészt a szerkezetek a nyelvi metaforák túlnyomó többségéhez hasonlóan a mindennapi használat során teljesen megszokottá, köznapivá váltak, még ha van is alternatívájuk (*dead metaphor*).

3. Két szerkezet vizsgálata

Ebben a részben figyelmemet egy olyan magyar szerkezetcsoporthoz szeretném fordítani, amely közvetlenül árulkodik a kognitív modellek kialakításában és korrekciójában lezajló folyamatokról. Két fajta szerkezetet vizsgállok, amelyek némely tekintetben igen hasonlóak. Az angolban szinte megkülönböztethetetlenek egymástól, a magyarban azonban jól elkülöníthetők. Az első szerkezet a kognitív modell kialakításában, a második pedig egy már (hibásan) kialakított modell korrigálásában játszik szerepet. Az első vizsgálatára elsősorban a második jobb megértése miatt van szükség. Mindkettő a kognitív, elsősorban érzékelést jelentő predikátumokra épül, ezáltal kapcsolatba hozható az evidenciálisok rendszérével is – ld. pl. Palmer (1986), Pelyvás (1996), Kiefer (1999), ugyanakkor lényegi tulajdonságaikban különböznek egymástól. Ennek következtében a *lehorgonyzó predikáció* státusára sem ugyanolyan okok miatt tarthatnak igényt. Úgy gondolom, hogy ezeknek a szerkezeteknek a létezése is bizonyítja azt, hogy a kognitívmodell-alkotás és -váltás nyelvi kifejezőeszközökhöz köthető, ezért a nyelvleírás szempontjából is releváns folyamat.

3.1. Az A típusú szerkezet: a kognitívmodell-alkotás egy különleges esete

Az ebben az alfejezetben tárgyalt jelenség viszonylag jól leírt (ld. pl. É. Kiss–Kiefer–Siptár 1998). A kognitív predikátumok azon csoportjánál, amelyek faktívak, vagy az evidenciálisok skáláján a *tény* értékhez közel helyezkednek el (ilyenek pl. a *tud*, *lát*, *hall*), a mellékmondat lehorgonyzásának értéke (valóságértéke) megváltozik, ha az igét az *úgy* igemódosítóval látjuk el. Az olyan kognitív predikátumoknál, amelyek amúgy sem faktívak (pl. *gondol*, *rémlik*), ez a változás nem következik be.

- (9) a. *Úgy gondolom, hogy Péter már végzett mára.*
 b. *Úgy tudom, hogy Péter már végzett mára.*
 c. *Úgy láttam, hogy Péter már végzett mára.*

A példabeli főmondatok, ha egyes szám első személyű alannyal állnak, a tradicionális értelemben is igényt tarthatnak a lehorgonyzó státusra, hiszen használatukkal a beszélő episztemikus elkötelezettségét fejezi ki, ami a (*tény*) alapértéknél gyengébb. A (9a) mondat esetén ez elsősorban a predikátum szemantikájának eredménye, míg (9b) és (9c) esetén, ahol egy kognitív faktív ill. egy érzékelést jelentő predikátum szerepel, főleg az *úgy* szó használatának következménye, ahogy (10) mondatai is mutatják:

- (10) a. *Gondolom, hogy Péter már végzett mára.* (≈ 9a)
 b. *Tudom, hogy Péter már végzett mára.* (≠ 9b)
 c. *Láttam, hogy Péter már végzett mára.* (≠ 9c)

- (13) a. *Láttam, ahogy Pista ellopta az autódat, de akkor azt hittem, hogy csak*
 b. *ellopja kölcsönveszi.*
 c. **lopta*
 d. **lopja*
- (14) a. *Láttam, amikor Pista ellopta az autódat, de akkor azt hittem, hogy csak*
 b. ***ellopja kölcsönveszi.*
 c. **lopta*
 d. ***lopja*
- (15) a. *Láttam Pistát ellopni az autódat, de akkor azt hittem, hogy csak kölcsönveszi.*
 b. *Láttam Pistát, ahogy ellopta az autódat, de akkor azt hittem, hogy csak*
 c. *ahogy ellopja kölcsönveszi.*
 d. *amikor ellopta*

Annak ellenére, hogy szemantikai szempontból lényeges különbségek vannak közöttük, a két szerkezetet angolra csak igen hasonló módon lehetne fordítani. Emelés vagy különleges esetadás (a lehorgonyzó predikátumra jellemző szerkezet, ld. Pelyvás 1996: 47) alkalmazható volna az **A** típusú szerkezet szinte mindegyik magyar mondatának fordításában:

- (9a') *I believe Peter to have finished for the day.*
 (9b') *I assume Peter to have finished for the day.*
 (10b') *I know Peter to have finished for the day.*
 (11a') *Steve believes the Earth to be a flat disk.*
 (11b') *Steve knows the Earth to be a flat disk.*

Itt a fenti szerkezetek nem kötelezőek, *that*-mellékmondat is használható lenne a jelentés nagyobb változása nélkül. A **B** típusú szerkezet (12), (13), (14), (15) összes helyes mondata azonban csak az emeléses szerkezettel fordítható:

- (16) a. *I saw Steve steal your car, but at the time I thought that he was borrowing it.*
 b. **I saw that Steve stole your car, but ...*

A (16)-ban adott példák egyértelműen azt bizonyítják, hogy az angolban a nyelvileg precízen megfogalmazott és alakilag tényként lehorgonyzott *that*-mellékmondat a kognitív modell korrekciója esetén egyáltalán nem használható. Ez 'logikus' is, hiszen a második tagmondat éppen ezt a tényként lehorgonyzottságot függeszti fel – legalábbis a percepció és az első kognitívmodell-alkotás idejére nézve. Jól ismert, és az itteninél talán egyszerűbb példa a (17) mondatpár:

- (17) a. *I remembered that John was bald.*
 b. *I remembered John to be bald.*

ahol (17b) legvalószínűbb, bár nem egyetlen értelmezése az, hogy tévedtem: *János valójában nem kopasz*. Az 'emelés', amelyet a kognitív grammatika referenciapont-szerkezetként értelmez (ld. 5. lábjegyzet), olyan értelemben lehet szimbolikus, hogy referenciapontként megadja a kognitív modellnek azt az elemét (*Steve*, illetve *John* személyében), amelynek kiválasztásában nem volt hiba, és így kapcsolatot teremthet a valóságos és a tévesen értelmezett kognitív modell között.

A fent vázolt szerkezettel az angol nyelv lehetőségei a kognitívmodell-korrekciónak nyelvészetileg releváns kifejezésére nagyjából ki is merültek. (12)–(14) mondatai azonban arról tanúskodnak, hogy a magyarban erre a célra lényegesen több eszköz alkalmazható, amelyeket hozzávetőlegesen négy csoportba lehetne sorolni, bár el kell ismernem, hogy a **B** típus magyar mondatait illetően sem értékítéletemben, sem a talált magyarázatokban nem lehetek teljesen biztosak.

- *Az abszolút és a relatív idő különbsége.* A nyelvtani idő a kognitív elmélet szerint lehorgonyzó predikáció. Langacker (1991: 440) nézete szerint (amelyet ugyan Pelyvás (1996: 172–83) éppen a kognitív predikátumok bővítményeiben módosítani javasol), az időjeles mondat definíció szerint lehorgonyzott. Az angolban azonban az időjel mindig *abszolút időt* jelöl¹⁴, relatív időt csak nem-finit alakok jelölhetnek. Azokban a magyar mondattípusokban, ahol mindkét fajta idő szóba jöhet ((12a–b), (13a–b), (15b–c)), a relatív idő mindig érezhetően jobb megoldás.

Példaként vizsgáljuk meg (12) mondatait. (12a) első tagmondata a *lát* ige bővítményeként a legprecízebben megformált tárgyi mellékmondatot tartalmazza, melynek időjele is abszolút, ellentétben (12b) vagy (13b,d) relatív idejével. Ha az (abszolút) nyelvtani idő lehorgonyzó predikátum, akkor feltételezhető, hogy mind a fő- mind a mellékmondatot – az *esemény + konceptualizáció* komplexum mindkét elemét – külön-külön horgonyozza a beszéd idejéhez: *amikor történt, így konceptualizáltam és ez a jelenben is érvényes*, ld. (10c)). Ennek nyilvánvalóan ellentmond a második tagmondat, ezért a mondat ellentmondást hordoz.

A tárgyi mellékmondatok közül az egyetlen valamennyire is elfogadható (12b) azért lehet talán egy fokkal jobb, mert itt a mellékmondatban relatív idő van, ami az észlelés és az esemény egyidejűségét hangsúlyozza, ezért nem feltétlenül utal a konceptualizációra¹⁵. A *lopás* tényét az *észleléstől függetlenül* (abszolút módon) nem horgonyozza a beszéd idejéhez, hiszen mint említettük, a relatív idő langackeri értelemben nem feltétlenül lehorgonyzó predikáció. Az angol emeléses mondatokban (elsősorban (16)-ban és (17)-ben a kiemelt referenciapont mellett a szerkezetben kötelező igenévi alaknak (mindig relatív idő) is ugyanilyen szerep tulajdonítható. (12b,c)-re még visszatérek.

- *A mellékmondat típusa.* (13) és (14) mondatai határozói mellékmondatot tartalmaznak. Konceptuális szempontból ez még akkor is igaz, ha feltételezzük, hogy É. Kiss (1998) 3.1.-ben ismertetett érvelése alapján formai okokból itt is feltételeznünk kell egy rejtett határozott névmási tárgyat. Ez a szerkezet konceptualizálás szempontjából jóval gyengébb kapcsolatnak tűnik, hiszen nem is mondja meg egyértelműen, hogy *mit* láttam (ld. 2.1.). Itt tehát a *lát* ige legfeljebb marginális módon működik evidenciálisként, a második tagmondat könnyen törölhető bármilyen implikaturát, amelyet az első esetleg kelthet.

¹⁴ Referenciapontként a beszéd időpontját, nem pedig más időpontot (pl. egy másik esemény időpontját) használó szerkezet.

¹⁵ A relatív idő, amely az angolban csak igenevek esetén fordul elő, inkább az aspektussal rokonítható. A két esemény egyidejűségét hangsúlyozó angol progresszív szerkezeteknél is megfigyelhető hasonló jelenség. Csak (i) értelmezhető ok-okozat összefüggésként:

(i) *When Jane arrived, Mary left.*

(ii) *When Jane arrived, Mary was leaving.*

• *Az emeléses (referenciapont-) szerkezet.* A (15a) mondat a klasszikus angol emelő (különleges esetadás) szerkezetnek felel meg, és pontosan a kívánt tartalmat hordozza, bár nem minden anyanyelvi beszélő tartja a nyelvhelyesség szempontjából elfogadhatónak. Ebben a mondatban két, a kognitívmodell-váltás szempontjából releváns elem is van. Az első (és a nyelvhelyességi problémát okozó) a főnévi igenév alak, ami nem lehorgonyzó elem, és a magyarban időviszonyokat sem fejez ki, mert nincs folyamatos és befejezett (*progressive* ill. *perfect*) alakja. A mellékmondatban leírt szituáció tehát nem lehorgonyzott. A másik, a teljesen elfogadható (15b–d) mondatokkal is közös elem az alárendelt szituáció cselekvőjének kiemelése referencia-pontként¹⁶. Amint a (17) angol mondat elemzésében már utaltam rá, ez a szerkezet kiválóan alkalmas kognitívmodell-váltás kifejezésére, mert kiemeli az alárendelt szituációnak egy olyan elemét, amelynek kiválasztásában nem volt hiba, és ezen a ponton keresztül közelíti meg tulajdonképpen mind a ‘helytelen’, mind a ‘helyes’ szituációt¹⁷.

• *A holisztikus ill. részletező nézőpont.* Az időhatározói mellékmondatban megengedhetetlen relatív időt tartalmazó (14b,d) után legkevésbé elfogadhatónak az igeikötő nélküli ígét tartalmazó mondatokat tartom ((12c,d), (13c,d), (14c)). Az abszolút és relatív idő használatából adódó különbségekhez itt újabb, azok hatását fokozó tényező járul: az igeikötő nélküli ige aspektuális tartalma. Míg az *ellop* igeikötős ige holisztikus nézőpontot képvisel, az igeikötő nélküli *lop* ezekben a példákban az esemény belső szerkezetére koncentrálna. Emiatt használata pl. (12d)-ben azt sugallja, hogy már *az esemény közben* tudtam / megértettem, hogy miről van szó (tehát a *lát* ige is némileg eltérő jelentést hordoz). Az ilyen szemléletű mondat természetes folytatása inkább az lehetne, hogy közbeavatkoztam, és a lopás nem is következett be. Ez a fajta jelentés nem egyeztethető össze a második tagmondatral.

4. Összegzés

A dolgozat annak bizonyítására törekedett, hogy a nyelvi rendszert és használatának folyamatát élesen el nem választó holista kognitív grammatika eszköztára alkalmas arra, hogy a nyelvi modalitás (episztemikus lehorgonyzás) vizsgálatát a nyelvéírás szerves részévé tegye azáltal, hogy

- eltávolítja az egyoldalú logikai hagyománytól;
- a nyelv egyéb rendszereinek leírásával egységben, az elmélet által általánosan használt eszközökkel le tudja írni a nyelvben leggyakoribb modalitástípusok konceptuális szerkezetét és a közöttük lévő átmeneteket, összefüggéseket, ‘nem egészen megfelelő’

¹⁶ A konceptuális szerkezet bizonyos hasonlóságot mutat a deontikus segédige-jelentések szerkezetével (vö. 2.1.). A CSELEKVŐ itt is két minőségben van jelen: mint a látott személy, és mint a beágyazott szituáció alanya (ld. Langacker 1999: 322), és (legalábbis (15a)-ban) a kettő közül itt is csak az egyik grammatikalizálható. (Ez természetesen ettől még nem deontikus viszony: nincsenek jelen az erők, és az azokból következő megszorítások sem.)

¹⁷ Ebből az érvelésből megíjósolható, hogy a (i) mondat nem lesz elfogadható, (ii) viszont igen:

(i) **Láttam Pistát, ahogy ellopta az autódát, de akkor azt hittem, hogy János veszi kölcsön.*

(ii) *Láttam, amikor Pista ellopta az autódát, de akkor azt hittem, hogy János veszi kölcsön.*

Hasonló módon volna elemezhető a klasszikus ‘...nem osztogatnak, fosztogatnak’ is, ahol a kognitív modell minden eleme kicserélődik, miközben a hír ‘igaz’ marad.

kognitív modellek használatát bizonyos szituációk leírására, miközben azok kognitív hátterének és nyelvi megformáltságának egyes kérdéseire is választ adhat;

- alkalmas arra, hogy az episztemikus lehorgonyzás fogalmát a hagyományos *valószínűségi skála* leírásáról kiterjessze arra a folyamatra is, melynek során a beszélő eldönti, hogy a látott eseménysort milyen kognitív modell (ICM) segítségével lehet legmegfelelőbben leírni (*mi is történik*). Megvizsgáltunk néhány olyan nyelvi szerkezetet is, melynek egyik funkciója az, hogy egy előzetesen helytelenül kiválasztott kognitív modellt másikra váltson.

Úgy tűnik, hogy a kognitívmodell-váltásnak a nagy számú lexikai mellett a magyarban (is) vannak jellegzetes grammatikai kifejezőeszközei. A ‘korrigáló’ szerkezetekben a minden tekintetben szabályos, lehorgonyzott szerkezetekre jellemző abszolút idejű, tárgyi mellékmondatos struktúrák nem, vagy csak igen korlátozottan használhatók. A tárgyi mellékmondat határozóira váltásának, a relatív idő használatának, az időjelesség hiányának, az emeléses szerkezetnek (referenciapont-szerkezet), illetve a mellékmondat igéje által hordozott aspektuális tartalomnak, és néha ezen eszközök kombinációjának meghatározó szerepe lehet ebben a folyamatban, melynek alaposabb megértéséhez további kiterjedt vizsgálatok szükségesek.

Hivatkozások

- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter 1998: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris.
- Hankiss Elemér 1997: *Az emberi kaland*, Budapest, Helikon.
- Kiefer Ferenc 1999: *Jelentélmélet*, Budapest, Corvina.
- Lakoff, George 1987: *Women, Fire and Dangerous Things*, Chicago, University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 1987: *Foundations of Cognitive Grammar 1*, Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1991: *Foundations of Cognitive Grammar 2*, Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1999: *Grammar and Conceptualization*, Mouton.
- Lycan, William G. 1994: *Modality and Meaning*, Dordrecht, Kluwer.
- Lyons, John 1995: *Linguistic Semantics*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Nordlinger, Rachel – Elizabeth Closs Traugott 1997: Scope and the development of epistemic modality: Evidence from *ought to*, *English Language and Linguistics 1*, 295–317.
- Palmer, Frank Robert 1986: *Mood and Modality*, Cambridge University Press.
- Pelyvás, Péter 1996: *Subjectivity in English*, Frankfurt am Main, Peter Lang.
- Pelyvás Péter 1998: A magyar segédigék és kognitív predikátumok episztemikus lehorgonyzó szerepéről, in Büky László – Maleczki Márta szerk.: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei 3*, Szeged, 117–132.
- Pelyvás, Péter 1999: What we think, what we know and what we think we know, in Kornya László – Pelyvás István szerk.: *Szaknyelvoktatási Tanulmányok*, Debrecen, KLTE Idegennyelvi Központ, 32–42.
- Pelyvás, Péter 2000: Metaphorical extension of *may* and *must* into the epistemic domain, in Antonio Barcelona szerk.: *Metaphor and Metonymy at the Crossroads*, Berlin, New York, Mouton de Gruyter, 233–250.

- Pelyvás, Péter 2001a: On the development of the category *modal*: A cognitive view. How changes in image-schematic structure led to the emergence of the grounding predication, in Piroska Kocsány – Anna Molnár szerk.: *Wort und (Kon)text*, Frankfurt am Main, Peter Lang, 103–130.
- Pelyvás Péter 2001b: Az idealizált kognitív modellek szerepe a mondat- és szövegalkotásban, in Petőfi S. János – Szikszainé Nagy Irma szerk.: *Officina Textologica 5: Grammatika – szövegnyelvészet – szövegtan*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Pelyvás, Péter 2001c: Extension of *should* and *ought* into the epistemic domain, in József Andor – Tibor Szűcs – István Terts szerk.: *Színes eszmék nem alszanak ... (Szépe György 70. születésnapjára)*, Pécs, Lingua Franca Csoport, 932–945.
- Sanders, José – Wilbert Spooren 1997: Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive linguistic point of view, in Wolf-Andreas Liebert – Gisela Redeker – Linda Waugh szerk.: *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics*, Amsterdam, Benjamins, 85–112.
- Sweetser, Eve 1990: *From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*, Cambridge University Press.
- Talmy, Leonard 1988: Force dynamics in language and cognition, *Cognitive Science* 2, 49–100.

NORMATÍV ARGUMENTÁCIÓ, ARGUMENTÁCIÓS STRATÉGIA ÉS AZ UDVARIASSÁG ELVE

LERCH ÁGNES

SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék
lerch@hung.u-szeged.hu

1. Célkitűzés

Ha azt kutatjuk, hogyan írható le a diskurzus idealizált modell segítségével, és a megvalósult diskurzusok hogyan viszonyulnak a modellhez, mennyire szabálykövetőek, akkor az argumentatív diskurzusok vizsgálata, már az argumentáció logikai, retorikai szabályozottsága miatt is, igen célszerűnek tűnik.

A párbeszédben megvalósuló argumentáció bő két évtizedre visszanyúló nyelvészeti szakirodalmában két jellegzetes megközelítésmód az uralkodó. Az egyik intézményes, ill. köznapi konverzációk konfliktust tartalmazó epizódjait vizsgálja különböző aspektusokból, a konverzáció-analízis (*conversation analysis*, CA), ill. a diskurzus-analízis módszereivel (Grimshaw 1990; Muntigl–Turnbull 1998; Ilie 1999; Gruber 2001). A másik – a beszédaktus-elméletből kiinduló – kutatási irányt mindenekelőtt és legközismertebben a van Eemeren és Grootendorst nevéhez fűződő pragma-dialektikus iskola képviseli (van Eemeren–Grootendorst 1984, 1992, 1994; van Eemeren–Grootendorst–Jackson–Jacobs 1993).

Mivel az utóbbi elméleti keretben dolgozták ki az argumentatív diskurzus modelljét, ebből kiindulva vizsgálom rádiós (ill. televíziós) vitaműsorokban megvalósult diskurzusok érvelési sémáit, majd azt, hogy lehetséges-e a vita e sajátos alfaját képviselő párbeszédet a modell eszközeivel kielégítően interpretálni.

Dolgozatomban először tömören bemutatom a pragma-dialektikus elméleti keretet: az idealizált modellt, az ún. rekonstrukciót, a modellben működő elveket, ill. szabályokat, az alapvető érvelési sémákat (2.1. szakasztól a 2.4. szakaszig), majd ismertetem és saját korpuszomra támaszkodva illusztrálom a szakirodalomban újabban feltárt érvelési sémákat (3. szakasz). A 4. részben a korpuszomban megvalósult érvelési stratégiákat vizsgálom, feltárva a preferált sémákat; ezután (5. szakasz) arra mutatok rá, hogy az általam vizsgált diskurzusok miképpen és miért térnek el a normatív modelltől; ezen eltérések okát az udvariasság elvének érvényesülésében látom.

2. A normatív modell

2.1. A pragma-dialektikus¹ iskola elméleti kerete (van Eemeren–Grootendorst 1992; van Eemeren–Grootendorst–Jackson–Jacobs 1993; van Eemeren–Grootendorst–Snoeck Henkemans 1996) *a priori*: az elemzés kiindulópontja az érvelő vita egy idealizált modellje. A modellt deduktíve, elméleti úton hozták létre, abból a célból, hogy ez szolgáljon etalonul a gyakorlatban megvalósuló érvelő diskurzusok ún. normatív rekonstrukciójához (ld. a 2.2. pont alatt). A diskurzusokat inkább analitikus, mint interpretáló céllal és módszerekkel közelítik meg. Ez azt jelenti, hogy a vita szerkezetét olyan objektív kategóriák segítségével írják le, amelyeknek nem kell, hogy nyilvánvaló jelentőségük legyen a beszélők számára; ugyanakkor az elmélet kidolgozói rámutatnak, hogy a leírásnak bizonyos pontokon (pl. az indirekt beszédaktusok értelmezése kapcsán) van köze a nyelvhasználók aktuális interpretáló eljárás módjaihoz. Ez az analitikus modell számot tud adni a köznapi diskurzusok struktúrájáról, de nem a nyelvhasználó perspektívájának a reprodukciója, nem irányítják a nyelvhasználó szempontjai és kategóriái (van Eemeren–Grootendorst–Jackson–Jacobs 1993: 50–54).

Az érvelő vita modellje az analízis heurisztikus eszköze: azonosítja és sorba rendezi a diskurzusok releváns egységeit, ezáltal lehetővé teszi a megvalósult diskurzus normatív rekonstrukcióját (elemző újrafelépítését), azaz integrálni tudja a normatív, ill. a deskriptív megközelítésmódot.

Az idealizált modellben a célkitűzés a vitának a résztvevők által való eldöntése, nem másféle lezárása. Fő szakaszai: a konfrontáció, a vita megnyitása, az érvelő szakasz, a záró döntéshozatal. Ezek mindegyike jellemezhető a bennük tipikusan megvalósuló elemi, ill. komplex beszédaktusokkal, ahogy az (1) táblázatban látható (van Eemeren–Grootendorst–Jackson–Jacobs 1993: 31):

(1)	Konfrontáció
	1.1. álláspont közlése (asszertívum)
	1.2. álláspont elfogadása / elutasítása (kommisszívum)
	Megnyitás
	2.1. kihívás az álláspont védelmére (direktívum)
	2.2. a kihívás elfogadása (kommisszívum)
	2.3. a vitatkozás szabályainak egyeztetése (kommisszívum)
	Érvelés
	3.1. érv(ek) felvonultatása (asszertívum)
	3.2. érv(ek) elfogadása / elutasítása (kommisszívum)
	3.3. újabb érv(ek) kérése (direktívum)
	3.4. újabb érv(ek) elősorolása (asszertívum)
	Döntés
	4.1. a vita eredményének megállapítása (asszertívum)
	4.2. álláspont elfogadása / elutasítása (kommisszívum)
	4.3. álláspont fenntartása / feladása (asszertívum)

¹ Az elnevezés magyarázata: ez az elmélet az argumentációt egyrészt a nyelvhasználat (pragmatika), másrészt a logika ((filozófiai) dialektika) szempontjait és módszereit egyesítve vizsgálja.

Bármely szakaszban megvalósítható aktusok: használati deklaráció (*usage declarative*) kérése (direktívum); meghatározás, pontosítás, kifejtés, részletezés (használati deklaráció). Az expresszívumok és a deklarációk az érvelő vitának nem releváns részei.

A gyakorlatban megvalósuló argumentatív diskurzust ezzel a standarddal összevetve lehet rekonstruálni, interpretálni és értékelni.

2.2. A rekonstrukció

Az aktuálisan megvalósuló diskurzusnak az idealizált modell viszonylatában való elemzését a rekonstrukció teszi lehetővé. Ez transzformációknak nevezett analizáló operációkat alkalmaz, amelyek a diskurzus releváns elemeit azonosítják és sorba rendezik; vagyis a diskurzus lejegyzett szövegén transzformációkat kell végezni, hogy a normatív rekonstrukciót (a szöveg alapján kikövetkeztethető, a sorba rendezett, explicit (ill. explikált²), releváns elemeket tartalmazó változatot) elkészítsük. A következő transzformációk alkalmazandók (van Eemeren–Grootendorst–Jackson–Jacobs 1993: 4. fejezet (60–91)):

- a. A törlés szelektálja a vita folyamatában a döntés szempontjából releváns/irreleváns elemeket; az utóbbiakat (részletezés, tisztázás, mellékszál, mindennemű ismétlés) törli, vagyis eltávolítja a redundáns, felesleges elemeket.
- b. A hozzáadás a releváns, de a megvalósult diskurzusban implicit elemek pótlása: elliptált elemek, az érvelésben releváns előfeltevések, implicit premisszák/konklúziók, implikaturák explikálása. Ez a művelet nagyban hozzájárul a diskurzus koherenciájának megjelenítéséhez és megértéséhez.
- c. A permutáció a diskurzus egységeinek és azokon belüli elemeinek újrendezése az idealizált modell sorrendje szerint; anticipált, ill. visszautaló megnyilatkozások helyükre tétele.
- d. A szubsztitúció azonos funkciójú, de különböző formájú elemek reprezentálása ugyanazon standard frázissal; indirekt beszédaktusok direkt aktusokkal való helyettesítése (pl. érvelő retorikus kérdések érvelő állításként való megjelenítése); ugyanazon álláspont különböző megfogalmazásainak azonos (standard) formába öntése; kétértelmű/homályos kifejezések egyértelműsítése, pontosítása.

Különösen látványos a rekonstrukció azoknak a szövegeknek az esetében, amelyekben az érvelő struktúra és az érvelő funkciók aluldetermináltak (mint pl. újságcikkek esetében).

2.3. Szabályok, ill. elvek

A verbális interakció belső rendezettségét a nyelvészeti kutatások eddig három különböző rendező elv segítségével kísérelték meg feltárni. Ezek a következők: 1. a szekvenciális felépítés (opcionális) szabályai (Stubbs 1981; Schegloff 1988), 2. konvencionális eszközök (mint a beszédaktusok sikerességi feltételei) (Labov–Fanshel 1977), ill. 3. az ésszerűség elvei (pl. kooperativitás, relevancia, udvariasság) (Brown–Levinson 1987; Grice 1989; Sperber–Wilson 1986). A pragma-dialektikus megközelítésmód a két utóbbi megközelítést integrálja, azaz a nyelvhasználatot egyfelől mint konvenciók által, másfelől mint a racionalitás – a kooperativitás elve – által irányított tevékenységet vizsgálja.

² Az *explikál*, *explikált* kifejezéseket *explicitté tesz* (*tett*) értelemben használom.

A modell szabályokat is tartalmaz. Egyfelől az érvelő diskurzus tíz pragma-dialektikus szabályát (*the 10 pragma-dialectical rules for critical discussion*, van Eemeren–Grootendorst 1992: 208–209; magyarul ld. a Melléklet 1. pontjában); és bár szabályoknak nevezik őket, ezek nem létrehozó szabályok, hanem az érvelő diskurzus interakciós lépéseihez kötődő korlátozások, megszorítások (*ten basic principles*, uo.); ezek valamelyikének a megszegése fedezhető fel az inkorrekt érvelés egyes „konvencionális” típusai mögött. Másfelől fontos szerepet kap – pl. az indirekt beszédaktusok értelmezési sémájában, az implicit premisszák rekonstruálásában, ill. elmaradásuk magyarázatában – a kommunikáció öt szabálya (*the rules of communication*, van Eemeren–Grootendorst 1992: 50–52; magyarul ld. a Melléklet 2. pontjában), amelyek viszont egy grice-i ihletésű elv (*the Principle of Communication*, uo.) működését biztosító megszorítások.

Akkor hát ezek szabályok, elvek, vagy megszorítások? Leech álláspontja, amely szerint (Leech 1983) a nyelv szabályirányított, míg a nyelvhasználat (a diskurzus) inkább elvek által kontrollált jelenség, széles körben elfogadott nézet. Mégis, a diskurzus-, ill. a konverzációnálzis valamennyi irányzatát befolyásolta többé-kevésbé a szabályirányított viselkedés gondolata. Ez a szemlélet egyrészt a generatív grammatika hatásának tulajdonítható, másrészt annak a törekvésnek, hogy a konverzáció szerkezetének absztrakt modelljeit egyeztetni akarták az aktuálisan megvalósuló konverzáció kreativitásával és spontaneitásával. Így az egyes elméleti keretek (mint a pragma-dialektikus iskola normatív modellje is) elvekre is hivatkoznak, de szabályokat is megadnak. Mivel a szabály fogalmának többféle megközelítése lehetséges (Taylor–Cameron 1987), fontos tisztázni, hogy az adott elmélet mit ért rajta.

A chomskyánus paradigmának a mai nyelvészetben domináns szabályfogalma szerint a (grammatikai) szabály invariáns, konstitutív, nem preskriptív, nem tudatos, nem lehet megsérteni, és megjósolja a jól formált szerkezeteket. Az emberi viselkedéssel foglalkozó egyéb társadalomtudományokban a szabály regulatív, preskriptív, azaz szociális norma, amely tudatos (nyílt vagy hallgatólagos szabályismeretet tételez föl) megszeghető³ (anélkül, hogy megszüntetné azt az aktivitást, amelyet kontrollál), ám a deviancia következtetésekkel/szankciókkal jár; az egyértelmű jóslhatóság nem jár vele, ami a normativitás, ill. a kauzalitás különbözőségéből ered.

Nem kétséges, hogy amikor a diskurzuselemzés különböző elméleti kereteiben szabályokkal találkozunk, ezek nem kvázi-generatív,⁴ hanem normatív szabályok, amelyek nem determinisztikus módon irányítják a viselkedést. A normatív követelmények teljesítése nem a norma előzetes elsajátításának reflektálatlan produktuma, hanem annak tudatában valósul meg, hogy alternatív eljárásokat hogyan interpretálnak.

³ A szabály megsértése nem jár következtetéssel, megszegése igen.

⁴ kivéve azokat a kísérleteket, amelyek a konverzáció kvázi-generatív szabályokkal működtetett grammatikájának megírására törekzenek. Ilyen pl. Lo Cascio 1991-ben megjelent, a generatív szintaxissal analóg „argumentatív grammatikája”; ez (rekurzív) szabályok által mondatokat/mondatláncokat fűz össze jól formált argumentatív szövegekké, amelyeknek maximális projekciókban felépülő hierarchikus szerkezetük van. Ld.: Lo Cascio, V. (1991): *Grammatica dell'argomentare: strategie e strutture*. Firenze: La Nuova Italia.

Ugyanakkor a diskurzusokban érvényesülő pragmatikai elveket is úgy fogalmazzák meg, mint „a konverzációs viselkedést megszabó regulatív megszorításokat” (Taylor–Cameron 1987: 94), amelyek preskriptívek és normatívok⁵; így érthető, miért nem különböztetik meg élesen és világosan az elveket a normatív szabályoktól a diskurzuselemzés nem egy elméleti keretében.

Visszatérve a pragma-dialektikus iskola normatív modelljében megadott tíz szabályra: ezek tehát normatív szabályok. Az érvelési sémák következtetési szabályai, amelyeket a 2.4. pontban mutatok be, annyival közelebb állnak a létrehozó szabályokhoz, hogy, akár csak azok, konstitutívak, és jóslható általuk a logikailag érvényes következtetés; ugyanakkor (nyíltan vagy hallgatólagosan) tudatosak, preskriptívek, megszeghetőek, továbbá a premisszák és a konklúzió bizonyos elrendezésbeli rugalmassága is jellemző tulajdonságuk. Ezért inkább normának tekinthetők, mint létrehozó szabályoknak.

Tekintve, hogy a beszédaktusok konvencionális sikerességi feltételei viszont olyan konstitutív szabályok, amelyeket sem lehet megsérteni, sem megszegni nem lehet (a szekvenciális szabályok is konstitutívak, nem sérthetők meg, de megszeghetőek), azt kell mondanunk, hogy a diskurzusok létrehozásában és interpretációjában szerepük van egyrészt konstitutív (létrehozó) szabályoknak, másrészt regulatív normatív szabályoknak (megszorításoknak), harmadrészt a mögöttük álló elveknek.

2.4. Érvelési sémák

A rekonstrukció legfontosabb része az implicit premisszák/konklúziók argumentatív funkciójának explikálása, továbbá az explicit/implicit álláspontok és/vagy érvek következtetési sémáinak azonosítása.

A továbbiakban bemutatok néhány érvelési sémát.

Az első három érvelési sémát (2.4.1.–2.4.3) – komplex illokúciós aktust⁶ – van Eemeren és Kruiger azonosította (van Eemeren–Kruiger 1987) idealizált adatokon bemutatva.

2.4.1. Meggyőzés szimptóma révén

Egy komplex érvelési aktus szimptóma révén győz meg, ha annak, amit az érvelésben állítunk, szimptómája, megnyilvánulása, kifejezőmódja vagy egyéb jele az, amit az álláspontban állítunk.

X-re érvényes Y, mert
X-re érvényes Z, és
Y szimptómája Z-nek.

⁵ leszámítva a relevancia-elmélet relevancia-elvét, amely lemond az elv(ek) preskriptív normaként való felfogásáról; a relevancia-elv deskriptív általánosítás a kommunikációról, nem tételezi fel az elv hallgatólagos ismeretét és követését, így az elvet a beszélők nem tudják megszegni sem (az anyanyelvi beszélővel vele születik a relevancia vélelmezése, ill. a relevanciára való törekvés), ld. Taylor–Cameron (1987: 95).

⁶ A komplex illokúciós aktus elemi illokúciós aktusokból (itt: asszertívumokból) tevődik össze. Vannak, akik az álláspontot az érvelés komplex illokúciós aktus részének tekintik. A pragma-dialektikus iskola szerint az álláspont nem része az érvelés komplex illokúciós aktusnak (van Eemeren–Grootendorst 1984: 33)

- (2) a. *Mária önfejtű, mert
ő tinédzser, és
a tinédzserekre jellemző, hogy önfejtűek.*⁷ ÁLLÁSPONT (ÁP)

Egy komplex érvelési aktus akkor is szimptóma révén győz meg, ha az, amit az érvelésben állítunk, szimptómája, megnyilvánulása, kifejezésmódja vagy egyéb jele annak, amit az álláspontban állítunk.

X-re érvényes Y, mert
X-re érvényes Z, és
Z szimptómája Y-nak.

- (2) b. *... a politikai pártok nem képesek felelősségteljesen megjeleníteni magukat, csak dobálják a sarat egymásra*⁸ SZIMPTÓMA
(a sárdobálás jellemző megnyilvánulása azoknak a pártoknak, amelyek nem képesek felelősségteljesen megjeleníteni magukat)
- c. (BM2: BGY10)⁹
BGY: *... de hát az hogy –¹⁰ ha Ön öngyilkosságot követ el
az is jogos hiszen
végül is nem büntetik azt* ÁP
SZIMPTÓMA

2.4.2. Meggyőzés összehasonlítás révén

Az érvelési aktus összehasonlítás révén győz meg, ha hasonlóságot fed fel aközött, amit az álláspontban állítunk, és aközött, amit egy másik, általánosan elfogadott proпозиcióban állítunk.

X-re érvényes Y, mert
Z-re érvényes Y, és
X (össze)hasonl(ithat)ó Z-vel

- (3) a. *A hatvanas évek demokratikus mozgalmának el kellett buknia, mert
a francia forradalom is elbukott, és a hatvanas évek
demokratikus mozgalma a francia forradalomhoz hasonlítható.*¹¹ ÁP
- b. (BM4: H36)
H: *... de viszont Milosevicsből most Amerika meg a NATO csinál egy hogy
mondjam, egy hőst*

⁷ van Eemeren – Kruiger 1987: 76.

⁸ Liddicoat–Döpke–Love–Brown 1994: 141; a szerzők a (2b) példához helytelenül (2a) sémáját adják meg.

⁹ A példa saját korpuszomból származik; ld. a Mellékletet (a kettőspont előtti betűk és szám a szöveget azonosítják, a kettőspont utáni betű a beszélőt jelöli, a szám a forduló sorszáma a szövegen belül).

¹⁰ A gondolatjel a megnyilatkozáson belül a CA G. Jefferson által kidolgozott átírási konvenciója szerint rövid (tizedmásodpercnyi pontossággal nem mért) szünetet jelöl.

¹¹ van Eemeren–Kruiger 1987: 76.

(egy forduló¹² kihagyva)

H: ... és azt emlegetni fogják ÁP
 ugyanúgy, mint emlegették annak idején a Hunyadi Jánost, ÖSSZE-
 emlegették a Mátyás királyt meg sok mindent, ugye HASONLÍTÁS
 IV. Bélát a tatárjárás után, meg...

2.4.3. Meggyőzés oksági relációval

Szükségszerű ok–okozat reláció van az álláspont és a komplex érvelés proposíciói közt. Az ok–okozat reláció iránya nem megszabott; vagy az álláspont, vagy az érvelés tartalmazza az okot.

X-re érvényes Y, mert
 X-re érvényes Z, és
 Z Y-ra enged következtetni

(4) a. *Az áldozatnak kellett, hogy legyen szexuális kontaktusa, mert láthatólag terhes, és a terhességnek szexuális kontaktus az oka.*¹³ ÁP

b. (BM4: BGY21)

BGY: *Igen, de ez a világ nagy része mégiscsak úgy látta, hogy itt nem az albánok követnek el népirtást, hanem a szerbek velük szemben, ezért is mentek oda európai biztonsági szervezetből megfigyelők,...* (stb.) (TÁRSADALMI PRECEDENS¹⁴)
ÁP

A következő példában az ok az álláspontot megelőző érvelésben található:

(4) c. (BM2: BGY16)
 BGY: *...hát – legfőljebb ha a törvényes feltétel nincs meg akkor az orvost ítélik el úgyhogy ezt valóban törvényileg kellene tisztázni.* ÁP

Gyakori, hogy az álláspontot követő érvelés tartalmazza az okot:

(4) d. (BM3: H16)
 H: *Jó, de akkor is a mélyvasúti megoldás maradt, mert azt dolgozták ki még kilencven előtt, ez volt, és akkor valahogy úgy rajta maradt.* ÁP

¹² *forduló* = *turn* (a *fordulat* terminus esetleg félreértést okozhat)

¹³ van Eemeren–Kruiger 1987: 77.

¹⁴ A társadalmi precedens mint érvelésmód bemutatását lásd lentebb.

3. További érvelési stratégiák

Az alábbi érvelési sémákat (3.1.–3.3.) Liddicoat és munkatársai (Liddicoat–Döpke–Love–Brown 1994) azonosították rádiós műsorba betelefonáló hallgatók, a műsorvezető és/vagy a stúdióban jelenlevő vendég(ek) közti rövid, két, ill. három (kevés négy vagy több) fordulóból álló beszélgetések elemzése során. Célkitűzésük az volt, hogy az érvelés módjait ne konstruált és idealizált példákon, hanem élő dialógusokban tanulmányozzák. Korpuszukban egy új komplex érvelési aktust (3.1.) és két további, valamely álláspont bizonyítására szolgáló komplex illokúciós aktust (3.2., ill. 3.3.) dokumentálnak, kiegészítve ezekkel a pragma-dialektikus modellt.

3.1. Meggyőzés predikció révén

E komplex érvelési aktus valamely proposíciója előrevetíti egy cselekvés (speciális lefolyásának) valószínű pozitív vagy negatív kimenetelét. Az oksági viszonytól az különbözteti meg, hogy az érv ereje a cselekvéshez kapcsolódó lehetséges jövőbeli állapot kívánatos vagy nem kívánatos voltából ered, nem pedig egy szükségszerű vagy bizonyítható ok–okozat viszony meglétéből.

X-re érvényes Y, mert
Z-re érvényes Y, és
Z X lehetséges jövőbeli eredménye

- (5) a. H: *...nézze öö itt az ideje, hogy az emberek észrevegyék, hogy öö a nemzetek csak azért mozdulnak, amit életbevágó érdekiüknek tartanak.*

ÁP

•
•
•

H: *és a jövőben a öö a öö döntést ugyanezen az alapon hoznák meg ha konfliktusba kerülnének Indonéziával öök a saját nemzeti érdekiük szempontjából néznék és aztán elszegényednének hh és ebből kiindulva foglalnának állást és nem abból, hogy öö mi jó népek vagyunk vagy valami hasonló¹⁵*

PREDIKCIÓ

- b. (BM2: BGY8)

BGY: *Az is az ellenérvek között szokott szerepelni hogy – amennyiben az e- eutanázia lehetségessé válik akkor az orvosok kezébe olyan hatalom kerül amit nem biztos hogy meg kellene kapniuk*

PREDIKCIÓ

3.2. A bizonyíték komplex illokúciós aktusai

Ezek az aktusok azt tárják fel, amin az álláspont alapul, információt adnak a világ azon állapotáról, amelyet a hallgatónak ismernie kell, hogy megértse az álláspont kontextusát

¹⁵ Liddicoat–Döpke–Love–Brown 1994: 143; H: a hívó fél (a példát én fordítottam magyarra).

(Liddicoat–Döpke–Love–Brown 1994: 143–146). Olyan meggyőző stratégiák, amelyek növelik a valószínűségét annak, hogy a vitapartner (az antagonista) akceptálja a protagónista álláspontját. Olyan információkat foglalnak magukban, amelyekről a beszélő úgy hiszi, hogy a hallgató már hiszi, vagy hihetőnek fogja tartani, és így a bizonyíték megértése fokozni fogja a hallgató hitét az álláspont elfogadhatóságában.

Liddicoat és szerzőtársai a bizonyíték komplex illokúciós aktusainak három fő típusát különítik el:

- 3.2.1. a tény,
- 3.2.2. a tapasztalat,
- 3.2.3. a precedens

komplex illokúciós aktusát.

Hogy a tény, a tapasztalat, ill. a precedens közlésének az aktusát mint érvelésmódot megkülönböztessenem a ténytől, a tapasztalattól, ill. a precedenstől mint propozíció-tartalomtól, amikor illokúciós aktusról van szó, azt nagy kezdőbetűvel jelzem (Tény, Tapasztalat, ill. Precedens)¹⁶ (a példák mellett, ahogy eddig is, mindig az aktust nevezem meg, csupa nagybetűvel).

3.2.1. A Tény

E komplex aktus tartalma: tény(szerű) (gyakran statisztikai) adat(ok) a világ állapotáról; az a háttértudás, amin az álláspont alapul.

(6) a. (BGY3: H10)

H: *...hát voltak más lehetőségek is, más észrevételek
meg lehet nézni a fővárosi jegyzőkönyvbe, ...* ÁP
TÉNY

A tényekkel történő érvelés meg is előzheti a kifejtendő álláspontot:

(6) b. (BGY4: H16)

H: *Igen, tovább szeretem folytatni.
Éz a Milosevics a zászlaja alá, vagy hogy mondjam,
a kalapja alá, vagy akárhova vitte ezt a Seselj vajdát,
a Vuk Draskovicsra emlékszünk, hogy milyen tüntetéseket
szervezett Belgrádban. Heteken, hónapokon, heteken, nem tudom,
hogy hónapokon keresztül-e, de több héten keresztül. És...* TÉNY

BGY: *Sőt, hónapokon, igen. Most ő is ott van miniszterelnök-helyettesként.*

H: *Ő is ott van, tehát
mindenki egészségesen, egybeforrva védekezik.* ÁP

3.2.2. A Tapasztalat

E komplex aktus tartalma: olyan információ(k), amelye(ke)t a beszélő személyes tapasztalat révén szerzett a világ állapotáról; leggyakrabban anekdota formájában valósul meg. Azok az események, amelyekről a beszélő beszámol, de másokkal történtek meg (tehát a beszélő nem közvetlenül tapasztalta őket), a Tény komplex aktus megvalósulásai.

¹⁶ Liddicoat és szerzőtársai erre a különbségre nem fordítanak figyelmet.

(7) (BM2: H3)

H: *...nem tudom megérteni, hogy miért kell mindenáron az emberek szenvedéseit meghosszabbítani. Én ezt a saját példámból tudom, hát még kislány voltam, amikor az egyik szomszédasszonyunk anno, harminc évvel ezelőtt gyógyíthatatlan rákbetegségben szenvedett. Na most ((köhint)) minden létező, eltávolítható szervét kivették a szerencsétlennek. Hónapokig volt kórházba, szanatóriumba, és és tudja...(stb.)*

ÁP
TAPASZTALAT

3.2.3. A Precedens

A Precedens olyan komplex bizonyíték, amely révén a beszélő valamilyen minősített státuszra hivatkozik, és álláspontját összekapcsolja ezzel; ily módon álláspontja az igazolt vélekedések kategóriájába kerül. A Precedens információt ad arról, ahogyan mások vélekedtek a világról, és ennek révén erősíti a beszélő álláspontjának megalapozottságát.

A Precedens lehet tekintélyen alapuló, társadalmi gyökerű és történelmi eredetű.

Tekintélyen alapuló Precedens esetén a beszélő olyan proposíciót állít, amelyet valaki más (vagy valamely intézmény) elismert vagy feltételezett státusza támaszt alá. Ha egy ilyen állítás proposicionális tartalmát kétségbe vonják, akkor azt úgy értjük, mint a tekintély(személy) vagy intézmény (nem a beszélő) kompetenciájának megkérdőjelezését. A vitában azonban ennek következménye lehet a protagonista beszélőre nézve is, mivel a kérdéses megnyilatkozás a tárgyalt téma szempontjából irrelevánsnak minősülhet, azaz a protagonista mint vitatkozó kompetenciája is megkérdőjeleződik.

(8) (BM1: H18)

H: *Tehát – végül is – a az az orosz nem vesztett ezzel. Biztos nem vesztett ezzel, mert nagyon – és ez nagyon nagyon józan fejjel nyilatkozott az amerikai elnök arról, hogy kérem szépen az az Oroszországnak és az ő érdekszférájának, kéremszépen hát a volt öö FÁK amit most úgy neveznek, FÁK államok, ugye, ezeknek a biztonságát száz százaléig zavart- szavatolja azzal, hát abból a szempontból, hogy nem fogunk kérem szépen beavatkozni a NATO-n keresztül a jugoszláv ügyekbe ami nem tartozik rájuk.*

ÁP
TEKINTÉLYEN
ALAPULÓ
PRECEDENS

A társadalmi Precedens tartalma a közösség világról való tudásának része, olyan információ, amelyről minden résztvevő tudja, hogy minden résztvevő tudja vagy feltételezi. Ha valaki kétségbe vonja egy ilyen proposíció tartalmát, azt kockáztatja, hogy ezt úgy értik, hogy konvencionális bölcsességet vagy széles körben elfogadott nézeteket kérdőjelez meg.

(9) a. (AKT: B34)

BJ: *Ez bonyolult – bonyolult dolgokra vezet.
Mert ott van az a rengeteg ember, aki – mondjuk
ötvenhat után üldözött lett, és utána még a gy-
az évtizedekig nem tudott iskolába járni, azért
azok nem biztos, hogy örülnének ennek.*

ÁP
TÁRSADALMI
PRECEDENS

Az érvelésnek ez a módja teszi lehetővé a társadalmi Precedens azon válfaját, amikor a beszélő a saját személyes véleményét – jogosan vagy sem – nagyobb közösségnek tulajdonítja:

(9) b. (AKT: TGY23)

TGY: *Amire mi büszkék vagyunk,
és én azt gondolom, hogy
a magyar társadalom is,
az tényleg a – biztos munkalehetőség,
a tisztességes megélhetés...*

ÁP
TÁRSADALMI
PRECEDENS

A történelmi Precedens múltbeli eseményekre való hivatkozás jelenbeli feltételezések alátámasztására:

(10) (BM4: H12)

H: *...elsorolok egy rövid eseményt, amikor hogy
mennyire egységesek a szerbek.
Amikor az anyai nagynénémnek a férje ott volt,
és házról házra mentek ők is, ugyanúgy, mint
az oroszok, még az asztalfiókot is kinyitották, hogy
mit talál-.... hát nem hogy mit találnak, hanem biztos, hogy
fegyverek után kutattak ők is, mint az oroszok,
meg kézigránát, meg egyebek után,
bementek az egyik házhoz, ahol egy asszony feküdt a
gyerekágyat. És köszöntötte a bevonuló katonákat,
szerb asszony volt, kezibe a csokor, és tessék itt figyelni,
amikor odaért a fölvezető, tehát azt az egységet, azt a
négy-öt embert fölvezető tiszthelyettes, mert mindenkinek
mindenhova nem jutott tiszt, mire odaért, hogy átvegye a csokrot,
a csokor lebukott, meg az átvevő parancsnok is lebukott.*

ÁP
TÖRTÉNELMI
PRECEDENS

3.3. Az Engedmény¹⁷ komplex illokúciós aktus

Ez az aktus jellemző eleme az argumentatív diskurzusoknak, mivel módot ad a beszélőnek arra, hogy jelezze: a partnernek címzett engedmény formájában megfogalmazott ellenérv érvényességét elfogadja, de fontosságát elutasítja, mégpedig anélkül, hogy az elutasítást megokolná. Az Engedmény aktusa ugyanakkor lehetővé teszi a beszélő számára, hogy elismerje: a vita résztvevőinek tudása a világról eltérő lehet. A proposíció(k) tartalma

¹⁷ Az illokúciós aktust mint az érvelés részét szintén nagy kezdőbetűvel (a példák mellett csupa nagybetűvel) jelölöm.

nem a lehetséges egyéb megközelítés(ek)re világít rá, hanem azt jelzi, hogy a beszélő tudatában van ezeknek, és mérlegeli őket, mielőtt álláspontját kialakítaná. Ezért az Engedmény aktusa nem gyengítő, hanem a beszélő álláspontját erősítő komponens.

Megvalósításakor a beszélő a partner által felhozott

a) bizonyítéknak

vagy

b) érvelésnek

tesz engedményt (ill. az aktusban ezeket implikálja):

(11) a. (BM4: H18)

H: ...*És akkor oda akarnék továbbhaladni, hogy ez a Milosevics októberba valamikor a magyar tudósítás szerint, rádió, tévé, újságok, minden szerint aláírt a koszovói albánokkal egy megállapodást.* (TÉNY)
Onnan vonultak is kifelé a szerbek, és mit csináltak a koszovói albánok? (TÉNY)
Elkezdtek az ott kisebbségbe lévő szerbeket gyilkolni lefelé, sőt, a saját vériüket is, akik szimpatizánsok voltak a szerbekkel... TÉNY

(két forduló kihagyva)

BGY: *Igen, de ez – a világ nagy része mégiscsak úgy látta, hogy itt nem az albánok követnek el népirtást, hanem a szerbek velük szemben, ezért is mentek oda európai biztonsági szervezetből megfigyelők,* (TÁRSADALMI PRECEDENS) (ÁP)
ugye ott is voltak egy ideig, (ÉRVT (OKVISZONY)) (TÉNY)
és ezt még az oroszok is többé-kevésbé így látták, (TEKINTÉLY- PRECEDENS)
tehát nem arról volt szó, hogy az albánok, akik kisebbségben voltak Jugoszlávián belül, (ÁP) (TÉNY)
kezdték irtani a többségben lévő szerbeket, bár nyilván erre is volt nem is egy helyi példa Koszovóban. ENGEDMÉNY (H fenti utolsó TÉNY érvének)

H: *Igen, igen.*

BGY: *Persze hát ott egy csúnya gerillaháború folyt, ez biztos, hogy így van.* ENGEDMÉNY

b. (BM5: H10)

H: *Igen, de az akkori hírek szerint az is úgy legalábbis úgy lehetett a médiumokból kideríteni, hogy ez a kislány először meg akarta tartani a gyereket.* (TÉNY)
Ezért fordulhatott gondolom egyedül tanácsért, de az édesanyja ÁP

nyilván, hogy a családnak a szűkös helyzetét is látta, ÉRVELÉS (OK)
hiszen láttuk a körülményeket, ezt nem akarom részletezni, (TÉNY)
és az anya jobban átlátta, hogy mivel jár egy gyerek felnevelése egy ilyen szintén gyerek anyja mellett, ÉRVELÉS (OK)
ő gondolom, hogy nem akarta az ő gondjait a saját ÁP
gondjait...

BGY: *Pontosan már nem tudunk belelátni, (ÁP)*
hogy ők akkor mit akartak, azt tudjuk, hogy
akkor, mikor beavatkozott a szövetség, akkor ők már
egyértelműen azt akarták, hogy szakítsák meg a terhességet.
Lehet, hogy rengeteg válságos pillanat után
jutottak el eddig, ENGEDMÉNY
ezt nem tudom. (H fenti érvelését implikálja)

Korpuszomban számos példa van arra is, amikor a beszélő el nem hangzott potenciális ellenérvnek tesz engedményt (azaz az ellenfél álláspontja mellett érvel):

(11) c. (BM3: H10)

H: *... hát voltak más lehetőségek is, más észrevételek, (ÁP)*
meg lehet nézni a fővárosi jegyzőkönyvbe, azzal (TÉNY)
söpörték le, hogy a Matra cég az csak mélyvasutat vállal.
Közben lehetne olyan megoldásokat is találni, (ÁP)
mondom én nem vagyok szakember ilyen szempontból, ENGEDMÉNY
nem tárgyalták, ENGEDMÉNY
de hát fölvetődtek olyan tervek például annak idején, hogy... (TÉNY)

4. Rádiós vitaműsorok diskurzusainak argumentációs struktúrája

A vizsgált korpusz¹⁸ – a műsorvezető és a betelefonáló hallgató párbeszéde, azaz a szóbeli argumentáció nyilvános és spontán formája, és mint ilyen, a nemzetközi szakirodalomban eddig kevésbé reprezentált¹⁹ argumentatív diskurzusfajta – négy hosszabb (összesen 140 fordulónyi) dialógusból áll.

A szóban forgó vitaműsor forgatókönyve szerint a diskurzusok választható témáit (rendszerint 3–4 aktuális közéleti, politikai témát) a műsorvezető adja meg a műsor kezdetén. A betelefonáló hallgató reflektálhat egy, több vagy mindegyik megadott témára, de új témát főtémaként nem vezethet be; új téma kapcsán csak mintegy zárójelben, és csak a műsorvezető hozzájárulásával foglalhat állást. A diskurzusnak a forgatókönyv által előírt célja az, hogy a betelefonáló (hívó) fél kifejtse a témával kapcsolatos álláspontját. Ezt elősegítendő a műsorvezető a hívóéval ellentétes álláspont mellett (is) érvel (nem tilos egyetértenie a hívó féllel). Így kettőjük között az esetek túlnyomó többségében vitára kerül sor, amelynek eldöntését azonban a forgatókönyv nem írja elő.

A diskurzusok szekvenciális struktúrája eltér az (1) alatt bemutatott normatív modelltől. Jellemző, hogy a hívó fél (H) álláspontja megfogalmazása után azonnal érvelni kezd,

¹⁸ BM2, BM3, BM4, BM5 (ld. a Melléklet 3. pontját).

¹⁹ A hazai szakirodalomban tudomásom szerint ez az első kísérlet spontán argumentatív diskurzus vizsgálatára.

anélkül, hogy a műsorvezető közbeszólna, azaz megvalósítaná a konfrontációs szakasz 1.2. pontját (az álláspont akceptálása/nem akceptálása), és a nyitó szakasz 2.1. pontját (kihívás); ezáltal a nyitó szakasz rutinszerűen törlődik, és az 1., valamint a 3. szakasz egybeesik. (A diskurzusnak van az argumentatív részt megelőző nyitó szekvenciája, amely a (kölcsonös) üdvözlések, ill. a témaválasztás és annak elfogadása szomszédsági párjaiból áll (olykor bemutatkozással, ill. a kapcsolatfelvételt ellenőrző betétszekvenciával kiegészítve)). Mindez a műfaj közismert, „félíg intézményes”²⁰ forgatókönyvével magyarázható, amely annak a feladatnak megfelelően alakult ki, hogy nem a vita eldöntése/megoldása a cél, hanem a hívó fél álláspontjának kifejtése/alakítása. A vita menetét ez szabja meg, minthogy azonban a forgatókönyvnek specifikuma az is, hogy a műsorvezető a hívóéval ellentétes álláspont mellett érvel, a szereplők részvétele kiegyenlítettnek mondható. Minthogy a forgatókönyvben a döntéshozatal szükségessége nem szerepel, a 4., eredményt/konklúziót tartalmazó szakasz általában egyáltalán nem valósul meg; a műsorvezető többnyire egyszerűen lezárja az eseményt (a kölcsonös meg- és/vagy elköszönés szomszédsági párjával).

Az argumentációs szakasz az érvelési sémáknak (12), a bizonyíték típusainak (13), ill. az Engedmény típusainak (14) megoszlásával jellemezhető:

(12) Az érvelés komplex illokúciós aktusai

	Meggyőzés szimptóma révén	Meggyőzés összehasonlítás révén	Meggyőzés okviszony révén	Meggyőzés predikció révén
Az aktusok száma	2 (4%)	7 (14%)	37 (74%)	4 (8%)

(13) A bizonyíték komplex illokúciós aktusai

	Tény	Tapasztalat	Precedens
Az aktusok száma	34 (68%)	3 (6%)	13 (26%)

(14) Az Engedmény komplex illokúciós aktusai

	Engedmény (érvelést tartalmaz)	Engedmény (bizonyítékot tartalmaz)
Az aktusok száma	17 (65,38%)	9 (34,61%)

A táblázatokról leolvashatók bizonyos preferenciák: a meggyőzés okviszony révén (74%), ill. Tény révén (68%) erősen preferált stratégiáknak bizonyulnak; úgy vélem, ebben egyfajta objektivitásra törekvés tükröződik a beszélők részéről. Felteszem, hogy ez a preferencia nagyon jellemző lehet az argumentatív diskurzusokra, ámbár Liddicoat és munkatársai (Liddicoat et al. 1994) hasonló jellegű és ugyanilyen nagyságrendű korpuszon²¹

²⁰ *semi-institutional discourse* (Ilie 1999); a köznapi konverzáció egyes jegyei (egyenlő jog a beszédhez, nem (kimondottan) intézményes szerepek) és az intézményes diskurzus bizonyos jegyei (helyszín (rádióstúdió), a szereplők orientációja a rádióhallgatók, mint (szintén) címzettek felé) együtt vannak jelen.

²¹ 50 beszédeseményt vizsgáltak meg, ezek mindegyike átlagosan 3 fordulóból állt.

végzett vizsgálata más preferenciákat mutat. Ennek oka talán abban is keresendő, hogy ezek a rövid beszédesemények – az én korpuszommal ellentétben – nem adtak módot az érvelés rekurzív megvalósulására.

Abban, hogy az érvelést tartalmazó/implikáló Engedmény van túlsúlyban a bizonyítékot (tényt) tartalmazó/implikáló Engedménnyel szemben (Liddicoat et al. (1994) korpuszában fordított a helyzet) egyrészt az udvariasság elvének egy megnyilvánulását vélem felfedezni (erre lentebb még visszatérek), másrészt egy objektivitásra törekvő stratégiát megvalósítva a tények fontossága kevésbé kérdőjelezhető meg (márpedig épp az ellenvetés fontosságának a megkérdőjelezése a „kétarcú” engedmény egyik funkciója).

A beszélő egy fordulón belül egy vagy több aktusban is érvelhet álláspontja mellett; a következő lehetőségek közül választhat:

- a) egy komplex érvelés aktus
- b) egy komplex bizonyíték aktus
- c) egy komplex Engedmény aktus
- d) több komplex érvelés aktus
- e) több komplex bizonyíték aktus
- f) több komplex Engedmény aktus
- g) több különböző típusú komplex aktus (érvelés/bizonyíték/Engedmény)

Ha a beszélő álláspontját több aktusban támasztja alá, jobban törekszik a partner meggyőzésére, és nagyobb körültekintéssel érvel (bármilyen okból történjék is ez). A több aktusban való érvelést azonban (a legtöbb diskurzustípusban) nem kell ugyanabban a fordulóban megvalósítani.

Korpuszom e tekintetben a következő képet mutatja:

Egy fordulón belül

- a) egy komplex érvelés aktus 23
- b) egy komplex bizonyíték aktus 17
- c) egy komplex Engedmény aktus 12
- d) több komplex érvelés aktus 7
- e) több komplex bizonyíték aktus 7
- f) több komplex Engedmény aktus 2
- g) több különböző típusú komplex aktus 19

(15) Egy, ill. több komplex aktus egy fordulón belüli megvalósításának aránya:

egy komplex aktus	több komplex aktus
49 (58,33%)	35 (41,66%)

A beszélő érvelési stratégiája vizsgálható abból a szempontból is, hogy a komplex aktuson belül az érvet/bizonyítékot/engedményt tartalmazó proposíció, ill. ha a fordulóban több aktus valósul meg, az érv(ek)et/ bizonyítéko(ka)t/ engedmény(ek)e)t tartalmazó proposíciók követik, megelőzik, vagy részben követik, részben megelőzik az álláspontot tartalmazó proposíciót.

(16)	egy fordulón belül		
a)	érvelés ÁP előtt	6	
	érvelés ÁP után	17	
b)	bizonyíték ÁP előtt	4	
	bizonyíték ÁP után	13	
c)	Engedmény ÁP előtt	8	
	Engedmény ÁP után	4	
d)	többszörös érvelés ÁP előtt	0	
	többszörös érvelés ÁP után	7	
e)	többszörös bizonyíték ÁP előtt	0	
	többszörös bizonyíték ÁP után	7	
f)	többszörös Engedmény ÁP előtt	0	
	többszörös Engedmény ÁP után	2	
g)	több érvelés/bizonyíték/Engedmény (keverve) ÁP előtt	2	
	több érvelés/bizonyíték/Engedmény (keverve) ÁP után	13	
	több érvelés/bizonyíték/Engedmény (keverve) ÁP előtt és után	4	

Ha az ÁP és az azt alátámasztó érveléstípus egy fordulón belül egy komplex aktusban valósul meg, a tendencia az, hogy az érvelés két érveléstípus esetén követi az álláspontot. A kivételt az Engedmény aktus képezi; ez inkább megelőzi az álláspontot, mintsem követi. Tekintve az Engedmény funkcióját, hogy ti. az Engedmény inkább elutasítja, mintsem akceptálja azt az ellenérvet, amelyet tartalmaz/implikál, ez az elrendezés összhangban van a másik két érveléstípusával.

Ha bármelyik érveléstípust egy fordulón belül azonos álláspontra vonatkozólag többször használja a beszélő, ezek – ebben a korpuszban – kizárólagosan követik az álláspontot. Ha egy fordulón belül azonos álláspontra vonatkozólag többféle érveléstípust alkalmaz a beszélő, akkor is ez a tendencia érvényesül.²²

5. Az argumentáció és az udvariasság elve

A pragma-dialektikus iskola normatív modellje az aktuálisan megvalósuló diskurzusokat oly módon analizálja és interpretálja, hogy elvégzi rekonstrukciójukat (ld. fentebb a 2.2. pontot). Ennek során bizonyos elemeket töröl (pl. az ismétléseket), másokat explikál (pl. az implicit premisszákat/konklúziókat, a releváns preszuppozíciókat, az implikatúrákat), az érvelő kérdéseket érvelő állításként reprezentálja, a kétértelmű/homályos kifejezéseket pontosítja, a visszautaló megnyilatkozásokat a „helyükre” teszi. Vizsgált korpuszomban ezek a rekonstruálható jelenségek nagyon is jellemzőnek mondhatók. Nem kétséges, hogy a rekonstrukcióra az interpretáció során szükség van, de itt nem állhatunk meg, ha a diskurzusokról valóban megfelelő interpretációt akarunk adni. Az interpretációnak fontos

²² Van Eemeren – Grootendorst – Meuffels kimutatta, hogy a retrogresszív érvelés esetén (amikor az érv(ek) követi(k) az álláspontot) a hallgató számára könnyebb az érvelés felismerése/azonosítása, mint progresszív érvelés esetén (amikor az álláspont követi az érv(ek)et), ld. Eemeren, F. H. van – Grootendorst, R. – Meuffels, B. (1989): *The skill of identifying argumentation. Argumentation and Advocacy*, 25 (4), 239 – 345.

komponense az is, hogy a diskurzus miért úgy valósul meg, ahogy (vagyis nem (teljesen) normatív módon).

Gondoljunk például az ismétlésnek arra a diskurzusokban nem ritka esetére, amikor a beszélő a beszédpartner megnyilatkozását ismétli meg. Ilyenkor az ismétlés egyrészt lehet összehangoló eszköz, amely által a beszélő nemcsak a diskurzusban váltakozva betöltött hallgatói szerepét hangsúlyozza, hanem pozitív udvariasságot is kifejezhet, emocionális egyetértést a megnyilatkozással. Másrészt – és éppen ellenkezőleg – lehet az ismétlés revidéálást kiváltó lépés, de mint ilyen, csökkenti azt a homlokzatfenyegető²³ hatást, amelyet egy ekvivalens kérdés előidézne.

Vagy: amikor a beszélő megfogalmazza a lényegét annak, amit a partner mondott, például olyankor, amikor megerősítést akar adni arról, hogy megértette az előző megnyilatkozást; nevezhetnénk ezt talán **summázásnak** (*formulation*, ld. Hayashi 1996: 251). Az ilyen megnyilatkozás, mint egyfajta ismétlés, tartalmilag sokszor nem ad újat, viszont, akárcsak az ismétlés, homlokzatívó eszköz. Jelzi, hogy a beszélő nemcsak figyelemmel kíséri, hanem akceptálja is, amit a partner mondott. A beszélő parafrázálhatja a mondottakat úgy is, hogy a partnert álláspontja és/vagy érvelése revidéálására készítse (a médiumokban elhangzó diskurzusokban a summázás egyúttal szolgálhatja azt a célt is, hogy a beszélő (általában a műsorvezető) a (vita)partner álláspontját világossá tegye a közönség/hallgatók/ nézők számára).

Az argumentatív diskurzusnak azon a fajtáján, amelyet az itt vizsgált korpusz képvisel, szembeűnő módon megnyilvánul az udvariasság elvének működése; a megnyilatkozásokban sűrűn fordulnak elő mind a pozitív, mind a negatív udvariassági stratégiák (Brown–Levinson 1987), amelyek alkalmazásának kiváltója a diskurzusban résztvevők kölcsönös törekvése egymás pozitív homlokzatának fenntartására (és így a homlokzatfenyegető aktusok kerülésére, ill. késleltetésére):

(17) Pozitív udvariassági stratégiák a korpuszban:

a) az ellenfél álláspontja melletti érvelés	6
b) jelképes egyetértés	10
c) jóváhagyás	21
d) ismétlés	7
e) summázás	3
f) Engedmény	26 ²⁴

(18) Negatív udvariassági stratégiák a korpuszban:

a) implicit ellentmondó álláspont	14 (!)
b) érv/álláspont szekvenciális késleltetése	9
c) indirekt beszédaktus	6
d) érvelő kérdés	5
e) mentegetőzés	1

²³ Goffman *face* terminusának két fordítása is fellelhető a magyar szakirodalomban: *arc*, ill. *homlokzat*; én az utóbbit választottam.

²⁴ Hogy az engedmény udvariassági stratégia (is), az abból is látszik, hogy az egyes beszédeseeményekben kiegyenlítettnek mondható a használata a két résztvevő részéről (az egész korpuszban a műsorvezető összesen 15, a hívó 11 alkalommal él vele).

Az alábbiakban illusztrálom a korpuszban előforduló udvariassági stratégiákat (az ezeket megvalósító megnyilatkozásokat, ill. kifejezéseket félkövér betűvel jelzem).

Pozitív udvariassági stratégiák

a) az ellenfél álláspontja melletti érvelés

(19) (BM5: BGY17)

BGY: *Hát biztos, de ilyenkor akkor mégis inkább annak a felelőssége vethető föl, aki a tizenhárom éves kislánnyal ezt csinálta, nem?* ÁP

H: *Igen, de éppen ez...*

BGY: *Aki nem is kiskorú volt, hanem egy huszonegynéhány éves fiatalember.* ÉRV (OK)

H: *És még talán nő is.* ÉRV (OK)

b) jelképes egyetértés

(20) (BM4: BGY37)

BGY: *Hát ennyit ítelt meg, lehet, hogy lesz fellebbezés és aztán kevesebb vagy több lesz majd másodfokon, de valamilyen fajta úgynevezett nem vagyoni kár érte őket, és ezért bizony kártérítés is jár. Hát gondoljon arra a borzasztó országos hercehurcára, aminek következtében ugye még el is költöztek otthonról, azt mondják, állandóan zaklató mindenféle leveleket kaptak a korábbi lakóhelyükön. Szóval belekerültek egy olyan ügybe, amibe biztos, hogy amúgy is elég kellemetlen és szörnyű volt, hát még hogy az egész ország tudott róla.*

H: ***Hát igen, csak** aki szelet vet, vihart arat. És ők a médiumokhoz meg ide-oda fordultak, hát gondoljunk – ez a választás éve volt, és tulajdonképpen kampányként sokan felhasználták ezt az esetet, nem gondolva arra, hogy itt embereknek az érzékeny pontját érintik, és itt viszont ők is hibásak voltak, hogy gondolom, a médiumokhoz is segítségért fordultak, és nem gondolták, hogy ennek olyan következménye lesz, hogy az ilyen híreket igen-igen előszeretettel találják, és majdnem minden tévéből ez folyt, ezt lehetett hallani, és...*

BGY: *Lehet, hogy ha a médiumok nem tárgyalják azt az esetet, akkor ma meg=²⁵*

H: *=Megvan a gyerek.*

BGY: *Megvan a gyerek, ugye?*

H: *Hát igen, az is lehet, de ezt azért hogyha ez volt az ára annak, hogy ne legyen meg a gyerek, akkor ezt tudomásul kell venni, hogy ez azzal vele járt. Szerintem...*

²⁵ Az egyenlőségjel azt jelzi, ha két megnyilatkozás(rész) között nincsen intervallum, de átfedés sincs.

H utolsó fordulója alátámasztja, hogy a második forduló elején valóban a jelképes egyetértés udvariassági eszközével élt.

c) jóváhagyás

(21) (BM3: H14)

H: *Megírták, azt én se az ujjamból szopom, meg is írták, de a válasz az volt, hogy a Matra cég az mélyvasúttal foglalkozik, és ők jelentkeztek, az a legkedvezőbb ajánlat, és hát erre kapjuk a hitelt, akkor úgy volt, a franciáktól külön is kapunk, hogyha a Matrával csináljuk meg...*

BGY: *Igen, de ez – kilencvennégyben ezt az egész pályázatot már érvénytelennek nyilvánították, ennek öt éve. Hát biztos, hogy itt lenne más is...*

H: *Jó, de akkor is a mélyvasúti megoldás maradt, mert azt dolgozták ki még kilencven előtt, ez volt, és akkor valahogy úgy rajta maradt.*

d) ismétlés

i. egyetértés kifejezése; ld. a (20) példa 4–5. fordulójában, valamint:

(22) (BM5: BGY23)

BGY: *De, mint ahogy idézte ezt a másik pert, aminek ugye szintén tegnap lett vége, a tizenegy éves kislány gyerekének édesapját bizony elítélték, bár ott a kislány is...*

H: *Hát felfüggesztették.*

BGY: *Igen, de azért az egy ítélet.*

H: *Az egy ítélet, igen.*

ii. ismétlés, mint a partner álláspontjának revideálását kiváltani szándékozó lépés:

(23) (BM2: H3)

H: *...nem tudom megérteni, hogy miért kell mindenáron az emberek szenvedéseit meghosszabbítani. Én ezt a saját példámból tudom, hát még kislány voltam, amikor az egyik szomszédasszonyunk anno, harminc évvel ezelőtt gyógyíthatatlan rákbetegségben szenvedett. Na most ((köhint)) minden létező, eltávolítható szervét kivették a szerencsétlennek. Hónapokig volt kórházba, szanatóriumba, és és tudja ((köhint)) tudja Bolgár úr, mégis (h)²⁶ azt mondtam, **hogyha lennének szép napjai, szép hónapjai, szép hetei, akkor megérte.** Még akkor is, ha a végállomás a halál. Mert akkor még anno harminc évvel ezelőtt még annyira sem tudták sajnos gyógyítani a rákot, mint most.*

²⁷Na de hát mi lett abból a szerencsétlen emberből.=

BGY: *[Ezzel – de ezzel –*

H: *[=Egy élő halott.*

BGY: *[Igen, de ezzel – tulajdonképpen az ellenkezőjét állítja annak, mint*

²⁶ (h): hallható belégzés.

²⁷ A bal oldali zárójel az átfedés kezdetét jelzi.

amit az előbb mondott, hogy tudniillik **lehet hogy** a sok szenvedés közepette is **lesznek még szép napjai, órái, percei, amiért** esetleg az ember kívülállóként azt mondhatja, hogy talán mégis érdemes volt tovább élnie.

e) summázás

i. a partner álláspontját teszi világossá

(24) (BM2: H11)

H: *Na ezt nem nem én ehhez – én vallásos ember vagyok, senkinek nem nem írom alá hogy felakaszthatja magát. Nem írom alá. De²⁸, =*

BGY: *Természetesen nem is*

H: *= ahhoz véleményem szerint igenis jogom lenne, és – (h) hát mindenki- mindenkinek, hogy amikor már ott tartok, hogy már nem bírom tovább a fájdalmat. Nem azt mondom, hogy adjanak nekem egy injekciót és holnap már [fel se – kelnék...*

BGY: *[Vagyis – vagyis Ön is –*

Ön is különbséget tenne az úgynevezett passzív és aktív eutanázia

[között – mert a passzív hogy hagyják Önt meg [halni az aktív pedig =

H: *[Igen!*

BGY: *= hogy – segítsék is át a halálba ugye az orvosok Önt...*

ii. a summázás funkciója a beszélgetés menetének udvarias irányítása

(25) (BM4: H28)

H: *Igen. De viszont hát azok nem nyolc osztályt végeztek, mint én, de ha egy szárazföldi offenzíva kezdődik ott meg, akkor lesz egy második holocaust, mert éppen ma hallottam, én nem tudtam, hogy most mennyi a lakosa, tízmillió körülit beszéltek, hogy annyi most Jugoszláviának a jelenlegi lakosa. Ebből, mivel nagyon sok nemzetiségből tevődik össze, mondjuk azt, hogy a tiszta szerb legyen egy hat- vagy hétmillió. Ezt a németnek, az angolnak, az Amerikának ezt legalább meg kell felelni, és akkor tudnak célt elérni, mert ott egymásér fognak harcolni, és ez bebizonyítottan – tehát a magyarokkal szembe, hogy a templomtoronyból a pap lövöldözött negyven éve, a háztetőről a szerbek lövöldöztek, ahogy vonultak befelé, a németek nem tudták megtörni öt év alatt vagy négy év, én nem tudom, mennyi idő alatt nem tudták megtörni a szerbeket, és most is, tehát akkor tudják csak meg...*

BGY: *Szóval óriási áldozatokkal járna, hogyha bevonulnának.*

iii. a summázás a partnert álláspontja revideálására készíti

(26) (BM4: H18)

H: *Ő is ott van, tehát mindenki egységesen, egybeforrva védekezik. És akkor oda akarnék továbbhaladni, hogy ez a Milosevics októberba*

²⁸ Az aláhúzás nyomatékos jelöl.

valamikor a magyar tudósítás szerint, rádió, tévé, újságok, minden szerint aláírt a koszovói albánokkal egy megállapodást. Onnan vonultak is kifelé a szerbek, és mit csináltak a koszovói albánok? Elkezdtek az ott kisebbségbe lévő szerbeket gyilkolni lefelé, sőt, a saját vérüket is, akik szimpatizánsok voltak a szerbekkel. Na most ezt Milosevics, hát elnézést kérek, de nem nézhet nyugodtan, vagy hogy fejezzem ki magamat, tehát nem tudta eltérni, hogy ilyet csináljanak.

BGY: *Igen. Most ezek szerint Ön azoknak a tudósításoknak ad hitelt, amelyek nagyjából a jugoszláv álláspontot képviselik, hogy ott tulajdonképpen az albánok alkalmaztak erőszakot a szerbekkel szemben, ugye?*

H: *Először fordított volt a helyzet, tehát először a szerbek kezdtek el ott tisztogatni... (stb.)*

f) Engedmény

Lásd a 3.3. pont alatt.

Negatív udvariassági stratégiák

a) implicit ellentmondó álláspont

(27) (BM4: H8)

H: *Hát ott szeretném folytatni, ahol az úr abbahagyta annyiban, hogy mint újdonsült szövetségi tagok beléptünk, és nekünk valamit föl kell mutatni.* ÉRV (OK)
 Hát az a véleményem, hogy mink ÁP (előző hívóé)
a második világháború alatt is beléptünk ÖSSZEHASONLÍTÓ
egy szövetségbe, illetve hát hogy mondjam, ÉRVELÉS EGYIK
Németország oldalára álltunk, és ez belekerült PREMISSZÁJA
nekünk több, mint egymillió emberünkbe.
Ez az egyik. A másik, amiről szerettem volna beszélni...

Implicit: mivel az akkori és a mai helyzetünk összehasonlítható, 2. PREMISSZA
 a NATO-val való szövetség is (a rossz oldal) sokba ÁP
 fog nekünk kerülni
 (azaz, ahogy akkor, most sem kellett volna belépniük, ill.
 ezt az árat nem kellene megfizetniük)

b) érv szekvenciális késleltetése

(28) (BM4: BGY9)

BGY: *De bocsánat, ne felejtse el, hogy mi a másik, de gondolja, hogy ez a történeti párhuzam érvényes?* KIHÍVÁS
Tehát igen, formailag a hasonlóság talán megvan, ENGEDMÉNY
akkor is beléptünk egy háborúba, ÉRVELÉS
akkor is Jugoszlávia ellen, ÖSSZEHASONLÍTÁS
engedtük, hogy a németek átmenjenek, RÉVÉN
de micsoda különbség, ÁP
az egy hitleri Németország volt és egy akkori Jug... TÉNY

(4 forduló kihagyva)

- H: ... viszont oda akarok tovább kilyukadni,
ez a Milosevics amikor Jugoszlávia hogy mondjam,
majdnem darabjaira hullott, volt az úgynevezett Seselj vajda, TÉNY
aki indult, hogy majd ő lesz a Milosevics utódja. Emlékszik rá,
emlékezhet rá mindenki, azt tűzte a zászlajára, ha őt válasszák
meg, a magyarok, a bácskai illetve hát a vajdasági magyarok
kereshetnek új hazát, kettő közül választhatnak: kereshetnek új
hazát, vagy megássák saját maguknak a sírt.
- BGY: **Na most ez a politikus Milosevics kormányába KÉSLELTETETT ÉRV**
miniszterelnök-helyettes. (TÉNY)
a fenti **ÁP** mellett
- H: *Igen, tovább szeretném folytatni...* (stb.)

c) indirekt beszédaktus

(29) (BM: H34)

- H: *Hát na mindegy erről – most a dávodi kislányról van szó, és
én nem tudom, hogy a kétszáz-kétszázezer forintot, amit megítéltek,
mert ennyit kap a kislány is és az édesanyja is az ítélet szerint,
nem tudom, hogy megilleti-e őket ennyi, mert ők két-két milliót,
illetve négy milliót kértek.*

d) érvelő kérdés

(30) (BM: BGY17)

- BGY: **De mért, mért lenne érdekében a fővárosnak az, hogy éppen ezt,
éppen a drágább megoldást, éppen egy olyat, ami egy már rég
nem is itt lévő cégnek felelt volna meg, mért jó ez nekik, hát mért
ne mondhatnák azt, hogy jó, találjunk ki valami mást, egy évet
késik az egész, de legalább lesz metró.**

e) mentegetőzés

(31) (BM: BGY25)

- BGY: *Na most akkor Ön szerint, hogy visszatérjünk a jelenre, valószínű,
elképzeltető-e egy szárazföldi akció a NATO részéről, vagy sem?*
- H: *Hát itt ezt nem tudni, nem tudja senki se megmondani, de viszont...*
- BGY: *Ebben eddig egyetértünk, bár biztos vannak, akik többet tudnak mondani.*
- H: *Igen. De viszont hát azok nem nyolc osztályt végeztek, mint én,
de ha egy szárazföldi offenzíva kezdődik ott meg, akkor lesz egy
második holocaust, mert...* (stb.)

Úgy vélem, az udvariasság elvének működése nyilvánul meg abban is, hogy a beszéd-partnerek egymás álláspontjaira/érveire túlnyomó többségükben olyan megnyilatkozással reagálnak, amelyek, vitáról lévén szó, ellentétes nézőpontot képviselnek ugyan, de az ún.

agresszivitási skálán (Muntigl–Turnbull 1998: 249) a hierarchia alsó tartományába esnek. Az agresszivitási skálán az agresszivitás foka, és ezzel összhangban a megnyilatkozástípus homlokzatfenyegető potenciálja felülről lefelé csökken:

- IR (*Irrelevancy claim*: a partner megnyilatkozása irreleváns)
- CH (*Challenge*: kihívás)
- CT (*Contradiction*: kontradikció)
- CT+CC (*Contradiction + Counterclaim*: kontradikció + ellentétes alternatív állítás)
- CC (*Counterclaim*: ellentétes alternatív állítás)

A korpuszban nincs egyetlen IR sem; a kihívások száma rendkívül alacsony²⁹ (mindössze 6). A fennmaradó három megnyilatkozástípus gyakorisága a korpuszban a skálán lefelé haladva nő; csak az utolsó (CC) mondható igazán jellemzőnek.

6. Összegzés

Dolgozatomban olyan argumentatív diskurzusok stratégiáját vizsgálom, amelyek rádiós vitaműsorokban spontán módon valósulnak meg. Az elméleti keret, amelyre támaszkodva az elemzéseket végeztem, van Eemeren és Grootendorst (1984, 1992) pragma-dialektikus normatív modellje, kiegészítve azokkal az érvelési stratégiákkal, amelyeket Liddicoat és munkatársai (1994) mutattak be (ezeket saját korpuszomból vett példákkal illusztrálom).

Korpuszomban a normatív modell előírásaihoz képest eltérések figyelhetők meg az egyes diskurzusok szekvenciális struktúrájában: törlődik a Konfrontációs szakasz 1.2. pontja (az álláspont elfogadása/elutasítása), a Megnyitás szakasz valamennyi pontja, és rendszerint nem valósul meg a Döntés szakasza sem. Mindezt a tölem vizsgált diskurzus-fajta félig intézményes forgatókönyvével magyarázom.

Az egyes érvelésmódok megoszlását tekintve két stratégia bizonyult erősen preferáltnak: az okviszony eszközével, valamint a tényközlés mint bizonyíték eszközével megvalósított érvelés. Úgy vélem, ez olyan beszélői attitűdnek tulajdonítható, amelynek lényeges jellemzője az objektivitásra való törekvés. Vizsgáltam a beszélők érvelési stratégiáját abból a szempontból is, hogy milyen az érv(ek)/bizonyítéko(ka)t/engedmény(eke)t tartalmazó proposíció(k) és az álláspont sorrendje. Ha az érveléstípus egy fordulón belül egy komplex aktusban valósul meg, a tendencia az, hogy az érvelés követi az álláspontot. Ha bármelyik érveléstípust egy fordulón belül azonos álláspontra vonatkozólag többször használja a beszélő, ezek korpuszomban kizárólagosan követik az álláspontot. Ha egy fordulón belül azonos álláspontra vonatkozólag többféle érveléstípust alkalmaz a beszélő, akkor is ez a tendencia érvényesül; ez az elrendezés ugyanis könnyíti a megértést.

A normatív modell a rekonstrukció során töröl, explicitté tesz, ill. áthelyez olyan elemeket, amelyek korpuszomban jellemzőnek mondhatók, s amelyek megvalósulási módját a megnyilatkozások interpretációja során nem lehet figyelmen kívül hagyni. Ezen elemekben az udvariasság elvének működése nyilvánul meg; megadom a korpusz diskurzusaiban előforduló pozitív, ill. negatív udvariassági stratégiák számszerű megoszlását, és egy-egy példával illusztrálom is a stratégiákat.

²⁹ A kihívások alacsony számát magyarázza a forgatókönyv is: mivel a cél a hívó álláspontjának kifejtése, a kihívás megvalósítása a műsorvezető tiszte. Vitájuk során megvalósul az ellenkező szereposztás is, de ezt a résztvevőknek a (részben a helyzetből adódó) szociális különbsége tovább korlátozhatja.

Végezetül: ha tehát azt kutatjuk, milyen szabályok, illetőleg elvek játszanak szerepet az (ilyen típusú) argumentatív diskurzusok létrehozásában és megértésében, az a válasz látszik kirajzolódni, hogy a (kiegészített és nyilván továbbfejlesztendő) normatív modell (konstitutív, ill. normatív szabályaival, valamint a kommunikáció elvének működését számításba véve) önmagában nem ad kielégítő megoldást. A nyelvi produkció és interpretáció leírása a diskurzus szintjén szükségessé teszi a modell(ek) (a norma) és adott esetben olyan elv interakcióját, mint az udvariasság elve, amelynek működésére a pragma-dialektikus normatív modell nincs tekintettel.

Melléklet

1. Az érvelő diskurzus tíz szabálya:³⁰

1. szabály: A vitázó felek nem akadályozhatják egymást álláspontjuk kifejtésében, vagy abban, hogy kétségsbe vonjanak valamely álláspontot.
2. szabály: Az a fél, aki egy álláspontot kifejti, köteles védeni azt, ha az ellenfél így kívánja.
3. szabály: Ha az egyik fél vitába száll egy állásponttal, valóban azt az álláspontot kell támadnia, amelyet a másik fél kifejtett.
4. szabály: Ha az egyik fél védelmez egy álláspontot, azt csak úgy teheti, ha érvelése erre az álláspontra vonatkozik.
5. szabály: Egyik fél sem állíthat be valamit csalárd módon olyan premisszának, amelyet a másik fél kimondatlanul hagyott, és nem tagadhat olyan premisszát, amelyet ő maga hagyott kimondatlanul.
6. szabály: Egyik fél sem állíthat be csalárd módon egy premisszát elfogadott kiindulópontnak, és nem tagadhat olyan premisszát, amely elfogadott kiindulópont.
7. szabály: Egyik fél sem tekinthet egy álláspontot meggyőzően megvédettnek, ha a védelem nem egy megfelelő, korrekten alkalmazott érvelési séma eszközával történik.
8. szabály: A vitázó felek érvelésük során csak olyan érveket hozhatnak föl, amelyek logikailag érvényesek, vagy alkalmasak arra, hogy egy vagy több kimondatlan premissza explikálása által érvényesíthetők legyenek.
9. szabály: Ha egy álláspontot nem sikerül megvédeni, akkor azt annak a félnek, aki kiállt mellette, vissza kell vonnia, és ha egy álláspontot az egyik fél meggyőzően megvéd, akkor a másik félnek visszakozenia kell kétségeit illetően.
10. szabály: A vitázó felek nem fogalmazhatnak úgy, hogy az zavarba ejtően kétértelmű legyen, vagy ne legyen kellően világos, és a másik fél által mondottakat olyan gondosan és pontosan kell interpretálniuk, amennyire csak lehetséges.

2. A kommunikáció elve: Légy világos, becsületes, hatékony és odailó!

A kommunikáció öt szabálya:

1. Ne valósíts meg érthetetlen beszédaktusokat!
2. Ne valósíts meg őszintétlen beszédaktusokat!
3. Ne valósíts meg fölösleges beszédaktusokat!
4. Ne valósíts meg hiábavaló beszédaktusokat!³¹

³⁰ Valamennyi szabályt a saját fordításomban közlöm.

³¹ Van Eemeren és Grootendorst a következőképpen világítja meg és különíti el a hatékonyság elvét érvényesítő 3. és 4. szabályt (van Eemeren – Grootendorst 1992 : 51): „Fölsöleges asszertívum, ha

5. Ne valósíts meg olyan beszédaktusokat, amelyek nem kapcsolódnak megfelelően megelőző beszédaktusokhoz!

3. A korpusz adatai:

- BM1: *Beszéljük meg!* Bolgár György műsora. 1998. március 26.
 BM2: *Beszéljük meg!* Bolgár György műsora. 1998. március 26.
 BM3: *Beszéljük meg!* Bolgár György műsora. 1999. április 7.
 BM4: *Beszéljük meg!* Bolgár György műsora. 1999. április 22.
 BM5: *Beszéljük meg!* Bolgár György műsora. 1999. április 22.
 AKT: *Aktuális* 2001. július 6.

Hivatkozások

- Bach, Kent – Robert M. Harnish 1979: *Linguistic Communication and Speech Acts*, Cambridge, The MIT Press.
 Brown, Penelope – Stephen C. Levinson 1987: *Politeness: Some Universals in Language Usage*, Cambridge, Cambridge University Press.
 Eemeren, Frans H. van – Rob Grootendorst 1984: *Speech Acts in Argumentative Discussions*, Dordrecht, Foris.
 Eemeren, Frans H. van – Tjark Kruiger 1987: Identifying argumentation schemes, in Frans H. van Eemeren – Rob Grootendorst – J. Anthony Blair – Charles A. Willard szerk.: *Argumentation: Perspectives and Approaches. Proceedings of the Conference on Argumentation 1986*, Dordrecht, Foris, 70–81.
 Eemeren, Frans H. van – Rob Grootendorst 1992: *Argumentation, Communication and Fallacies*, Hillsdale NJ, Lawrence Erlbaum Associates.
 Eemeren, Frans H. van – Rob Grootendorst – Sally Jackson – Scott Jacobs 1993: *Reconstructing Argumentative Discourse*, Tuscaloosa, London, The University of Alabama Press.
 Eemeren, Frans H. van – Rob Grootendorst (szerk.) 1994: *Studies in Pragma – Dialectics*, Amsterdam, Sic Sat 4.

azt, hogy János és Mária megint együtt vannak, olyan személynek mondjuk el, aki ezt napok óta tudja. Ha valaki, aki minden technikai szakértelmet nélkülöz, azt mondja, hogy szerinte a gépet a bal oldali kallantyú elmozdításával kell beindítani, (és ha) olyan valakinek (mondja ezt), akit ez egyáltalán nem érdekel, akkor hiábavaló asszertívumot valósít meg. Fölösleges direktívum valósul meg, ha nyilvánvaló, hogy a hallgatónak már szándékában áll megvalósítani a kívánt cselekvést, vagy ha az már megvalósult; hiábavaló a direktívum, ha a cselekvés nem valósítható meg. A fölösleges vagy a hiábavaló kommisszívumok ugyanígy jellemezhetőek, azzal a különbséggel, hogy a beszélő cselekvéséről van szó, nem pedig a hallgatóéről. Fölösleges az expresszívum, ha már nyilvánvaló, mit érez a beszélő; és hiábavaló, ha a hallgatót nem érdekli, mit érez (a beszélő). Ha egy ülés már folyik egy ideje, az „Ezennel az ülést megnyitom” fölösleges deklaráció; ha egy futballklub elnöke ebben a minőségében a parlament ülését nyilvánítja megnyitottnak, az hiábavaló deklaráció.” (Saját fordításom.) Vagyis: fölösleges az aktus, ha az aktus szükségességének feltétele nem teljesül; hiábavaló az aktus, ha a hallgató részéről nincs meg a fogadókészség (asszertívum, expresszívum) vagy a kért cselekvés végrehajtására való képesség (direktívum), ill. ha a beszélő nem kompetens (asszertívum, deklaráció), vagy nem képes a szóban forgó cselekvés végrehajtására (kommisszívum).

- Eemeren, Frans H. van – Rob Grootendorst – Francisca Snoeck Henkemans 1996: *Fundamentals of Argumentation Theory*, Mahwah NJ, Lawrence Erlbaum Associates.
- Grice, Paul 1989: *Studies in the Way of Words*, Cambridge, Harvard University Press.
- Grimshaw, Allen D. 1990: *Conflict Talk: Sociolinguistic Investigations of Arguments in Conversations*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Gruber, Helmut 2001: Questions and strategic orientation in verbal conflict sequences, *Journal of Pragmatics* **33**, 1815–1857.
- Hayashi, Takuo 1996: Politeness in conflict management: A conversation analysis of dis-preferred message from a cognitive perspective, *Journal of Pragmatics* **25**, 227–255.
- Ilie, Cornelia 1999: Question – response argumentation in talk shows, *Journal of Pragmatics* **31**, 975–999.
- Labov, William – David Fanshel 1977: *Therapeutic Discourse: Psychotherapy as Conversation*, New York, Academic Press.
- Leech, Geoffrey 1983: *Principles of Pragmatics*, London, Longman.
- Liddicoat, Anthony – Susanne Döpke – Kristina Love – Anne Brown 1994: Presenting a point of view: Callers' contributions to talkback radio in Australia, *Journal of Pragmatics* **22**, 139–156.
- Muntigl, Peter – William Turnbull 1998: Conversational structure and facework in arguing, *Journal of Pragmatics* **29**, 225–256.
- Schegloff, Emanuel A. 1988: Presequences and indirection, *Journal of Pragmatics* **12**, 55–62.
- Sperber, Dan – Deirdre Wilson 1986: *Relevance: Communication and Cognition*, Oxford, Basil Blackwell.
- Stubbs, Michael 1981: Motivating analyses of exchange structure, in Malcolm Coulthard – Martin Montgomery szerk.: *Studies in Discourse Analysis*, London, Routledge & Kegan Paul, 107–119.
- Taylor, Talbot J. – Deborah Cameron 1987: *Analysing Conversation: Rules and Units in the Structure of Talk*, Oxford, Pergamon Press.

